

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. X, sv. 2, br. 20

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Marc L. Greenberg (Kansas)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Emil Tokarz (Sosnowiec)
Robert Bońkowski (Katowice)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljic (Osijek)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Novica Vujović

Cetinje, 2017.

UDK 021.1

Izvorni naučni rad

David CRYSTAL

Bangor University – Bangor

O ZNAČAJU BIBLIOTEKA

U svijetu u kojem ekonomski pritisak tjera vlade na različite vidove uštede, lokalne biblioteke često su prve na udaru. Argumentacija koja se često čuje je da su biblioteke luksuz koji nije neophodan, te da se stoga mogu zatvoriti bez štetnih posljedica. U ovome radu, autor tvrdi suprotno, navodeći niz razloga koji idu u prilog značaju biblioteka za pojedinca, društvo i civilizaciju u cjelini.

Ključne riječi: *biblioteke, književnost, društvo*

In Chapter 3 of my autobiographical memoir, *Just a Phrase I'm Going Through*, I wrote about one of the magical worlds I experienced as a child: the world of reading. I learned to read very quickly and, according to my mother, I was always reading. We couldn't afford much by way of books, but the local library was only two minutes away. I got to know every inch of its children's shelves, and steadily worked my way through them, using my allowance of two books per person per week. ... And then there was the joy of ownership. A book was *my* book, even if it was due back at the end of the week. The words were mine. I was their master. Years later, when I came across Jean-Paul Sartre's *Words (Les Mots)*, I was delighted and amazed. This was my story, too:

I never scratched the soil or searched for nests; I never looked for plants or threw stones at birds. But books were my birds and my nests, my pets, my stable and my countryside; the library was the world trapped in a mirror. ... Nothing seemed more important to me than a book. I saw the library as a temple.

A temple indeed, but so much more. A library is a refuge, a second home, a leisure centre, a discovery channel, an advice bureau. It is a place where you can sit and draw the shelves around you like a warm cloak. Those who threaten any library service with cutbacks and closures are the most mindless of demons.

There is, indeed, something that literally takes away our minds when we lose a library. Or put it the other way round: when we gain a library we

gain a source of wellbeing. The inscription over the door of the library at the ancient city of Thebes read (in classical Greek): 'The medicine chest of the soul'.

How best to capture the spirit, the ethos, the value of libraries? Over the centuries, people have marvelled at them. It doesn't have to be a huge establishment, such as the National Library. Even the smallest village library captures the magic described so well by the Scots poet Alexander Smith (1830–67):

I go into my library, and all history unrolls before me. I breathe the morning air of the world while the scent of Eden's roses yet lingered in it, while it vibrated only to the world's first brood of nightingales, and to the laugh of Eve. I see the pyramids building; I hear the shoutings of the armies of Alexander.

And the American political writer Norman Cousins (1915–90) agrees: 'A library ... should be the delivery room for the birth of ideas - a place where history comes to life.'

The lauding of libraries crosses centuries and cultures. First and foremost they are seen as repositories of knowledge, windows into history. 'A great library', said Canadian scientist George Mercer Dawson (1849–1901), 'contains the diary of the human race.' And American essayist Ralph Waldo Emerson (1803–82) echoes the theme:

Consider what you have in the smallest chosen library. A company of the wisest and wittiest men that could be picked out of all civil countries, in a 1000 years, have set in best order the results of their learning and wisdom. The men themselves were hid and inaccessible, solitary, impatient of interruption, fenced by etiquette; but the thought which they did not uncover to their bosom friend is here written out in transparent words to us, the strangers of another age.

Women too, of course. Emerson's phrasing is of his age, but his sentiment is universal.

The metaphor of a library as a treasure trove is a recurrent figure. Here is British poet and journalist John Alfred Langford (1823–1903): 'The only true equalisers in the world are books; the only treasure-house open to all comers is a library.' And Malcolm Forbes (1919–90), the publisher of Forbes magazine, is in no doubt about the appropriateness of the wealth metaphor: 'The richest person in the world – in fact all the riches in the world – couldn't provide you with anything like the endless, incredible loot available at your local library.' But writers seem almost to be competing to find a metaphor that best captures the function of libraries in society. This is English clergyman William Dyer (1636–1696): 'Libraries are the wardrobes of literature, whence men, properly informed may bring forth something for ornament, much

for curiosity, and more for use.' And, 400 years on, this is writer Germaine Greer (1939–): 'libraries are reservoirs of strength, grace and wit, reminders of order, calm and continuity, lakes of mental energy'. For Norman Mailer (1923–2007), a library was 'a sanctuary', for Francis Bacon (1561–1626), 'a shrine', for Jorge Luis Borges (1899–1986) it transcends life itself: 'I have always imagined that Paradise will be a kind of library'.

I like the reservoir metaphor – a library as a source of knowledge, waiting for us to simply turn on a tap. Like water, libraries are essential to our wellbeing. As the American social reformer Henry Ward Beecher (1813–87) said, 'A library is not a luxury but one of the necessities of life.' It is a means of self-improvement, of advancement. As American historian Arthur Meier Schlesinger (1888–1965) put it: 'Our history has been greatly shaped by people who read their way to opportunity and achievements in public libraries.' Or, as poet and humorist Richard Armour (1906–89) put it in 1954: A library...

Here is where people,
One frequently finds,
Lower their voices
And raise their minds.

And it brings together people from all walks of life. As 'Lady Bird' Johnson (1912–2007), former American first lady, commented: 'Perhaps no place in any community is so totally democratic as the town library. The only entrance requirement is interest.'

Along with these brief observations, we must not forget the longer and more thoughtful recollections. Esther Hautzig (1930–2009), deported to Siberia as a child during World War 2, wrote an account of her time there, called *The Endless Steppe* (1968). This is what she says:

There was one place where I forgot the cold, indeed forgot Siberia. That was in the library. There, in that muddy village, was a great institution. Not physically, to be sure, but in every other way imaginable. It was a small log cabin, immaculately attended to with loving care; it was well lighted with oil lamps and it was warm. But best of all, it contained a small but amazing collection from the world's best literature, truly amazing considering the time, the place, and its size. From floor to ceiling it was lined with books – books, books, books. It was there that I was to become acquainted with the works of Dumas, Pasternak's translations of Shakespeare, the novels of Mark Twain, Jack London, and of course the Russians. It was in that log cabin that I escaped from Siberia – either reading there or taking the books home. It was between that library and two extraordinary teachers that I developed a lifelong passion for the great Russian novelists and poets. It was there that I learned to line up

patiently for my turn to sit at a table and read, to wait – sometimes months – for a book. It was there that I learned that reading was not only a great delight, but a privilege.

Let no one forget that. If you want to truly appreciate the value of reading, imagine it being taken away from you. Imagine a Siberia with no library. Or anywhere.

Of course, we are not the first to ponder the implications of losing a library.

Listen to the claim made by American cardinal Terence Cooke (1921–83): 'America's greatness is not only recorded in books, but it is also dependent upon each and every citizen being able to utilize public libraries.' Listen to American astronomer Carl Sagan:

The library connects us with the insight and knowledge, painfully extracted from Nature, of the greatest minds that ever were, with the best teachers, drawn from the entire planet and from all our history, to instruct us without tiring, and to inspire us to make our own contribution to the collective knowledge of the human species. I think the health of our civilization, the depth of our awareness about the underpinnings of our culture and our concern for the future can all be tested by how well we support our libraries.

Listen to science-fiction writer Isaac Asimov (1920–92):

I received the fundamentals of my education in school, but that was not enough. My real education, the superstructure, the details, the true architecture, I got out of the public library. For an impoverished child whose family could not afford to buy books, the library was the open door to wonder and achievement, and I can never be sufficiently grateful that I had the wit to charge through that door and make the most of it. Now, when I read constantly about the way in which library funds are being cut and cut, I can only think that the door is closing and that American society has found one more way to destroy itself.

And in Britain, listen to Victorian critic John Ruskin (1819–1900): 'What do we, as a nation, care about books? How much do you think we spend altogether on our libraries, public or private, as compared with what we spend on our horses?'

Have you noticed? I've just quoted from a Roman Catholic cardinal, an art critic, a scientist, and a science fiction novelist. All sending out the same message. There can be few subjects like libraries to unite such disparate and distinguished minds. And the reason is clear. Libraries are truly special. As American writer Lawrence Clark Powell (1906–2001) put it: 'To be in a library is one of the purest of all experiences.'

Once a library is gone, it is gone. It cannot suddenly be resuscitated. As the British politician Augustine Birrell (1850–1933) once said: 'Libraries are not made; they grow.' That takes time. Behind each library, no matter how small, is a history of growth, watered by the professionalism of the library's caretakers and the enthusiasm of its readers. It is not an enterprise that can be measured by numbers. It is quality that counts, not quantity. No political body should fall into the trap of judging the success of a library solely in terms of the number of its visitors. That lone reader in the corner: who knows what personal potential will be realized in the future because of today's library experience? As American poet Archibald MacLeish (1892–1982) said: 'What is more important in a library than anything else - than everything else – is the fact that it exists.' If it exists, it will be used. And French writer Victor Hugo (1802–85) sums it up: 'A library implies an act of faith'.

David CRYSTAL

WHY CARE ABOUT LIBRARIES?

In a world where economic pressures are forcing governments to make savings, a local library is often one of the first targets. Libraries are an unnecessary luxury, so the argument goes, and can be closed without loss. This paper argues the contrary, bringing together a raft of writers who strongly affirm the importance of libraries for individuals, societies, and civilization as a whole.

Key words: *libraries, literature, society*

UDK 811.163.4'373.22(497.16)

Izvorni naučni rad

Vukić PULEVIĆ (Podgorica)

piskovina@gmail.com

UZ PROJEKAT FITONIMI CRNE GORE

U Crnoj Gori do sada nije bilo nijednoga organizovanog poduhvata koji bi se bavio izučavanjem crnogorske fitonimije u punom smislu te riječi. Uglavnom se sve svodilo na uzgredne zabilješke pojedinih autora i parcijalne podatke u knjigama s nekim drugim sadržajima. Da bi projekat *Fitonimi u Crnoj Gori* mogao da što temeljitije otpočne, neophodno je bilo sakupiti što više istorijskih informacija.

Izrada fitonimskoga rječnika izrazito je složen leksikografski poduhvat s obavezujućom multidisciplinarnom kooperativnošću lingvista, botaničara, pa i etnologa (npr. tradicionalističko ljekarstvo). Prije svega Rječnik treba da je cjelovit – da obuhvati sve narodne nazive biljaka koji su u upotrebi u Crnoj Gori, bez obzira na to da li su ta imena autohtona ili uvezena iz drugih krajeva štokavskog područja, ili, pak, dobijena prevodima i kalkovanjem iz stranih jezika. O tome koji će se nazivi biljaka označiti kao prioritetni i standardni, koji kao dubleti, a koji kao sinonimi, predlaže referentni onomastičari botaničke i lingvističke struke. A jedan od glavnih zadataka pred budućim autorima fitonimskog leksikona treba da bude afirmacija onih imena koja su u Crnoj Gori imala široku upotrebu, a vremenom su potiskivana i zamjenjivana invazivnim alohtonim nazivima. Prvjenstveno se treba opredjeljivati za one nazive koji su utemeljeni u crnogorskoj fitotoponimiji.

Ključne riječi: *fitonimi, projekat Fitonimi u Crnoj Gori, crnogorski jezik, autohtona imena, onomastika*

Rad na sakupljanju i proučavanju crnogorske fitonimije otežan je objektivnim problemima, najčešće nerješivim. Na jednoj strani postoje samo oskudni literaturni izvori, često kontradiktorni i neupotrebljivi, što se može zapaziti iz priložene građe. A na drugoj strani, projekat je blokiran nemogućnošću sakupljanja i provjeravanja podataka na samom terenu. Zbog intenzivne urbanizacije, socijalnih raslojavanja i, najblaže rečeno, demografskog haosa,

izgubila su se sva obilježja klasičnog sela. Veoma je teško sresti informatora koji je u stanju da saopšti makar i pojedinačnu fitonimsku informaciju, a kamoli poveći uzorak. Degradacione procese te vrste podsticali su, osim migracija stanovništva, još i neodgovarajući udžbenici i školski programi, mediji, jezička politika, pa čak i namjerno potiskivanje autentičnih crnogorskih oblika kao arhaičnih.

Na primjeru fitonimije, koja je samo jedan djelić u kompleksu crnogorskog jezika, može se sagledati opšte stanje u ukupnoj montenegristici, đe su spregnuti suštinsko nepoznavanje problematike i razne opstrukcije. A sve to od poodavno traje.

Ne može se govoriti o istoriji izučavanja crnogorske fitonimije u punom smislu te riječi, jer nije bilo nijednog organizovanog poduhvata koji bi se bavio ovim problemima. Uglavnom se sve svodilo na uzgredne zabilješke pojedinih autora i parcijalne podatke u knjigama s nekim drugim sadržajima. No, ipak, da bi projekat *Fitonimi u Crnoj Gori* mogao što temeljitije otpočeti, neophodno je bilo sakupiti što više istorijskih informacija, čije nedostatke i protivrječnosti, ako za to uopšte bude uslova, treba postupno rješavati i dopunjavati naknadnim istraživanjima.

Prvu izvornu i relevantnu fitonimsku građu iz Crne Gore sakupio je Vuk Stef. Karadžić i publikovao u kapitalnome djelu *Srpski rječnik*. Simonović, D. (1959: XVII) je izračunao da je Karadžić u drugo izdanje *Rječnika* (1852) unio 1190 imena biljaka. Među njima je najveći broj onih naziva koji nijesu ubicirani, te se prema tome može smatrati da imaju široko rasprostranjenje na štokavskom jezičkom prostoru. Analizirajući nazive biljaka za koje je Karadžić naveo da ih je sakupio u Crnoj Gori, Pulević, V. (2005: 77–122) je konstatovao da je takvih imena oko 200. Među njima su kako one vrste iz autohtone flore, koje žive slobodno u prirodi, tako i one koje se uzgajaju, a bilježio je i nazive biljnih organa. Najviše fitonima sakupio je u Boki Kotorskoj, Grblju, Paštrovićima i Crmnici, dok je jedan broj Karadžić ubicirao nešto uopštenijim odrednicama: „juž.“ (= južno), „prim.“ (= primorje) i „u prim.“ (= u primorju). Karadžić je uložio veliki napor da što potpunije identifikuje biljke pomoću latinskih naziva, pa je, kako to zapisuje Simonović, D. (1959: XVII), često konsultovao botaničara Andriju Volnog iz Sremskih Karlovaca. No, i pored toga, Karadžić je ostavio niz pogrešnih identifikacija i otvorenih problema. Sve to ne začuđuje, jer su u to vrijeme stručna znanja o flori balkanskih zemalja bila veoma oskudna. Postojalo je samo Visianijevo djelo *Flora dalmatica*, čiji je III tom izašao 1852, tj. iste godine kad i drugo izdanje Karadžićeva *Srpskog rječnika*.

Osim propusta pri identifikacijama preko latinskih naziva biljaka, Karadžić se srio i s još većim problemom, a to su homonimi i sinonimi, naročito ovi prvi. Biljke koje nije mogao protumačiti preko latinskih naziva on je objašnjavao frazama, a najčešće laičkim: na crnogorskome (srpskome), njemačkome i latinskome jeziku. Većinu zeljastih biljaka opisuje s „nekakva trava“, tj. „Art Pflanze“ i „herbae genus“, a drvenastih s „nekakvo drvo“ ili „Art Baum“ i „arboris genus“, što ne samo da je nedovoljno za identifikaciju već često izaziva zabunu. U narodnoj nomenklaturi se s „trava“ označava svaka zeljasta biljka, a u stručno-botaničkoj terminologiji isti naziv znači da konkretna biljka pripada familiji trava – *Poaceae* (Pulević, V. 2005: 78).

Ukazaćemo s nekoliko primjera kako su se kasniji leksikografi odnosili prema Karadžićevoj fitonimskoj građi. Bilo da su u pitanju lingvisti bilo botaničari, najčešće su nekritički preuzimali ono što je Karadžić zapisao i protumačio, te su se propusti multiplicirali i proširili kroz brojnu literaturu.

Godine 1879. pojavilo se u Zagrebu obimno leksikografsko djelo *Jugoslavenski imenik bilja* Bohuslava Šuleka, oslonjeno na obimnu arhivsku i literaturnu građu. Autor je i sâm sabirao podatke na terenu. Iz naslova *Jugoslavenski imenik bilja*, kao i iz prve rečenice u uvodu, „da je hrvatski i srpski jezik u opće vrlo bogat...“ vidi se koje je geografsko i jezičko područje Šulek obuhvatio svojim djelom. Najviše građe vezano je za područje Hrvatske, koje je autoru u to vrijeme bilo najpristupačnije. Za ostala *jugoslavenska* područja izvori su malobrojni, ali ipak ima nekoliko značajnih djela iz kojih je Šulek uzimao fitonimsku građu. S područja Slovenije koristio je podatke koje su ostavili: J. Bleiweis, F. Erjavec, H. Freyer, J. Tušek i dr., a za Srbiju oslonio se na obimno djelo V. S. Karadžića, kao i na radove J. Pančića, G. Lazića, J. Miškovića u kojima je našao dosta srpskih naziva biljaka. Kad je u pitanju Crna Gora, Šulek ne navodi nijedan posebni izvor osim Karadžićeva *Srpskog rječnika*, u kojemu se nalazi, kao što je već rečeno, dosta ubiciranih naziva biljaka.

Šulekovo prenošenje naziva biljaka iz Karadžićeva *Rječnika* počesto prate propusti, štamparske greške i druge nepreciznosti, što je zapazio i Simonović, D. (1959: XXXIII). Tako se i nazivi biljaka iz Crne Gore u dosta slučajeva ne mogu u Šulekovo interpretaciji uzimati zdravo za gotovo, bez ponovnog vraćanja na Karadžićev *Rječnik* kao primarni izvor. I pored toga, *Jugoslavenski imenik bilja* važna je literatura za komparativna istraživanja crnogorske fitonimije s dalmatinskom, tim prije što je Šulek sakupio obimnu građu iz šire okoline Dubrovnika.

Od savremenih onomastičara sa prostora bivše države Jugoslavije fitonimiji je najviše bila posvećena Nada Vajs iz Zagreba. Objavila je više teorijskih radova u kojima je razmatrala tvorbu i strukturu fitonima i fitotoponima. Ona iznosi veoma značajan stav o „neprocjenjivoj vrijednosti“ fitotoponima

pri ispitivanju ranijih stanja florističkih i vegetacijskih prilika u nekoj oblasti, što zasniva na činjenici da toponimi bolje odolijevaju zubu vremena nego sama realija, tj. biljke. Tome treba dodati i to da se izvornost fitonima najpozdanije čuva u fitotoponimima, što potvrđuju brojni primjeri iz Crne Gore. Ugledni primjer predanog i sistematskog rada u složenoj oblasti fitonimske onomastike je kapitalno djelo *Hrvatska povijesna fitonimija* autorke Nade Vajs, objavljeno u Zagrebu 2003. godine, u kojemu je sabrana i objašnjena građa iz najstarijih hrvatskih literaturnih i arhivskih izvora.

Godine 2004. Stanislav Gilić objavljuje u Rijeci obimni leksikon *Rječnik bilja – građa za hrvatsku fitonimiju*. Nazivi biljaka preuzimani su iz savremene botaničke literature, nastale u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata. Tako se ovaj leksikon može smatrati nastavkom i dopunom Šulekovog *Rječnika* iz 1879. godine.

Godine 1886. u cetinjskom *Glasi Crnogorca* talijanski botaničar Antonio Baldacci u nekoliko nastavaka objavio je floristički prilog *Biljke Cetinjskog polja*. To je ujedno i prvi rad o crnogorskoj flori, a vjerovatno i iz ostalih prirodnih nauka u cjelini, koji je publikovan u Crnoj Gori. Vodeći računa o karakteru lista *Glas Crnogorca*, Uredništvo je nastojalo da ovaj Baldaccijev prilog učini pristupačnim što širem krugu ljudi, pa su uz latinske nazive pridodata i narodna imena na nekoliko jezika. Takva namjera jasno je istaknuta u predgovoru: „Kako bi ovaj prosti spisak mogao biti od koristi čitaocima, osobito Crnogorcima, mladi je Baldači uspio da izmoli pomoć nekolicine prijatelja te je naučnim latinskim nazivima raznih biljaka pridodao imena i u srpskom i hrvatskom i talijanskom, francuskom i njemačkom jeziku“. Pošto su srpska i hrvatska imena uzeta u ovom slučaju prema Pančiću i Šuleku, to nijesu bila sasvim prikladna za Crnu Goru, što se uočava iz sljedećih naziva biljaka: **mišji trn** (*Ruscus aculeatus*), **kadulja** i **slavulja** (*Salvia officinalis*) i dr. Tako se *Glas Crnogorca* obraća čitaocima: „Ako bi se sjetio koji čitalac pri kom nazivu, da se ta biljka u nas u Crnoj Gori, zove drugim imenom, mi bismo ga molili da nam ga javi, te će se po tim prijavama poslije popuniti rad“. Može se pretpostaviti da je Baldaccija nagovorio profesor Božo Novaković (koji je bio izvanjac u Crnoj Gori) da svoj prvi prilog objavi na Cetinju, a vjerovatno je i pokrenuo ideju o sakupljanju crnogorskih naziva biljaka, pošto je putujući po Crnoj Gori bio upoznat sa stanjem govora na terenu. Poslije toga slučaja nije poznato da je u Crnoj Gori za sljedećih više od stotinu godina bilo ko, pojedinac ili institucija, pokretao ideju o sakupljanju crnogorske fitonimije.

I ono malo građe o narodnim nazivima biljaka iz Crne Gore što je sakupio Karadžić, jednostavno rečeno, degradirao je D. Simonović (1959) u *Botaničkom rečniku*, utapajući ta imena, bez ubikacije i objašnjenja, u opštost tzv. srpskohrvatskog jezika.

Simonović je s dubokim konceptijskim razlogom na tri naslovne strane, u odnosu na narodnu pripadnost naziva biljaka, svoj *Rečnik* ostavio bezimenim (*Botanički rečnik naučnih i narodnih imena biljaka...* i *Botanički rečnik imena biljaka*). Međutim, u uvodnom dijelu on je konkretan i govori o korišćenju „kako hrvatskih, tako i srpskih izvora“, dakle, bez bilo kakvih pomena ili navođenja crnogorskih i bošnjačkih izvora, u njegovoj interpretaciji skrivenih pod srpskim i hrvatskim imenom, pri čemu često upotrebljava i neutralnu oznaku „naša narodna imena“.

Najveći metodološki i uopšte stručni nedostatak *Botaničkog rečnika*, ogleda se u tome što Simonović ide na vještačku homogenizaciju „srpskohrvatskih“ naziva biljaka. On donosi uglavnom sva zabilježena njihova imena, ali ih daje pomiješano, odvojeno od regije ili areala njihova prostiranja i dijalekatskih sistema u kojima su njihovi nazivi projektovani, uklopljeni bez naznake područja u kojima se biljke i njihovi nazivi pojavljuju. Tako stvara prividnu sliku o jedinstvenosti jezičkog stanja na teritoriji Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore. A biljke i njihova imena prirodno su vezani za odgovarajuće prostore i govorne sistemske cjeline, isto onako kao što su toponimi prikovani za svoje objekte. Kao osnovni kriterijum za sistematizaciju i klasifikaciju narodnih naziva biljaka, Simonoviću služi pojam „stepen upotrebe“ i mjerilo „rasprostranjenja imena“. U tome se krije opasna zamka, jer postoje realne mogućnosti da jedna biljka može biti rijetka u sredini (tada republici) koja ima veliku površinu, a veoma česta i široko rasprostranjena u republici s malom teritorijom. Na taj način u Simonovićevoj obradi postignuta je favorizacija imena s veće političko-državne teritorije, tj. većeg govornog područja, bez obzira na to što takva biljka i njeno odgovarajuće ime mogu imati veći areal na manjoj državnoj teritoriji.

U stvari, isticanje najrasprostranjenijih imena biljaka nije ništa drugo do pokušaj nametanja brojnih srpskih i u manjem broju hrvatskih naziva svim narodima u bivšoj državi Jugoslaviji, s tendencijom da se ostali nazivi, kojih je neuporedivo veći broj od tzv. verifikovanih, proglase za provincijalizme i tako potpuno istisnu iz standardne upotrebe i kao takve vremenom arhaiziraju.

Kako je selo kao izvorni nosilac narodnoga života i neotuđenog jezika u procesu odumiranja, to je Simonovićev *Botanički rečnik* i projektovan da jednoga dana postane glavna literatura iz koje će se generacije školovanih botaničara i jezikoslovaca iz gradske sredine ponajviše obavještavati o narodnim imenima biljaka.

Zanimljivo je i to kako je Simonović tehnički riješio isticanje prioriternih naziva. Tako su u njegovom *Rečniku* „najrasprostranjenija imena na celoj srpskohrvatskoj govornoj teritoriji istaknuto otisnuta masnim slogom. Izvestan broj imena koja se u publikacijama i u nastavi takođe često sreću slo-

žen je k u r z i v o m, dok su ostala imena u o b i č n o m s l o g u (garmond)“. S nekoliko primjera ukazaćemo na to kako se Simonovićeve konceptije odražava na crnogorsku fitonimiju, a preko nje i na crnogorski jezik. Za vrstu *Trapa natans* Simonović (str. 472–473) navodi 27 narodnih imena, pri čemu masnim slogom apostrofira **vragolić**, ime koje je u Crnoj Gori nepoznato, a običnim slogom navodi kasoronja, naziv biljke koja raste na Skadarskom jezeru. Za vrstu *Salvia officinalis* u Simonovićevom *Botaničkom rečniku* (str. 415) ima 37 narodnih naziva, među kojima su masnim slogom istaknuta **žalfija** i **kadulja**, od kojih je prvi naziv srpski, a drugi hrvatski. Kurzivom su naglašena imena: *žalvija* i *žalfa*, *nemački kaloper* i *pelin*. Za vrstu *Salvia officinalis* postoji u Crnoj Gori jedinstveni narodni naziv **pelin** (**pelim**), bez sinonima, o čemu svjedoči i oko 80 toponima imenovanih po toj biljci (Pulević, V. & Samardžić, N. 2003: 390–392; Pulević, V. 2003: 227–245). Za vrstu *Castanea sativa*, Simonović, D. (str. 102) masnim slogom ističe naziv **kesten**, dok je ta biljka na području Crne Gore poznata kao **koštanj** i **kostan**, što potvrđuju svi toponimi u Crnogorskom primorju i Crmnici, đe ovo značajno drvo raste (Pulević, V. & Samardžić, N. 2003: 251–253).

U Simonovićevu *Rečniku* veliki je broj najčešćih i najrasprostranjenijih imena naglašen u ekavskom izgovornom obliku: **mlečika**, **ivanjsko cveće**, **provaljen koren**, **belešina**, **zvezdica**, **beli bor**, **detelina**, **leska**, **mečja leska** i dr., koja kao takva uopšte ne egzistiraju u Crnoj Gori. Homonimija je jedan od ključnih problema u narodnoj nomenklaturi biljaka o kojoj Simonović u svome *Rečniku* nije dao bilo kakvo tumačenje, što je navelo mnoge lingviste i botaničare na krivi smjer i dovelo do pogrešne identifikacije biljaka. Tako su zbog nekritičkog prenošenja naziva biljaka iz Simonovićeve rječnika zapali u homonimsku zamku Ćupić, D. & Ćupić, Ž. (1997). U gotovo svim slučajevima navođenja narodnih naziva biljaka napravili su neku materijalnu grešku, i to ne samo u identifikaciji preko latinskih imena. Fitonimski problemi iz knjige D. Ćupića i Ž. Ćupića zaslužuju znatno opširniji osvrt, zato ćemo ovom prilikom ukazati samo na nekoliko primjera. Iscrpni kritički osvrt na fitonime **kalumper** i **pelim**, zastupljene u *Rečniku govora Zagarača*, dao je Pulević, V. (2003: 235). D. Ćupić i Ž. Ćupić naziv **kalumper** vežu za vrstu *Salvia officinalis* (str. 161), a naziv **pelim** za rod *Artemisia* (str. 322). U Zagaraču se, međutim, naziv **pelim** isključivo veže za vrstu *Salvia officinalis*, što je slučaj i za ostale krajeve Crne Gore đe ova značajna biljka raste. Pomenuti naziv **kalumper** u Zagaraču se najvjerovatnije odnosi na gajenu *Tanacetum balsamita* a nikako na *Salvia officinalis*. Nazivom **vrijes** (str. 51) označili su „travu“ *Calluna vulgaris*, a taj narodni naziv jedino se može odnositi na vrste iz roda *Satureja* (*S. montana* i *S. subspicata*), koje su u Zagaraču poznate kao izvanredna pčelinja paša. Pomenuta *Calluna vulgaris* nije poznata u flori Crne Gore, pa ukoliko su

je D. Ćupić i Ž. Ćupić pronašli u Zagaraču, onda to predstavlja prvorazredno florističko i fitonimsko otkriće. Uz naziv **sabljica** (str. 427) stavili su pogrešno rod *Hermodactylus* jer se imenom **sabljica** u Zagaraču označava vrsta *Iris germanica*, što potvrđuje i njihov navod da **sabljica** „ne raste samoniklo, već je gaje uz grobove, ređe uz kuće“ (str. 427). Jedina vrsta iz roda *Hermodactylus* (*H. tuberosus*) u Crnoj Gori poznata je samo kao samonikla biljka na ograničenom broju lokaliteta. Identične ili slične primjedbe mogu se dati i na niz drugih fitonima zastupljenih u *Rečniku govora Zagarača*: **repuh** (str. 420), **pazdrijen** (str. 316), **lopuh** (str. 212–213), **koštanj** (str. 186), **bjelograb** (str. 24), **srije-muša** (str. 460), **grčica** (str. 68), **smrdljika** (str. 451) i dr.

Ilustrativan je još jedan primjer negativnog uticaja Simonovićeve *Rečnika* na onomastička istraživanja u Crnoj Gori. Godine 2010, u izdanju Srpske akademije nauka i umetnosti, Radojka Cicmil-Remetić objavila je kapitalno i osobito značajno djelo monografskog karaktera i opsega – *Toponimija Pivske planine*. Među oko 5000 toponima, zastupljenih na istraživanome području, nalazi se oko 1000 sa statusom fitotoponima i zootoponima. U uvodnoj studiji, u poglavlju *Fitonimi* (str. 101–110), u kojemu je predstavljena identifikacija biljaka, napravljena je suštinska metodološka greška, koja je multiplikativno proizvela ostale greške i previde u tumačenju pojedinačnih fitonimskih kategorija. Autorka se nekritički i bez rezerve, a može se slobodno reći i „slijepo“ oslonila na Simonovićev *Rečnik*. Upala je u lavirint homonimije i pogrešno protumačila i identifikovala niz fitonima i taksona. Iako smo pojedinačno ukazali na te greške, ovde radi ilustracije navodimo samo nekoliko tipičnih primjera: fitonim **metljika** (str. 103 & 241) identifikovala je sa vrstama iz roda *Tamarix*, a treba sa *Betula pendula*; **jablan** (str. 108) sa *Malva*, a treba sa *Trollius europaeus*; **kopriva** (str. 108 & 218) sa *Celtis australis* i rodnom *Urtica*, a treba samo sa *Urtica*; **zukva** (str. 104 & 200) sa *Heleocharis palustris*, a treba sa **divljom jabukom** (*Malus silvestris*); **somina** (str. 108) sa vrstama iz roda *Ephedra*, a treba sa *Juniperus sabina*; **čemerika** (str. 109) sa vrstama iz roda *Helleborus*, a treba sa *Veratrum album* i dr.

I sve ostale greške koje je učinila Radojka Cicmil-Remetić u identifikaciji biljaka isključivo su nastale zbog nekritičkoga oslanjanja na Simonovićev *Botanički rečnik*, koji je krajnje nepouzdan literaturni izvor. Taj *Rečnik* je tekovina Novosadskog sporazuma (1954), zato je i koncipiran na premisi korišćenja „kako hrvatskih tako i srpskih izvora“, s ciljem da se stvori „homogeni“ jezik na „celoj srpskohrvatskoj govornoj teritoriji“ (Simonović, D. 1959: VII). Može se slobodno reći da se ne radi ni o *rečniku* ni *rječniku*, već o amorfnom fitonimskom „skladištu“ svega što je sakupljeno na „celoj srpskohrvatskoj teritoriji“. Osnovni cilj *Rečnika* bio je da se zatru sve osobenosti nacionalnih jezika i dijalekata, kao i da se relativizuju svi sinonimi i homo-

nimi i da se preporuča „najrasprostranjenija srpskohrvatska“ imena. Zato je i došlo do fitogeografskoga paradoksa da se za Pivsku planinu navode tipične mediteranske biljke, kao što su: *Tamarix africana*, *Tamarix gallica* i *Celtis australis*.

Cilj naših primjedbi nije da se ospori kapitalno onomastičko djelo *Toponimija Pivske planine* i umanje rezultati do kojih je došla Radojka Cimić-Remetić, pošto istovjetne greške u tumačenju fitonima i fitotoponima prave i svi drugi onomastičari koji su se s bezrezervnim povjerenjem oslanjali na Simonovićev *Rečnik*. Kao još jedan primjer navodimo studiju *Govor i mikrotoponimija Drobnjaka*, doktorska disertacija (rukopisna verzija) lingviste Mihaila M. Šćepanovića, odbranjena na Univerzitetu u Beogradu 2007. godine. I ovdje su pogrešno identifikovani fitonimi: **čapljan** (str. 119) sa *Allium porrum*, a treba sa *Asphodelus*; **silj/siljevina** (str. 109 & 152) sa *Avena sativa*, a treba sa *Laserpitium siler*; **čemerika** (str. 119 & 153) sa *Centaureum umbellatum*, a treba sa *Veratrum album* i dr. Za nadati se da će u publikovanom izdanju pomenute studije ove greške biti ispravljene.

Kad se lingvisti – specijalisti ne snalaze u naopako koncipiranoj literaturi, kakav je npr. Simonovićev *Botanički rečnik*, tek što treba očekivati od običnih čitalaca i korisnika takve literature?!

Kao što biljke imaju svoja područja rasprostranjenja, pa često i disjunktivne areale, tako i njihova narodna imena imaju svoja mjesta postojanja i prostiranja i jezičku polifoniju, zavisno od etničkih, nacionalnih i drugih istorijskih i socijalnih prilika u pojedinim oblastima i državama. Zato se fitonimiji i fitotoponimiji mora prilaziti multidisciplinarno, sagledavati ih kako s lingvističkoga tako i s botaničkog i biljnogeografskog stajališta.

Zanimljiva je kritika Simonovićeva *Botaničkog rečnika* koju su objavili srpski autori Šiljak, M. & Dinić, A. (1993/94: 199–202). Njihova glavna zamjerka zasniva se na „zastarelosti“ građe koju je Simonović sabrao i objavio, pa smatraju da je treba iz temelja revidirati i dopuniti. U tome smislu oni daju konkretna uputstva i smjernice, što bi samo po sebi imalo potpuno opravdanje da u kritici nema i nekih drugih namjera. Oni odmah u uvodu (str. 199), karakterišući Simonovićev *Botanički rečnik*, ističu da on obuhvata „imena sa srpskog govornog područja“ i nazive na stranim jezicima, a potom preciziraju da su „pored imena na srpskom jeziku, dati i standardizovani nazivi na engleskom, njemačkom, francuskom i ruskom jeziku, odnosno na svim jezicima ili samo na nekim od njih“.

Da Šiljak, M. & Dinić, A. (1993/94: 200) imaju konzistentnu namjeru da srbiziraju kakav-takav „srpskohrvatski“ sadržaj Simonovićeve knjige, vidi se i iz konstatacije: „Na kraju rečnika je registar srpskih narodnih imena, kao i registar po standardizovanim nazivima biljaka na pomenutim stranim jezici-

ma, uz dodatak i na makedonskom i na slovenačkom“. Simonović, D. (1959: 511) uz registar naziva biljaka nije stavio naslov „Srpska narodna imena“, kako bez uzmaca krivotvore pomenuti autori, već „Srpskohrvatska imena“. Takve koncepcije ne začuđuju kad se uzme u obzir vrijeme kad M. Šiljak i A. Dinić objavljuju svoj prilog (1993/94). To je period krvavog raspadanja Jugoslavije i snažnog promovisanja koncepcije prostiranja srpskoga jezika na širokome štokavskom području, čiji je glavni ideolog i nosilac bio srpski lingvista Pavle Ivić.

Sa stanovišta boljeg upoznavanja crnogorske fitonimije bila je od značaja saradnja Dragutina Simonovića s prvim crnogorskim botaničarem Vilotijem Blečićem, koji je za *Botanički rečnik* (str. XVI) saopštio „veći broj novih narodnih imena biljaka iz Crne Gore i drugih mesta“. Pregledom pomenutog rječnika ustanovili smo da taj broj iznosi oko 60, ali je danas teško razgraničiti teritorijalnost tih imena. Na nekoliko primjera pominju se mjesta Homolj, Peć i Gacko. Tako, vezujući fitonim „salkuca Blečić“ za rod *Epilobium*, Simonović, D. (1959: 181) naglašava „Naziv u Homolju sa značenjem Vrbica“. Manji broj naziva biljaka iz Crne Gore Simonoviću su saopštili i dvojica poznatih crnogorskih lingvista: M. Pešikan (za Katunsku nahiju) i M. Stanić (za Uskoke). Kao izvor za neke nazive iz Crne Gore, D. Simonović (str. 889–890) navodi i onomastički fond SANU (Beograd).

Prvi veliki poduhvat da se Simonovićev *Botanički rečnik* prerađi, dopuni i unaprijedi učinili su dvojica srpskih botaničara, univerzitetskih profesora, Radomir Konjević i Budislav Tatić, objavivši u Beogradu 2006. godine *Rečnik naziva biljaka*. Kako su pomenuti rječnici zasnovani na različitim koncepcijama: prvi – na standarizovanom srpskohrvatskom jeziku Novosadskog dogovora, a drugi – na osnovama srpskog jezika, to je neophodno da se osvrnemo na karakter tih „dopuna“ i „preuređenja“. Sve ovo činimo iz razloga što je u korpus oba rječnika uključena, između ostalog, i crnogorska fitonimija.

Iako *Rečnik naziva biljaka* samim naslovom ne opredjeljuje teritoriju na koju se odnosi, iz kratkog predgovora, urednikovoga obraćanja čitaocima i naslovljenog indeksa narodnih naziva biljaka sa „Srpska imena“, jasno je iskazana pretenzija ove obimne publikacije. To otkrivaju i potvrđuju nekolike decidirane formulacije u predgovoru *Rečnika* (str. V) u kojima se govori o „vegetacijskom pokrivaču našeg područja“, o imenovanju biljaka „na našem i svetskim jezicima (ruskom, engleskom, nemačkom i francuskom)“, sa zaključkom: „naime, za gotovo sve vrste viših biljaka naše flore dati su srpski narodni nazivi (i to veći broj za svaku vrstu, uključujući, dakle, i lokalne nazive, koji se koriste u pojedinim delovima naše zemlje)“.

U kratkom urednikovu obraćanju čitaocima (str. VI) stoji da *Rečnik naziva biljaka* predstavlja „novu, dopunjenu i preuređenu verziju materijala koji

je, pre više decenija, prof. Simonović sačinio na opštu radost, kako naučnika i profesora, tako i studenata i prevodilaca“.

Na to što srpski botaničari izrađuju rječnik srpskih narodnih naziva biljaka ne može se ni u primisli dati bilo kakva primjedba. Naprotiv, tu stoje samo pohvale, jer takav fitonimski leksikon poslužio bi kao obavezna onomastička literatura za sve jezike i dijalekte sa širokog štokavskog područja, jer se radi o malom procentu razlika, ali ipak razlika koje treba uvažavati. U odnosu na Simonovićev *Botanički rečnik*, koji ima legitimnu osnovu Novosadskog dogovora o srpskohrvatskom jeziku, *Rečnik naziva biljaka* R. Konjevića i B. Tatića ne samo da zaostaje po koncepciji i izloženoj građi, već je sasvim neupotrebljiv, čak i za srpski jezik i srpsku fitonimiju. Za ovu priliku iznosimo samo nekoliko primjera.

Radi upoređenja da kažemo da je Simonović uz svaki narodni naziv biljke dopisao inicijale autorâ iz čijih je djela preuzimao imena, tako da strpljivi korisnici *Rečnika* imaju putokaz da posrednim putem dođu do izvornih informacija. Konjević i Tatić su ove inicijale odstranili, tako da su nazivi biljaka ostali „osušeni“ i bez „adrese“ o porijeklu i ubikaciji. Prosto rečeno, *Rečnik naziva biljaka* predstavlja bezobličnu i neprozirnu „gomilu riječi“, iz koje se ništa ne može saznati o osnovnim parametrima na kojima treba da je izgrađena jedna „dopunjena i preuređena verzija“ koja je ponuđena u obliku *Rečnika naziva biljaka*. Iz *Rečnika* se ne može ništa saznati o tome – koji su fitonimi koine a koji uskog dijalekatskog porijekla, koji su homonimi a koji sinonimi. Jedino dosljedno „preuređenje“ Simonovićeva *Botaničkog rečnika* sastoji se u vrlo ishitrenom preimenovanju „srpskohrvatskih imena“ biljaka na „srpska imena“, ne vodeći računa o teritorijalnosti ovih prvih.

Jezici su otvoreni sistemi u koje neometano ulaze riječi iz drugih jezika, naročito ako se radi o stručnoj terminologiji. Tako je prirodno što je *Rečnik naziva biljaka* preuzeo imena sa drugih područja i iz drugih jezika, pa čak i nazive biljaka sa drugih kontinenata, kao što su: **sekvoja**, **baobab**, **palma**, **kokos**, **cikas**, **ginko**, **kafa** i dr. Na isti način je opravdano što su i nazivi biljaka sa područja bivše zajedničke države Jugoslavije, kojih nema u flori Srbije, unešeni i u Konjevićev i Tatićev leksikon, kao što su vrste iz mediteranske i submediteranske zone: **planika**, **žuka**, **crnika**, **prnar**, **zelenika**, **lovor**, **mrižica**, **maslina**, **smokva**, **rogač** i dr. Ali, kada se vrši specijalistička „dopuna“ i „preuređenje“ Simonovićeva *Botaničkog rečnika*, tom složenom poslu trebali su autori prići sa mnogo više senzibiliteta i stručne odgovornosti. Neosporne su činjenice da je Dragutin Simonović veoma zaslužni srpski onomastičar i leksikograf i da je njegovo djelo publikovala reprezentativna institucija – SANU, ali je isto tako nepobitno da *Botanički rečnik* i tematski i sadržajem predstavlja zajedničko naučno i kulturno nasljeđe svih naroda sa širokog što-

kavskog područja. Simonović je svoje djelo gradio na osnovama Novosadskog dogovora o zajedničkom „srpskohrvatskom jeziku“ iz 1954. godine.

Bilo je za očekivati, čak i obavezujuće, da autori *Rečnika naziva biljaka* u kritičkoj studiji, ili makar u proširenom predgovoru, objasne razloge koji su ih motivisali da izvrše reviziju Simonovićeva leksikografskog djela, kao i metodologiju kojom su to obavili. Ovako je ostala sumnja, ili bolje reći uvjerenje, da je suština revizije bila samo doslovni transfer fitonimske građe iz *Botaničkog rečnika* u *Rečnik naziva biljaka*, s osnovnim ciljem da se „srpskohrvatska imena“ biljaka prekrste u „srpska imena“, a da se za sve to nije dalo nikakvo objašnjenje.

U autohtonoj flori Crne Gore zastupljen je veliki broj ljekovitih, aromatičnih, začinskih, jestivih i medonosnih biljaka, o kojima je objavljen priličan broj radova. Među njima je i opširni rad: *Prilog poznavanju ljekovitog bilja u flori Crne Gore, njegovo iskorišćavanje i zaštita* (Pulević, V. 1965: 17–48), u kojemu je predstavljeno 250 vrsta. Osobito su značajne dvije regionalne monografije: *Ljekovite biljke i jestive gljive okoline Rožaja* (Markišić, H. & Lakušić, R. 1988) i *Atlas ljekovitog bilja bjelopoljskog kraja* (Balijagić, J., Jovančević, M. & Vreva, M. 2009). Uz sve tri navedene publikacije uz latinske nazive biljaka dopisivana su i narodna imena, kako bi fitofarmakopejska literatura postala pristupačna narodnim ljekarima i laicima. Međutim, kako u Crnoj Gori nijesu vršena bilo kakva onomastička istraživanja sa fitonimskim sadržajem, to su autori pomenutih radova preuzimali narodne nazive iz različitih knjiga o ljekovitom bilju, uglavnom objavljivanim u Beogradu i Zagrebu, kao i iz botaničkih rječnika baziranih na standardu tzv. srpskohrvatskog jezika, u kojemu se nije vodilo računa o jezičkoj i dijalekatskoj razuđenosti na štokavskom području. Zato smo ovom prilikom unosili u našu *Građu* samo one nazive biljaka koji imaju autohtonost u Crnoj Gori, kao i ona alohtona (invazivna) imena koja su se tokom duge upotrebe toliko odomaćila da su postala uobičajeni dio leksike crnogorskog jezika. Uostalom, autori knjige *Ljekovite biljke i jestive gljive okoline Rožaja*, profesori Halil Markišić i Radomir Lakušić, jesu veoma ugledni botaničari i dobri poznavaoi flore Crne Gore, tako da se njihov izbor narodnih naziva biljaka treba razmatrati s velikom pažnjom i obzirom prema autorima. Oni su na kraju knjige priložili i registar „srpskohrvatskih imena“ (str. 225–227), što je terminološki primjereno tadašnjem jezičkom standardu. Budući sastavljači integralnog crnogorskog botaničkog rječnika treba da poklone veliku pažnju introdukovanim fitonimima, pošto je njihovo uvođenje u crnogorski jezik neophodno, ali s kritičkim pristupom i ujednačenim kriterijumima.

Obimnu i pouzdanu građu o narodnim nazivima ljekovitih biljaka u jednom dijelu Crne Gore sakupili su saradnici Instituta za proučavanje lekovitog

bilja iz Beograda (IPLB 1966). Građa je sačuvana u rukopisu i naslovljena kao *Elaborat o proučavanju lekovitog bilja na području Prokletija i Komova*. Naročito je značajna činjenica da autori elaborata nijesu „pozajmljivali“ narodne nazive iz literaturnih izvora, već su ih uzimali na samome terenu, čime su u najvećoj mogućoj mjeri olakšali rad na prepoznavanju i sabiranju ljekovitih vrsta i kontakt s mještanima sabiračima. Njihov spisak narodnih imena veoma je lak za korišćenje jer je sistematizovan u dvije verzije: 1. prema abecednom redu latinskih naziva biljaka i 2. prema abecednom redu narodnih naziva biljaka. Autori su se potrudili da izvedu i kvantitativne pokazatelje. Narodni nazivi sakupljeni su za 125 vrsta biljaka, s 253 narodna naziva (računajući sinonimiju i homonimiju), a u stvari ima 233 imena (u leksičkom smislu). Za sve nazive poimenično su prikazani mikrolokaliteti, što daje posebnu vrijednost toj građi.

Kapitalna leksikografska djela o romanizmima u Crnoj Gori objavili su Musić, S. (1972) za ševerozapadni dio Boke Kotorske i Lipovac-Radulović, V. (1981 & 1997), prvo za jugoistočni dio Boke Kotorske, a potom za Budvu i Paštroviće. U tim djelima nalazi se priličan broj romanskih fitonima koji se najvećim dijelom odnose na egzotičnu floru (unesene ukrasne biljke i kulturna flora), a mjestimično se srijeću i nazivi za autohtonu floru. Romanizme i greizme u crnogorskome jeziku (kontinentalni dio Crne Gore) sakupio je Šoć, L. B. (2002) (dopunjeno izdanje 2008), te se i u tome djelu može sresti nešto od fitonimske leksike.

Impozantan broj od 565 narodnih naziva biljaka unio je Latković, M. T. (2015) u obimno i ambiciozno leksikografsko djelo *Građa za crnogorski rječnik*, za čija je tri izdanja autor morao uložiti veliki napor i vrijeme, što navodi čitaoca na divljenje. Sigurno je da će leksička građa od 25447 riječi prikazanih u *Rječniku* predstavljati dragocjeni izvor i oslonac za sve buduće sastavljače rječnika crnogorskog jezika. Međutim, kad su u pitanju prikazani fitonimi, njih prati niz nejasnoća i otvorenih problema koji dovode u pitanje izvornost i validnost toga dijela Latkovićeva *Rječnika*. Na prvom mjestu misli se na identifikaciju narodnih naziva biljaka preko kodifikovanih latinskih imena, čime je trebalo da se postigne neophodna egzaktnost građe. Fitonimi i zoonimi specifične su onomastičke kategorije, strogo vezane za konkretne biljne i životinjske vrste, zato se njihovo imenovanje i identifikacija mogu uspješno vršiti samo kroz neposrednu saradnju onomastičara sa botaničarima (floristima) i zooolozima (faunistima).

U fitonimiji i zoonimiji najveći problem predstavljaju homonimi i sinonimi, a to nije samo nedostatak Latkovićeva *Rječnika* već, kao što smo videli, i svih dosad publikovanih leksikona te vrste na prostorima bivše Jugoslavije. Ovaj segment Latkovićeva *Rječnika* zaslužuje posebnu analizu, ali

ćemo ovom prilikom ukazati, radi ilustracije, samo na jedan primjer. Latković, M. T. (2015: 591) navodi vrlo atraktivni fitonim **prašeće zelje** prikazujući ga kao „vrsta biljke (*Aposeris foetida* (L.) Less.)“. Ovde su otvorena nekoliko pitanja. Prva nepoznanica je da ova vrsta do sada nije bila izvorno zabilježena u crnogorskoj flori, što na kraju ne znači da nije i prisutna, ovo uz napomenu da je Šilić, Č. (1977: 162) istakao Crnu Goru („CG“) kao područje *de* je zastupljena ova vrsta, što je po svemu sudeći prenio Latković. Ukoliko se ovi podaci egzaktno potvrde u tom slučaju fitonim **prašeće zelje** i vrsta *Aposeris foetida* predstavljaju svojevrsnu onomastičku i florističku novost. Drugo važno pitanje je ubikacija – *de* je ovaj naziv zabilježen (u kom kraju istraživanog područja)? Moguća je i pretpostavka – da u Crnoj Gori postoji fitonim **prašeće zelje**, ali da to nije *Aposeris foetida* već neka druga biljka. Opravdano se nadati da će autor pri četvrtom izdanju *Građe za crnogorski rječnik* ovim problemima pokloniti odgovarajuću pažnju kako bi tako obimnu fitonimsku leksiku učinio upotrebljivom.

U uvodnim napomenama M. T. Latković na nekoliko mjesta napominje da se njegov *Rječnik* odnosi na „teritoriju nekadašnje Crne Gore“ (str. 7) i „Staru Crnu Goru“, s mišljenjem da crnogorski književni jezik treba izvorno vezati za dijalekat toga područja, što je legitimno mišljenje s argumentima autora značajnog djela. Međutim, autor je uz sveobuhvatni naslov *Građa za crnogorski jezik* trebao dodati i podnaslov sa nazivom područja koje je izučavao. Iz navedene bibliografije od 388 jedinica i spiska od 39 informatora jasno se vidi da se radi samo o jednom dijelu Crne Gore. Na kraju knjige nalazi se i dodatni spisak „Pomoćna literatura“ od 12 izvora, uglavnom florističkih radova, ali koji nijesu dovoljni da se makar približno „uhvate“ i protumače specifičnosti crnogorske fitonimije. Pada u oči da je M. T. Latković u spisak literature unio četiri djela Vuka Stef. Karadžića, a da među njima nema najznačajnijeg – *Srpski rječnik* (1852), u kojemu se nalazi bogata crnogorska leksika, sa preko čak 200 naziva biljaka i biljnih organa.

Obimno i ambiciozno djelo *Rječnik nikšićkog kraja* (2010), autora Ljubomira Đokovića, naslovom nagovještava da se radi o dijalektološkom leksikonu jednog veoma značajnog govornog područja. Međutim, kad se radi o fitonimiji koja je sa znatnim brojem primjera zastupljena u *Rječniku*, odmah se uočavaju metodološki propusti, nedostaci pa i greške. Na prvom mjestu autor nije omeđio područje koje je izučavao, tako da čitalac *Rječnika* ne može saznati što autor podrazumijeva pod etnogeografskom kategorijom „nikšićki kraj“ – da li se radi o gradu sa najbližom okolinom (i koja je to okolina), ili je, pak, obuhvaćeno šire gravitaciono područje: Župa, Lukovo, Jasenovo polje, Duga, Banjani, Oputna Rudina, Grahovo, Broćanac, Pješivci i dr. Dijalekatski koncept *Rječnika* zamagljen je i konstatacijama: „da se u njemu nalazi i dosta

opšte leksike koja sobom ne nosi samo usko lokalnu, već široku obojenost govora“, kao i da „*Rječnik* na neki način sublimiše govor nikšićkog kraja i šireg područja sjeverne Crne Gore“. Etnogeografski elementi su osnova svakog dijalektološkog djela. Kao ilustraciju za propuste i greške navodimo samo nekoliko primjera iz fitonimije.

Biljku **kukurijek** Đoković, Lj. (2010: 290) prikazuje kao vrstu koja ima „crveni cvijet (*Helleborus odoratus*), bulka, turčinak“, pri čemu griješi u determinaciji. Problem je u nerazumijevanju homonimije: **kukurijek** sa crvenim cvijetom je *Papaver rhoeas*, a **kukurijek** sa zelenkastim cvijetom i plodom je *Helleborus odoratus*. Za poznatu vrstu *Salvia officinalis* navodi alohtone nazive **kadulja** (str. 250) i **žalfija** (str. 169), a izostavlja domaći naziv **pelim**, koji je dominantan u crnogorskom dijelu areala ove značajne biljke. Za **kovilje** (*Stipa pennata*) (str. 271) autor daje tačnu determinaciju vrste ali i pogrešan opis „cvjetna mirisna trava... djevojačko cvijeće koje miriše“. Đoković je u *Rječnik* unio i nekoliko biljaka koje nijesu zastupljene ne samo u „nikšićkom kraju“ već ni u Crnoj Gori, kao što su: **rosulja** – *Drosera rotundifolia* (str. 518), **iđirot** – *Acorus calamus* (str. 220), **gorocvijet** – *Adonis vernalis* (str. 114) i dr. Ispravno je da i ovakvi fitonimi uđu u *Rječnik nikšićkog kraja*, pošto su zastupljeni u udžbenicima, farmakopeji i kroz druge komunikacije. Međutim, kad rječnik ima etno-dijalektološku omeđenost onda se ne smije zapostavljati izvorna/domaća leksika, kao što je u ovom slučaju bogata fitonimija nikšićkog kraja.

U dijalektološkoj studiji o govoru Spiča Popović, M. & Petrović, D. (2009: 1–275) saopštili su nekoliko veoma značajnih izvornih podataka o narodnim nazivima mediteranske flore, preko kojih su razjašnjene neke homonimske dileme.

Autori monografije *Flora i vegetacija hercegnovskog kraja*, Popović, D. & Sterniša, A. (1971), da bi knjigu učinili pristupačnom i upotrebljivom za širi krug čitalaca i korisnika uz svaki latinski naziv vrste pridruživali su i narodna imena, jedno ili dva. Kada su u pitanju egzote, koje skoro u potpunosti izgrađuju hercegnovske parkove, onda su „ponarodnjena“ imena jednostavno izvođena iz latinskih naziva, kao npr.: **cikas** – *Cycas revoluta*, **agava** – *Agave americana*, **vlaknasta juka** – *Yucca filamentosa* i dr. Međutim, mnogo je teže išlo sa opredjeljivanjem narodnih naziva autohtone flore, pa su zbog nedostatka izvornih podataka autori bili prinuđeni da vrše „pozajmice“ iz fitonimske literature susjednih štokavskih područja. Iako se radi o primorskoj flori i vegetaciji, koja je jedinstvena za obalno područje Crne Gore i Hrvatske, što za sobom povlači i prilično podudaranje narodne nomenklature biljaka, to je ipak zbog dijalekatskih specifičnosti Herceg Novog i Boke Kotorske trebalo više pažnje obratiti na izvornost autohtone leksičke građe. Iz ovih razloga mi smo uz svaki „nesigurni“ naziv stavljali napomene i komentare.

U prilično obimnom sintetičkom prikazu flore i vegetacije okoline Rožaja, Markišić, H. (2002: 247–366) se potrudio da za svaku prikazanu vrstu dâ i narodni naziv, među kojima ima jedan broj izvornih (dijalekatskih) oblika značajnih za crnogorsku fitonimiju. Međutim, za onaj najveći broj biljnih vrsta, za koje u rožajskom kraju nije bilo odgovarajućih narodnih imena, Markišić je, kako je to poodavno uobičajeno kod botaničara, sâm prilagođavao odgovarajuće nazive, bilo „pozajmljivanjem“ iz literature ili kombinacijom i izvođenjem iz latinske nomenklature. U našu *Gradu* unijeli smo one nazive za koje smo bili sigurni da su izvorni u Rožaju, a ostale smo prepuštili da ih izučavaju i usvajaju budući leksikolozi na ujednačenim kriterijumima za čitavu teritoriju Crne Gore.

Početak sedamdesetih godina 20. stoljeća u Sarajevu je pokrenut projekat „Priroda Jugoslavije“, koji je rezultirao sa šest značajnih knjiga objavljenih u sarajevskoj izdavačkoj kući „Svjetlost“. Botaničar Čedomil Šilić publikuje četiri: „Atlas drveća i grmlja“ (1973), „Šumske zeljaste biljke“ (1977), „Endemične biljke“ (1984) i „Ukrasno drveće i grmlje“ (1990). U seriji su i dvije florističke knjige drugih autora: „Planinske biljke“ Radomira Lakušića (1982) i „Livadske biljke“ u koautorstvu Ljubomira Mišića i Radomira Lakušića. U navedenim knjigama predstavljeno je oko 1000 biljnih vrsta za koje su uz kodifikovane latinske nazive pridodata još i narodna imena, jedno ili više za svaku vrstu, što zaslužuje naglašeni osvrt.

Da je autor Čedomil Šilić pri izboru narodnih naziva biljaka bio pred teško rješivim problemima vidi se iz predgovora prve knjige (1973: 10), đe je bio prinuđen da pravi kompromis primjeren tadašnjem srpskohrvatskom jeziku. On to rješava „izborom najčešće upotrebljivanih naziva“, pri čemu je prvo ime ono koje je najčešće u upotrebi. Ostali nazivi su većinom regionalnog ili lokalnog značaja. I u drugoj knjizi (1977: 10) Šilić se vraća na problem narodne nomenklature ističući da je uzimao nazive na osnovu objavljenih rječnika i slične literature (Šulek, B. 1879, Horvatić, S. 1954. i Simonović, D. 1959), kao i na osnovu vlastitog iskustva. Opredjeljivao se za „ime (ili imena) koje je u narodu najčešće u upotrebi“. Uz to daje važnu napomenu: „Treba imati na umu da se u raznim krajevima naše zemlje za jednu te istu biljnu vrstu često upotrebljavaju različita imena koja su većinom usko lokalnog značaja ili se jednim imenom u raznim krajevima označavaju sasvim različite vrste“.

U trećoj knjizi (1984: 9) Šilić obrađuje endemične biljke Jugoslavije i konstatuje da su endemi najčešće uskog areala, da žive na nepristupačnim mjestima i da za njih „naš čovjek – gorštak nije imao interesa, onda nije čudo da većina tih vrsta nema izvornog narodnog imena, ako ga ima ono je strogo lokalizovano, kao i sama vrsta. U nastojanju da ipak svaka obrađena vrsta ima svoj narodni naziv brojna imena su izvedena na osnovu naučnih naziva, ili su

u vezi sa morfološkim ili fitogeografskim karakteristikama“, ili im je „ime dato u čast zaslužnih istraživača naše flore“. Kao primjere ističemo: **neumajerova krčagovina** (*Amphoricarpos neumayeri*), **balkanska dioskoridova** (*Dioscorea balcanika*), **pančičev odoljen** (*Valeriana pancicii*), **crnogorska petoprstka** (*Potentilla montenegrina*) i dr. Neke od ovakvih naziva unijeli smo u *Građu*, kao uzorne primjere kako se mogu izvoditi nova imenovanja za endemične i rijetke biljke iz crnogorske flore koje u narodu nijesu bile poznate, a trebaju da imaju uz latinske nazive i narodna „upotrebná“ imena.

Narodni nazivi biljaka iz Šilićevih knjiga ne mogu se bez kritičkog sagledavanja uvoditi u crnogorsku fitonimiju. Oni su bili primjereni tadašnjim shvatanjima „zajedničkog“ srpskohrvatskog jezika, u kojemu Crna Gora nije imala nikakvu jezičku individualnost, pa je i pojam „najviše zastupljeno ime“ zaobilazio ili potiskivao crnogorske nazive kao lokalne i arhaične. Ono što budući fitolozi i sastavljači crnogorskih botaničkih rječnika treba da uvažuje jeste sistem narodnog imenovanja, tj. stvaranja kovanica, endemičnih i malo poznatih biljnih vrsta koji u literaturu uvodi Čedomil Šilić. Pošto se radi o renomiranom botaničaru i dobrom poznavaoocu flore jugoslovenskih zemalja, to mu i „pripada pravo“ da definiše i predlaže nomenklatura rješenja.

Sa stanovišta crnogorske fitonimije neophodno je skrenuti pažnju na „Rješenje o stavljanju pod zaštitu pojedinih biljnih i životinjskih vrsta“ (Službeni list Republike Crne Gore, 2006, br. 76). Spisak obuhvata 273 biljne vrste, što je impozantan broj koji čini oko 10% ukupnog florističkog diverziteta Crne Gore. Da bi identifikacija ovih biljaka bila pristupačna, kako botaničari-ma tako i laicima, uz svaki latinski naziv dato je jedno ili dva narodna imena. Kako je većina ovih biljaka nepoznata u narodu, tako da nemaju ni izvorne narodne nazive, zato su se sastavljači spiska opredijelili za tzv. izvedena imena (leksičke kovanice), bilo da su ih preuzimali iz fitonimske literature susjednih zemalja, bilo da su ih sami proizvoljno imenovali. Smatrajući da ponuđena narodna imena zahtijevaju kritičku reviziju, to ih nijesmo unosili u našu *Građu*, već smo taj složeni posao prepuštili budućim sastavljačima crnogorskih fitonimskih rječnika.

U traganju za izvorima fitonimske leksike neophodno je obratiti pažnju na obimnu monografiju *Botanička bašta planinske flore Crne Gore (Kolašin) Dulovine* (2006), čiji je autor poznati sarajevski botaničar Čedomil Šilić, a recenzent Tone Wraber iz Ljubljane, takođe priznati botaničar i jedan od najboljih poznavalaca flore Balkanskog poluostrva. Zato je i pomenuto djelo dobro sačinjeno u svim segmentima floristike i baštovanstva: taksonomija, latinska nomenklatura, opisi vrsta, ilustracije, ekologija i adaptacija biljaka u bašti i dr. I pored svega dobro urađenog u knjizi se lako uočavaju i neke slabosti i propusti, istina koji se ne tiču botaničke struke u užem smislu, već samo leksičke

(jezičke), a to je narodna nomenklatura vrsta prikazanih u monografiji (njih oko 400). Autor Čedomil Šilić bio je svjestan ovog velikog problema, zato se u poglavlju *Riječ dvije o narodnim i naučnim imenima biljaka* (str. 31–33), ogradio od pisanja narodnih naziva, i taj posao „vješto“ prepustio Danielu Vinceku, vlasniku Botaničke bašte, sa konstatacijom: „Zbog nedovoljne proučenosti narodnih imena biljaka (narodne fitonimije) u Crnoj Gori i iznalaženju standardnih imena, Daniel Vincek je u svojim spiskovima biljnih vrsta koje se uzgajaju u bašti upotrijebio narodno ime iz, njemu pristupačne, literature (što je naznačeno) ali to ne znači da se tim imenom dotična vrsta imenuje u Crnoj Gori“. I Daniel Vincek (str. 50), kao i autor Šilić, uočava problem i daje istu napomenu: „Zbog neizučenosti narodnih imena (narodne fitonimije) u Crnoj Gori i uglavnom su ona uzeta iz literature: D. Simonović, R. Lakušić, Č. Šilić i H. Markišić“.

Iako su autor knjige Č. Šilić i saradnik D. Vincek u potpunosti bili svjesni složenosti problema, olako su se odlučili, bez utvrđivanja kriterijuma, da na improvizovan način uz svaki latinski naziv vrste „iskonstruišu“ i narodno ime. I može se slobodno reći da ova zamisao nije korektno ostvarena, kako sa stanovišta ujednačenosti sistema imenovanja tako i opredjeljivanja naziva za pojedinačne rodove i vrste. Da nas iscrpniji prikaz ne bi odveo previše u širinu ukazaćemo samo na nekoliko ilustrativnih primjera koji su teško održivi u sistemu narodne nomenklature biljaka: **ljepljivica ljepljiva** – *Viscaria viscosa* (str. 50), **ukočeno dlakavi zvončić** – *Campanula cervicaria* (39), **žutilovka šarena** – *Genista tinctoria* (42), **pasje grožđe formanekovo** – *Lonicera formanekiana* (45), **prazvončac tare** – *Protoedraeanthus tarae* (47), **šargarepa divlja** – *Daucus carota*. Fitonimom **zumbulčić dalmatinski** (43 & 44) identifikovane su dvije vrste: *Hyacinthella dalmatica* i *Hypericum dalmaticum*. Po svemu sudeći u ovom drugom slučaju učinjena je i materijalna greška u determinaciji vrste. Iako smo pri pripremanju naše *Građe* odustali od iscrpnije analize i usvajanja fitonima iz Šilićeve knjige, preporučujemo budućim leksikografima da se s pažnjom posvete nužnom izvođenju „kovanica“ za sve one vrste biljaka za koje nijesu postojala narodna imena. Naglašavamo da u Šilićevoj knjizi ima određeni broj korektnih pokušaja izvođenja „kovanica“, samo ih u metodološkom pogledu treba ujednačiti na nivou utvrđenih principa za sve novoimenovane fitonime, kako za teritoriju Crne Gore tako i za čitavo štokavsko područje. U pitanju su izvedeni a ne autotohtoni fitonimi.

Sa stanovišta izvornosti i upotrebljivosti leksičke građe, značajni su dijalektološki rječnici. Obično u njima nema dovoljan broj fitonima u odnosu na bogatstvo flore područja koje je leksički obrađeno, ali za ona imena koja su unešena može se pouzdano suditi o njihovoj lokaciji i upotrebi jer su uzeta iz govornih uzoraka neposredno na izučavanome prostoru. Na sreću, takvih

rječnika u Crnoj Gori sve je više: Boričić Tivranski, V. 2002 (Vasojevići), Čupić, D. & Čupić, Ž. 1997 (Zagarač), Čirgić, A. 2007 & 2009 (Podgorica, Njeguši), Hadžić, I. 2013 (Rožaje), Jokić, B. 2012 (Velika), Đoković, Lj. 2010 (Nikšić), Gagović, S. 2004 (Bezuje – Pivska planina), Koprivica, K. J. 2006 (Banjani, Grahovo, Oputna Rudina), Miletić, B. 1940 (Crmnica), Otašević, D. 2012 (Njeguši), Petrović, D. & al. 2013 (Kući), Reković, I. 2013 (Plav, Gusinje), Stanić, M. 1990 & 1991 (Uskoci), Starčević, L. J. 2003 (Krtole – Boka Kotorska), Stijović, R. 2014 (Vasojevići), Šlaković, S. 2013 (Bar), Vujičić, M. 1995 (Mojkovac). Onomastičkih rječnika ima još nekoliko ali u njima nijesmo naišli ni na šta izvorno iz fitonimije.

U specijalističkim radovima koje pišu botaničari o flori i vegetaciji Crne Gore, kao i u udžbenicima biologije, često se koriste i narodni nazivi pojedinih biljaka, čime takvi tekstovi postaju pristupačniji. Međutim, sa stanovišta izvornosti crnogorske fitonimske leksike ti nazivi najčešće nijesu autentični. Obično su uvezeni, uzeti iz sličnih radova sa susjednih štokavskih područja. Čak botaničari prave veće greške i propuste nego lingvisti leksikolozi. Botaničarima je bitna egzaktna latinska nomenklatura i terminologija, a narodnim nazivima neobavezno se služe, tek toliko da tekstovi budu u nekoj mjeri pristupačni i drugim interesentima. Najviše zabune unosili su crnogorski profesori biologije, školovani na univerzitetima izvan Crne Gore: u Beogradu, Novom Sadu, Zagrebu i Sarajevu, koji su kroz nastavu i udžbeničku literaturu, koja je takođe zadugo publikovana izvan Crne Gore, prenosili botaničku terminologiju i nazive biljaka na učenike. Isto se to može reći i za fitofarmakološku literaturu, trgovinu ljekovitim i čajnim biljkama, kao i za literaturu o medonosnoj flori, poljoprivrednim vrstama i dr. Tim putevima su u crnogorsku fitonimiju dospijevala i u potpunosti usvajana imena biljaka iz susjednih štokavskih područja. To su takozvani invazivni fitonimi, kao npr.: **kitnjak, medunac, makedonski hrast, kadulja, žalfija, nar, kesten, koprivić, bjelograbić, dud, turčinak, bulka, šargarepa, nana** i dr.

Izučavajući floru okoline Pljevalja Mitranović, D. (1913) uz latinske nazive biljaka navela je i oko 20 narodnih imena. Nakon provjere na terenu utvrdili smo da je većina tih imena izvorna i da se danas srijeću u selima okoline Pljevalja. I Pančić, J. (1875) uzgredno je zabilježio jedan mali, ali dragocjeni broj naziva iz Crne Gore. Takvih pozitivnih primjera ima i u nekim drugim botaničkim radovima, uglavnom starijim. Sa stanovišta izvornosti naziva, manje su pouzdani noviji radovi, pošto su botaničari, kao i lingvisti, podlegli unitarnoj koncepciji Simonovićeve *Botaničkog rečnika* i sličnim leksikonima, udžbenicima i priručnicima.

Nazivi biljaka, naročito onih koje se koriste u narodnoj medicini, mogu se sresti u etnografskim radovima, kao i u „zavičajnoj“ literaturi u kojoj su

prikazani pojedini krajevi, sela, bratstva i dr. U nekima od tih knjiga izvedeni su indeksi pojmova ili priloženi rječnici autohtone leksike, što olakšava pristup građi, dok se neke moraju u cjelosti iščitavati da bi se „uhvatio“ poneki podatak. Takve knjige su: Lukšić, V. V. 2011 (Brca kod Sutomora), Milanović, R. M. 1997 (Bajkove Kruževice kod Herceg Novog), Nakićenović, S. 1913 (Boka Kotorska), Radojević, R. 1980 (Drobnjak), Simonović, A. 1988 & 2000 (Donja Morača), Tadić, B. 2004 (Smriješno u Župi Pivskoj) i dr.

Navodeći radove Vuka Karadžića kao izvore za narodne nazive biljaka, Šulek, B. (1879: XXII) zapisao je: „U njegovih narodnih pjesmah i posloviceh navodi se također dosta bilja“. Tim je pokrenuta inicijativa da i u književnim djelima treba tražiti dragocjene fitonimske podatke jer su biljke, pogotovo cvijeće, česti motivi pisaca. Kao primjer, navodimo dvojicu crnogorskih književnika. U romanu *Crnogorska hronika* Novaka Kilibarde (2001), koji je motivisan crnogorskim legendama i etnografijom, nalazi se nekoliko značajnih naziva biljaka koji su bili na putu zaborava. Pjesnik Ranko R. Radović (2007) u zbirci *Vježje* većinu pjesama motivisao je karakterističnim nazivima biljaka, kao npr.: **blen, bolj, brava, borač, vaskrsnik, verem, viholj, glah, greš, krok, samoboj, rogobor, netik trava** i dr. Ostalo je da se provjeri da li su ti nazivi izvorni za okolinu Bijelog Polja, đe je pjesnik rođen, i da li se onđe koriste ili ih je pak autor „pozajmio“ ili „domislio“.

Izvornost i autentičnost fitonima najsigurnije se dokazuju i potvrđuju preko fitotoponima, u kojima su nazivi biljaka leksički fiksirani i etnogeografski ubicirani. Takvi fitonimi jasni su i ne izazivaju nedoumice u pogledu autohtonosti, o čemu postoje brojni dokazi i potvrde u leksikonu *Fitonimi i izoonimi u toponimiji Crne Gore*, (Pulević, V. & Samardžić, N. 2003). Areali fitonima i fitotoponima najčešće se preklapaju i tako na egzaktan način potvrđuju rasprostranjenje kako biljnih vrsta tako i njihovih naziva na određenom govornom području. Iz ovoga proizilazi uzročno-posljedična povezanost onomastike i fitogeografije i obavezujuća saradnja lingvista, koji izučavaju etimološke i morfološke karakteristike leksema (fitonima), i botaničara, koji egzaktno identifikuju biljke i njihovo rasprostranjenje.

Izvornu povezanost kategorija: toponim – fitonim – biljna vrsta, potvrđuju sljedeći primjeri: Koščelova prodo – **koščela** – *Celtis australis*; Pelinova strana – **pelin** – *Salvia officinalis*; Lipolistov dô – **lipolist** – *Tilia cordata*; Čaplježnica – **čapljan** – *Asphodelus albus*; Čemerikova glavica – **čemerika** – *Veratrum album*; Srijemuška vlaka – **srijemuša** – *Allium ursinum*; Srijensla – **srijensla** – *Prunus mahaleb*; Štavnjaci – **štavanj** – *Rumex alpinus*; Siljevica – **siljevina (silj)** – *Laserpitium siler*; Zanovijetni dô – **zanovijet** – *Petteria ramentacea*; Kostanjica – **kostanj** – *Castanea sativa*; Kostrikovača – **kostrika** – *Ruscus aculeatus*; Tisove ploče – **tisa** – *Taxus baccata* i dr.

Koliko su povezane onomastika (fitonimija i fitotoponimija) i fitogeografija pokazuje veliki broj primjera iz našega leksikona. Tako je u literaturi o flori Crne Gore bio poznat samo jedan lokalitet za vrstu *Allium ursinum*, u dolini potoka Perućica na padinama Komova, đe ju je na početku 20. stoljeća zapazio češki botaničar Josef Rohlena. Međutim, brojni toponimi oblika: Srijemuša, Srijemoški dô, Srijemušnjak i dr. ukazuju na to da vrsta *Allium ursinum* nije rijetka u Crnoj Gori. Tako je i četinarska vrsta **tisa** (*Taxus baccata*) u florističkoj literaturi bila poznata kao rijetko drvo ili žbun na svega desetak lokaliteta. Kako je otkriveno preko 60 toponima oblika: Tise, Tisove grede, Tisovače, Tisovi bori i dr., onomastički je potvrđeno da je ova vrsta nekada imala široko rasprostranjenje i da je degradacijom prorijeđena ili u potpunosti iščezla sa velikog broja lokaliteta (šećena ja za religioznu rezbariju i praznovjerice). I još jedan primjer: granica areala brojnih toponima sa fitonimskom osnovom **pelim/pelin** u cjelosti se poklapa sa arealom vrste *Salvia officinalis*, za koju se veže ovaj naziv. Pri standardizaciji fitonimske leksike crnogorskog jezika prioritet treba uvijek davati narodnim nazivima biljaka koji su potvrđeni u fitotoponimiji, zato se ne smije dopustiti da uvezeni i invazivni nazivi **žalfija** i **kadulja** preko udžbenika i na druge načine potisnu autohtono ime **pelim/pelin**. Neprimjereno bi, čak i smiješno, izgledao iskaz – *žalfija raste na Pelinovu brdu*.

Navodimo kao paradigmu, kako je poznati botaničar i dendrolog, Hans Em (1951: 71–80), profesor Univerziteta u Skoplju, izučio i predstavio makedonska narodna imena za vrste iz roda *Quercus*, čiji je u Crnoj Gori najčešći naziv **dub**, a u novije vrijeme i introdukovano invazivno ime **hrast**. Kao odličan poznavalac sistematike roda *Quercus*, Em je prvo pošao od areala pojedinačnih vrsta, a potom je pratio njihovo narodno imenovanje na 19 uzorkovanih staništa, pokrivši tako čitavu teritoriju Makedonije. Od šest vrsta dubova samo dvije imaju monotipska imena: **cer** (*Quercus cerris*) i **prnar** (*Q. coccifera*). Naziv **prnar** ide još kao homonim i sinonim uz vrstu *Q. lanuginosa*, za koju postoje još četiri naziva: **sitnik**, **krastun**, **blagun** i **bel dab**. I preostale četiri vrste imaju veoma zamršenu mrežu homonima i sinonima, koje je Hans Em prikazao u vidu pregledne tabele i areal-karte.

Narodna nomenklatura vrsta iz roda *Quercus* u Crnoj Gori je još složenija nego u Makedoniji, a tim više što nijesu dovoljno izučeni sistematika i horologija ovog roda, čime je otežana individualizacija fitonima, a time i njihova botanička identifikacija. Za sada se smatra da je u crnogorskoj flori zastupljeno osam vrsta iz roda *Quercus* L. (Rohlena, J. 1942: 18–19), za koje postoji veliki broj narodnih imena: **bjel**, **bjelošum**, **bjelovina**, **buštevina**, **cer**, **ceruca**, **crnika**, **česmil**, **česmin**, **česvin**, **divlji cer**, **dub**, **hrast**, **kakrik**, **kitnjak**, **krâs**, **makedonski hrast**, **medunac**, **ranj**, **ranjevina**, **rast**, **strž**, **šuma**,

skadarski dub i dr. Identični problemi postoje i za brojne druge rodove i familije: *Acer*, *Convolvus*, *Satureja*, *Verbascum*, *Clematis*, *Cichorium*, *Origanum*, *Sambucus*, *Primula*, kao i dosta rodova iz familija: Gramineae, Orchidaceae, Rosaceae, Compositae, Chenopodiaceae i dr.

Poslije Drugog svjetskog rata floru i vegetaciju Crne Gore uglavnom su izučavali botaničari iz drugih jugoslovenskih centara: Beograd, Sarajevo, Zagreb, Ljubljana i dr., đe objavljuju i svoje naučne radove. U svim tim prilikama, što je i prirodno, korišćena je botanička terminologija iz tamošnjih jezika, koja se kasnije prenosila i u crnogorski jezik. Kao ilustraciju navodimo samo jedan od primjera. Godine 1949. grupa beogradskih botaničara na čelu sa Pavelom Černjavskim objavljuje kapitalnu studiju o flori i vegetaciji Skadarskog jezera i okoline u kojoj koriste fitonime iz Srbije: **žalfija** (*Salvia officinalis*), **koprivić** (*Celtis australis*), **pitomi kesten** (*Castanea sativa*), **crnogradić** (*Carpinus orientalis*) i dr., a domaća imena koja su zapazili na terenu stavljaju pod navodnike: „**dub**“, „**rakita**“, „**kasoronja**“, „**ofresina**“ i dr.

U graničnom području Crne Gore i Albanije, a poneđe i dublje u unutrašnjosti ovih zemalja, međusobni uticaj jezika ostavio je tragove u fitonimiji i zoonimiji, koji su čvrsto fiksirani u toponimiji. Primjeri iz Crne Gore: Fraše, Fijernje, Fijer, Fijerska laka, Špate, Duške, Ljepurov dô, Beri, Sorska greda i dr., (Pulević, V. & Samardžić, N. 2003). Ovako složeni problemi mogu se uspješno objašnjavati samo kroz specijalističku saradnju crnogorskih i albanskih onomastičara.

Pod kategorijom *fitonimija* obično se u onomastici podrazumijevaju narodni nazivi rodova i vrsta biljaka, a zapostavljaju se imenovanja biljnih organa (vegetativnih i reproduktivnih) i njihovih morfoloških i anatomskih struktura, životnih formi, terminologija iz razvika i fiziologije biljke, stanišnih uslova, biljnih bolesti i dr., (Pulević, V., 2012: 420–468). Neke od ovakvih imena trebalo bi jezički standardizovati i preporučiti za korišćenje u strukovnim i govornim komunikacijama, makar kao dublete, npr.: **šeme** (sa izvedenicama: **šemenka**, **šemenište**, **šemenjaci**, **šemenjača**, **šemenjast**, **skrivenošemenjače**, **gološemenjače** i dr.), **špica** (**spica**), **pustoklas**, **prijerod**, **prijeranak**, **oklasina**, **priplodak**, **ljetorast**, **kukrika**, **izvodnjak**, **nikalj** (**nik**) i dr.

Poljoprivredna fitonimija je veoma složena onomastička oblast, sa često nerješivim identifikacionim problemima, za čije izučavanje je neophodan multidisciplinarni metodološki prilaz: agronoma, botaničara, lingvista, pa čak i etnologa. Radi se o imenovanjima neograničenog broja biljnih sorti, varijeteta i formi uzgajanih biljaka, kako onih iz prošlosti koje su potisnute iz biljne proizvodnje (a sa njima iščezavaju i stara imena), tako i nazivima novih sorti koje nastaju na razne načine: šifrovanjem, kalkovanjem, prevodima sa stranih

jezika i dr.¹ Poljoprivredne kulture redovno prate brojni korovi, kako oni iz autohtone flore tako i egzotične ili invazivne vrste, koje se kod nas često pojavljuju masovnije nego u zavičaju. Neke od njih zahvaljujući povoljnim uslovima zadivljaju, zauzimajući tako prirodna staništa potiskivanjem autohtone flore i vegetacije. Sve ove biljke, u funkciji prepoznavanja kao agresivnog korova, dobijaju narodna imena koja postaju sastavni dio crnogorske leksike.

U parkovima, cvjetnim zasadima, staklenicima, u zatvorenim prostorima stanova, ugostiteljskih i javnih objekata – skoro isključivo se uzgajaju egzotične vrste, porijeklom iz raznih krajeva svijeta. Njihova dekorativna svojstva se poboljšavaju selekcijom i hibridizacijom i neprekidnim stvaranjem brojnih novih sorti, varijeteta i formi. Radi prepoznavanja u hortikulturi i trgovini svi ovi oblici dobijaju prilagođene narodne nazive, koji su toliko brojni i promjenljivi da ih je nemoguće sistematizovati i prilagoditi za jedan botanički rječnik, u kojemu prvenstvo imaju imena autohtonih vrsta. Ipak smo u našu *Građu* unijeli jedan broj odomaćenih naziva dekorativnih egzota, uglavnom onih koje se odavno uzgajaju u Crnogorskom primorju i čija su imena prepoznatljiva (Musić, S. 1972; Lipovac-Radulović, V. 1981 & 1997; Popović, D. & Sterniša, A. 1971). I u prošlim stoljećima u Boki hortikultura je predstavljala važan dio opšte kulture življenja, o čemu i danas postoje brojni tragovi, i to ne samo u zapisima i literaturi, već i u preživjelim parkovima, drvoredima, pojedinačnim starim stablima i dr.

Uz rekreativne i estetske karakteristike neke egzotične biljke imaju još i obrazovni i naučni značaj, zato je radi njihova prepoznavanja i identifikacije neophodno formirati „narodne nazive“, što se najčešće postiže prevodima i kalkovanjem standardnih latinskih imena. Takve su vrste: **magnolija, eukaliptus, ginko, cikas, kamforovac, melija, juka, sekvoja, kedar, platan, palma** (nekolike vrste), **jasmin, agava, liriodendron, pavlonia, divlji koštanj** i dr. Neke od pomenutih vrsta, kao što su **cikas** i **ginko**, instruktivni su primjeri pri tumačenju evolucije biljaka što je izuzetno značajno u praktičnoj nastavi biologije. Zato sva ovako stvorena „narodna imena“ treba da nađu mjesto u rječnicima narodne nomenklature biljaka.

Inventarizaciju egzotične i ukrasne flore u Crnogorskom primorju, od Herceg Novog do Ulcinja, izvršila je prije nekolike decenije grupa poznatih beogradskih hortikulturnih stručnjaka: Bunuševac & al. (1971, 1977, 1979), Đakonović, F. (1978), a cetinjske parkove izučili su Vukićević, E. & Vučković, M. (1974).

¹ Više o ovim problemima u radu: Pulević, V.: *Građa za poljoprivrednu fitonimiju Crne Gore*. In: Pulević, V. (2012): *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Biblioteka Montenegrina, knj. 6.

Kada smo okončali rad na složenom i zahtjevnom projektu o narodnoj nomenklaturi crnogorske flore, videli smo da su izvorni podaci previše oskudni, a često neprozirni i protivurječni, i da se na osnovu njih nije mogao koncipirati jedan cjeloviti fitonimski sistem oblika rječnika, zato smo i naslovili knjigu sa *Građa za fitonimiju Crne Gore*. Priređivač *Građe* potrudio se da kroz dugi i naporni rad sakupi što više onomastičkih podataka, kako fitonimskih tako i fitotoponimskih, da zabilježi kao putokaz svaki literaturni i informatorski izvor. Posebnu pažnju posvetili smo dijalekatskim ubikacijama naziva, da ih vežemo za lokalitete đe su zabilježeni kao i za fitotoponime kao potvrde o njihovu autohtonom postojanju. Ovo je osobito značajno sa stanovišta fitonimskih kartiranja i upoređivanja areala naziva biljaka s arealima vrsta koje nose ta imena. Na osnovu fitonimskih i florističkih karata najsigurnije će se razjašnjavati složene i zamršene homonimske alternative, koje čine neupotrebljivim sve botaničke rječnike koji su zaobilazili ove probleme. Narodni nazivi biljaka su najčešće dijalekatska imenovanja, tako da u jednom kraju mogu označavati ljekovitu biljku a u drugom otrovnu, u jednom drvenastu a u drugom zeljastu i sl. Iz ovih razloga uz svaki fitonim, đe je za to bilo razloga, davali smo kritičke komentare i napomene.

Potreba za jednim sveobuhvatnim botaničkim rječnikom, koncipiranim na osnovnim zakonitostima crnogorskog jezika, veoma je velika. Već tri decenije na Univerzitetu Crne Gore postoje studije biologije, na kojima se pripremaju nastavnici za osnovne i srednje škole, koji preko udžbenika i terenske nastave upućuju učenike u strukturu ekosistema. U takvim komunikacijama uobičajeno se koriste narodni nazivi biljaka. Na Univerzitetu Crne Gore postoje i studije agronomije na kojima se fundamentalno izučavaju botanika i agrobotanika, čiju nastavu, prosto rečeno, obavezno prati narodna nomenklatura biljaka. Predmeti botanika i fitofarmakologija izučavaju se i predaju na nedavno otvorenim studijama farmacije. U bogatoj crnogorskoj flori postoji izrazito veliki broj korisnih biljaka: aromatičnih, ljekovitih, medonosnih, jestivih, dekorativnih, šumskih, pašnjačkih i drugih, čiji su narodni nazivi neophodni kako u laičkoj tako i publicističkoj i stručnoj komunikaciji.

Izrada fitonimskog rječnika je izrazito složen leksikografski poduhvat s obevezajućom multidisciplinarnom kooperativnošću lingvista, botaničara, pa i etnologa (npr. tradicionalističko ljekarstvo). Prije svega Rječnik treba da je cjelovit – da obuhvati sve narodne nazive biljaka koji su u upotrebi u Crnoj Gori, bez obzira na to da li su ta imena autohtona ili uvezena iz drugih krajeva štokavskog područja, ili, pak, dobijena prevodima i kalkovanjem iz stranih jezika. O tome koji će se nazivi biljaka označiti kao prioritetni i standardni, koji kao dubleti, a koji kao sinonimi, predlažeće referentni onomastičari botaničke i lingvističke struke. A jedan od glavnih zadataka pred budućim autorima fito-

nimskog leksikona treba da bude afirmacija onih imena koja su u Crnoj Gori imala široku upotrebu, a vremenom su potiskivana i zamjenjivana invazivnim alohtonim nazivima. Prvijenstveno se treba opredjeljivati za one nazive koji su utemeljeni u crnogorskoj fitotoponimiji.

U budući rječnik treba da uđu i narodni nazivi za takozvane *niže biljke*: alge, lišajevе i gljive. Naročito su značajna narodna imena za gljive, jer se u grupi pečuraka nalazi veliki broj jestivih vrsta, a takođe i otrovnih, koje je neophodno prepoznavati kako preko morfoloških karakteristika tako i preko narodnih naziva. Ove veoma složene probleme mogu da rješavaju samo specijalisti mikolozi u saradnji s lingvistima onomastičarima.

Nadamo se da će u svemu tome od pomoći biti i naša *Građa za fitonimiju Crne Gore*.

Literatura:

- Baldacci, A., *Biljke Cetinjskog polja*, Glas Crnogorca, Br. 28–30, 32–34, 37–38, 39, Cetinje, 1886.
- Balijagić, J., Jovančević, M. & Vreva, M., *Atlas ljekovitog bilja bjelopoljskog kraja*, „Merkator international“, Bijelo Polje, 2009.
- Blečić, V., *Šumska vegetacija i vegetacija stena i točila doline reke Pive*, Glasn. Prir. muz., B(11): 1–108. Beograd, 1958.
- Boričić Tivranski, V., *Rječnik vasojevičkog govora*, Prosveta, Beograd, 2002.
- Bunuševac, T., Vukićević, E. & Mijanović, O., *Dekoratívne biljke Crnogorskog primorja na području Bar – Budva*, Glasn. Šum. fak., – Hort., Ser. C, 39: 35–70, Beograd, 1971.
- Bunuševac, T., Vukićević, E. & Mijanović, O., *Dekoratívne biljke Crnogorskog primorja – područje Bar – Ulcinj*, Glasn. Šum. fak., Ser. C, 51: 57–105, Beograd, 1977.
- Cicmil-Remetić, R., *Toponimija durmitorskog sela Crna Gora*, SANU – Onomatološki prilozi, 16: 323–375, Beograd, 2003.
- Cicmil-Remetić, R., *Toponimija Pivske planine*, SANU – Odeljenje jezika i književnosti, Odbor za onomastiku (Biblioteka onomastičkih priloga), 1, Beograd, 2010.
- Černjavski, P., Grebenščikov, O., Pavlović, Z., *O vegetaciji i flori skadarskog područja*, Glasn. Prir. Muz. Srpske zemlje, B(1–2): 5–91. Beograd, 1949.
- Čirgić, A., *Rječnik govora podgoričkih Muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje – Posebna izdanja, Podgorica, 2007.

- Čirgić, A., *Rječnik njegušskog govora*, Matica crnogorska – Biblioteka crnogorski jezik, Cetinje – Podgorica, 2009.
- Ćupić, D. & Ćupić, Ž., *Rečnik govora Zagarača*, Srpski dijalektološki zbornik, XLIV: IX–XX & 1–615, Beograd, 1997.
- Đakonović, F., *Dendroflora priobalnog unutrašnjeg Bokokotorskog zaliva*, Glas. Republ. zavoda zašt. prirode – Prir. muzeja, 11: 99–131, Titograd, 1978.
- Đoković, Lj., *Rječnik nikšićkog kraja*, CANU – Pos. izd., 68(17), Podgorica, 2010.
- Em, H., Makedonski narodni iminja za vidovi od rodot *Quercus* (dabovi), God. Zbor. zemjed. Šum. fak. Univerz., 3:71–81, 1949/50, Skopje, 1951.
- Gagović, S., *Iz leksike Pive – selo Bezuje*, SANU – Srpski dijalektološki zbornik, LI: 1–312, Beograd, 2004.
- Gagović, S., *Toponimijska slika Bezuja*, (autorsko izdanje), Beograd, 2006.
- Gilić, S., *Rječnik bilja – Građa za hrvatsku fitonimiju*, Rijeka, 2004.
- Gligić, V., *Etimološki botanički rečnik*, Sarajevo, 1954.
- Hadžić, I., *Rožajski rječnik* (građa za diferencijalni rječnik narodnog govora rožajskog kraja), Rožaje, 2003.
- Hadžić, I., *Rječnik rožajskog govora*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Lexicographia, 4, Podgorica, 2013.
- IPLB (= Institut za proučavanje lekovitog bilja – Beograd), Elaborat o proučavanju lekovitog bilja na području Prokletija i Komova, (rukopis), Beograd, 1966.
- Jokić, B., *Rječnik veličkog govora*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Bibl. Lexicographia, knj. 1, Podgorica, 2012.
- Karadžić Stef., V., *Srpski rječnik*, Beč, 1852, (Reprint: „Nolit“, Beograd, 1972).
- Kilibarda, N., *Crnogorska hronika* (roman), Podgorica, 2001.
- Konjević, R. & Tatić, B., *Rečnik naziva biljaka*, NNK Internacional, Beograd, 2006.
- Koprivica, K. J., *Rečnik govora Banjana, Grahova i Oputnih Rudina*, CANU – Posebna izdanja, 47(10), Podgorica, 2006.
- Lakušić, R., *Planinske biljke*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1982, (Drugo izdanje, 1988).
- Lakušić, R. & Pavlović, D., Majerova vresina *Myricaria ernestimayeri* Lakušić sp. nova u flori Balkanskog poluostrva, Zbor. Prvog simp. sist. Jugosl. (Sarajevo), 1971, str. 75–83.
- Latković, M. T., *Građa za crnogorski rječnik*, Cetinje, 2007.
- Latković, M. T., *Građa za crnogorski rječnik – drugo dopunjeno i dorade-no izdanje*, Cetinje, 2015.

- Lipovac-Radulović, V., *Romanizmi u Crnoj Gori, jugoistočni dio Boke Kotorske*, Cetinje – Titograd, 1981, (Treće dop. izd. 2004, Novi Sad).
- Lipovac-Radulović, V., *Romanizmi u Crnoj Gori, Budva i Paštrovići*, Novi Sad, 1997.
- Lukšić, V.-V., *Selo Brca – Otisci života i narodnog govora*, Trendy Bar, Sutomore, 2011.
- Markišić, H., *Florističke i vegetacijske specifičnosti Rožaja*, In: Martinović, M. Ž. & Markišić, H., *Priroda Rožaja*, Centar za kulturu – Posebna izdanja. Rožaje, 2002, str. 247–366.
- Markišić, H. & Lakušić, R., *Ljekovite biljke i jestive gljive okoline Rožaja*, Zajednica književnih i naučnih radnika – Posebno izdanje, Rožaje, 1988.
- Milanović, R. M., *Bajkove Kruševice – Istorijska i antropogeografska istraživanja*, SANU – Biblioteka „Hronika sela“, 67, Beograd, 1997.
- Miletić, B., *Crmnčki govor*, Srp. Kralj. Akad. – Srp. dijalekt. zbornik – Rasprave i građa, Knj. IX, Beograd, 1940.
- Mišić, Lj. & Lakušić, R., *Livadske biljke*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1990.
- Mitranović, D., *Nekoliko podataka o flori okoline Pljevalja*, Pos. izd. Muz. Srp. Zemlje, 11:12–18), 1913.
- Musić, S., *Romanizmi u Severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Filol. fak., Beograd, Univer., Knj. XLI, Beograd, 1972.
- Nakićenović, S., *Boka – Antropogeografska studija*, Srp. etn. zbor., knj. XX, Beograd, 1913, (Reprint: Herceg Novi, 1982).
- Otašević, D., *Njeguški rječnik*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Biblioteka Lexicographia, Knj. 2, Podgorica, 2012.
- Pančić, J., *Elenchus plantarum vascularium Quae aestate a. 1873 in Crna Gora legit Dr J. Pančić*, Beograd, 1875.
- Petrović, D., *Dijalekatska reč kao temelj istorijskog pamćenja*, „Putevi i dometi dijalekatske leksikografije“ – Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Niš, 2013.
- Petrović, D., Ćelić, I. & Kapustina, J., *Rečnik Kuča*, SANU – Inst. srp. jez., Srp. dijal. zbor., LX, Beograd, 2013.
- Popović, M. & Petrović, Đ., *O govoru Spiča – građa*, Srpski dijalektološki zbornik, SANU – Institut za srpski jezik, LVI: 1–275, Beograd, 2009.
- Popović, D. & Sterniša, A., *Flora i vegetacija hercegnovskog područja*, Herceg Novi, 1971.
- Pulević, V., *Prilog poznavanju ljekovitog bilja u flori Crne Gore, njegovo iskorišćavanje i zaštita*, Poljoprivreda i šumarstvo, 11(3–4): 17–48, Titograd, 1965.
- Pulević, V., *Fitonimi pelin, pelim i kaloper u toponimiji Crne Gore*, DANU – Doclea, 4: 227–245, Podgorica, 2003.

- Pulević, V., *O fitonimima iz Crne Gore u Karadžićevom Srpskom rječniku*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Naučni skup „Vuk Karadžić i Crnogorci“ – Zbornik radova, Cetinje, 2005a, str. 77–121.
- Pulević, V. & Samardžić, N., *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, DANU – Posebna izdanja, Podgorica, 2003.
- Radojević, R., *Iz crnogorske narodne medicine* (Istraživanja u Drobnjaku), Glasnik Cetinjskih muzeja, Knj. 12: 93–130, Cetinje, 1980.
- Radović, R. R., *Nježje* (Zbirka pjesama), „Partenon“, Beograd, 2007.
- Reković, I., *Rječnik plavsko-gusinjskog govora*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Biblioteka Lexicographia, Knj. 3, Podgorica, 2013.
- Rješenje o stavljanju pod zaštitu pojedinih biljnih i životinjskih vrsta, Službeni list Republike Crne Gore, 76: 3–16. Podgorica, 2006.
- Rohlena, J., *Conspectus Florae Montenegrinae*, Preslia, 20–21, Praha, 1942.
- Simonović, A., *Osreci – selo u Donjoj Morači*, Podgorica, 1998.
- Simonović, A., *Jasenova i Jasenovci od Šćepana do naših dana*, Podgorica, 2000.
- Simonović, D., *Botanički rečnik imena biljaka*, SANU – Posebna izdanja, Knj. CCCXVIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Knj. 3, Beograd, 1959.
- Stanić, M., *Uskočki rečnik*, 1 & 2, Naučna knjiga, Beograd, 1990 & 1991.
- Starčević, L. J., *Rječnik izraza i riječi krtoljskoga kraja upotrebljanih u narodnom govoru do kraja 50-tih godina 20-og vijeka*, Igalo, 2003.
- Stijović, R., *Rečnik Vasojevića*, Izdavač: Čigoja štampa, Beograd, 2014.
- Šćepanović, M. M., *Govori i mikrotoponimija Drobnjaka*, (Doktorska disertacija, rukopis, Filozofski fakultet, Beograd), 2007.
- Šilić, Č., *Atlas drveća i grmlja*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1973, (Drugo izd. 1883).
- Šilić, Č., *Šumske zeljaste biljke*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1977.
- Šilić, Č., *Endemične biljke*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1984, (Treće izd. 1988).
- Šilić, Č., *Ukrasno drveće i grmlje*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1990.
- Šilić, Č., *Botanička bašta planinske flore Crne Gore Kolašin (Dulovine)*, Valjevo, 2006.
- Šiljak, M. & Dinić, A., „Botanički rečnik“ Dragutina Simonovića – Potreba revizije i dopune. Bull. Mus. Hist. Nat. Ser. Biolog., B (48): 199–202. Beograd, 1993/94.
- Šlaković, S., *Rječnik osmanske leksike barskoga kraja*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Lexicographia, 5, Podgorica, 2013.
- Šoć, L. B., *Romanizmi i grecizmi u crnogorskom jeziku* – Kontinentalni dio Crne Gore, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Posebno izdanje, Cetinje, 2002.

- Šulek, B., *Jugoslavenski imenik bilja*, Zagreb, 1879.
- *Šumarska enciklopedija* (1/1980, 2/1983, 3/1987), Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb.
- Tadić, B., *Smriječno – selo u Pivi*, Cetinje, 2004.
- Tijanić, M., *Toponimija Župe pivske*, (Rukopis).
- Vajs, N., *Hrvatska povijesna fitonimija*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Posebna izdanja, Zagreb, 2003.
- Vujičić, M., *Rječnik govora Prošćenja kod Mojkovca*, CANU – Posebna izdanja, 29(6), Podgorica, 1995.
- Vukićević, E. & Vučković, M., *Dendroflora Cetinja*, Zbornik radova sa Simpozijuma povodom 100 god. prve jugoslovenske dendroflоре Josifa Pančića, SANU – Odel. prir. mat. nauka, 1(1): 111–124, Beograd, 1974.

Vukić PULEVIĆ

PHYTONYMS OF MONTENEGRO PROJECT

So far, there has not been any organized venture in Montenegro that would deal with the study of Montenegrin phytonymy in the full sense of the word. Mostly everything was reduced to the occasional notes of individual authors and partial data in books with some other content. In order for the *Phytonyms of Montenegro* project to begin as thoroughly as possible, it was necessary to collect as much historical information as possible.

The preparation of a phytonymy dictionary is a highly complex lexicographic undertaking with the mandatory multidisciplinary co-operation of linguists, botanists, and ethnologists (for example, traditional medicine). First of all, the dictionary should be comprehensive – to include all the national names of plants that are in use in Montenegro, regardless of whether these names are autochthonous or imported from other parts of the Štokavian area, or, in turn, obtained by translations and borrowing from foreign languages. One of the main tasks for the future authors of the dictionary should be the affirmation of those names that were widely used in Montenegro, but were suppressed over time and replaced by invasive allochthonous names. Primarily, it is necessary to choose those names that are grounded in Montenegrin phytonymy.

Key words: *phytonyms, Phytonyms of Montenegro project, Montenegrin language, autochthonous names, onomastics*

UDK 811.163.4(497.16)''19/20''

Izvorni naučni rad

Robert BONJKOVSKI (Katovice)

Šleski univerzitet

robert_bon@o2.pl

CRNOGORSKI JEZIK PRI KRAJU XX I NA POČETKU XXI VIJEKA (pravopis kao putokaz za normativne radove)

U prilogu se raspravlja o uzajamnim odnosima bosanskoga, crnogorskoga, hrvatskoga i srpskoga standardnoga jezika. Standardni jezik naslanja se među drugima na mogućnosti izbora, zato razlike između bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika jesu dovoljne i uvjerljive da govorimo o različitim standardnim jezicima, tim više što svi ti jezici su službeni u svojim državama i imaju bogatu književnu tradiciju.

Ključne riječi: *standardni jezici, crnogorski jezik, bosanski jezik, hrvatski jezik, srpski jezik*

Standardni jezici Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba pri kraju XX i na početku XXI vijeka izazivali su mnogo kontroverznih rasprava. Često je raspravljano o njihovim uzajamnim odnosima, čak su i postavljana pitanja da li to ipak jeste jedan jezik. Odgovori su bili različiti, zavisno od toga da li istražujemo njihov odnos u oblasti jezika kao genetske činjenice (uzimajući u obzir njegovo nastajanje i istoriju) ili kao zasebne standardne jezike.

U svojoj genezi oni proizlaze iz štokavske, široke dijalekatske grupe. U vezi s time sličnost gramatičkih struktura u svim tim jezicima jeste očigledna. Zato među njima ne može biti razlika na primjer u broju padeža, u sistemu glagolskih oblika, u sistemu gramatičkih morfema ili osobnih zamjenica. Dakele ovi jezici ne mogu se razlikovati ondje gdje razlika među njima ne može postajati¹. Ipak osnovne razlike nalaze se ondje gdje postoji mogućnost razlikovanja, znači u standardima navedenih jezika. Brojne razlike proizlaze iz naslanjanja:

1) hrvatskog standardnog jezika na zapadnoštokavska narječja (narječja dalmatinske Zagore, Like, zapadne Hercegovine, Slavonije i dijela Bosne),

¹ I. Pranjković, *Hrvatski standardni jezik i srpski standardni jezik*, [u:] *Język wobec przemian kultury*, red. E. Tokarz, Katowice 1997, str. 53–59.

2) srpskog standardnog jezika na istočnoštokavska (Šumadija i Vojvodina) i južnoštokavska narječja,

3) bosanskog standardnog jezika na narječja Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine te

4) crnogorskog standardnog jezika na govore u Crnoj Gori².

Standardni jezik naslanja se među drugima na mogućnosti izbora, zato razlike između bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika jesu dovoljne i uvjerljive da govorimo o različitim standardnim jezicima tim više, što su svi ti jezici službeni u svojim državama i imaju bogatu književnu tradiciju³.

Osamdesetih godina XX vijeka pojavila se koncepcija da sa sociolingvističkog pogleda postoje srpski, hrvatski, bosanski i crnogorski jezik, a da je srpskohrvatski jezik umjetni. Takav pogled na jezik razvio se nakon raspada SFRJ i sada je zakonski propisan odgovarajućim zapisima u ustavima Bosne, Crne Gore, Hrvatske i Srbije.

Nakon samog raspada SFRJ Crna Gora, s obzirom na svoj strateški položaj (pristup Jadranu), u teškoj političkoj situaciji i silom prilika, ostala je vjerna federativnoj ideji u strukturama takozvane nove Jugoslavije⁴. O crnogorskom jeziku tada su govorili najčešće svjesni krugovi crnogorske inteligencije.

U Ustavu tadašnje Republike Crne Gore iz aprila 1992. u članu 9: *Jezik i pismo*, pojavio se upis da: *U Crnoj Gori u službenoj upotrebi je srpski jezik ijekavskog izgovora [...]*⁵. U samoj Crnoj Gori sve više je narastala nacionalna svijest, što je politički prouzrokovalo službeno formiranje državne zajednice Srbije i Crne Gore, kojoj je osnova bila ravnopravnost dvije države: države

² Današnja crnogorska dijalektologija počiva na podjeli govora crnogorskoga jezika koju je sačinio i veoma dobro argumentovao Adnan Čirgić. Suprotno serbokroatističkome pogledu na crnogorske govore, Čirgić umjesto istočnohercegovačkih govora (kako su nekad imenovani govori toga dijela Crne Gore) govori o sjeverozapadnim crnogorskim govorima te umjesto termina zetsko-lovcenski, zetsko-južnosandžački i sl. Čirgić navodi da ih je pravilno imenovati – jugoistočni crnogorski govori. Vidi detaljnije u: A. Čirgić, *Dijalektologija crnogorskoga jezika*, Cetinje, 2017.

³ E. Tokarz, *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*, [w:] *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia*, red. H. Fontański przy współpracy E. Straś, Katowice 2001, str. 25.

⁴ U prvom crnogorskom, koji bi se moglo smatrati, nezavisnom referendumu iz 1. marta 1992. godine za nezavisnu Crnu Goru glasalo je oko 15% državljana Republike Crne Gore. Referendum je bio organizovan u nedemokratskim uslovima, a pitanje koje je bilo postavljeno na njemu bilo je: *Da li ste za to da Crna Gora, kao suverena Republika, nastavi da živi u zajedničkoj državi – Jugoslaviji, potpuno ravnopravno sa drugim republikama koje to budu željele?* Usp. Ž. M. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore. Od najstarijih vremena do 2003*, drugi dio, Š. Rastoder, *Crna Gora u XX vijeku*, Podgorica, 2006, str. 488.

⁵ *Ustav Republike Crne Gore*, [u:] „Službeni list Republike Crne Gore“ 1992, br. 48/92.

Republike Srbije i države Republike Crne Gore. Treba ovdje podvući da ova ravnopravnost nije dotaknula takođe ravnopravnost u jeziku – još uvijek je bio na snazi Ustav iz 1992. godine. Jezička pitanja, iako su o njima govorili crnogorski intelektualci poput profesora Vojislava Nikčevića, bila su bagatelisana i podcjenjivana.

Da bi se obratila veća pažnja javnog mnjenja na problem jezika u Crnoj Gori, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje s Cetinja 28–30. novembra 2003. organizirao je u Podgorici međunarodnu naučnu konferenciju na temu *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*. Među izlagačima našli su se lingvisti iz Njemačke, Norveške, Ukrajine, Poljske, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i u najvećem broju sami zainteresirani za kodifikaciju jezika – Crnogorci. Autori izlaganja obraćali su svoju pažnju na dokaze da crnogorski jezik jest toliko kodificiran i normiran da može uspješno biti realiziran svojim jezičnim korisnicima i da ima vlastiti naziv. Načelno učesnici skupa razumjeli su tadašnji problem Crnogoraca i njihove aspiracije za vlastiti jezik – samo dvojica srpskih izlagača, zbog sebi poznatih razloga negiralo je normativne radove u okviru crnogorskog jezika i težnju Crnogoraca za svojim jezikom⁶. Još uvijek nisu opažali, primjećivali savremene uvjete sociolingvističkih pitanja južnoslovenskog jezičnog prostora. Izlaganja su bila objavljena u knjizi *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*⁷. Ovaj skup, kao što je i raniji simpozij – *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih jezika*⁸, iz septembra 2000. – pomogli su u obraćanju pažnje takođe slavistima iz drugih evropskih zemalja na problem (posebnog) jezika kojim govore Crnogorci.

Društveno-politička situacija nakon sprovedenog referenduma, 21. maja 2006. godine o nezavisnosti Crne Gore, kao i sama želja Crnogoraca za integracijom sa Evropom, pojačale su napore k priznanju crnogorskog jezika kao posebnog. Bitnu ulogu odigrala je ovdje takođe *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima*, usvojena 1992. pod pokroviteljstvom Savjeta Evrope, koja štiti i promovise tradicionalne i regionalne jezike Evrope. Politički sukobi različitih stranaka na tom području nisu uspjeli osporiti rad na priznanju crnogorskog jezika kao službenog u Crnoj Gori tako da je Ustav Crne Gore, usvojen 19. oktobra 2007. godine, potvrdio status crnogorskog jezika kao službenog.

Normativni radovi u okviru crnogorskog jezika do 2008. su se nastavljali mirno i, kako su primjećivali neki istraživači, u određenoj mjeri spon-

⁶ Branislav Brborić (*Поријекло, домети и одмети лингвистичке монтенегристике*) i Radmilo Marojević (*Српски књижевни језик и његови историјски и регионално-конфесионални варијетети*).

⁷ *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, ur. V. P. Nikčević, Cetinje, 2005.

⁸ Međunarodni naučni skup: *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih jezika*, Podgorica 8. i 9. septembar 2000.

tano⁹, dodajući njima prirodnu, naturalnu vrijednost. Zahvaljujući ustavnom osiguranju crnogorskog jezika intenziviran je rad u vezi sa normom crnogorskog jezika. Kao prirodni korak u februaru 2008. Vlada Crne Gore imenovala je Savjet za standardizaciju crnogorskog jezika, čiji je cilj bila priprema pravopisa, gramatike i rječnika crnogorskog jezika¹⁰. Trinaest članova toga Savjeta za prvi svoj cilj su odabrali donošenje *Pravopisnih načela*, čiji su uzorak djelomično trebala biti istraživanja i zaključci oca crnogorske montenegristike profesora Vojislava P. Nikčevića. Donesene osnove koje su se odnosile na normu svodile su se na sljedeće dogovore:

Model za crnogorsku standardnojezičku normu je zajednički, opšti (koin) jezički sloj koji pripada svim autohtonim crnogorskim građanima. Ovim pravopisom će se u Crnoj Gori poštovati pravilo: „Piši kao što zboriš, a čitaj kako je napisano“.

Ijekavica je normativna, u skladu s crnogorskom tradicijom i savremenom upotrebom.

Opštecrnogorski fonemi „ć“, „đ“, „š“ i „ž“, nastali jekavskim jotovanjem, dio su crnogorske standardnojezičke norme. Glasovi „š“ i „ž“ imaće svoje grafeme (u azbuci i abecedi).

Kodifikovaće se standardni crnogorski četvoroakcenatski sistem sa dužinama.

„Pravopisom crnogorskog jezika“ neće se sprovoditi jezička arhaizacija, niti se njime mogu normirati lokalizmi i provincijalizmi koji su izvan opšte savremene upotrebe u Crnoj Gori.

U svemu ostalome, osim ako drukčije ne nalaže savremena crnogorska jezička praksa, neće se odstupati od „Pravopisa srpskohrvatskoga književnoga jezika“ (MS-MH; 1960), koji je do sada bio u upotrebi u Crnoj Gori¹¹.

Na dokument se ipak nisu potpisali svi članovi Savjeta (zbog različitih razloga svoj potpis je dalo deset od trinaest članova komisije, što je pokazalo da se pojavio spor oko radova na normi). U međuvremenu ovaj spor se pojačao – neposredno prije upućivanja Pravopisnih načela crnogorskoj Vladi radi njihovih donošenja, dio članova koji su ranije stavili svoj potpis na dokument odrekli su se svojih potpisa. Sukob je bio povezan s modelom norme crnogorskog jezika i statusima fonema *š* i *ž*. Iako su se u početku svi slagali da ovaj

⁹ P. Brom, *Crnogorski pravopis – prave kodyfikacyjne nad zasadami pisowni czarnogórskiego języka standardowego*, [u:] *Świat Słowian 1*, red. E. Tokarz, Bielsko-Biala 2006, str. 77.

¹⁰ „Službeni list Crne Gore“, br. 10/2008, Podgorica, 15. II 2008.

¹¹ A. Čirgić, *Aktuelna jezička politika u Crnoj Gori*, [w:] „Matica“. Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, godina X, br. 37/38, proljeće/ljeto 2009, Matica Crnogorska, Cetinje, str. 28–29.

model mora da bude zajednička opštercnogorska osnova¹², kasnije je ipak pet članova Savjeta podnijelo zahtjev da:

- osnovu jezika čini srpskohrvatska jezička norma;
- se isključi grafem *ž* iz crnogorskog grafemskoga sistema.

Spor je izgledao kao da je nerješiv te da će pitanje crnogorske norme ostati otvoreno na neodređeno vrijeme¹³. Ipak, konačno 10. jula 2009. godine crnogorski ministar za obrazovanje i nauku Sretan Škuletić, iznenada za crnogorsko javno mnjenje, odobrio je Pravopis crnogorskog jezika s rječnikom¹⁴. Taj genijalni potez prekinuo je trenutačnu nemoć u usvajanju pravopisa. Novu crnogorsku normu je priredila komisija eksperata, koja se sastojala od tri člana – Milenka Perovića, Ljudmile Vasiljeve i Josipa Silića. Komisija se saglasila s prvom verzijom Pravopisa, zasnovanom na većinski prihvaćenim a kasnije od pojedinih članova odbačenim Pravopisnim načelima, koja podrazumijeva normiranje fonema *š* i *ž* kao opštercnogorskih i razlikovnih u odnosu na ostala tri štokavska standardna jezika.¹⁵

Već ranije se odustalo od poželjnog V. Nikčevićevog fonema *dz* (*z*). Ovdje treba jasno podvući, što je i objektivno obrazložio Adnan Čirgić u knjizi *Dijalektologija crnogorskog jezika*, da:

činjenica da jezičke osobine u Crnoj Gori „nijesu samo crnogorske, nego

¹² Zajedno s time foneme *š* i *ž* bi imale svoje grafijske duplikate kako u ćiriličnom tako i u latiničnom pismu.

¹³ A. Čirgić, *Aktuelna jezička politika...*, str. 30.

¹⁴ *Pravopis crnogorskog jezika i rječnik crnogorskog jezika (pravopisni rječnik)*, urednici: M. A. Perović, J. Silić, Lj. Vasiljeva, Podgorica, 2009, <http://www.gov.me/files/1248442673.pdf> (pristup 30. 10. 2017).

¹⁵ Kako stoji u Pravopisu *suglasnik ž je uveden u crnogorski standard kako se ne bi narušio glasovni sistem crnogorskoga jezika, čiji je on prepoznatljiv i markantan dio. Stoga se on mora naći i u Pravopisu crnogorskoga jezika. O kodifikaciji fonema i grafema ž nije odlučila frekventnost njegove upotrebe, već činjenica da se radi o opštem i uobičajenom (samostalnom) glasu u crnogorskom jeziku. Iako je broj leksema u kojima se javlja fonem ž ograničen, istraživanja su pokazala da je areal njegovoga prostiranja i upotrebe u Crnoj Gori identičan s arealom na kojem se javlja suglasnik š, što znači da je opšteprisutan na cijelome crnogorskom jezičkom terenu. Fonem ž je vrlo čest u crnogorskoj toponomastici, pa je i to jedan od razloga da se prihvati kao dio standarda. (...) Suglasnik š je, i pored činjenice da je u posljednjih 150 godina zvanična ortografska i ortoepska norma zabranjivala njegovu upotrebu, i dalje ostao opšteprisutno markantno crnogorsko jezičko obilježje, pa takva njegova upotreba obavezuje na uvođenje ovoga fonema i grafema u crnogorski standardni jezik. (...) Pošto je suglasnik z (afrikata dz) u crnogorskim govorima tokom XX vijeka alternirao sa z u gotovo svim leksimima u kojima se javljao, nema razloga da se uvrštava u standardnu crnogorsku azbuku i abecedu (kao fonem morao bi alternirati sa c). Većina riječi u kojima je ovaj glas bio prisutan, poput: biza, bisin, bronzin, zinžula, zanovijet, zipa, obzovina, zera, Borozan, Burzan(ović) i sl., danas ima suglasnik z. Npr.: biza, bisin, bronzin, Burzanović, Zano, zera i sl. Pravopis crnogorskog jezika i rječnik crnogorskog jezika (pravopisni rječnik), urednici: M. A. Perović, J. Silić, Lj. Vasiljeva, Podgorica, 2009, <http://www.gov.me/files/1248442673.pdf> (pristup 30. 10. 2017).*

zahvataju i znatne zone izvan Crne Gore“ ne može biti u koliziji sa stavom o postojanju crnogorskih govora kao cjeline, odnosno ne može poslužiti kao potvrda za nepostojanje tipičnih crnogorskih osobina. Ono što je u tome slučaju bitno jeste status tih osobina u crnogorskim govorima (odnosno u crnogorskome jeziku) i govorima okolnih jezika: bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga. Npr. proširenje crnogorskoga konsonantskog sistema fonemima *š* i *ž*, koji se javljaju i van crnogorske jezičke teritorije, ne znači da se ti fonemi ne mogu smatrati opštecrnogorskim niti tipično crnogorskim osobinama u okviru štokavštine – jer u Crnoj Gori oni predstavljaju markantna jezička obilježja i podjednako su prisutni na cijelome terenu, dok u okolnim državama imaju status lokalizama i dija-lektizama koji su danas u iščezavanju (ako već nijesu iščezli)...¹⁶.

Novi crnogorski pravopis, što naglašavaju njegovi urednici u uvodu, oslanja se na zaključke koji se nalaze u *Pravopisu srpskohrvatskog književnog jezika* iz 1960. Urednici pravopisa uzeli su u obzir takođe najbolja, po njihovom mišljenju, rješenja uključena u drugim pravopisima, kao što su *Pravopis bosanskoga jezika*¹⁷ Senahida Halilovića iz 1996, *Pravopis crnogorskoga jezika*¹⁸ Vojislava P. Nikčevića iz 1997, *Pravopis hrvatskoga jezika*¹⁹ Lade Badurine, Ivana Markovića i Krešimira Mićanovića iz 2007, te *Pravopis srpskoga jezika sa rečnikom*²⁰ Radoja Simića, Živojina Stanojčića, Branislava Ostojića, Boža Ćorića i Miloša Kovačevića iz 1993. godine, posebno djelove koji se tiču opšte (štokavske) norme²¹. U skladu s tim načelima crnogorski pravopis obuhvata na primjer ovo:

- refleks staroslavenskog **ě* u (*i*)je (slično kao u bosanskoj i hrvatskoj normi), usp. npr.: *vrijeme, mlijeko*;
- paralelnu anticipaciju mekanosti (kao u poljskom jeziku) (ili njezino nedostajanje) zubnih konsonanata, usp. npr.: *đevojka, đeca, sušed, šekira* pored *djevojka, djeca, susjed, sjekira* itd.

Sam pravopis bazira se na principu *Piši kao što zboriš, a čitaj kako je napisano*!²² Treba podsjetiti da je kasnije formiran Redakcijski odbor (članovi: Milenko Perović, Josip Silić, Ljudmila Vasiljeva, Adnan Čirgić i Jelena Šušanj) te da će taj Odbor prirediti drugo, izmijenjeno izdanje *Pravopisa cr-*

¹⁶ A. Čirgić, *Dijalektologija crnogorskog jezika*, Cetinje, 2017, str. 45–46.

¹⁷ S. Halilović, *Pravopis bosanskog jezika*, Sarajevo, 1996.

¹⁸ V. P. Nikčević, *Pravopis crnogorskog jezika*, Cetinje, 1997.

¹⁹ L. Badurina, I. Marković, K. Mićanović, *Pravopis hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2007.

²⁰ R. Simić, Ž. Stanojčić, B. Ostojić, B. Ćorić, M. Kovačević, *Pravopis srpskoga jezika sa rečnikom*, Nikšić, 1993.

²¹ *Pravopis crnogorskog jezika*, urednici: Perović M. A., Silić J., Vasiljeva Lj., Podgorica, 2009.

²² Isto.

nogorskoga jezika, 2010. godine.

Odobrenje crnogorskog pravopisa omogućilo je i otvorilo put za obradu rječnika crnogorskog jezika, njegove gramatike i udžbenika. Drugim riječima omogućilo je radove na jezičkoj standardizaciji. Gledajući danas sa strane ovaj rad na standardizaciji crnogorskog jezika, može se reći da se on vodi uspješno i primjećuje se opravdana determinacija crnogorskih lingvista na tom području.

Izvori i literatura:

- Andrijašević Ž. M., Rastoder Š., *Istorija Crne Gore. Od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica, 2006.
- Badurina L., Marković I., Mićanović K., *Pravopis hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2007.
- Brom P., *Crnogorski pravopis – prace kodyfikacyjne nad zasadami pisowni czarnogórskiego języka standardowego*, [u:] *Świat Słowian I*, red. E. Tokarz, Bielsko-Biała, 2006, str. 74–77.
- Čirgić A., *Aktuelna jezička politika u Crnoj Gori*, [w:] „Matica“. Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, godina X, br. 37/38, proljeće/ljeto 2009, Matica Crnogorska, Cetinje, str. 17–90.
- Čirgić A., *Dijalektologija crnogorskog jezika*, Cetinje, 2017.
- Halilović S., *Pravopis bosanskog jezika*, Sarajevo, 1996.
- Nikčević V. P., *Pravopis crnogorskog jezika*, Cetinje, 1997.
- *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, ur. V. P. Nikčević, Cetinje, 2005.
- *Pravopis crnogorskog jezika i rječnik crnogorskog jezika (pravopisni rječnik)*, urednici: Perović M. A., Silić J., Vasiljeva Lj., Podgorica, 2009, <http://www.gov.me/files/1248442673.pdf>.
- Pranjković I., *Hrvatski standardni jezik i srpski standardni jezik*, [u:] *Język wobec przemian kultury*, red. E. Tokarz, Katowice, 1997, str. 53–59.
- Simić R., Stanojčić Ž, Ostojić B., Ćorić B., Kovačević M., *Pravopis srpskoga jezika sa rečnikom*, Nikšić, 1993.
- „Službeni list Crne Gore“, br. 10/2008, Podgorica, 15. II 2008.
- Tokarz E., *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*, [w:] *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia*, red. H. Fontański przy współpracy E. Straś, Katowice, 2001, str. 19–25.
- *Ustav Republike Crne Gore*, [u:] „Službeni list Republike Crne Gore“ 1992, br. 48/92.

Robert BONJKOVSKI

**MONTENEGRIN LANGUAGE IN LATE XX
AND EARLY XXI CENTURY
(Orthography as a guideline for normative works)**

The author of this paper discusses the mutual relations between the Bosnian, Montenegrin, Croatian and Serbian standard languages. The standard language relies, inter alia, on the possibility of choosing, so the differences between the Bosnian, Montenegrin, Croatian and Serbian languages are sufficient and convincing enough to speak of different standard languages, especially given the official status of these languages in their countries and a rich literary tradition.

Key words: *standard languages, Montenegrin language, Bosnian language, Croatian language, Serbian language*

UDK 811.163.4'36(497.16)"18"

Izvorni naučni rad

Miomir ABOVIĆ (Tivat)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

abovicmiomir@t-com.me

**FORME JEZIČKE KONCEPTUALIZACIJE STVARNOSTI –
NA RAZINI PRIJEDLOŽNO-PADEŽNE KONSTRUKCIJE –
U CRNOGORSKOM JEZIKU XIX I POČETKA XX VIJEKA U
POREĐENJU S AKTUELNIM SINHRONIJSKIM STANJEM CRNO-
GORSKOG JEZIKA; SEGMENT JEDNOVJEKOVNE EVOLUCIJE
CRNOGORSKOG JEZIKA**

U radu se bavimo određenim prijedložno-padežnim konstrukcijama prisutnim u crnogorskom jeziku XIX vijeka i opisujemo načine na koji te prijedložno-padežne konstrukcije jezički konceptualizuju pojedina značenja i utiču na uobličavanje situacija na koje referišu date klauze. Pokušaćemo objasniti i zašto ove prijedložno-padežne konstrukcije u navedenim značenjima nijesu zaživjele u jezičkom sistemu i zašto su ili rijetko u upotrebi ili su sasvim iščezle u savremenom crnogorskom jeziku. Korpus na kojem baziramo istraživanje su tekstovi crnogorskog jezika XIX i početka XX vijeka koji pripadaju različitim funkcionalnim stilovima.

Ključne riječi: *prijedložno-padežna konstrukcija, sintaksa, konceptualizacija, crnogorski jezik, vrijeme, uzrok, do, pri, od*

U redovima koji slijede pozabavićemo se nekim prijedložno-padežnim konstrukcijama kojima se u crnogorskom jeziku XIX i početka XX vijeka na specifičan način jezički fiksiraju određena značenja i situacije. Odmah treba reći da te prijedložno-padežne konstrukcije nijesu bile raširene ni u ovom sinhronom presjeku crnogorskog jezika; posvjedočene su jediničnim primjerima i predstavljaju sporadičnu, a ne sistemsku pojavu. Naučni interes za deskripciju i eksplanaciju značenja i ovih jezičkih jedinica je dvojak: sa jedne strane, to je razotkrivanje sveukupnosti načina na koje je crnogorski jezik ovog perioda – na razini prijedložno-padežne konstrukcije – mogao konceptualizovati stvarnost; sa druge, pokušaćemo naći odgovor na pitanje zašto ove prijedlož-

no-padežne konstrukcije nijesu zaživjele u savremenom crnogorskom jeziku ili – kad je u pitanju prijedložno-padežna konstrukcija **od + gen.** uz glagol *činiti, raditi* – zašto jesu, ali nijesu frekventnije u jezičkoj upotrebi.

Prva prijedložno-padežna konstrukcija kojom ćemo se pozabaviti je prijedložno-padežna konstrukcija **do + acc.** u vremenskom značenju: *Moj sin do koj dan kreće na produženje medicinske nauke u Petrovgrad...* (Ministarstvo finansija, 96), *Pop Kusovac bio mi je pisao iz Riječke nahije (...) da mu javim jeste li mu štogod pisali i poslali; i odgovorio sam mu onda da nema ništa, ali do koi dan da se nadam primiti.* (Vuk Popović 1999: 170). Prijedlog **do** u savremenom crnogorskom jeziku nije potvrđen u spoju sa akuzativom, već samo u spoju sa genitivom. Prijedložno-padežnu konstrukciju **do + acc.** sa konstatacijom da "mješte adverbna može adverbijalno stajati ime koje znači vrijeme u acc." bilježi, međutim, Rječnik JAZU, u kojem je u funkciji oprijmjenja leksičke građe navođena građa iz starijeg jezika (Rječnik JAZU, sv. 6, 1884: 480). Ni u crnogorskom jeziku XIX i početka XX vijeka (kako smo napomenuli u uvodu) upotreba prijedloga **do** sa akuzativom u vremenskom značenju izgleda da nije bila sistemska pojava; nismo registrovali češću upotrebu ove prijedložno-padežne konstrukcije. Međutim, već pojava i ovih sporadičnih primjera svjedoči o tome da je upotreba prijedloga **do** sa akuzativom u određenom podtipu vremenskog značenja u crnogorskom jeziku ovog perioda bila moguća i da je bila karakteristika tadašnjeg narodnog govora. Postavlja se pitanje zadovoljenje kojih to semantičkih uslova je omogućavalo pojavu ove prijedložno-padežne konstrukcije u pomenutom značenju. U odgovoru na to pitanje treba poći od – u slučaju ovog značenja – apsolutne sinonimije prijedložno-padežne konstrukcije **do + acc.** sa prijedložno-padežnom konstrukcijom **za + acc.**, vitalnom i u savremenom crnogorskom jeziku. Prijedložno-padežna konstrukcija **za + acc.** u ovoj svojoj upotrebi fiksira značenje posteriornosti u kvantifikativnom smislu i pojavljuje se sa obaveznim determinatorom-kvantifikatorom uz imenicu kojom se imenuju jedinice vremena (Piper et al. 2005: 223–224). Za naše istraživanje bitniji su uvidi u ovu prijedložno-padežnu konstrukciju u pomenutom značenju koje nalazimo u studiji Darka Matovca o prijedlozima u hrvatskom jeziku. Matovac navodi da se sva neprostorna značenja prijedložno-padežne konstrukcije **za + acc.** „temelje (...) na značenju adlativnosti“ (Matovac 2017: 254). Ta adlativnost se, kad su u pitanju orijentiri koji su vremenske prirode, „očituje u kretanju trajektora vremenskom linijom u smjeru dostizanja orijentira“ (Matovac 2017: 254). Sa druge strane, „sva specifičnija značenja prijedloga **do** na predodžbenoj razini, izravno ili neizravno, mogu (se) povezati s pretpostavljenom supershemičnom predodžbenom shemom nazvanom točka kao cilj“ (Matovac 2017: 169). Drugim riječima, svim konkretnim realizacijama prijedloga **do** zajedničko je

značenje punktualne adlativnosti. Upravo takva predstavna shema – u okviru koje ulogu igra (i) koncept cilja – omogućila je, po našem mišljenju, da se u jezičkoj fiksaciji ovog podtipa vremenskog značenja realizuje i konstrukcija sastavljena od prijedloga **do** i akuzativa. Jer, i opšte značenje akuzativa kao padeža povezuje se sa shematičnim konceptom cilja. „Najraznovrsniji akuzativni referenti, kako u besprijedložnoj tako i u prijedložnoj uporabi, predstavljaju specifične varijante shematičnoga koncepta cilja“ (Belaj, Tanacković Faletar 2014: 409). Vremenski orijentir (period od dva dana) opaža se kao ciljna tačka prema kojoj stremljenje radnja označena glagolom koju treba da izvrši/realizuje subjekat klauze. Na taj način – u slučaju pomenutog značenja prijedložno-padežne konstrukcije **do + acc.** – ostvaruje se izvjesna harmonizacija značenja prijedloga, sa jedne strane, i padeža, sa druge. Opisana apercepcija date situacije, međutim, nije bila dovoljna da ova prijedložno-padežna konstrukcija uhvati korijena i zaživi u jezičkoj upotrebi. Jer, značenje koje je dominantno u ovom slučaju je, kako smo naveli, značenje posteriornosti u kvantifikativnom smislu, a ne značenje dosezanja određene tačke kao cilja. A budući da semantika prijedloga **za** obuhvata obje semantičke komponente – i metaforičku adlativnost, tj. „kretanje trajektora vremenskom linijom u smjeru dostizanja orijentira“, ali i značenje posteriornosti u kvantifikativnom smislu, tj. da prijedlog **za** „označuje koliko vremena treba proteći“ (Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika 2015: 1707) – za razliku od prijedloga **do**, koji markira samo značenje adlativnosti, tj. „kretanje trajektora u smjeru orijentira“ (Matovac 2017: 174) – sasvim je logično i prirodno da se u jezičkom izražavanju ovog podtipa vremenskog značenja uz imenicu kojom se imenuju jedinice vremena u akuzativu i učvrstio upravo prijedlog **za**, dok je upotreba prijedloga **do** ostala na razini sporadične pojave, rezultat jednog vida apercepcije date pojave.

Druga prijedložno-padežna konstrukcija čije ćemo značenje pokušati da objasnimo je prijedložno-padežna konstrukcija **od + gen.** uz glagole *raditi*, *činiti*: *Na odgovor tvojega pisma (...) u koje pišeš da ti kažemo što ćeš raditi od dužnika...* (Ministarstvo finansija, 116). U datom sintaktičko-semantičkom kontekstu prijedložno-padežna konstrukcija **od + gen.** je nešto što svakako ne bismo očekivali. Naime, budući da je temeljno značenje prijedložno-padežne konstrukcije **od + gen.** „(značenje) izvora i odmicanja od izvora“ (Šarić 2014: 34), njena upotreba i njeno pojavljivanje uz glagol *raditi*, *činiti* na prvi pogled djeluje čudno, štoviše negramatično. Uz glagol *raditi* u ovom kontekstu očekivanja bi bila upotreba nekih drugih (prijedložno-) padežnih konstrukcija. Kako onda objasniti upotrebu prijedložno-padežne konstrukcije **od + gen.** u ovom sintaktičko-semantičkom kontekstu? Jedno od mogućih (vankontekstualnih) tumačenja bilo bi da je prijedložno-padežna

konstrukcija **od + gen.** ovđe upotrijebljena u uzročnom značenju. Mogućnost takvog tumačenja, međutim, direktno eliminiše poznati Njegošev stih iz *Gorskog vijenca*: „Što, pogani, od ljudih činite“ (Njegoš 1967: 72). Prijedložno-padežna konstrukcija **od + gen.** u navedenom sintaktičko-semantičkom kontekstu zamjenjiva je padežnom konstrukcijom **o + dat.**, a onda i prijedložno-padežnom konstrukcijom **s(a) + ins.**; ove tri prijedložno-padežne konstrukcije istu situaciju konceptualizuju na različite načine, te upravo u njihovom međusobnom odnosu i treba tražiti specifičnost značenja prijedložno-padežne konstrukcije **od + gen.** Upotreba besprijedložnog dativa uz glagole *raditi*, *činiti* omogućena je semantičkom osnovom koja se iscrpljuje u pojmu takozvane osobe mete. „Sve ono što je dovoljno blisko povezano s nekom osobom, što je s njome povezano na takav način da promjena na njemu ili u njemu pogađa tu osobu, može se nazvati njezinom osobnom sferom. Tako se (...) osoba meta može definirati kao osoba koja se nalazi pogođena nekom akcijom, nekim procesom ili nekim stanjem koji se odvijaju unutar njezine osobne sfere ili se njima djeluje na njezinu osobnu sferu. Akcija, stanje ili proces koji se odvijaju u osobnoj sferi neke osobe moraju biti takve naravi da njima može biti pogođena osoba meta, a njihov se učinak sa stajališta osobe mete uvijek može protumačiti bilo kao povoljnost bilo kao nepovoljnost“ (Palić 2010: 26–27). Padež kojim se u crnogorskom jeziku gramatički markira osoba meta je dativ. Na sintaktičkom planu to rezultira činjenicom da je, u ovom slučaju, pojam u dativu u funkciji nepravog objekta, a da se situacija na koju referiše rečenica konceptualizira na taj način da se fokusira pokret od subjekta-agensa prema nepravom objektu-trpitelju; drugim riječima fokus je na zalaženju radnje koju vrši agens u ličnu sferu pojma sa imenom u dativu. Kad je u pitanju prijedložno-padežna konstrukcija **s(a) + ins.**, M. Ivić konstatuje da je upotreba socijativne konstrukcije uz glagole tipa *činiti* (šta činiš s njom) zasnovana na „krnjem socijativnom odnosu“ (Ivić 2005: 175). „Glagoli tipa *činiti* u ovakvoj konstrukciji izazivaju predstavu, s jedne strane, o akciji koja se vrši nad nekim (nečim), kojom je neko (nešto) obuhvaćen (...) Po ovom momentu konstrukcija *činiti s njom* jednaka je konstrukciji *tresti njom* što znači da se značenje instrumentala može objekatski protumačiti. S druge strane, međutim, sama je situacija takva da se javlja kao relevantna i psihološka komponenta, tj. momenat namene vršenja radnje od strane ličica-subjekta datome pojmu (isp. *šta činiš s njom* sa *šta činiš njoj*). Činjenica da je uz subjekat još jedan pojam koji ne stupa s njim u odnos nerazlučive celine obuhvaćen vršenjem, a da pritom postoji i momenat **namene** (...), sve je to uslovalo vrlo rano zamenu instrumentala socijativnom konstrukcijom“ (Ivić 2005: 176). Prema mišljenju M. Ivić, socijativni instrumental uz glagole *raditi*, *činiti* razvio se naknadno, umjesto prvobitnog besprijedložnog in-

strumentala u funkciji objekta, upravo zahvaljujući semantičkoj komponenti „društvo“ (subjekat + pojam obuhvaćen vršenjem koji ne stupa sa subjektom u odnos nerazlučive cjeline). Možemo reći da se upotrebom prijedložno-padežne konstrukcije **s(a) + ins.** situacija na koju referiše pomenuta rečenica jezički konceptualizuje tako što se – i pored latentno prisutnog i sekundarnog značenja namjene – u prvi plan ističe značenje društva u lingvističkom smislu¹. Prijedložno-padežna konstrukcija **od + gen.** konceptualizuje datu situaciju na sasvim drugačiji način od dativa bez prijedloga i prijedložno-padežne konstrukcije **s(a) + ins.** Objašnjenje upotrebe prijedložno-padežne konstrukcije **od + gen.** u semantičkom međuodnosu upravnog glagola i iste nailazi na teškoće. Naime, tumačenje na bazi prototipnog značenja prijedložno-padežne konstrukcije **od + gen.** dalo bi nesmisleni propoziciju – radnja koju vrši subjekat zavisne klauze ne znači udaljavanje, poticanje ili proizlaženje od orijentira, tj. pojma sa imenom u genitivu. Odgovor na pitanje o svrsi upotrebe prijedložno-padežne konstrukcije **od + gen.** u ovom kontekstu i o njenom smislu ipak moramo potražiti u okviru opšteg značenja genitiva kao padeža. Sva specifična genitivna značenja – i u besprijedložnoj i u prijedložnoj upotrebi – na predstavnom nivou mogu se uklopiti u shematični koncept ishodišta (Belaj, Tanacković Faletar 2014: 271). U našem primjeru, međutim, koncept ishodišta nužno je interpretirati na specifičan način. Pojam sa imenom u genitivu ovdje je, naime, *perceptivno ishodište* – upotrebom ove prijedložno-padežne konstrukcije situacija se konceptualizuje tako da taj pojam i semantička uloga njime predstavljena postaju perceptivno istaknuti dio rečenice. Za razliku od konstrukcije sa besprijedložnim dativom – kojom se fokusira momenat zalaženja radnje koju vrši agens u ličnu sferu pojma sa imenom u dativu – i konstrukcije **s(a) + ins.** – upotrebom kojom u prvi plan dolazi značenje društva u lingvističkom smislu – prijedložno-padežnom konstrukcijom **od + gen.** situacija se konceptualizuje tako da u fokus dolazi pojam sa imenom u genitivu, tj. suštinski pacijens. Drugim riječima, pojam sa imenom u genitivu je perceptivno ishodište, a smisaona intencija ovako organizovane rečenice ogleda se u isticanju uloge trpitelja koju ima pojam sa imenom u genitivu. Ta smisaona specifičnost prijedložno-padežne kon-

¹ M. Ivić navodi da „odnos „društva“ posmatran iz perspektive vršioca radnje, povezuje lica koja vrše istu akciju. Neophodno je da budu dva partnera u pitanju ako se radi o socijativnoj konstrukciji. Često su naznačene nekolike ličnosti koje istupaju s datim licem u odnosu društva (npr.: šetaću s Markom, šetaću s Nadom i s Verom). Međutim, i u takvim slučajevima mi uvijek imamo odnos između dve strane – osnovnog pojma (...) i svake naznačene ličnosti pojedinačno (...) U slučaju socijativne konstrukcije (...) sva pojedinačna vršenja iste akcije od strane datih partnera međusobno su tako povezana da se koncipuju kao jedna jedinstvena radnja (otuda, uostalom, opravdanost pojave oblika jednine za glagolsku radnju koju dva partnera ostvaruju) (Ivić 2005: 164–165).

strukcije **od + gen.** – dakle funkcija naglašavanja semantičke uloge trpitelja markirane pojmom sa imenom u genitivu – vjerovatno je i razlog zbog kojeg je ista u kontekstu netipičnom za prijedlog **od** frekventna i u savremenom crnogorskom jeziku².

Zanimljivo je notirati – u crnogorskom jeziku XIX i početka XX vijeka – te objasniti i upotrebu prijedložno-padežne konstrukcije **pri + loc.** u uzročnom značenju: *Shodno bi bilo da ovdašnji sudski stražari (...) stoje oprezni u svako doba pri finansialnim potrebama* (Ministarstvo finansija, 155). Upotrebu ove prijedložno-padežne konstrukcije u uzročnom značenju u starijem jeziku fiksira i Rječnik JAZU: „Pri sa svojim padežom znači uzrok, isto što *od, poradi, zbog*. Vuok gnilu tu kladu (...) svu oguli pri gladu. Vetranić 2, 119. Ja ju ću (tj. jabuku) ostavit, istom me nemojte pri nojzi ugnavit. Načeskić 1, 211. Pri carici srca tvoga svega svijeta carstvo ostavi (govori se o trijumviru Marku Antoniju). Gundulić, 371. Krunoslavu dali tvoju pri Turkiñi ti ostavi? 467. Sva se (tj. djevojka) učini od mramora pri govoru gorkom tomu. Ć. Palmotić 1, 372. (Rječnik JAZU, sv. 50 1935: 831).“ Za savremeni (B/CG/H/S) jezik M. Kovačević konstatuje upotrebu prijedložno-padežne konstrukcije **pri + loc.** u subpolju vremensko-uzročne interferencije, preko značenja vremenske simultanosti, npr. *On je uvek bio žalostan pri rastanku* i (češće) preko značenja vremenske anteriornosti, npr. *Silvester je pri spomenu živinčeta zapuhao sjedeći* (Kovačević 2012: 176–177), a takođe i u subpolju uzročno-uslovne interferencije npr. *Taj sjaj u očima bi naročito zgasnuo, a bora se duboko usecala u meso tom čoveku pri pomenu Bokanovog imena* (Kovačević 2012: 200). Primjer iz crnogorskog jezika XIX vijeka razlikuje se od upravo navedenih po tome što u njemu nema interferencije uzročnog značenja sa nekim drugim značenjem koje je u navedenim Kovačevićevim primjerima primarno. Uzročno značenje prijedložno-padežne konstrukcije **pri + loc.** u primjeru iz crnogorskog jezika XIX vijeka je primarno i nastalo je na temelju drugačijeg kognitivno-seman-

² Zanimljivo je – u vezi sa pojavom prijedložno-padežne konstrukcije **od + gen.** u – za nju – neočekivanom kontekstu primijetiti da „(...) konceptualizacija nije puki odraz osjetilnoga podražaja, već ona predstavlja njegovu nadgradnju u vidu uklapanja percipiranih elemenata u nekakav poznati okvir. Ovisno o tome koji dio želimo kognitivno istaknuti, objektivno istu situaciju, tj. isti osjetilni podražaj strukturirat ćemo u predodžbi na različite načine, tj. uklopiti ga u skladu s komunikacijskim potrebama u različite konceptualne okvire. Neki od njih svojom strukturom ne moraju odgovarati stvarnim izvanjezičnim odnosima statičnosti i dinamičnosti elemenata (...) (Belaj, Tanacković Faletar 2014: 311). Dakle, jezička reprezentacija vanjezičke stvarnosti ne mora nužno slijediti odnose u vanjezičkom svijetu, tj. izbor nekog jezičkog sredstva za markiranje određene relacije u vanjezičkom svijetu može i ne biti neka očekivana i prototipna jezička jedinica kojom se taj odnos najčešće markira. Time se jezik ukazuje kao medij koji je usko povezan sa cjelinom čovjekovog kognitivnog aparata, često veoma složenim i ne na prvi pogled jasnim vezama.

tičkog mehanizma – na temelju tzv. konceptualne metafore. „Konceptualna je metafora jedan od kognitivnih procesa konstruiranja značenja na temelju kojeg povezujemo dvije konceptualne domene: izvornu domenu (engl. source domain) i ciljnu domenu (engl. target domain)“ (Stanojević 2013: 54). Kad je riječ o konceptualnoj metafori, „uspoređujemo dvije domene znanja (na temelju naše sposobnosti uspoređivanja) te na temelju navedene usporedbe dolazimo do nekih veza između tih dviju domena. Te veze između domena nazivamo preslikavanjima (engl. mapping)“ (Stanojević 2013: 54). U slučaju navedenog primjera iz crnogorskog jezika XIX vijeka preslikavanje se kreće od domene specijalnosti ka domeni kauzalnosti i zasnovano je, zapravo, na konceptualnoj metafori koju bismo mogli nazvati ODNOS UZROKA I POSLJEDICE JE ODNOS BLIZINE. Odatle i pojava prijedloga **pri** i prijedložno-padežne konstrukcije **pri + loc.** u uzročnom značenju – ova je prijedložno-padežna konstrukcija mogla dobiti i uzročnu apercipiju upravo zahvaljujući semi „prostorna blizina“. „Konstrukcijom *pri + lokativ* u prostornim se kontekstima označava scenarij blizine lokativnom orijentiru“ (Belaj, Tanacković Faletar 2014: 450). Markiranje blizine trajektora i orijentira u specijalnom kontekstu bilo je pogodna konceptualna osnova za transfer ove prijedložno-padežne konstrukcije u semantičku zonu kauzalnosti, na osnovu metaforički shvaćene „blizine“ pojmova koji u rečeničnom kontekstu referišu na uzrok i posljedicu. Većina od navedenih primjera prijedložno-padežne konstrukcije **pri + loc.** u uzročnom značenju – dakle primjera iz crnogorskog jezika XIX vijeka i primjerâ iz *Rječnika JAZU* – očito pripadaju subpolju uzroka razloga **3**; broj primjera je, nažalost, suviše malobrojan za donošenje nekih dalekosežnijih zaključaka o uzroku gubljenja prijedložno-padežne konstrukcije **pri + loc.** u pomenutom značenju. Razloge za gubljenje ove prijedložno-padežne konstrukcije u uzročnom značenju mogli bismo potražiti u jednom drugom segmentu specijalnog značenja prijedložno-padežne konstrukcija **pri + loc.**, a to je da „motivaciju za njegovo lokativno kodiranje (orijentira, primjedba M. A.) ne predstavlja sama blizina, već statičnost trajektora i nepromjenjivost njegova položaja tijekom cijeloga glagolskog procesa koja je određena upravo čvrstim i stabilnim položajem orijentira“ (Belaj, Tanacković Faletar 2014: 450–451). Kako, međutim, ispravno primjećuje M. Kovačević „u razvoju kauzalnosti veći je značaj od statičkog imalo opažanje dinamičkog lokaliteta, tj. kretanja. Opažanje kretanja je, u stvari, opažanje „sukcesivne egzistencije X-a na raznim mjestima“, tako da su tu prostorni odnosi predstavljeni kao smjenjivanje statičnog i dinamičnog, što predstavlja pripremu za buduće misaono izražavanje samih relacija. I upravo će se na toj osnovi početi upotrebljavati lokalni prijedlozi u glagolskim kontekstima koji su na putu da postanu čisto kauzalni“ (Kovačević 2012: 32–33). Dakle, budući da je uzročno-posljedična relacija zapravo relacija pro-

ishođenja, za njeno jezičko fiksiranje svakako su pogodniji prijedlozi koji se – u spacijalnom kontekstu – srijeću u glagolskim sintagmemima sa glagolima kretanja kao upravnim članom, đe se akcija percipira kao ablativna, a to su prijedlozi **od** i **iz**. Prijedlozi **od** i **iz** su i u savremenom jeziku veoma frekventni u izražavanju uzročnog značenja, štoviše „genitivna sintagma s prijedlogom **od** osnovna je jezička konstrukcija za obilježavanje uzroka efektora. Ona ima najveću distributivnu vrijednost. Drugačije rečeno, uz taj prijedlog mogu doći najrazličnije lekseme u poziciji determinata (= nadređeni član sintagme) i poziciji determinanta (= podređeni član sintagme) a da se značenje ne promijeni“ (Kovačević 2012: 85), dok je genitiv sa prijedlogom **iz** osnovna jezička jedinica za izražavanje subpolja uzroka motiva (Kovačević 2012: 96). Sa druge strane, kao osnovna jedinica uzroka razloga (u koji spada i navedeni primjer iz crnogorskog jezika XIX vijeka) u savremenom jeziku javlja se „genitivna sintagma s prijedlogom **zbog**, čiji je ekvivalent u manjem broju slučajeva genitivna sintagma s prijedlogom **usljed**“ (Kovačević 2012: 127). Pomenuti razlozi semantičke i jezičkoistorijske prirode su ključni faktor zbog kojeg se prijedložno-padežna konstrukcija pri + loc. nije u uzročnom značenju ustalila u savremenom crnogorskom jeziku (uostalom kao ni i u ostalim jezicima proisteklim iz bivšeg srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog).

Ovaj (kratki) rad zamišljen je kao tek manji i početni segment i doprinos izučavanju razlikâ u značenju i upotrebi određenih (prijedložno-) padežnih konstrukcija u crnogorskom jeziku XIX i početka XX vijeka u poređenju sa savremenim crnogorskim jezikom. Vjerujemo da će dalje i šire izučavanje ovog segmenta gramatike iznijeti na svjetlo dana brojne zanimljive i bitne aspekte semantičke evolucije crnogorskog jezika, a samim tim i predstaviti evoluciju apersepcije određenih segmenata izvanlingvističke stvarnosti kod govornikâ istog.

Izvori:

- *Ministarstvo finansija: zbornik dokumenata 1915–1979*, CID, Podgorica, 2005.
- Petrović-Njegoš, Petar II, *Gorski vijenac, Luča mikrokozma*. Beograd: Prosveta; Obod; Svjetlost, 1967.
- Popović, Vuk, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica, 1999.

Literatura:

- Belaj, Branimir, Tanacković Faletar, Goran, *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika, knjiga prva*, Disput, Zagreb, 2014.

- Ivić, Milka, *Značenja srpskohrvatskog instrumentalna i njihov razvoj*, Beograd: Beogradska knjiga, SANU, Institut za srpski jezik SANU, 2005.
- Kovačević, Miloš, *Uzročno semantičko polje*, Jasen, Beograd, 2012.
- Matovac, Darko, *Prijedlozi u hrvatskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2017.
- Palić, Ismail, *Dativ u bosanskome jeziku*, Bookline, Sarajevo, 2010.
- Piper, Predrag et alt., *Sintaksa savremenoga srpskog jezika – prosta rečenica*, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, 2005.
- *Rječnik JAZU*, svezak 6, Zagreb, 1884.
- *Rječnik JAZU*, svezak 50, Zagreb, 1935.
- Stanojević, Mateusz-Milan, *Konceptualna metafora: temeljni pojmovi, teorijski pristupi i metode*, Srednja Europa, Zagreb, 2013.
- Šarić, Ljiljana, *Prostor u jeziku i metafora*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2014.
- *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2015.

Miomir ABOVIĆ

**FORMS OF LINGUISTIC CONCEPTUALIZATION OF REALITY –
AT THE LEVEL OF PREPOSITIONAL CASE STRUCTURES –
IN MONTENEGRIN LANGUAGE OF THE 19TH AND EARLY 20TH
CENTURY IN COMPARISON WITH THE CURRENT STATE
OF MONTENEGRIN LANGUAGE; A SEGMENT OF A CENTU-
RY-LONG EVOLUTION OF MONTENEGRIN LANGUAGE**

In this paper, the author deals with certain prepositional case structures present in the Montenegrin language of the 19th century and describes the ways in which these structures linguistically conceptualized certain meanings and influenced the shaping of the situations referred to by the given clauses. The author attempts to explain why these structures did not come to life in the language system and why they are rarely in use or have completely disappeared in modern Montenegrin language. The corpus used for research includes the documents from the Ministry of Finance of Principality / Kingdom of Montenegro from 1879 to 1915 and Njegoš's „Mountain Wreath“.

Key words: *prepositional case, syntax, Montenegrin language, time, sample*

UDK 811.163.3'367.622'366.522

UDK 811.163.4'367.622'366.522

Izvorni naučni rad

Симон САЗДОВ (Скопје)

Филолошки факултет „Блаже Конески“,
Универзитет „Кирил и Методиј“ – Скопје
s.sazdov@yahoo.com

ФЕМИНАТИВИТЕ ВО МАКЕДОНСКИОТ И ВО ЦРНОГОРСКИОТ ЈАЗИК

Во овој труд станува збор за феминативите – именки од женски род што означуваат исклучиво суштества од женски пол – во македонскиот и во црногорскиот јазик. Тие се разгледуваат главно од зборообразувачки аспект. Врз основа на состојбата во последните правописни речници на двата јазика, се извлекуваат заклучоци за присуството на овие именки во македонскиот и во црногорскиот јазик.

Клучни зборови: *феминативи, женски род, женски пол, македонски јазик, црногорски јазик*

Разликата по пол е фундаментален факт на човековиот живот, така што не изненадува фактот што таа е одразена во јазикот. Имено, на јазичен план таа биолошка бинарна опозиција нашла свој одраз во опозицијата по род, која опфаќа, меѓу другото, значителен број, главно истокоренски, именки, спротивставени според разликата во значењето: именки од машки род што означуваат суштества од машки пол, од една страна, и именки од женски род што означуваат суштества од женски пол, од друга страна. Оние именки од женски род што, ексклузивно или со едно од своите значења, означуваат суштества од женски, но не и од машки пол ги нарекуваме феминативи. Во ова множество влегуваат сите именки од женски род што означуваат суштества од женски пол, без разлика дали во јазикот имаат значенски корелатив од машки род – и дали е тој истокоренски или не (на пр. мак. *сопруг* : *сопруга*, *приправник* : *приправничка*, но *маж* : *жена*, *брат* : *сестра*, црног. *адо-лесцент* : *адолесценткиња*, *афористичар* : *афористичарка*, но *брат* : *сестра*) – или, пак, воопшто немаат таков корелатив, од биолошки, традициски или други причини (на пр. мак. *доилка*, *трудница*; *негу-*

вателка, собарка; бунџавица, прусалка, црног. дјевица, домодржница, његователџица итн.).

Имајќи го предвид начинот на кој ги определивме феминативите, јасно е дека односот меѓу јазичната и надворешнојазичната содржина ги има своите централни точки во родот (женски) како граматичка категорија и полот (женски) како биолошка категорија. Овој однос е проследен врз основа на засведочената состојба во последните правописни речници на македонскиот и на црногорскиот јазик, и може да се оцени како мошне цврст.

Деривацијата е најзначајниот начин за формално-граматичко обележување на разликата по пол и во македонскиот и во црногорскиот јазик. Таа е воедно и највообичаениот и најчесто користениот начин на создавање посебни називи, односно именки за лицата од женски пол изведени од истокоренските именки од машки род. Деривираниите феминативи по правило претставуваат семантички и формални корелативи на соодветните машки називи.

Феминативните изведенки како зборообразувачка категорија имаат модификациски карактер, т. е. кај нив формантот има семантичкоквалитативна функција – внесува дополнителна информација во значењето на основната именка, а тоа е полот на лицето именувано со неа. Надвор од модификациската категорија на феминативните деривати излегува значењето „сопруга или ќерка на лицето именувано со основата“ што се јавува кај одделни феминативи (на пр. мак. *агиница, беговица, кнегиња, султана*, црног. *агиница, беговица, књегиња*). Ова значење, кое инаку сè помалку се среќава на современ план, има мутациски карактер, т. е. изведенките што го имаат ова значење се називи на нови десигнати и кај нив формантот има семантичка функција. Во групата деривати со мутациски карактер влегуваат и оние феминативи – наспроти кои, од одредени причини, не постојат машки корелативи – изведени непосредно од глаголка, придавска или именска основа (на пр. мак. *девица, неротка, трудница; месарија, негувателка; држанка, сокачка*, црног. *алапача, дјевица, домодржница, жентурача, жентураина, његователџица*).

Морфолошкиот или афиксен начин на зборообразување е најкарактеристичен за феминативите. Во негови рамки, пак, најмногу деривати се добиени преку суфиксно зборообразување. Со својата продуктивност и застапеност во македонскиот јазик се изделува суфиксот *-ка*, додека во црногорскиот многу продуктивни се суфиксите *-ка*, *-киња* и *-ица*. Поконкретно, врз основа на состојбата присутна во двата последни правописни речници на македонскиот (1999 година) и на црногорскиот (2010 година) правопис, во македонскиот јазик дури 1150 феминативи се изведени со суфиксот *-ка*, 245 со суфиксот *-ица*, а само 2 со суфиксот *-иња*. Во црно-

горскиот 255 феминативи се изведени со суфиксот *-ка*, 185 со суфиксот *-киња*, а 160 со суфиксот *-ица*. Ваквата статистика упатува на тоа дека во македонскиот јазик доминира еден продуктивен суфикс, додека во црногорскиот со релативно блиска продуктивност се изделуваат три суфикси за изведување феминативи. Се чини дека токму таквата дистрибуција на продуктивните суфикси доведува до тоа во македонскиот јазик да се јавуваат морфонолошки пречки за изведување на некои феминативи, а таквото ограничување во црногорскиот јазик целосно отсуствува. Во продолжение се осврнуваме на факторите што ја нарушуваат системноста при изведувањето феминативи во македонскиот јазик.

Сите јазични појави се стремат кон тоа да создадат одреден систем затоа што тој овозможува поголема економичност и еднозначност на пораката, а го осигурува и нејзиниот појасен пренос. Но системот целосно не се остварува во ниту една јазична категорија (сп. именки од женски род на согласка, феминативи на *-и*, на согласка итн.) затоа што споменатата тенденција ја нарушуваат фактори од различен вид. Еден таков фактор се историските причини: наследените зборови како остатоци од застарени, непродуктивни зборообразувачки типови (сп. феминативни деривати на *-ија*, *-иња*, *-ја* итн.); заемките, кои навлегуваат од други јазици и во поголема или помала мера се адаптираат кон македонскиот јазичен систем (сп. *леди*, *мадам*, *мис* наспроти *баронеса*, *балерина* итн.) исто така се фактор за нарушување на системот). Тука спаѓа и лексичката неутрализација, која како појава настанува кога при одделни промени различна содржина добива идентичен израз (сп. *голтачка*¹ : *голтак* – со промена на *к* во *ч* – и *голтачка*² : *голтач*). Неутрализацијата опстанува кога неутрализираните зборови имаат ретка употреба (мала честота) или кога се употребуваат во оддалечени, различни контексти. Во спротивно, неутрализацијата се одбегнува на тој начин што за едното значење ќе се искористи друг суфикс (сп. *работница* и *работничка*).

Посебен фактор на нарушување на системноста кај феминативите се морфонолошките пречки. Имено, суфиксот *-ка*, со кој најчесто се изведуваат феминативите, во одредени случаи се судира со завршоци на мотивирачки зборови со кои би формирал необични гласовни групи. Во таа смисла може да се зборува за блокирање на феминативните деривати од страна на формата на соодветниот машки парник. Особено непогодни за изведување феминативи се именките од машки род од следниов тип: *биолог*, *идеолог*, *психолог*; *демагог*, *педагог*; *драматург*, *хирург*; *стратег* и др. Интересно е тоа што црногорскиот јазик нема проблеми со образување на овие феминативи: *биолошкиња*, *педагошкиња*, *психолошкиња*, *демагошкиња* итн. Со оглед на тоа што македонскиот суфикс што му со-

одветствува на црногорскиот -киња е -инка (сп. *Чехиња/Чехинка, Гркиња/Гркинка*), може да се размислува односните феминативи во македонскиот јазик да се образуваат со суфиксот -инка: *биологинка, педагогинка, психологинка*. Единствената причина што во македонскиот стандарден јазик отсуствуваат феминативни корелати на овие именки треба да се бара во неприемливоста на формите од типот: *биолошка, идеолошка* итн. за означување лица од женски пол. И новопредложените образувања веројатно ќе најдат на, барем првичен, отпор, но имаат изглед за прифаќање. Велиме „единствената“ затоа што обидите да се изнајде друго оправдување за отсуството на феминативите од тој тип не се уверливи. Така, не можеме да заклучиме дека тука влијае надворешнојазичната реалност, бидејќи не е понеобично во актуелниов миг на нашето живеење едно лице од женски пол да биде, да речеме, стоматолог отколку, да речеме, професор. Тоа што формите на овие феминативи се совпаѓаат со соодветните придавски форми од женски род (сп. **стоматолошка : стоматолошка ординација*) не може да се земе за релевантен фактор затоа што слична ситуација имаме и кај редица други феминативи, каде што тој фактор не дејствува ограничувачки (сп. *бездомничка : бездомничка судбина, наставничка : наставничка плата*). Присуството на именката од машки род во реченицата *Драматург на проектот е Виолета Цолева...* и покрај тоа што станува збор за лице од женски пол не може да се објасни со типот на синтаксичката релација. Напротив, тој тип на синтаксичка релација во конкретната реченица е резултат на необичноста на соодветниот феминатив. Непогодни за деривација се и поголемиот број двосложни именки на -ец (*борец, но соборец и соборка; творец, но чудотворец и чудотворка* итн.). Особено добра илустрација за нивната непогодност е *стрелец*. Имено, и покрај неговата доминација над *стрелач* (РМЈ: *стрелач в. стрелец*), феминативот е деривиран од *стрелач* (*стрелачка*), токму како резултат на непогодноста на *стрелец* за изведување феминативи.

До отсуство на феминатив доаѓа и кога именката наспроти која би требало да стои феминативот како значенски парник од женски род – е двозначна. Тоа се т.н. непарни именки, кои означуваат и машко и женско лице без оглед на нивната форма (*борец, мртовец, психолог, убиец; индивидуа, персона, странка; лице...*). Во овој труд го напуштаме терминот непарни именки, кој е инаку широко прифатен кај нас, затоа што постои опасност под овој поим да се подразберат и оние феминативи кои немаат свој парник поради биолошки, традициски или други причини (*родилка, доилка, држанка, бунџавица* и др.). Терминот непарни именки во овој труд го заменуваме со терминот епиценум(и), широко прифатен во англофонската традиција. Полот кај епиценумите може да се сигнализира

описно: *жена убиец, женско лице...* Значи, епиценумите се именки што означуваат суштества од двата пола, но не ги разликуваат според полот, т. е. не ја покажуваат разликата по пол во еден јазик.

Феминативите во најголем број случаи се најфункционалното и најекономичното јазично средство за упатување на лица од женски пол. Тие овозможуваат да се избегне судирот меѓу полот на лицето и родот на именката што упатува на него. Феминативите како укажувачи на полот се одобено информативни кога се однесуваат на лице чие име и презиме не е транспарентно во поглед на полот и воопшто во случаи кога се единствениот показател на полот на лицето на кое се однесуваат.

Забележливо е далеку поголемото присуство на феминативите во реченици со релација на идентификација наспроти реченици со релација на вистинска предикација. Референтноста на феминативите во рамките на првиот тип реченици, односно нивната нереферентност во вториот, има директно влијание врз таквата состојба. Имено, феминативите далеку почесто се употребуваат во рамките на определениот именски дел на глаголско-именскиот прирок, како и во случаите на апозиција (тие се, како што е познато, резултат на релација на идентификација), а поретко во рамките на неопределениот именски дел на глаголско-именскиот прирок, како и во случаите на предикативен супстантивен атрибут – независно од тоа дали е интегриран или не (тие, пак, како што знаеме, се резултат на релација на вистинска предикација).

Иако мошне ретко, се среќаваат и случаи кога одбегнувањето на феминативот има свое оправдување. Имено, има реченици во кои феминативот е двозначен, па затоа тој не е во функција на јасноста на исказот. Неговата двозначност произлегува оттаму што во рамките на овој тип реченици опсегот на модификаторот на феминативот може да се сфати на два начина, па лицето означено со феминативот може да се протолкува како припадник на множеството „жена (односно женско лице)“, но и како припадник на множеството „човек (односно лице воопшто)“. Во таа смисла, употребата на соодветниот машки парник за означување женско лице е оправдана во реченици од овој тип, под услов тие да го бараат толкувањето дека едно женско лице е најуспешен спортист во една земја воопшто, а патем кажано е од женски пол. Имено, машкиот парник е еднозначен: го приклучува лицето (во случајов од женски пол) кон множеството „човек, т. е. лице воопшто“. Може да се помисли дека овие согледувања имаат исклучиво теоретска вредност, односно дека во практика секогаш е јасно за кое множество станува збор. Но, сепак, не е така. На пример, и покрај тоа што во спортот лицата од машки и од женски пол се натпреваруваат во различни конкуренции, се случува да

настапат на иста патека, во исто време, да совладуваат исти должини – како што е случај на пливачките маратони. Исто така, се случува некои лица од женски пол да стигнат на целта пред некои лица од машки пол при што се актуализираат погореизнесените согледувања. И при разните избори за најуспешни, најпопуларни лица и сл., каде покрај во машка и во женска конкуренција, се прогласува и апсолутен победник, треба да се обрне соодветно внимание при употребата, односно неупотребата на феминативите.

За избегнување на двосмисленоста на исказот понекогаш наместо синтетички, со феминатив, женскиот пол на лицето може да се сигнализира и аналитички (*жена директор*). Така, наспроти *Таа е првата директорка на училиштето*, која е двозначна врз основа на кажаното во претходниот случај, речениците *Таа е првиот директор на училиштето*, односно *Таа е првата жена директор на училиштето* се еднозначни. Во првата станува збор за лице од женски пол што е воопшто првиот носител на функцијата директор на училиштето, а во втората се работи за женско лице кое е првото лице од женски пол што е носител на функцијата директор на училиштето. Можна е уште една варијанта: *Таа е првата жена директорка на училиштето*, но овде може да стане збор за редундантност, со оглед на двојното сигнализирање на полот на лицето.

Во врска со можноста полот на лицето да се сигнализира аналитички наместо синтетички, сметаме дека тоа е прифатливо само во контексти во кои феминативот е потенцијално двозначен и при потребата од експлицитно сигнализирање на полот на лицето претставено со епиценум (на пр. *жена убиец*). Во сите други случаи таквиот начин на укажување на полот го оценуваме како појава која не е во духот на македонскиот јазик или, најблаго речено, не се користат можностите што ги нуди зборообразувачкиот систем на македонскиот јазик. Се задржуваме одделно на овој момент затоа што се забележува дека при преведување од англиски јазик на македонски преведувачите често го преведуваат, па така на пример англиското *policewoman* почесто се среќава како *жена полицаец* отколку како *полицајка*.

Што се однесува до англискиот јазик, него го оценуваме како еден од факторите што влијаат ограничувачки на феминативите во македонскиот јазик, а секако и на црногорскиот. Во поткрепа на овој став би го истакнале следново: граматичката категорија род има суштински различен статус во македонскиот и во црногорскиот јазик наспроти статусот во англискиот јазик. Фактот што во англискиот јазик, за разлика од македонскиот и црногорскиот, нема согласување по род во рамките на именската синтагма и пошироко – во рамките на реченицата, укажува на тоа

дека оваа граматичка категорија го нема она значење за синтаксичката структура на англискиот јазик што го има во македонскиот и во црногорскиот јазик. Ова мора да се има предвид за да не се случи не само да не се избере најсоодветниот јазичен израз туку и да се направат граматички грешки, односно да не се спроведе граматичкото правило на согласување по род меѓу две именки во една именска синтагма, на пример наместо кандидатката *Афердита Мустафа* да стои кандидатот *Афердита Мустафа*.

Феминативите претставуваат значајно сведоштво за општествената положба на лицата од женски пол низ историјата, како и за промените што се случуваат на тој план. Така, постоењето на феминативи наспроти кои нема машки парници, освен во случаите кога станува збор за природни, биолошки причини (на пр. *доилка*, *задојница*, *родилка*, *штирка* итн.), укажува на традиционално женски занимања на нашиве простори (на пр. *бабица*, *инструментарка*, *месарија*, *негувателка*, *редарица*, *сновачка*, *тажачка* и сл.) или, пак, на особини што традиционално им се припишуваат само на жените (*бегалка*, *брканка*, *бунџавица*, *вапанка*, *зувејачка*, *кокетка*, *наспрница*, *портарка*, *прусалка*, *токменица*, *уседелка*, *црнка* и др.).

Промена во општествениот статус на жената може да се проследи преку изменетата семантика на некои феминативи. Така, на пример, феминативот *министерка* според РМЈ, кој одразува една постара состојба, значи „сопруга на министер“. Тоа е, секако, последица на тоа што во минатото функцијата министер не била обична за жените, барем на нашиве простори. Меѓутоа, денес овој феминатив значи само „женско лице што врши министерска функција“. Всушност, како резултат на изменетата улога на жената во општеството, дошло до семантичко поместување кај феминативот *министерка*.

На современ план, пак, во извесни случаи феминативите се сведоштво на фаворизирање на лица од женски пол. Имено, во редица огласи за слободни работни места – како приватни, така и државни – наместо очекуваните именки од машки род, кои, инаку, се необележани во однос на полот, се јавуваат феминативи. На тој начин, всушност, целокупната популација од машки род е изземена од групата потенцијални кандидати за едно работно место. Овде би сакале да го нагласиме следното: сметаме дека заднината на ваквата состојба (која, патем речено, може да е најразлична) не може да го оспори изнесеното согледување. Имено, прашањето дали станува збор за престижно работно место или не (настрана што тоа, се чини, е мошне релативна работа: она што за некого е крајно непријатно, за друг може да е прашање на опстанок) итн. – сметаме дека не

влијае врз констатираната состојба: секој оглас во кој наместо машкиот парник, којшто е необележан по пол, се јавува феминатив – претставува дискриминација на машките лица.

Сепак, забелешката дека на современ план во извесни случаи феминативите се сведоштво на фаворизирање на лицата од женски пол не треба да се сфати како оценка на општата положба на жената денес. Напротив, најмногу што може да се каже во прилог на таа положба е дека таа се подобрува во споредба со онаа во минатото, но дека сè уште, се чини, не може да стане збор за потполна рамноправност. Добра илустрација на нерамноправниот третман на жените од страна на општеството ни даваат различните конотации што ги придобиле феминативите од една страна, и значенски соодветните машки парници, од друга, при што редовно полошата конотација им припаѓа на феминативите. Еден пример за таквата состојба е парот од денотативно идентичните (се разбира, со разлика во полот) мак. *ерген* и *стара мома*, црног. *нежења* и *усједјелица*. Станува збор за неженето машко лице и немажено женско лице. Сепак, на *ергенот/нежења* најчесто се гледа како на човек што не е во брак по свој избор, кој живее среќен, па дури и слободен живот, додека *старата мома/усједјелица* најчесто буди претстава за неубаво женско лице, кое живее несреќен и неисполнет живот, главно како последица на тоа што не успеала да се омажи. И за женското лице што го нуди своето тело за пари постои феминативот *проститутка*, кој има изразито негативна конотација. За машкото лице кое заработува на истиот начин присутен е називот *жиголо*, кој ако воопшто носи негативна конотација, таа е далеку поблага во однос на онаа што ја има женскиот парник. И *веиштерот* и *веиштерката*, односно *вјеиштац* и *вјеиштица*, поседуваат натприродна моќ која ја користат за нанесување зло, но само *веиштерката/вјеиштица* е и „лоша жена“ (в. РМЈ).

Факторите што ја условуваат употребата на феминативите во македонскиот и во црногорскиот јазик се: граматичката структура на овие јазици, јасноста на исказот (значи, дали станува збор за лице од машки или, пак, од женски пол) и економичноста на исказот.

Од друга страна, меѓу факторите што ја ограничуваат употребата на феминативите се вбројуваат: двосмисленоста на некои искази што содржат феминативи, меѓујазичните влијанија, во прв ред влијанието од англискиот јазик, необичноста на едно занимање, функција и сл. за жената, а во македонскиот јазик и морфонолошките пречки.

И покрај тоа што втората група е побројна, најважните фактори се на страната на феминативите. Затоа, сметаме дека на феминативите треба да се гледа не само како на пожелни туку и како на неопходни јазични единици во рамките на македонскиот и на црногорскиот јазичен систем.

Разгледувајќи ги феминативните деривати во, тогаш, српскохрватскиот јазик, Б. Ќорик вели дека „иако во јазикот постојат и формални и семантички услови за формирање на називи за лица од женски пол, реализацијата е со ограничен опсег“ (1982: 13–14). Според Ќорик, тоа се објаснува со фактот што машкиот корелатив во многу случаи има значење на општ род. Затоа, заклучува Ќорик, тешко е да се објасни кога и под кои услови се јавуваат женски називи за означување на лица од женски пол, како што е тешко да се објасни и честото колебање во употребата на машки и женски називи за означување лица од женски пол. Во овој труд се обидовме да ја претставиме состојбата во македонскиот и во црногорскиот јазик од аспект на феминативите и да пронајдеме одреден образец за нивната употреба, како и да го објасниме опсегот на нивната деривација во двата сродни словенски јазици.

Литература

А. Единици на кирилица

- Димитровски Т. и др. (1961–1966). *Речник на македонскиот јазик* (= РМЈ). Скопје: Македонска книга.
- Конески, Б. (1953). *Грамматика на македонскиот литературен јазик*. Скопје: Просветно дело.
- Конески, К. (1995). *Зборообразувањето во современиот македонски јазик*. Скопје: Бона.
- Конески, К. (1999). *Правописен речник на македонскиот литературен јазик*. Скопје: Просветно дело.
- Минова-Ѓуркова, Л. (1994). *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*. Скопје: Радинг.
- Минова-Ѓуркова, Л. (1998). *Македонски јазик*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- Саздов, С. (2007). *Феминативите во македонскиот стандарден јазик*. Скопје: Менора.
- Тополинска, З. (1974). *Грамматика на именската фраза во македонскиот литературен јазик*. Скопје: МАНУ.
- Ђорич, Б. (1982). *Моциони суфикси у српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет.
- Цветковски, Ж. и др. (ред.). (2017). *Правопис на македонскиот јазик*. Скопје: ИМЈ и Култура.

Б. Единици на латиница

- Babić, S. (1986). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: JAZU.
- Corbett, G. (1991). *Gender*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne & Sydney: Cambridge University Press.
- Cruse, D. A. (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne & Sydney: Cambridge University Press.
- Huddleston, R. (1984). *Introduction to the Grammar of English*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne & Sydney: Cambridge University Press.
- Jackson, H. (1988). *Words and Their Meaning*. London and New York: Longman.
- Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge, London, New York & Melbourne: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge, New York & Melbourne: Cambridge University Press.
- Palmer, F. R. (1981). *Semantics*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne & Sydney: Cambridge University Press.
- Perović, M. A. i dr. (red.). (2010). *Pravopis crnogorskoga jezika i rječnik crnogorskoga jezika (pravopisni rječnik)*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.
- Robins, R. H. (1990). *A Short History of Linguistics*. London & New York: Longman.
- Taylor, J. R. (1989). *Linguistic Categorization*. Oxford: Clarendon Press.

Симон САЗДОВ

**FEMINATIVES IN MACEDONIAN AND
MONTENEGRIN LANGUAGE**

The paper discusses the feminatives – feminine gender nouns that exclusively denote female sex beings – in Macedonian and Montenegrin. The main point of interest is their word-formation in both languages. Taking into account the situation in the latest orthographic dictionaries of both Macedonian and Montenegrin, the author discusses the presence of these nouns in the respective languages.

Key words: *feminatives, feminine gender, female sex, Macedonian, Montenegrin*

UDK 371.3 :811.163.4(73)

Izvorni naučni rad

Bojan BELIĆ (Seattle)

University of Washington – Seattle

bojan@uw.edu

BOSNIAN, CROATIAN, MONTENEGRIN, AND SERBIAN IN U.S. COLLEGE CLASSROOMS*

1. Introduction

Robert Greenberg (1999: 141) noted that the nominal language death of Serbo-Croatian „has resulted in the birth (or what some might call rebirth) of new ‘successor’ languages.“ „The current post-Yugoslav language situation,“ as accounted for by Ronelle Alexander (2013: 341), is „one of several distinct but closely related languages,“ which is probably why Greenberg (1999: 155) felt compelled to note that „[t]hese new languages are by no means ‘instantly invented’ languages which still need to be taught to their speakers.“ However, much like the Serbo-Croatian language of the past, these new languages still need to be taught to those who are not their (native) speakers. One example where this happens on a (fairly) regular basis is in classrooms at U.S. universities; in all of them, these new languages are all taught over a single class period.

The languages under consideration – listed individually here alphabetically – are most commonly referred to in the United States of America as Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian (respectively, B, C, M, and S). In fact, Goldberg et al. (2015) present *Bosnian*, *Bosnian/Croatian/Serbian*, *Croatian*, *Serbian*, *Serbian/Croatian*, or *Serbo-Croatian* all as one item (thus, supposedly, one language) in their Table 10b, which shows enrollments in fifteen leading European less commonly taught languages in United States institutions of higher education. The table indicates that, while the enrollments

* Results of the research, which constitutes the foundation of the present paper, were presented, first, at the 2017 Annual Conference of the American Association of Teachers of Slavic and East European Languages, and, second, at the April 2017 University of Washington Department of Slavic Languages and Literatures Slavic Graduate Student Colloquium. I am grateful to both audiences for their invaluable feedback. I am also infinitely thankful to the sixteen individuals who participated in the research. Finally, I would like to thank an anonymous reviewer for their insightful comments. All of the abovementioned helped make this paper better. I, however, take full responsibility for all of its shortcomings.

in the year 2013 were higher by 6.6% than in the year 1974, they were 32.8% lower in the year 2013 than they were in the year 2009. Debating the languagehood of B, C, M, and S goes beyond the scope of the present paper; rather – for the purposes of the research on which the paper is based – they were all termed languages, notwithstanding objections even by some of the research participants. The aim of the research was to get a sense of exactly to what extent B, C, M, and S are balanced when taught in U.S. university foreign language classrooms, where they are all taught at the same time and are allotted the same number of instruction hours as other languages not faced with the linguopolitical issues surrounding B, C, M, and S.¹ In the section immediately following, Section 2, I will provide a brief description of the research serving as the foundation of the present paper. Then, in the following three sections, I will discuss various aspects of the research: in Section 3, I will present what I refer to as the state of affairs when it comes to teaching B, C, M, and S; in Section 4, I will analyze the presence of B, C, M, and S in both the materials used in courses and in the classrooms themselves; in Section 5, I will examine ways in which both students and teachers of B, C, M, and S deal with the fact that the four are, indeed, all to be taught simultaneously. I will end with the B, C, M, and S teachers' takes on the issues they face in their classrooms and my concluding remarks in Section 6.

2. Research

The research findings scrutinized in this paper have all been collected by means of an online questionnaire during the period between December 19, 2016, and January 16, 2017. The questionnaire, whose content is given at the end of the paper in an appendix,² was in part inspired by similar questionnaires found in Hurtig (2006), Östlund (2005), Tioukalias (2010), and Tran and Moore (2015). The invitation to fill out the questionnaire was sent only to those who were identified³ as U.S. teachers of the language formerly known as Ser-

¹ To be sure, the linguopolitical issues surrounding B, C, M, and S are of a recent origin, stemming from what are sometimes referred to as the Wars of Yugoslav Succession of the final decade of the 20th century. Pedagogically, however, as was pointed out by the anonymous reviewer, the issue of balancing B, C, M, and S is quite a common one. Take, for example, the pedagogical challenges of English language teachers attempting to incorporate the so-called world Englishes in their classes.

² Questions which were marked with 'a', 'b', or 'c' following the numeral are follow-up questions, and were available to participants depending on their answer to the questions marked with the numeral alone. Questions which are underlined required a more elaborate answer.

³ I am indebted to Mr. Danko Šipka for his help with this.

bo-Croatian or Croato-Serbian, with the goal of eliciting teachers' perceptions of B, C, M, and S in their own classrooms. Ultimately, a total of sixteen teachers took part in the research, hailing from the following thirteen universities (figures in parentheses are used to indicate the number of teachers when more than one per university participated in the research): Arizona State University; Columbia University; Cornell University (2); Indiana University-Bloomington; The Ohio State University; Princeton University; University of California-Berkeley; University of California-Los Angeles; University of Chicago; University Of Kansas (3); University of Michigan-Ann Arbor; University of Pittsburgh-Pittsburgh Campus; University of Wisconsin-Madison. There are, at the moment of writing, at least two more universities with a related regularly offered language course, whose teachers – for different reasons – did not take part in the research, notably the University of Illinois at Urbana-Champaign and the University of Washington-Seattle Campus. Hereafter, they will be referred to as the non-participating universities. Finally, it is impossible to claim with certainty that the University of North Carolina at Chapel Hill offers a related language course; some inconclusive evidence points to the fact that the course might have been offered in only a few of the past several academic years.

For the sake of historical comparison – and with the total number of universities presently teaching B, C, M, and S in various capacities standing at sixteen,⁴ all of which are classified by the 2015 Carnegie Classification of Institutions of Higher Education as *Doctoral Universities: Highest Research Activity* – it is worth pointing out that Šipka and Dunatov (1988: 21) cite a 1983 Modern Language Association Language Survey, according to which „at that time, Serbo-Croatian was taught at 19 universities.“ According to the Linguistic Society of America's 1984 Directory of Programs in Linguistics in the United States and Canada, the authors state that there are „32 institutions of higher education at which, at least periodically, Serbo-Croatian is studied.“

3. State of Affairs

According to reports, the vast majority – ten – of the U.S. universities examined teach B, C, M, and S under the title of *Bosnian/Croatian/Serbian* or *Bosnian-Croatian-Serbian*.⁵ Additionally, when it comes to the two non-parti-

⁴ According to Table 11 in Goldberg et al. (2015), which offers number of institutions reporting language course enrollments by language, *Bosnian* (zero), *Bosnian/Croatian/Serbian* (eleven), *Croatian* (one), *Serbian* (zero), *Serbian/Croatian* (three), or *Serbo-Croatian* (four) are taught at nineteen institutions.

⁵ It is safe to disregard the name of *Bosnian/Serbian/Croatian* here, for it was most likely

participating universities, one uses the former, the other – the latter of the two course names. There are two universities where the course is entitled *Serbo-Croatian*, and one where the name used is *Serbian/Croatian*.⁶ The results are clear in showing that not one of the examined universities includes *Montenegrin* in the course name.⁷

Of the sixteen participating teachers, ten identified as females and six as males. Two teachers were between the ages of 26 and 35, three between 36 and 45, five between 46 and 55, and six were older than 55. Their average teaching career was fourteen years, ranging between one and forty-two (the specific lengths of teaching careers – in full years – being 1, 2, 3, 4, 4, 6, 7, 9, 14, 16, 18, 20, 20, 27, 31, 42). A slight majority of the teachers were born in one of the four countries of Bosnia and Herzegovina (2), Croatia (2), Montenegro (1), and Serbia (4), where figures in parentheses indicate the number of the teachers born in each country. The vast majority of the teachers—thirteen—have visited all four of the countries; two have visited only Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Serbia, and one has visited only Croatia, Montenegro, and Serbia.

The teachers were asked to report what they perceived as being their native language/mother tongue, specifically with B, C, M, and S in mind. Not one of the teachers considered Montenegrin to be their native language; one considered it to be Bosnian, two – Croatian, and seven – Serbian. The remaining six teachers were then asked to report on their perception of their B, C, M, and S fluency. Four said they were fluent in Croatian, one in Bosnian, one in Serbian, and – again – not one of the teachers said that they were fluent in Montenegrin. Finally, the six teachers were then asked if any one of B, C, M, or S challenged their comprehension, to which five responded in the negative, while one indicated that Croatian challenged their comprehension.

4. BCMS in Language Materials and Classrooms

A set of questions asked the teachers to report on what could be regarded as the balance among B, C, M, and S both in the educational materials used and the actual classroom production, which also included exams. More than two-thirds of the teachers – eleven – indicated that their materials presen-

erroneously reported only once and by a teacher whose fellow teacher from the same university reported *Bosnian/Croatian/Serbian*.

⁶ It appears that on a few of the most recent occasions of its being offered at the University of North Carolina at Chapel Hill, the course was entitled *Bosnian, Serbian & Croatian*.

⁷ According to the most recent reports, the University of Washington is in the process of renaming its course as *Bosnian/Croatian/Montenegrin/Serbian*.

ted Bosnian, Croatian, and Serbian; four reported that all four were presented by the materials; one suggested that their materials presented only Croatian. The numbers were slightly different when teachers reported which languages they in fact taught in their classrooms. Of the sixteen teachers, nine said they taught Bosnian, Croatian, and Serbian; five – that they taught all four; two reported that they taught Croatian and Serbian.

The questionnaire then presented the teachers with a hypothetical scenario. They were asked to imagine a situation in which they would be facing a linguistic phenomenon whose realization was different for each B, C, M, and S. Under the circumstances in which B, C, M, and S are taught simultaneously over a single class period, the teachers were instructed to indicate the order in which they would introduce the phenomenon. While there was a total of six different orders in the findings, two of them were given by seventy-five percent: seven teachers gave the SCBM order, and five gave the CSBM one. The orders of BCSM, BSCM, CSMB, and SBCM were given by one teacher each. What appears to be most significant here is that not one teacher decided to go in the alphabetical order, BCMS, which is usually how B, C, M, and S are often referred to.

The question regarding the use of B, C, M, and S on exams yielded results not all that different from the question regarding their use in the educational materials and in the classrooms. A slight majority of the teachers – nine – reported that they used Bosnian, Croatian, and Serbian on their exams and four indicated that they used all four. One teacher said they used Croatian and Serbian, one reported they used only Croatian, and one indicated they used only Serbian on their exams.

5. Students, Teachers, and BCMS

The teachers were asked to report on different questions with respect to their students and the environment in which B, C, M, and S are taught over a single class period.

Answers to the question of whether students registered for the course with the goal of studying one specific language of the four yielded nine answers in the affirmative and six – in the negative; one teacher did not know the answer to this question. In order to better understand these results, however, students' own answers should be taken into consideration, something which was lacking in the research discussed here, for it was aimed solely at the teachers. Thus, it would be interesting to find out, first, if the teachers' reports were accurate, and, second, if the reports were fairly accurate, how it is that students themselves in fact view B, C, M, and S.

The teachers reported on their students' language production as follows: eight indicated that their students produced Bosnian, Croatian, and Serbian; four – listed all four; three teachers indicated that their students produced Croatian and Serbian; one teacher reported that their students produced only Croatian. Considering such diverse classroom environments, the teachers were also asked if their students mixed B, C, M, and S, to which the vast majority of teachers answered in the affirmative (twelve out of sixteen); only four out of sixteen teachers indicated that their students did not mix languages which they produced in the classroom. Specifically, according to the teachers' reports, two teachers said that their students were able to produce Croatian without mixing others with it and two teachers said their students were able to use Bosnian, Croatian, and Serbian without mixing them.

All of the remaining questions required that the teachers elaborate in more detail on what was originally asked of them.

The overwhelming majority of the teachers – fifteen out of sixteen – reported that they thought it was important for their students to know about the differences among B, C, M, and S. The sole teacher who did not think that this was important deemed teaching the differences among B, C, M, and S – unnecessary. Rather, this teacher thought that students would be able to learn the differences on their own as that became imperative. The reported reasons of those who thought that the differences should be made apparent ranged from fairly abstract – concerning sociolinguistic issues of the area where B, C, M, and S are spoken – to absolutely pragmatic – taking into consideration students' reasons for signing up for the course, as well as their eventual ability to physically move through the area in which B, C, M, and S are spoken.

When asked if they devoted any classroom time to specifically studying the differences, eleven teachers answered in the affirmative and five in the negative. The latter were then asked if their students were at all aware of the differences, which all of them confirmed. This was reportedly achieved in part thanks to students' being exposed to their textbooks; native B, C, M, and S speakers; or – in fact – hearing the differences in the classroom. On the other hand, those teachers who spent part of their classroom time on studying the differences were asked to elaborate on exactly what they did. They reported that, when necessary, they would point out the differences – including using their textbooks, all of which would mostly happen by the teachers' selecting examples which showed the differences themselves; one teacher reported that they “look at the intonation; supra-segmental features; lexical differences and structural differences; [and] analyze pragmatics and socio-linguistic aspects.”

The situation of potentially mixing B, C, M, and S was further examined by asking the teachers to report on exactly how they addressed the mixing both

in the classroom and on exams. According to the reports, teachers' activities ranged from non-action to very specific interventions: at least four teachers (one of whom discriminated based on students' level opting for potentially addressing the mixing beyond intermediate proficiency) indicated that they do not do much, if anything, about the mixing; two more said that they addressed the mixing only occasionally. One teacher resorted to explaining to students that they were mixing B, C, M, and S. At least two teachers reported that they either encouraged students to produce only one of B, C, M, and S, or else explicitly request the choice to be made with respect to pronunciation and the use of alphabets. All the teachers, who indicated that they provided certain interventions, also suggested that they did not penalize their students for the mixing.

6. Conclusion

At the end of the questionnaire, the teachers were given the freedom to explain particular issues in teaching B, C, M, and S. Three teachers spoke about the need for the most up-to-date educational materials. Two of them discussed the fact that at least some students who take B, C, M, and S are heritage speakers, their presence being seen as both an advantage and a disadvantage. Two other teachers were concerned with very specific linguistic issues, notably, verb aspect and alphabets. One teacher reported that there are „too many“ issues to be able to list them all; another indicated that there are „many“ issues, though not necessarily regarding the fact that B, C, M, and S are taught simultaneously over a single class period; rather, the issues were of a general foreign language teaching nature. One teacher actually saw a challenge in having to teach Bosnian, Croatian, and Serbian „in one class [which] requires more time;“ another saw the mixing as an issue. One teacher noted the fact that „Montenegrin is generally less represented“, which the teacher thought was because of the lack of „textbooks for it.“ Still, this teacher made an effort to overcome this particular problem by using „Montenegrin ... videos or news articles“. Two teachers reported that they did not face any noteworthy issues.

Finally, the diversity of the teachers' responses concerning any particular issues in the present-day teaching of the course that students take to learn the language formerly known as Serbo-Croatian or Croato-Serbian presented the complexity of the endeavor of teaching B, C, M, and S simultaneously over a single class period with many more details than almost any other questionnaire task, the majority of which was of a forced-choice format. Specifically, the teachers brought up a variety of at least eight major issues, including the fact that one teacher noted that there were „too many“ while another repor-

ted that there were „many“ issues. It is up to anyone's imagination, of course, to speculate as to exactly how many issues the two teachers actually had in mind. A somewhat clearer picture, however, emerged based on the teachers' responses to all but the final task.

It is significant that none of the teachers reported Montenegrin as being their mother tongue or a language in which they considered themselves to be fluent. What is more, eight indicated that Serbian was their mother tongue (seven) or that they considered themselves to be fluent in it (one); the corresponding figure for Croatian was six (respectively, two and four), and for Bosnian – two (one and one, respectively). Such teachers' perceptions show the clear dominance of Serbian and Croatian over Bosnian and Montenegrin, which was further solidified by other reported perceptions.

When faced with a hypothetical situation of presenting different B, C, M, and S realizations of a linguistic phenomenon, twelve teachers reported that they would begin either with Serbian and following it with Croatian (seven), or do it the other way around (five); in both instances, Bosnian would follow and Montenegrin would come last. Indeed, Montenegrin would come last in all but one reported order (when it would be second to last, followed by Bosnian). Finally, it was explicitly noted by one teacher that Montenegrin was less represented than the other three, which again spoke to an apparent imbalance among the four.

Nevertheless, it seems that at least some teachers are making conscious efforts to balance B, C, M, and S in both their educational materials (four out of sixteen), as well as their classrooms (five out of sixteen). Still, Croatian and Serbian dominate again (Croatian was present in sixteen and Serbian in fifteen of the educational materials used, and both were present in all sixteen classrooms), with Bosnian reportedly included in the educational materials of fifteen and in the classrooms of fourteen teachers. Croatian and Serbian also dominate on exams (both reported by fifteen teachers); Bosnian was reported to be used on exams of thirteen teachers, and Montenegrin of four teachers.

Even when it came to the name of the course, the labels *Serbian* and *Croatian*, in their various shapes, were found in all sixteen U.S. universities examined. The label *Bosnian* was found in thirteen of the universities. And while it was reported that one university might be on the path toward calling the course *Bosnian/Croatian/Montenegrin/Serbian*, at the moment of writing, the label *Montenegrin* was not a part of any course name.

Unlike the questionnaire's presupposition with regard to the simultaneous teaching of B, C, M, and S in U.S. university foreign language classrooms over a single class period, notably, that their teaching is balanced, the reality, as perceived and reported by the teachers themselves, is very much

imbalanced. Specifically, Croatian and Serbian are almost omnipresent compared to Bosnian and Montenegrin, of which the former, in certain respects only, appears to be catching up with the dominant two. Montenegrin's representation is not up to par with the other three, the notable individual attempt at including it notwithstanding. This may not be too surprising after all. In the late 1980s, Šipka and Dunatov (1988: 21) reported that, aside from those who indicated their Yugoslav, Croatian, or Serbian heritage, „[f]igures for other nations using the Serbo-Croatian language were not known.“ At that time, the authors of the study still spoke about Serbo-Croatian exclusively, which was a language name with a relatively long tradition. With this in mind, the reported dominance of Croatian and Serbian appears to be but a result of this tradition, much like the imbalanced representation of Bosnian and Montenegrin reflects Greenberg's (1999) initially mentioned account of the birth (or rebirth) of new languages (and pedagogical activities associated with them, which are a development of – roughly – the last three decades).

The research discussed in the present paper is but an initial step in an effort to understand exactly how B, C, M, and S are taught in foreign language classrooms at U.S. universities. In order to understand this phenomenon even better, much more detailed research should be devised; for example, involving not just teachers but also students. This initial effort is offered precisely so that, based on trying to rectify its shortcomings, future research will inevitably be more successful and, necessarily, more informative.

References

- Alexander, Ronelle. 2013. Language and Identity: The Fate of Serbo-Croatian.
- *Entangled Histories of the Balkans – Volume One*, ed. by Roumen Dontchev Daskalov and Tchavdar Marinov, 341-417. Brill.
- The Carnegie Classification of Institutions of Higher Education. Web. November 10, 2017. <<http://carnegieclassifications.iu.edu/>>
- Greenberg, Robert. 1999. In the Aftermath of Yugoslavia's collapse: The Politics of
- Language Death and Language Birth. *International Politics* 36:141-58.
- Goldberg, David, Dennis Looney, and Natalia Lusin. 2015. Web. November 10, 2017. <https://apps.mla.org/pdf/2013_enrollment_survey.pdf>
- Hurtig, Markus. 2006. *Varieties of English in the Swedish Classroom*. Web. June 21,
- 2016. <<http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:6266/FULLTEXT01.pdf>>.

- Östlund, Fredrik. 2005. *British vs American English Pronunciation in the EFL Classroom*. Web. June 21, 2016. <<http://www.divaportal.org/smash/get/diva2:5955/FULLTEXT01.p.1>>.
- Šipka, Danilo and Rasio Dunatov. 1988. Serbokroatistika u SAD. *Odjek* 41.12:21.
- Tioukalias, Kaliopi. 2010. *Standard English versus General American – Which Variety is Preferred in Swedish Classrooms?* Web. June 21, 2016. <https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/23801/1/gupea_2077_23801_1.pdf>.
- Tran, Thi Hao and Paul Moore. 2015. Vietnamese English Teachers' Perceptions on Incorporating World Englishes Into Their Teaching. *Language Education in Asia* 6.2.107–121.

Appendix

Questionnaire

1. How do you identify yourself?
2. What is your age?
3. In which one of the four countries listed were you born? 3.a. Have you ever visited any of the four countries listed (select all that apply; if you were born in one of the countries, then select it, as well)?
4. What is the name of your university?
5. At your university, what is the name of the course that students take to learn the language formerly known as Serbo-Croatian or Croato-Serbian?
6. For how long – in full years – have you been teaching this subject?
7. Which of the following do you consider to be your native language/mother tongue? 7.a. In which one of these languages do you consider yourself to be fluent? 7.b. Do you have any challenges in comprehending Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian? 7.c. Check all languages that challenge your comprehension.
8. Check all languages presented by the textbook (or, if you do not use a textbook, by the materials) that you use in your teaching.
9. Check all languages that you in fact teach in your classroom.
10. If there is a linguistic phenomenon to be presented, such that it is different in all four languages, which one would you choose to present 1st, 2nd, 3rd, and 4th (select 1, 2, 3, or 4, respectively, in drop-down menus following language names)?

11. Do your students generally register for your class with the goal of studying one specific language of the four?
12. Check all languages that your students produce in your classroom.
13. Do you think that it is important for your students to know about the differences among the four languages? 13.a. Why so?
14. Do you devote any classroom time to specifically studying the differences among the four languages? 14.a. What exactly do you do? 14.b. Are your students at all aware of the differences (and, if so, how)?
15. Do your students mix the four languages? 15.a. How do you address your students' mixing of the four languages? 15.b. Check all languages which your students are able to use without mixing them.
16. Check all languages that you use on your exams.
17. Please, explain how do you address your students' mixing the languages on your exams.
18. Please, address any particular issues in the present-day teaching of the course that students take to learn the language formerly known as Serbo-Croatian or Croato-Serbian.

Bojan BELIĆ

**BOSNIAN, CROATIAN, MONTENEGRIN,
AND SERBIAN IN U.S. COLLEGE CLASSROOMS**

The present paper discusses research conducted between December 19, 2016, and January 16, 2017, among U.S. teachers of the language formerly known as Serbo-Croatian or Croato-Serbian, with the goal of eliciting teachers' perceptions of the presence of Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian in their own classrooms. The teachers reported a variety of at least eight major issues in the present-day teaching of Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian simultaneously over a single class period, which presented the complexity of the endeavour of their teaching. The reality, as perceived and reported by the teachers themselves, is very much an imbalanced one. Specifically, Croatian and Serbian are almost omnipresent compared to Bosnian and Montenegrin, of which the former, in certain respects only, appears to be catching up with the dominant two. Montenegrin's representation is not up to par with the other three.

Keywords: *Bosnian, Croatian, Montenegrin, Serbian, U.S. college classrooms, teaching.*

UDK 821.163.4.09 Sijarić Ć.

Izvorni naučni rad

Hasnija MURATAGIĆ-TUNA (Sarajevo)

Filozofski fakultet

hasnijamuratagictuna@live.com

VALORIZACIJA GOVORNE I PISANE RIJEČI ĆAMILA SIJARIĆA

Ćamil Sijarić je jedan od najvećih i najprevođenijih pisaca sa naših prostora. O njegovom jeziku, govornom i pisanom, govorili su njegovi savremenici: književnici, književni kritičari, lingvisti i dr., ali i sam Sijarić. Najčešće su isticali da su ga slušali s velikim zadovoljstvom, da je imao prirodni dar za pričanje i da je bio vezan za zavičajni/narodni govor, odnosno jezički izraz koji je umnogome inspiriran zavičajem. Uspoređivali su ga s drugim piscima i to najpoznatijim. Međutim, pokazat ćemo da Sijarić nije posjedovao samo prirodnu nadarenost, već je i učio umijeće govorenja. Vidjet ćemo i to da je živi narodni govor svog rodnog kraja integrirao u svoj književnojezički izraz, ali ne u potpunosti. Sijarićev jezik je stiliziran, a o njemu su oni bliži književnim interpretacijama govorili impresionistički, a lingvisti samo na osnovu egzaktnih podataka. Osvrnut ćemo se i na samo imenovanje jezika Ćamila Sijarića.

Ključne riječi: Ćamil Sijarić, govor, jezik, stil, narodni jezik, Bihor; lingvisti, književnici, književni kritičari, valorizacija

Čovjek je prirodno obdaren, tj. sposoban da ono što misli i osjeća izrazi govornom ili pisanom riječi. Otuda se govor i pisanje smatraju bitnim odlikama svakog pojedinca. Međutim, ono što se govori nije neminovno vrijedno, zanimljivo i svakom podjednako dopadljivo. Ni napisano nije neminovno lijepo, najčešće zato što ne slijedi kodificirani jezik, ili zato što nije oblikovano odgovarajućim jezičkim i stilskim sredstvima. Dobro govorenje i dobro pisanje svojstveno je samo rijetkima.

Moramo najprije napomenuti da u govoru ima više mogućnosti za izražavanje; prisutna je multimedijalnost: ljudski glas, vrednote govornog jezika, mimika i gestovi, čovjekovo ponašanje prilikom govorenja itd. U pisanom

izražavanju čovjek je ograničen samo na jedno sredstvo, na pisanu riječ. Govorni jezik ima više izražajnih sredstava, a ona se bez teškoće ne mogu preokidati samo na riječi. Dakle, u pisanju nam preostaju samo riječi, u najopćijem smislu. Riječi se udružuju u sintagme i rečenice, a u kontekstu (dovršenom odlomku govora, odnosno tekstu) semantički konkretiziraju. Govorni jezik je trenutni, pisani ima trajnu vrijednost. Pomoću audio-vizuelne tehnike i govor može osigurati svoje trajanje.

Jezikom se, znači, obuhvata i ono što se govori i ono što se piše. Pojedina svojstva jezika pojačano se ostvaruju u govoru, druga u pisanju. Govor i pismo pripadaju istom kompaktnom jeziku. To su dva kodna sistema u jeziku. U radu ćemo upravo govoriti o tome kako se tim kodnim sistemima služio naš poznati pisac Ćamil Sijarić te kako su to ocjenjivali poznati književnici (književni kritičari, teoretičari književnosti, esejisti) i jezičari.

Najprije ćemo se osvrnuti na govoreni jezik Ćamila Sijarića.

Ćamil je vjerovao da mu je Bog darovao lijep govor. Oni koji su ga slušali tvrdili su da je imao urođeni besjednički dar, da je bio veliki orator, i to onaj koji posjeduje glumačke kvalitete. Zato su „željeli da su što duže u zvuku njegovih riječi“,¹ jer sve njegove izgovorene riječi zvučale su im kao dio pjesme.² Kažu da je znao tako lijepo usaglasiti „pokrete tijela s riječima koje izgovara“,³ čistim i muzikalanim glasom, prožetim mekom i pritajenom tugom.⁴ Mnogi i sad pamte boju svake njegove riječi, njegov „naglasak i akcenat“.⁵ Nenad Vuković i danas čuje njegov glas i vidi njegovu pojavu, njegov lik i njegov gest, pokrete njegovih dugih ruku, duge prste i na malom prstu veliki stari prsten. Smatra da je posebnu snagu zvučnoj slici davala Ćamilova naracija obogaćena snagom silazne prozodije. Ćamil je odsječan silazni akcenat ponio iz rodnog kraja i ostao mu vjeran cijelog života. Vuković kaže da „snaga Ćamilova dugog silaznog akcenta i postakcenatsko smirenje riječi preko dužina... stvaraju najkvalitetnije zvučne slike u njegovom reskom tembru“.⁶

Tvrdi se da Ćamil nije učio tehniku govorenja, a ipak je nepogrešivo osjećao „*blokove u frazi /rečenicu/, povezanost blokova, njihove akcente i logički akcenat cijele fraze*“.⁷ Njegovi tonovi u glasu bili su mehki, nježni, tahnani, plavičasti, topli, kao i njegovo „veliko, iskreno, plemenito čovječje srce

¹ N. Vuković, „(Naslijeđeni) dar pripovijedanja“, u: *Naracijski tokovi/ O književnom stvaralaštvu Ćamila Sijarića*, CANU, knj. 91/32, Podgorica, 2008, str. 60.

² Avdan Hozić, „Samo je jedan Ćamil“, u: *Ćamil gora razgovora*, priredio F. Dizdarević, Međurepublička zajednica za kulturno prosvjetnu djelatnost, Pljevlja, 2001, str. 39.

³ H. Bašić, „Mogao je s pričom čovjeka s vješala da skine“, u: *Ćamil gora razgovora...* str. 85.

⁴ S. Sijarić, „Sjećanje na Ćamila“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 21.

⁵ V. Milošević, „Razgovor je duši poslastica“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 27.

⁶ Nav. rad, str. 61.

⁷ N. Vuković, nav. rad, str. 63.

– gnijezdo za ljudske muke i patnje, ali i plav prostor za raskrilaćene ptice“.⁸ Pjesnik Velimir Milošević vrlo slikovito objašnjava Sijarićev govor. Dok ga je slušao činilo mu se da njegove misli lete „kao jata tek poletjela iz njegovog grla, sa njegovih usana“. Sijarić bi u tom trenu kreirao riječi tvoračke moći, i znao „da se vine u čudesne sfere svoje naracije“.⁹

Njegove jezički pravilno oblikovane rečenice, misaono veoma sadržajne, lijepo izgovorene, književnika Safeta Sijarića su još od djetinjstva bacale u bunilo i nosile u visine.¹⁰ Književnik Dragoljub Jeknić se poslije Ćamilovih kazivanja vraćao kući kao iz nekog liječilišta. Njegove priče su mu davale nekakvu novu snagu, jer je, po njegovom mišljenju, Ćamil zračio paleolit-skom energijom i mladošću.¹¹ Velimir Milošević je uživao slušajući ga „kako besjedi i maštari, divio se toj njegovoj umjetnosti naracije, i uživao u raskoši njegovog duha i dara“.¹² Akademik Muhamed Filipović, filozof, bio je fasciniran Ćamilovim govorom. Kaže da je sve čega bi se Sijarić „dotakao riječima, postajalo (je) priča, dobivalo (je) formu bogatog tkanja riječi, pretvaralo se u umjetničko djelo pripovijedanja“.¹³ Husein Bašić, jedan od najpoznatijih pisaca iz Crne Gore, misli da je Ćamil uživao pričajući. Bio je nenadmašni pričalac.¹⁴ Pričao je prirodno i spontano, umno i jednostavno. Novinar i književnik Mićo Cvijetić uspoređuje Ćamilovu besjedu sa zavodljivim Šeherezadinim pričanjem.¹⁵ Sreten Asanović, također književnik, tvrdi da je Sijarić bogom nadareni antički aed¹⁶ (tj. pjevač i pjesnik slobode u herojskom periodu starih Grka /v. M. Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1980). Mislimo da je najljepši kompliment Ćamilovom pričanju dao Todor Rosić, književnik. Rekao je da je „bio je majstor sokratovskog besedništva“.¹⁷

Iz brojnih radova o Ćamilu Sijariću, može se vidjeti da je bio uvijek rado slušani pričalac, jer je njegovo pričanje više sličilo recitiranju nego običnom prepričavanju događaja. Slušaoce je umio lijepom pričom i pričanjem omađijati. Umio ih je provesti kroz vakte i zemane, kroz historiju i legende. Slojevitošću razgovora općinjavao je mlade, a do njih mu je bilo posebno sta-

⁸ V. Perišić, „On vječno živi u pričama našim i djelima svojim“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 46.

⁹ V. Milošević, nav. rad, str. 28.

¹⁰ S. Sijarić, nav. rad, 23.

¹¹ „Sjećanje na Ćamila Sijarića“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 159.

¹² Nav. rad, str. 26.

¹³ „Ćamil Sijarić – povodom jedne smrti“, u: *Književno djelo Ćamila Sijarića*, Posebna izdanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo, 2003, str. 11.

¹⁴ H. Bašić, nav. rad, str. 84.

¹⁵ Mićo Cvijetić, „Magija riječi, priče i pričanja“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 94.

¹⁶ S. Asanović, „Prisjećanje o Ćamilu“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 145.

¹⁷ T. Rosić, „Radosna tuga Ćamila Sijarića“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 35.

lo, jer je znao da će oni prenositi duh njegovog pričanja. Žene su ga također voljele slušati. Poznajući njihovu ćud, Ćamil je i sam isticao da mu je bilo sa njima milina razgovarati.¹⁸

Imali smo prilike da slušamo i razgovaramo sa Ćamilom. Odmah smo mogli zaključiti da su realne visoke ocjene date njegovoj izgovorenoj riječi. Upamtiti smo ga kao čovjeka koji zrači neposrednom jednostavnošću, koji besjedi s ležernošću, lahko i nadasve prijatno. Lahko smo mogli uočiti da posjeduje istinski pripovjedački dar. Međutim, znali smo da se darovitim govornikom ne postaje tek tako. Zanimalo nas da li je Sijarić išta radio na izgrađivanju svojih oratorskih sposobnosti. Saznali smo da je kao predratni student na Beogradskom univerzitetu uporno vježbao umijeće govorenja, tada za potrebe javnih nasupa na studentskim skupovima. „Sijarić je vježbao marljivo i uporno, vidno napredujući u tome, ostvarujući zavidan nivo umijeća govorničtva“.¹⁹ O tome se rijetko govori, vjerovatno da se ne bi umanjila njegova prirodna govornička nadarenost. Vjerujemo da je postao dobrim govornikom i zato što je bio dobar poznavalac besjedništva, od Helade do novog vremena, i naše usmene tradicije. V. Milošević je lijepo zapazio da je Sijarić iz epske tradicije, znao „da odabere i izdvoji ono lirsko, ono suptilno, ono treperavo i neuhvatljivo, ono srcu blisko i duši blisko, duševno, da oko toga, poput bršljana, savije svoj glas i govor, svoj pogled na svijet. U svemu tome bilo je neke pjesničke opsjednutosti, opčaranosti. Sijarić je u svakom svom činu i činjenju bio, prevashodno, pjesnik“.²⁰ (Miloš Bandić, govoreći o Sijarićevom prvom romanu, misli da folklorni elementi umanjuju ukupnu vrijednost romana *Bihorci*, čak tvrdi da su *Bihorci* „najočigledniji primjer sa tipično folklornim izrazom“.²¹) Znao je Sijarić puno narodnih poslovice, mudrih izreka, i sve ih je rabio u svojim govorima. Volio je one sjetne i tužne pjesme, često ih je recitirao i pjevao. Imao je i dobre uzore: Čehova, Tolstoja (posebno *Hadži Murata*), Gogolja (naročito *Tarasa Buljbu*), Maksima Gorkog, Elina Pelina, Miloša Crnjanskog i mnoge druge domaće i strane pisce. Znao je više jezika (francuski, arapski, pomalo albanski i turski). Bio je poznavalac očaravajućeg i zavodljivog pripovijedanja koje je, kao i drugi pisci, učio od Orijenta.²² Svakako, tu su i njegovi dobri učitelji: Pero Slijepčević, Anica Savić-Rebac i dr.

¹⁸ Svetozar Radonjić Ras, „Bilo je divno s Ćamilom“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 70.

¹⁹ V. Kovačević, *Rifat Burdžević Tršo*, Beograd, 1975. (Preuzeto od H. Bašića, „Ćamil Sijarić – između usmene i pisane riječi“ / u: *Književno djelo Ćamila Sijarića*, Posebna izdanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo, 2003, 105/).

²⁰ Nav. rad, str. 29.

²¹ „Vreme romana 1950–1955“, u: *Književno djelo Ćamila Sijarića*, Posebna izdanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo, 2003, str. 224.

²² J. Osti, „I danas čujem Ćamilov glas“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 53.

Sijarić je često isticao da je dobrim govornikom postao zahvaljujući utjecaju govora ljudi iz rodnog kraja. Govorio je da svijet iz tog starog Sandžaka „ne umije drugačije da govori do poetski – on kad govori, veze svoj vez, a kad o nečemu sa oduševljenjem priča, taj njegov vez je prava čipka, prava poezija“,²³ baš kao i Sijarićev. Jasno je zašto je Sijarić postao dobar orator.

Vidjeli smo kako je govorio Ćamil Sijarić. Dalje ćemo vidjeti kako je pisao.

U više navrata Sijarić je govorio da piše „užasno sporo“, i da teško misli prenosi na papir, te da rijetko šta briše. Ono o čemu je želio pisati najprije je osmišljavao, a kad bi prešao na pisanje, vodio je računa da to što je zamislio stilski pristojno uobliči. Smatrao je da pisac ne treba da vuče nekakve papiriće i da stalno nešto zapisuje. „Pisac treba da pamti i da u sebi prerađuje ovu grubu stvarnost u čistu umjetnost“. ²⁴ Pričao je da se pri pisanju služio velikim sveskama, kao i Tolstoj, da mu se riječi ne bi gurale i spoticale, „da ne lome noge“. ²⁵ U svojoj je radnoj sobi, za svojim radnim stolom, „svaku riječ pisao rukom i tako slagao rečenicu za rečenicom, a pisao je onako kao što bi to isto govorio“. ²⁶

Na pisanje je gledao kao na zabavu, ponekad mučnu. Uživao je pišući, ali nije uvijek bio zadovoljan onim što je napisao. Govorio je da je za njega pisanje magija i strast. Svojim se djelima nikada nije vraćao, niti je šta u njima mijenjao. Čak je smatrao da ih tako dobro ne bi mogao napisati kada bi ih morao ponovo pisati. ²⁷ Govorio je da nije dobro da lektori „vršljaju“ po napisanom piščevom tekstu, jer mogu intervenirati onda kad ne treba, i kako ne treba. Bio je jako povrijeđen kada mu je titogradska (podgorička) *Pobjeda* objavila priču koja je zbog intervencija, po njegovom pričanju, bila unakažena.

Sijarić je često hvalio govor rodnog kraja, iako se u dobroj mjeri razlikovao od književnog, Ćamil bi rekao „ali ne u bitnome“. Govorio je da je taj jezik jako bogat leksikom, slikovit i sočan. Smatrao ga je pravim poetskim jezikom, pravom poezijom. Njegovo je, kaže, bilo samo toliko da ga sačuva. Bio je vezan za Bihor „i nosio ga zajedno s njegovim jezikom, junacima i predjelima u kojima su živjeli ti junaci“. ²⁸ I u radovima o Ćamilu često provijava mišljenje da su njegovi Bihorci vlasnici jednog izvanrednog jezika, te da im

²³ V. Ć. Sijarić, „Prodrijeti u san ljudski“, u: *Kritičari o djelu Ćamila Sijarića*, ANUBiH, knj. 8, 1986, str. 312.

²⁴ D. Trifunović, „Ćamilion“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 76.

²⁵ V. Milošević, nav. rad, 28.

²⁶ A. Hozić, nav. rad, str. 39.

²⁷ H. Muratagić-Tuna, „Tamo gdje se teško živi – lijepo se govori“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 175.

²⁸ N. Vuković, nav. rad, str. 58.

je „u jeziku sva snaga, sve oružje, sve bogatstvo, sva religija“.²⁹ Smatra se da je Sijarić izgledom, misliju i jezikom vrlo uspješno individualizirao likove u gotovo svim svojim djelima. Velibor Gligorić kaže da Sijarićevi junaci „govore u granicama svog životnog iskustva i svesti, jezikom koji ima svoju osobenost, niklu na zavičajnom tlu, a u bojama jedne prirode koja je resko elementarna“.³⁰ Muhamed Filipović ističe da su se Ćamilovi likovi natjecali u govoru, da Ćamil „nikada nije htio da iznevjeri svoje autentične govornike i da ih izvede iz svijeta njihovog autentičnog jezika i govora. Tu jezik nije bio sredstvo stilskog obilježavanja već sama bit pripovijedanja. On je, dakle, bio svećenik riječi i to onakve kakvu su jedino znali i izricali njegovi junaci“.³¹

Ipak, naše mišljenje je malo drugačije. Mislimo da se između jezika i stila kojim se Sijarić služio u svom bogatom književnom opusu i jezika njegovog zavičaja ne može staviti znak jednakosti. Nisu u pravu oni koji misle da je Sijarić samo preslikavao jezik svog zavičaja, jer postoje brojne jezičke crte karakteristične za Sijarićev zavičajni jezik, a one nisu prisutne u njegovom djelu (npr., poznato je da zamjenica *šta* u Sijarićevu zavičaju nema genitiva *čega* /uzima se prijedlog i oblik nominativa: *zbog nešta*/, međutim, Sijarić ga upotrebljava. Sijarić nema ni oblika zamjenica *ne*, *ve*: *nas*, *vas* /*on ve gleda*/, nema zamjenice *njin*; ne služi se prijedložno-padežnom konstrukcijom /*traži iz Novice*, nema socijativne oznake uz instrumental oruđa /*šumi sa svilom*/, slabo se služi imperfektom, nema oblika *radu*, *nosu*...) itd.

S druge strane, Sijarić je upotrebljavao jezičke crte koje uopće nisu zastupljene u njegovom zavičaju, kao npr. ikavizme *trpila* (RB,³² 29), *vidili* (RB, 29), *ostarila* (B,³³ 73), *lebdila* (KKČL,³⁴ 96), *sjediti* (B, 140), *presjedila* (KKČL, 105), zatim imenicu *Nijemac* (KKČL, 120), a ne onako kako Bihorci kažu *Njemac*.

U Ćamilovom zavičajnom govoru kada je u pitanju upotreba suglasnika *h* postoji razlika između pripadnika različitih konfesija; pravoslavci su ga izgubili, muslimani sačuvali. Očekivali bismo da Sijarićevi likovi muslimanske provenijencije tako i govore. Međutim, u romanu Bihorci (1981) na str. 201. nalazimo *maniti* (opanci) umjesto *mahniti*; zatim *zanijati*, bez *h* u RB (55...) i B (9) itd.

²⁹ I. Rebronja, „Drumovi u delima Ćamila Sijarića“, u: *Književno djelo Ćamila Sijarića*, Posebna izdanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo, 2003, str.73.

³⁰ „Čudan svet“, u: *Kritičari o djelu Ćamila Sijarića*, ANUBiH, knj. 8, Sarajevo, 1986, str. 210.

³¹ „Ćamil Sijarić – povodom jedne smrti“, u: *Književno djelo Ćamila Sijarića*, Posebna izdanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo, 2003, str. 12.

³² *Ram Bulja*, Svjetlost, Sarajevo, 1953. i 1981, u daljem tekstu RB.

³³ *Bihorci*, IRO „Veselin Masleš“, Sarajevo, 1981, u daljem tekstu B.

³⁴ *Kuću kućom čine lastavice*, IRO „Veselin Masleš“, Sarajevo, 1981, u daljem tekstu KKČL.

U bihorskom kraju upotrebljava se prefiks *pre-*, a Sijarić upotrebljava netipične oblike sa *ije*: (umjesto *pređe*) *prijede* (RB, 60). U djelima ovoga pisca, u govoru likova, Bihoraca, našle su se riječi u kojima je izvršeno ne-standardno jotovanje, iako ono, prema mišljenju D. Barjaktarevića, u bihorskoj govornoj zoni nije izvršeno zbog nepoznavanja refleksa *je*, pošto je stari glas *jat*, u starijem jezičkom sloju zamijenjeno refleksom *e*.³⁵ Sijarićev Osman kaže: Gaziš li ga gaziš, ti *đetiću* (RB, 82).

U Ćamilovom kraju veoma je rasprostranjeno sažimanje vokala u m. r. jed. radnog glagolskog pridjeva, ali ovu osobinu Sijarić gotovo da nije koristio u svom djelu za karakterizaciju govora svojih likova.

Imenice tipa *Ibro*, *Meho*, *Tufo*, u Sijarićevom kraju upotrebljavaju se samo tako, i mijenjaju se *Tufo*, *Tufa*, *Tufu*. Međutim, kod Sijarića U RB nalazimo *Tufa* (68...), *Tufi* (75), *žao mi brata Tufu* (67), i pridjev *Tufin* (67...). Isto i u B *Šali* (84), gleda u *Maljušku*: Maljuško (B, 36), što je netipično za Bihor.

Sijarić upotrebljava konstrukciju *po* i akuzativ za obilježavanje cilja radi kojeg se vrši radnja (doći *po* mene /RB, 69; RZR,³⁶ 85...), zatim instrumental osnovne karakteristike, nekad je *čobančetom* gledao svoju majku (RB, 66), on je *djetetom* sjedio na njoj (B, 205), koji su nepoznati u Ćamilovom kraju.

U Sijarićavom zavičaju, kao i drugdje, pridjevi se bez obzira na vid, mijenjaju po promjeni određenog vida, ali Sijarić ih češće mijenja po imeničkoj promjeni: na *gipku* konju (RB, 15), u *bijelu* ruhu (B, 161) itd.

Od glagolskih priloga Sijarićev kraj zna samo za glagolski prilog sadašnji, ali u Sijarićevom djelu ima i priloga vremena prošlog, kako u govoru likova tako i u njegovom govoru: *zaboravivši* (RB, 26), *pogledavši* (RB, 105)...

U djelu Ćamila Sijarića prisutne su konstrukcije tipa: *hoće gledati* (RB, 126), *hoće udariti* (RZR, 22), iako nisu svojstvene Sijarićevom zavičajnom govoru.

Interesantna je i činjenica da se Sijarić dosljedno služi prezentom glagola *sretnem*, koji se inače u njegovu kraju uvijek upotrebljava u liku *sretem*...

Brojni pridjevi *troji*, *troje*... nisu poznati u Sijarićevom kraju, ali se Sijarić njima služi i to za karakterizaciju govora likova: *troje* opanke (RB, 80). I da ne nabrajamo više.

Sijarić je u više navrata govorio da se jezik pisca mora razlikovati od jezika likova³⁷ i da je nastojao tu razliku održati. Pokazalo se da u tome nije bio sasvim dosljedan. U njegovom govoru i govoru njegovih likova vrlo če-

³⁵ V. Bihorski govor, ZbFF u Prištini, 1966, III, str. 47.

³⁶ Raška zemlja Rascija, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1981, u daljem tekstu RZR.

³⁷ V. H. Muratagić-Tuna, „Zavičajni jezik u književnom djelu Ćamila Sijarića“, Književni jezik, 24/1–2, Institut za jezik, Sarajevo, 2013.

sto su prisutne standardne i nestandardne forme (*djeverovi* i *đeverovi*, *okretati* i *okrećati*, *gumno* i *guvno*), pa se stvara slika kolebljivog i nedosljednog odnosa Sijarićeve diferencijacije na relaciji jezik pisca i jezik likova. U stvaranju svog djela služio se elementima zavičajnog govora, ali ne u onoj mjeri da bi se njegov jezik kvalificirao kao narodski, te da je Ćamil pisac koji je dobro poznao jezik i njegove zakonitosti, da je samo naizgled slikao svoj zavičaj i svoj zavičajni jezik, i u njemu sandžačkog/bihorskog čovjeka. Unošenje u djelo jezičkih osobina netipičnih za zavičaj opravdava se jedino time što književno djelo ne mora biti faktografski istinito, jer pisac stvara svijet za sebe. Ćamil je očito slikao čovjeka i njegov život u širokom, univerzalnom spektru, ali od bihorske svile i duše.³⁸

Osvrnut ćemo se i na tvrdnju da se Ćamilov Bihorac „okamenio u svoje jeziku i u svome selu kao u mineralu, daleko od puteva, mijena i bura, i tako vječno traje“³⁹, jer smatramo da ona nije tačna. Dovoljno je podsjetiti na Kaplara iz *Bihoraca* i vidjeti u kojoj mjeri se njegov jezik promijenio. On umjesto *hodža* i *hadžija* kaže *svešteno lice*, umjesto *Allah bog*, umjesto *dova molitva* itd; a tu su i „nove“ riječi *atmosfera*, pravni termini, mada pogrešni, *korpus je delikt* itd. Što znači da je Sijarić prihvatao i u svoje djelo ugrađivao jezičke promjene koje je novo vrijeme donosilo u njegov kraj.

Više je nego jasno da je Ćamil uljepšavao i kitio svoj umjetnički izraz, ali, unatoč tome, on djeluje sasvim prirodno. Midhat Begić ističe da je Ćamilovo umijeće pisanja uvijek bilo stilsko, „s bojom i zvukom koji se neprestano preobličavaju kao široko rasprostrto ćilimsko pletivo u kome ljudi sami sebe, i prste i oči i glas, upliću. Podloga je tog umijeća balkanska, ali u toj podlozi je šara, arabeska, ornament sa istoka. Jedno s drugim je uvijek do u srž stopljeno i kao lirski treptaj i kao epsko prostranstvo. Od tog sklada koji nikada ne smije biti okrnjen priča je užitak“.⁴⁰

Mnogi su se pitali da li je Sijarić bolje pisao ili govorio?

Ćamil je mislio da treba „pisati tako da nema razlike između pisati i govoriti, između svakidašnjeg i čudesnog, između poezije i proze“.⁴¹ Ipak, isticao je da se komotnije osjeća kad priča, a stegnutije, kad piše – „To je kao da stanem pred fotografski aparat – a tada se valjda svi 'ukupimo'“.⁴²

³⁸ V. Milošević, *nav. rad*, str. 34.

³⁹ V. Cerović, „Likovi tragičnih epigona“, u: *Naracijski tokovi/ O književnom stvaralaštvu Ćamila Sijarića*, CANU, knj. 91/32, Podgorica, 2008, str. 138–139.

⁴⁰ „Sijarićevo umijeće“, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, priredio Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 1998, str. 434.

⁴¹ Svetlana Kalezić-Radonjić, „Sijarićev poetski govor u romanu Raška zemlja Rascija“, u: *Naracijski tokovi/ O književnom stvaralaštvu Ćamila Sijarića*, CANU, knj. 91/32, Podgorica, 2008, str. 168.

⁴² H. Bašić, „Ćamil Sijarić – između usmene i pisane riječi“, u: *Književno djelo Ćamila Sijarića*, Posebna izdanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo, 2003, str. 111.

O govornom i pisanom jeziku Ćamila Sijarića postoje podijeljena mišljenja. Jedni tvrde da je bolje govorio, jer je usmene priče, kako kaže Husein Bašić, „pričao opijajućim glasom, uz nenamješten i prirodni izraz, koji je pratila njegova odnjegovana pisarska ruka, koju nikad nije pokrenuo brže i više, do toliko koliko je trebala da pomogne njegovom glasu i utisku koji želi da stvori“.⁴³ I Milorad Milić misli da je Ćamilova izgovorena riječ bila jača od pisane.⁴⁴ Žarko Đurović kaže da je Ćamil u priči bez premca, da je Ćamil pričanje shvatao kao vrstu teatra.⁴⁵ Dragomir Brajković smatra da su Sijarićevo usmeno pripovijedanje i njegova pisana riječ tekli jednostavno i prirodno, ali da je Sijarić usmeni govor stilizirao, „saobrazio ga u poseban tip priče, znajući da je *priča duši poslastica*“.⁴⁶ Mali je broj onih koji misle da je bolje pisao.

Najviše je onih koji tvrde da je podjednako dobro pisao i govorio Tako su mislili: Izet Sarajlić, Josip Osti, Mira Alečković i dr. Dejan Đuričković jasno ističe da je osim Ćamila, „možda još samo Krleža govorio kao što je pisao i pisao kao što je govorio“.⁴⁷ M. Alečković govori o Ćamilu kao izvanrednom pripovjedaču i velikom usmenjaku, koji je pričao „kao da sladi svaki zalogaj rečenice svojim čudesnim jezikom“.⁴⁸ Branko Ćopić ga je smatrao majstorom lijepog jezika.⁴⁹ Mislimo da je najbolji odgovor dao Nikola Kovač rekavši da je Sijarić „stvaralac kod koga su se u istoj ravni sustizali usmeni pripovjedač i pisac“.⁵⁰ U jednom se svi slažu, da je njegov jezik, govorni i pisani, osoben i specifičan, i veoma sličan „običnom“, govornom jeziku. Kaže se da su Sijarićeve ličnosti obični ljudi, često grubi, nesvakidašnji u jednostavnosti, kao što je jednostavan i stil piščev koji ponavljanjem i jedrom leksikom podsjeća na narodno pripovijedanje u formalnom smislu“.⁵¹

Sudovi nisu jedinstveni ni kada se radi o žanru u kojem se Sijarić najbolje i najpotpunije izražavao. Ima mišljenja da se Sijarić najbolje iskazivao u kratkim pričama, odnosno novelama. Kaže se da u njima nema, onoga što je svojstveno njegovim romanima, pretjeranih izliva „lirskog subjektivizma i

⁴³ „Mogao je pričom čovjeka s vješala da skine“, str. 84.

⁴⁴ „Tako je govorio Ćamil“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 101.

⁴⁵ „Rječiti narator“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 148.

⁴⁶ „Svežina lirske naracije“, u: *Naracijski tokovi/ O književnom stvaralaštvu Ćamila Sijarića*, CANU, knj. 91/32, Podgorica, 2008, str. 158.

⁴⁷ „Ćamilova priča“, u: *Književno djelo Ćamila Sijarića*, Posebna izdanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo, 2003, str.14.

⁴⁸ „Vita ruža iz Sahare“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str.124.

⁴⁹ Nav. rad, str. 125.

⁵⁰ Nikola Kovač, „Ćamil Sijarić, Pisac opsjednut pričom“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str. 140.

⁵¹ M. Bogićević, „Strasti i čežnja gorštaka“, u: *Lik i lirska slika u delima Ćamila Sijarića*, Priboj, 1979, str. 70.

epske raspričanosti⁵², a opet je sve ispričano kao u bajci. Drugi misle da je Sijarićev najveći sklad u njegovim većim djelima, romanima, u koje su pojedine priče sasvim utonule.⁵³

Mislimo da su zagovornici prvog stava u pravu, tj. da je Sijarić majstor kratke priče. Dovoljno je sjetiti se njegovog pripovijedanja u pričama: *Hrt*, *Put*, *Bunar*, *Konj*, *Koza* itd.

Da li su književnici (književni kritičari, teoretičari književnosti) i lingvisti na isti način valorizirali Sijarićev jezik?

Interesovanje za djelo Ćamila Sijarića bilo je nejednakog intenziteta. Dugo je vladao muk, naročito sa strane bošnjačkog književnog establišmenta. Vremenom se intenziviralo i kompletiralo. Preovladavaju pozitivni stavovi, ali ima, doduše rjeđe, i negativnih.

Književnici bez izuzetka afirmativno govore o jeziku Ćamila Sijarića. Izdvojili smo nekoliko interesantnih zapažanja.

Rajko Petrov Nogo, pjesnik, ocijenio je da Sijarić „ima izvanredan jezik, jezik koji ima supstancu, koji tu supstancu čuva, koji ima kontinuiteta sa tradicijom i sa našom narodnom krepkom riječju“.⁵⁴

Velimir Milošević, također pjesnik, kaže da je Sijarićev jezik „bio pitom, pitak i bujan, živ i životvoran. To je jezik oran i razgovoran, obojen bojama bodrim i jarkim, čovekolikim slikama i pojavama, živim i živopisnim sadržajima. Jezik samo njegov – njegov i njegovog Bihora. Taj jezik ga je uveo u literaturu.“⁵⁵

Književnik Dragomir Brajković govori da Ćamilov lirizam izvire iz jezičkog bogatstva, plastičnosti pripovijedanja i melodioznosti njegove rečenice. „Sijarićeva rečenica izvire, pleše i igra po meri osećanja i po nalogu samog sadržaja.“ Govori o tome da je Sijarić prikazao mali kosmos koji ima obilježja velikog svijeta i da će ostati očaran svako ko se u to malo čudo zagleda „lepoto i svežinom jezika, jednostavnošću i sigurnošću kojima se i najveće istine i najsloženije situacije mogu saopštiti tečno i prirodno“. Zaključuje da se kod nas tako više niti priča, niti pripovijeda, ali unatoč tome, Sijarićevo kazivanje ne zvuči anahrono „već kao novo, privlačno ostrvo na kome sve žubori: i gora, i voda, i priča sa usana nevidljivog kazivača, velikog maga reči“.⁵⁶

⁵² R. Vučković, „Lirizam i simbolika u novelama Ćamila Sijarića“, u: *Naracijski tokovi/ O književnom stvaralaštvu Ćamila Sijarića*, CANU, knj. 91/32, Podgorica, 2008, str. 21.

⁵³ V. M. Begić, „Sijarićevo umijeće“, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, priredio Enes Duraković, Alef, Sarajevo, 1998, str. 434.

⁵⁴ V. Lik i lirska slika u delima Ćamila Sijarića, Priboj, 1979, str. 156.

⁵⁵ Nav. rad, str. 26.

⁵⁶ „Svežina lirske naracije“, u: *Naracijski tokovi/ O književnom stvaralaštvu Ćamila Sijarića*, CANU, knj. 91/32, Podgorica, 2008, str. 157–158.

Tvrtko Kulenović, književnik, književni kritičar i teoretičar, ushićeno govori o tome da je Ćamil pisao fantastične pripovijetke „sa onom fantastičnom sposobnošću uranjavanja u ljudsku sudbinu, onim fantastičnim jezikom koji je već sam po sebi bio umjetnička kreacija najvišega reda“.⁵⁷

Borisav Mihajlović Mihiz, književni kritičar, još je u recenziji, napisanoj povodom nagrađivanja romana *Bihorci*, prepoznao kvalitet Sijarićevog jezika, ocijenivši da je narodni, ali stiliziran i aromatičan. „Negde na pola puta između metaforičnosti narodne poezije i stroge zakonite, surove svedenosti Andrićevog stila, on je uspeo da neoštećen u sebe uvuče elemente narodne sintakse, one vukovske, da bude plastičan i poetičan, ali ne na štetu svog proznog karaktera.“⁵⁸

Radojica Tautović, pjesnik, podržava Sijarićeva traganja i napore da mu naracija bude u skladu s prirodnim govorom, odnosno s prirodom govora žive riječi, ali zahtijeva zakoračivanje „na višu stepenicu književnog jezika i savremene misli“.⁵⁹

Drugačiji stav zastupa književni kritičar Miloš Bandić. Vidi se to po samom naslovu njegovog teksta (*Veličanje prosječnosti*). Govori o tome da je Ćamilov roman *Bihorci* običan i svakodnevni, da je prosječan, i vrlo ironično zaključuje kako svi znamo za kult i mit Dobrice i Vaska, a kako je onedavna „u naš literarni život ušla još jedna neprikosnovena kategorija: kult Ćamila Sijarića. Blago nama!“ Bandić, kako smo naprijed rekli, Sijariću zamjera zbog regionalističkog jezika impregniranog folklornim izrazom, ali i zbog stila koji je „pun pukotina“. Kaže da Sijarić često upotrebljava deskriptivne rečenice i uzrečice, da nisu rijetke nedovoljno pismene i arhaične stilizacije.⁶⁰

Vuk Krnjević također zamjera Sijariću zbog toga što se služi zastarjelim proznim kazivanjem, ali i zbog toga što ne slijedi aktuelnije, modernije, književne pokrete, što je tematski neinteresantan itd.⁶¹

Ovakve stavove anulirali su brojni proučavaoci Sijarićevog djela. Najprije Midhat Begić, zatim Dejan Đuričković, Nikola Kovač, Enes Duraković, Fahrudin Rizvanbegović, Enver Kazaz, Vuk Cerović, Zdenko Lešić, Alija Pirić, Muhidin Džanko, i još mnogi drugi.

Ćamilovim jezikom detaljnije su se bavili lingvisti.

⁵⁷ „Ćamilovi putopisi“, u: *Književno djelo Ćamila Sijarića*, Posebna izdanja, knj. 10, ANU-BiH, Sarajevo, 2003, str. 117.

⁵⁸ V. Zbornik: *Kritičari o djelu Ćamila Sijarića*, ANUBiH, knj. 8, 1986, str. 184–185.

⁵⁹ „Mitska simbolika u realističkoj priči“, u: *Kritičari o djelu Ćamila Sijarića*, ANUBiH, knj. 8, 1986, str. 226.

⁶⁰ V. Zbornik: *Kritičari o djelu Ćamila Sijarića*, ANUBiH, knj. 8, 1986, str. 212, 214. i M. Džanko, „Kritika o Ćamilu Sijariću“, u: *Književno djelo Ćamila Sijarića*, Posebna izdanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo, 2003, str. 168.

⁶¹ „U trenucima nadahnuća“, u: *Kritičari o djelu Ćamila Sijarića*, ANUBiH, knj. 8, 1986.

M. S. Lalević je prvi lingvist koji se osvrnuo na jezik i stil Ćamilovih *Bihoraca*. Sijarićev stil uspoređuje sa izrazom poznatih pisaca, od S. M. Ljubuške do P. Kočića. Kaže da Sijarić zna šta znači snaga jezika, šta znači ljepota stila, da umije da se služi jezikom kako bi postigao željeni utisak, da izazove planirane slike i doživljaje. Zna šta može jezikom kao moćnim oruđem i oružjem. Zaključuje da je to „odista velika majstorija. Ko to ume, on je sposoban da govori svakome šta hoće, šta misli, šta oseća. Od prvog reda i prve rečenice, od prve slike i prvog jezičkog i stilskog efekta poznaćete da je to oslobođen pisac, da se izražava kako misli da je najprirodnije i najprikladnije.“ Lalević dodaje da Sijarić zna jezik, da ga osjeća, da ga nosi u srcu i na usnama, ali navodi i neke nedostatke. Kaže da Sijarić nije u svemu tako „besprekoran i dobar. Ima kod njega nepažnje, aljkavosti, gotovo nebrige. Pravopis je neujednačen, interpunkcija nedosledna i nemarna do nepravilnosti i aljkavosti. Ima reči koje ne idu u književni jezik, neodlučnosti i dubleta, a tako i oblika, pa i čitavih konstrukcija.“⁶²

Možemo se složiti s mnogim Lalevićevim tvrdnjama, jer smo došli do sličnih zaključaka, ali se ne možemo složiti sa tim da nije dobro što Sijarić upotrebljava riječi koje ne idu u književni jezik. Odveć je poznato da pisac ima pravo da se takvim riječima služi, jer karakterizira jezik likova jezikom sredine u kojoj žive. Sijarić je u svom stvaralaštvu prihvatio živu riječ, a novije jezičke teorije to prihvataju kao novi i trajni kvalitet u kreiranju proznih djela, i ne samo njih.

Jezikom Ćamila Sijarića bavio se i Savo Stevović.⁶³ U svojoj se doktorskoj disertaciji primarno zanimao za njegovu dijalekatsku osnovu, mada smo se mi mnogo ranije osvrnuli na ovaj problem u doktorskoj disertaciji u kojoj je analiziran cjelokupni jezik i stil ovoga pisca.⁶⁴

Stevović smatra Sijarića velikim piscem i čovjekom koji je izvanredno dobro osjećao i poznao jezik, tj. njegove zakonitosti. Kaže da kod Sijarića ništa nije slučajno, sve je „u funkciji suptilnijeg književnog kazivanja“. Napominje da naratori, porijeklom seljaci, upotrebljavaju riječi koje potiču iz jezičke arheologije, iz leksičkog depadansa, ali to nisu riječi koje ne razumije savremeni čitalac.⁶⁵

Akademik, lingvist, Asim Peco, analizirajući imena u *Bihorcima* Ćamila Sijarića i *Dervišu i smrti* Meše Selimovića, kaže da se Sijarić služi čistim narodnim govorom koji malo standardizira.⁶⁶

⁶² Jezik i stil „Bihoraca“, Naš jezik, n. s. knj. VIII, sv. 1–2, Beograd, 1956, str. 37.

⁶³ *Jezik Ćamila Sijarića s osvrtom na dijalekatsku osnovu*, UNIREKS, Podgorica, 1997.

⁶⁴ *Jezik i stil Ćamila Sijarića*, DAMAD, Novi Pazar i Filološki fakultet, Priština, 1993.

⁶⁵ Nav. djelo, str. 49.

⁶⁶ „Lično ime u Sijarićevom romanu Bihorci“, u: *Pisci i njihov jezik*, Prosveta, Beograd, 1995.

Svetlana Kalezić-Radonjić je u analizi poetskog govora samo jednog Ćamilovog romanu */Raška zemlja Rascija/*) potvrdila glavne karakteristike njegovog stila, na koje su jezičari davno ukazali. Kaže da se Ćamilov govor kreće između poetskog i svakodnevnog i stvara neobičnu leguru, da u rečeničnom ritmu čuva nešto od muzike epskog deseterca, da je djelo protkano brojnim lirski intoniranim segmentima, da se za građu ritma služi razgrađivanjem govornog niza (*Kajmakam je bio star čovjek. Visok i stasa, uprkos godinama, prava* (81), ponavljanjima, da se obilato služi figurama dikcije (asonancama, aliteracijama, paranomazijama, anadiplozama, anaforama, epiforama...) i figurama konstrukcije (inverzijom, elipsom, asindetonom, polisindetonom, retorskim pitanjem...), dugim i kratkim rečenicama, te naročito bogatom leksikom.⁶⁷

U suštini, stav književnika i književnih kritičara primarno je impresionistički, što je i normalno, jer samo dobra djela mogu izazvati impresiju. Međutim, oni ponekad olahko iznose određene tvrdnje, najčešće bez dokaza. Tako, npr. gotovo svi govore da se Sijarić služio bogatom leksikom. To je olahko izrečena konstatacija. O leksičkom bogatstvu bilo kojeg autora, bilo kojeg funkcionalnog stila može se govoriti samo na osnovu tačnih podataka, tj. prebrojavanjem svih leksema, a to nije nimalo jednostavno, čak i pomoću kompjutera, jer kompjuter ne može razlikovati *lijepo* kao pridjev i *lijepo* kao prilog; bila bi to jedna leksema, a tek da ne govorimo o prenesenim značenjima riječi itd. (Jedan je par iz Francuske, kako piše istaknuti historičar ideja A. O. Laveyou */Lavdžoj/*, u knjizi *Izveštaj Američke asocijacije za moderni jezik*, 1934, potrošio dvanaest mučnih godina kako bi definirao riječ *romantizam* i utvrdio da riječ *priroda* ima šezdeset značenja.). Novijim, egzaktnim, istraživanjima pokazalo se da se Šekspir i nije služio baš tako bogatom leksikom, kako se često tvrdilo; u cjelokupnom svom djelu upotrijebio je samo 24.000 hiljade riječi. Niko ne bi mogao povjerovati da je Puškin upotrijebio gotovo isti broj leksema (22.000) iako je napisao mnogo manje djela, Milton samo 8.000, Homer 9.000, kao i Pavić u *Hazarskom rečniku*, u *Starom zavjetu* našlo se samo 6.000 riječi, a u *Novom*, još i manje, samo 4.800. Ako običan čovjek komunicira sa oko 2.000 leksema, prirodno je očekivati da se književnici, kao kreatori jezika, služe znatno većim brojem riječi. Našim piscima stoji na raspolaganju nekoliko stotina hiljada riječi. Obradeno je više od 300.000. Pretpostavlja se da ih ima više od 500.000. Cjelokupno jezičko blago na prostoru bivšeg nam zajedničkog srpskohrvatskog jezika još je uvijek neistraženo. Koliko je leksema Sijarić upotrijebio u svom djelu još nije utvrđeno, osim za neke specifične. Tako smo mi, u spomenutoj tezi, govorili o svim jezičkim

⁶⁷ Svetlana Kalezić-Radonjić, „Sijarićev poetski govor u romanu *Raška zemlja Rascija*“, u: *Naracijski tokovi/ O književnom stvaralaštvu Ćamila Sijarića*, CANU, knj. 91/32, Podgorica, 2008, str. 167.

pojavama, dali frekvenciju alternativnih oblika, kao i broj leksema porijeklom iz drugih jezika (npr., u romanu KKČL Sijarić je upotrijebio 329 leksema iz orijentalnih jezika, bez vlastitih imenica, a one se ponavljaju 2.958 puta. Prosječno, u svakom djelu našlo se između 15 i 18 riječi orijentalnog porijekla).

Lingvisti svoje sudove donose poslije detaljne analize jezičkih pojava. Utvrđuju u kojoj mjeri i iz kojih razloga se odstupa od pravila standardnog jezika. Pokazuju leksičku i gramatičku sinonimiju, sinonimiju padežnih oblika, rečenične modele, prisutne stilske postupke, itd. i sve to potkrepljuju primjerima, s tačno naznačenom stranicom na kojoj se nalazi pojava koja se komentira. Zato u valorizaciji jezika Ćamila Sijarića treba uzeti u obzir sudove i književnika i jezičara, ali se treba više držati sudova jezičara jer su oni egzaktniji.

Može li se Sijarićevo pripovijedanje uspoređivati s pripovijedanjem drugih pisaca?

Već smo rekli da Sijarićev govor uspoređuju sa sokratovskim i zavodljivim Šeherzadinim. Uspoređivali su ga i sa Andrićem, Mešom Selimovićem, Brankom Ćopićem, Krležom i dr. Mira Alečković kaže da su Andrićeve priče sažetije od Ćamilovih. Andrić je pričao smirenije, birao je riječi, ali su mu misli često bile protkane sjetom. Ćamilovo pripovijedanje je sporije i tiše, puno životnih strasti i spontano. Imali su i nečeg sličnog. Ta se sličnost ogledala u tome što se kod obojice osjeća ista filozofija. Zaključuje da između Branka, Andrića i Sijarića ne vidi razlike (ističući da svi pišu srpskim jezikom) „sem onih u bogatstvu i lepoti jezika u njihovim delima“.⁶⁸

I Žarko Đurović uspoređuje Sijarića s Andrićem. Smatra da postoje uočljive razlike. Andrića vidi kao mudrog čitaoca, a Sijarića kao neumornog pričaoca. Andrić je Sijarića pomno slušao, kada je za to imao prilike, ne izgovarajući niti jednu jedinu riječ. „Bio je očaran Ćamilovom maestralnom retorikom, koja žubori poput najnemirnijeg slapa“.⁶⁹

Asim Peco, u već spomenutom radu o ličnim imenima u *Bihorcima* i *Dervišu i smrti*, govori o tome da se stil njihovih autora razlikuje, iako autori oba romana pišu o ljudima iz iste društvene sredine, čak i o ličnostima iz istog društvenog sloja. Selimovićeve rečenice su klasične, filozofske misli, Sijarićeve izlomljene, skoro u dijalekatskom obliku, bez ikakvih dubljih poniranja. Razlike u stilu ovih pisaca posljedica su njihovog obrazovanja (Selimović je bio profesor književnosti, Sijarić pravnik), a još i više njihovog, samo njima svojstvenog stila, a one su se očitovala i u stilu njihovih literarnih junaka. Sijarić piše o običnim ljudima, slijedi njihov govorni obrazac, pa se ne može ni očekivati prefinjen jezik, kakav nalazimo u Selimovićevom djelu.⁷⁰

⁶⁸ Nav. rad, str. 133.

⁶⁹ Nav. rad, str. 148.

⁷⁰ *Pisci i njihov jezik*, Prosveta, Beograd, 1995, str. 416.

Nikola Kovač uspoređuje Ćamila s Brankom Ćopićem i kaže da je „posjedovao takav dar, i poslije Branka Ćopića, u ovom vijeku, bio je možda posljednji veliki usmeni pripovjedač u Bosni i Hercegovini“. ⁷¹

Važno je napomenuti da je Sijarić osjećao naročito zadovoljstvo kada je neko pronalazio dodirne tačke između njega i Andrića.

Skrenut ćemo pažnju i na činjenicu da proučavaoci književnog djela Ćamila Sijarića imaju ponekad kontradiktorne stavove.

S jedne strane, Sreten Asanović govori da je čitajući priče Ram Bulja bio fasciniran Ćamilovom svojevrsnom lapidarnošću i jednostavnošću. ⁷² Sofija Kalezić-Đuričković vidi svojevrsnu škrtoš dijaloga i monologa u *Raškoj zemlji Rasciji*. ⁷³ S druge strane, Dragomir Brajković kaže da je u priči bio opširan, da mu je pričanje bilo zakićeno i začinjeno, razgranato i razbokoreno. ⁷⁴ Da, ali Sijarić je svoju široko razvijenu rečenicu često svodio na monoremu ili diremu, na jednu ili dvije riječi. O tome smo pisali u radu *Poetološka i lingvistička struktura jakih pozicija teksta Ćamila Sijarića*. ⁷⁵

Na kraju, nešto treba reći i o tome kako se imenuje jezik kojim je Ćamil govorio i pisao.

Mira Alečković u svojim sjećanjima piše da je Ćamil bio „izvanredan pripovjedač i veliki usmenjak prelepog srpskog jezika“. Čak tvrdi da je Ćamil govor svoga kraja nazivao najljepšim srpskim govorom, da je cijenio Vuka Karadžića i pominjao srpsku narodnu poeziju „prirodno smatrajući da u nju ulaze i pesme njegovog zavičaja“. ⁷⁶ Miloš Đorđević piše da je „Sijarić (je) u sistemu naracije stvorio romanesknu sliku koja ga čini piscem istorije vrednosti srpskog romana i književnog jezika“. ⁷⁷

U spomenutom razgovoru, koji smo obavili s Ćamilom 5. marta 1989, rekao je da piše zetskosandžadžkim, očito misleći na zetskojužnosandžadžki dijalekat, i objasnio da je „to izuzetno razvijen jezik, s akcentom kojim se karakteriše sarajevska sredina“ (str. 173). Iz sadašnje perspektive to bi značilo da je stvarao na crnogorskom i bosanskom. Ipak, mislimo da Sijarićev jezik treba imenovati onako kako se imenovao u vremenu u kojem je stvarao.

⁷¹ Nav. rad, str. 139.

⁷² Nav. rad, str. 145.

⁷³ Sofija Kalezić-Đuričković, „Antropološki profil žene u Raškoj zemlji Rasciji“, u: *Naracijski tokovi/ O književnom stvaralaštvu Ćamila Sijarića*, CANU, knj. 91/32, Podgorica, 2008, str. 125.

⁷⁴ „Lirski ego Ćamila Sijarića“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str.162.

⁷⁵ U: *Književno djelo Ćamila Sijarića*, Posebna izdanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo, 2003.

⁷⁶ Nav. rad, str. 134.

⁷⁷ „Retorika i sistem naracije (Mojkovačka bitka Ćamila Sijarića)“, u: *Naracijski tokovi/ O književnom stvaralaštvu Ćamila Sijarića*, CANU, knj. 91/32, Podgorica, 2008, str. 77.

Zaključne napomene.

Odveć je jasno i poznato da stil govorne i pisane riječi mora imati glavno mjesto u nastavi kako bi se na najbolji način njegovala kultura izražavanja onih koji stasavaju. S obzirom na to da se Ćamilova izgovorena riječ izuzetno cijenila, smatramo da Ćamilove zapise sa radija (kažu da su sačuvani) treba učiniti dostupnim svim institucijama u kojima se jezik uči i tumači da im posluže kao model dobrog pripovijedanja. Treba uključiti u programe veći broj njegovih raznorodnih književnih ostvarenja u svim sredinama bivše nam zajedničke domovine (prije svega esej *Oslobođeni Jasenovac*), jer, unatoč sve-mu, Ćamil nije regionalni pisac, nije folklorni pisac, nije tradicionalni pisac. On je pisac koji je vrlo uspješno objedinio lirski i epski zvuk, dramski ton i glas misaonosti.

Mogli smo vidjeti da je njegovo pisanje i govorenje, njegovo izgovoreno i napisano, ocjenjivano najčešće pozitivno. Proučavaoci su pokazali da Ćamilov jezik ima veoma mnogo sličnosti s jezikom njegovog zavičaja, ali i to da je primarno poetski i izgrađen. Upotrebom odgovarajućih jezičkih sredstava Ćamil je stvorio izuzetne poetske slike u kojima se i ogleda snaga i veličina njegovog stvaralaštva. Spajanjem uzajamno nespojivih elemenata, odnosno udaljenih registara jezičkog sistema, pokazao je nesagledive mogućnosti jezičkog stvaralaštva, te stvorio estetičke kategorije kao prateće momente leksičko-semantičkih promjena (kao npr. u naslovu *Kad djevojka spava, to je kao da mirišu jabuke*). Otuda u njegovoj govornoj i pisanoj riječi nalazimo probran rječnik i sintaksu podešenu prema potrebama sadržaja.

U suštini, Ćamil je gotovo uvijek nalazio pravu riječ, emotivnu i referencijalnu, izgovarao lijepo sročene rečenice. Imao je istančano jezičko osjećanje, bio je vješt u jeziku i zato mnogima zanimljiv. Proučavaoci njegovog jezika ga uglavnom svrstavaju u sam vrh naših pisaca, jer su se najčešće oduševljavali ljepotom jezika i stila kojim se služio. Njegov jezik ima „lik slike i zapis duše“.⁷⁸ Bio je uzor mnogim piscima, najviše onima iz rodnog Bihora. Međutim, nijedan mu nije ravan; samo je jedan Ćamil.

Sasvim na kraju. Ćamil nas je pomalo zbunio kada nam je prilikom našeg posljednjeg razgovora rekao da se nikad nije služio pravopisom, ni bilo kakvim rječnikom. Bez obzira na to, rekao je da sebe smatra pismenim čovjekom. Govorio je i o tome da pisac pred čitaoca mora izaći pristojno, mora pisati jasno i pravilnim jezikom; treba da ima reda u izlaganju, ne smije biti nejasan, ne smije se ponavljati, mora pričati zanimljivo⁷⁹ (a to manjka mnogi-

⁷⁸ J. Vukosavljević, *Govoreno i napisano*, Dosije, Beograd, 2001, str. VII.

⁷⁹ „Tamo gdje se teško živi – lijepo se govori“, u: *Ćamil gora razgovora...*, str.172.

ma koji danas pišu). Dakle, sebe je smatrao darovitim piscem, dodali bismo, i govornikom, a takvim su ga, kao što smo vidjeli, uglavnom smatrali i proučavaoci njegovog djela.

Hasnija MURATAGIĆ-TUNA

VALORISATION OF ĆAMIL SIJARIĆ'S SPOKEN AND WRITTEN DISCOURSE

Ćamil Sijarić is one of the greatest and most translated authors of our region. His contemporaries, namely writers, literary critics, linguists, and others, as well as Sijarić himself, have discussed his language used in spoken and written discourse. Most often they emphasize that they listened to him with great pleasure, that he had a natural gift for narration and oration, and that he was connected to native / vernacular speech pattern, as he was largely inspired by the speech of his native land. The contemporaries have compared Sijarić with other writers, but only the most famous ones. However, the author of this paper reveals that Sijarić not only had a natural talent, but had studied the arts of narration and oration, showing also that he had integrated the vernacular speech pattern of his birth region into his literary wording, but not utterly or simply copying it. Sijarić's language is a stylistic one; defined by literary-interpretation-prone experts as an impressionistic one, and discussed by linguists on the bases of exact solid data. The author also reflects on the naming of Ćamil Sijarić's language.

Key words: Ćamil Sijarić, speech, language, style, vernacular speech pattern, Bihor, linguists, authors, literary critics

UDK 81:1

Izvorni naučni rad

Milenko A. PEROVIĆ (Novi Sad)

Filozofski fakultet – Novi Sad

perovic.a.milenko@gmail.com

HAJDEGEROVA KRITIKA FILOZOFIJE JEZIKA

U mnogim filozofskim i lingvističkim krugovima u svijetu još uvijek snažno djeluju misaoni podsticaji koji dolaze od osebnog poimanja jezika u spisima „poznog“ Hajdegera. Posebno to važi da njegovu kritiku metafizičke tradicije filozofije jezika koja je oblikovana u povijesno-filozofskom procesu koji teče od Aristotela do Humbolta te preko humboltijanstva i neohumboltijanstva dopire do današnjih dana. Autor je i ranijim radovima podvrgao kritičkom preispitivanju Hajdegerovu kritiku Aristotelove filozofije jezika. U ovom radu kritici podvrgava Hajdegerov kritički odnos prema Humboltovom filozofskom poimanju jezika.

Ključne riječi: *Filozofija jezika, jezik, Hajdeger, Humbolt*

Kritički stav da je jezik „ontološki potpuno zagonetan“ – iako je predmet filozofije od njenog početka u Helena – kod Hajdegera se počinje učvršćivati od sredine tridesetih godina 20. vijeka, posebno poslije pisanja djela *Bitak i vrijeme*.¹ Radikalna kritika metafizike – koju je tada započeo – morala se protegnuti i na filozofiju jezika, kao i posebne nauke koje se bave jezikom. Glavni kritički smjer on trasira prema uvjerenju da filozofija i posebne nauke pitanje o biti jezika drže u pretpostavljajućoj samorazumljivosti. One ne propituju vlastite pretpostavke o jeziku kao svom misaonom predmetu te zakrčuju put koji bi vodio promišljanju njegove biti. Granicu cjelokupne tradicije filozofije jezika i nauka o jeziku Hajdeger vidi u držanju pri jednoj perspektivi gledanja na jezik s koje se ne može sagledati njegova bit. Ne poriče on relativnu vrijednost znanja o jeziku koja se stiču u njima, ali njihova je generalna ograničenost u tome da su vođene neizvornim projekatskim idejama u objašnjavanju i opisanju jezičkih pojava. Njihova znanja ne smjeraju prema izvoru jezika.²

¹ Prema diktumu tradicije, u ovom djelu Hajdeger jezik još uvijek shvata kao sekundarni predmet filozofskog mišljenja. U orijentaciji na razumijevanje govora (Rede), jezik određuje kao „artikulaciju razumljivosti“ (Artikulation der Verständlichkeit), Heidegger, Martin (1985), *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb; vidi posebno par. 34.

² Zecher, Reinhard (1999), *Die Sprache der Sprache*, Königshausen & Neumann, str. 185.

Hajdeger postupno gradi kritiku filozofije jezika kao posebnog predmetnog područja filozofskog ispitivanja jezika. Kritiku usmjerava na generalno postupanje filozofije jezika kojim omeđuje područja predmeta mišljenja te ne propituje skrivene pretpostavke vlastitog pitanja o načinu bitka jezika. Ne postulira time odustajanje od filozofskog mišljenja jezika, nego od filozofije jezika tradicionalno utvrđenim postulatima. U poznatom „obrtu“ – u kome se Hajdeger okrenuo od hermeneutike čovjeka kao tubitka prema hermeneutici bitka – jezik je počeo dolaziti u središte njegovog filozofskog interesa. „Obrt“ je osnažio radikalizaciju kritičkog odnosa prema tradiciji filozofije jezika te proklamovao strategiju rastvaranja totaliteta tematike filozofije na izvorno pitanje o jeziku.

Temeljnije promišljanje jezika Hajdeger provodi u predavanju iz 1936. godine *Helderlin i bit poezije* (Hölderlin und das Wesen der Dichtung), *Pismu o humanizmu* (Brief über den „Humanismus“, 1947), predavanjima iz 50-ih godina sabranim u knjizi *Na putu prema jeziku* te u radu *Neka ukazivanja na glavna gledišta za teološki razgovor o „problemu neobjektivirajućeg mišljenja i govorenja u današnjoj teologiji“*.³ Strategiju kritike tradicije filozofije jezika on je najpregnantnije izložio u knjizi *Na putu prema jeziku* (*Unterwegs zur Sprache*), posebno u predavanju *Put prema jeziku* (*Der Weg zur Sprache*, 1959).⁴ Nekoliko je ključnih momenata te kritike:

Prvo. Tradicionalno filozofsko mišljenje jezika – od Heraklita i Aristotela, preko Humbolta, do danas – počivalo je na razumijevanju jezika kao posebnog predmetnog filozofskog i naučnog područja. Ovo se mišljenje jezika nalazilo pod vlašću metafizičkog karaktera filozofije, odnosno, filozofije subjektivnosti. U njemu je jezik shvatan kao izraz (Ausdruck) ljudskog subjekta kojim se reprezentira predmet. „Metafizičko-animalističko tumačenje jezika“ – po Hajdegerovom sudu – „zastiralo“ je njegovu „bitkovno-povijesnu bit“ (seinsgeschichtliches Wesen). U svojoj dugoj povijesti filozofija jezika nije pitala za osobenost jezika kao jezika. Iz antropocentričke perspektive, razmatrala je jezik kao konvenciju i instrument, dakle, ne s obzirom na njega samoga nego na nešto drugo, izvan-jezičko. Pitanje o jeziku tako je dobivalo nezadovoljavajući odgovor u tezama o jeziku kao instrumentu komunikacije, obliku djelatnosti ljudskog subjekta ili nosiocu

³ Heidegger, Martin (1970), *Einige Hinweise auf Hauptgesichtspunkte für das theologische Gespräch über „Das Problem eines nicht objektivierenden Denkens und Sprechens in der heutigen Theologie“* (1964); In: *Phänomenologie und Theologie*, Frankfurt, V. Klostermann, 1970, pp. 37–46.

⁴ Hajdegerovo predavanje *Der Weg zur Sprache* spada u niz predavanja koje je Hajdeger držao u januaru u Bavorskoj akademiji lijepih umjetnosti (Bayerische Akademie der Schönen Künste) i Akademiji umjetnosti u Berlinu (Akademie der Künste, Berlin) pod naslovom *Jezik*. Navode iz njega ovde dajemo prema *Gesamtausgabe*, Frankfurt, Vittorio Klostermann, 1985, Bd. 12.

duhovnih sadržaja. Na tom je putu promašivana bit jezika, jer nije mišljen iz *njega samoga*. Hajdeger iz ovih razloga postulira „promjenu odnosa prema biti jezika“.

Drugo. Promjena odnosa podstaknuta je uvidom da tradicionalna pretpostavka filologije i filozofije jezika o biću jeziku kao svom misaonom predmetu ne obezbjeđuje pravi put dokućivanju njegove biti. Tradicija mišljenja jezika zaprećuje put prema njegovoj biti kao njegovoj osobenosti („das Eigentümliche der Sprache“).⁵ Hajdegerov novi put u mišljenju jezika otvara mogućnost – kritičari su je nazvali „kriptično čudnom mogućnošću“⁶ – da „jezik kao jezik treba dovesti do jezika“,⁷ odustajući od tradicijske pretpostavke o jeziku kao predmetu posebne filozofske discipline.

Treće. „Rani“ Hajdeger se držao pri tradiciji razumijevanja odnosa filozofskog pitanja i jezika. U tradiciji pitanje o jeziku nije smatrano sukonstituirajućim s izvornim filozofskim pitanjima o predmetima mišljenja. Jezik je predstavljan kao sekundaran u odnosu na mišljenje i bitak. Hajdegerova promjena perspektive – kojom je jezik dospio u prvi plan filozofskog pitanja – izgrađena je na ideji da su svaka spoznaja i svaka interpretacija nužno – jezičke. Jezik sukonstituira svaku spoznaju i interpretaciju. Jezik je „moć koja oblikuje svijet“ („weltbildende Macht“).⁸ On konstituira pojavljivanje svijeta za čovjeka. Bitak se čovjeku otkriva tek preko jezika. Pitanje o biti jezika mora dobiti status filozofskog pitanja *par excellence*.

Četvrto. U *Bitku i vremenu* još uvijek je mislio da „jezik pripada slobodnom ljudskom raspolaganju.“ „Pozni“ Hajdeger misli da čovjek jezikom ne raspolaže slobodno. Jezik sada određuje kao „kuću bitka“ (Haus des Seins).⁹ On kazuje – protiv tradicije koja je jezik uzimala kao organ ljudskog mišljenja – da je jezik „organ bitka samoga i njegove istine“ (Organ Seins

⁵ Heidegger, Martin, *Unterwegs zur Sprache, Gesamtausgabe*, Frankfurt, Vittorio Klostermann, 1985, Bd. 12; str. 229; Hajdeger se poziva na Novalisov stav iz spisa *Monolog*: „Gerade das Eigentümliche der Sprache, daß sie sich bloß um sich selbst bekümmert, weiß keiner“. Vidi: Novalis (Friedrich von Hardenburg), *Werke*, Hrsg. Gerhard Schultz, Verlag C.H.Beck, München, 1969, str. 426.

⁶ Gerald Posselt/Matthias Flatscher, *Sprachphilosophie, Eine Einführung*, Facultas Verlags-und Buchhandels AG, Stuttgart 2016, str.192.

⁷ Heidegger, Martin, *Der Weg zur Sprache*, isto, str. 232: „Die Sprache als die Sprache zur Sprache bringen.“

⁸ Heidegger, Martin, isto: „Das Wesen der Sprache west dort wo sie eben als weltbildende Macht geschieht“.

⁹ Izraz „Haus des Seins“ Hajdeger koristi u spisima *Pismu o humanizmu*, *Stav razloga*, *Na putu prema jeziku* etc. Posudio ga je od Ničea i bitno mu izmijenio značenje. Niče u djelu *Tako je govorio Zarathustra* (odjeljak Ozdravljenik): „Sve se slama, sve se opet slaže; večno se gradi ista kuća bitka“, Mladost, Zagreb, 1975, str. 202.

selbst und seine Wahrheit).¹⁰ Jezik je „rasvjetljavajuće-skrivajući dolazak bitka samoga“. Ovakvom radikalizacijom pitanja o jeziku Hajdeger se *en bloc* stavio nasuprot cjelini filozofije jezika i filologije.

Peto. „Deantropologiziranje“ jezika, najpregnantnije formulirano stavom da „jezik govori“ (die Sprache spricht“),¹¹ Hajdeger usmjerava protiv samorazumljivosti tradicionalnog stava da je jezik ljudski fenomen. Jezik nije antropološka *differentia specifica*, nego ga treba izlagati iz njega samoga.¹² Ključ jezika primarno nije čovjek ni njegov govor (das Sprechen), nego „samo-pokazivanje“ (Sich-Zeigen). Svako „pojavljivanje“ (Aufscheinen) svijeta je jezičko. Bit jezika je „kaža kao pokazivanje“ (*Das Wesende der Sprache ist die Sage als die Zeige*).¹³ Staro shvatanje jezika kao verbalnog izraza ili akustički primjetnog oglašavanja nije izvorno. Jezik se mora moći tumačiti kao pojavno događanje (Erscheinungsgeschehen) njegove biti koje je utemeljujuće za sami bitak („seinsstiftende“). Čovjek nije „stvaralac i majstor jezika“ niti „ima jezik u svom pošedu“. Hajdeger veli da jezik „ima“ čovjeka, a ne obrnuto: „Jezik uopšte nije ovo ili ono, naime još nešto drugo osim njega samoga. Jezik je jezik“.¹⁴ Ova odredba jezika je tautološka te iz temelja relativizira vrijednost Hajdegerovog novuma u filozofsko promišljanje jezika. Jednako, na njoj se može graditi vrlo osnovana kritika Hajdegerove kritike tradicije filozofije jezika, posebno kritika njegove kritike Aristotela i Humbolta.

Šesto. Hajdeger odbija tradicionalno shvatanje jezika kao ljudske moći u dijaloškom karakteru. Čovjeka ne uzima kao središte odnosa bića te hoće jezički misliti cijelo „ontološko događanje raskrivanja i skrivanja“ (Ent- und Verbergungsgeschehen). Ističe „događanje bitka kao neko sebi jezički događajuće *nagovaranje* (Zusprechen) i *odgovaranje* (Entsprechen) iz koga tek proističu svijet i čovjek“.¹⁵ Čovjek je morao odgovarati na ovaj nagovor. Hajdeger

¹⁰ Winfried Franzen, *Martin Heidegger*, J. B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1976, str. 69.

¹¹ Heidegger, Martin, *Der Weg zur Sprache*, isto, str. 243: „Indes die Sprache spricht. Sie befolgt zuerst und eigentlich das Wesende des Sprechens: das Sagen“ Takođe: „Die Sprache spricht, indem sie sagt, d. h. zeigt“. Napokon, *Stavu razloga* Hajdeger kaže: „Die Sprache spricht, nicht der Mensch. Der Mensch spricht nur, indem er geschichtlich der Sprache entspricht“, Heidegger, Martin, *Der Satz vom Grund*, Neske, Phullingen, str. 161.

¹² Nikola Kompa (Hrsg.) *Handbuch Sprachphilosophie*, J. B. Metzler, Stuttgart, 2015; Hajdeger se prebacuje da zastupa problematični oblik lingvističkog idealizma, tj. shvatanja da ljudsko individuiranje predmeta zavisi od strukture jezika. U izvjesnom smislu, ostaje trajno dvosmislenim Hajdegerov odgovor na pitanje kakvu ulogu igra jezik u tome da nam se svijet javlja tako kako nam se javlja!

¹³ Heidegger, *Der Weg zur Sprache*, isto, str. 242.

¹⁴ Heidegger, Martin, *Was heisst Denken*, Tübingen, M. Niemeyer, 1954, str. 99: „Die Sprache ist überhaupt nicht das und jenes, nämlich noch etwas anderes als sie selbst. Die Sprache ist Sprache“.

¹⁵ Gerald Posselt/Matthias Flatscher, *Sprachphilosophie, Eine Einführung*, Stuttgart 2016, str. 193.

na ovaj način negira vrijednost tradicionalnog stava o dijaloškoj biti jezika (Miteinander-Sprechen). Pretpostavlja mu ideju da ljudsko govorenje (Das Sprechen) ima bit u od-govaranju (Ent-sprechen),¹⁶ u „responsivitetu ljudskog bitka“, u ljudskom odgovaranju na „nagovor bitka“ (Zuspruch des Seins). Jezik je zahtjev upućen čovjeku. Ako odgovori na njega, onda to vodi specifičnoj formi sposobnosti prihvatanja. Hajdeger tako zasniva radikalnu promjenu u samorazumijevanju čovjeka.¹⁷ Čovjek je upućen na zahtjev (Zuspruch) jezika da bi postigao samorazumijevanje. Stavom o responsivitetu – suprotno naučno-tehničkom shvatanju zbiljnosti – on odbija moderno shvatanje o ljudskom raspolaganju bićem, pa i bićem jezika, na način prisvajanja. Čovjeka najprije treba razumjeti iz nagovora i svjesnog ostajanja pri njemu. Čovjek može artikulirati samo ovo „događanje odgovaranja“ (Entsprechungsgeschehen).¹⁸

Sedmo. Tradicionalno poimanje jezika – koje vlada i danas – po Hajdegerovom sudu povijesno je uslovljeno. Svaki jezik je povijesan i „tamo će čovjek istoriju ne poznaje u novovjekovno-evropskom smislu“.¹⁹ Jezik „kao informacija nije jezik po sebi, nego povijesno po smislu i granicama sadašnjeg vremena, koje ne započinje ništa novo, nego novi vijek ispunjava u punom obimu samo staro već zapisano“. Vladajuće shvatanje jezika povijesno je uslovljeno, iako nije svjesno vlastite povijesnosti te se njegovo porijeklo zaboravlja ili prepokriva. Hajdegerova je namjera da osvijetli to porijeklo i pokuša pokazati ontološku neizvornost vladajućih razumijevanja jezika.

Osmo. Hajdegerovo programatsko traženje „osobenosti jezika“ kao jezika (das Eigentümliche der Sprache) potrebuje „napuštanje dosadanjeg uobičajenog načina razmatranja jezika“. Taj način se opredmećivao u „opštim predstavama“ o jeziku u kojima centralno mjesto imaju pojmovi *energeia*, *djelatnost*, *duhovna moć* i *izraz*. U njima je jezik shvatan kao „posebni slučaj opštega“. Umjesto razumijevanja njegove biti, ovi načini vode u „bjekstvo od jezika“, jer ne traže put poimanju jezika kao jezika. Misliti jezik kao jezik znači po Hajdegeru istaći ono što „pripada jeziku kao jeziku“. On proklamuje bespretpostavnost pitanja o jeziku. Međutim, pitanje je šta uistinu donosi njegovo „kva-zi-stvaralačko zamjenjivanje“ (quasi-schöpferische Ersetzung)²⁰ riječi „jezik“ riječju „Sage“ i njeno daljnje tumačenje terminom „pokazivanje“ (Zeige).²¹

¹⁶ Heidegger, *Der Weg zur Sprache*, isto, str. 249.

¹⁷ Isto, str. 254: „Weil wir Menschen, um die zu sein, die wir sind, in das Sprachwesen.“

¹⁸ Isto, str. 256: „Darum bleibt unser Sagen als Antworten stets im Verhältnisartigen.“

¹⁹ Isto, str. 253.

²⁰ Winfried Franzen, *Martin Heidegger*, J. B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1976, str. 70.

²¹ Heidegger, *Unterwegs zur Sprache*, isto, str. 145, 254 etc.

Osnovne teškoće Hajdegerovog otklona od tradicije filozofije jezika i pokušaja da se razvije potpuno novi misaoni put prema biti jezika najjasnije se pokazuju u njegovoj kritici Aristotelovog i Humboltovog poimanja jezika. Sporne su osnovne postavke te kritike, ali im se ne može poricati vrijednost u izoštravanju svijesti za filozofsko razumijevanje jezika.

KRIKA ARISTOTELOVE FILOZOFIJE JEZIKA

Po Hajdegeru, „zaborav bitka“ (Seinsvergessenheit) čini temeljni karakter zapadne filozofije od Helena do savremene epohe. Analogno je Gadamer zaključio da postoji „zaborav jezika u zapadnom mišljenju“ („Sprachvergessenheit des abendländischen Denkens“).²² Iako Hajdeger tvrdi da zapriječivanje puta prema mišljenju biti jezika započinje kod starih Helena – ponajprije kod Heraklita – glavni povijesni međaši „zaborava jezika“ u metafizičkoj tradiciji filozofije za njega su postavljeni u Aristotelovom i Humboltovom poimanju jezika. Zbog toga je njegova kritika – ako se zanemari njegovo kritičko čitanje Herderovog spisa o jeziku – usmjerena na Aristotela i Humbolta. Hajdegerova kritika Aristotelovog pojma jezika pokazuje nekoliko slabih tačaka.²³

U potonjoj fazi vlastitog odnosa prema problemu jezika – središnje joj mjesto čine predavanja *Bit jezika* (*Das Wesen der Sprache*, 1957/58) i *Put prema jeziku* (*Der Weg zur Sprache*, 1959) – Hajdeger sudi da s Aristotelom počinje metafizička tradicija filozofije, kao i tradicija neizvornog poimanja jezika. *Proton pseudos* njegove kritike u tome je što aristotelistički devastirano – nikako ne Aristotelovo – poimanje jezika stavlja u Prokrustovu postelju svog radikalno pojednostranjenog pojma jezika! Iz aristotelističke devastacije spekulativne duše Aristotelove filozofije, Hajdeger je čitao i tumačio samoga Aristotela. Zbog toga je ostao potpuno slijep za poimanje jezika koje su nudili Aristotelovi tekstovi, prije svega u smjeru rekonstrukcije biti jezika kao *čestvostva* unutrašnjih jezičkih uzroka. Hajdeger nije uočio fundamentalno značenje pojma *hexis* za Aristotelovu antropologiju, posebno za razumijevanje odnosa između biti čovjeka i biti jezika. Do kraja se držao tradicijske predra-sude da aristotelistički vulgarizirani pojam biti čovjeka kao *animal rationa-*

²² Gadamer, H.-G., *Wahrheit und Methode*, Mohl Siebeck Tübingen, 2010, str. 422 : Es gibt aber einen Gedanken, der kein griechischer Gedanke ist und der dem Sein der Sprache besser gerecht wird, so dass die Sprachvergessenheit des abendländischen Denkens keine vollständige werden kan“.

²³ Vidi kritiku Hajdegerove kritike Aristotelove filozofije jezika: Milenko A. Perović: *Aristotelova filozofija jezika* I, Arhe, Novi Sad, br. 27/2017, te *Aristotelova filozofija jezika* II, Arhe Novi Sad, br. 28/2017.

le bezuslovno potiče od Aristotela. Nije prihvatljiva ni Hajdegerova kritička strategija protiv Aristotela kojoj u osnovi stoji problematična tvrdnja – opet kao rezultat predrasude naslijeđene iz tradicije – da Aristotel sužava polje aktualizacije jezika na logičku funkciju istinonosnog suđenja (*logos aphophantikos*), a kojom se dolazi na stranputicu s obzirom na traženje biti jezika.

Da su se „poznom“ Hajdegeru otvorile neslućene teškoće u kritici Aristotela, pokazuje činjenica ozbiljnog kolebanja u prevođenju i interpretaciji Aristotelovog ključnog pasaža o jeziku s početka spisa *O tumačenju*. Prvi prijevod pasaža Hajdeger je dao u spisu *Bit jezika*,²⁴ drugi u spisu *Put prema jeziku*,²⁵ dakle, u vremenskom razmaku od godinu dana. Drugo čitanje pasaža – potpomognuto izborom pojmova u koje je Hajdeger učitao potonje iskustvo vlastitog mišljenja jezika – nije otupilo kritičku oštricu u njegovom odnosu prema Aristotelu. On i dalje pokušava razgovarati s Aristotelom svisoka, pa kaže kako Aristotelov stav sadrži „razjašnjavajuće-prozaično kazivanje“ (das abgeklärt-nüchterne Sagen) u kome se otkriva metafizičko poimanje jezika. U pojmovnoj mreži „slova“, „zvuka“, „doživljaja duše“ i „stvari“ – o kojima Aristotel govori u pasažu s namjerom da dokuči bit jezika – po Hajdegerovom mišljenju „ostaje skriven jezik kao jezik“. No, Hajdeger ne prodire u istinsko iskustvo Aristotelovog spekulativnog promišljanja odnosa jezika, mišljenja i bitka.²⁶ Naprotiv, Aristotela tumači prema kalupu aristotelističkog nasljeđa

²⁴ Heidegger, Martin, GA, br. 12, *Unterwegs zur Sprache, Das Wesen der Sprache*, str. 192: „Es ist nun das, was in der stimmlichen Verlautbarung vorkommt (die Laute), Zeichen von dem, was in der Seele an Erleidnissen vorkommt, und das Geschriebene (ist) Zeichen der stimmlichen Laute. Und so wie die Schrift nicht bei allen die nämliche ist, so sind auch die stimmlichen Laute nicht die nämlichen. Wovon aber diese (Laute und Schriftzeichen) erstlich Zeichen sind, das sind bei allen die nämlichen Erleidnisse der Seele, und die Dinge, wovon diese (die Erleidnisse) die angleichenden Darstellungen bilden, sind gleichfalls die nämlichen.“

²⁵ Heidegger, Martin, GA, bd. 12, *Unterwegs zur Sprache, Das Weg zur Sprache*, str. 233: „Es ist nun das, was in der stimmlichen Verlautbarung (sich begibt), ein Zeigen von dem, was es in der Seele an Erleidnissen gibt, und das Geschriebene ist ein Zeigen der stimmlichen Laute. Und so wie die Schrift nicht bei allen (Menschen) die nämliche ist, so sind auch die stimmlichen Laute nicht die nämlichen. Wovon indes diese (Laute und Schrift) erstlich ein Zeigen sind, das sind bei allen (Menschen) die nämlichen Erleidnisse der Seele, und die Sachen, wovon diese (die Erleidnisse) angleichende Darstellungen bilden, sind gleichfalls die nämlichen.“

²⁶ Pokušaj spekulativnog tumačenja spekulativnosti Aristotelovog određenja jezika dali smo u tekstu *Aristotelova filozofija jezika*, I dio, isto; Aristotel kaže: „Što je u glasovima /riječima, govoru, τὰ ἐν τῇ φωνῇ/, to su znaci (σύμβολα) duševnih doživljaja (ψυχῇ παθημάτων), a ono zapisano (γραφόμενα) znaci su onoga što je u glasovima /riječima, govoru/. Kao što slova (γράμματα) nijesu kod svih ista, tako nijesu isti ni glasovi /riječi, govoru, φωναι/. Ipak, oboje su znaci (σημεῖα) duševnih doživljaja (παθήματα τῆς ψυχῆς) koji su u svih isti, a iste su i stvari (πράγματα) kojima su ti doživljaji srodni (ὁμοίωμα)“.

koje je Aristotelov spekulativni diskurs o jeziku simplificiralo do misaone figure „semiotičkog trougla“. Ta figuracijska simplifikacija ima formalnu, ali ne i suštinsku vezu s Aristotelovim diskursom. Dok se u prvom prijevodu Aristotelovog pasaža nekritički držao te simplifikacije, izvjesno drugi je Hajdegerov prijevod djelo sumnje u valjanost onoga što je tradicija učitala u pasaž. Odgurnuvši ustranu aristotelistički pojmovnik kojim se koristio u prvom prijevodu, drugim prijevodom daje „hajdegeriziranog“ Aristotela te o tome polaže kratki račun: „Prijevod razumije *semeia* (σημεία, das Zeigende), *symbola* (σύμβολα, das Zu-einander-haltende) i *homoiomata* (ομοιώματα, das Angleichende) uopšte s obzirom na pokazivanje (Zeigen) u smislu dopuštanja pojavljivanja (Erscheinenlassen), koje sa svoje strane počiva na vladavini razotkrivanja (Walten der Entbergung, *alehteia*). S druge strane, prijevod ignorira različitost navedenih načina pokazivanja“. Hajdeger odustaje od vlastitog prijevoda pojma *semeion* (σημεῖον) riječju *znak* (Zeichen) u korist termina *pokazivanje* (Zeigen) kao *dopuštanja pojavljivanja* (Erscheinenlassen) kao načina na koji „vlada raskrivanje“, tj. istina (Walten der Entbergung kao ἀλήθεια).

Zašto se Hajdeger u *Putu prema jeziku* – svom potonjem značajnijem spisu o jeziku – koleba u tumačenju Aristotela? Namjera spisa bila je da radikalnost svog potonjeg shvanja jezika još jednom učvrsti izlaganjem sukusa vlastite kritike pojma jezika kod Aristotela. Morao je on biti neprijatno pogođen spoznajom da – bar što se tiče izvornog smisla Aristotelovog poimanja jezika iz spisa *O tumačenju* – za kratko vrijeme (od predavanja *Bit jezika* iz 1957/58. do predavanja *Put prema jeziku* iz 1959. godine) iz temelja mora mijenjati odnos prema Aristotelu. Izvjesno, on je posumnjao u vrijednost tradicionalne aristotelističke interpretacije Aristotela. Odlučio se za pokušaj izvornijeg čitanja Aristotela, koja dovodi u sumnju duboko ukorijenjeno shvatanje u tradiciji filozofije jezika i filologije o vrijednosti pojmova *znaka* i *značenja* za razumijevanje biti jezika. Čitanje Aristotela iz perspektive mišljenja odnosa *Zeigen* (pokazivanje) prema *Gezeigten* (pokazano) odjednom je otvorilo nesagledive mogućnosti drugačije recepcije Aristotela, ali i tradicije filozofije jezika.

S dobrim razlogom može se pretpostaviti da Hajdeger nije bio spreman da podnese vlastito otkriće. Morao ga je objelodaniti drugim prijevodom pasaža, ali nije pokazao spremnost za konsekvencije koje ono izaziva. O nelagodi koju mu je donijelo vlastito otkriće posvjedočuje stav da pitanje o odnosu *Zeigen* (pokazivanja) prema *Gezeigte* (pokazanom) nije bilo tematski razvijeno kod Helena. Tako prešutno priznaje da je Aristotel otvorio to pitanje, ali ga nije tematski razvio. Ovaj je stav u dramatičnoj suprotnosti s njegovim htjenjem da pokaže kod Aristotela topos utemeljenja metafizičke povijesti filozofije jezika! Ako slijedi duh svog prijevoda pasaža, mora opozvati sud o Aristotelovoj metafizici jezika. Istodobno, i dalje se drži potrebe za kritikom

metafizike jezika i od samoga sebe traži objašnjenje o razlogu i mjestu njenog povijesnog početka. Hajdeger ne pokušava da osvijetli napetost koju je sam otvorio s obzirom na pitanje o pripadanju ili nepripadanju Aristotela tradiciji metafizike jezika, nego žurno ide dalje. Bez konkretne tematske eksplikacije, mjesto utemeljenja metafizike jezika sada nalazi u helenističkoj epohi. Ne pita za razlog, nego samo za način njenog nastanka. Otkriva ga u evoluciji shvaćanja o dogovornom odnosu između *Zeichen* (znaka) i *Bezeichnete* (označenog): „Promjena znaka od *pokazanog* prema *označenom* počiva na promjeni biti istine“. Po njegovom sudu, tu se korijeni ideja konvencionaliteta jezičkog izraza, kojim se iz temelja mijenja i poimanje biti istine.²⁷ Ne otvara pitanje zašto dolazi do evolucije u refleksiji jezika od *pokazivanja* do *označavanja* ni do evolucije biti istine. Ne pita da li je evolucija u nekom pogledu zakonomjerna ili je djelo slučaja, pogrešne recepciji tradicije, netemeljitosti filozofskog istraživanja, pogrešnih strategija mišljenja ili udesa.

Hajdegerova kritička riječ o Aristotelu završava u konfuziji. Nagovijestila je čitanje Aristotela koje je protivno njegovoj dotadašnjoj kritičkoj strategiji. Hajdeger je ostao pri nagovještaju, da ne bi ugrozio vlastitu strategiju. Iako ga je dijelom sam osporio, ostalo mu je važećim uvjerenje da Aristotelov pojam jezika čini središte helenskog odnosa prema jeziku. Protiv njega preduzima „obuhvatnu rehabilitaciju fenomena jezika“ (Flatscher). Ona je nalogala da se jezik s rubnog područja filozofije stavi u središte filozofskog interesa, da se kritički razlože pojmovi od kojih je izgrađeno zdanje metafizičkog poimanja jezika mjerodavno za cijelu zapadnu tradiciju do danas te napokon da se neizvorna ili kriva uvjerenja o načinu bitka jezika opozovu kako bi se trasirao put najizvornijem načinu dokučivanja biti jezika.

KRITIKA HUMBOLTA

Hajdeger nije deklarirao namjeru da destruirati ili odgurne ustranu nasljeđe filozofije jezika, nego da propita njene neizrečene pretpostavke te načini vlastiti „korak unazad“ kojim bi se zaputio prema biti jezika. Teškoće nastaju kad vlastite pretpostavke o pretpostavkama nasljeđa filozofskog mišljenja jezika stavi u odnos s misaonom građom. Prvu kapitalnu pretpostavku tradicijskog metafizičkog načina mišljenja vidi u shvaćanju bića kao onoga *prisutnoga* (das Seiende als das Anwesende) i shvaćanju jezika kao onoga što naprosto „jeste“. U skladu s njom, sveprisutni govor shvata se kao ono što je pripadno prisutnome. Drugu pretpostavku nalazi u svođenju biti jezika na njegov semiotički karakter. Tradicija tretira jezik na neadekvatan način kao

²⁷ Heidegger, isto, *Der Weg zur Sprache*, GA, Bd. 12; 1959, str. 234.

predstavljen u govoru s obzirom na „raščlanjene glasove, kao nosioce značenja“: „Govor je jedan način ljudske djelatnosti“.

Iako trpi brojne unutrašnje mijene u vjekovima svog trajanja, metafizičko poimanje jezika na tim pretpostavkama, po Hajdegerovom sudu, vrhunac postiže u Humboltovoj filozofiji jezika. Humboltov uvod u djelo o Kavi-jeziku s ostrva Java – izdat pod naslovom *O različitosti ljudske gradnje jezika i njenom uticaju na duhovni razvitak ljudskog roda (Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts)* – odredio je „cjelokupnu potonju nauku o jeziku i filozofiju jezika do današnjeg dana“.²⁸ Ovo djelo ocjenjuje kao vrhunac „zaborava jezika“, tj. „bježanja“ od biti jezika te Humbolta uzima kao sago-vornika koji reprezentuje metafizičku tradiciju mišljenja jezika.²⁹

Hajdeger priznaje da razgovor s Humboltom prati izostanak „zajedničkog horizonta u pogledu na jezik“. Međutim, Hajdeger nije dijalektičar ni spekulativni mislilac, ne pokazuje filozofski afinitet prema spekulaciji, čak – začuđujuće za filozofa takvoga formata – vrlo teško komunicira s tekstovima u kojima je demonstrirano spekulativno mišljenje.³⁰ Njemu je teško dokučiva dijalektičko-spekulativna kultura Humboltovog načina mišljenja. Svoje teškoće ne krije. Ne smeta mu ta spoznaja da s Humboltom pokušava razgovarati „svisoka“, baš kao što je razgovarao s Aristotelom. Mješavina filozofskog i naučnog načina mišljenja u kojoj se kreće Humboltova „dijalektička krtica“ zavaravala je mnoge interpreatore koji – kao i Hajdeger – nijesu dokučivali njegovu namjeru da prati trag unutrašnjeg dijalekticiteta jezika. Zato su Hajdegeru – kako sam priznaje – Humboltovi pojmovi, iako „podsticajni“, ipak „čudnovati“, „teško razumljivi“ i „kolebajući“. Ono što njemu izgleda kao „kolebanje“ nije drugo do Humboltovo misaono gipko dijalektičko rješavanje složenog zadatka dokučivanja igre ontološkog aprioriteta i povijesnog aposterioriteta jezika, igre prirodnog i duhovnog karaktera jezika. On poima jezik kao duhovnu *djelatnost* koja se objektivira u dinamičkim pojmovima *procesa, kretanja, rada, subjektivnosti, promjene, prelaženja u drugo, svrhe* etc. Te odredbe opisuju *energeičku* životnost jezika koja se oblikuje u oprekama: *djelatnost – predmetnost, životnost – stvarstvenost, individua – kolektiv* (narod, čovječanstvo), *sloboda – nužnost, govor – jezik, jezik – mišljenje, za-*

²⁸ Heidegger, isto, str. 234.

²⁹ Vidi o Humboltovom poimanju jezika: Perović, Milenko A. (2016), *Humboltovo zasnivanje filozofije jezika*, 1. dio, *Lingua Montenegrina*, IX/I, br. 17, Cetinje, str. 3–21, te Perović, Milenko A. (2016), *Humboltovo zasnivanje filozofije jezika*, 2. dio, *Lingua Montenegrina*, IX/II, br. 18, Cetinje, str. 3–22.

³⁰ Upečatljiv primjer kako Hajdeger nije u stanju naći „zajednički horizont“ promišljanja spekulativnog mišljenja daju njegova predavanja o Hegelovoj *Fenomenologiji duha*.

konomjernost – stihija, kontinuitet – diskrecija, objektivnost – subjektivnost, nepokretnost – pokretnost te dijahronija – sinhronija. Za Humbolta, ove opreke su način događanja biti jezika. Hajdeger se, naprotiv, na njih ne osvrće, jer bi se morao odrediti prema problemu *životnosti jezika*. No, to određivanje u potpunosti bi obesmislilo njegov konačni tautološki stav: *Jezik je jezik!*

Njegova kritika Humboltovog poimanja jezika otvara nekoliko problema:

(1) *Problem biti.*

Hajdeger traga za putevima dokučivanja *biti jezika*. No, *pojam biti* (Wesen) uzima na samorazumljiv način. Na lematški način obraća se neimenovanom filozofskom antagonisti koji treba da reprezentuje cijelu tradiciju filozofije esencijalističkim shvatanjem *pojma biti* kao nepromjenljivog „jezgra biti“ (Wesenskern). Protivno tome, on drži da poimanje *biti* traži pokazivanje *odakle* (von wo) nešto ima svoju bit, kojim se otkriva bitno (*wesentlich*) određenje neke stvari.³¹ Na primjer, kovanje (hämmern) je bitno određenje čekića (Hämmer). Bitno određenje čovjeka je životno ispunjenje (Lebensvollzug) kao egzistiranje („Existieren“).³² Na taj način *bit* se pokazuje kao *ono bitno* pojave, ali ujedno i kao ono što je odvojeno od pojave, tj. odvojeno od svih pojava. Traženje *biti jezika kao jezika* kod njega se objektivira kao traženje jedne od njegovih aktualizacija koja se uzima kao sama bit. Očituje se to u dvosmislenosti njegovog pojma *Sage*. U jednom pogledu on ga – krajnjom radikalizacijom stava prema jeziku kao takvom – postavlja umjesto pojma jezika. U drugom pogledu – kroz povezivanje *Sage* i *Zeige* („*Sage als Zeige*“) uzima ga kao jednu, čak jedinu aktualizaciju jezika koja je ujedno bit jezika. Hajdeger izbjegava staviti u problemski odnos pojmove *biti* i *svrhe*, jer bi taj misaoni zadatak tražio kritički razgovor s Platonom, Aristotelom, Kantom i Hegelom!

Prvi Hajdegerov nesporazum s Humboltom vezan je za pitanje o pojmu *biti*. Humbolt je „artikulirani glas“ (articulirte Laut) odredio kao „osnovu i bit svega govora“. Hajdegeru se ta odredba učinila lakom metom kritike. No, previdio je bitnu razliku između svog i Humboltovog shvatanja značenja pojmova *artikulacije* i *biti*. Hajdeger na samorazumljiv način uzima pojam artikulacije u smislu savremene lingvistike kao *oglašavanje* (Verlautbarung) riječi jezičkim organima.³³ Humboltu je, naprotiv, artikulacija jedan način odjelovljenja rada duha.³⁴ On kaže: „Artikulacija se temelji na snazi duha da

³¹ Heidegger, isto, GA, 29/30, str. 117.

³² Heidegger, isto, GA, 2, str. 42.

³³ Odatle potiče i izraz „artikulatorna fonetika“ (articulatory phonetics, die artikulatorische Phonetik).

³⁴ Tze-Wan Kwan, *Wilhelm von Humboldt als deutscher Idealist*, In: *Die Realität der Idealisten*, Böhlau Verlag Köln, 2008. Humboldt, *Über die Kawa-sprache auf der insel Java*, Erster Band, Berlin, 1836, str. 440–441: „Dieser Körper, der hörbare Laut, lässt sich sogar gewissermassen von ihm /dem artikulierten Laut/ trennen und die Artikulation dadurch

pomoću jezičkih oruđa dovede odgovarajuće postupanje zvuka do jedne forme vlastitog čina³⁵. Zvuk i glas kao njegova artikulacija nijesu rudimenti jezika. Oni su momenti procesa duhovnog rada u kojima se očituje sama *bit* jezika. Za Humbolta, put prema biti jezika trasiran je u svakom lingvističkom i filozofskom promišljanju jezičkih pojava. Ne treba biti jezika tražiti na nekom ekskluzivnom mjestu koje tradicija filozofije jezika nije otkrila ni slutila da postoji. Bit jezika na djelu je u svakom jezičkom aktu.³⁶ Hajdeger pokazuje da mu je maglovito Humboltovo dijalektičko promišljanje odnosa *duha*, *artikulacije* kao oblika rada duha, *glasa* kao toposa „oduhovljenja“ zvuka i samoga *zvuka*. Maglovit mu je cijeli Humboltov program interpretacije biti jezika kao dinamičke apriorno-aposteriorne antropološke duhovne strukture.³⁷

(2) *Jezik i govor.*

Hajdeger navodi poznati pasaż iz Humboltovog djela da bi rekonstruirao pretpostavke njegovog poimanja jezika: „Jezik shvaćen u svojoj zbiljskoj biti nešto je postojano i u svakom momentu prolazno. Čak i njegovo održanje pomoću pisma uvijek je samo nepotpuno, mumificirano očuvanje koje ipak opet potrebuje da se kod živog izlaganja traži jasno predočavanje. Sami jezik nije *djelo* (ergon), nego je *djelatnost* (Energeia). Njegova prava definicija može biti samo genetička. On je naime vječno ponavljajući *rad duha* koji artikulirani glas čini sposobnim da bude izraz misli. Neposredno i strogo uze-

noch reiner herausgehen“.

³⁵ Humboldt, isto: „Die Artikulation beruht auf der Gewalt des Geistes ueber die Sprachwerkzeuge, sie zu einer der Form seines Wirkens entsprechenden Behandlung des Lautes zu nötigen“; Tze-Wan Kwan kaže: „Ovo teorijsko razdvajanje glasa i artikulacije nameće pitanje o njihovom teorijskom odnosu. Komparacijom možemo grubo reći: Što je za Kanta bila čulnost (Sinnlichkeit), to je glas za Humbolta; Što je za Kanta razum, to je za Humbolta artikulacija i kao što drži Kant u svom odjeljku o šematizmu, drži i Humbolt nužnim da naspram glasu i artikulaciji, momentu artikulacije pripiše najviši rangovni poredak“. U ranijem spisu *Ueber die Verschiedenheiten* Humbolt kaže: „Der artikulierte Laut oder, allgemeiner zu sprechen, die Articulation ist das eigentliche Wesen der Sprache, der Hebel, durch welchen sie und der Gedanke zu Stande kommt, der Schlussstein ihrer beiderseitigen innigen Verbindung“ (1827–1828).

³⁶ Humbolt kaže: „Bit jezika neprekidno se ponavlja i koncentrički pojavljuje u njemu samom; već u prosto rečenici, zasnovanoj na gramatičkoj formi, vidi se njego puno jedinstvo; i kao što sjedinjavanje najprostijih pojmova podstiče na djelovanje cijelu ukupnost kategorija mišljenja, de je ono pozitivno – negativno, dio – cjelina, jedinstveno – mnoštveno, posljedica – uzrok, slučajno – nužno relativno – apsolutno, izmjereno u prostoru – određeno u vremenu, de jedan osećaj nalazi sebi odjek u drugom, tako postiže jasnoću i određenost izraza najprostije sjedinjavanje misli, u izobilju riječi pojavljuje se kao predstavljen jezik kao cjelina“; vidi: W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues*, isto, § 6.

³⁷ U vlastoručnoj bilješci uz naredni Humboltov pasaż – de on spominje „articulirte Laut“ – Hajdeger pita: „woher die Artikulation“?, isto, str. 235.

to, to je definicija svakog govorenja; ali u istinskom i bitnom smislu može se takoreći i samo ovo govorenje sagledati kao jezik³⁸.

Humbolt kaže da je zbiljska bit jezika – pulsacija njegove *postojanosti* i *prolaznosti*. Ona proizvodi dvostruki paradoks. S jedne strane, *pismo* kao oblik održanja postojanosti *jezika* unekoliko negira tu postojanost, jer umrtvljuje (mumificira) životnost govornog jezika. S druge strane, govor kao pokretač mehanizma prolaznosti unekoliko omogućava održanje jezika. Hajdeger ne primjećuje ovaj suptilno izloženi paradoks odnosa *jezika kao govora* i *jezika kao pisma*. Humboltu pripisuje ono što ovaj uistinu ne tvrdi. Humbolt ne tvrdi da je *govor bit jezika*. Ne tvrdi ni da se isključivo preko govora trasira put prema biti jezika. Malo niže, Hajdeger izražava sumnju u plauzibilnost vlastitog pitanja da li je Humbolt mislio da se preko govora mora graditi put prema biti jezika! Ta ga sumnja ipak nije odvrátila od nau- ma kritike Aristotela i Humbolta na temelju svoga uvjerenja da jedan i drugi shvataju bit jezika (die Sprache) kao govor (das Sprechen). Po njegovom mišljenju, to shvatanje počiva na nepropitanoj pretpostavci o ljudskoj svijesti koja zna govor kao „našu djelatnost“³⁹ u koju „ima povjerenja“. Protiv toga shvatanja on tvrdi: (1) Govor nije čvrsti ljudski pošed; (2) Čovjeku je jezik „ostavljen s čuđenjem i strahom“; (3) Biti jezika pripada i šutanje; (4) Neizvorna je odredba biti jezika orijentirana na govor kao „raščlanjeno oglašavanje“ (gegliederte Verlautbarung); (5) Stav da se jezik u govoru pokazuje kao „djelatnost govornih organa“ (Sprechwerkzeuge) ne trasira pravi put prema njegovoj biti; (6) Svjedočanstvo o porijeklu ove – po Hajdegeru ontološki neizvorne – interpretacije biti jezika pokazuje u zapadnim jezicima već samo imenovanje *jezika* – *glōssa*, *lingua*, *langue*, *language* te *Zunge* – u smislu jezika kao ljudskog tjelesnog organa.⁴⁰ Ove teze Hajdeger stavlja u temelj vlastite koncepcije *sigetike*.

Humbolta ne pogađaju predočene Hajdegerove kritičke objeckije. On ne tvrdi da je govor bit jezika, nego da se *bit jezika aktualizira i u govoru!* Tako

³⁸ Humboldt, isto, § 8: „Die Sprache, in ihrem wirklichen Wesen aufgefaßt, ist etwas beständig und in jedem Augenblicke Vorübergehendes. Selbst ihre Erhaltung durch die Schrift ist immer nur eine unvollständige, mumienartige Aufbewahrung, die es doch erst wieder bedarf, daß man dabei den lebendigen Vortrag zu versinnlichen sucht. Sie selbst ist kein *Werk* (Ergon), sondern eine *Thätigkeit* (Energeia). Ihre wahre Definition kann daher nur eine genetische sein. Sie ist nämlich die sich ewig wiederholende *Arbeit des Geistes, den articulirten Laut zum Ausdruck des Gedanken fähig zu machen*. Unmittelbar und streng genommen, ist dies die Definition des jedesmaligen *Sprechens*; aber im wahren und wesentlichen Sinne kann man auch nur gleichsam die Totalität dieses Sprechens als die Sprache ansehen.“

³⁹ Heidegger, isto, *Der Weg zur Sprache*, str. 232.

⁴⁰ Isto.

pokazuje drugačiju perspektivu motrenja jezika od Hajdegerove. Nije opravdana Hajdegerova tvrdnja da je Humbolt „pošao od govora da bi bit jezika predstavio i utemeljio“.⁴¹ Naprotiv, pošao je od nekoliko bitnih postavki o jeziku na koje se Hajdeger ne osvrće. Humbolt je odredio jezik kao *organizam*, *organ* i *sistem*. Određenje jezika kao *organizma* potiče iz teleonomičkog stava da se cjelina čovjeka dovršava u jeziku. Ta odredba upućuje na to da – kao što je „mediastinum“ životno središte s nizom vitalnih organa – tako je i jezik sabiralište individualnosti u najdubljoj povezanosti s karakterom.⁴² Organizam jezika proističe iz ljudske potrebe za govorom. Odredbom jezika kao *organa*, tj. kao živog tijela Humbolt predupređuje Hajdegerovu tezu da čovjek nije „oblikovalac i majstor jezika“ (Bildner und Meister der Sprache), nego da „jezik ima čovjeka“. Humboltu, kao i cijeloj zapadnoj tradiciji promišljanja jezika, bila bi besmislena Hajdegerova teza o jeziku koji je samostalan od čovjeka ili koji nije s obzirom na čovjeka (jer je i Jahveov govor od početka – *s obzirom na čovjeka!* Za Humbolta, jezik je bitni „dio“ čovjeka. U drugom smislu, organ shvaćen kao oruđe (Werkzeug) ne smatra se onim što je dio čovjeka, nego što je on načinio. To instrumentalističko shvaćanje Humbolt odlučno odbija, jer „jezik je organ koji oblikuje misao“.⁴³ Jezik ne *stvara* misli, nego ih *oblikuje*.⁴⁴ Štaviše, „jezik je organ unutrašnjeg bitka, čak sami bitak, ukoliko on korak po korak stiče unutrašnju jasnoću i spoljašnje ovaploćenje“.⁴⁵ Konkretnije: „Riječ koja je jedina sposobna da pojam učini samostalnom jedinicom u svijetu misli, daje mu mnogo od sebe, a ideja koja stiče određenost zahvaljujući riječi, uvodi istodobno u izvjesne granice“.⁴⁶ Ne dešava se to apstraktno, u „jeziku uopšte“, nego u realnim, konkretnim jezicima: „Mišljenje ne zavisi naprosto od jezika uopšte, nego je do izvjesnog stepena ono uslovljeno takođe od svakog određenog jezika“.⁴⁷ Odredbom jezika kao sistema Humbolt naglašava da u jeziku postoji jedinstveni princip forme koja prožima sve njegove djelove: „Djelovi jezika ne ulaze u pojam forme jezika kao izolirane činjenice, nego samo ako se u njima skriva jedinstveni način obrazovanja jezika“.

(3) *Jezik i duh.*

Hajdeger odbija Humboltovu odredbu jezika kao posebnog „rada duha“ (Arbeit des Geistes). Odredba je usmjerena na ono „što se kao jezik pokazuje,

⁴¹ Heidegger, isto: str. 245: „Wir gingen mit Wilhelm v. Humboldt vom Sprechen aus und versuchten, das Wesen der Sprache erst vorzustellen, dann zu ergründen.“

⁴² W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues*, isto, § 6.

⁴³ W. von Humboldt, isto, § 14: „Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken“.

⁴⁴ Isto: „Die intellektuelle Tätigkeit... ist aber auch in sich an die Notwendigkeit geknüpft, eine Verbindung mit dem Sprachlaute einzugehen; das Denken kann sonst nicht zur Deutlichkeit gelangen, die Vorstellung nicht zum Begriff werden“.

⁴⁵ W. von Humboldt, isto, § 2.

⁴⁶ Isto, § 14.

⁴⁷ Isto, § 14.

tj. što on jeste“. Tako neopravdano pririče Humboltu da izjednačava *pokazivanje* i „*jestestvovanje*“. Tome je priricanju, izvjesno, namjera da pokaže kako Humboltova odredba slijedi metafizičku tradiciju te *bit* (Wesen) shvata kao *što-stvo* (Was-sein). Humbolt o pojmu duha nije položio račun. Kao čovjek koji dijeli ideje filozofije njemačkog idealizma, razumijevanje aktualizacije duha nije tražio vođen pitanjem o *Was-sein* (*što-stvo*), nego pitanjem o *Wodurch* (*po čemu*)! Bit jezika za Humbolta nije statični supstrat metafizički shvaćene esencije. Naprotiv, u pitanju o biti jezika on slijedi tradiciju ontologijskog obrta koji donosi filozofije njemačkog idealizma u kojoj se statična centralna kategorija bitka detronizira u korist kategorije slobode, tvorenja, samoprizvođenja, dakle, trebanja!

Hajdegerova odredba jezika je tautološka: „*Jezik uopšte nije ovo ili ono, naime još nešto drugo nego on sam. Jezik je jezik*“ („Die Sprache ist überhaupt nicht das und jenes, nämlich noch etwas anderes als sie selbst. Die Sprache ist Sprache“). Odatle sudi da je problematično Humboltovo shvatanje jezika kao oblika „rada duha“ te njegov odnos s drugim „djelatnostima i poslovima“ duha. U kvazaru ove tautološke *indiferencije* kod Hajdegera nestaju i jezik i njegova bit. Nestaje i pitanje o diferenciji između jezika i drugih oblika duha. To nestajanje Hajdeger uzima kao osnovu neutemeljenog prigovora Humboltu da iz mišljenja *diferencije* ne može dokučiti bit jezika. Jednako je neosnovan njegov prigovor da se duh ne može uzeti kao mjesto događanja biti jezika, jer tako jezik „nije shvaćen iz svoje vlastitosti“. Humboltov je stav ipak jasan: *duh je vlastitost jezika*. Hajdeger je na stranputici kad izjednačava pojam duha s pojmom svijesti u novovjekovnoj filozofiji.

(4) *Konfuzija oko pojma djelatnosti.*

Hajdeger pita: „Koji djelatnost Humbolt ima u vidu kada jezik poima kao rad duha“?⁴⁸ Neopazice je izjednačio pojam *rada* (Arbeit) s pojmom *djelatnosti* (Tätigkeit), pouzdavajući se da mu za pravo daje Humboltov § 8 spisa *O različitosti*: „Jezik se mora razumjeti ne samo kao mrtvi produkt, nego daleko više kao produciranje, apstrahirajući više od onoga da on djeluje kao oznaka predmeta i razumijevajuće opštenje i s druge strane treba se brižljivije vraćati na njegov ispreplijetani izvor i uzajamni uticaj s unutrašnjom duhovnom djelatnošću“.⁴⁹ Humbolt kaže da bit jezika nije u *označavanju* predmeta,

⁴⁸ U bilješci uz gornje pominjanje pojma djelatnosti (Tätigkeit) Hajdeger pita: „was heißt Tätigkeit? Tun? = Setzen; Tätigkeit und Handlung“, vidi: *Der Weg zur Sprache*, str. 236.

⁴⁹ Humboldt, isto, § 8: „Man muß die Sprache nicht sowohl wie ein todes Erzeugtes, sondern weit mehr wie eine Erzeugung ansehen, mehr von demjenigen abstrahieren, was sie als Bezeichnung der Gegenstände und Vermittelung des Verständnisses wirkt, und dagegen sorgfältiger auf ihren mit der inneren Geistesthätigkeit eng verwebten Ursprung und ihren gegenseitigen Einfluß darauf zurückgehen“.

instrumentalnosti ni *konvencionalitetu*. Jezik u biti nije prosto „sredstvo komunikacije“, nego je ujedno *duhovni produkt* i *duhovno produciranje*.⁵⁰ Hajdeger nehaljno prelazi preko ovih kapitalnih postavki⁵¹ i stvara interpretacijsku konfuziju miješanjem *jednosti* i *razlike* duha i jezika. On pokušava razumjeti Humboltov pojam „unutrašnje duhovne djelatnosti“ (innere Geistestätigkeit) i njegovu povezanost s izvorom jezičke djelatnosti („Ursprung“ der Sprachtätigkeit) preko Humboltovog učenja o „unutrašnjoj formi jezika“. Sasvim je daleko od namisli – koja se ovde snažno nudila – da Humboltovu „teško odredivu formu jezika“ pokuša interpretirati preko Aristotela. Nije shvatljivo da dobrohotni interpretator ili kritičar potpuno previdi ili prešuti da noseća struktura Humboltovog pojma jezika počiva na kapitalnim Aristotelovim pojmovima *morphe*, *ergon* i *energeia*, pa čak i *hyle* u smislu transformacije fizikalnog zvuka u artikulirani glas (duh kao glas!). Hajdeger nije shvatio stratijsku vrijednost ovih pojmova u Aristotelovoj gradnji pojma jezika. Uistinu, bilo bi neobično da ih otkrije kod Humbolta!

U sljedećem koraku njegove kritike Humbolta opet se javlja pitanje koje počiva na neosnovanoj tvrdnji: „Šta je govor kao izraz misli, ako ga razumijemo po njegovom porijeklu iz duhovne djelatnosti“?⁵² Metafizika Novoga vijeka shvatala je jezik kao *izraz*, *organ* ili „*ogledalo*“ misli. Haman i Herder napuštaju to shvatanje. Herder kaže: „Bez jezika čovjek nema uma i bez uma nema jezika“.⁵³ Među njima postoji uzajamna zavisnost koju Herder naziva „kružnim tokom“ (Kreisel). Humbolt ne izjednačava jezik i mišljenje. Ne shvata jezik kao „glasno mišljenje“, ni mišljenje kao „tiho govorenje“. Jezik nije tek *izraz mišljenja*, nego je „instinkt uma“ (Vernunftinstinct) ili „intelektualni instinkt“ (intellektueller Instinct), nikako „svjesno stvaranje ljudskog uma“. Jezik je „djelo prirode“, ali „prirode ljudskog uma“. Njegov se intelektualitet sastoji u „aktu preobražavanja svijeta u misli“.⁵⁴ Nastajući s nužnošću iz čovjeka, jezik „ne leži u obliku mrtve mase u tami duše, nego kao

⁵⁰ Evidentna je srodnost ove odredbe s Fihteovim pojmom *Tathandlung*.

⁵¹ Heidegger, isto, *Der Weg zur Sprache*, str. 237. U bilješci on pita: „was ist »gegenseitig« sich beeinflussend (Verwehung) von »innerer Geistestätigkeit« und »Ursprung« der Sprachtätigkeit.“ Humbolt u odnosu konjukcije stavlja izraz „ispreplijetani izvor“ i „uzajamni uticaj“. Prvim izrazom tvrdi *jednost* biti jezika i biti duha, drugim izrazom utvrđuje izvjesnu *razliku* među njima. Hajdeger se previše pouzdava u kritičku mogućnost koju pruža otkriće ove Humboltove inkonkvencije, jer je na djelu dijalekticitet odnosa jezika i duha.

⁵² Heidegger, isto: „Was ist das Sprechen als der Ausdruck des Gedankens, wenn wir es nach seiner Herkunft aus der inneren Geistestätigkeit bedenken“.

⁵³ Herders *Werke, Über den Ursprung der Sprache*, hrsg. v. H. Düntzer, XXI 50: „Ohne Sprache hat der Mensch keine Vernunft und ohne Vernunft keine Sprache“.

⁵⁴ Humboldt, isto, § 6.

zakon uslovljava funkcije misaone moći čovjeka“.⁵⁵ Jezik i mišljenje ne mogu se razdvojiti, ali ni izjednačavati. Jezik je „samostalni princip!“

Suprotno Hajdegerovom kritičkom uvjerenju, Humbolt kaže: „Jezik je organ koji oblikuje misao. Intelktualna djelatnost, potpuno duhovna, duboko unutrašnja i koja u izvjesnom smislu prolazi bez traga, pomoću zvuka se materijalizira u govoru i postaje čulno dostupna. Intelktualna djelatnost i jezik na taj način čine jedinstvenu cjelinu. Mišljenje je uvijek nužno povezano s jezičkim zvucima; u protivnom, misao ne bi mogla postići jasnoću i razgovjetnost, a predstava ne bi mogla postati pojmom“.⁵⁶ Svijest i jezik su neodvojivi. Kao djelatnost duha koja se stalno obnavlja, jezik izražava misli artikulacijom zvuka. Veza jezika i mišljenja je bezuslovna, te je „jezik nužna pretpostavka mišljenja i u uslovima pune izolacije čovjeka“.⁵⁷ Jezik je organ mišljenja i izvan njega nema mišljenja: „Čovjek misli samo posredstvom jezika“.⁵⁸ Štaviše: „Čovjek je čovjek samo pomoću jezika“. Jezik je mjesto produkcije (Produktionsort), organ koji misao „oblikuje, stvara ili formira“ (bildet, erzeugt oder formt). Misao se oglašava, ali i oblikuje jezikom! Ona je oblikovana tek jezičkim oglašavanjem. Misao se razvija i stiče određenost samo opredmećivanjem u jezičkom izrazu: „Jezik je tako nužni uslov prvog stvaranja misli i napredujućeg oblikovanja duha“.⁵⁹

(5) Jezik kao postavka subjekta?

Hajdeger u Humboltom shvatanju jezika vidi manifestovanje tzv. „filozofije subjektivnosti“, jer se jezik u njoj posmatra kao *postavka subjekta*. Drži da najuvjerljiviji dokaz pruža sam Humbolt u paragrafu 20: „Kada se u duši istinski probudi osećaj da jezik nije prosto sredstvo razmjene uzajamnog razumijevanja, nego je istinski svijet koji duh mora postaviti između sebe i predmeta pomoću unutrašnjeg rada svoje snage, onda je duša na pravom putu da u njemu sve više pronalazi i polaže u sebe“.⁶⁰ Hajdeger misli da je Humboltov izraz „rad duha“ tipični diktum „novovjekovnog idealizma“ koji znači djelatnost po-

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ W. von Humboldt, isto, § 14: „Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken. Die intellectuelle Thätigkeit, durchaus geistig, durchaus innerlich und gewissermaßen spurlos vorübergehend, wird durch den Laut in der Rede äußerlich und wahrnehmbar für die Sinne. Sie und die Sprache sind daher Eins und unzertrennlich von einander.“

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto: „Der Mensch denkt nur vermittle der Sprache“.

⁵⁹ Isto, § 10: „So ist die Sprache ein nothwendiges Erforderniß zur ersten Erzeugung des Gedankens, und zur fortschreitenden Ausbildung des Geistes“.

⁶⁰ Humboldt, isto, § 20: „Wenn in der Seele wahrhaft das Gefühl erwacht, daß die Sprache nicht bloß ein Austauschmittel zu gegenseitigem Verständniß, sondern eine wahre Welt ist, welche der Geist zwischen sich und die Gegenstände durch die innere Arbeit seiner Kraft setzen muß, so ist sie auf dem wahren Wege, immer mehr in ihr zu finden und in sie zu legen“.

stavljanja (Setzen) koju provodi „spoznajni subjekt“: „Jer duh je pojmljen kao subjekt i tako je u subjektu predstavljena objekt-šema, onda mora postavljanje (thesis) biti synthesis između subjekta i njegovog objekta“. ⁶¹ Ovo *postavljeno* (Gesetzte) daje „pogled na cjeline predmeta“. Snaga subjekta između sebe i predmeta stavlja ono što Humbolt naziva „svijetom“ (Welt). Hajdeger misli da Humbolt stoji na stanovištu „suvereniteta apsolutnog subjekta“ (Flatscher), tj. *pred-stavnog* mišljenja koje izvanljudsku realnost tretira kao predmet kojim se spoznajno ovladava. On smatra da to stanovište treba napustiti, jer se do biti jezika ne može doprijeti preko modela pred-stavnog mišljenja ni preko ontologije prisutnosti koja jezik razumije kao biće među drugim bićima.

Sporna je vrijednost ovoga prigovora Humbolta. Uistinu, iz kartezijanske tradicije on je preuzeo pojam *reflektiranja* (Reflektieren), koji upućuje na moć razlikovanja mislećeg i mišljenog (Denkende und Gedachte). Njihov je jedinstveni izvor ljudska „duhovna moć“ (geistige Vermögen). Herder je imenuje pojmom *Besonnenheit*. Humbolt kaže: „Glavni uticaj jezika na čovjeka uslovljen je njegovom misaonom i u mišljenju tvoračkom silom: ta je djelatnost imanentna i konstruktivna za jezik“. ⁶² Duh u svojoj djelatnosti reflektira predmet tako što ga sebi suprotstavlja, stavlja ga nasuprot sebe, ali ga i vraća u sebe. Jezik započinje prvim aktom reflektiranja. ⁶³ Jezik je apsolutno nužan da bi se stekli čak i čulni utisci: „Subjektivna djelatnost stvara objekt u mišljenju. Nijedan oblik predstave se ne obrazuje kao čisto opažanje ranije datoga predmeta. Djelatnost čulnih organa treba da stupi u sintetičku vezu s unutrašnjim procesom djelatnosti duha; i samo ta veza uslovljava nastajanje predstave koja postaje objektom protivstavljajući se subjektivnoj sili i – budući ponovo opažen kao takav – opet se vraća u sferu subjekta“. ⁶⁴ Reflektiranje se može događati samo posredstvom jezika. Jezikom „duhovna moć“ nalazi sebi „put kroz usta u spoljašnji svijet“, ovaploćuje se kao riječ i „kao riječ se vraća u uho govornika“. Kao djelo subjektivnog reflektiranja, predstava se objektivira. Jezik sudjeluje u konstituiranju predmeta spoznaje. Humbolt ne polazi od kartezijanske suprotnosti mišljenja i bitka (subjekta i objekta), koja istodobno treba da bude prevladana, ali i očuvana kao pretpostavka. On polazi od njihovog izvornog jedinstva koje je duh. „Radu duha“ pripada da postavlja takvu pretpostavku i da je prevladava. Jezik u tome ima bitnu ulogu.

⁶¹ Heidegger, isto: „Weil der Geist als Subjekt begriffen und so im Subjekt Objekt-Schema vorgestellt wird, muß das Setzen (Thesis) die Synthesis zwischen dem Subjekt und seinen Objekten sein“.

⁶² Humboldt, isto, § 7.

⁶³ Isto: „Die Sprache beginnt daher unmittelbar und sogleich mit dem ersten Act der Reflexionen“.

⁶⁴ Isto, § 14.

Nova se teškoća pokazuje u Hajdegerovom tumačenju Humboltovih određenja jezika kao „svijeta“ (Welt) i „gledanja na svijet“ (Weltansich). Hajdeger krivo tumači određenje svrhe „Weltansich“ u smislu „dovođenja čovječanstva do izraza“. ⁶⁵ Uistinu, osim dva predočena, kod Humbolta se javlja i treći pojam jezika kao „međusvijeta“ (Zwischenwelt). Hajdegera ne okupira problem odnosa ova tri određenja jezika: „Jer njegov put prema jeziku nije određen jezikom kao jezikom, nego težnjom da se istorijski predstavi cjelina povijesno-duhovnog razvitka čovjeka u njegovom totalitetu, ali istodobno u njegovom odnosnom individualitetu“. ⁶⁶ Hajdeger zaključuje da se po Humboltu predočeno „shvatanje svijeta“ (Auffassen der Welt) može stvarati iz različitih izvora, jer je „izražajna snaga duha djelatna na mnogo načina“ („ausdrückende Kraft des Geistes auf mannigfache Weise tätig ist“). Tu otvara mogućnost da se „izražajna snaga“ shvati kao Lajbnicov pojam *expressio* u smislu *repraesentatio*, držeći da je jezik jedan od glavnih izvora „shvatanja svijeta“. Humboltu pripisuje stav da je jezik jedan od glavnih izvora. Stav o jeziku kao *izrazu* (mišljenja, duha, gledanja na svijet etc.) djelo je predstavnog mišljenja. Hajdegeru je stalo da Humbolta svede na reprezenta stanovišta o jeziku kao jednoj od oblikovnih formi ljudskog subjektiviteta koja se manifestira u gledanju na svijet, koji ima „oblikovnu snagu mjerila povijesnog razvitka čovjeka“. ⁶⁷ Hajdegerova kritika ovđe ipak udara u prazno, jer Humboltu jezik nije *expressio* u Lajbnicovom smislu.

Hajdeger nije shvatio bitnu ulogu Aristotelovih pojmova *ergon* i *energeia* u Humboltovom poimanju jezika. ⁶⁸ *Ergon* i *energeia* imenuju odnos *tvorevine* i *tvorenja*, tj. *statičkog* i *dinamičkog* karaktera jezika. *Ergon* izražava statički karakter jezika. Nije njegova izvorna pretpostavka – kako Hajdeger neosnovano tumači Humbolta – da naspram sebe postavlja izvanjezičku zbiljnost, te vlastiti nastanak smješta u vrijeme kada je već uspostavljen i učvršćen pogled na svijet njegovog govornika. Ta „pretpostavka“ je naknadno djelo samoga jezika, tj. duha koji je na djelu u jeziku, nikako njegova istinska pretpostavka. Po Humboltu, izvorna je pretpostavka jezika – njegova sama *energeička bit*. U njoj je odmah na djelu bit jezika. *Energeia* za njega nije djelatnost u Lajbnicovom smislu „djelatnosti subjekta“, kako misli Hajdeger. Naprotiv, tek se sa stanovišta *energeje* može razumjeti kako se u statičkom poimanju jezika korijeni metafizički pojam jezika. Bit jezika po Humboltu je dinamička, djelatna i tvoračka

⁶⁵ Heidegger, isto: „In solcher »Weltansicht« bringt sich ein Menschentum zu seinem Ausdruck“.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto, str. 238.

⁶⁸ Ne stoji Hajdegerov stav da „Humbolt bit jezika određuje kao *energeia*, koja je ipak shvaćena sasvim negrički u smislu Lajbnicove monadologije kao djelatnost subjekta.“

bit. Jezik je duhovna produktivna djelatnost. Humbolt je vodeću ideju filozofije njemačkog idealizma o slobodnoj produktivnoj ljudskoj djelatnosti kao središtu teorijskog, praktičkog i poietičkog držanja čovjeka protekao i na poimanje jezika. Jezik ne nailazi na gotovu zbiljnost, nego se ona može predmetno i spoznajno uspostaviti tek jezikom. Ona se sukonstituira u jezičkim aktima⁶⁹ te prema tome jezičke kategorije oblikuju „jezičko viđenje svijeta“ (Weltansicht).⁷⁰

(6) Jezik i čovjek.

Humbolt je postavio zadatak da preko rasvjetljivanja biti čovjeka i duha dokuči bit jezika. Međutim, u istraživačkom procesu se spontano kod njega smjer zadatka obrnuo. Umjesto da preko duha i čovjeka sudi o biti jezika, Humbolt je preko jezika počeo tragati za biti duha i čovjeka! Da je temeljno studirao cjelinu Humboltovog spisateljskog opusa, Hajdeger bi se suočio s ovim strategijskim obrtom i njegovim konsekvencijama po njegovu kritiku Humboltovu pojma jezika. Tada bi morao odustati od predubjeđenja da je za Humbolta jezik samo jedna *differentia specifica* čovjeka kao duha. Ostajanje pri predubjeđenju ohrabrivalo ga je u radikalizaciji pitanja o biti jezika. Iz tog duha nastala je njegova prividno zbunjujuća demarkacija po kojoj je, navodno, Humbolt pitao o „biti jezika“ (Wesen der Sprache), a on pita o „jezičkoj biti“ (Sprachwesen) prema smjerokazu traženja „načina kako biva jezik kao jezik...“.⁷¹

Hajdeger prigovara Humboltu da ne pita o biti jezika kao jezika, nego o jeziku vođen pitanjem o duhovnom razvitku ljudskog roda. Tako zanemaruje Humboltovo promišljanje dijalekticiteta u odnosu između aprioriteta i aposterioriteta jezika, između jezika kao načina djelatnosti izvorne biti duha i jezika u njegovom povijesnom promjenljivom karakteru. Aristotel je rasvijetlio problem odnosa između univerzalnosti antropološke biti jezika i razlike ljudskih jezika. Humbolt je svrhu vlastitog spisa vidio – ta se svrha ističe u njegovom naslovu – u raskrivanju korijena „različitosti ljudskih jezičkih građevina“. Hajdegera taj problem nije podstakao da vrijednost vlastite tauološke postavke „Jezik je jezik“(!) stavi u problemski odnos s fakticitetom postojanja mnoštva različitih jezika. Njegova postavka jezika „kao jezika“, kao „kuće bitka“ etc. implicira nužnost jednog jedinog ljudskog jezika! On izbjegava pitanje – obavezujuće kod Aristotela i Humbolta – kako se bit jezika objektivira u beskrajnoj razlici ljudskih jezika. To pitanje s najvišom filozofskom legitimnošću pita će, kako i zašto se u *jednoj jedinstvenoj* biti jezika

⁶⁹ Prechtel, Peter, *Sprachphilosophie*, Metzler, Stuttgart, 1999, str. 52.

⁷⁰ W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium*, isto, § 20.

⁷¹ Heidegger, isto: „Das aus solcher Hinsicht begriffene Wesen der Sprache zeigt indes nicht auch schon das Sprachwesen): Die Weise, nach der die Sprache als die Sprache west, d. h. währt, d. h. in dem versammelt bleibt, was die Sprache in ihr Eigenes als die Sprache zu ihr selbst gewährt“.

događa *prva razlika*, prvo *udvostručenje* (Entzweiung) biti koje daje da iz jedne biti jezika nastane *mnoštvo konkretnih jezika*! Odgovor na ovo pitanje iskazuje potrebu za kategorijalitetom dijalektičko-spekulativnog mišljenja. Za Hajdegera je ono *terra incognita*!

Napokon, ne stoji Hajdegerova teza da Humboltov put prema jeziku – koji vodi preko čovjeka – odmiče od biti jezika kao jezika prema onome drugome što nije jezik, naime, prema „pronicanju i prikazivanju duhovnog razvitka ljudskog roda“. ⁷² Humbolt je sasvim određen: „Stvaranje jezika je uslovljeno unutrašnjom potrebom čovječanstva. Jezik nije naprosto spoljašnje sredstvo opštenja ljudi, održavanja društvenih veza, nego je usidren u samoj prirodi čovjeka i nužan za razvitak njegovih duhovnih snaga i formiranje viđenja svijeta, što čovjek može postići samo onda kad svoje mišljenje dovede u vezu s društvenim mišljenjem“. ⁷³ Jezik je *medium* u kome se stvari unutrašnjeg i spoljašnjeg svijeta mogu susresti. On posreduje pristup stvarima. Ono što čovjek na njima spoznaje, načelno je već vođeno predrazumijevanjem datim u jeziku. Čovjek se toga vođenja ne može osloboditi: „Čovjek živi s predmetima (...) isključivo onako kako ih jezik njemu dovodi“. I dalje: „Čovjek misli, oseća i živi samo u jeziku“. ⁷⁴ Tu misao je dokučio već Haman: „Bez riječi nema uma, nema svijeta“.

Humbolt kaže da „čovjek živi s predmetima poglavito tako kako mu ih jezik privodi“. Volfart tvrdi da postoji izvjesna srodnost između Humboltove ideje u supripadnosti jezika i gledanja na svijet (Weltansicht) i teze „pozno-ga“ Hajdegera o supripadnosti *In-der-Welt-Sein* i *In-der-Sprache-Sein*. No, u konačnici, pokazuje se da najvećim dijelom ne stoji njegov pokušaj da Humbolta kritički predstavi kao reprezentu tradicije metafizičkog mišljenja jezika. Pokazuje se neopravdanim njegovo svođenje Humboltovog pojma duha na „spoznajni subjekt“ i njegove djelatnosti na postavljanje (Setzen). U Humboltovom poimanju jezika ne „govori metafizika njegovog vremena“, nego filozofija njemačkog idealizma.

⁷² Heidegger, isto: „Humboldts Weg zur Sprache nimmt die Richtung auf den Menschen, führt durch die Sprache hindurch auf anderes: das Ergründen und Darstellen der geistigen Entwicklung des Menschengeschlechtes“.

⁷³ W. v. Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues*, isto, § 5.

⁷⁴ W. v. Humboldt, *Über den Nationalcharakter der Sprachen*, In: Werke in fünf Bänden, Band III. Schriften zur Sprachphilosophie, Hrsg. Von A. Flitner und K. Giel, Cotta Verlag, Stuttgart, 1963, str. 64: „Der Mensch lebt mit den Gegenständen... ausschließlich so, wie die Sprache sie ihm zuführt“; „Der Mensch denkt, fühlt und lebt allein in der Sprache“.

Literatura:

- Heidegger, Martin, Gesamtausgabe, Bd. 12; *Unterwegs zur Sprache*, Frankfurt, Vittorio Klostermann, 1985.
- Heidegger, Martin, *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb, 1985.
- Gadamer, H.-G., *Wahrheit und Methode*, Mohl Siebeck Tübingen 2010.
- Franzen, Winfried, *Martin Heidegger*, J. B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1976.
- Kompa, Nikola (Hrsg.) *Handbuch Sprachphilosophie*, J. B. Metzler, Stuttgart, 2015.
- Perović, Milenko A., *Aristotelova filozofija jezika I–II*, Arhe, Novi Sad, br. 27/2017.
- Perović, Milenko A., *Aristotelova filozofija jezika I–II*, Arhe, Novi Sad, br. 28/2017 (u štampi).
- Perović, Milenko A., *Humboltovo zasnivanje filozofije jezika*, 1. dio, *Lingua Montenegrina*, IX/I, br. 17, Cetinje, 2016, str. 3–21.
- Perović, Milenko A., *Humboltovo zasnivanje filozofije jezika*, 2. dio, *Lingua Montenegrina*, IX/II, br. 18, Cetinje, 2016, str. 3–22.
- Posselt Gerald, Flatscher Matthias, *Sprachphilosophie*, Eine Einführung, Facultas Verlags-und Buchhandels AG, Stuttgart, 2016.
- Precht, Peter, *Sprachphilosophie*, Metzler, Stuttgart, 1999.
- Tze-Wan Kwan, *Wilhelm von Humboldt als deutscher Idealist*, In: *Die Realität der Idealisten*, Böhlau Verlag Köln, 2008.
- Zecher, Reinhard, *Die Sprache der Sprache*, Königshausen & Neumann, 1999.

Milenko A. PEROVIĆ

HEIDEGGER'S CRITICISM OF PHILOSOPHY OF LANGUAGE

In many of the philosophical and linguistic circles in the world, the considerations that come from the peculiar understanding of the language in the “late” Heidegger’s writings are still strongly influential. This is particularly true for his criticism of the metaphysical tradition of the philosophy of language shaped in the historical-philosophical process flowing from Aristotle to Humboldt and through Humboldtianism and Neo-Humboldtianism to this day. The author already subjected to a critical review Heidegger’s criticism of Aristotle’s philosophy of language in his previous works. In this paper, the author subjects to criticism Heidegger’s critical attitude towards Humboldt’s philosophical concept of language.

Key words: *Philosophy of language, language, Heidegger, Humboldt*

UDK 811.163.4'366.542

UDK 811.161.2'366.542

Izvorni naučni rad

Людмила ВАСИЛЬЄВА (Львів)

Львівський національний університет імені Івана Франка

milav2000@yahoo.com

**ВОКАТИВ В УКРАЇНСЬКІЙ І ХОРВАТСЬКІЙ МОВАХ:
МОРФОЛОГІЧНІ, ПРОСОДИЧНІ ОЗНАКИ, ОСОБЛИВОСТІ
ВЖИВАННЯ (на тлі інших слов'янських мов)**

U ukrajinskom i hrvatskom jeziku gramatička kategorija padeža ubraja se u najvažnije gramatičke kategorije imenica, jer se dosljedno realizira morfološkim sredstvima (nastavcima). Padež je regularni tip deklinacije imenica koji se raščlanjuje na najveću količinu morfoloških grafema, sedam padeža u usporedbi s drugim morfološkim kategorijama u ovim jezicima, pa je dosljedno korelativna morfološka kategorija potpuno alternacijskog tipa, zaštićena od leksičkog utjecaja. U morfološkom sustavu ukrajinskog i hrvatskog jezika nema morfološke derivacije padeža ili morfološke izvedenosti jednog padeža od drugog. Sintaktičkom derivacijom padeži objedinjuju morfološki i sintaktički sustav jezika u jednu gramatičku kategoriju. U članku se istražuju morfološke, prozodijske značajke vokativa i njegove semantičko-sintaktičke varijante u ukrajinskom i hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: *vokativ, hrvatski jezik, ukrajinski jezik, gramatički sustav, značajke vokativa, semantičko-sintaktičke varijante vokativa*

Групування одиниць за семантико- і формально-граматичними функціями зумовлене кореляцією слів з денотатами об'єктивної дійсності. До граматичних категорій складного характеру належить категорія відмінка, оскільки вона пов'язана з усіма головними структурами мови – семантичною, синтаксичною і морфологічною. Відмінок представлений у різних мовах (якщо ця категорія наявна в певній мові) різним числом компонентів: від двох-трьох до їх кількох десятків. У граматичній категорії відмінка поєднанням логічного, формального і семантичного підходів до характеристики власне граматичних значень умотивована

диференціація іменних словоформ. Вони реалізують відповідні поняття – суб'єкта, адресата – у незалежних відмінків, – об'єкта, інструментала, локатива – у залежних відмінків.

Для граматичної категорії відмінка характерний вплив синтаксичної позиції на функціональну значимість слова. Зазначимо також, що співвідношення змісту і форми в цій граматичній категорії визначається семантичним варіюванням останньої. Сутнісні функції відмінків з різними варіаціями їх формальної репрезентації становлять ніби горизонталь семантичних властивостей слів, переданих формами граматичної категорії відмінка. На вертикалі ж простежуються вже функції іменних словоформ, семантико-синтаксичні ознаки яких зумовлені трансформаційними процесами всередині синтаксичних конструкцій.

Грамматична категорія відмінка у хорватській та українській мовах належить до найважливіших граматичних категорій іменника з огляду на те, що вона послідовно відображається морфологічними засобами (закінченнями). Відмінок становить регулярний тип словозміни іменника, який розчленовується на найбільшу, порівняно з іншими морфологічними категоріями в цих мовах морфологічних граєм, – сім відмінків – і є послідовно корелятивною морфологічною категорією абсолютного альтернативного типу, яка характеризується закритістю для впливу лексики¹.

Морфологічна зміна відмінків у чергуванні відмінкових словоформ не передбачає відношень морфологічної похідності у випадках, коли відмінки виконують свою первинну семантико-граматичну функцію. Однак відсутність похідності не означає рівноправності всіх словоформ, що репрезентуються різними граємами. Так, називний відмінок у хорватській та українській, як і інших слов'янських мовах, – головний у категорії відмінка, оскільки передає основне для комунікації відношення предмета до предиката – відношення суб'єкта, – проте і він не становить бази для відношень похідності, якщо братимемо до уваги саме первинну семантико-граматичну функцію.

У морфологічній системі хорватської та української мов відсутні явища морфологічної деривації відмінків чи морфологічної похідності одного відмінка від іншого. Однак коли йдеться про синтаксичну систему, явища синтаксичної похідності одних відмінкових форм від інших знаходять свій вияв. Синтаксичною деривацією відмінки поєднують морфологічну і синтаксичну системи мови в єдину граматичну систему. Усі синтаксичні дериваційні зміни граєм викликаються предикатами, які

¹ Іван Р. Вихованець, *Система відмінків української мови*, Наук. думка, Київ, 1987, с.28. – 231 с.

„провокують“ синтаксико-дери́ваційні зміни відмінків. Дещо, здавалося б, о́сторонь від такої системи відношень у хорватській і в українських мовах перебуває вокатив.

Мета цієї статті розглянути у зіставному плані вокатив щодо його вживання в хорватській та українській мовах. Цей відмінок, на нашу думку, має всі типові для даної граматичної категорії семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні та морфологічні ознаки. Незважаючи на наявність цих ознак, в українській науці про мову вокатив певний час кваліфікували як кличну форму², а в сербсько-хорватській/хорватсько-сербській називали „особливою формою самостійних слів“, хоча й наводили п'ятим відмінком у парадигмі. Як зазначено в граматиці М. Стевановича: „Вокатив, щоправда, не є ніяким відмінком, ні частиною речення взагалі, а лише однією особливою формою самостійних слів, що ставиться перед частинами речення або між ними“³. В останньому випадку акцентувалися насамперед семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні ознаки цього відмінка⁴. Актуальність теми зумовлена потребою повніше визначити граматичні особливості вокатива, а саме його морфологічне вираження та місце в граматичній системі хорватської та української мов. Головними завданнями є дослідити морфологічні, просодичні ознаки вокатива та його семантико-синтаксичні різновиди в обох мовах. Перспективою даної роботи є розширення досліджуваного матеріалу для простеження вживання вокатива, виявлення його конкурентоспроможних потенцій, особливостей його функціонування у різножанрових текстах на матеріалі різних слов'янських мов. Принагід-

² Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда, Наукова думка, Київ 1969, с.76. Вокатив, зокрема в українській мові, у ролі відмінка, а не кличної форми, призначеної винятково для вираження звертання, у відмінковій системі має складну історію становлення. Протягом тривалого часу українські мовознавці дискутували щодо того, як кваліфікувати відмінкову парадигму, як шести чи семикомпонентну, включаючи до неї кличний відмінок. Ґрунтовні дослідження українських мовознавців О.О. Потебні, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, М.С. Скаба (Александр А. Потебня *Из записок по русской грамматике*, Т. 1–2, Учпедгиз, Москва, 536 с.; Іван Р. Вихованець, *Система відмінків української мови*, Наукова думка, Київ, 1987, 231 с.; Іван Р. Вихованець, Катерина Г. Городенська, *Теоретична морфологія української мови*, Унів. вид-во „Пулсари“, Київ, 2004, 398 с.; Мар'ян С. Скаб, „Кличний відмінок та його синтаксичні функції“, *Ін: Українська мова і література в школі*, №1, 2000, с. 64–66; Мар'ян С. Скаб, *Грамматика апелій в українській мові*, Місто, Чернівці, 2002, 272 с.), спричинили остаточне закріплення вокатива у відмінковій парадигмі цієї мови.

³ Михаїло Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*. Књ.1, Научно дело, 1986, с. 184.

⁴ Ibid.

но зазначимо, що зверненість (апелятивність), тобто орієнтованість на реального чи уявного реципієнта характерна для кожної форми реалізації мови⁵. Апелятивність зазвичай виражається через мовні одиниці, що називають адресата. У науці про мову їх називають „звертаннями“, „одиницями апеляції“, „вокативами“ тощо і розглядають у граматичних описах системи мови взагалі та конкретних мов зокрема⁶. Звертання в українській та хорватській мовах мають як спільні, так і відмінні риси, що спричинено певними типологічними відмінностями між мовами, а також культурними та іншими позалінгвальними чинниками. З огляду на це деякі сучасні дослідження велику увагу приділяють, зокрема, й соціолінгвальним особливостям звертання⁷.

Дослідники синтаксису слов'янських мов часто не розчленовують кличний відмінок (або звертання, у мовах, в яких кличний відмінок не виділяють) на низку різновидів, або вважають один з його різновидів репрезентантом усієї грами. Зокрема, І.К. Кучеренко вважав, що основною функцією кличного відмінка в українській мові є вираження підмета в реченні, тоді як окремо використані іменники у кличному відмінку можуть бути виразниками односкладних вокативних речень або компонентами складних речень⁸. У російській мові, на думку В.П. Пронічева, звертання виконує виключно реченнєвотвірну функцію⁹. Подекуди в одному різновиді вокатива вбачають подвійний член речення, наприклад, маємо на увазі, кваліфікування вокатива при імперативі напівпідметом, напівзвертанням (потенційне вокативне речення) Г.Н. Ключовим¹⁰. Автори „Граматики чорногорської мови“ вважають вокатив своєрідним реченням, яке виконує функцію звертання до співрозмовника, яке служить спонуканням його до мовленнєвого акту. При цьому вони зазнача-

⁵ Оксана В. Проценко, „Звертання в дискурсі спілкування батьків та дітей“, In: Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, серія: Філологічні науки (мовознавство; вип. 6, Вид-во ВНУ ім. Лесі Українки, Луцьк, 2009, с. 214–218.

⁶ Мар'ян С. Скаб, *Грамматика апеляції в українській мові*, Місто, Чернівці, 2002, с.2.

⁷ Agnieszka Szarkowska, *Forms of Address in Polish-English Subtitling*, Peter Lang Ag, Frankfurt am Main, 2012, 252 p.; Інна О. Бойко, Особливості апелятивних номінацій сучасного українського розмовного дискурсу, In: Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, Вип. 41, Харків, 2015, с.17–25.

⁸ Ілля К. Кучеренко, *Категорія відмінка в сучасній українській мові*, Львів: Вид-во Льв. ун-ту, Львів, 1961, с. 26–34; Ілля К. Кучеренко, *Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія*. Ч.1, Вид-во Київ. ун-ту, Київ, 1961, с. 142–156.

⁹ Владимир Е. Проничев, *Синтаксис обращения*, Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, Ленинград, 1971, с. 88.

¹⁰ Геннадий Н. Ключов, „О разработке проблематики обращения“, In: Русский язык, Изд-во Белорусского ун-та, Минск, 1981, с. 30.

ють спільність вокатива з імперативом з огляду на їхню спрямованість на другу особу, а з огляду на відсутність у нього можливості посісти ту чи іншу позицію в реченні, відносять до неповнозначних форм слова¹¹. У деяких видах текстів, наприклад, в усній народній поезії, вокатив подекуди вживають замість номінатива у функції підмета у реченні. У цій функції, він, зрозуміло, втрачає функцію звертання¹².

У граматичній структурі української і хорватської мов вокатив, зазвичай, виділяється морфологічними, синтаксичними та просодичними засобами. З морфологічного погляду вокатив має в обох досліджуваних мовах у низці випадків кінцевий словозмінний афікс (закінчення), що свідчить про синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення форми цього відмінка до інших складових речення. „Функціонування кличного відмінка у сфері семантичного синтаксису, зазначає дослідниця О.К. Беспояско, пов'язане з формуванням особливого типу адресатно-суб'єктної функції, що суміщає в собі нетипові для семантико-синтаксичної організації речення ознаки семантими адресата – потенційного суб'єкта дії“¹³. Отже, вокатив має свої особливості у вираженні функції суб'єкта. Як відомо, функція суб'єкта притаманна і номінативові. Іменник з граматичними ознаками вокатива у семантичній проекції називає „адресат об'єкт, до якого звертається мовець, і суб'єкт – потенційний реалізатор волевиявлення мовця“¹⁴, вокатив є „формою самостійних слів для звертання“¹⁵.

Сьогодні в граматичній системі української мови вокатив „повернув“ собі статус відмінка, і наукові видання, у їх числі український правопис, починаючи з початку 90-рр. ХХ ст. знову зазначають кличний як відмінок. Без сумніву, в збереженні цієї важливої граматичної ознаки української мови значна заслуга мовознавчої наукової думки України. Проте тривале невикористання вокатива мовцями-українцями в різних регіонах країни, яке було пов'язане, з одного боку, впливом російської мови, а другого, – значною мірою, невизначеністю статусу цієї відмінкової форми в мовознавстві, привело до того, що кличний відмінок до цього часу великою кількістю українців замінюється формою номінатива. При цьому існування вокатива в мові ці мовці здебільшого не заперечують,

¹¹ Adnan Čirgić, Ivo Pranjković, Josip Silić, *Gramatika crnogorskog jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010, str. 183.

¹² Ibid.

¹³ Олена Беспояско, *Іменні граматичні категорії*, Наукова думка, Київ, 1991, с. 27.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ *Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда*, Наукова думка, Київ, 1969, с.185.

отже, вони реалізують у мовленні функції вокатива використанням логічного наголосу.

У сучасній хорватській науці про мову вокатив, як і номінатив, належать до „незалежних“ відмінків¹⁶, в українській – називний (а також знахідний) має статус „центрального“ відмінка¹⁷, кличний – має певні ознаки периферійності¹⁸.

Відомо, що значення потенційного суб'єкта дії, характерне для адресно-суб'єктної функції, відтворюється всіма формами вокатива. Ця функція реалізується лише при предикатах імперативної дії, яка в мовній репрезентації формально-граматичного рівня здійснюється дієсловами другої особи наказового способу. Семантико-синтаксичними ознаками при цьому, на думку дослідниці О.К. Беспояско, є апелятивність, другоособовість, активність, вихідність і потенційність дії¹⁹. Відмінкові форми кличного відмінка в контексті дієслів неімперативної дії реалізують функцію суб'єкта реальної дії²⁰. Морфологічними засобами вияву в категорії іменника значення потенційного суб'єкта є закінчення кличного відмінка, яке наявне в обох мовах у іменників чоловічого і жіночого роду.

В українському правописі послідовно і чітко окреслені морфологічні ознаки вокатива для іменників усіх відмін. Для іменників першої відміни це: закінчення -о (тверда група: *сестро, Ганно Михайлівно, перемого*), -е, -є (м'яка і мішана групи: *земле, круче, Маріє, сім'є*), -ю (деякі пестлива іменники м'якої групи: *бабусю, Галю, татусю*); для іменників другої відміни: -у (іменники твердої групи (зокрема, із суфіксами -ик, -ок, -к-о та іменники мішаної групи з основою на шиплячий, крім на приголосний „ж“: *синку, батьку, слухачу*, а також іменники: *діду, сину, тату*), -ю (іменники м'якої групи: *вчителю, Грицю, краю*), -є (безсуфіксні іменники твердої групи, іменники м'якої групи із суфіксом -ець, деякі іменники мішаної групи, зокрема, власні назви з основою на приголосні *ж, ч, ш, дж* і загальні назви на приголосні *р, ж*: *голубе, дружє, хлопче, стороже*, прізвища прикметникового походження та географічні назви: *Глібове, Києве*); іменники третьої відміни мають закінчення -є (*любове, смерте*)]²¹. Трапляються поодинокі випадки, коли у функції кличного

¹⁶ Eugenija Barić i dr., Gramatika hrvatskoga književnoga jezika, Školska knjiga, Zagreb, 1990, str. 66.

¹⁷ Іван Р. Вихованець, Система відмінків української мови, Наук. думка, Київ, 1987, с. 66.

¹⁸ Ibid, С. 138.

¹⁹ Олена Беспояско, Іменні граматичні категорії, Наукова думка, Київ, 1991, с. 27.

²⁰ Ibid, С. 28.

²¹ Український правопис. 4-е виправлене видання, Наукова думка, Київ, 1993, с. 66, 74, 77.

відмінка використовується називний, але така форма вживається паралельно з формою вокатива: порівн. *Глібов і Глібове*²². Відсутність морфологічних засобів фіксації значення потенційного суб'єкта дії (реалізація функції вокатива номінативом іменників середнього роду або іменників у множині компенсується використанням логічного наголосу.

Найважливіші хорватські граматики, мовний поради́ник, а також різноманітні посібники з морфології та синтаксису відмінків для шкіл на вищих навчальних закладів Хорватії та для іноземців, які вивчають хорватську мову, відводять вокативові належне місце²³. Вживання його носіями хорватської мови викликає у них певні труднощі. Вони передусім пов'язані з використанням у ролі вокатива форм номінатива, що закріплене хорватською нормою. Зокрема, граматика хорватської мови окреслює такі морфологічні особливості вокатива: для зразка *-a* закінчення – *-e* (*izvore, otočanine* з тим, що іменники, основа яких закінчується на *-k, -g, -h* мають у цьому відмінку палаталізовану основу з чергуваннями: *k/u, g/ž, h/š voj-niče, vraže, trbuše*), *-u* (іменники, які закінчуються на м'який приголосний або на групи приголосних *-št, -žd: panju, ražnju*). Граматики подають певні обмеження з приводу вживання одного і другого закінчення. Зокрема, з метою, того, щоб палаталізована певного іменника не була надто фонетично відмінною від основи номінатива, такі іменники, як *konjic, financ, Fris* мають у вокативі закінчення *-u*, а не *-e*, яке зумовлює явище палаталізації. У іменників цього ж зразка, які означають живі істоти та предмети чи явища, та закінчуються на *-o, -e* у формі вокатива використовується номінатив: *rašćupanko, torero, korzo*. Однак різниці у формах немає лише на письмі: наприклад, іменник *rašćupanko* має в номінативі довгий висхідний наголос на третьому складі *rašćupánko*, а у вокативі короткий нисхідний наголос на першому складі *rašćupanko*. Отож, форми вокатива і номінатива мають різні просодичні властивості, відбувається зміна якості і довжини наголосу. Відмінності в наголошенні спостерігаються не лише у тих словоформах, коли останні збігаються на письмі. Зокрема, іменник *čòvjek* має форму вокатива *čòvječe*, яка своїми морфологічними особливостями різниться від номінатива. Проте відмінними є в цього іменника і просодичні властивості форм номінатива і вокатива: *čòvjek* (ном.) *čòvječe* (вок.), відбувається зміна якості наголосу. Таких форм є низка: *òrač – óraču, òrao – órle, mòmak – mótnče, čudotvòrac – čudotvórče, gospòdar – gospòdaru, pòmoćnik – pómoćniče*. У зазначених формах відбувається насамперед зміна місця наголосу, а крім неї, різниця полягає і в різних кількісних та якісних характеристиках

²² Ibid, с.74.

²³ M. Cesarec *Sintaksa padeža*, Školska knjiga, Zagreb, 1997, 68 str.

наголосу. Іменники зразка *-e* мають у вокативі головно закінчення *-o*: *kućo, majko* та *-e* – іменники, які закінчуються на *-ica*: *sestrice, učiteljice*. Однак існує низка винятків, пов'язаних з уживанням вокатива. Це можуть бути дублетні форми, коли поряд з формою вокатива використовується номінатив, зокрема це стосується загальних назв чоловічого роду: *vojvodo i vojvoda*. Іменники, які позначають родинні стосунки, зокрема, – *tetka, ujna, strina* мають вокативні форми, які дорівнюють номінативу. Крім того, низка іменників із закінченням *-ica*, які можуть бути відповідно до комунікативної ситуації і жіночого, і чоловічого роду, має можливість застосування двох закінчень вокатива *-o* та *-e*: *izjelico i izjelice, kukavico i kukavice*. Зміни просодичних властивостей на рівні наголосу зазнають і іменники цього зразка відмінювання. Це стосується іменників: *vòda* (ном.) – *vódo* (вок.) (зміна якості наголосу), *olùja* (ном.) – *òlūjo* (вок.) (зміна якості, тривалості наголосу та поява довготи), *domája* (ном.) – *dòmājo* (вок.) (зміна місця, якості, тривалості наголосу та поява довготи), *tetóva* (ном.) – *tètōvo* (вок.) (зміна місця, якості, тривалості наголосу та поява довготи). Іменники зразка *-i* мають у вокативі закінчення *-i*: *smrti, riječi, kokoši*. Змін на рівні наголосу та довготи у іменників цього зразка немає. Зазначимо також, що в усіх випадках вживання хорватського вокатива передбачається відповідна інтонація²⁴.

Свої особливості має і вокатив власних назв. Сучасна хорватська академічна норма допускає в цьому відмінку дублетні форми лише в апозитивних зв'язках на зразок: *Šimić, gospodine Šimiću i godpodine Šimić*. Форма кличного відмінка, яка дорівнює називному, є стилістично забарвлена і характерна для строго офіційного спілкування]²⁵. Прізвище, яке вживається зі звичайним означенням, вимагає лише форми кличного відмінка: *poštovani Šimiću, dragi Kišu*.

Українська норма допускає можливість поєднання в апозитивних зв'язках ще й власного імені та слова „пан”. При цьому обидва слова за українською нормою мають форми кличного відмінка: *пане Петре, пане Горе*.

У хорватській мові в іншомовних особових іменах і прізвищах, які закінчуються на задньоязикові приголосні *g, k, h*, форма кличного відмінка дорівнює формі називного. За хорватською академічною нормою, при використанні форми кличного відмінка в таких іменах та прізвищах палаталізована основа зазвичай не допускається, тому в них може вживатися лише закінчення *-u*: *Fric - Fricu, Salih - Salihu*.

²⁴ Eugenija Barić i dr., Gramatika hrvatskoga književnoga jezika, Školska knjiga, Zagreb, 1990, str. 73, 75, 78, 87, 89.

²⁵ Eugenija Barić i dr., Hrvatski jezični savjetnik, Pergamena, Zagreb, 1999, str. 119.

Питомі хорватські імена з нульовим закінченням, перед яким є задньоязикові приголосні *g, k, h*, а також *s* мають дублетні форми кличного відмінка: перша дорівнює формі називного, друга є вокативною формою з закінченням *-e*: *Predrag i Predraže, Ignac i Ignache*.

Питомі хорватські прізвища з нульовим закінченням, перед яким перебувають задньоязикові приголосні *g, k, h* і *s* (у тому числі прізвища на *-ak, -ek, -ec, -ac*) та всі інші прізвища, які за законами, що діють у хорватській фонетичній підсистемі, повинні мати палаталізовану основу у формі кличного відмінка після закінчення *-e*, з метою уникнення цього перехідного пом'якшення використовують лише закінчення *-u*: *Cvek – Cveku, Nemec – Nemecu, Trenk – Trenku, Debeljuh – Debeljuhu*.

Власні назви, які закінчуються на голосний, і кайкавські пестливі імена та деминутиви на *-ek* (на зразок *Ivek, Slavek*) мають у кличному відмінку лише форму, яка дорівнює називному.

Власним назвам, як і загальним притаманна просодична різниця між номінативом і вокативом. Наприклад, *Nijémac – Nijêmtše* (зміна якості наголосу).

Зупинимося також на головних семантико-синтаксичних різновидах вокатива. Як ми зазначили вище, найвиразніші особливості вокатива виявляються в синтаксичних конструкціях з дієслівними присудками у формі наказового способу. Тут вокатив вступає в предикативний зв'язок з присудком і виражає адресатну семантику, а саме виконує роль потенційного суб'єкта дії. У хорватській та українській мовах функція адресата – потенційного суб'єкта дії – є первинною семантико-синтаксичною функцією вокатива, з якою вступає в кореляцію його первинна формально-синтаксичні функція суб'єкта:

Anice, jesi li kupila kruh? Djeco, dođite odmah kući!;

Ганно, ти хліба купила? Діти, негайно йдіть додому!

Зазначена функція є базовою для вокатива. Вона певною мірою нейтралізується в конструкціях на зразок:

Jadniče, uopće ne mislim na tebe. Bidaču, ja взагалі про тебе не думаю; Gospodine, koliko je sati? Добродію, котра година?

Наведені конструкції ґрунтуються на згорнутому вихідному реченні з дієслівним присудком наказового способу і головному реченні з будь-якою структурою. У подібних конструкціях у вокативі на перший план висувається його семантичне ядро – значення адресата. Семантичного знебарвлення тут відповідно зазнає функція потенційного суб'єкта дії. У семантико-синтаксичному плані вокатив виконує функцію семантично акцентованого адресата і нейтралізованого суб'єкта дії. А у формально-синтаксичному – функцію другорядного члена речення.

Форма вокатива в конструкціях на зразок: *Ti maleni crve! Ti, golube moj, što radiš? Tu, žalostivij hrobaču! Tu, golube mii, što porobljaeš?* – семантично дублює займенники другої особи і виконує тотожну займенникові семантико-синтаксичну функцію. У конструкції: *Ti, golube moj, što radiš? Tu, golube mii, što porobljaeš?* – вокатив наділений семантико-синтаксичними ознаками активності, вихідної спрямованості. Принагідно зазначимо, що подібні конструкції із займенниками значно рідше вживаються мовцями-хорватами, аніж українцями. Це, на нашу думку, зумовлене переважанням в хорватській мові безсуб'єктних синтаксичних конструкцій, в яких суб'єкт визначається за формою предиката.

Отже, залежно від різних типів конструкцій у хорватській та українській мовах розрізняються такі різновиди вокатива: семантично складний вокатив (кличний адресата – потенційного суб'єкта дії), семантично складний вокатив акцентованого адресата і відповідно нейтралізованого суб'єкта, вокатив полісемантичний, що ідентифікує, дублюючи відповідну семантико-синтаксичну функцію граматично пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи (ця конструкція є відповідно частотнішою в українській мові). У своїй першій функції адресата – потенційного суб'єкта дії вокатив може виступати в позиції односкладних речень – речень звертань. Вокатив самостійний у реченнєвотвірних потенціях, він перший за у переліку реченнєвотвірний відмінок, оскільки майже в усіх випадках його вживання стає конденсатором суб'єктно-предикативно-адресної структури.

Таким чином, в сучасній хорватській і українській мовах вокатив має власні розрізнявальні морфологічні ознаки. В обох мовах – це закінчення та інтонація. У хорватській мові, на відміну від української, вокатив характеризується ще й зміною деяких інших просодичних властивостей. Це, зокрема, зміна якісної та кількісної характеристики наголосу, поява довготи тощо. У деяких випадках, коли в обох мовах вокатив морфологічно збігається з номінативом, відсутність морфологічних ознак компенсується такою просодичною характеристикою, як інтонація. Подібні можливості вокатив актуалізує в інших середньо-південнослов'янських мовах.

Завершуючи зазначимо, що хоча сьогодні вокатив у багатьох слов'янських мовах має тенденцію до морфологічної факультативності, з огляду на своєрідність особового значення цього відмінка та синтаксичну функцію іменників у позиції звертання виникає проблема наявності вокатива (морфологічно омонімічного називному), наприклад в російській, словацькій, польській, чеській, словенській та інших мовах.

Проте, зокрема, у македонській мові, яка доволі давно втратила систему відмінювання іменників, усе ж, до цього часу збереглися форми вокатива. Щоправда, паралельно в його функції вживаються морфологічно омонімічні форми номінатива.

Література

- Олена Беспояско, *Іменні граматичні категорії*, Наукова думка, Київ, 1991, 171 с.
- Эмиль Бенвенист, *Общая лингвистика*, Прогресс, Москва, 1974, 448 с.
- Иван А. Бодуэн де Куртенэ, *Избранные труды по общему языкознанию*, т. 2, АН СССР, Москва, 1963, 391 с.
- Інна О. Бойко, „Особливості апелювативних номінацій сучасного українського розмовного дискурсу“, In: Лінгвістичні дослідження: 36. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, Вип. 41, Харків, 2015, с.17–25.
- Александр В. Бондарко, *Теория морфологических категорий*, Наука, Ленинград, 1974, 255 с.
- Иван Р. Вихованець, *Система відмінків української мови*, Наук. думка, Київ, 1987, 231 с.
- Иван Р. Вихованець, Катерина Г. Городенська, *Теоретична морфологія української мови*, Унів. вид-во „Пульсари“, Київ, 2004, 398 с.;
- Геннадий Н. Ключов, „О разработке проблематики обращения“, In: Русский язык, Изд-во Белорусского ун-та, Минск, 1981, с. 5–36.
- Ежи Курилович, *Очерки по лингвистике*, Издательство иностранной литературы, Москва, 1962,– 456 с.
- Ілля К. Кучеренко, *Категорія відмінка в сучасній українській мові*, Львів: Вид-во Льв.ун-ту, Львів, 1961, 52 с.
- Ілля К. Кучеренко, *Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Ч.1*, Вид-во Київ. ун-ту, Київ, 1961, 172 с.
- Александр А. Потебня *Из записок по русской грамматике*, Т. 1–2, Учпедгиз, Москва, 536 с.
- Владимир Е. Проничев, *Синтаксис обращения*, Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, Ленинград, 1971, 88 с.
- Оксана В. Проценко, „Звертання в дискурсі спілкування батьків та дітей“, In: Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, серія: Філологічні науки (мовознавство; вип. 6, Вид-во ВНУ ім. Лесі Українки, Луцьк, 2009, с. 214–218.
- Мар’ян С. Скаб, „Кличний відмінок та його синтаксичні функції“, In: Українська мова і література в школі, №1, 2000, с. 64–66.

- Мар'ян С. Скаб, *Граматика апеляції в українській мові*, Місто, Чернівці, 2002, 272 с.
- Михаїло Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*. Књ.1, Научно дело, 1986, 653 с.
- *Сучасна українська літературна мова : морфологія* / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда, Наукова думка, Київ , 1969, 583 с.
- *Український правопис. 4-е виправлене видання*, Наукова думка, Київ, 1993, 286 с.
- Eugenija Barić i dr., *Gramatika hrvatskoga književnoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1990, 461 str.;
- Eugenija Barić i dr., *Hrvatski jezični savjetnik*, Pergamena, Zagreb, 1999. – 1660 s.
- Marijana Cesarec, *Sintaksa padeža*, Školska knjiga, Zagreb, 1997, 68 s.
- Adnan Čirgić., Ivo Pranjković, Josip Silić, *Gramatika crnogorskog jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010, 358 str.
- Agnieszka Szarkowska, *Forms of Address in Polish-English Subtitling*, Peter Lang Ag, Frankfurt am Main, 2012, 252 p.

Lyudmyla VASYLYEVA

VOCATIVE VARIANTS IN THE CROATIAN AND UKRAINIAN LANGUAGES: MORPHOLOGICAL, PROSODIC FEATURES, FEATURES OF USE (compared to other Slavic Languages)

The grammatical category of the case in the Ukrainian and Croatian languages is among the most important grammatical categories of a noun bearing in mind that it is consistently represented by the morphological means (the endings). The case is a regular type of the noun inflexion, which is divided into the biggest compared with the other morphological categories in these languages morphological grammemes – seven cases – and is a consistently correlative morphological category of an absolute alternational type, characterized by closeness to the vocabulary influence. The case system is not expressed morphologically in Ukrainian and Croatian. In the grammatical structure of the Ukrainian and Croatian languages the vocative is usually represented by the morphological, syntactic and prosodic means. From the morphological point of view the vocative has in both languages in some cases an inflexional affix (the ending), indicating the syntactic bonds, semantic and syntactic relations of the form of the case to the other components of a sentence.

We have explored the morphological and prosodic characteristics of the vocative and its semantic and syntactic variants in Ukrainian and Croatian.

The vocative has its own distinguishing morphological features in the modern Ukrainian and Croatian languages. In both languages these are the ending and intonation. In the Croatian language, in contrast to the Ukrainian, the vocative is also characterized by the change of some other prosodic features. In particular, these are the changes of the qualitative and quantitative characteristics of the accent, the length appearance, etc. In some cases, when in both languages the vocative is morphologically identical with the nominative, the absence of the morphological features is compensated by such a prosodic feature as the intonation. The prospect of this research is to expand the investigated material to trace the vocative usage, to reveal its competitive potential, and peculiarities of its functioning in the texts of different genres on the materials of the different Slav languages.

Key words: vocative, Croatian, Ukrainian, vocative grammatical system features, vocative semantic and syntactic variants.

UDK 811.163.3

Izvorni naučni rad

Марјан МАРКОВИЌ (Скопје)

Филолошки факултет „Блаже Конески“

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје

markovic@ukim.edu.mk

БАЛКАНСКИ КАРАКТЕРИСТИКИ НА МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Македонскиот е јазик е јужнословенски јазик со наследена структура и лексикон кој долг период се наоѓа на територија во која функционираат други несловенски јазици. За време на повеќевоковниот контакт меѓу балканските јазици, македонскиот јазик ја менувал својата наследена словенска структура со цел да овозможи полесна комуникација меѓу говорителите. Токму таа потреба за појасна и поеднозначна комуникација била главниот двигател на структурните промени во македонскиот јазик, како што се: постпозитивниот член, двојно определување на објектот, делумно или целосно отфрлање на постпозитивните падежни показатели, доближување на функционалните полиња на (просторните) предлошките системи, реструктурирање на глаголските категории, воспоставување на слични модели во рамките на модалноста, доближување на моделите за изразување идност, дистрибуција на перифрастичните конструкции со *esse* и *habere*, како и многу други...

Сите овие промени и поместувања во наследената структура го вбројуваат македонскиот јазик како 'најбалканизиран' од сите словенски јазици.

Клучни зборови: *Македонски јазик, балканска јазична заедница, јазици во контакт, дијалекти*

Македонскиот јазик, како генеалогски словенски јазик поради разни надворешно јазични околности се нашол на периферијата на словенскиот јазичен свет. Територијата на којашто се нашол подолг период била контролирана од римското, византиското влијание, а најдолг период од Отоманската империја. Народите и јазиците со коишто стапил во интеракција на истата територија генеалогски биле не толку сродни (латино-романски, грчки, албански, подоцна турски...). Сето тоа го принудило

македонскиот јазик постојано да се адаптира, да иновира, да еволуира со цел да постигне поеднозначна комуникација како меѓу говорителите на мак. јазик, така и со говорителите на другите јазици на таа територија. Во развојот на македонскиот јазик до израз доаѓа моќта за адаптација која овозможила целосен континуитет на низ сите периоди. Иако тој се карактеризира со доцна стандардизација, неговиот континуитет е неспорен, бидејќи преку дијалектите тој опстанувал и еволуирал без оглед на непостоењето на некакви општествено политички рамки (автономност, држава, институции, норма, ...). Гледано од лингвистички аспект, токму таа слобода во развојот на живата комуникација овозможила забрзување на јазичните еволутивни процеси. Така, во долговековниот развој на македонскиот јазик, тој бил во постојана интеракција со другите балкански јазици и се обидува со нив преку јазикот да ја споделува истата концептуализација на светот и да се адаптира на околината на сличен начин.

Во целиот тој контекст, може да јагледаме Балканската јазична заедница како еден комплексен адаптивен систем, а токму македонскиот јазик е феноменот кој го претставува основното јадро на тој систем.¹ Тој ги имал и ги користел сите механизми на комплексниот адаптивен систем, а поради својата поставеност (географија, културни и општествени околности), наследена структура (словенска), и другите фактори кои го интензивирале контактот со другите балкански јазици, тој е најадаптивниот дел од комплексниот систем.

Во следниов дел преку примери ќе се обидеме да ги илустрираме карактеристиките на македонскиот кои се од балкански (контактен) карактер.

Во лингвистиката е познато дека повеќето балкански јазици (а пред сè нивните дијалекти) делат одредени заеднички структурни карактеристики како што се постпозитивниот член, двојно определување на објектот, делумно или целосно отфрлање на постпозитивните падежни показатели, доближување на функционалните полиња на (просторните) предлошките системи, реструктуирање на глаголските категории, воспоставување на слични модели во рамките на модалноста, доближување на моделите за изразување идност, дистрибуција на перифрастичните конструкции со *esse* и *habere*, како и многу други...

Некои од веќе познатите балканизми би можеле да ги илустрираме преку следниве примери:

¹ Luc Steels, *Language as a complex adaptive system*, in: <http://cse.iitk.ac.in/users/hk/cs784/papers/langAsComplexAdaptSystem.pdf>

а) Постпозитивниот член:

И македонскиот и ароманскиот и албанскиот (целосно или делумно) го имаат префрлено членот во постпозиција:

Имено, се работи за тројниот член во македонскиот, карактеристика која ја нема во другите словенски јазици. Но, доколку погледнеме во албанскиот и во ароманскиот, можеме да забележиме да сличностите меѓу нив се уште поголеми:

Македонски:

член: човек – човекот (-ов, -он)
жена – жената (-ва, -на)
дете – детето (-во, -но)

албански

mik - miku
shok - shoku
zog - zogu
krah - krahu
bari - bariu
njeri - njeriu
ka – kau

аромански * Фаршероти:

pork - porku
korb - korbu
puł - pułu
an - anu
andži - anždiu
băfčă - băfčău
boŭ – bou

албански

vajzë - vajza
nënë - nëna
derë - dera
orë - ora
dorë - dora
frikë - frika

македонски

< девојка-та >
< мајка-та >
< врата-та >
< час-от >
< рака-та >
< страв-от >

аромански:

fetă - feta
dadă - dada
portă - porta
oră - ora
mănă - mwana
frikă - frika

б) Во однос на двојното определување на објектот (или удвојување), повторно имаме скоро идентичен модел:

мак. Го гледам човекот.
алб. E shoh njeriun.
аром. U ved pi omu.

Му зборувам на човекот.
I thash njeriut.
Lji dzāk al omlui.

(дури и кај првобитно непреодни глаголи)

макед..	Го седнаа на столот.	Го легнаа на креветот.	Го станаа од столот.
аром..	U šădzură pi s'kamnu.	U bă'gară pi kăr'vet.	U sku'lară di s'kamnu.
алб.	E ulën në karrike.	E shtrinë në dyshe'me.	E ngritën nga karrigia.

Иако македонскиот со цел за адаптација и поголемо разбирање во мултијазичната и мултикултурна балканска средина го изменил наследеното изразување на падежните односи, односно, ги напуштил морфолошките падежни постпозитивни показатели и ги заменил со препозитивни (најчесто предлози), : (*го гледам човекот, му велеам на човекот, седам со човекот, одам кај човекот, барам од човекот,....*) во одредени македонски дијалекти дел од тие показатели се зачувале.

Тоа пред сè се однесува кај личните и роднинските имиња и тоа во оние дијалекти каде контактите со албанскиот биле најсилни (на пример во дебарските говори)

Па така имаме повторно ист балкански модел:

мак.	Го гледам Стојана.	Му зборувам Стојану.
алб.	E shoh Stojanin	I thash Stojanit.

в) Во рамките пак на показателите на динамичните просторни односи, во рамки на дијалектите, охридско-струшките говори воспоставиле ист модел со локалните аромански говори:

U skosh shporetu di sum skăr.

Го исмадов инпоретот од_под скали.

Tărku văr shă njă li l'o lemăli di daninte ali kasi.

Помина некој и ми ги зеде дрвата од_пред куќи.

Neg la pazari.

Одам на_пазар.

Neg la jatur.

Mi tor di la pazari.

Се вратив од на_пазар.

Mi tor di la jatur.

Одам на_лекар.

Се враќам од на_лекар.

Aist peshch njă l'ăps`eshti ti la jatur.

Овие риби ми требаат за на_лекар.

Во современиот македонски (разговорен стандард) сè почесто се среќаваат вакви конструкции:

1. *Професионалните војници се повлекоа од пред Владата;*
2. *Видов две мали нозе како сиркаат од под автомобилот.*
3. *Секој ден купувам леб од кај Миле.*
4. *Стигнав до пред зградата.*
5. *Децата се подготвуваат за на училиште, се чувствуваат пријатно,...*
6. *Македонија е подготвена за во НАТО.*

Така, овие тенденции ни покажуваат како одредени карактеристики го преминуваат прагот на локалното и стануваат препознатлив јазичен белег на поширок ареал. Сржта на мотивацијата за пошироката употреба на овие карактеристики лежи во потребата на говорителите за што појасна и поеднозначна комуникација. Елементите на комплексниот адаптивен систем ви својата интеракција постојано воспоставуваат нови заеднички модели кои ја подигаат транспарентноста на повисоко ниво, а во случајов се работи за воспоставување на надредени показатели на динамичните просторни релации.

мак.: *Имам цвеќе за на тераса.*

алб.: *Kam lule për në terasa.*

аром.: *Am laliche ti la terasa.*

Во меѓусебните контакти, интерференции, а со цел за појасна комуникација меѓу различните говорители, јазиците на Балканот ја изместуваат својата структура и ја поместуваат (најчесто со свои јазични средства) во правец каде семантиката е главниот фактор на тие процеси. Јазичните системи се адаптираат, и пред сè, се доближуваат и се поклопуваат семантичките полиња на различните балкански јазици.

Средствата, елементите, на тој комплексен адаптивен систем, се длабоко вградени во дијалектите на македонскиот јазик. Таму седат и наследените словенски елементи, и стекнатите балкански елементи. Системот постојано ги црпи и ги вклучува во нови јадра, создавајќи нови врски што резултира со покондензиран, поеднозначен и појасен јазичен израз.

И во рамки на глаголскиот систем, македонскиот јазик покажува карактеристики се стекнати во текот на повеќевиесековниот меѓујазичен контакт со другите балкански јазици и дијалекти.

Нешто такво може да се види преку примерите за начините на образување на футур во балканските јазици. Повторно македонскиот, гледајќи од перспектива на наследените словенски карактеристики, се

адаптирал во однос на околината и преку интеракцијата со албанскиот и ароманскиот воспоставил сличен модел со овие јазици;

мак.: Утре **ќе (да)** одам на пазар.

алб.: Nesër **do të** shkoj në pazar.

аром.: Măni **va să** neg la pazari.

Македонскиот го отфрлил формантот **да** како показател на субјунктив иако во дијалектите се наоѓаат остатоци од контракцијата на **ќе** и **да** :

Дебарски (галички): ќе ода

Јужни говори: жа ода, за ода

Тука е интересно што сите јазици го партикуларизирале глаголот '*сакам*' (voi < volere, do < dua) и го свеле на маркер за идност. Тоа покажува дека секој јазик ги користи своите јазични средства за да обезбеди појасна комуникација меѓу своите говорители, но исто така на повисоко ниво го користи истиот модел за да се доближи до разбирањето со говорителите на други јазици.

Во однос на сложените минати времиња, македонскиот јазик во голема мера отстапил од наследената словенска ситуација. Имено, се работи саа перифрастични конструкции со *esse* и *habere*. Од една страна македонскиот јазик ги наследил т.н. словенски перфект (*сум* + глаголска л-форма) ... (*сум работел, си носел, ...*), а од друга страна, во интеракција со другите балкански јазици почнал да во својот систем да ги внесува и конструкциите со *имам* + н/т партицип.

Тој тип на конструкции се регуларни сложени минати времиња во албанскиот и во ароманскиот:

аромански	албански
↓	↓
ari lukrată	ka punuar
ave lukrată	kish punuar
avu lukrată	pat punuar

македонски

има работено
имаше работено
имал работено

Во западните периферни македонски говори, овие конструкции во голема мера го истиснуваат наследениот сум + *л-перфект* и го поместуваат во зоната на модалноста. Тој процес е скоро завршен во крајните југозападни говори (костурски, корчански), а во тек е во западните периферни говори.

Така: во охридско-струшките говори, покрај вообичаените конструкции со *имам* од типот:

1. Тој порано **имат живеено** во куќана од Алија под кирија.
2. Пред една недел'а **имат купено** кола.
3. Не знам дал' **си имат ојдено** Америка.

Во овие говори можат да се сретнат и конструкции со модални глаголи:

1. Тој **немат можено** да дојт.
2. Тој **имат морано** да се качит на кровон.
3. Тој **имат мислено** дал' да купит кола.
4. Јас не знаев, тој фризер да ти **имат бидено**.

Ширењето на конструкциите со *имам* + *н/т партицип* во современиот македонски јазик е сè поизразено при што може да се каже дека употребата на **има** конструкциите е сè позачестена и веќе станува основна конструкција за изразување на општа минатост и резултативност. Најважно е дека се работи за минато дејство (без оглед дали има релевантност во однос на моментот на зборување, во однос на временска определба или засведоченост). Сите тие карактеристики се во втор план, додека на прв план избива дека се работи за минат факт (силна увереност) и за неутрален (не-субјективен) однос.

Примери:

1. На ревиите **има** носено модели на познати креатори.
2. Колку пати **имаме** заедно седено на чардакот од неговата куќа.
3. **Имаш** трчано на маратон?
4. Многу пати **имам** мислено на ова.
5. На Клетници од Виктор Иго **имам** плачено...прекрасна книга.

Од друга страна пак, *л-перфектот* од временската сè повеќе се поместува кон модалната оска, т.е. сè повеќе се употребува во своите **модални значења (дистанца)**: прекажаност, адмиратив, дубитатив, и сл., а во новинарскиот стил добива една подзасилена димензија на **'не-преземање одговорност'** за искажаното. Дури не мора да се работи за незасведочено (прекажано) дејство, не мора да се однесува на неопределеност во минатото, туку на прв план избива значењето дека преносителот на информацијата не сака да преземе никаква одговорност за тоа што е кажано ниту за последиците кои би произлегле од тоа.

Сето ова покажува со каква успешност македонскиот јазик се адаптирал и кон пошироката околина (Балканската јазична заедница) при што ги прифатил конструкциите со *имам + н/т партицип*, а од друга страна не ги отфрлил наследените *сум + л-форма* конструкции, туку сè повеќе ги поместува во модалната сфера на употреба, т.е. каде што најважен е личниот став на говорителот.

Со ваквото реструктуирање во глаголскиот систем, македонскиот јазик во голема мера се адаптира кон соодветните системи во другите балкански јазици. Токму развојот на македонскиот јазик во рамките на балканското јазично и културно опкружување е главниот двигател за реструктуирањето на глаголскиот систем и за воведувањето на потранспарентни граматичките показатели.

Од аспект на теоријата за комплексни адаптивни системи, околината (*environement*) има една од клучните улоги за потребата за постојана адаптација на системот. На крајот, можеме да кажеме дека македонскиот јазик е неверојатно интересен комплексен адаптивен систем, тој е феномен во пошироки рамки. Тој во својот 'арсенал' ги има и наследените словенски карактеристики, и стекнатите балкански карактеристики. И во својот 'балкански' развој и во својот сегашен 'самостоен' развој, македонскиот јазик ги користи сите овие средства со цел на што поеднозначен начин да ја артикулира концептуализацијата на современиот свет и да обезбеди појасна комуникација меѓу говорителите.

Користена литература:

- Асенова П., *Балканско Езикознание*, Издателство наука и изкуство, София, 1989.
- Видоески Б., *Дијалектите на македонскиот јазик, Том 1*, МАНУ, Скопје, 1998.
- Видоески Б., *Дијалектите на македонскиот јазик, Том 2*, МАНУ, Скопје, 1999.

- Видоески Б., *Дијалектите на македонскиот јазик, Том 3*, МАНУ, Скопје, 1999.
- Димитровски Т., *Значења и употреба на предлозите во македонскиот литературен јазик*, Скопје, 1956.
- Конески Б., *Граматика на македонскиот јазик*, Култура, Скопје, 1981.
- Конески Б., *Историја на македонскиот јазик*, Култура, Скопје, 1982.
- Марковиќ М., 'За удвојувањето на предлозите во охридскиот говор (во балкански контекст)', XXXVII Научна конференција при Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје, 2010, стр. 195–203.
- Марковиќ М., 'Предлошки секвенци за просторно доопределување во македонскиот јазик', „Зборник во чест на 80-годишнината на акад. Зузана Тополињска“, Прилози. Одделение за лингвистика и литературна наука, XXXVI 1–2, МАНУ, Скопје, 2012, pp.189–200.
- Пипер П., *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику (семантичка студија)*, Институт за српскохрватски језик, Београд, 1988.
- Солецка К. М., 'Удвојување на предлозите во македонскиот јазик од гледна точка на нормата на литературниот јазик (во споредба со другите балкански јазици)', Зборник на трудовите на V научна дискусија, Скопје, 1979, pp. 53–58.
- Тополињска З., 'Семантичка категорија (не)фактивност во словенските јазици', Прилози. Одделение за лингвистика и литературна наука, XXII 1-2, МАНУ, Скопје, 1997, pp. 93–103.
- Тополињска З., 'Квалifikаторите: „дијалектно“ vs „регионално“ во описот на македонскиот стандарден јазик', Прилози. Одделение за лингвистика и литературна наука, МАНУ, Скопје, (in print).
- Фридман В., *Македонистички студии*, МАНУ, Скопје, 2011.
- Чундева Н., 'Двојните предлози и нивната лексикографска интерпретација', Зборник на трудовите на XVIII научна дискусија, Скопје, 1992, pp. 123–128.
- Case, Animacy and Semantic Roles, 2011, ed. Seppo Kittila, Katja Vasti and Jussi Ylikoski, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- Caragiu-Marioteanu M., Saramandu N., *Manual de aromână*, București, 2005.
- Cienki A., *Spatial cognition and the semantics of prepositions in English, Polish, and Russian*, München, 1989.
- Constantinescu Gh., *Morfologia limbii române*, Cluj, Romania, 1974.
- *Encyclopedia of Indo-European Culture*, ed. J.P. Mallory, D.Q. Adams, Fitzroy Dearborn Publishers, London and Chicago, 1997.

- Lachur Cz., *Semantyka przestrzenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim*, Uniwersytet Opolski, Opole, 1999.
- Mallinson G., *Rumanian*, London, 1986.
- Markovikj M., 'Macedonian language from the perspective of its Balkan Environment (Language Tendencies)', *Colloquia Humanistica* 1, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of science, Warszawa, 2012, pp. 81–96.
- Przysłowki i przyimki, *Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, pod redakcją Macieja Grochowskiego, Toruń, 2005.
- Solecka K. M., *Semantyka czasowników ruchu w języku macedońskim*, Uniwersytet Śląski, Katowice, 1983.
- Siatkowski J., 2005, *Studia nad wpływami obcymi w ogólnosłowiańskim atlasie językowym*. Warszawa.
- Sławski F., 1974, *Słownik prasłowiański I*, Ossolineum, Warszawa.
- *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, J. P. Mallory, D.Q. Adams, Oxford University Press, New York, 2006
- Topolińska Z., 1996, „Anthropocentric Language Theory as Organizing Principle of the Slavic Case System“, *BPTJ* LII, Warszawa.
- Topolińska Z., 2012, *The Balkan Sprachbund from a Slavic perspective*, Зборник (Матице српске) за филологију и лингвистику LIII/1, Нови Сад, стр. 33–60.
- Topolińska Z., *Spirala ewolucji*, Polski ~ Macedoński 11, Konfrontacja (nie tylko) gramatyczna, Wrocław, 2015.
- Topolińska Z., 2014, *Anthropocentric Case Theory: How are Humans coded in Discourse?*, The Kenneth E. Naylor Memorial Lecture Series in South Slavic Linguistics, No. 6, Beech Stave Press, New York, USA.
- Wierzbicka A., 1972, *Semantic Primitives*, Athenäum Verlag, Frankfurt/M., Germany.
- Weinsberg A., *Przyimki przestrzenne w języku polskim, niemieckim i rumuńskim*, PAN, Warszawa, 1971.

Речници:

- Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, P. Skok, Zagreb, 1971.
- Słownik etymologiczny języka polskiego, A. Bruckner, Warszawa, 1985.
- Български етимологичен речник, Българска Академия на науките, София, 1971.
- *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Franz Von Miklosich, Wien, 1865.
- Этимологический словарь русского Языка, М. Фасмер, Москва, 1986.

- A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages, Carl Darling Buck, University of Chicago, 1949, reprinted 1988.
- Słownik etymologiczny języka polskiego, Wiesław Boryś, Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2005.
- Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen, Franz Miklosich, Wien, 1886.

Интернет:

- Rebecca Dodder and Robert Dare, *Complex Adaptive Systems and Complexity Theory: Inter-related Knowledge Domains*, in: <http://web.mit.edu/esd.83/www/notebook/ComplexityKD.PDF>
- Luc Steels, *Language as a complex adaptive system*, in:
- <http://cse.iitk.ac.in/users/hk/cs784/papers/langAsComplexAdaptSystem.pdf>

Марјан МАРКОВИЌ

**BALKAN CHARACTERISTICS
OF MACEDONIAN LANGUAGE**

Macedonian language is genetically a Slavic language with an inherited structure and lexicon, transferred to an environment with genetically unrelated languages, where the internal and external circumstances changed and influenced this language. During the common contact, with a view of achieving clearer communication between all the speakers, Macedonian language integrated the inherited Slavic elements and the acquired Balkan elements. The system continues to use and add these in new cores, creating new ties, resulting in more condense, clearer language expression with more precise meaning.

In its development, Macedonian language utilised inter-linguistic means to facilitate communication. Those means can be an inherited Slavic feature or a reflection of the contacts within the Balkan linguistic environment. In respect of the dialects, in particular the Western peripheral speech patterns, it can be said that the Balkanised structure of the Macedonian language allows certain tendencies to develop in directions much broader than in the language/languages of origin and still retain the primary goal – single-meaning and clearer communication among the speakers of the language.

Keywords: *Macedonian language, Balkan linguistic league, languages in contact, structural language changes*

UDK 272-282.7

Izvorni naučni rad

Marko JESENŠEK (Maribor)

Univerza v Mariboru Filozofska fakulteta

marko.jesensek@um.si

**TEMLINOV MALI KATECHISMUS I KARDOŠEV D. LUTHER
MARTINA MÁLI KĀTEKISMUS**

(Povodom 500 godina reformacije)¹

U radu se porede Temlinov (1715) i Kardošev (1837) prevod Luterovog malog katihizisa. Temlin je prevodio pre svega na osnovu mađarske verzije. Kardoš je pored tekstova na stranim jezicima koristio i Temlinov prevod, koji je lingvistički modifikovao i prilagodio jezičkim promenama koje su nastale u prekmurskom književnom jeziku tokom više od sto trideset godina. Kardoš je u poređenju sa Temlinom dodatno skratio svoj katihizis, istovremeno dosledno navodeći odlomke iz Biblije, na koje se prevod odnosi. Oba katihizisa su predstavljala svojevrsnu pripremu na prevod celokupne Biblije na prekmurski književni jezik; do toga međutim nije došlo, jer su se tokom 19. veka kranjski i prekmurski književni jezik sjedinili i formirala se jedinstvena slovenačka književna norma.

Ključne riječi: *Franc Temlin, Janoš Kardoš, mali katihizis, prekmurski jezik, prevod*

1. Temlinov *Mali katechismus* (1715)

Prva prekmurska štampana knjiga je, poput kranjske, katihizis, koji je 1715. godine izdao slovenački evangelistički sveštenik Franc Temlin – »/k/ njiževno delovanje Slovenaca u Ugarskoj« (Trstenjak 1901: 241) tako počinje 1715. godine sa 48 stranica obimnom knjižicom, štampanom u Hali, u Nemačkoj. Temlinov *Mali katechismus* nije predstavljao poput Trubarevog *Catechismusa* samo verski udžbenik, već i prvi pokušaj da se prekmurski jezik formira kao književni jezik. Tu nameru je Temlin otkrio još u predgovoru, koji »od svih

¹ The authors acknowledge the financial support from the Slovenian Research Agency (research core funding No. P6-0156 - *Slovenian language, literature and teaching of Slovenian language*. Head of the programme: prof. Marko Jesenšek)

tekstova v Malom katihizisu još i najbolje otkriva autora i njegov jezik» (Rupel 1956: 106) a istovremeno ukazuje na to da se tokom prevođenja malog katihizisa na prekmurski jezik započelo i prevođenje Biblije – »/p/redgovor ukazuje na obrazovanog i teološki potkovanog čoveka« (Rupel 1956: 110), koji je poput Trubara u 16. veku u Kranju razmišljao o prevodu Biblije i normiranju prekmurskog književnog jezika. Temlin u predgovoru jednostavno sažima odlomke iz Biblije, Starog i Novog zaveta (Ezekiel, Prva poslanica Korinćanima), ili navodi svoje prevode pojedinih odlomaka iz Prve poslanice Korinćanima, Poslanice Efescima i Prve Petrove poslanice, te na taj način ilustruje izražajnu moć prekmurskog jezika, koji je u predgovoru »dokaz visokog književnojezičkog i opštekulturnog nivoa njegovog autora« (Novak 1969: 232). Pogledajmo, kako je Temlin jednostavno sažeo sadržinu 1 Kor 1, 18–3 (Hrist je Božja moć i pomoć):

Szveti Pavel Apoſtol, vjednom Szvojem lifzti, ſterogaje, korintus varafanczom napifau, na pervom tali tak pravi, kaje cslovecsa moudrofzt, ſtera znature pohaja ſztakľov globokov temnofztyov zakrita, kai dare ona od dűhovnoga dugovanya nai poglaviteiſe ſche premislavati, teda zaiſtino od pravoga Boľjega navuka naidale vkrai zabloudi. (Temlin 1715: 3)

¹⁸Beseda o križu je namreč za tiste, ki so na poti pogubljenja, norost; nam, ki smo na poti reſitve, pa je Božja moč. ¹⁹Saj je pisano: Uničil bom modrost modrih, razumnost razumnih bom zavrgel. ²⁰Kje je modrec, kje je pismouk, kje razpravljavec sveta? Mar ni Bog modrosti tega sveta obrnil v norost? ²¹Ker pač svet prek modrosti ni spoznal Boga v njegovi modrosti, je Bog po norosti oznanila sklenil reſiti tiste, ki verujejo. ²²Judje namreč zahtevajo znamenja, Grki iščejo modrost, ²³mi pa oznanjamo križanega Mesija, ki je Judom v spotiko, poganom norost. ²⁴Tistim pa, ki so poklicani, Judom in Grkom, je Mesija, Božja moč in Božja modrost. ²⁵Kajti Božja norost je modrejſa od ljudi in Božja slabotnost močnejſa od ljudi. ²⁶Glejte, bratje, svojo poklicanost! Ni vas veliko modrih po mesu, ni vas veliko mogočnih, ni vas veliko plemenitih po rodu. ²⁷Nasprotno, Bog si je izbral tisto, kar je v očeh sveta noro, da bi osramotil modre. Bog si je izbral tisto, kar je v očeh sveta slabotno, da bi osramotil tisto, kar je močno. ²⁸Bog si je izbral tisto, kar je na svetu neplemenito po rodu in zaničevano, tisto, kar ni bivajoče, da bi onesposobil bivajoče, ²⁹da se pred Bogom ne bi ponaſalo nobeno meso. ³⁰Iz njega pa ste vi v Kristusu Jezusu, ki je za nas postal modrost od Boga, pravičnost, posvečenje in odkupitev, ³¹da bi se – kakor je pisano – tisti, ki se ponaſa, ponaſal v Gospodu.

<http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=1+Kor+1&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>

Novak (1969: 231) je ovu Temlinovu stilsku osobenost označio rečima »kao da propoveda«, a time je tekst postao »jasniji i bliži«. Prekmurski književni jezik se i pre njegove pisane forme »osamostaljivao«, formirao i pripremao za prevodilačku funkciju u usmenoj propovedi u crkvi; jezik propovedi je bio kako u centralnoslovenačkom tako i u istočnoslovenačkom jeziku dugo vremena jedino izražajno sredstvo umetničkog jezika, jer je propoved na teritoriji Slovenije sve do Slomšeka i sredine 19. veka predstavljala književnu vrstu, koja je snažno prevazilazila okvire crkvene književnosti (Orožen 2010).

Nedostatak ne samo drugih verskih knjiga na slovenačkom jeziku, već čak i te najpotrebnije knjižice, tj. katihizisa« (Rupel 1956: 110), a naročito zahtev protestanata da vernici moraju čitati Bibliju na domaćem, razumljivom jeziku, je bio razlog za prevođenje knjiga na prekmurski jezik, a normiranje prekmurskog književnog jezika, kao i kranjskog književnog jezika odličan »sporedni proizvod protestantizma« u Sloveniji. Temlin je to saznanje obrazložio pozivajući se na reči Sv. Pavla »duhovnim slepilom« Prekmuraca, koji ne razumeju da je za »objavljivanje razapetog« neophodna Božja mudrost, pravičnost, posvećenje i iskupljenje«, tj. »pravo Božje spoznanje«, zato je, prema Trubaru, decu neophodno primerno edukovati i omogućiti im školovanje. »Zrok ete nyihove Dühovne velike fzlepfzti« su prema Temlinovom shvatanju (1) roditelji, koji svoju decu radije navikavaju na slabost i licemerje, umesto što bi ih »na bofi fztraih, na poštenye vcsiti dali« i (2) učitelji, koji u školama više ne koriste katihizis i ne tumače hrišćansku veru, već samo svetovnu mudrost, te im zato nedostaje »lūbezen kristufšveo«, koja je najveća »mudrost«, dok »fzveczka pak vfza nikai fzo nei«. Zanimljivo je da se pritom poziva na sv. Pavla, ali ga ne navodi doslovno, iako navedeni odlomak iz Poslanice Efejcima stilski izvrsno prilagođava svojoj »propovedi«.

/.../ vnogo vcsio, ali bole boude ako poveim, nikai nevcsio, ar lūbezen kristufšveo, fteraje od vfzega fzveita moudrofzti ino vcfenya vekfa, kako Sz. Pavel pravi: Eph 3. v 19. zamūdio, fzveczka pak vfza nikai Vzo nei. (Temlin 1715: 5)

⁷Naj Kristus po veri prebiva v vaših srcih, da bi tako, ukoreninjeni in utemeljeni v ljubezni, ¹⁸moгли z vsemi svetimi doumeti, kolikšna je širokost in dolgost in visočina in globočina, ¹⁹ter spoznati Kristusovo ljubezen, ki presega spoznanje, da bi se izpolnili do vse Božje polnosti. (Efežanom 3,19)

Navođenje odlomaka iz Starog i Novog zaveta je pokazatelj da se Temlin pripremao i na prevođenje Biblije kao glavnog cilja protestanata. Zanimljivo je, da sve odlomke iz Biblije koje navodi, ne prevodi niti objašnjava, već npr.

upotrebljava samo navedeni odlomak u sklopu šire govorne figure, u kojoj se poziva na sv. Pavla, koji je u tom slučaju najviši vzor i uticaj:

Zakai draga Brattyva vkristuffi, daje i eto nei brezi greiha, nego teskoje bogme ete manyoufzti racfun davanye nei jafz, nego ta chifzta ino odebrana polzouda Gofzpodnova fzveti Pavel Apostol valz opomina. I. Cor. 7. v 20. Ino akovamje to nei zadofa zglednitesse vProfetinlzke knige fvetoga Ezechuela. 34. (Temlin 1715: 6)

²⁰Vsak naj ostane v tistem stanu, v katerem je bil poklican.

<http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=1+Kor+7&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>

Temlin na ovom mestu vrlo slobodno navodi odlomak iz Starog zaveta (Ezekiel 34), što je primetio i Novak (1969: 230), koji je upozorio na Temlinovo odstopanje od originala i »posvećenost, podržanu samostalnim navodima iz Biblije«:

²⁰Zato jim Gospod BOG govori tako: Glejte, jaz sam bom sodil med debelo in mršavo ovco. ²¹Ker ste vse oslabele odrivali z boki in s pleči in jih bodli z rogovi, dokler jih niste pregnali ven, ²²bom rešil svojo čredo, da ne bo več plen, in bom sodil med ovco in ovco.

²³Postavil bom čeznje enega pastirja, da jih bo pasel, svojega služabnika Davida. Ta jih bo pasel, ta jim bo pastir. ²⁴Jaz, GOSPOD, bom njihov Bog in moj služabnik David bo knez sredi med njimi. Jaz, GOSPOD, sem govoril.

²⁵Sklenil bom z njimi zavezo miru in iztrebil divje zveri iz dežele, da bodo varno prebivale v puščavi in spale v gozdovih. ²⁶Blagoslavljal jih bom okoli svojega griča in pošiljal dež ob pravem času; dež blagoslova bo to. ²⁷Poljska drevesa bodo dajala svoje sadove in zemlja bo dajala svoje pridelke. Varo bodo živele na svoji zemlji. Tedaj bodo spoznale, da sem jaz GOSPOD, ko bom zlomil palice njihovega

jarma in jih rešil iz rok tistih, ki so jih zaslužnili. ²⁸Ne bodo več plen narodov in zveri v deželi jih ne bodo več žrle. Varo bodo prebivale in nihče jih ne bo strahoval. ²⁹Storil bom, da jim vzklije imeniten nasad, da jih ne bo pobrala lakota v deželi in ne bodo več prenašali zasramovanja narodov. ³⁰Tedaj bodo spoznali, da sem jaz, GOSPOD, njihov Bog, z njimi in da so oni, Izraelova hiša, moje ljudstvo, govori Gospod BOG. ³¹Vi ste moje ovce, čreda moje paše, vi ste ljudje, jaz pa sem vaš Bog, govori Gospod BOG.

<http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=Ezk+34&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>

Sličnu govornu figuru upotrebljava i u nastavku, kada obrazovanje dece (školu) prepoznaje kao »düşlevno mleiko«, tj. delo, koje Pavle označava pravilnim, jer će samo tako »svačije delo postati vidljivo«:

¹² Če pa kdo na tem temelju zida zlato, srebro, dragocene kamne, les, seno ali slamo – ¹³delo vsakega bo postalo vidno. Razkril ga bo namreč dan, ker se bo razodel z ognjem, in ogenj bo preizkusil, kakšno je delo tega ali onega. ¹⁴Kdor bo gradil na temelju, bo prejel plačilo, če bo njegovo delo zdržalo.

<http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=Ezk+3&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>

Temlin samo navodi odlomak iz Biblije, u kom je ta misao zapisana (1 Kor 3, 12), zatim nastavlja metaforom o dojlji, koju jezički i stilski odlično uključuje u misao o neophodnosti škole i primerenog obrazovanja:

Ar touje zagviľno to Dűšlevno mleiko, řterim řze Decza řivi ino vprave vűre poznanyi kreipi ino gori řderři, kakofze tak od řzvetoga Pavla zove, I. Cor. 3. v. 12. Ino i on řam řzebe Diko imenuje I. Theřř. 2. v 7. Zato, kai kako goder ta Doika pomali zmertűkom pűřsa mleiko, vu vűřzta řzvojega řinglavoga Deteta, vřze tecsafz dokecs řze ono vmo-ucs gori vzeme; glih ravno tak i on řzveti Pavel Apostol, lepou pomali ino zponiznimi recsmi to mleiko navuka nebefřzkoga kriřtufeřim vernim predklada. (Temlin 1715: 6)

⁶Tudi nismo iskali slave pri ljudeh, ne pri vas ne pri drugih, ⁷čepřav bi lahko uveljavili svoj ugled kot Kristusovi apostoli, ampak smo nastopali med vami z vso ljubeznivostjo. S prav takřno toplino, s kakřřno mati neguje svoje otroke, ⁸smo vam hoteli dati ne samo Bořji evangelij, ampak tudi svoje řivljenje, in sicer zato, ker ste se nam priljubili.

<http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=1+Tes+2&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>

Pripremu na prevođenje Biblije možemo uočiti i u odlomku, u kome Temlin ne obrazlaže, već prevodi odlomak iz Biblije (Jevrejima 5,12):

Vam, Vam pravi řteribi mogli pouleg vařřega vreimena Doctorje ino Vucsitelje biti, řali esche pervi řrűnt ino fundamentom reicři Bosje řzvete. Zato takřim vamje potreřbno biti, kako toi maloř Deczi; kotera mleiko, nei kakfo vladno jeřřřztvino potřibűje. (Temlin 1715; 7–8)

¹²Čepřav bi namreč morali biti po tem řasu ře učitelji, ponovno potre-

bujete koga, da bi vas naučil začetne prvine Božjih izrekov. Postali ste potrebni mleka, ne močne hrane.

<http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=Heb+5&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>

Temlin je prevodilački promišljeno, jezički odlično i stilski maestralno zaključio predgovor »propovedničkom« vezom između misli Sv. Petra (1 Petar 2, 21) i Sv. Pavla (1 Kor. 14, 20), koju je izrazio svojim rečima – učitelji su pozvani da šire katihizis i veru, pri čemu treba da pokažu razumevanje za učenike (decu), međutim i sami moraju ostati razumni:

/.../ neboidi naf fzram fztov malov Deczov navküpe katechifmus fze vcfiti, nego tembole zvelikov pokornofztyovfze ponizivfi, vzemimo gori fsvetoga Petra Apostola opominanye gda on etak veli. I.

Petri. 2. v. 21. kako zdai narodgyena Decza pravi, mleiko felei; tak i vi Veleite mleiko reicfi Bosje fsvete, po fteroi da mocfni ino krepki posztanete kotero vcfinivfi ne nafzledüimo Deczo vfzlaboi pameti, nego vu maloj hüdoubi, uu naffem pak razumi fztari ino moudri lüdje boimo, I. Cor. 14. v. 20.

²¹Saj ste bili vendar za to poklicani. Saj je tudi Kristus trpel za vas in vam zapustil zgled, da bi hodili po njegovih stopinjah, <http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=1+Pt+2&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>

²⁰Bratje, ne bodite otroci v mišljenju. V hudobiji bodite otroški, v mišljenju pa bodite odrasli.

<http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=1+Kor+14&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>

Temlin u nastavku (*Mali katihizis*) kod pitanja i odgovora više ne navodi odlomke iz Biblije, iako prevodilačke tehnike u predgovoru ukazuju na želju da prevede celokupnu Bibliju. Reč je o sličnom načinu rada koji je imao Trubar, kada je najpre na kranjski jezik preveo *Katekizem* i *Abeceđarijum* (1550), a zatim je između 1555 i 1582 preveo ceo Novi zavet (*Ta Celi Novi Testament*) i deo Starog zaveta (*Ta Celi Psalter Davidou*). Temlin nije mogao da dovrši tako opširno delo, dok su njegovi naslednici obavili veliki posao kao Trubar – pre Temlina su takođe sačuvani prvi zapisani prevodi biblijskih tekstova (devet psalama) na prekmurski jezik, a sačuvani su u *Martjanski pesmarici II*. (Smej 2005: 211–227):

Najpomembnejši prekmurski prevod Svetega pisma je pripremio protestant Števan Kūzmič, ki je leta 1771 izdal *Nouvi zakon*, prevajal pa

je tudi Staro zavezo – v dodatku k *Novemu zakonu* je na petih straneh objavil *Ništere z-Sztaroga Zakona vö vzete Epistole. Nouvi zakon* je prvi slovenski prevod Svetega pisma iz grščine.

Leta 1747 je Mihael Sever izdal *Réd zvelicsánsztva*, v katerem je objavil odlomke Svetega pisma. Leta 1754 je Števan Küzmič v *Vöre krszt-sánszke krátki návuk csíszte rejcsi bo 'ze* objavil »katekizem z odlomki sv. pisma«. Posamezne dele Svetega pisma je neodvisno od Števana Küzmiča iz latinščine v prekmurski jezik prevajal vodilni katoliški pisec Mikloš Küzmič – leta 1780 so izšli *Szvéti evangyeliomi*, leta 1783 je izdal *Knigo molitveno*, leta 1796 *Sztároga i nouvoga testamentoma szvéte histórie krátka summa*. Mihal Barla je leta 1820 objavil svetopisemske zgodbe v verzih *Ditomszke, verszuske i molitvene kni 'zicze*. Janoš Kardoš je leta 1840 objavil skrajšano priredbo Svetega pisma *Mála historia bibliszka ali sz. píszma mészta prígodna*, posmrtno leta 1926/27 je izšlo delo *Moses i Josua*. Leta 1847 je Aleksander Terplan iz nemščine prevedel *Dvakrat 52 bibliszke historie za evangelicsanszke sole ino hi 'ze*, leta 1848 pa *Knige 'zoltarszke*. Štefan Slamar je leta 1873 prevedel *Zgodbe sztaroga i novoga zakona*. Leta 1897 je v Budimpešti izšla *Mala biblia z-kejpami ali zgodba zvelicsanya za malo decsiczo, za I–II razred normalszke sole*; leta 1898 je izšla še *Mala biblia z-kejpami ali zgodba zvelicsanya za malo decsiczo za III–V razred normalszke sole*. (Jesenšek 2015: 276–277)

Temlin je prekmurski jezik u naslovu nazvao slovenački: *Mali katechismus touje tou kratki návuk vöre kerschanfszke davno nigda, po D. Luther Martonni z fšvetoga lifzma vküp zebrani ino za droune Decze volo fšpířzani. Zdaj pak na szlovenszki jezik prelofeni*. Na isti način, tj. imenom »slovenački jezik« je prekmurski jezik nazvao i Bakoš, kada je 1796. izdao prepravljeno Temlinovo izdanje s naslovom *Győrfzki Kátekizmus /.../ zdaj znouvics na szlovenszko obrnyen, za volo, v Szlovenszkoj okroglini l. solfzke deczé*. U predgovoru (Bakoševo izdanje ga nema) je Temlin prekmurski jezik preciznije nazvao »naš slovenački jezik« a zatim i »čisti slovenački jezik«. Reč je o dvostrukom naglašavanju *naš* i *čisti* slovenački jezik, zato je potrebno ispraviti mišljenje da je Temlin pisao čistim dijalektom.

Temlinova izjava, da je katekizem *na čisti slovenski jezik preložo*, pa se ne nanaša le na njegov trud, marveč tudi na prilastek *čisti*, s čimer gotovo misli svoje čisto narečje, brez kajkavskih izrazov in oblik, ki so jih v tistem času še uporabljali v pesmih in tudi v molitvah. (Novak 1976: 42).

Novak je pogrešio napisavši da je Temlin »pisao kako u pogledu glasova, oblika i vokabulara prilično čistim ravensko-goričkim govorom« (Novak 1979: 280), iako takav govor ne postoji – panonska dijalektološka grupa sadrži prekmurski dijalekat, koji se deli na dolinski, ravenski i gorički poddijalekat sa brojnim govorima (Zorko 2009). Temlin je prvi među prekmurskim piscima pokušao da piše naddijalekatskom varijantom prekmurskog jezika, tj. praveći distinkciju između (slovenačkog) kranjskog i (hrvatskog) kajkavskog dijalekta, koji su nazivali »slovenački jezik«. Kod Temlina je reč o željenoj distinkciji između prekmurskog i kajkavskog jezika (čisti slovenački jezik : slovenački jezik : prekmurski jezik : kajkavski jezik), koja se kasnije ostvarila kod Števana Kuzmiča u sintagmi *stari slovenački jezik* (= prekmurski književni jezik). Temlin je svestan da mora formirati književnu normu, koja će omogućiti prevod Biblije na prekmurski jezik »preuzeo breme na sebe« i preveo Mali katihezis »štakfov pažkov, zkakfov fzem naibole mogau« (Temlin 1715: 9):

V svojem *Malem Katechismusu*, Halle 1715, je Temlin v »čisti slovenski jezik preložo« desetere božje zapovedi, odlomke iz dveih psalmov (Ps 145 in 147), očenaš (Mt 6, 9–13), odlomke iz Nove zaveze, predvsem 1 Kor H, 23–25 (poslednja, tou je Večerja Kristuševa, tou je te veliki oltarski Sacra- mentom).

Glede očenaša moramo poudariti, da ga ni prevedel Temlin, ampak je uporabil staro predlogo ali vzel iz splošne rabe. V isti obliki imajo očenaš tako Števan kakor Mikloš Küzmič in vsi prekmurski katekizmi ter molitveniki. (Smej 2008: 58)

Smej je upozorio na povezanost i kontinuitet prekmurskog govorništva u predknjiževnoj tradiciji kao i na trud da se formira prekmurski književni jezik u prevodima crkvenih tekstova. Kao dokaz da je reč o kontinuitetu navodi očenaš² iz Temlinovog katihezisa, koji je identičan kao i ova dva Kuzmičeva.

² *Kakofze pak molis? odgovor:* Tak kakoje mené moi zvelicítel Gofzpon Krifstus návcof pri fšvetom Matay na fšfztom tali pri fšvétom Lukácfi Evangelifit na édenaifzetom táli govorécfi: gda fchéte moliti ovako reczite:

Ocsa nás kifzi vNebézfai, fšvetifze imé tvoje. Pridi knám králefztvo Tvoje-Boidi volja Tvoja kako vnébi tak i na zemli. Krúha nafšega vVzakdenéšnyega dáí námga gnefz. Odpűfzti nám dugé nafše, kako i mi odpűfchamo dusnikom nafšim. Nevpelai náz vuřzkűfávanye. Ali náz obari od vfšzega hűdoga. Arje Tvoje fšvéto králesztvo, dika, zmofnofzt vládanye vezdai i vfšzigdár ino vekivekouma Amen. (Temlin, 1715, str. 25)

Kakda más tí moliti?

Tak, kak me je szam moj Goszpon Krisztus vesío, geto (Mát. 6,9, Lük. 11,2) etak velí: „Gda moliti scséte, etak ercsíte:

Ocsa nas, kí szi vu nebészaj! — Szvéti sze imé tvoje. Prídi k-nam králevszto tvoje. Bojdi

Novak (1988: 107–108) je u Temlinovom katihizisu takođe prepoznao »mного katoličke tradicije, formirane mnogo godina unazad u dijalekatskom obliku«, npr.:

Poleg očenaša iz desteih božjih zapovedi tudi vero v obliki, ohranjeni do zadnjega časa: Vörjem vu ednom Bougi, vu oči /.../. Del Nove zavezev Kristusovih posvetilnih besedah je podan v njej še v kajkavski obliki z aoristom (ki ga srečujemo tudi v rokopisnih najstarejših pesmaricah): Naš Gospon Jezuš Kristuš vu onoj nouči, vu kateroi predan beše, vzeu je /.../. Tudi v jutranji in večerni molitvi ter v molitvi pred jedjo in po njej moramo videti še prvotno kršćansko besedilo. Števan Kuzmič je v prevodu Nouvega zakona (1771) te besede še bolj približek živemu govoru svojega časa.

Zato je Šebjanič prozvao Temlina »simbolom početne narodne osvešćenosti primetnog dela prekmurskog protestantskog življa«, a mogao bi da ga proglasi i začetnikom prekmurskog književnog jezika, jer njegov prevod ukazuje »na jasno vrednovanje maternjeg jezika kao nepogrešivog pospešioca opismenjanja« (Šebjanič 1977: 34).

U delu *Mali Katechismus* je po prvi put zapisan istočnoslovenački književni jezik, tj. 1715. godine književni neologizam, koji se oslanja na dolinski dijalekat, te ravensko-goričke govore, oba prevazilazeći narodni jezik – kao što je to kod Trubara naddijalekat, koji je razumljivo na najširem slovenačkom panonskom govornom području; reč je o prekmurskom jeziku. Jezik Temlinovog katihizisa najočiglednije označava leksiku, koju je Novak pravilno označio »raznolikom i bogatom« (Novak 1979: 284), jer se uzdižući nad dijalektom pojavljuju i prekmurske dijalekatske reči, kajkavizmi, hungarizmi, neki latinizmi i germanizmi iz svakodnevnog jezika« (Novak 1979: 284–285). Temlinov konsonantski i vokalni sastav, kao i morfologiju je analizirao Novak, zato u nastavku na toj osnovi vršim komparaciju jezika Kardoševog katihizisa.

vola tvoja, kako vu nébi, tak i na zemli. Krüha nasega vszákdenésnyega daj nam ga dnesz. I odpüsztí nam dügé nase, kak i mí odpüszesamo duzsníkom nasim. I nevpelaj nász vu szküsávanye. Nego oszloboudi nász od hüdoga. — ar je tvoje králevsztvo, zmoznsoszt i díka na veke. Amen. (Kardoš 1837: 14):

Ocsa nas, ki fzi vu nebélzaj. Szvétí fze imé tvoje. Prídi Králefztvo tvoje: bojdi vola tvoja, kako je vu nébi, tak i na zemli. Krüha nafega v fzakdenésnyega dáj nam dnefz. I odpüfzti nám dugé nafe, kako i mi odpüfcsamo du'zníkom nafím. I ne vpelaj náfz vu fzküsávanye: nego ofzloubodi náfz od hüdoga. Ar je tvoje Králefztvo, i moucs, i díka na veke. Amen. (Števan Kúzmíč, Nouvi Zakon 1771, Mat. 6, 9–13)

2. Kardošev *D. Luther Martina Máli kátekismus* (1837)

Kardoš u kratkom uvodu (*Vszem vu Goszpodni bodocsim Spravaiscsam evangelicsanszkim*), koji je potpisao 27. maja 1837. (»27. dana Riszalscske 1837. godine«) dok je bio sveštenik u Hodošu, nije jezik svoga prevoda nazvao slovenački, već maternji: (»Zdaj i mi vu jeziki maternom /.../ prejdti setüjemo«), jer su štampanje knjige finansirale mađarske vlasti (Jesenšek 2010: 231–239), te je tako na najjednostavniji način izbegao sukob interesa, te bilo kakvih neprilika koje bi prouzrokovalo isticanje slovenstva. Prekmurski jezik je tako dobio treću oznaku, tj. »naš maternji jezik«, koja je zaživela kod Kardoša i drugih protestantskih pisaca druge polovine 19. veka – prekmurski iseljenici koji su ponovo štampali Kardoševe knjige, su sintagmu (naš) *maternji jezik* zamenili sa (naš) *slovenački jezik* (Jesenšek 2010).

Kardošev katihizis je zatim ponovo štampan oko 1875. u Gracu (izdavač u Lendavi) i 1902. u Murskoj Soboti (Škafar 1978); Kardoš je 1851. takođe izdao Luterov *Veliki katekizem* (Flisar 1926: 30).

Prekmurski jezik i pismo su se tokom više od sto godina nakon Temlinovog katihizisa promenili. Stariji istraživači pismo prekmurskog jezika i književnosti nazivaju mađarska grafika, koju je Temlin sastavio tako što je objedinio više mogućnosti, koje je poznao u prekmurskim rukopisnim pesmaricama, kod kajkavaca i u mađarskim knjigama (Novak 1979: 278). Kardoš je takođe u pisanju koristio mađarsko pismo (Smej 2011: 226), koje se zove ogrica, iako je sasvim umestan predlog da se pismo prekmurskog književnog jezika nazove prekmursko pismo (prekmurica po uzoru na slovenica, ogrica), jer sadrži znakove koje mađarsko pismo ne poznaje (Dudás 2012: 157).

V slovenskem prostoru je bil ob bohoričici, metelčici, dajncici in gajici/ slovenici v rabi tudi prekmurski črkopis, ki so ga pisali v prekmurskih knjigah od prve polovice 18. stoletja. Doslej so zanj v strokovni literaturi uporabljali poimenovanja *mađarski črkopis* (Novak 1976: 13; Ulčnik 2009: 141), *mađarska grafika* (Orožen 1996a: 356) in *ogrica* (Jesenšek 2005: 32). Potrebo po poimenovanju *prekmurski črkopis* razlagam s tem, da nikoli ni bil identičen mađarskemu črkopisu, saj je imel grafeme tudi za označevanje prekmurskih dvoglasnikov, ki jih v mađarskem črkopisu ni in jih nikoli ni bilo. /.../. Po mojem mnenju lahko tudi črkopis v njih imenujemo prekmurski, saj so tu ohranjeni tisti grafemi, ki označujejo prekmurske glasoslovne značilnosti.

Kardoš duge vokale zapisuje dosledno pomoću akuta *hválo dájem, pripravlánye, vrág; gorécsa réd, odvecsérjao, vzévsi; krsztseńik, necsiní, pítvina,*

krepímo, sz. píšmo; od dühá, lübeznívi, zbüdjeni, zrendeliüvana; Düh, lübi-mo, süta, örocsnící, zvöna), Temlin samo *á, é* (Novak 1979: 279); *vövlējao, vöprelejé*. Kardoš diftonge beleži cirkumfleksom, odnosno na način koji je odredio Lülík (Novi Abeczedar 1820) a zatim Barla, te Cipot (*gréh, tēlo, potrebc sine; pôleg rêcsi, Bôg, Goszpôd, nôcs*), Temlin ima *ei* za dugi *ja* i *ou* za dugi *o*; novina kod Kardoša je znak *â* za *ai*, koji je karakterističan za prekmuricu, mađarsko pismo taj znak ne poznaje (*nazâ, kâ; Kâ sze naj mí Bôga bojímo; Verjem, kâ je Jezus – Krisztus moj Goszpôd*), isto tako ni *ê* i *ô*. Takođe znak *dj* kod Kardoša je prekmurski, u mađarskom pismu ne postoji (poznaj *jedínorodjenom, rodjen, zbüdjeni*), Temlin na tim mestima ima još i mađarski grafem *gy* (*porodgyen, norodgyen*):

Grafemi (gy), (ly), (ny)in (ty) so prevzeti iz mađarskega črkopisa, v katerem so izpričani od 13. stoletja naprej (Kniezsa 1959: 34) in so v rabi še danes. K njihovi posplošitvi je prispeval protestantski črkopis Gáspárja Heltaia (Kniezsa 1959: 34). Grafema (dj) in (tj) nista iz mađarskega črkopisa. (Dudás: 2012: 157).

U poređenju sa Temlinom, kod Kardoša se ustalilo i zapisivanje frikativa i afrikata. Kardoš se ugledao na Barla (1820) i dosledno upotrebljavao sledeće znakove: *cz = c, cs = č, sz = s, s = š, 'z = ž* (Temlin je dosledan samo kod *cz = c*, kod ostalih ima dvostruki ili trostruki zapis i nesređeno pisanje: *cf, cs, ch = č; z, fž, sz = s; f, ff, s = š; f, s = ž*; oba prekmurska prevodioca se slažu kod zapisa *ny = nj*.) Kardoševu prekmuricu je prihvatio i Terplan u svojim delimičnim prevodima Biblije (*Dvakrat 52 Bibliszke Historie, 1847; Knige 'zoltárszke, 1848*), a u Terplanovom trećem izdanju Kuzmičevog *Nouvega zakonika* (1848) je postala normativna i nastavila da se koristi sve do sedamdesetih godina 19. veka, kada su Borovnjak i Agustič započeli za uvođenjem tzv. slovenice – Kardoš je nije prihvatio, dok je tokom prevođenja Starog zaveta (*Moses i Josua, rukopis završen 1870*) donekle prilagodio prekmuricu:

V pisavi soglasnikov uporablja Kardoš mađarsko označevanje sičnikov *sz* za *s*, šumnikov *ts* za *č* in *cs* za *č, s* za *š, 'z* za *ž*; nadalje *ny* za *nj*; prave ali domnevne dvoglasnike piše takole: *ô* za *ou, ê* za *ei, â* za *aj* (npr. *nâ*); samoglasniške značilnosti: *ü, ö*; za označitev dolžine pa *ű, ő, á, é, í*. (Smej 2011: 226)

Kada je reč o fonologiji, Temlin i Kardoš se ne razlikuju kod zapisivanja etimološkog *u*, koje je kod obojice prešlo u *ü* (*(naküpe, odküplénya/odküplénya, Düih/Düh, od hüdog/od pogübeli)*), kod Kardoša možemo uočiti kontinuiran

prelazak naglašenog *i* u *ü* u domaćim i stranim rečima – kod Temlina ne (*po firoukom fzeviti : po sürôkom; szvéti zagvífno : vu gvüsnosztí*), jer i kod stranih reči čuva *ü* (*grünt*) (Novak 1979: 280); etimološko *u* na početku reči kod Temlina ne prelazi u *ü* (*umreu : mr'ò*) ili je slično kao kod Kardoša (dosledno) ograničeno (*mrou : mr'ò*).

Sekundarno *u* zapisuju oba prevodioca, kod predloga *u* kao *vu* (*vu fzevétom Dühe/vu imé Bôga*), isto tako protetičko *u* kod obojice čuva etimološko *u* (*Vucfenici : vugodno, vüpoznosztjov*). Novak (1979: 280) je već kod Temlina, a isto važi i za Kardoša upozorio da u primerima *učiti* → *vučiti* → *včiti* nije uzet u obzir dijalekatski prelazak *v* → *f*, jer Temlin i Kardoš pišu *v* na početku i u sredini reči (*navcfili/vcsímo*), što je jedan od pokazatelja da su želeli da pišu naddijalekatski. Obojica variraju prilikom zapisivanja dugog uskog *e*, koje prelazi u *ö* (*Vörjem : verjem*), »više puta« (Novak 1979: 280) kod Temlina i Kardoša takođe *e* (vernim/vervao).

3. Komparacija Temlinovog i Kardoševog prevoda

Temlinov katihizis se sastoji od 48 stranica (naslovne strane i praznog lista, 7 stranica predgovora, 35 stranica katihizisa, na kraju još 4 stranice dodatih molitvi); Kardošev katihizis se sastoji od 29 stranica (naslovne strane i praznog lista, 2 stranice predgovora, 21 stranice katihizisa i 3 stranice priloga, odnosno molitvi). U oba slučaja je reč o prevodu Luterovog malog katihizisa. Temlin ga je preveo sa mađarskog jezika (Novak 1979: 279) šest godina nakon izlaska mađarskog originala (Györi Katechismus, Halle 1709); Kardoš ga je preveo sa nemačkog i mađarskog jezika (Kuzmič 1988: 27), a sličnost u pogledu sadržaja sa Temlinom i Bakošem je pokazatelj da se tokom prevođenja snažno oslanjao na prekmurski original, koji je dodatno skratio. Kardoš je u prevodu navodio odlomke iz Biblije, što pokazuje da je još kao vrlo mlad razmišljao o novom celokupnom prevodu Biblije na prekmurski jezik. Pored Luterovog katihizisa, istovremeno je prevodio *Kratki navuk krsztsansztva* (1837), da bi »vucsitelom otrokov« ponudio tumačenje evangelističkih istina »vu jeziki maternom«, pri čemu ih je dosledno u svakom stihu usmeravao na odgovarajuća mesta u Bibliji; takođe 1840. godine, kada je izdao skraćeni prevod Biblije za decu (Kardoš 1840), a isto tako obe knjige iz 1837. godine u obliku pitanja i odgovora, u predgovoru je knjigu opisao kao nastavak katihizisa – što možemo razumeti kao najavu daljeg prevođenja Biblije.

Kí blagoszlovlene sztopáje meszto vorczana pred ocsmí dr'zavsi i mí, kaksekoli delo eto sz-têm setüvanyem püsztímo – pod napiszkom: „Mála historia bibliszka” – na szvetloszt, naj 'ze predtêm vödánomi

„*Kátekizmusi*” nasemi na *návod*, i v-nyem bodôcsemi *návuki* na raz-mênje szlů'zi. (Kardoš 1840: Predgovor)

Kardoš je za razliku od Temlina u svom katihizisu dosledno navodio odlomke iz Biblije. Jezik i sintaksa oba prekmurska katihizisa se najjasnije vide u poređenju odlomaka prvog dela oba katihizisa, što je pokazatelj da je Kardoš kratio Temlinov rad (i čuvao njegovu poruku) te se istovremeno trudio da prevede celokupnu Bibliju (deo Starog zaveta – *Mojsije i Jošua* – je najverovatnije preveo do 1870. godine, štampano tek 1926–27):

Po letu 1835 je Kardoš prevedel Pet Mojzesovih knjig in Jozuetovo knjigo. Njegov rokopis je izšel najprej kot priložba *Düševnoga lista*, nato pa v knjigi: *Moses i Josua*, Murska Sobota, 1926–1927. Matija Slavič v svojih skriptah omenja Kardoša na častnem mestu med prevajalci Svetega pisma. (Smej 2008: 60)

Kardoševo skraćivanje je stilski opravdano jer je poruka jasnija i razumljivija, a isto tako je i prijemčivija mladom čitaocu:

Pervi tau katechismussa. Od Defzétere Bosje zapóveidi.
Kágda Hifni Gofzpodár fšvojo Drůfiniczó na Defzétero Bosjo zápoved fšproufzto leprai more navcsiti.
Koter ie biu pervi tau katechifmuffa? odgovor:
Defzétera Bosja zápoved.
Kaje Defzétera Bosja zápoved? odgovor:
Tákla zmosna Bosja fšvéta reics, kotera defzét Bofi zapóveidi zadofzt-nim tálom v vfzebi zderláva.
Kágdaje nám Bosja fšvéta zápoveid dana? odgovor:
Szám Boug vfzámogocsije fšvoim fšvétim perfzto na dvei kameni Tábli fšvojo fšveto zápoved gori napifzao, nám ino vfzeim vernim kerfcheni-kom po fšvojem priétnom fšlugi Moyfessli na Synai Goré vónka zgláfzo.
Právis kaifzo Bosje fšvéte zapóveidi na dvei kameni Tábli gori pifzane, keliko zapóveidi zderfava vfzebi, ta pervá Tábla? odgovor:
Tri perve zapoveidi.
Nakoi náz vcšio te Tri zapóveidi? odgovor:
Vcsio náz te tri zapoveidi, kákdamámo mi, vczelom nášsem fítiki pouleg voule Bogá Nebefzkoga, vrecsei vdányi ino vmisleinyi nášsem fíveti, ino náš fítek ravnati. (Temlin 1715: 11–12)
Prvi tál Od desétere Zapóvedi
Ka zdr žáva vu szebi prvi tál kátekismusa etoga?

Deszétero zapôved.

Ka je deszétera zapôved?

Taksa rêcs bo 'za, stera deszét povedêny vísni zdr 'záva vu szebi, i stero je Bog, na dvê kameni tábli szpíszano, dao po Môzesi pred lüdsztvo izraelsko. 5 Môz. 5,22. (Kardoš 1837: 6)

Kardoš je istu objektivnost jasnije verbalizovao. Pitanja i odgovore je sastavio, dodajući zavisnoj rečenici nezavisni deo; pri čemu je uzimao u obzir redosled polazne tačke, prelaska i srž poruke, te na taj način formirao jasnu poruku/objašnjenje, šta sadrže i predstavljaju tvrđenja u Deset Božjih zapovesti. Preopterećenost Temlinovog teksta je olakšao time što je pitanje sadržalo odgovor (bez najave da je reč o odgovoru), preveliku količinu poruka u odgovorima je ograničio samo na one koje se izdvajaju po značaju – Kardoš se pokazao kao prevodilac, koji izuzetno poznaje realnost autora (Toporišič 2000: 698) i koju ju je odgovarajuće verbalizovao imajući u vidu kome je namenjena («naime za deczo»). Različite kvalitativne mogućnosti ova dva prevodioca katihizisa se vide i kod preciznosti poruke – Kardoš se tokom prevođenja katihizisa već koncentrisao na buduće prevođenje Biblije, o čemu je dosta znao, zato nije kratio katihizis, ukoliko bi se time gubila preciznost poruke. To se lepo vidi kod zapisa Prve Božje zapovesti, koju Temlin nije naveo u celosti, dok je Kardoš navodi zbog neohodnosti da odgovara tačnoj poruci Biblije, dok je kod tumačenja ponovo kraći:

Poveimi pervo Bosjo zápoved? odgovor:

Nemai drügi Bougov pouleg ino Zvüna mené.

Kai potribüje ta Zápoved? odgovor:

Tou potribüje kaibifze mi Bogá ober vřzeh řztvorjene řztvári nai pervlé ino nai bole bojali, nyega lübili, ino vřze leprai vnyem řzamom procs odvergovři vřzega řztvorjenýá vüpazen, vüpali. (Temlin 1783: 12)

Povê mi ře to prvo zapôved eti?

»Jasz szem szam tvoj Goszpodin Bôg. Nemê drügi bôgov zvöna méné«
5 Môz. 5, 6–10.

Ka řelê tá zapôved?

Tô řelê: kê sze naj mí Bôga vise vszega bojímo; nyega lübimo, ino sze li vu nyem vüpamo. (Kardoš 1837: 6)

Reč je o preciznom navođenju Prve Božje zapovesti, i to iz Mojsijevog zadnjeg obraćanja (Peta Mojsijeva knjiga, Deset Božjih zapovesti); Temlin je kao Prvu Božju zapovest naveo samo sedmi red, a Kardoš i šesti, kao što je to slučaj u savremenom prevodu Biblije i Katihizisu katoličke crkve:

⁶Jasz szem Jehova, tvoj Bôg, ki szem te vöpriplao z-zemlé egiptom-szke, z-hi 'ze robstva. ⁷Nemê pred menom tühi bogôv. (Kardoš 1926–1927: 281)

⁶»Jaz sem GOSPOD, tvoj Bog, ki sem te izpeljal iz egiptovske dežele, iz hiše sužnosti. ⁷Ne imej drugih bogov poleg mene!
<http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=5+Mz+5&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>

Jaz sem Gospod, tvoj Bog. Ne imej drugih bogov poleg mene.
http://www.kapitelj.com/deset_bozjih_zapovedi_katekizem_katoliske_cerkve_3.del.html#PRVA%20ZAPOVED

4. Zaključak

Temlinov *Mali katechismus* ne predstavlja samo verski udžbenik, već i pokušaj da se formira književna norma, koja će omogućiti prevod Biblije na prekmurski jezik. Temlin (u predgovoru) jednostavno sumira odlomke iz Biblije, Starog i Novog zaveta (Ezeiel, Prva poslanica Korinćanima), ili navodi svoje prevode pojedinih odlomaka iz Prve poslanice Korinćanima, Poslanice Efejcima i Prve Petrove poslanice, te tako pokazuje veliku izražajnu snagu prekmurskog jezika. Temlin je pokušao da piše naddijalekatski, a prekmurski jezik je želeo da oblikuje diferencirajući ga od (slovenačkog) kranjskog i (hrvatskog) kajkavskog jezika.

Kardoš je D. *Luther Martina Mali kátekismus* prevodio sa mađarskog i nemačkog, poznavao je i uzimao u obzir i Temlinov katihizis, kojeg je dodatno skratio. Kardoš je u prevodu navodio odlomke iz Biblije, što je pokazatelj da je još kao veoma mlad razmišljao o novom celokupnom prevodu Biblije na prekmurski jezik – pomoću jezika je želeo da očuva i slovenački protestantizam između Mure i Rabe.

Literatura

- Mihal Barla, 1820: *Diktomszke, versuske i molitvene kni'ziczeza to málo sôlszko deczo szprávlene po kis jánosi, visziko postüivanom superintenden-si ti prék dunajszki evangelicsánszki czérkev. na nas szlovenszki jezik obrnyene po barla miháli*. Sopron.
- Előd Dudás, 2012: Primerjalni zgodovinski razvoj prekmurskega črkopisa. *Jezikoslovni zapiski*, 18/2, 149–165.

- Janoš Flisar, 1926: *Prekmurja znameniti evangeličanski možje*. V Murski Soboti: Uredništvo Düşevnega lista.
- Marko Jesenšek, 2010: Kardoš in prekmurski knjižni jezik. *IX. nemzetközi szlavisztikai napok, Studia Slavica Savariensia*, 1/2, 237–243.
- Marko Jesenšek, 2015: *Prekmurščina v prevodih svetopisemskih besedil. Protestantizem včeraj, danes in jutri* (ur. F. Kuzmič, P. Šek Mertük). Murska Sobota: Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar; Ljubljana: Znanstveno raziskovalni center SAZU, 261–277.
- Marko Jesenšek, 2013: *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*. (Zora 90). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru.
- Janoš Kardoš, 1837: *D. Luther Martina Máli kátekismus ali glavni návuk szvéte vere krsztsanszke : naime za deczo szpráviscs evangelicsanszki / vödáni po Kardos Jánosi hodoskom dühovniki*. V-Pesti: stampani vu násztavi plem. Trattner-Karolyivoj.
- Janoš Kardoš, 1840: *Mala Historia Bibliska*. Kórdermin.
- Janoš Kardoš, 1926–1927: *Moses i Josua (petére knige Mosesa i knige Josue) ali Glávni tál Szvétoga píszma sztároga zákona*. Murska Sobota: Priložba „Düşevnoga lísztá“.
- Miroslav Kokolj, Bela Horvat, 1977: *Prekmursko šolstvo*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Franc Kuzmič, 1988: Prevajalska dejavnost Janeza Kardoša. *Prevajalci Pomurja in Porabja, Vuk Karadžić in prevajanje, Kritika prevajanja*. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev, 27–31.
- Števan Küzmič, 1771: *Nouvi zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa / zdaj oprvics z grcskoga na sztári szlovenszki jezik obrnyeni po Stevan Küzmicsi Surdánszkom F.* V Halli Saxonskoj.
- Vilko Novak, 1969: O slogu prve prekmurske knjige. *Slavistična revija*, 17/2, 227–232.
- Vilko Novak, 1976: *Izbor prekmurskega slovstva*. Ljubljana: Zadruga katoliških duhovnikov.
- Vilko Novak, 1988: Novak, Vilko: Viri prekmurske duhovnosti. *Znamenje* 18, 102–109.
- Vilko Novak, 1979: Jezik prve prekmurske knjige. *Studia Slavica Hungarica* 21, 279–285.
- Martina Orožen, 1996: *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Martina Orožen, 2010: *Kulturološki pogled na razvoj slovenskega knjižnega jezika. Od sistema k besedilu*. (Zora 74). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.

- Klaudija Sedar, 2013: *Kulturna podoba JV Prekmurja v 17. in 18. stoletju*. Disertacija. Mentor Stane Granda. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za podiplomski študij.
- Mirko Rupel, 1956: Prva prekmurska knjiga – Temlinov Mali katekizem 1715. *Razprave II*, 2. razr. SAZU. Ljubljana: SAZU, 103–114.
- Jožef Smej, 2005: O prevodih psalmov v prekmurščino od Martjanske pesmarice II do Pusztaijeve pesmarice 1893. *Slavistična revija* 53/2, 211–227.
- Jožef Smej, 2011: Jezikovne tvorbe Janoša Kardoša (1801–1875) v njegovem rokopisu *Moses i Josua*. *Globinska moč besede*. Red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici. Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, 225–233.
- Jožef Smej, 2008: Prevajanje Svetega pisma v »stari slovenski jezik«. *Stopinje* 37, 57–61.
- Franc Šebjanič, 1977: *Protestantsko gibanje prekmurskih Slovencev*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Ivan Škafar, 1978: *Bibliografija prekmurskih tiskov 1715–191*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Franc Temlin, 1715: *Mali katechismus, touje tou krátki návuk vöre kerschánszke / dávno nigda, po D. Luther Martonni z szvétoga pizsma vküp zebraáni ino za droune deczé volo szpizsani, zdai pak na szlovenszki jezik preloseni*. Stampano vSaxsonii v Mefzti Halla imenüvanom po Zeitler Andrasi.
- Jože Toporišič, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.
- Anton Trstenjak, 1901: *Ogrski Slovenci*. *Ljubljanski zvon* 21/3, 173–178, 241–316.
- Zinka Zorko, 2009: *Narečjeslovne razprave o koroških, štajerskih in panonskih govorih*. (Zora 64). Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti.

**TEMLIN'S *MALI KATECHISMUS* AND KARDOŠ'S
*D. LUTHER MARTINA MÁLI KÁTEKISMUS***

(At the 500th anniversary of the Reformation)

The discussion compares two translations of Luther's short catechism; namely that of Temlin (1715) and Kardoš (1837). Temlin has been translating the catechism based on Hungarian template. Kardoš used foreign-language templates along with Temlin's translation, while adjusting for linguistic changes, which have arisen in Prekmurje standard language in the period of over 130 years. Compared to Temlin, Kardoš has additionally shortened the catechism, while consistently citing the corresponding passages from the Bible. Both catechisms were intended to serve as a preparation for the translation of the entire Bible into Prekmurje standard language. However this never materialized due to the fact that in mid-19th century, Carniolian and Prekmurje languages merged into creation of unified Slovene standard language.

Present discussion is a comparison of the original print from 1715 (Temlin: *Mali katechismus, touje tou krátki návuk vöre kerschánszke*) and Kardoš's original print from 1837 (*D. Luther Martina Mali kátekismus ali glavni návuk szvéte vere krsztsanszke. Naime Zâ deczo szpráviscs evangelicsanszki. Vödáni po Kardos Jánosi*).

Temlin's *Mali katechismus* served not only as a religious book, but also as an attempt at shaping a standard language norm, which would allow for a translation of the Bible into Prekmurje language. In the foreword, Temlin often summarizes passages from the Old and the New Testament (Ezekiel, First Epistle of Clement), or is citing his existing translations of the passages from the First Epistle of Clement, Epistle to the Ephesians, and First Epistle of Peter. By that, he demonstrates the expressive power of the Prekmurje language. In his work, Temlin strived for distinguishing his language from the dialects, as well as for distinguishing it from (Slovene) Carniolian and (Croatian) Kajkavian languages.

Kardoš translated *D. Luther Martina Mali kátekismus* from Hungarian and German, while also taking into account the existing translation from Temlin, which he additionally shortened. In his translation, Kardoš used several references to the Bible, which shows that he has been considering a new, complete translation of the Bible into Prekmurje language. By using the language, he strived for preserving Slovene Protestant movement between rivers Mura and Raba.

Key words: *Franc Temlin, Janoš Kardoš, short catechism, Prekmurje language, translation*

UDK 811.163.4'373.423(497.6)

Izvorni naučni rad

Jasmin HODŽIĆ (Sarajevo)

Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu

jasmin.hodzic@izj.unsa.ba

KONTEKSTUALNA DETERMINIRANOST SINTAKSIČKE HOMONIMIJE U BOSANSKOM JEZIKU

U radu se na teorijskom nivou razmatra uloga konteksta u tumačenju dvosmislenosti kod sintaksički homonimnih konstrukcija u bosanskom jeziku gdje se sukobljavaju dva suprotna mišljenja: da je sintaksička dvosmislenost samo teorijski konstrukt, da se poništava u kontekstu i da u praksi time i ne postoji (pa bi je bilo irelevantno proučavati); odnosno, da prisustvo i poznavanje konteksta ne mora da bude relevantno za tumačenje dvosmislenosti jer bi se u tom tumačenju tada mjerila uloga konteksta a ne sintaksička ili semantička obilježja jezika koja primarno utječu na interpretaciju jezičkog izraza. Ovdje dolazimo do zaključka da se sintaksička homonimija može proučavati odvojeno od konteksta i da je obilježje homonimnosti imanentno rečenici kao takvoj, dakle, homonimija se veže za rečeničnu strukturu, a ne za kontekst. Također, uzimamo u obzir da u prilog raspravi ovdje treba uzeti u obzir i ulogu normativne sintakse koja propituje ovjerenost rečenice (odvojeno od njenog konteksta).

Ključne riječi: *sintaksička homonimija, dvosmislenost, kontekst, normativna sintaksa*

Uvod

U *Enciklopedijskom rječniku moderne lingvistike*, pod natuknicom *dvosmislenost* Dejvid Kristal (1985) navodi da se u općem smislu ovaj termin odnosi na riječ ili rečenicu koja izražava više od jednog značenja. Međutim, kroz kazivanje o poznatim primjerima dvosmislenosti jedne riječi, odnosno, kroz kazivanje o leksičkoj dvosmislenosti, ta vrsta dvosmislenosti se definiše kao „*dvosmislenost koja ne potiče od gramatičke analize rečenice*“ (Kristal 1985: 57), što će reći da postoji upravo dvosmislenost koja je posljedica gramatičke (a ne leksičke) analize. Zato se prethodno ističe sljedeće: „U poslednjim go-

dinama najviše se raspravlja o gramatičkoj (ili strukturnoj) dvosmislenosti“ (Kristal 1985: 57), gdje se kao primjer navodi da: „Kod dvosmislenosti FRAZNE STRUKTURE jednoj KONSTRUKCIJI mogu se pripisati dve različite KONSTITUENTNE STRUKTURE, kao u *nove kuće i prodavnice*,...“ (Kristal 1985: 57), gdje se pridjev *nove* može odnositi na obje ili samo na jednu datu realiju (*samo su kuće nove*, odnosno, *i kuće i prodavnice su nove*); ili: „U TRANSFORMACIONOJ dvosmislenosti alternativne SEMANTIČKE predstave mogu se prikazati samo ako se dvosmislena rečenica poveže s različitim strukturama. Na primer, *Počeli su progoni neprijatelja* može se dovesti u vezu sa *Neprijatelji su počeli progone* bilo sa *Počeli su da progone neprijatelje*“ (Kristal 1985: 57).

Dakle, u našoj domaćoj široj literaturi manje poznata vrsta dvosmislenosti, gramatička dvosmislenost, ili preciznije, sintaksička dvosmislenost, koja nastaje kada se različito protumače sintaksičke funkcije u rečenici, čime rečenica dobija i različita značenja, drugim imenom naziva se konstrukciona ili sintaksička homonimija. U zapadnom svijetu se koristi termin sintaksički ambigvitet, a u slavenskoj literaturi za opis ove pojave odomaćena je upotreba termina sintaksička homonimija (mada, ima i obrnutih slučajeva, kod nas se koriste termini *ambigvitetnost*, *dvosmislenost*, *višesmislenost*, a u zapadnoj literaturi npr. *konstrukciona homonimija*). Tako već, kao svojevrсно kompromisno terminološko rješenje, zapravo možemo govoriti konkretnije o dvosmislenosti sintaksički homonimnih struktura u bosanskom jeziku.¹

Sintaksički homonimne rečenice su rečenice istog sastava koje pak imaju makar dva nivoa interpretacije sintaksičkih funkcija njenih sastavnih dijelova, čime se mogu dobiti najmanje dva različita značenja. Još neki od primjera kojima se može ilustrovati dvosmislenost sintaksički homonimnih struktura su rečenice: a) Djeca se vode za ruke (*1. Djecu treba voditi za ruke*, *2. Djeca se međusobno vode za ruke*), b) Trgovina ljudima više nije zanimljiva (*1. Ljudi se više ne zanimaju za trgovinu*, *2. Nije više zanimljivo trgovati ljudima kao bijelim robljem*), c) Dio sobe površine 7 m² (*Samo dio sobe je te površine*, *ili je cijela soba te površine*), d) Dočekali su čovjeka sa smiješkom (*Čovjek je sa smiješkom ili je doček sa smiješkom*), e) Hapšenje policajaca bilo je zabrinjavajuće (*Zabrinjavajuće je što policajci nekog hapse ili što neko hapsi policajce*), f) Pozdrav tebi i tvojim prijateljima iz Crne Gore. (*Iz Crne Gore je pozdrav ili su prijatelji iz Crne Gore*), itd.²

Često se u popratnim komentarima ili pak i prilikom samih definiranja pojave sintaksičke homonimije/dvosmislenosti u jeziku navodi to da se

¹ Što, razumije se, jednako važi i za crnogorski, srpski i hrvatski.

² Primjeri su preneseni iz Hodžić (2017): *Tipovi sintaksičkog ambigviteta u bosanskom jeziku*, Doktorska disertacija u rukopisu, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, januar 2017.

sintaksička dvosmislenost uglavnom razrješava kontekstom i to je ono čemu ćemo u ovom radu posvetiti veću pažnju.³

O samoj dvosmislenosti sintaksički homonimnih konstrukcija treba još napomenuti to da sintaksička dvosmislenost u jeziku može biti ciljana, odnosno, namjerna dvosmislenost (kao npr. dvosmislenost u humorističkim tekstovima ili u primjerima manipulacije jezikom preko dvosmislenosti), a također često i nepoželjna kao izvjesna smetnja u komunikaciji (u novinskim tekstovima, ili u administrativno-pravnom stilu savremenog jezika).

Ustanovili smo, pak, i to da naše gramatike kategoriji sintaksičke dvosmislenosti/homonimije, iako ne sistematično i u potpunosti, ipak posvećuju određenu pažnju. Terminološki se ova kategorija različito imenuje, no ipak i donekle ujednačeno. Spominju se termini, poput: „sintaktičke dvosmislenosti“ (Katičić 2002: 122), sintaktičke dvoznačnosti (Katičić 2002: 466), ili samo „dvosmislenost“ (Palić 2000, Katičić 2002, Riđanović 2012), ili „dvoznačnost rečenice“, ali i „sintaktička dvoznačnost“ (Barić i drugi 2003), ili „dvoznačni skupovi riječi“ i „dvoznačne rečenice“ (Silić i Pranjković 2005; Čirgić, Silić i Pranjković 2010), itd. U gramatikama bosanskog, crnogorskog, hrvatskog, srpskog i srpskohrvatskog jezika spominje se ukupno tridesetak različitih primjera sintaksičke dvosmislenosti, a uobičajeni i šire prepoznatljivi su primjeri padežne homonimije, zatim dvosmislenost genitivnih konstrukcija uz deverbativnu ili deadjektivnu imenicu, dvosmislenost kod upotrebe pridjevskih i priloških struktura, dvosmislenost kod objekatskih i atributskih rečenica, itd.⁴

Ako neki lingvisti tvrde da se o sintaksičkoj dvosmislenosti (sintaksičkoj homonimiji) u jeziku može govoriti samo kao o teorijskom konstruktu jer se dvosmislenost poništava u kontekstu –neminovno se samo po sebi postavlja pitanje treba li dvosmislenost sintaksički homonimnih konstrukcija u jeziku uopće proučavati kao jezičku realiju. No, s obzirom na to da je u našim gramatikama i gramatičkim priručnicima ova jezička pojava već opisivana (iako znatno manje nego u zapadnoj lingvističkoj tradiciji i literaturi), u ovom radu ćemo se osvrnuti na jedno od ključnih segmenata ovdje postavljenog spornog pitanja, a to je upravo već spomenuti koncept odnosa sintaksičke homonimije i konteksta.

³ Ova rasprava će biti produžena i dopunjena verzija referata „The role of context in the analysis of syntactic ambiguity (Uloga konteksta u analizi sintaksičke dvosmislenosti)“, predstavljenog na skupu: 6th International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics (FLTAL), International Burch University, Sarajevo, May 12–14, 2016.

⁴ Kao izvor za ove podatke poslužio nam je neobjavljeni referat: Hodžić, Jasmin (2015): „Syntactic structure and ambiguity in the Bosnian (Croatian, Serbian, Serbo-Croatian) grammar books“ (Sintaksička struktura i ambigvitet u bosanskim, hrvatski, srpskim i srpskohrvatskim gramatikama), 5th International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics (FLTAL), International Burch University, Sarajevo, May 7–9, 2015. Detaljnije u Hodžić (2017).

Sintaksička homonimija i kontekst

Kao što se sinonimne jezičke strukture upravo vežu za jedan te isti kontekst, odnosno, za jezičke forme istog ili sličnog značenja koje su zamjenljive u kontekstu, tako će kontekst, odnosno, „drugi kontekst“, biti od distinktivne važnosti za raspoznavanje homonimnih jezičkih struktura kao formi koje su upravo zamjenljive samo na formalnom nivou a drugi kontekst im daje drugo značenje, jer su „homonimi isključivi u kontekstu“ (Tafra 2016), odnosno: „Jezik se često i sam pobrine da izbjegne homonimijski konflikt, a ako i postoji mogućnost za nj, kontekst ga rješava“ (Tafra 2016). No, uputno je postaviti pitanje da li se spomenuti „homonimijski konflikt“ tako lahko razrješava, i kakva je stvarna uloga konteksta u svemu tome? Naime, tačno je da je već uvriježeno mišljenje da se dvosmislenost sintaksički homonimnih rečenica razrješava kontekstom: „Pre svega, mora se konstatovati činjenica da u velikom broju slučajeva, davanjem konteksta situacije, dvosmislena rečenica prestaje da bude dvosmislena“ (Đorđević 1979). Ili: „Kontekst situacije je jedan od razloga zbog koga se u jezičkom ponašanju obično uviđa samo jedno značenje ovih (dvosmislenih, op. a.) rečenica.“ (Đorđević 1979). No, imajući u vidu veliki značaj konteksta za dodjeljivanje značenja riječima, izrazima ili rečenicama, ovdje treba uzeti u obzir i veoma važno pitanje: Da li se dvosmislenost (uvijek!) razrješava kontekstom? Ili, kako se odnositi prema onome što obično u analizi jezika imenujemo kao „potencijalna dvosmislenost“? Da li je takva dvosmislenost jezičkog izraza samo formalna ili pak i stvarna? Zapravo, treba li uopće ispitivati sintaksički ambigvititet kao kategoriju ako se u sintaksički homonimnim strukturama radi samo o potencijalno dvosmislenim konstrukcijama? Ovo pitamo zato što se nekada u razmatranju ove problematike s određenim krutim i uopćavajućim stavovima ide toliko daleko da se kategorija dvosmislenosti u jeziku proglašava skoro nepostojećom: „Ispitivanje jezika u dejstvu pokazuje da potpune i prave izolacije iskaza i nema, tj. da su **pojave dvosmislenosti samo teorijski konstrukti**, a u jezičkoj praksi i ne postoje (istakao J. H.)“ (M. Radovanović 1990: 17). Zato je logično još jednom otvoreno pitati zašto sintaksičkoj dvosmislenosti ikako pridavati pažnju ako se ona u kontekstu uvijek poništava, dakle, prestaje postojati? Treba reći i to da je Radovanović (1990) ponudio detaljnu raspravu o tzv. elementima *pragmatičkog konteksta*, navodeći kako se ambigvititet u svijesti govornika pragmatikom uvijek razrješava.

Čak ni „izolovane“ jezičke izraze Radovanović (1990) ne smatra zaista dvosmislenima:

Čak ni pojavljivanje deverbativne imenice u naslovima nije kontekstualno izolovano, jer tu redovno moramo računati sa ekstralingvističkim kontekstom tipa pretpostavke, očekivanja, predznanja ili zainteresovanosti, ali i sa onim lingvističkim, gde, u stvari, naslovni kontekst predstavlja sadržina teksta koji sledi i, eventualno, tekstova koji mu prethode. (Radovanović 1990: 17).

Vidimo, dakle, da se ovdje ide do tvrdnje da u praksi dvosmislene konstrukcije ne postoje.⁵

Naravno, obimna je literatura koja, s druge strane, dvosmislenosti kao jezičkoj realiji posvećuje veću pažnju, počevši već od gramatika i gramatičkih priručnika bosanskog, hrvatskog, srpskog, crnogorskog i srpskohrvatskog jezika u kojima se na različite načine opisuje ova kategorija.

No, čak i u radovima koji u problematiziranju dvosmislenosti sintaksički homonimnih konstrukcija dvosmislenost svode na izrazito postojeću kategoriju kojoj treba u analizi posvetiti nešto veću pažnju, često se i tada uloga konteksta navodi kao veoma bitna, kao što je već spomenuti citat: „Davanjem konteksta situacije, dosmislena rečenica prestaje da bude dvosmislena“ (Đorđević 1979). Ili: „Ambigvitetnost/neambigvitetnost rečenice kao govorne (dinamičke) jedinice (iskaza) razrješava se u suodnosu s drugom rečenicom, tj. u (kon)tekstu (Silić 1984: 97). Slično, i: „Dvosmislenost na nivou rečenice nastaje kada se pogrešno protumače sintaksičke funkcije u rečenici. Naravno, najčešće rečenice uzete van konteksta pružaju mogućnost za takvo tumačenje“ (Prodanović-Stankić 2013: 80).

Bilo kako bilo, i kada se u literaturi za dvosmislenost tvrdi kako se ona razrješava kontekstom, takvi stavovi nisu apsolutni. Uzmimo za primjere još potvrda za ovaj stav: „Ako postoji mogućnost dvostruke preoblike, dvosmislenost se **uglavnom** (dakle, ne uvijek!, op. a.) razrješava kontekstom“ (Palić 2000: 450) (istakao J. H.). Ili: „...premda ni na taj način (kontekstom, op. a.)

⁵ Ovdje je interesantno spomenuti i termin „privremena dvosmislenost“ ili privremeno dvosmislene konstrukcije, kao izrazi koji „u jednom trenutku“ jesu dvosmisleni, da bi se „kasnije“ dvosmislenost poništila. Ovo poništavanje ne odnosi se direktno na kontekst, nego na dopunu izraza (potpunosť, njegov nastavak) koji nam se „dok ga čitamo/slušamo“ privremeno čini dvosmislen, da bi se ta dvosmislenost nakon usvajanja potpune konstrukcije izgubila/poništila. Ovakve konstrukcije mi nećemo uzimati u razmatranje, jer su to primjeri koji samo podsjećaju na prave primjere dvosmislenosti. Riječ je tu dakle samo o privremeno nejasnim konstrukcijama, na šta se može odnositi i sljedeći citat: „Many of this phrases are not subject to misinterpretation when they are actually used in sentences, because either the rest of the sentence or the general context in which the language operates makes it certain, or at least very probable, that one interpretation rather than the other is the correct one“ (Lyons 1968: 214).

nije moguće uvijek pouzdano razriješiti značenjsku dvoznačnost“ (istakao J. H.). (Barić i dr. 1997: 510). Isto tako, za izraze izolovane iz konteksta o kojima govori Radovanović (1990) navedeno je da „**obično** nisu dvosmisleni“ (istakao J. H.). (Radovanović 1990) (istakao J. H.), slično kao što je već ovdje u više navrata spomenuto.

No, imamo i suprotno stajalište, tj. da izolovani izrazi kao što su npr. novinski naslovi itekako jesu dvosmisleni, kao što je primjer kojeg navodi M. Šipka: „*Konferencija o bezbjednosti plovidbe u Londonu*“ (Šipka 1979: 274). Također, sam Radovanović (1990) navodi slučaj postojane dvosmislenosti u, kako kaže, (ipak) „veštački stvorenoj izolaciji iz konteksta“:

Pitanja ove vrste najtešnje su povezana i sa problematikom tzv. subjekatskog i objekatskog genitiva, razrađenom, sa drugačijih pozicija, u gramatičkoj sintaksičarskoj praksi. Dvosmislenost ovakvih primera moguća je samo u veštački stvorenoj izolaciji od konteksta, i to najčešće u onim slučajevima kada je u pitanju lice zahvaćeno tranzitivnom predikacijom takve vrste u čijoj realizaciji može učestvovati i kao agens i kao objekat (npr.: Opkoljavanje Nemaca [Nemci opkoljavaju // Nemce opkoljavaju]) (Radovanović 1990: 21).

Zanimljivo je da se i u ranijim citatima spominje *ekstralingvistički/vanjezički* kontekst, što nas vodi do pitanja odnosa vanjezičkog svijeta i jezika, i ne fokusira nas na samo proučavanje jezika kao takvog.

Najbolje će zato već ovdje (u kratkoj raspravi ovog dosta složenog pitanja) cijelo ovo pitanje razložiti u nekoliko osnovnih izdvojenih tvrdnji koje će nam kasnije kroz potvrdu dokaznim postupkom poslužiti i za moguće izvođenja zaključaka:

- a) Poznato je da se prava značenja svih naših riječi prije svega izvode u užem unutarjezičkom kontekstu, odnosno u vezi s drugim riječima (up. *glava – glava kuće, glava motora, glava lutke*). Slično, značenje rečenice preciznije se sagledava u odnosu prema drugim rečenicama u tekstu.
- b) Pitanje je koliko se širi ili uži kontekst u pojedinim izrazima zapravo može odrediti, tj. recimo to da će upravo prisustvo (potencijalne) sintaksičke dvosmislenosti uzrokovati pometnju u određivanju konteksta.
- c) Gramatika se primarno bavi strukturom, odnosno formom, a ne kontekstom, tj. sintaksa primarno proučava pravila slaganja riječi i formalnu stranu rečenice, a ne njena značenja, iako sama rečenična struktura utječe na značenje.
- d) Ako već govorimo o prisustvu i poništavanju dvosmislenih konstrukcija, trebalo bi ukazati na moguće načine poništavanja dvosmislenosti na nivou sintaksičke strukture, dakle na nivou GRAMATIKE, a ne da se ona razrješava kontekstom.

- e) Tvrdnja da se značenje dvosmislenog iskaza pronalazi tek u kontekstu i tako razrješava dvosmislenost sama za sebe u stvari govori kako svojom strukturom data rečenica ima dva smisla, i da se (bez konteksta) ne može odrediti koji je ciljani smisao rečenice – dakle, dvosmislenost takve strukture je time izrazito postojana.
- f) Kategorija sintaksičke dvosmislenosti/homonimije razmatrana je već u našim gramatikama i gramatičkim priručnicima (što smo već istakli u uvodnom poglavlju).

No, zadržimo se detaljnije još na samoj ulozi konteksta u analizi dvosmislenosti. Uputno je istaknuti zapažanje M. Mihaljevića (1998): „Bilo kakav niz leksičkih jedinica nekoga jezika može biti interpretiran ako postoji dovoljno bogat kontekst. To **ne znači da je svaki takav niz i pravilno sastavljen**“ (istakao J. H.) (Mihaljević 1998: 115). Zato ne znači da to što u kontekstu možemo razabrati šta bi određena konstrukcija trebala da znači, da ona to zaista i znači, tj. to ne znači da je ista ta konstrukcija i (sintaksički) ispravna. Sam Radovanović (2003: 274) za rečenicu kojoj pragmatičkim parametrima oduzima stvarnu dvosmislenost kaže i to da je takva rečenica „jedan očigledno **pogrešno obrazovan** rečenični kompleks“ (istakao J. H.) (Radovanović 2003: 274), navodeći primjer: *Samo je udario loptu glava o m ko ja se otkotrljala u aut* – uz komentar da će se uslijed pragmatičkog konteksta ova rečenica uvijek ispravno shvatiti. Međutim, veoma je ovdje bitna konstatacija da je rečenica u stvari *pogrešna*, tj. pogrešno obrazovana. Zato i onda kada možemo rečenicu protumačiti u kontekstu, ona nam strukturno može biti nepravilna: „Iako nam riječi mogu biti potpuno ‘pravilne’, naša rečenica može ispasti naopaka ako nismo vješti da riječi iznitimo u jezičku nit koja će biti **sintaksički ispravna i sadržajno suvisla**“ (istakao J. H.) (Riđanović 1979, u: Baotić 1979: 324). Ili: „Kako vidimo, zabuna je ovdje nastala zbog reda riječi, ili, tačnije: zbog **‘krivog spoja’**... (Šipka 1979, u: Baotić 1979) (istakao J. H.) – a na šta se red riječi ili krivi spoj odnosi, nego na sintaksu? Na ovakve slučajeve sintaksički neispravnih rečenica nas upozorava često i Milorad Telebak u svojim jezičkim priručnicima (v. Telebak 2006), a i sam Radovanović (2003), kako smo već vidjeli, za takve rečenice kaže da su pogrešne. Dakle, niz leksičkih jedinica, odnosno sintaksička struktura iskaza ne bi smjela da bude „bilo kakva“ i pri tom se ne bi smjeli rukovoditi kontekstom ili mogućnošću interpretacije, i da nam ta dva faktora budu dovoljna. Ne možemo se zadovoljiti samo uslovima ispravne interpretacije u kontekstu (što, naravno, opet nije uvijek ni moguće), već moramo uzeti u obzir da osim ovog dovoljnog uslova trebamo prihvatiti i potreban uslov: Iskaz bi morao biti i sintaksički i semantički jasan i precizan. Sve nam govori da uloga konteksta ne govori ništa o strukturi same rečenice. Zato je potrebno obratiti više pažnje na vrste (sintaksičke) analize i konkretno ulogu konteksta u analizi sintakse.

Kontekst, strukturna i komunikativna analiza rečenice

Komunikativna analiza ili drugim imenom *aktualna analiza* spada u jednu od vrsta sintaksičke analize rečenice. „Ovom vrstom analize rečenica se uključuje u njen prirodni, predmetni kontekst, u vezi s kojim je i nastala“ (Minović 1987: 23). No, ovdje treba istaći da nije uvijek jasno na koji se tačno kontekst misli kada se upotrijebi riječ kontekst. Naime, literatura poznaje tzv. *jezički i nejezički kontekst*, odnosno, *lingvistički i situacioni kontekst*. Dakle: „Zato se u ovoj prilici moramo zadovoljiti metodološkom napomenom da za mnoge svrhe naprosto nije dovoljno pozivati se na kontekst bez ikakvih specifikacija, jer ne mora unapred da bude jasno ni na koju se vrstu konteksta misli – da se i ne govori, na primer, o pitanjima stepena kontekstualizacije, ili pak hijerarhije kontekstualnih činilaca“ (Bugarski 2007: 180). Isto tako, osim nekoliko vrsta konteksta koje se povezuju s jezičkom i vanjezičkom stvarnosti, važno je voditi računa i o tzv. mikrokontekstu i makrokontekstu, tj. o stepenu kontekstualizacije. Isto tako, osim semantičkih parametara, u analizi rečenice često posežemo za pragmatikom pa s tim u vezi postoji i određenje konteksta kao pragmatičkog, koji se zapravo odnosi na vanjezičku stvarnost, situacioni ili čak kulturološki kontekst: „Nešto je problematičniji status pragmatičkog konteksta, koji se na jednoj strani može nadograditi na seriju u vezi s nivoima jezičke strukture, pomenutu pod zaglavljem jezičkog konteksta, ali na drugoj strani prirodno spada i pod situacioni pa i kulturni kontekst“ (Bugarski 2007: 180).

Ako i prihvatimo da se dvosmislenost uglavnom razrješava u kontekstu i preko niza pragmatičkih parametara, treba reći da bi opet zadaci sintaksičke analize rečenice ciljano trebali biti usmjereni na čisti unutarjezički kontekst, odnosno, na prirodu jezičkih elemenata kao sastavnih dijelova rečenice. Zato: „Otuda mnogi od tih jezičkih znakova⁶ (...) objektivno postoje u jezičkom osjećanju ljudi koji se tim jezikom služe kao maternjim. Razumljivo je zato što se oni mogu interpretirati i izvan verbalnog i situacionog konteksta, a na osnovu jezičke, odnosno iskustvene svoje situiranosti“ (Minović 1985: 55).

Dakle, uzimamo u obzir „jezički“ i „iskustveni“ kontekst, a ne komunikativni ili stvarni jer se „**gramatička značenja** (istakao J. H.) mogu inter-

⁶ Iako Minović (1985) govori najprije o leksici, odnosno, o leksičkom nivou, a kasnije i o sintagmatskom, govoreći o tome da se takve jedinice slobodno mogu proučavati i van konteksta, važno je zapažanje koje se nazire iz ovih njegovih citata, a koja se tiču dokomunikativnog/sintagmatskog novoa, što se da uzeti u obzir kod analize sintagmi: *hapšenje policajaca*, *odgoj žena*, i sl. Bitna je naravno i „unutrašnja sfera sadržaja jezičkih jedinica“ to je upravo naša tvrdnja da ispituje jezik kao (gramatički) sistem, ali i „jezičko osjećanje ljudi“ – što uzimamo u obzir kod provođenja ankete za procjenu dvosmislenosti i ovjerenosti ponuđenih primjera. Dakako, Minović (1985) navodi i to da se odnos interpretacije jezičkih jedinica prema kontekstu mijenja shodno različitim jezičkim teorijama.

pretirati ne samo na osnovu rečeničnog konteksta“ (Minović 1985: 55), a to su gramatička značenja koja „pripadaju unutarnjoj sferi sadržaja jezičkih jedinica“ (Minović 1985: 55), odnosno, to su unutrašnje (gramatičke) osobine jezika kao sistema (istaknuto citatom) i interpretiraju se na „dokomunikativom nivou“ (Minović 1985: 55). Dvosmislenost strukturnog tipa, kao što smo već to rekli, zato treba i rješavati u strukturi, a ne u kontekstu. Tako dolazimo i do pravog predmeta sintaksičke nauke, a to je strukturna analiza rečenice i posljedica koju formiranje rečenične strukture kao takve (a ne njen kontekst) izaziva. Upravo to bi bila analiza rečenice zasnovana na jezičkom sistemu (v. Minović 1987: 23). Zato u čisto jezičkoj analizi rečenice treba odbaciti ulogu konteksta i ostaviti je za drugu (stilističku, pragmatičku, i sl.) vrstu analize, jer:

Kada bi se kontekst situacije davao uz svaku dvosmislenu rečenicu sa pretpostavkom da njegovo prisustvo ne mora uvek da bude relevantno za razrešavanje, odnosno tumačenje dvosmislenosti, onda bi se merila funkcija konteksta u tom tumačenju, a ne sintaksička i semantička obeležja jezika koja mogu da utiču na izbor jednog od značenja za primarnu interpretaciju. (Đorđević 1979)

Ovom zaključku doprinose opće i već preovladavajuće tendencije u postmodernom društvu ili, s druge strane, u poststrukturalizmu u lingvistici, koje jezik posmatraju autonomnim od vanjezičkog svijeta: „Podsjetit ću vas sada kako se teoretičari postmoderne, ako se uopće u nečemu slažu, slažu u naglašavanju radikalne autonomije jezika“ (Solar 2005: 14). Naime, do značenja se inače može doći referencijalno (direktna veza jezičkog znaka s realijom u vaznjezičkom svijetu) i diferencijalno (jedan jezički znak stoji u opoziciji s drugim; što je izvođenje značenja po tome što znamo da je nešto to što jeste samo zato što nije to što nije, kao tzv. „znanje/značenje po minusu“). Iako su ove postavke u osnovi radikalne, jer: „Jednostavni zaključak da je značenje diferencijalno, a ne referencijalno, ima suštinske posljedice po naše razumijevanje odnosa između ljudskih bića i svijeta, a mnoge od njih i danas ostaju kontroverzne“ (Belsey 2003: 10), one važe još od De Sosira, koji je, podsjetit ćemo se, „ukinuo“ referenciju! Složimo li se da je značenje u kontekstu pragmatičko, a značenje samo po sebi, semantičko pitanje, izvorno jezičko značenje će ostati autonomno od vanjezičkog konteksta, kao po narednom citatu:

Kao prvo, raspravlja se o tome da se značenje rečenice, tj. to je li ona višeznačna ili neovjerena, može znati i kada je ona izolirana iz konteksta te da, kao govornici određenog jezika, moramo znati značenje rečenice prije nego što je u bilo kakvom kontekstu i upotrijebimo. Značenje se tako prikazuje kao nezavisno od konteksta i kao takvog ga lingvisti mogu i moraju proučavati. (Palmer 1976: 43)

Interesantno, ovo je opet stav samo jednog dijela lingvista⁷, ali je za nas posebno važno što se u prethodnom citatu navode *neovjerene* i *višeznačne* rečenice i njihov odnos prema kontekstu. Sve nam govori da, nevezano za to uzimamo li za tumačenje rečenice u obzir kontekst ili ne, rečenice same za sebe (sa ili bez konteksta) mogu biti neovjerene i višeznačne, na čemu ćemo posebno insistirati kroz raspravu u nastavku, a što smo već apostrofirali prethodno navedenim citatima o „krivom spoju“ (Šipka 1979), „sintaksičkoj ispravnosti“ (Riđanović 1979), „pogrešno obrazovanom rečeničnom kompleksu“ (Radovanović 2003) te „pravilno sastavljenom nizu leksičkih jedinica“ (Mihaljević 1998). Tako dolazimo do potvrde da je strukturalna analiza rečenice naprosto i pitanje normativne sintakse koja treba da odgovori na pitanje da li je rečenična struktura ovjerena te da li odgovarajuća struktura rečenice stoji za „ono što se htjelo reći“, ili pak sama za sebe može proizvesti neko drugo, možda i vjerovatnije značenje.

Semantika i sintaksa

U citatu: „Oblici reči nastaju iz potrebe koja se uslovljava sadržajem. Vezujući se u veće jedinice, reči se prilagođavaju i svojim oblikom da bolje i potpunije odraze govornikovu misao“ (Lalević 1957: 26) – jasno se cilja na valenciju kao karakterističnu morfološku, odnosno, morfosintaksičku osobinu našeg jezika ili naših riječi u gramatičkom sistemu, što se veže i za fleksiju i pojavu slaganja riječi po principu rekcije i/ili kongruencije. No, ovdje je u svemu tome istaknut i sadržajni, a ne samo formalni nivo veze među riječima. Tačno je, dakle, da se veza riječi zasniva i na usklađenosti njihovih oblika (kao uostalom i prirodna veza svih stvari), ali, riječi se prije svega, što je istaknuto i u početnom citatu ovdje, vežu po značenju:

Sintaksički stroj jezika suodnosan je s procesom mišljenja i aktualnim komunikativnim zadacima, ali se povezivanje riječi u sintaksičke cjeline ne vrši samo na osnovu mišljenja i aktualnih komunikativnih potreba, već i na osnovu mogućnosti (sposobnosti) pojedinih riječi da se udružuju s drugima. A to znači da se pojedina jezička sredstva sintaksički povezuju i na osnovu njihove semantičke valentnosti (na osnovu značenjskih valera). Takve osobine riječi pripadaju tzv. dubinskim svojstvima riječi u jezičkom sistemu (tzv. leksikonu) i nazivaju se valentnim (ili distributivnim ili relacijskim) vrijednostima (Minović 1987: 10).

⁷ Kojemu se u raspravi suprotstavlja i sam Palmer (1976): „Prema tome, možemo zaključiti da u semantici ne postoji jezička sposobnost koja nije povezana sa znanjem o svijetu, nego su to u biti dvije iste stvari. To, naravno, ne znači da ne možemo na neki način ograničiti svoje područje proučavanja, ali pogrešno je smatrati da ga možemo ograničiti na nešto što je isključivo jezičko.“

Kada govorimo o semantici, sigurno je da prvo pomislimo na pojam „značenje“; međutim, postoji „leksičko značenje“ koje je po naravi, precizno gledano, načelno odvojeno od nivoa semantike, te semantički pojam značenja, kao opća kategorija, odnosno, kao reprezent pojedinačnih nijansi značenja: mjesna semantika, vremenska semantika, itd.

Bilo kako bilo, u opisu sintakse u gramatikama bosanskog jezika npr., između ostalog se tvrdi da sintaksa proučava i značenje, kao što vidimo po sljedećim citatima: „Područje je sintakse, dakle, s jedne strane omeđeno riječju, a s druge vezanim tekstom. Sintaksu, pritom, zanima i strukturni i značenijski plan jedinica kojima se bavi“ (Palić 2000: 327). Ili: „Osim što proučava načine građenja rečenica i njihovo značenje, sintaksa se bavi proučavanjem načina nastajanja sintagmi i njihovim značenjima“ (Čedić 2004: 155).

Noam Čomski u svome priručniku „Gramatika i um“ (Čomski 1972), te u priručniku „Sintaksičke strukture“ (Čomski 1984, izvorno: Chomsky 1975) direktno polemše o odnosu sintakse i semantike. Isto se može naći i u opisu generativne sintakse i semantike kod M. Mihaljevića (Mihaljević 1998). „U šezdesetim je godinama semantička teorija uključena u gramatiku“ (Mihaljević 1998: 109) – i ona je u stvari tek primjenom generativnog modela u lingvistici dobila na značaju.⁸

Upravo polemišući o dvoznačnosti, odnosno, dvosmislenosti, Čomski (1984) razvija svoju raspravu o odnosu sintakse i semantike. „U načelu, kazat ćemo da imamo slučaj *konstrukcione homonimije*⁹, onda kada se određen niz fonema na nekom nivou može analizirati na više od jednog načina“ (Čomski 1984: 102). Dalje se direktno ulazi u raspravu o vrstama ambigviteta, odnosno, o vrstama „konstrukcione homonimije“ – gdje se može utvrditi „da se sve vrste dvosmislenosti ne mogu analizirati preko sintaksičkih termina“ (Čomski 1984: 102) – što znači da postoji i jedan strukturni tip dvosmislenosti koji se upravo analizira samo kroz sintaksu. Zatim se (u: Čomski 1984) navodi više primjera dvoznačnih/dvosmislenih rečeničnih struktura koje je „teško objasniti na nivou frazne strukture“ (Čomski 1984: 105), pa se mora preći na „transformacioni nivo“:

Pronašli smo, dakle, slučajeve u kojima se rečenice mogu razumeti na više od jednog načina, a dvoznačno su predstavljene na transformacionom nivou (mada ne i na drugim nivoima), kao i slučajeve sa različitim

⁸ I Čomski i Mihaljević su generativisti.

⁹ Upotrebom termina „konstrukciona homonimija“ ili „sintaksička homonimija“ također dolazimo u opasnost da uđemo u sferu terminološke dvosmislenosti, pri čemu bi se termin „sintaksički paralelizam“ mogao preklapati s terminom „sintaksička homonimija“. Ipak, ako se ispravno shvati, termin „sintaksička/konstrukciona homonimija“ u načelu je i suštinski dobar!

rečenicama koje se razumeju na sličan način, mada sličnost njihovih reprezentacija postoji samo na transformacionom nivou. Ovo nam daje još jedno opravdanje i motivaciju za opis jezika terminima transformacione strukture... (Čomski 1984: 109).

Također, Čomski (1984) direktno pokazuje međuzavisnost sintakse i semantike, odnosno, zavisnost gramatike od značenja i zavisnost značenja od gramatike¹⁰ iznoseći tvrdnje o ulozi značenja u fonologiji (up. definiciju fone-ma), morfologiji (up. definiciju morfema), sintaksi (up. gramatične su samo rečenice koje imaju odgovarajuće značenje), ali u načelu zastupa teoriju da semantika ne igra ulogu u izboru sintaksičkih ili fonoloških komponenti gramatike, ili u funkcionisanju nekog sintaksičkog ili fonološkog pravila.

M. Mihaljević (1998) govoreći o odnosu sintakse i semantike ide i korak dalje od Čomskog: „Potpuno se slažem s Chomskim da je gradnja sintakse na formalnim temeljima ne samo moguća, već i nužna. Ne slažem se jedino s tvrdnjom da semantika nema nikakvu ulogu pri izboru sintaktičke sastavnice“ (Mihaljević 1998: 110). Ovo neslaganje u stvari je izraženo tvrdnjom da je bolja ona sintaksička teorija koja omogućava jednostavniju semantičku interpretaciju: „Semantička su razmatranja obično samo pomoćni kriteriji koji podupiru neovisne sintaktičke razloge za izbor jedne inačice, ali to ne znači da ona u tome nemaju ili da načelno ne mogu imati nikakvu ulogu“ (Mihaljević 1998: 111).

Drugo važno pitanje u kojem se M. Mihaljević ne slaže s Čomskim jeste pitanje granice između sintakse i semantike, za koje načelno stoji tvrdnja: „Pitanje o granici sintakse i semantike jedno je od najtežih i najslabije razumljenih pitanja lingvističke teorije. Dosadašnja nepotpuna istraživanja ne omogućuju izvođenje bilo kakvih sigurnih zaključaka. Iz njih se jedino može zaključiti da odnos sintaktičkih i semantičkih pravila nije jednostavan“ (Mihaljević 1998: 111). Dalje se pokazuje da područje sintakse nije jasno razgraničeno od područja semantike: „Sintaksa time prestaje biti čista teorija forme, a postavlja se pitanje može li biti formalna teorija. Općenitije, više se ne može govoriti o dvije razine, već o jednoj semantičko-sintaktičkoj razini.“ (Mihaljević 1998: 114).

Još jedno veoma važno uže sintaksičko-semantičko područje u kojem se M. Mihaljević i N. Čomski razilaze, a koje se najprije konkretno tiče upravo naše teme, jeste kategorija ovjerenosti rečenice naspram kategorije razumljivosti ili naspram mogućnosti ispravne interpretacije (što je istovremeno i jedno od ključnih pitanja vezanih za kategoriju sintaksičkog ambigviteta, tj.

¹⁰ Čomski (1984) u stvari se sadrži i u Čomski (1972) što je knjiga koju je priređivač objavio kao kompilaciju nekoliko knjiga istog autora.

što se odnosi na problem prisutnosti sintaksičke homonimije u našem jeziku, promatran s gledišta automatske analize i sinteze). Generativna gramatika operiše pojmom ovjerenosti/neovjerenosti i selekcijskim pravilima, jer ispravna selekcija jezičkih elemenata i ispravno generisanje tih elemenata suštinski se odnosi na gramatička pravila koja u stvari „razlučuju ovjerene i neovjerene nizove“ (v. Mihaljević 1998: 114). O svemu ovome¹¹ pak M. Mihaljević (što smo prethodno samo spomenuli) iznosi detaljno razrađeno mišljenje:

Važno je napomenuti da ovjerenost ne smije biti zamijenjena s mogućnošću interpretacije i s razumljivošću. Razumljeni i intepretirani mogu biti i oni nizovi koji krše gramatička pravila koja zauzimaju visoko mjesto na hijerarhijskoj ljestvici. Bilo kakav niz leksičkih jedinica nekoga jezika može biti interpretiran ako postoji dovoljno bogat kontekst. To ne znači da je svaki takav niz i pravilno sastavljen (Mihaljević 1998: 115).

Šta nam ovaj odnos gramatičnosti prema razumljivosti, uz uvođenje i veoma važnog pitanja toliko često spominjane kategorije konteksta, u stvari govori? Iz prethodnog se jasno može zaključiti da ni kriterij razumljivosti izraza, niti pak pitanje razumljivosti u kontekstu, nisu dovoljan uslov za tvrdnju da je određen izraz (sintaksički/gramatički) utemeljen.¹² Ovdje u stvari dolazimo do kategorije „pravopisne/normativne sintakse“, kao i do zaključka da je za nas, pošto se ovdje bavimo prvenstveno sintaksom (gramatikom) od presudne važnosti gramatička/sintaksička ispravnost izraza/teksta (bez obzira na sve ostalo). Ovim je direktno oborena tvrdnja da ne postoji stvarna dvosmislenost jezičkog izraza i da se dvosmislenost uvijek razrješava kontekstom.

U konačnici, kod istraživanja višeznačnosti kroz polisemiju može se detaljnije istraživati semantički i pragmatički aspekt datog izraza, a preklapanjem višeznačnosti i homonimije istražuje se struktura i porijeklo (način nastanka) same takve strukture – iako se u oba slučaja radi o višestrukosti u značenju. Jasno, kod polisemičnih struktura ta se višestrukost pripisuje njenim sastavnim elementima, dakle, kao imanentna samoj strukturi, i tako da bi se opisao karakter jedne takve strukture opisuju se i sve njene semantičke iznijansiranoosti koje joj pripadaju. Sasvim suprotno, kod homonimičnih struktura zapravo se radi o više jednoznačnih struktura koje su se izjednačile na planu

¹¹ Tj. o pitanju odnosa interpretacije prema pitanju selekcije i ovjerenosti.

¹² U prilog tvrdnji da kontekst nema tako važnu ulogu kakva mu se nameće, jeste i slučaj kada se u jednom te istom kontekstu može naći dvosmislena struktura: „Occasionally, however, ambiguity is deliberate, as with an utterance of I'd like to see more of you when intention is taken in more than one way in the very same context of utterance“ (Spasić 2012: 239). Primjer za ovo je, recimo, rečenica jednog djeteta iskazana u jednom te istom kontekstu: *Više volim majku od oca. (Više volim majku nego što je otac voli. Više volim majku nego oca. Više volim očevu majku nego maminu majku.)*

izraza – samim tim, ispituje se porijeklo i način konstrukcije takvih izraza, a ne primarno višeznačnost ili semantička iznijansiraność izraza. Naime: „Još jednom naglasimo da ne treba zahtijevati od primjera da se sva njegova sintaktička tumačenja interpretiraju i semantički“ (Jordanskaja 1967). Tako smo predmet sintaksičke nauke vratili sintaksi. Sve ostalo je šira semantika, stilistika, pragmatika, itd. Ovdje bi još bilo uputno napraviti dodatnu selekciju i opis primjera dvosmislenih sintaksički homonimnih konstrukcija iz različitih stilova savremenog jezika, no, to bi po svemu prevazišlo okvire ovoga rada.

Zaključak

U duhu poststrukturalističkog pristupa prirodi jezičkog znaka i jezika, kojem se, po saglasnosti većine lingvista pripisuje radikalna autonomija, proučavanje dvosmislenosti sintaksički homonimnih struktura postavili smo u koncept odvojen od proučavanja uloge konteksta u razrješavanju dvosmislenosti. Jer, nas će prije svega zanimati značenje koje se može izvesti iz odnosa sastavnih dijelova rečenice, a ne značenje koje će rečenica imati uslijed upotrebe u nekom kontekstu. Logično je da će različiti konteksti vezati za sebe uglavnom po jedno rečenično značenje (od više mogućih), ali upravo to govori o karakteru značenjske višestrukosti date rečenične forme. Osim toga, nekada se i u istom kontekstu dvosmislenost homonimne rečenice neće izbjeći. Naime, iako prevladava mišljenje da će upravo kontekst razriješiti sintaksičku dvosmislenost, uvijek se, kada se ovaj stav navodi, uz to obavezno postavljaju i određeni uslovi, kao: *uglavnom*, *obično*, *ne uvijek*, itd. Zato smo ovdje istakli ulogu lingvističkog i ekstralingvističkog, odnosno, jezičkog i situacionog konteksta, pri čemu će samo fokus na lingvistički kontekst dati rezultate ispitivanja karaktera samog jezika kao takvog. Zato će homonimnost jezičkog izraza kao jeziku a ne širem kontekstu imanentna osobina morati biti proučavana unutarjezički, a ne šire kontekstualno, jer je polazna osnova za izvođenje svakog značenja zapravo značenje sastavnih elemenata rečenice i pitanje značenjskog odnosa kojeg ti rečenični elementi formiraju, iz čega se, a često uslijed mogućnosti različitih kombinacija i unutarrečeničnih veza mogu formirati različita značenja same rečenice, što nam u prvom redu pokazuje prisustvo sintaksičke homonimije kao imanentne osobine jedne sintaksički dvosmislene rečenice. U konačnici, to što možemo protumačiti vjerovatnije značenje jezičkog izraza u datom kontekstu ništa ne govori o stvarnom karakteru jednog takvog izraza (koji u tom smislu može da bude čak i negramatičan). Zato se i ovjerenost rečenice i uloga normativne sintakse ovdje postavlja kao jasan kriterij koji nas vodi u fokus unutarjezičkog a ne situacionog konteksta kod proučavanja dvosmislenosti sintaksički homonimnih jezičkih struktura.

Literatura

- Belsey, Catherine, *Poststrukturalizam: Kratak uvod*, Šahinpašić, Sarajevo, 2003.
- Brabec, Ivan; Hraste Mate; Živković, Sreten, *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1954.
- Bugarski, Ranko, *Lingvistika u primeni*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.
- Čedić, Ibrahim, *Osnovi gramatike bosanskog jezika*. Priručnik za osnovne i srednje škole, Institut za jezik, Sarajevo; Bosna laksana, Sarajevo, 2001, 2004.
- Čirgić, Adnan; Pranjković, Ivo; Silić, Josip, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Pobjeda AD, Podgorica, 2010.
- Čomski, Noam, *Gramatika i um*, Nolit, Beograd, 1972.
- Čomski, Noam, *Sintaksičke strukture*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1984.
- Čomski, Noam / Chomsky, Noam, *Syntactic Structures*, Janua Linguarum. The Hague: Mouton, 1957.
- Đorđević, Radmila, *Tumačenje sintaksičke dvosmislenosti u engleskom jeziku*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1979.
- Hodžić, Jasmin, „Syntactic structure and ambiguity in the Bosnian (Croatian, Serbian, Serbo-Croatian) grammar books“ (Sintaksička struktura i ambigviteta u bosanskim, hrvatski, srpskim i srpskohrvatskim gramatikama), *5th International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics (FLTAL)*, International Burch University, Sarajevo, May 7–9, 2015.
- Hodžić, Jasmin, „The role of context in the analysis of syntactic ambiguity“ (Uloga konteksta u analizi sintaksičke dvosmislenosti), *6th International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics (FLTAL)*, International Burch University, Sarajevo, May 12–14, 2016.
- Hodžić, Jasmin, *Tipovi sintaksičkog ambigviteta u bosanskom jeziku*, Doktorska disertacija u rukopisu, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, januar 2017.
- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.
- Jordanskaja, Lidija, „Syntactical ambiguity in Russian (with respect to automatic analysis and synthesis)“. Scientific and Technical Information, Moscow, No. 5, 1967, (in Russian).
- Katičić, Radoslav, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Treće, poboljšano izdanje, HAZU i Nakladni zvod Globus, Zagreb, 2002.
- Kristal, Dejvid (Crystal, David), *Enciklopedijski rječnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd, 1985.

- Lalević, Miodrag S., *Priručnik za nastavu sintakse srpskohrvatskog jezika*: [Glavna pitanja], Nolit, Beograd, 1957.
- Lyons, John, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1968.
- Mihaljević, Milan, *Generativna sintaksa i semantika*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1998.
- Minović, Milivoje, „Interpretacija jezičkih činjenica i kontekst“, *Književni jezik*, 14–1, str. 51–55. Institut za jezik, Sarajevo, 1985.
- Minović, Milivoje, *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole* (rečenica, padeži, glagolski oblici), Sarajevo, 1987.
- Palmer, F. R., *Semantics*. Second Edition, Oxford University Press, 1981.
- Prodanović-Stankić, Diana, *Jezički i vanjezički aspekti verbalnog humora u engleskom i srpskom jeziku na primeru filmskih i televizijskih dijaloga: kognitivnolingvistički pristup*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2013.
- Radovanović, Milorad, *Spisi iz sintakse i semantike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1990.
- Radovanović, Milorad, *Sociolingvistika*, Univerzitet u Sarajevu, Štamparija Univerziteta, Sarajevo, 1997.
- Radovanović, Milorad, *Sociolingvistika*, Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića (Treće izdanje), 2003.
- Riđanović, Midhat, „O jednom zanemarenom vidu pismenosti“, u: Baotić, Josip, ur. *Naš jezik u praksi*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Priručnici 2, Sarajevo, 1979.
- Solar, Milivoj, *Retorika postmoderne: ogledi i predavanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.
- Silić, Josip, *Od rečenice do teksta: Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva*, SNL, Zagreb, 1984.
- Silić, Josip i Pranjeković, Ivo, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
- Spasić, Dragana M., More than one meaning, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini, 2012, br. 42–1, str. 231–248.
- Šipka, Milan, „Ko je na telefonu?“ u: *Naš jezik u praksi*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Priručnici 2, Urednik: Josip Baotić, 1979.
- Tafra, Branka, „Homonimija – kroatistički kamen smutnje“, *Slavenska filologija*. Prilozi jubileju prof. em. Milenka Popovića, Željka Čelić, Tetyana Fuderer (ur.), FF press, Zagreb, 2016, str. 144–154.
- Telebak, Milorad, *Sa smijehom kroz gramatiku*, Republički pedagoški zavod, Banja Luka, 2006.

Jasmin HODŽIĆ

CONTEXTUAL DETERMINATION OF SYNTACTIC HOMONYMY IN BOSNIAN LANGUAGE

The present paper deals, at the theoretical level, with the role of context in the interpretation of ambiguity in syntactically homonymous constructs in the Bosnian language, where two opposing opinions conflict: that syntactic ambiguity is only a theoretical construct, that it is annulled in the context and that it does not exist in practice as a result (which would make it irrelevant for studying); or, that the presence and knowledge of the context does not have to be relevant for the interpretation of ambiguity, because in that interpretation, then, the role of the context would be measured, not the syntactic or semantic features of the language that primarily affect the interpretation of the language expression. Here, the author comes to the conclusion that syntactic homonymy can be studied separately from the context and that the characteristic of homonymy is immanent to a sentence as such; therefore, homonymy is bound to the sentence structure, not the context.

Key words: *syntactic homonymy, ambiguity, context, normative syntax*

UDK 821.162.1.09

Izvorni naučni rad

Ireneusz KIDA (Przemyśl)

University of Silesia

ikokamima@gmail.com

ZWYCZAJE ESTÓW WEDŁUG RELACJI PODRÓŻNIKA WULFSTANA

Celem artykułu jest przedstawienie staroangielskiej wersji podróży Wulfstana do ujścia rzeki Wisły, wraz z jej tłumaczeniem na język polski.¹ Przeglądając literaturę w języku polskim poświęconą podróży Wulfstana, niejednokrotnie dostrzec można, że brakuje w niej oryginalnego opisu w języku staroangielskim, który posłużył jako tekst wyjściowy do późniejszych tłumaczeń na różne języki, w tym polski. Tak więc niniejszy artykuł stanowić będzie niejako uzupełnienie relacji podróży Wulfstana o jej oryginalną relację w języku staroangielskim. Jednak zanim przedstawię staroangielską wersję tej podróży, wraz z jej tłumaczeniem polskim, dokonam krótkiego wprowadzenia.

Słowa klucze: podróż Wulfstana, Truso, Wikingowie, Estowie, zwyczaje.

Według Englerta i Ossowskiego (2005) żeglarz Wulfstan około roku 870–90 odbył podróż morską między duńskim Hedeby a Truso, położonym na pruskim brzegu ujścia Wisły. Tekst relacji Wulfstana zamieścił angielski król Alfred Wielki, który rządził Wessexem w latach 872–899, w swoim przekładzie choreografii Paulusa Orozjusza z języka łacińskiego na język staroangielski. Paulus Orozjusz urodził się ok. 375 roku i zmarł najprawdopodobniej po 418 roku. Był on chrześcijańskim historykiem, teologiem, oraz biskupem z Tarragony, Hiszpania, który napisał, między innymi, dzieło zatytułowane *Historiarum libri VII adversus paganos*, tj. historię obejmującą dzieje świata od początku do 417 roku n.e. Tytuł polski dzieła to „Siedem ksiąg historii przeciw poganom”. Wstęp do dzieła stanowi krótki opis geograficzny ówczesnego znanego świata, ale nie zostały w nim uwzględnione tereny położone na

¹ Artykuł o podobnej tematyce ukazał się w Kida (2008).

północ od Dunaju i na wschód od Renu. Z tego względu król Alfred Wielki, tłumacząc tekst Orozjusza na język staroangielski, dokonał uzupełnień wiadomości dotyczących tych terenów. W celu uzupełnienia brakujących informacji, zamieścił relacje dwóch podróżników. Jednym z nich był Ohthere, norweski wielmoża i podróżnik, który opłynął wybrzeże Skandynawii i poprzez Przylądek Północny i Laponię dopłynął aż do Morza Białego. Drugim z nich był Wulfstan, anglosaski podróżnik, który w ok. 890 roku dokonał podróży po Morzu Bałtyckim. Jego podróż zaczęła się w Haede (Hedeby) w Danii, obecnie Haithabu w Niemczech, a zakończyła się w Truso, znajdującym się w delcie rzeki Wisły. Jego podróż do Truso wyglądała tak:

*Wulfstan sæde þæt he gefore of Hæðum; þæt he wære on Truso on syfan dagum and nihtum; þæt þæt scip wæs ealne weg yrnende under segle.*²
 „Wulfstan opowiadał, że jechał z Haede, że przybył do Truso w siedem dni i nocy, że okręt szedł przez całą drogę pod żaglami.”³

Weonoðland him wæs on steorbord, and on bæcbord him wæs Langaland, and Læland, and Falster, and Sconeg; and þas land eall hyrað to Denemearcan.

„Słowiańszczyznę miał po prawej ręce, po lewej zaś Langland, Laeland, Falster i Skonie. Cała ta ziemia należała do Danii.”

And þonne Burgendaland wæs us on bæcbord, and þa habbað him sylf cyning.

„Następnie mieliśmy po lewej stronie ziemię Burgundów; a ta posiada własnego króla.”

Þonne æfter Burgendalande wæron us þas land, þa synd hatene ærest Blecingaeg, and Meore, and Eowland, and Gotland on bæcbord; and þas land hyrað to Sweon.

„Dalej mieliśmy za ziemią Burgundów takie ziemie, jak się one idąc z lewej kolejno nazywają: Blekinge, Meore, Oland i Gotland, cała ta ziemia należy do Sweów.”

² Tekst staroangielski pochodzi ze strony: <http://people.ucalgary.ca/~mmcigilli/OERReader/Wulfstanfram.html>

³ Tłumaczenie pochodzi z Labuda (1969). Tekst dostępny jest na stronie: http://www.winland.pl/archiwa_kw/obcy/2010/016_glowizna.php?kod_matrixa=win01xxxx288

And Weonodland wæs us ealne weg on steorbord oð Wislemuðan. Seo Wisle is swyðe mycel ea, and hio tolið Witland and Weonodland; and þæt Witland belimpeð to Estum.

„A Słowiańszczyznę mieliśmy aż do ujścia Wisły przez cały czas po prawej stronie. Wisła ta jest wielką rzeką i przez to dzieli Witland [kraj Wit?] i kraj Słowian. A Witland należy do Estów.“

And seo Wisle lið ut of Weonodlande, and lið in Estmere; and se Estmere is huru fiftene mila brad.

„A też Wisła wypływa z ziemi Słowian i spływa do Zalewu Estyjskiego, a ten Zalew Estyjski jest co najmniej piętnaście mil szeroki.“

Þonne cymeð Ilfing eastan in Estmere of ðæm mere ðe Truso standeð in staðe, and cumað ut samod in Estmere, Ilfing eastan of Estlande, and Wisle suðan of Winodlande.

„Od wschodu spływa tutaj do Zalewu Estyjskiego rzeka Ilfing — z tego jeziora, nad którego brzegiem stoi Truso. I schodzą się tutaj w Zalewie Estyjskim od wschodu rzeka Ilfing z kraju Estów i od południa Wisła z kraju Słowian.“

And þonne benimð Wisle Ilfing hire naman, and ligeð of þæm mere west and norð on sæ; for ðy hit man hæf Wislemuða.

„Tutaj zaś Wisła zabiera rzece Ilfing jej nazwę i spływa z tego zalewu do morza w kierunku północno-zachodnim [lub: na zachodzie i na północy]. I dlatego nazywa się to Wisłoujściem.“

Zanim przejdę do opisu zwyczajów Estów⁴, może parę słów o Truso. Markert (2004) mówi, że przez wiele lat archeolodzy zastanawiali się, gdzie leżało legendarne Truso – potężny gród i ruchliwy port nad Bałtykiem. Port ten był znany we wczesnym średniowieczu w całej Europie i był odwiedzany przez Wikingów i kupców arabskich. Jednakże później zniknął on bez śladu i kilka pokoleń archeologów od połowy XIX w. usiłowało zlokalizować miejsce, gdzie się znajdował. Badania nie przynosiły jednak zadowalających rezultatów i dopiero w 1982 roku elbląski archeolog dr Marek Jagodziński dokonał przełomu, ustalając ostatecznie, że pozostałości legendarnego Truso znajdują się w Janowie Pomorskim nad jeziorem Drużno. Badania archeologiczne Ja-

⁴ Estowie to najprawdopodobniej Prusowie. Według Kleca-Pilewskiego (2015) „Prusowie składali się z czterech etnosów: 1. zachodniego Gockiego – staro Celtyckiego, 2. centralnego Aestowie – staro Indoeuropejskiego, 3. wschodniego Jądzwieskiego z pochodzeniem staro Ugro-Fińskim oraz 4. południowego Wenedów Sasinia – staro europejskiego.“

godzińskiego ujawniły ślady osady portowej z VIII-XI wieku, która w przeszłości zajmowała obszar grubo ponad 10 ha. Z topograficznego punktu widzenia, osada ta znajdowała się przy ujściu małej rzeczki w zatoce lub na cyplu jeziora Družno, które w tamtych czasach miało nieco inny zarys niż obecnie i posiadało też połączenia z deltą Wisły i Bałtykiem przez Zalew Wiślany. Osada Truso składała się z kilku rzędów drewnianych domów, składów przy nabrzeżach portowych, oraz targowiska, jej ulice wykładane były drewnianymi balami, a od strony lądu chronił drewniano-ziemny wał. Wszystko wskazuje na to, że osada miała portowy i rzemieślniczo-handlowy charakter, ponieważ znaleziono w niej odważniki, liczne monety duńskie, angielskie, fryzyjskie, srebrne arabskie dirchemy, oraz zachowały się w niej ślady różnych rzemiosł, takich jak hutnictwa, kowalstwa, szklarstwa, złotnictwa, bursztyniarstwa, oraz rogownictwa. Markert (2004) dalej mówi, że Truso zostało założone w VIII wieku przez Wikingów z Danii, na co wskazuje charakterystyczne budownictwo oraz występowanie licznych zabytków skandynawskich, oraz że miało ono charakter wieloetniczny ponieważ, znajdując się na pograniczu osadnictwa bałtyjskich Prusów i Słowian, odwiedzane było przez kupców z całej Europy i arabskiego Orientu. To przyczyniło się do tego, że Truso stało się jednym z największych ówczesnych portów bałtyckich obok Haithabu u nasady Półwyspu Jutlandzkiego, Birki w Szwecji, Ralswiku na Rugii, i Starej Ładogi nad jeziorem Ładoga. Tak więc odkrycia archeologiczne na terenie dawnego Truso potwierdzają fakt istnienia już 1200 lat temu dalekosiężnego handlu i zorganizowanej żeglugi w okolicach basenu morza Bałtyckiego.

Po dotarciu do ujścia Wisły Wulfstan przybywa do Truso i styka się z jego mieszkańcami. Najpierw ogólnie opisuje kraj Estów, a następnie życie codzienne mieszkańców tamtejszych terenów. Z jego relacji wynika, że:

Þæt Estland is swyðe mycel, and þær bið swyðe manig burh, and on ælcere byrig bið cynincg.

„Kraj Estów jest bardzo duży i jest tam dużo miast, a w każdym mieście jest król.“

And þær bið swyðe mycel hunig and fiscoð; and se cyning and þa rīcostan men drincað myran meolc, and þa unspedigān and þa þeowan drincað medo.

„A jest tam bardzo dużo miodu i rybitwy. A król i najmożniejsi piją kobyłe mleko, ubodzy zaś i niewolni piją miód.“

Þær bið swyðe mycel gewinn betweonan him. And ne bið ðær nænig ealo gebrowen mid Estum, ac þær bið medo genoh.

„Jest tam między nimi dużo wojen. A u Estów nie warzy się żadnego piwa, lecz miodu jest tam dużo.“

Wulfstan następnie przechodzi do opisu różnych zwyczajów Estów. Dość obszerny fragment poświęcony został zwyczajom dotyczącym okoliczności śmierci osoby. Poniżej znajduje się opis tych zwyczajów:

And þær is mid Estum ðeaw, þonne þær bið man dead, þæt he lið inne unforbærned mid his magum and freondum monað, ge hwilum twegen.

„Estowie mają taki zwyczaj: gdy umrze tam jakiś człowiek, niespalony leży on w swym domu u rodziny i przyjaciół jeden miesiąc lub niekiedy dwa.“

And þa kyingas, and þa oðre heahðungene men, swa micle lencg swa hi maran speda habbað, hwilum healf gear þæt hi beoð unforbærned, and liggað bufan eorðan on hyra husum.

„Królowie zaś i inni wysoko postawieni ludzie o tyle dłużej, ile więcej mają bogactw; niekiedy przez pół roku nie są oni spaleni i leżą na wierzchu w swoich domach.“

And ealle þa hwile þe þæt lic bið inne, þær sceal beon gedrync and plega, oð ðone dæg þe hi hine forbærnað.

„A przez cały ten czas, kiedy nieboszczyk jest w domu, piją tam i bawią się aż do dnia, w którym go spalą.“

Þonne þy ylcan dæg þe hi hine to þæm ade beran wyllað, þonne to-dælað hi his feoh, þæt þær to lafe bið æfter þæm gedrync and þæm plegan, on fif oððe syx, hwylum on ma, swa swa þæs feos andefn bið.

„A w tym dniu, w którym mają go zanieść na stos, jego pozostałe jeszcze po pijatykach i zabawach ruchomości dzielą na pięć lub sześć działów, niekiedy na więcej, w zależności od tego, ile tych ruchomości jest.“

Aleccað hit ðonne forhwæga on anre mile þone mæstan dæl fram þæm tune, þonne oðerne, ðonne þæne þridan, opþe hyt eall aled bið on þære anre mile; and sceall beon se læsta dæl nyhst þæm tune ðe se deada man on lið.

„Wszystko to rozkładają na przestrzeni jednej mili; najlepszą część najdalej od domu, potem drugą, potem trzecią aż to wszystko jest

rozłożone na przestrzeni owej mili; a najmniejsza część winna się znajdować najbliżej domu, w którym leży nieboszczyk.“

Donne sceolon beon gesamnode ealle ða menn ðe swyftoste hors habbað on þæm lande, forhwæga on fif milum oððe on syx milum fram þæm feo.

„Potem zbierają się wszyscy ludzie, co mają najlepsze konie w tej ziemi o pięć lub sześć mil z dala od ruchomości.“

Þonne ærnað hy ealle toward þæm feo; ðonne cymeð se man se þæt swyftoste hors hafað to þæm ærestan dæle and to þæm mæstan, and swa ælc æfter oðrum, oþ hit bið eall genumen.

„Potem wszyscy oni pędzą do owych ruchomości, a jeździec, który ma dobrego konia przyjeżdża do pierwszego i najlepszego działu; i tak jeden za drugim, aż wszystko zostanie zabrane.“

And se nimð þone læstan dæl se nyhst þæm tune þæt feoh geærneð.

„A najmniejszy dział dostaje się temu, który musiał pojechać po swą część najbliżej domu.“

And þonne rideð ælc hys weges mid ðan feo, and hyt motan habban eall; and for ðy þær beoð þa swiftan hors ungefoge dyre.

„Potem każdy jedzie z tymi ruchomościami i może je w całości zatrzymać. I dlatego dobre konie są tutaj niezmiernie drogie.“

And þonne hys gestreon beoð þus eall aspended, þonne byrð man hine ut, and forbærneð mid his wæpnum and hrægle.

„A gdy ruchomości jego są w całości rozdane, wtedy wynoszą go i spalają razem z bronią i szatami.“

And swiðost ealle hys speda hy forspendað mid þan langan legere þæs deadan mannes inne, and þæs þe hy be þæm wegum alecgað, þe ða fremdan to ærnað, and nimað.

„Cały zaś jego majątek przeważnie ulega roztrwonieniu wskutek długiego przetrzymywania nieboszczyka w domu i przez rozkładanie na drodze ruchomości, które potem obcy zabierają w wyścigach.“

And þæt is mid Estum þeaw þæt þær sceal ælcas geðeodes man beon forbærned; and gyf þar man an ban findeð unforbærned, hi hit sceolan miclum gebetan.

„A jest u Estów zwyczaj, że każdy człowiek, obojętnie jakiego jest stanu, zostaje spalony. Jeżeli zaś znajdzie się jakiś członek nie spalony, wtedy muszą o to zanosić wielkie przebłagania.“

And þær is mid Estum an mægð þæt hi magon cyle gewyrcean; and þy þær licgað þa deadan men swa lange and ne fuliað, þæt hy wyrcað þone cyle hine on.

„A Estowie posiadają taką umiejętność, że potrafią wytwarzać zimno. I dlatego nieboszczyk leży tam tak długo i nie rozkłada się, ponieważ działają na niego zimnem.“

And þeah man asette twegen fætels full ealað oððe wæteres, hy gedoð þæt oþer bið oferfroren, sam hit sy sumor sam winter.

„A jeżeli postawi się dwa naczynia pełne piwa lub wody, potrafią oba zamrozić obojętnie czy jest lato, czy zima.“

Z dość szczegółowych opisów Wulfstana wynika, że najprawdopodobniej przebywał on w kraju Estów przez dłuższy czas, a nie tylko chwilowo. Truso uchodziło za miejsce bardzo spokojne, gdzie mieszkańcy pokojowo byli nastawieni do przybyszów: podróżników, handlarzy, rzemieślników, itd. Było to zresztą w ich interesie. Pokojowa sytuacja pozwoliła Wulfstanowi zabawić w Truso nieco dłużej, dla zgłębienia niektórych szczegółów, które przyciągnęły jego uwagę. Jeśli chodzi o podróż Ohthere wzdłuż wybrzeża Skandynawii, to sytuacja miała się inaczej. Na przykład w jednym momencie swojej relacji opisuje on, że musieli zmienić kurs z powodu wrogo nastawionych tamtejszych ludzi uprawiających ziemię. W innym miejscu mówi, że nie mieli śmiałości by wstąpić na ziemię Permian. Co prawda, nie ma tam konkretnych opisów walk, czy pościgów, ale Ohthere i jego załoga najprawdopodobniej na wszelki wypadek nie chcieli ryzykować i przepłacić swoją ciekawość zdrowiem, czy nawet życiem. Jeśli chodzi o Wulfstana, to spotkał się on z gościnnością i życzliwością. Niemniej jednak, w celach porozumiewania się i pozyskiwania informacji, najprawdopodobniej musiał korzystać z tłumacza, bądź z kogoś zaprzyjaźnionego, kto znał życie i zwyczaje tamtejszych Estów. Co do nazwy Estowie, przyjęło się, że odnosi się ona do plemion Pruskich zamieszkujących tereny na wschód od Wisły; natomiast na zachód od Wisły mieszkali Słowianie, nazywani przez ludy germańskie Wenedami. Ponadto, nazwa Estowie często stosowana jest do określenia ludów bałtyjskich, takich jak Litwinów, Łotyszów, Estonów i Finów, oraz naturalnie Prusów.

Na zakończenie, wspomnieć należy parę słów o tajemniczym i nagłym zniknięciu Truso. Markert (2004) zauważa, że we wszystkich wykopach na-

trafiono na grubą warstwę spalenizny, na groty strzał i fragmenty uzbrojenia m.in. miecza, co świadczyć może o tym, że Truso padło ofiarą najazdu. Ponadto, wśród zgłiszcz znaleziono wiele cennych przedmiotów, co jest dowodem na to, że mieszkańcy zostali uprowadzeni, zginęli, albo uciekli w panice, porzucając lub pośpiesznie ukrywając monety i ozdoby, po które już nigdy nie wrócili. Tak więc domyślać się można, że był to napad piratów, najprawdopodobniej Wikingów, przyciągniętych bogactwem osady. Świadczyć o tym mogą groty strzał pochodzenia skandynawskiego. Wikingowie być może zdobyli, splądrowali i spalili Truso, które po najeździe już się nie odbudowało. Kolejną hipotezą jest to, że Truso zostało zasypane przez sztormy wyjścia z jeziora Drużno na Bałtyk. Gdy Truso upadło w X-XI wieku, jego rolę przejął Gdańsk, ze względu na swoje bardzo korzystne położenie w delcie Wisły.

Bibliografia:

- Englert A., Ossowski W., 2005. Podróż morska Wulfstana w IX wieku. Wyniki eksperymentalnego rejsu z Hedeby do Gdańska. *Pomorania Antiqua*, t. XX. Wydawnictwo Ossolineum. s. 309–326. Artykuł jest dostępny na stronie: http://www.academia.edu/2322799/Englert_A._Ossowski_W._2005_Podroz_morska_Wulfstana_w_IX_wieku._Wyniki_eksperymentalnego_rejsu_z_Hedeby_do_Gdanska._Pomorania_Antiqua_t._XX_s._309-326
- Jagodziński, M., Kasprzycka, M. 1990. Zarys problematyki wczesnośredniowiecznej osady rzemieślniczo - handlowej w Janowie Pomorskim (gmina Elbląg), „*Pomorania Antiqua*“, t. XIV, s. 9–49.
- Jagodziński, M. 1997. Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu. Katalog stanowisk, Adalbertus - tło kulturowo- geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie, t. 3, Warszawa.
- Kida, I. 2008. Exploration Voyage across the Baltic Sea to the mouth of the Vistula – King Alfred's Orosius. Сучасні Дослідження з Иноземної Філології. Збірник наукових прац. Випуск 6. Рр 58–62.
- Labuda, G. 1961. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny, red. G. Labuda, Warszawa.
- Labuda G., 1969. Historia Pomorza, t. 1, cz. 1, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Labuda G., 1969. Historia Pomorza, t. 1, cz. 2, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Klec Pilewski, S. 2015. Prusów dziedzictwo. Archeologia po Pomezaniu Pogezanii. Refleksje o historii Prusów. Artykuł dostępny na stronie: http://prusowie.pl/historia/prusow_dziedzictwo.php

- Markert, A., 2004. Truso – zaginiony port. W Biuletyn Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (wydania archiwalne). Artykuł dostępny na stronie: http://www.sprawynauki.waw.pl/?section=article&art_id=1457

Źródła internetowe:

- <http://people.ucalgary.ca/~mmcgilli/OEReaders/Wulfstanfram.html>
- http://www.winland.pl/archiwa_kw/obcy/2010/016_glowizna.php?kod_matrixa=win01xxxx288

Ireneusz KIDA

SUMMARY:

The article presents the Old English version of Wulfstan's voyage to the mouth of the Vistula, together with its translation into Polish. When browsing through the Polish literature devoted to this particular voyage, one can notice that the original Old English version of it, which served as the basis of translation into other languages including Polish, is lacking in it. Therefore this article is to serve as a complementation of the Polish literature by the original Old English version of Wulfstan's voyage. This voyage most likely took place between 870 and 890 and it started in the Danish town of Hedeby and ended in Truso, an important settlement and port city on the Prussian lands lying towards the east of the estuary of the Vistula. Wulfstan mainly concentrates his attention on different ways of life and traditions of the people of Truso. The majority of attention is devoted to the festivities following the death of a person.

Key words: *Wulfstan's voyage, Polish literature, Vistula*

UDK 81'22

Olga A. KRAPIVKINA (Irkutsk)

Irkutsk National Research Technical University, Russia

koa1504@mail.ru

O EVOLUCIJI PRAKSE PRAVNOG DISKURSA (STUDIJA SLUČAJA ZA NAZIV RASA)

Autor rada opisuje diskursne prakse kao promjenjive lingvističke i semiotičke aktivnosti. Svrha istraživanja je da se sprovede analiza evolucije diskursnih praksi na osnovu dinamičke tranzicije od koncepta ka pojmu i terminu, kao rezultat socijalizacije stanovišta učesnika u komunikaciji. Evolucija diskursnih praksi analizirana je izučavanjem naziva rasa u pravnim tekstovima. U radu se ističe kako u modernoj semiozi, termin može evoluirati u pojam, a pojam u koncept. Pritom, termin se može iskoristiti kao manipulativni instrument i osnov za stvaranje diskursa razlike.

Ključne riječi: *diskursne prakse, evolucija, diskurs razlike, koncept, pojam, termin*

1. Introduction

Henceforward the concept of discourse practice refers to traditions of linguistic and semiotic communication activities of a discourse community which are based on specific cultural values. Discourses are a part and parcel of discourse practices. They form a frame of discourse formations structuring the reality in a definite manner and being related to a certain historical period (Foucault, 1972). Each historical period or era causes the evolution of discourse practices as far as it brings about changes in perception of the reality, social intentionality and mentality, plant new social values. Legal discourse is sensitive to transformations as well: it cannot exist independently of the social reality where the semiosis takes place.

Social, political and cultural changes, events which form new social and cultural eras and new time of culture transform conventional ways of conceptualization of law and legal reality in discourse practices. Social, political and cultural transformations cause changes in names, documentation techniques, text formation rules, concepts around which legal discourse centers.

The paper suggests that discourse practices are based on the dynamic transition from the concept to the notion and term, and depend upon socialization of viewpoints of communicants (Kaplunenko, 2007: 117). The evolution of discourse practices is the result of changes in the semiosis structure characterizing any given historical era in terms of social intentionality. That structure is referred to as a time of culture – a period of semiotic rules determined by characteristics of the social and cultural era (Foucault, 1972: 71–83).

2. Discourse practices as forms of social interaction

According to the knowledge evolution theory suggested by A. Kaplunenko, discourse practices pass through three stages in their evolutionary development: Discourse of Differences, Discourse of Concord and Discourse of Expert Community.

At the first stage, discourse practice based on phenomenological knowledge and individual experience can be referred to as Discourse of Differences which is a semiotic interaction where an individual context of interpretation is predominant. The relation between a significatum and a significant of the sign are unstable due to the unlimited scope of features. Confrontation of opinions is a process that is similar to military actions that may result either in reconciliation of opinions or in entire misunderstanding.

Discourse of Differences as a form of discourse practices has been known from the time of ancient thinkers. It is nothing else but disputes, - an opposition of mixed views. Since then, people have been trying to find the truth, which sometimes comes as a result of a dispute. In disputes, they discussed critical issues, developed their ideas on the premise that individuals can have contrary opinions about one and the same thing, so each communicant took a stand. It is assumed that Protagoras was the first who used that method.

Antique public disputes are a typical example of a conflict of different points of view. Their core can be represented with Protagoras' statement: „Man is the measure of all things“ (Plato, 1994: 203). The statement is interpreted to mean that there are not objective, absolute standards that are external to human beings. Instead, all standards by which things might be measured (including our values) must come from within human beings and depend upon our circumstances and situations. Protagoras' notion that judgments and knowledge are in some way relative to the person judging or knowing has been very influential.

In ancient public disputes, everyone can have antinomic views. They were based on opinions and beliefs rather than on the truth and knowledge.

The disputes were taken to the next stage in medieval universities where scholasticism was going strong. Ideas of dual world views encouraged debates on different theological issues. Later, theological issues were succeeded by scientific ones being one of the methods of searching absolute truth in the objective world.

However, Discourse of Differences is not an absolute conflict and global misunderstanding. It is a process of identification of universal features. Antique thinkers said that truth is born in disputes. It is nothing else but movement to the universal. When communicants claim their features to be considered the only possible, they attempt to conciliate different opinions and find a rational universal.

That method of conflict resolution was used in antique legal settings as well. The Ancient Romans and Greeks had arbitration systems (a form of alternative private legal dispute resolution by an independent arbiter). The Romans addressed to an independent judge appointed by disputants. Disputants stated their controversial opinions on question matters, and the arbiter delivered a compromise decision. The arbitration procedure in Athens was described by Aristotle: „If the parties cannot resolve their dispute, the task of the arbitral tribunal is to resolve it for them by making a decision. If both parties are satisfied with the decision and agree on it, a dispute is considered settled“ (Aristotle, 1954: 271).

Discourse of Differences is related to the phenomenon of intentionality and phenomenological component. Different views are due to the subjective cognition of the world. As a result, the phenomenological meaning is individual sign interpretation which is based on personal interaction of an individual with signs of a semiotic sphere. Multiple interpretations of reality in Discourse of Differences enable to form situations for constructing particular reality when presentation and perception of reality is inherent in its evaluation. At this stage, there is a common area on the intentional horizon, but there are no accepted nomination units (Kaplunenko, 2012: 20).

Discourse of Differences can appear in any historical period including contemporary postmodern era where one can observe different opinions and lack of a single interpretative vector, which probably leads to the beginning of simulacrum development and clashes.

Establishment of rationalism principle as a manifestation of knowledge, science and technology progress gave rise to Discourse of Concord when participants attempt to achieve consensus or compromise. European rationalism giving up on scholastic speculation methods addressed the issue of scientific knowledge basis attempting to prove that reason is the only reliable source. The idea was declared by Bacon in his statement *Knowledge itself is power*.

For Bacon, acquiring new knowledge is directly related to the automatic transition from private knowledge (axioms) to more general one. Proponents of rationalism eliminated emotions, personal views when making scientific decisions. Rationalist thinking is referred to as a notional activity because operating with notions enables science to perform its main cognitive functions: description, explanation and prediction of phenomena. For this very reason, each science has its own language. Fundamental requirement of classical rationalism is to find absolute truth having general meaning for any human mind. This approach does not involve dispersion of interpretations typical of Discourse of Differences where everyone maintains their own truth.

Transition from Discourse of Differences into Discourse of Concord can be compared with the scientific revolution described by T. Kuhn. Kuhn outlined a revolutionary model of scientific change. Kuhn's conception of scientific change occurring through revolutions undermined the traditional scientific goal, finding „truth“ in nature. Kuhn's notion of scientific progress rested upon his concept of a paradigm: the common terminology and basic theories of a scientific community and that community's fundamental assumptions about methodology and what questions a scientist can legitimately ask. Kuhn thus argued against the notion of science as an activity approximating more and more closely the truth in nature. With his suggestion that human beings are forever separate from truth, Kuhn implied that truth does not guide science. In the pre-paradigm phase of sciences, Kuhn argues, there is no consensus on any particular theory. This phase is characterized by several incompatible and incomplete theories. Isn't this similar to Discourse of Differences? Scientists who investigated one and the same objects could not come to a consensus for their nature because they described similar objects with different names and descriptions. Lack of consensus exists as long as there is no theory supported by most of scientists in the field. It is a phase of normal science characterized by consensus within the discipline. The theory becomes a paradigm.

When consensus building, scientists develop a notion of the object under study, choose a language sign which would nominate it. „Notions are entities which people agree upon, construct in order to have common language when debating“ (Demyankov, 2005: 5).

Notions are a number of characteristics selected from concepts and negotiated by communicants. Limited number of characteristics of the concept encourages consensus and concord of different views which is an indicator of Discourse of Concord. By limiting individual characteristics, individual interpretants of Discourse of Differences give way to a single interpretant.

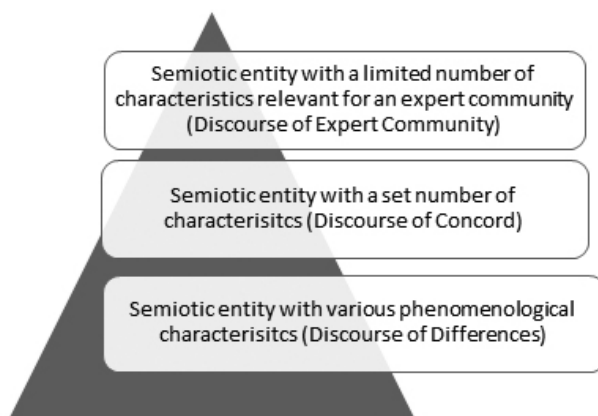
Thus, Discourse of Concord is a stage of overcoming differences in knowledge and accepting a united nomination (Kaplunenko, 2012: 20–21).

Discourse of Expert Community (DEC) is the next stage of evolution of discourse practices. It involves forming terminology which helps differentiate between experts and laymen. Participants of expert communities have special knowledge for handling professional issues, generating expert opinions and ideas using professional terminology. The term serves as a specialized limiting nomination of objects, phenomena, their properties and relations in certain professional settings. As Florensky put it, the term is a limit of the area of culture. It belongs to that culture being its limit, boundary, border of a thought (Florenskiy, 2013: 222). If the phenomenological nature of the concept results in communication failure, multiple interpretants of the sign, the term has a limited number of characteristics, reducing the likelihood of different interpretations.

Joining DES, the subject adopts professional language, demonstrates his/her expertise, shows that knowledge is not available for layperson. Interpretation of professional phenomena is expert conceptualization based on expertise and terminology rather than on phenomenological experience. Communication failure is not typical for DES as the term is defined with a set of characteristics which is common for each communicant.

Thus, the evolution of discourse practices can be described as follows: at the first stage, the semiotic entity has multiple phenomenological characteristics and lacks a united nomination (Discourse of Differences); at the second stage, overcoming differences in knowledge encourage formation of a united nomination (Discourse of Concord); at the final stage, the semiotic entity acquires characteristics which are relevant for a specific expert community (Discourse of Expert Community) (see Figure 1).

Fig. 1. Evolution of discourse practices

3. Evolution of the sign in legal discourse practices

To illustrate aforesaid, let us analyze the contexts of the name *race* in American legal discourse of XVIII–XXI centuries. Analysis of knowledge forms in a historical context helps follow evolutionary development of legal discourse practices.

According to one authority, in 1684 a French traveler and physician, Francois Bernier, was the first to use the term *race* to describe human beings by skin color and appearance (Banton, Harwood, 1975). According to another source, *race* was first utilized in natural history literature in 1749 by Georges Louis Leclerc to categorize groups of people (Audain, 1995).

For the last three centuries, the concept of *race* was used in various contexts: to describe a biological feature, a local geographic population, a group linked by common descent or origin, a population connected by a shared history, nationality, or geographic distribution, a subspecies, and a social and political construct.

The question of whether *race* is a meaningful or useful concept has long been disputed among scholars in a number of disciplines, including anthropology, sociology, psychology, epidemiology, and public health (Hoffman, 2004: 1097).

In American legal discourse, the concept of *race* initially lacked a united nomination being verbalized with different names and descriptions emphasizing phenomenological characteristics of communicants which is typical for Discourse of Differences, for example:

*...if any **negro** or **mulatto** shall presume to smite or strike any **person of the English or other Christian nation**, such negro or mulatto shall be severely whipped...* (Act for the better preventing of a spurious and mixed issue, 1705).

The Act for the better preventing of a spurious and mixed issue refers to the representatives of different races with two names *negro* and *mulatto* and a description *person of the English or other Christian nation*. We can observe two forms of representation of the concept of *race*: 1) explicit – with the name *nation*, 2) implicit – in the names *negro* and *mulatto*.

*free able-bodied **white male citizen** shall be enrolled in the militia* (The Militia Act, 1792).

The Militia Act implies the concept of *race* in the predicate *white*.

*it shall not be lawful to employ, on board of any public or private vessels of the United States, any person or persons except citizens of the United States, or **persons of color*** (Law of the United States, 1813).

The following fragment of Law of the United States uses a word combination *persons of color*, implying the concept of *race* in the word *color*:

*...it shall not be lawful to employ, on board of any public or private vessels of the United States, any person or persons except citizens of the United States, or **persons of color*** (Law of the United States, 1813).

In *Dred Scott v. Sandford*, there is an interpretation equation *race* = *ancestry*:

***People of African ancestry** ... are not included, and were not intended to be included, under the word „citizens“ in the Constitution* (*Dred Scott v. Sandford*, 1857).

Along with *ancestry*, the decision mentions *race* followed by several predicates referred to representatives of the negro race which shows evidence of Discourse of Differences in that historical period:

*[There] are two clauses in the Constitution which point directly and specifically to the **negro race** as a separate class of persons...*

*The unhappy **black race** were separate from white by indelible marks...
...in no part of the country except Maine, did the **African race**, in point of fact, participate equally with the whites in the exercise of civil and political rights* (*Dred Scott v. Sandford*, 1857).

The Naturalization Act lacks *race*, it is understood to be synonymous with the terms *nativity* and *descent*:

*That the naturalization laws are hereby extended to aliens of **African nativity** and to persons of **African descent*** (The Naturalization Act, 1870).

In *Plessy vs. Fergusson*, *race* is used along with the term *color*. The conjunction *or* being as a connector of alternative allows for the conclusion about synonymous nature of these lexical units.

*...he insisted upon going into a coach used by the race to which he did not belong. Neither in the information nor plea was his particular **race** or **color** averred* (*Plessy vs. Fergusson*, 1896).

Let us give one more example:

*The effect of the conclusion that "**white person**" means a **Caucasian** is merely to establish a zone on one side of which are those clearly eligible, and on the other those clearly ineligible, to citizenship...* (*Ozawa vs. US*, 1922).

In *Ozawa vs. US*, a representative of the Caucasian race is referred to as *white person*. However, the interpretant of *white person* is specified and defined as *Caucasian*. The need for specification is due to the uncertainty of legal status of humans born from representatives of different races. If in XVII century, the child's status was determined by that of its mother, since

XVIII century the uncertain status of children born to white slave owners and their black female slaves became a legal dilemma: whether children got by an Englishman upon a negro woman should be slave or free. The states determined whether or not an individual was Black either by visual indicators or by ancestry, that is, by the „fraction“ of black blood found in one's bloodline. Many states classified as „Negro“ those who were at least one-eighth Black or had at least one Black great-grandparent (Hoffman, 2004: 1110). Other states considered only those who were one-fourth or more Black to be Negro, and still others utilized one-sixteenth or one-thirty-second rules. A person could, therefore, be considered White in one state and Black in another.

Thus, the concept of *race* in American legal discourse of XVIII–XX centuries lacked united characteristics, had multiple interpretants which is typical for Discourse of Differences. Except for the above-mentioned terms, the concept of *race* was verbalized as *ethnicity*, *culture*, *national origin* and even *religion* (ibid.: 1101).

Transition from Discourse of Differences into Discourse of Concord is characterized by a regular use of *race* in American legal discourse. The name *race* ontologizes features limiting the notion of *race* from related notions – *color*, *religion*, *national origin*, etc:

...it is unlawful for employers:

to fail or refuse to hire or to discharge any individual, or otherwise to discriminate against any individual with respect to his compensation, terms, conditions, or privileges of employment, because of such individual's **race, color, religion, sex, or national origin**... (U.S. Civil Rights Act, 1964).

... refus[ing] to negotiate for the sale or rental of, or otherwise make unavailable or deny, a dwelling to any person because of **race, color, religion, sex, familial status, or national origin**... (U.S.C. § 3604, 2000).

The examples show that the meaning of *race* is not similar to the meanings of *nation*, *color* or *religion*. The notions have different interpretants. *Race* emphasizes physical characteristics, *color* – skin color, *religion* – aspects of religious observance and practice, *national origin* – birth nationality.

In *State vs. Read*, *race* is opposed to the notion of *ancestry*:

*A person commits the crime of malicious harassment by intentionally threatening a specific individual and placing that individual in reasonable fear of harm because of the victim's **race, color, ancestry, national origin, gender, sexual orientation, or mental, physical, or sensory handicap*** (URL: <http://caselaw.findlaw.com/wa-court-of-appeals/1580623.html>).

It should be noted that in the US Constitution *race* is mentioned only in Amendment XV along with *color*. It means that the US Constitution differentiates between only two related notions verbalized by these names:

*The right of citizens of the United States to vote shall not be denied or abridged by the United States or by any State on account of **race, color, or previous condition of servitude*** (URL: <http://constitution.findlaw.com/amendments.html>).

Since the latter half of the 20th century *race* is used regularly in American legal discourse. New social context caused changes in conceptualization of the reality, world view of Americans, marked new Time of culture – *the Civil Rights era*. New factors of semiosis encouraged formation of the notion of *race* meaning *a group of humans that shares certain distinctive physical traits* (Merriam-Webster Collegiate Dictionary, 2003). Initially, it was used in laws aimed to prevent race discrimination. The starting point in *Civil Rights era* is 1964 when US Civil Rights Act was enacted. The Act ended segregation in public places and banned employment discrimination on the basis of race, color, religion, sex or national origin and caused upsurge of fighting against different forms of discrimination.

The term *race* is formed at the final stage of evolution of discourse practices. In different expert communities, it has different definitions. For example, in biology *race* is defined as *genetically distinct phenotypic populations of interbreeding individuals within the same species* (Walker, 1995), in genetics – *a large population of individuals who have a significant fraction of their genes in common and can be distinguished from other races by their common gene pool* (Vogel, Motulsky, 1986). In American legal discourse, the term *race* is defined as *a set of individuals whose identity as such is distinctive in terms of physical characteristics or biological descent* (18 U.S. Code §1093, 2011). Variety of definitions of *race* in different professional settings does not raise doubts about the semiotic nature of *race*. The object can have a variety of definitions as it has many aspects, members of each DES emphasize those characteristics of the notion which are relevant for their discourse practices.

In modern semiosis, knowledge may develop from the term to the notion or from the notion to the concept. This is happening to the notion of *race* which is often involved into Discourse of Differences by replacing the name *race* with descriptions and names allegedly lacking negative connotations: *groups which have been historically discriminated against, underrepresented minorities, African-Americans, Hispanics, and Native Americans*:

*During all relevant periods, the University has considered **African-Americans, Hispanics, and Native Americans** to be “underrepresented minorities” ...* (Gratz vs. Bollinger, 2007).

*...,racial and ethnic diversity with special reference to the inclusion of students from groups which have been **historically discriminated against**, like **African-Americans, Hispanics and Native Americans*** (Grutter vs. Bollinger, 2012).

Race, however, is not merely vague or incoherent, but worse, is a pernicious concept. Notions of *race*, reinforced by legal mandates, have historically engendered the belief that human beings are divided into well-defined subspecies, some of which are superior to others (Hutchinson, 2002: 1093). Negative connotations of *race* encourage the argument that law should discontinue use of the term *race* and replace it in legal discourse by more precise terminology, including *ethnicity*, *continent of origin*, *ancestry*, *descent*. Thus, in modern semiosis we can observe devolution of the semiotic entity, regression to discourse practices of XVIII–XIX centuries. The challenge is to find a name that captures all legally relevant connotations of the name *race*, a task that is most probably impossible. In searching for a fitting replacement for the name *race*, one might turn to *ethnicity*. Unfortunately, *ethnicity* is referred to as the fact or state of belonging to a social group that has a common national or cultural tradition (Oxford Dictionaries), while *race* suggests classification of people by their physical characteristics. *Origin* is not appropriate in all circumstances. The term *origin* is problematic in light of ancient human history. Many scientists argue that human beings originated in Africa and that Caucasians are a subset of the population that left Africa and walked north, losing their skin pigmentation in order to adjust to colder, less sunny climates (ibid.). As a rule, the term *origin* refers to descendants from a country:

*However, the federal government and its military leaders decided that no one of **Japanese ancestry** could live on the west coast of the United States, while people of **Italian and German ancestry** could remain* (Civil Rights: Law and History).

Other substitutes of *race* are equally unsuitable which shows lack of a fitting replacement for *race* in all legal contexts.

As far as we can see, attempts to involve the notion of *race* into Discourse of Differences are manipulation technologies aimed at affecting communicants using simulacralized signs with multiple interpretants. Rejecting the explicit definition of *race* in legal discourse, one can manipulate the sign.

4. Conclusion

Thus, sign interpretation direction depends on intentionality of the expert community. Under specific conditions, sign interpretant may involve an unlimited number of characteristics, and the term may be used as a manipulative tool for producing Discourse of Differences – an area of manipulation.

Linguistic and semiotic analysis of legal discourse evolution allows us to emphasize one promising research issue – dialectical development from the term to the notion, or from the notion to the concept, studies on dialectical

transition from one discourse practice into another one in violation of the described evolutionary scheme *Discourse of Differences – Discourse of Concord – Discourse of Expert Community*.

The suggested mechanism of analysis of evolution of discourse practices in the legal field can serve as a basis for researches on evolutionary development of discourse practices in other fields. It can also help follow formation of other semiotic entities which are center of the legal system.

References

- Aristotle. 1954. *Politics*. London: Duckworth.
- Audain L. 1995. Critical Cultural Law and Economics, the Culture of De-individualization, the Paradox of Blackness, *In 70 Indiana Law Journal*, 96, 709–727.
- Batton M., Harwood J. 1975. *The race concept*. Newton Abbot, David and Charles Publishers.
- Demyankov V.Z. 2005. Kogniciya i ponimanie teksta [Cognition and text comprehension], *In Issues of Cognitive Linguistics*, 3, 5–10.
- Florensky P.A. 2013. *U vodorazdelov mysli [At the rig of thought]*. Moscow, Akademicheskij proekt, 688 p.
- Foucault M. 1972. *The archaeology of knowledge*. London and New York: Routledge.
- Hoffman S. 2004. Is There a place for Race as a Legal concept, *In Arizona State Law Journal*, 227, 1093–1159.
- Hutchinson D.L. 2002. Progressive Race Blindness?: Individual Identity, Group Politics, and Reform, *In UCLA Law Review*, 49, 1455–1461.
- Kaplunenko A.M. 2007. Koncept-Ponyatie-Termin: ehvolyuciya semioticheskikh sushchnostej v kontekste diskursivnoj praktiki [Concept – notion – term: evolution of semiotic entities in the context of a discourse practice], *In Aziatsko-Tihookeanskij region: dialog yazykov i kul'tur [Asian Pacific region: dialogue of cultures: Proceedings of the international conference]*. Irkutsk, 115–120.
- Kaplunenko A.M. 2012. Federal / Federalism: ot koncepta k ponyatiyu i terminu [Federal / Federalism: from the concept to the term. Semiotic evolution of the nomination ‘Federal / Feeralism’], *In Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta [Vestnik of Irkutsk State Linguistic University]*, 2(18), 16–21.
- Kuhn T.S. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, University of Chicago Press.

- Merriam-Webster Collegiate Dictionary (2003). Merriam-Webster, Inc.; 11th edition.
- Oxford Dictionaries. Oxford University Press. <https://en.oxforddictionaries.com/definition/ethnicity> (accessed 2 February 2017).
- Plato 1994. *Sobranie sochinenij [Collected works]*, vol. 3. Moscow, Mysl.
- Trubetskoy N. S. 2005. *Kurs istorii drevnej filosofii [Course of Ancient Philosophy]*. Moscow, Vlosos.
- Vogel F., Motulsky A. 1986. *Human genetics. Problems and approaches*. New York, Springer-Verlag.
- Walker P.M.B. 1995. *The Wordsworth Dictionary of Science and Technology*. Wordsworth Ed., Ltd.
- 18 U.S. Code §1093. <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-50A> (accessed 23 February 2017).

Sources

- Act for the better preventing of a spurious and mixed issue (1705). <http://www.pbs.org/wgbh/aia/part4/4h2933t.html> (accessed 12 March 2017).
- Civil Rights: Law and History. <http://civilrights.findlaw.com/civil-rights-overview/civil-rights-law-and-history.html> (accessed 1 April 2017).
- Constitution of the USA. <http://constitution.findlaw.com/amendments.html> (accessed 14 March 2017).
- Dred Scott v. Sandford (1857). <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/60/393> (accessed 2 March 2017).
- Gratz vs. Bollinger (2007). <https://www.law.cornell.edu/supct/html/02-516.ZS.html> (accessed 15 January 2017).
- Grutter vs. Bollinger (2012). <https://www.law.cornell.edu/supct/html/02-241.ZO.html> (accessed 15 January 2017).
- Law of the United States (1813). <http://www.pbs.org/wgbh/aia/part4/4h2933t.html> (accessed 12 March 2017).
- Ozawa vs. US (1922). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/260/178/case.html> (accessed 12 March 2017).
- Plessy vs. Fergusson (1896). <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/163/537> (accessed 19 April 2017).
- State vs. Read (2011). Available at <http://caselaw.findlaw.com/wa-court-of-appeals/1580623.html> (accessed 11 February 2017).
- The Militia Act (1792). http://www.constitution.org/mil/mil_act_1792.htm (accessed 13 March 2017).
- The Naturalization Act (1870). <http://legisworks.org/sal/16/stats/STATUTE-16-Pg254a.pdf> (accessed 17 February 2017).

- U.S. Civil Rights Act (1964). <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/42/2000e-2> (accessed 12 March 2017).
- 18 U.S. Code §1093 (2011). <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-50A> (accessed 13 March 2017).
- 42 U.S.C. § 3604 (2000). <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/42/3604> (accessed 12 January 2017).

Olga A. KRAPIVKINA

**ON THE EVOLUTIONARY DEVELOPMENT OF LEGAL
DISCOURSE PRACTICES (CASE STUDY OF THE NAME *RACE*)**

The article describes discourse practices as changeable linguistic and semiotic activities. The purpose of the research is to analyse the evolution of discourse practices based on the dynamic transition from the concept into the notion and term as a result of socialization of viewpoints of communicants. The novelty of the article is due to the study of legal discourse through the semiotic entities which helps follow the evolution of discourse practices in legal settings. The evolution of discourse practices was analysed by studying the name ‘race’ in legal texts. Evolution of discourse practices is described as follows: at the first stage, there is a dispersion of features and no united nomination (Discourse of Differences); at the second stage, the semiotic entity acquires a nomination as a result of negotiating the features (Discourse of Concord); at the third stage, the semiotic entity evolves into the term (Discourse of Expert Community). The article emphasizes that in modern semiosis, knowledge can develop other than described above – the term can evolve into the notion or the notion can evolve into the concept. In modern semiosis, the interpretant can assume unlimited characteristics, and the term can be used as a manipulative instrument and a basis for producing Discourse of Differences. Linguistic and semiotic analysis of evolution of legal discourse practices helped identify a promising research field – a dialectical transformation of knowledge from the term into the notion or from the notion into the concept, study of trends of dialectic mechanisms of transition from one discourse practice into another one in violation of the described scheme ‘Discourse of Differences – Discourse of Concord – Discourse of Expert Community’.

Key words: *discourse practices, evolution, Discourse of Differences, Discourse of Concord, Discourse of Expert Community, concept, notion, term*

UDK 811.163.4'373.21

Izvorni naučni rad

Nevena JURIŠIĆ-BOROZAN (Zadar)

Turističko-ugostiteljska škola – Split

nevena.jurisc-borozan@skole.hr

ETIMOLOŠKA OBRADA SREDNJOVJEKOVNOG TOPONIMA *TILAGUS* (*TELAŠĆICA*)

Toponim *Tilagus* nije bio predmetom opsežnijih etimoloških osvrta, iako se često spominje u toponomastičkim i lingvističkim radovima. U članku se iznosi etimološki prijedlog za *Tilagus* i varijante, utemeljen na potvrdama iz različitih izvora, od kraja 10. st. nadalje. Prijedlog se donosi u skladu s izvanjezičnim kontekstom i toponomastičkim spoznajama o Dugom otoku. Oslanjamo se i na rezultate istraživanja romanizama u saljskom govoru. Rad obuhvaća etimološka zapažanja ili prijedloge i za neke druge toponime.

Ključne riječi: *Tilagus*, *Telašćica*, etimologija, dugootočki toponimi

1. Uvodne napomene

Neriješeno etimološko porijeklo mareonima *Telašćica* pobudilo je naš interes tijekom razmatranja etimologije nekih dugootočkih toponima. Današnje ime *Telašćica* nastavlja srednjovjekovni top. *Tilagus* koji se, prema raspoloživim tekstovima od kraja 10. do 14. st., uglavnom odnosio na terene u blizini zaljeva. U srednjovjekovnim izvorima najučestaliji je oblik *Tilagus* koji se etimološki obrađuje. Iako nije moguće sa sigurnošću tvrditi da je *Tilagus* izvorni oblik, ne mogu se zanemariti njegove brojne i prilično ujednačene potvrde, kao ni njegovi nastavljači. Većina autora drži da je toponim predrimskog porijekla.

Telašćica je jedan od najvećih, najzaštićenijih i najljepših zaljeva Jadranskog mora, smješten na krajnjem jugoistočnom dijelu Dugog otoka. Dužina zaljeva iznosi oko 8 km, a širina od 0,2 do 1,8 km. Zaljev je iznimno razveden i obiluje mjestima pogodnim za ribolov. U neposrednoj blizini nalazi se slano jezero *Mir*.

2. Dosadašnji osvrti o toponimu

Top. *Tilagus* identificira se kao *Tilašica*, tj. *Telaščica* već u 17. st. (bi-lješka uz ispravu iz 1065. god.; DZ I, str. 99): „*De Tilago seu Tilaschiza*“. Bianchi (1879: 81) poistovjećuje povijesni *Tilagus* sa zaljevom *Telascizza*.

U nekim se izvorima¹ spominje da *Telaščica* potječe od lat. TRI/TRE + LAGUS/LACUS 'tri jezera'. Objašnjenje se temelji na činjenici da se uvala sastoji od tri dijela. Nije nam poznato o čijem se prijedlogu radi. Iako prijedlog ima izvanjezično opravdanje (s obzirom na morfologiju uvale ili postojanje tri jezera u blizini), oblik koji bi upućivao na navedeni etimon nije posvjedočen u raspoloživim srednjovjekovnim ili kasnijim izvorima. Stoga ovo rješenje nije prihvatljivo.

Strgačić (1943: 323) uočava da top. *Telča* iz srednjovjekovnih isprava nastavlja starije *Telag* (inačica od *Tilag(us)*). Ime *Telaščica* ovako objašnjava: „Na korien Telag dodan je hrv. deminutivni nastavak -čica. Analognih primjera imademo još u nazivima luka na Dugom otoku...“.

Skok (1950: 115–117, 122, 124) opširno piše o toponimiji zaljeva. *Tilagus* i var. spominju se na više mjesta. Izdajamo najvažnije dijelove: *Tilagus* predstavlja latinski oblik starog imena za zaljev (*Telego*); nastavljači imena *Telego* su *Telaščica* („hrv. supstantivirani pridjev“) i *Porto Telego*; spominje se pridjev *telaški* i mikrotoponim *Telaški dolac*; *Tilagus* je predrimsko ime.² Glede „formacije“ toponima autor primjećuje da je ona ista kao u grč. riječima *pélagos*, *ténagos*. Etimološki prijedlog ne navodi. Za neke netočnosti u vezi s top. *Telego* i *Porto Taglier/Tajer* v. 3.2.

U članku TELCA (Arj 18: 182) iznosi se citat iz CD XV, mišljenje da je top. *Telca* nepoznat u Telaščici te da je Telca vjerojatno isto što i *Tilagus*. Kao literatura navodi se Skok 1950.

Neargumentirane etimološke prijedloge nalazimo u svjedočanstvima saljskog ribara Šime Grandova (1968: 658): „Ime Telaščice dolazi od grčkog: ili τηλαυγής (iz daleka vidljiv), ili τέλειος (krajnji) ili θήλεω (zeleniti se)“. U konzultiranom separatu ne uočavamo tko je Grandovu sugerirao spomenute etimone (možda recenzent?). Prijedlozi polaze od formalne sličnosti s imenima *Telagus/Telego/Telaščica* koji ne predstavljaju najstarije potvrđene oblike. Osim toga, prijedlozi nisu uvjerljivi u značenjskom smislu.

Šimunović (2005: 37) *Tilagus* pripisuje „najstarijem, tj. mediteranskom jezičnom sloju, koji ne znamo identificirati“.

¹ Npr. na stranicama Parka prirode Telaščica i u tekstu *Prostorni plan Parka prirode Telaščica*. Spomenuto viđenje ne uočavamo u jezikoslovnim radovima.

² Čini se da autor misli na mediteranski predindoeuropski jezik jer povezuje porijeklo top. *Tilagus* i nesonima *Rava*.

Skračić (1996: 283; 1998: 12) top. *Telaščica* svrstava u skupinu toponimskih likova čija je motivacija sadržaja nepoznata.

Toponim spominju i neki strani autori. Paliga (2003: 76) drži da je *Tilagus* predindoeuropskog porijekla, a Aljabak (2014: 28) ilirskoga. Mišljenje o ilirskom/liburnskom porijeklu u skladu je s povijesnim kontekstom.

3. Potvrde toponima *Tilagus* i var.

Toponim *Tilagus* javlja se prvi put u poznatoj darovnici iz 990/995. kojom zadarski plemići ustupaju neka ribolovišta na Molatu i Dugom otoku Samostanu Sv. Krševana u Zadru. Isprava jasno govori o važnosti ribarenja i postojanju naselja u Telaščici. Iz teksta je razvidno da je zadarska vlastela do kraja 10. st. posjedovala ribolovište u najjuvčenijskom dijelu Telaščice te da je lokalno stanovništvo ustupalo četvrtinu lovine vlasnicima. Ovaj povijesni izvor u suprotnosti je s Porfirogenetovim izvješćem o nenaseľenosti mnogih zadarskih otoka u to vrijeme. O posjedima Samostana Sv. Krševana na Dugom otoku svjedoče brojne isprave. *Tilagus* i var. u tim se tekstovima javljaju isključivo u vezi sa samostanskim posjedima.

3.1. Potvrde u srednjovjekovnim dokumentima³

...una in insula Mellata, altera in *Tilago*⁴... (oko 990, CD I, str. 95; DZ I, str. 49)⁵

...cella...posita in insula, que dicitur *Tilagus*... (1065, CD I, str. 124; DZ I, str. 99)

...Una in insula Melata, altera in *Tilago*...Mecar... (1073, CD I, str. 147; DZ I, str. 168)

...cella S. Joannis, quae vulgo *Tilagus* nominatur... (1075, Labbé 1730: 592)

...cella S. Johannis, quae vulgo *Silagus* nominatur... (1075, CD I, str. 150; DZ I, str. 136)⁶

³ Za tekstove iz 1. sveska CD-a korištena su izdanja iz 1874. i 1967. Datacija se navodi prema CD.

⁴ Ablativ sing. (u skladu s normom latinskoga).

⁵ U literaturi se rijetko spominje problem izvornosti teksta. U CD stoji da je isprava izvornik, a u DZ samo „pergamena“. Basić 2012: 194 spominje da je darovnica prijepis iz 11/12. st. (isto i <http://www.dazd.hr/hr/galerija>). To mišljenje potječe od Račkoga. Ako se radi o prijepisu, opravdano je donekle sumnjati u autentičnost toponima. Način pisanja srednjovjekovnih tekstova mogao je doprinijeti brojnim netočnostima prilikom prepisivanja. U tekstu darovnice jasno se navodi sintagma *intilago* (3. redak).

⁶ U svim ostalim tekstovima u CD navodi se grafija *Tilagus* i var. U literaturi se često spominje da je *Silagus* netočno transkribirano.

...ecclesiam sanctorum Johannis et Victoris *Tilagi*... (1195, CD II, str. 274)⁷
 ...sancti Johannis *de Tilago*... (1204, CD III, str. 38)
 ...terram...que est *in Tilago*... (1225, CD III, str. 254)
 ...cartula *de Tilago; de Tilago*... (14/15. st.; DZ I, str. 99 – bilješke isprave iz 1065, pisane goticom)⁸
 ...*in insula Telagi*...positam *in Telago*... (1305, CD VIII, str. 108)⁹
 ...in Insula Magna in loco vocato *Telça*... (1376, CD XV, str. 244)
 ...in Insula Magna in locis vocatis *Telça* et Cobiglarath... (1376, Serçana, B II, F 7, f. 1)¹⁰
 ...in Insula Magna in loco vocato *Telça*...*Telça*... (1380, CD XVI, str. 87)
 ...in Insula Magna in loco vocato *Telça*... (1381, CD XVI, str. 142)
 ...in loco uocato *Tolusiça* siue Cobilerat... (1384, CD XVI, str. 454)¹¹
 ...ville dicti monasterii Sancti Grisigoni vocate *Telagus*... (1400, Vannes B, B I, F II/1, f. 150)
 ...in *Tilaschiza* in loco uocato Pasiach... (1457, Damiani, B IV, F V/3, f. 5–5')
 ...in loco *Tilago*... (početak 16. st., regist iz *Repertorium actuum domini Antonii de Zandonatis*)¹²

3.2. Potvrde na povijesnim kartama i talijanska inačica *Telego*

Faričić (2007: 173) donosi sljedeće potvrde imena zaljeva na povijesnim kartama: *Tillatiza Valle* (1688), *Tilaschiza* (1718), *Talaschizza* (1781), *Tilaschizza* (1787), *V. Ilanschizza* (1829), *Porto Tajer* (1822).¹³ U Faričić 2014: 64 uočavamo *Telanschizza* (autor?). U *Toponimiji otoka Ugljana* (str.

⁷ Genitiv sing.

⁸ Primjećuje se tendencija da se toponim „učvrstio“ u ablativnom obličju (*Tilago*).

⁹ Prvo navođenje inačice *Telago*. Pitamo se, predstavlja li vokalna promjena u početnom slogu aloglotski romanski utjecaj, u skladu s vokalnim tendencijama venecijanskoga gdje se lat. naglasno /i/ često odražava kao /e/? Usp. mletačke/talijanskim inačice hrv. toponima (*Treglia*/Trilj, *Eso*/Iž, *Esto*/Ist, *Brebera*/*Breberio*/Bribir itd.). Dakle, od početka 14. st. javlja se lik koji ima jasne nastavljake u tal. *Telego* i hrv. *Telašćica* s obzirom na vokal u početnom slogu.

¹⁰ Prema Hilje 1994: 63 (kao i potvrde iz 1400. i 1457).

¹¹ Ugovor zapisuje notar P. Perençanus, Padovanac. Lik *Tolusiça* uočavamo samo ovdje. Priлично je sigurno da se *Tolusiça* odnosi na Telašćicu. Ostaje pitanje je li notar ispravno zapisao toponim. Ili se radi o pogrešnoj transkripciji?

¹² Petricioli 1996: 172 prema S. Gunjači.

¹³ Ranije potvrde toponima *Porto Tajer* ne nalazimo. Grafija *Taier* 'luka, uvala' koristila se u tal. dokumentima iz 19/20. st. Ovo ime koje se prvobitno odnosilo samo na početni dio uvala potječe od imena otočića s vanjske strane Dugoga otoka (hrv. *Taljurić*). Skok ne uočava da se ovdje radi o transferu imena.

299) na Coronellijevoj karti navodi se *Valle Tillahza*, a na karti braće Ottens iz 1720. *Valle Tillagza*.

Za zaljev se koristilo i tal. ime *Telego* (za var. *Telegh* v. 3.3). Pretpostavljamo, oslanjajući se na spoznaje o saljskom stanovništvu, da se ovo ime koristilo od 17. st. kada pristižu brojni došljaci iz Italije. Top. *Porto Telego* odnosio se prvenstveno na unutrašnji dio zaljeva, a *Porto Tajer* na njegov početni bazen. Formalno gledajući, *Telego* prilično vjerno odražava srednjovjekovno *Telago*, za razliku od hrv. *Telaščica* deformiranog gubljenjem finalnog /g/ i slavenskim sufiksom.

3.3. Potvrde u saljskim glagoljskim tekstovima

U konzultiranim saljskim glagoljskim tekstovima (Grbin 1997: 89–119) stoje sljedeće potvrde imena zaljeva (navodimo toponim u izvornim padežnim oblicima):

...*dil crikveni od Tilaščice, Tilaščicu* (15 tekstova u rasponu od 1674. do 1765); ...*za de(l) o Tićaščice* (1694); ...*za Tiliaščicu* (1695); *Tiliščica* (1714); *Tilaškćica* (1717).

Grbin donosi i nekoliko tekstova na latinici. U prijevodu proglasa s talijanskoga iz 1804. stoji: ...*u Telaschicu aliti porat Telegh*...

Primjećuje se da je zapisivanje imena uvale povremeno predstavljalo problem i lokalnom stanovništvu, a ne samo notarima i kartografima (usp. grafije *Tićaščica, Tiliaščica, Tiliščica, Tilaškćica*). Proizlazi da je najčešća varijanta imena zaljeva kod lokalnog hrvatskog stanovništva krajem 17. st. i tijekom cijelog 18. st. glasila *Tilaščica*. Varijanta *Tilaškćica* može poslužiti kao argument da je današnje ime uvale nastavljač pridjeva *tilašk(a)/telašk(a)* < *Tilag/Telag* uz odgovarajuću sufiksaciju. Ostaje pitanje na što se točno odnosio top. *Tilaščica* i var. u 17. i 18. st. kod lokalnog stanovništva. S obzirom na navedene tekstove, nije isključeno da se odnosio prvenstveno na unutrašnji bazen zaljeva („*dil crikveni od Tilaščice*“).

3.4. Napomene o potvrdama

U tekstovima iz 11. st. jasno se precizira da je *Tilag(us)* pučko ime. Uvažimo li ovaj navod, proizlazi da se *Tilag(us)* koristilo prije početka djelovanja benediktinaca na otoku.

Oblik *Telča* (kraj 14. st.), primjećujemo, znatno se udaljio od najstarije potvrde *Tilagus*. Pretpostavljamo da se ovdje radi o pučkoj prilagodbi inačice *Telag* (*Telča vala*). *Telča* je pridjevski oblik u ženskom rodu (< hrv. **tele** i

var.¹⁴). Pridjev **telča** 'teleća' potvrđen je kod Bernardina Splićanina u 15. st. (Arj 18: 183).

Potvrde na kartama s početka 18. st. (*Valle Tillahza/Tillagza*) ukazuju na postojanje inačice *Tilača*. Iako se ime *Tilača* može interpretirati na više načina, pretpostavljamo da je nastalo od *Tilag* + sufiks -*ča* (uz eliminaciju /g/ zbog artikulacijskih teškoća). I iz oblika *Tilača* mogao je proisteći pridjevski oblik **tilaška/telaška* (vala) koji je uz uobičajenu sufiksaciju na zadarskim otocima (-*(š)ćica*) supstantiviran u ime uvale.

Primjećujemo da se u konzultiranim srednjovjekovnim tekstovima često piše grafem <c> umjesto <g> (*Mecar* umj. *Megar(us)*, *Corbina* umj. *Gorbina*), ali i <g> umj. <c> ili etimološki ispravnog <ch> (*Grisogoni* umj. *Crisogoni/Chrysogoni/Chrisogoni*).

4. Etimološki prijedlog

Budući da je *Tilagus* najstariji i najčešći oblik u srednjovjekovnim tekstovima, kao etimon predlažemo grč. θύλακος/θύλαξ '1. torba, vreća, džep; 2. vreća kojom su obavijena jajašca tune; 3. široke hlače; 4. napuhana vreća, lopta' (LS: 684). Smatra se da je riječ predgrčkog porijekla (Beekes 2008: I, 562). U starijim jezičnim razdobljima, kao i u novogrčkom, prisutna su i brojna druga značenja riječi. Izdvajamo značenje 'položaj protivnika u neprijateljskom teritoriju' i 'područje/enklava' u novogrčkom. Valja naglasiti da se u starogrčkom θύλακος prvenstveno odnosi na spremnike/kese od kože (mješina, tobolac).

Za prijedlog θύλακος/θύλαξ ne vidimo formalnih ili semantičkih zapreka. Argumentacija koja slijedi sadrži sljedeće razine: 1. formalno objašnjenje; 2. semantičko objašnjenje uz navođenje sadržajno srodnih toponima; 3. napomene o zastupljenosti grecizama u toponimiji zadarskih otoka; 4. povezivanje s izvanjezičnim kontekstom; 5. napomene o neposrednoj etimologiji.

1. Formalno je objašnjenje prilično jednostavno jer povijesni toponim *Tilagus* nije znatno deformiran u odnosu na pretpostavljeni izvor.

Inicijalni suglasnik (aspirirano /t/, predstavljeno grafemom <θ>) odražava se kao [t] što je uobičajeno kod posuđenica grč. porijekla u hrvatskom i brojnim drugim jezicima.¹⁵ Ista je tendencija bila aktivna i u grčkim govo-

¹⁴ **Têlić** 'tele' je aktivno u saljskom govoru; RGMS: 379. Napominjemo da je govedarstvo bilo vrlo razvijeno na zadarskim otocima. O tome svjedoče i toponimi: *Kravina*, *Kravljaci*, *Volina*, horonim *Krav(l)jačica*, nesonim *Krava/Vaka* itd.

¹⁵ Navodimo nekoliko grecizama iz JE 3 ne dotičući pitanje neposredne etimologije: **talas**, **talasâda**, **teatar/tejôtar**, **têge**, **teka**, **temelj**, **tolun**, **toribul**, **tûnj**. U hrv. su također prisutni brojni internacionalni grecizmi te antroponimi. U srednjovjekovnim ispravama latinske

rima. <θ> se ponekad zamjenjivalo s <τ> (LS: 658, 1522). Zanimljivo je da u regestu jedne isprave iz 1492. stoji grafija *Thilago* umj. uobičajenog *Tilago/Tilagus*: „*in luogo detto Thilago*“. Regest potječe iz 1826. god. (Ljubić 1887: 154; Strgačić 1943: 322). Ovdje se očito radi o hiperkorekciji imena.

Kapović i Vuletić u radu iz 2010. raspravljaju o refleksima grč. *v* u hrv. „dalmatskim grecizmima“. Odražava se uglavnom kao [u] ili [i].¹⁶ Kod top. *Tilagus* radilo bi se o odrazu [i].¹⁷ U radu se također navodi da neki autori zagovaraju konačan prijelaz [ü] (< *v*) > [i] u grčkom već u ranom srednjem vijeku. Ova tendencija u izgovoru ukazuje da se već u ranobizantskom razdoblju riječ θύλακος u grčkom mogla izgovarati kao [t(h)ilakos] pa ne treba pretpostavljati naknadne prilagodbe (v. 50. str. rada).

Kod srednjovjekovnog top. *Tilagus* došlo je i do ozvučenja intervokalnoga /k/ u odnosu na pretpostavljeni izvornik (ukoliko se ne radi o posuđenici u kojoj je već bila prisutna takva varijacija). Ozvučenje intervokalnoga /k/ bilo je aktivno i u starogrčkom (dublete θήγη/θήκη) i biz. grč. (σαγολέβα/σακκολήβα); usp. LS: 674 i JE 3/139. U konzultiranim tekstovima s potvrđama *Tilagus* kao primjer alternacije /k/ i /g/ u intervokalnom položaju uočava se top. *Mecar/Megar(us)*. Kako je lik *Megar(us)* mnogo češći i zacijelo etimološki ispravan ovdje se radi o suprotnom, tj. o naknadnom obezvučenju (v. tekst iz 1073). Stoga ovaj primjer nije dobar. Grafiju **Tilacus*/**Tilaco*/**Tilac* ne srećemo. Napomenuli smo da se često piše <g> umjesto <c>, ali to se odnosi na inicijalni položaj. Inače, uočeno je da slučajevi sonorizacije intervokalnih okluziva nisu isključiva odlika mletacizama/furlanizama u našim govorima. U toponimiji se kolebanje /g/ i /k/ uočava kod starog imena grč. porijekla za Dubrovnik (*Ragusium/Racusium*). Ozvučenje intervokalnog etimološkog /k/ primjetno je i kod nekih dalmatoromanizama grč. porijekla (npr. ihtionimi **agač**, **drăganja**, **figa**, **jastog**, **(I)jôga**).¹⁸ O sonorizaciji kod dalmatoromanizama ili u primjerima iz srednjovjekovnih tekstova raspravljaju mnogi autori (Skok 1934; Zamboni 1976; Vinja u JE 3/12; Vuletić 2007; Kapović – Vuletić 2010; Ligorio 2014). Dakle, sonorizaciju izvornoga /k/ moguće je objasniti na više načina: da je izgovor [Tilag(os)] posuđen kao takva varijanta iz biz. grčkoga ili da je riječ adaptirana u okviru kasnog latiniteta ili dalmatskoga (ovisno o

riječi grč. porijekla često se pišu u skladu s normom latinskoga kada je riječ o grecizmima (< th >).

¹⁶ Za druge ishode grč. *v* usp. članak O. Ligorija *Greek Y in Dalmatian Romance* (<https://www.academia.edu>).

¹⁷ Primjeri iz saljskog govora: **grîp**, **pîka**, **abîs**, **čîmula**. Isto se uočava i kod nekih nesonima za koje se smatra da su grč. porijekla (*Žirje*, *?Šipan*); v. ERHSJ I, 13 i III, 184. Za odraz [i] ima mnogo primjera u talijanskom i venecijanskom idiomu.

¹⁸ Isto vrijedi i za romanizme lat. porijekla gdje se ugl. isključuje posuđivanje iz mletačkoga: **agûn**, **agusta**, **buligati**, **celega**, **jaglun**, **koruga**, **pogača** (primjeri iz JE i Skok 1934).

vremenu posuđivanja toponima). Nadalje, pitanje je treba li ovu promjenu tretirati u okviru intervokalnog položaja ili u okviru finalnog konsonantizma? Ovo posljednje bilo bi ispravnije smatramo li ime *Tilagus* latiniziranim oblikom koji nije bio korišten. Ipak, ne bismo posve isključili mogućnost da je *Tilagus* bilo aktivno u akrolektu zadarskih Romana i benediktinaca krajem 10. st. Tretman promjene ovisi i o posuđenoj inačici.

Naposljetku, grčki sufiks -oç (nom. sing. imenica o- deklinacije) latiniziran je u sufiks -US ili je -US dodan ukoliko je polazište inačica θύλαξ.

2. Pretpostavljamo da se u slučaju metaforičkog imena *Tilagus* semantizam 'vreća i sl.' odnosio na naglašenu uvučenost zaljeva u kopno. Nastojeći argumentirati ovo viđenje iznosimo nekoliko konstatacija. Primjeri za zadarsko područje navode se prema Skračić 1996.

Kada je riječ o istočnojadranskoj toponimiji, metafora se često susreće za sve vrste referenata, neovisno o jezičnom porijeklu. Navodimo tek dio primjera sa zadarskih otoka: *Glava, Čelo, Kljun, Grba, Bičva, Košulja, Gućevica, Gaćice, Ždrilac, Lopata, Parsura, Barilo, Katrida, Čavatul, Bisaga, Lonča, Opat, Pohljib, Taljurić, Katina* itd. Telaščica je izrazito dubok zaljev, tj. morski odvojak/rukavac. Metafora *torba/vreća/džep* (osnovna značenja grč. θύλακος) i metafora *rukav(ac)*, uobičajena u našoj geografskoj terminologiji, predstavljaju sličan vid konceptualizacije. Metafore bliskog semantizma (*rukav, košulja, gućevica, bičva*) na zadarskom se području većinom odnose na kopnene referente ('uske i duge obradive površine'). *Rukâv* je ujedno ime male uvale (Sestrunj). Metafora *vreća/torba* također je prisutna: top. *Turska kesa* (Mravince kraj Splita) odnosi se na malu udolinu (Lozić Knezović – Marasović-Alujević 2012: 140). *Bôrsa* (Sestrunj) je ime strme obale s jamom. Metaforičnost je svojstvena i nekim starogrčkim nazivima za uvale (ἄγκών, κόλπος, λαίτμα, μασχάλη). Osnovna značenja spomenutih leksema su 'lakat', 'grudi', 'grlo', 'pazuh' (LS: 10, 827, 871, 924).

U talijanskom jeziku jedno od izvedenih značenja leksema *sacca* je 'uvala' (ZING 2006).¹⁹ Riječ se u ovom značenju koristila i u starijim tal. portulanima. Metafora *vreća (sacco/sacca i var.)* učestala je u tal. toponimiji; odnosi se na različite vrste referenata (Pellegrini 1990: 200). U hrv. su toponimiji učestali nastavljači vlat. BI + SACCU (*Bisaga/Bisaci* pl.), ali oni se ne odnose na uvale, već na otočiće s dva vrha. Ovdje valja spomenuti i zadarski povijesni toponim (vjerojatno ime gradske četvrti) *Marra/Marre in Saco* koji se javlja u *Oporuci Agape*. Odnosi li se ovdje sintagma *in Saco* na uvalu?

Ime uvale *Sakarun* na Dugom otoku predstavlja moguću semantičku paralelu top. *Tilagus* ako *Sakarun* povežemo sa 'säka/završni dio mnogih vr-

¹⁹ Isto vrijedi za *saco* u španjolskom i portugalskom.

sta mreža' kao Skračić 1994: 117 (a ne s pridjevom SICCUS 'plitak' kako smatra Skok 1950: 121). Skračić drži da se u slučaju *Sakaruna* radi o imenovanju potaknutom oblikom uvale koji podsjeća na **sàku** za što ima opravdanja.²⁰ Kod top. *Sakarun* i *Tilagus* radilo bi se tek o podudarnosti osnovnog semantizma 'vreća' jer su na metaforičko imenovanje vjerojatno utjecala različita obilježja uvale i zaljeva (zaobljenost i uvučenost).

Kao drugu moguću semantičku paralelu gdje bi se radilo o metafori *torba/džep* za ulegnuće na obali uočavamo top. *Valânča* 'podmorje/obalni pojas s vanjske strane Dugog otoka'. Skračić 1996: 397 *Valânča* svrstava u toponime nepoznatog semantizma. Pomišljamo da se ovdje radi o izvornom imenu za uvalicu koji je kasnije transferiran na okolno područje (< grč. βαλ(λ)άντιον 'a bag, pouch, purse'; LS: 273).

Ime *Kogolić* (< venec. *cogolo* < lat. CUCULLUS) 'dvije uvalice na otočiću kraj Premude' predstavljalo bi sličan vid imenovanja, ako se radi o metafori (a ne o imenu u vezi s ribarskim praksama).

Mislimo da navedene konstatacije/pretpostavke mogu potkrijepiti viđenje da se u slučaju imena *Tilagus* semantizam 'vreća, džep i sl.' odnosio na uvučenost zaljeva u kopno. Međutim, može se pomišljati i na druge interpretacije (zbog nemogućnosti točnog određenja prvobitnog referenta imena *Tilagus* ili s obzirom na novija značenja riječi θύλακος). Filipi 1981: 25 smatra, oslanjajući se na podatke iz isprava, da se ime *Tilagus* prvobitno odnosilo na naselje u jednoj od brojnih uvala Telaščice – uvali *Jaz*.²¹ Na tragu ovoga ne isključujemo mogućnost da je izvorni referent imena *Tilagus* bila današnja uvala *Jaz* ili najuvučeniji bazen zaljeva (uvala Sv. Viktora u ispravama).

3. Na zadarskim otocima toponimi grč. porijekla nisu rijetkost (*Gargašine*, *Griparica*, *Komornik*, *Katafuć*, *Mandre*, *Plažine*, *Šipnata*, *Škâr*, *Vabis*, *Žaplo...*).²² Isto vrijedi i za jugoistočni dio Dugog otoka (*Magrovica* < srlat. *Megarus* < grč. μέγαρα, a možda i za *Čuh* < ?biz. grč. πίζυχ (Porfirogenet). Među toponimima ima i metaforičkih imena (*Galija*, *Kotula*, *Koludrica*). Brojni ribarski, brodograđevni, pomorski, zemljopisni i drugi

²⁰ Sadržaj 'zakrivljenost' ishodište je brojnih naziva/imena za uvale (npr. lat. SINUS, tal./šp. *seno*, tal. *insenatura*, grč. κόλπος, ἀγκών, šp. *ancón*, hrv. **luka**; *Gonfo*, *Ancona*). Pojam *zakrivljenost* ili sl. često se koristi kod definicija/opisa uvala. Uvale polukružnog oblika (a njima pripada i *Sakarun*) uspoređuju se s potkovom, polumjesecom, naručjem/njedrima, nišom, vrećom itd. Sa sadržajem 'zakrivljenost/zaobljenost' u uskoj vezi stoje i neki romanski metaforični nazivi za uvale (šp. *olla*, *conca*, tal. *ansa*). Lat. leksem SINUS ima brojna značenja: uvala, vreća, krajnji dio ribarske mreže itd.

²¹ U njoj su nađeni ostaci srednjovjekovne solane.

²² Ovdje se radi o naknadno toponimiziranim apelativima bližeg/daljeg grč. porijekla, za razliku od mnogo starijih toponima grč. porijekla (npr. *Hvar*, *Vis*, *Korčula*, *Mljet*, *Elafiti*, *Trogir*). U slučaju našeg prijedloga za *Tilagus*, također je riječ o toponimiziranoj općoj imenici.

termini u našim govorima također su (dalekoga) grč. porijekla. Isto se odnosi i na saljski govor.

4. Prijedlog θύλακος/θύλαξ u skladu je s izvanjezičnim kontekstom. Zaljev je imao važan privredni i strateški značaj za zadarsku komunu tijekom bizantske vlasti. O tome svjedoče pisani izvori i arheološki spomenici (ostaci bizantskih utvrda i sakralnih građevina na području Telašćice i šire iz 6. st.). Telašćica je s obzirom na položaj u neposrednoj blizini limesa zadarske komune zacijelo bila važno uporište bizantske mornarice. Osim toga, nalazila se i u blizini bizantskog (vanjskog) plovnog puta, aktivnog od polovine 6. st. (Badurina 1992). Poznato je da se Dalmacija već od Justinijanova doba naseljavala Grcima.²³ Na temelju navedenih podataka mislimo da je do posuđivanja došlo tijekom ranobizantskog razdoblja.²⁴ O prisutnosti Grka na jugoistočnom dijelu Dugog otoka govore i legende.

5. Iako je moguće pomišljati na izravno preuzimanje imena [Tilak/Tilag(os)] iz bizantskoga grčkoga u kasni praslavenski ili općeslavenski jezik,²⁵ izglednije je govoriti o njegovu preuzimanju iz zadarske varijante dalmatskoga. Romansko stanovništvo na otoku baštinilo je ime iz istočnojadranskog (kasnog) vulgarnog latinizeta ako je do posuđivanja došlo u ranijem razdoblju (6. st.).

5. Zaključak

Etimološki prijedlog (grč. θύλακος/θύλαξ) za povijesni top. *Tilagus* izlučen je na temelju jezičnih i izvanjezičnih uvida. Pretpostavka je da se semantizam 'vreća i sl.' odnosio na naglašenu uvučenost zaljeva u kopno, ali postoje i druge opcije zbog nemogućnosti točnog određenja prvobitnog referenta i izvedenih značenja riječi ('enklava'). Uvjerljivost prijedloga prvenstveno ovisi o autentičnosti samog toponima u srednjovjekovnim izvorima. Nastojeći uskladiti prijedlog s izvanjezičnim kontekstom, zaključuje se da je toponim najvjerojatnije posuđen u ranobizantskom razdoblju. U hrvatski (tj. praslavenski ili općeslavenski) je posuđen iz dalmatskoga.

Nema sumnje da je tako važan geografski referent (ili njegovi dijelovi) bio imenovan i u ranijim povijesnim razdobljima Dugog otoka. Stoga se nameće pitanje o prirodi same posuđenice. Je li pretpostavljeno biz. grč. *T(h)*

²³ Pojedinaica grč. porijekla moglo je na otoku biti i prije, tijekom rimskog razdoblja. Na to upućuje arheološki nalaz (zavjetni spomenik roba Euhemera nađen kraj Žmana). Usp. Suić 1955 za grčke utjecaje u onomastici natpisa nađenih u Zadru iz doba ranijeg Carstva.

²⁴ Ne isključuje se mogućnost da ime potječe iz kasnijeg razdoblja (npr. kraj 9. st.) – možda povezano s procesom konfisciranja gradske imovine za vrijeme Lava VI Mudrog.

²⁵ Nema pouzdanih podataka o točnom vremenu doseljavanja Slavena na otok (u nekim se izvorima spominje 8. stoljeće).

ilakos bilo ime neovisno o starijem imenu zaljeva, semantička prevedenica na grčki ili grč. prilagodba nekog starijeg imena?

Današnji top. *Telašćica* možemo interpretirati kao noviju hibridnu romansko-hrvatsku inačicu koja nastavlja srednjovjekovni *Tilag(us)/Telag(us)*. Glede vokalizma prvog sloga, pretpostavljamo aloglotski romanski utjecaj koji se može tumačiti na dva načina (utjecaj starovenecijanskoga s obzirom na potvrde *Telago* iz 14. st. ili mnogo kasniji utjecaj talijanskog *Telego*). Potvrde s izvornim /i/ u tekstovima (*Tilaschiza* iz 15. st.; *Tilašćica* iz 17. st.) ukazuju da se radi o kasnijim vokalnim promjenama.

Srednjovjekovni top. *Tilag(us)/Tilago* ishodište je brojnih inačica navedenih u različitim izvorima: *Telagus/Telago*, *Telča* [Telča], *?Tolusiča*, *Tilaschiza/Tilaschizza* [Tilašica], *Tillahza/Tillagza* [Tilača], *Tilašćica*, *Telascizza* [Telašica], *Telašćica*, *Telego/Telegh*, *Tèlig/Tel'āšćica* (Vrgada), *Taluašćica* (Kali). Kod inačice *Telča* naslućuje se upliv pučke etimologije.

Dosadašnji toponomastički/etimološki radovi ukazuju da se u toponimiji jugoistočnog dijela Dugog otoka prepliću različiti jezični utjecaji – predrimski, latinski (kasnolatinski, srednjovjekovni), biz. grčki, romanski (dalmatski, mletački, talijanski) i slavenski/hrvatski. Oni su odraz složenih povijesnih/demografskih prilika, kao i iznimne važnosti ovog područja, počevši od prapovijesnih vremena. Raznolikost jezičnih utjecaja odražava se i u brojnim inačicama analiziranog toponima.

O važnosti i utjecaju grčkog jezika i bizantske vlasti na preobrazbu kasnog latinizata u dalmatoromanski idiom na zadarskom području iznijeli smo određena zapažanja u radu iz 2015.²⁶ Držimo da je i u slučaju nekih drugih toponima na zadarskom području moguće tumačiti njihovo porijeklo grčkim jezičnim sredstvima, ukoliko za to postoje opravdani razlozi (npr. za limnonim *Mir* na Dugom otoku i ojkonom *Pag*). U oba bi se slučaja, mislimo, radilo o grčkim etimonima bliskog semantizma ('slan' i 'sol dobivena isparavanjem mora').²⁷

²⁶ Usp. str. 35, 63, 113–117, 598.

²⁷ Za ojkonom *Pag* predlažemo etimon iz grčkoga koji je homofon Skokovu prijedlogu (lat. PAGUS < grč. πᾶγος). Radilo bi se o grč. nazivu za vrstu soli koja se dobiva isparavanjem mora u plitkim bazenima (πᾶγος 'salt, as formed by the evaporation of sea-water'; LS: 1105, značenje II.3).

Literatura

- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, XVIII, JAZU, Zagreb, 1967.
- Aljabak, Sadik Idrizi, *Starobalkanska toponimija i antroponimija Gore*, Prizren, 2014, <http://www.youblisher.com/p/964582-Sadik-Idrizi-Aljabak-Starobalkanska-toponimija-i-patronimija/>
- Beekes, Robert S. P., *Etymological dictionary of Greek*, Leiden: Brill, 2008.
- Bianchi, Carlo Federico, *Zara cristiana I, II*, Zara: Tipografia Woditzka, 1877, 1879.
- ERHSJ = Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, JAZU, Zagreb, 1971–1974.
- Hilje, Emil, Prilog povijesnoj topografiji zadarskog otočja, *Folia onomastica Croatica*, 3, 1994, str. 49–76.
- JE = Vinja, Vojmir, *Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*, knjiga I, II, III, HAZU – Školska knjiga, Zagreb, 1998, 2003, 2004.
- Jurišić, Blaž, *Rječnik govora otoka Vrgade*, JAZU, Zagreb, 1973.
- Jurišić-Borozan, Nevena, *Etimološka i leksikološka obrada romanizama u ribarskom i poljodjelskom nazivlju govora mjesta Sali i Kukljica*, Doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2015.
- Kapović, Mate; Vuletić, Nikola, Refleks grčkoga Y u hrvatskim „dalmatskim grecizmima“, *Filologija: časopis Razreda za filološke znanosti HAZU*, 55, Zagreb: HAZU, 2010, str. 37–59.
- Ligorio, Orsat, *Problem leksičke stratifikacije u adrijatistici*, Doktorski rad, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014.
- Lozić-Knezović, Katarina; Marasović-Alujević, Marina, Toponimija mjesta Mravince, *Folia onomastica Croatica*, 21, 2012, str. 121–146.
- LS = Liddell, Henry George; Scott, Robert. ⁸1897 (¹1843), *Greek-English Lexicon*, New York: Harper & Brothers.
- Paliga, Sorin, *Influente romane și preromane în limbile slave de sud*. București: Ediția a II-a, Ediție electronică, 2003. https://oceanospotamos.files.wordpress.com/2011/11/paliga_inflromane.pdf
- Pellegrini, Giovan Battista, *Toponomastica italiana*, Milano: Ulrico Hoepli Editore, 1990.
- RGMS = Piasevoli, Ankica, *Rječnik govora mjesta Sali na Dugom Otoku oliti libar saljski besid*, Zadar: Ogranak Matice hrvatske Zadar, 1993.
- Skok, Petar, Zum Balkanlatein IV. *Zeitschrift für romanische Philologie* 54, 1934, str. 101–106.
- Skok, Petar, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I–II*, Zagreb: JAZU – Jadranski institut, 1950.

- Skračić, Vladimir, Tragom Skokove jadranske toponimije. *Folia onomastica Croatica*, 3, 1994, str. 111–122.
- Skračić, Vladimir, *Toponimija vanjskog i srednjeg niza zadarskih otoka*, Književni krug, Split, 1996.
- Skračić, Vladimir, Toponomastička građa Dugog otoka. *Čakavska rič*, XXVI, 1–2, 1998, str. 5–23.
- Strgačić, Ante Marija, Cella Sancti Johannis in Tilago. *Časopis za hrvatsku poviest* 1, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1943, str. 316–329.
- Suić, Mate, Pizych na Dugom otoku. *Starohrvatska prosvjeta* III, S. 4, 1955, str. 135–140.
- Šimunović, Petar, *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora*, Golden Marketing, Zagreb, 2005.
- *Toponimija otoka Ugljana*, Vladimir Skračić (ur.). Zadar: Sveučilište u Zadru – Centar za jadranska onomastička istraživanja, 2007.
- Vuletić, Nikola, Toponimi romanskog postanja na Ugljanu i Pašmanu. U: *Toponimija otoka Ugljana*. Zadar: Sveučilište u Zadru – Centar za jadranska onomastička istraživanja, 2007, str. 345–360.
- ZING = Zingarelli, Nicola, *Lo Zingarelli – vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli (ristampa della dodicesima edizione), 2013.

Vrela

- CD = *Codex diplomaticus*, sv. I. 1874. Kukuljević Sakcinski, Ivan (ur.). Zagreb: Štamparija Dragutina Albrechta; sv. II–XVI, 1904–1976. Smičiklas, Tadija (ur.). Zagreb: JAZU. <https://archive.org/stream/codexdiplomatic00unkngoog#page/n13/mode/2up> (za 1. svezak)
- DZ = *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 1. (Listine godina: 743–1100), 1967. Kostrenčić, Marko; Stipišić, Jakov; Šamšalović, Miljen (ur.). Zagreb: JAZU.
- Grbin, Nedo, Ribe, more i ribarstvo u saljskim glagoljskim rukopisima, U: *Tisuću godina prvoga spomena ribarstva u Hrvata: zbornik radova istoimenoga znanstvenoga skupa*, HAZU, Zagreb, 1997, str. 89–119.
- Labbé, Philippe [et al.]. 1730. *Sacrosancta Concilia Ad Regiam Editionem Exacta: Ab Anno MLV. ad annum MCLIII*. Venetiis.
- Ljubić, Šime, Dva popisa listina glasovitoga Manastira Sv. Krševana u Zadru, *Starine*, 19, JAZU, Zagreb, 1887, str. 81–171.
- Rački, Franjo, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionali: Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, sv. 7. Zagreb: Sumptibus Academiae scientiarum et artium, 1877.

Sekundarna literatura

- Badurina, Anđelko, Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu* 16, 1992, str. 7–9.
- Basić, Ivan, Bilješke o problemu konstituiranja tribunata u dalmatinskim pretkomunalnim društvima, *Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 2012. „Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo“*, Split, 2015, str. 173–202.
- Faričić, Josip, Geographical Names on 16th and 17th Century Maps of Croatia, *Kartografija i Geoinformacije* (poseban broj), 2007, str. 149–179.
- Faričić, Josip, Otoci Iž i Rava na starim kartama (recenzija izložbe), *Kartografija i Geoinformacije* 21, vol. 13, 2014, str. 58–65.
- Filipi, Amos Rube, Saljske crkve i kratka povijest Sali, U: *Župa Sali, o 400. obljetnici dogradnje župne crkve Svete Marije 1581–1981*, Sali, 1981, str. 21–59.
- Grandov Šime, Telaščica, *Analiza Jadranskog instituta JAZU*, sv. 4, 1968, str. 635–658.
- *Prostorni plan Parka prirode Telaščica*, knjiga prva, Ministarstvo graditeljstva i prostornoga uređenja, Zadar – Zagreb, 2014.
- Petricioli, Ivo, Srednjovjekovni Tilagus i njegovi spomenici, U: *Tisuću godina prvoga spomena ribarstva u Hrvata*, HAZU, Zagreb, 1996, str. 169 Zadar – Zagreb 179.

Mrežna i elektronička vrela (dio naveden u tekstu)

- <http://pp-telascica.hr> (8. 1. 2016.)
- <http://www.kalipedija.net/rjecnik/rjecnik.html> (veljača 2016)
- <http://dizbi.hazu.hr> (siječanj/veljača 2016)
- <http://www.oldmapsonline.org/> (veljača 2016)

Nevena JURIŠIĆ-BOROZAN

**ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF MEDIEVAL
TOPONYM *TILAGUS* (*TELAŠĆICA*)**

This paper deals with etymological analysis of medieval toponym *Tilagus*, identified as Telaščica bay on south-eastern part of Dugi otok. Despite two attempts and some reviews, the origin of this toponym has not been determined. The name *Tilagus* and its later variations are followed chronologically from their first occurrence in 10th century until the present. In order to establish an appropriate etymological solution, various written sources, historical maps, archeological, historical and other facts are considered. The proposed etymon of Greek origin (θύλακος) is metaphor, related probably to emphasized indentation of the bay. It can be justified from the formal, semantic, historical and even other points of view. It is assumed that toponym *Tilagus* dates from the Byzantine period in Dalmatia. Some other etymological observations are also mentioned (*Mir*, *Pag*, *Sakarun*, *Valanča*). In the toponymy of south-eastern part of Dugi otok various linguistic influences are encountered. They are the result of complex historic/demographic circumstances and importance of the island since prehistoric times.

Keywords: *Tilagus*, *Telaščica*, etymology, toponyms of Dugi otok

UDK 811.163.4'373.21(497.5)

Izvorni naučni rad

Marijana BAŠIĆ (Zadar)

Odjel za kroatistiku i slavistiku Sveučilišta u Zadru

mabasic@unizd.hr

Sanja BARIČEVIĆ (Zadar)

Odjel za kroatistiku i slavistiku Sveučilišta u Zadru

sbaricev@unizd.hr

UPORABNE INAČICE MNOŽINSKIH OBLIKA OJKONIMA ZADARSKOGA PODRUČJA

U ovome se radu raščlanjuju toponimi tj. ojkonomi (pluralia tantum) zadarskoga područja, odnosno Zadarske županije. Istražuje se kako su ti ojkonomi obrađeni u različitim jezičnim priručnicima, ispituje se koliko govornici hrvatskoga jezika (kojima su ti ojkonomi prostorno bliski) imaju poteškoća s određenjem gramatičkih kategorija roda, broja i sklonidbene vrste/paradigme te koji su tomu razlozi. Iako je o tim ojkonomima i njihovim osobitostima u jezikoslovnoj literaturi objavljen velik broj radova u kojima se ukazalo na njihove posebnosti te ne uvijek točan opis u priručnoj literaturi, upitnik o njihovim morfološkim obilježjima/kategorijama proveden među studentima, pokazuje da i dalje ima nesigurnosti i nejasnoća u njihovoj uporabi.

Ključne riječi: *gramatičke kategorije, ojkonomi, pluralia tantum, toponimi, Zadarska županija*

1. UVOD

Toponim je „vlastito ime naselja (grada, sela) i zemljopisnog objekta (mora, rijeke, planine itd.); topik“ (HJP) stoga je dijalektno, teritorijalno i leksički obilježen (Šimunović 2005: 177–178, 183; Šimunović 2009: 123). Posebnosti pojedinih toponima očituju se i pri određivanju kategorija roda, broja i sklonidbene paradigme. U kolikoj je mjeri toponime potrebno i je li ih potrebno prilagoditi jezičnoj normi – pitanje je na koje među istraživačima nema jedinstvenoga odgovora. Kada je riječ o toponimima, jezična norma pokazuje određenu fleksibilnost. Prihvatanje osobitosti jezičnih obilježja toponima zahtijeva i njihov odgovarajući opis u jezičnim priručnicima te uvrštavanje u

udžbenike i obradu u okviru nastavnih jedinica. Međutim u našim jezičnim priručnicima i udžbenicima takvi opisi izostaju, toponimi su zanemareno područje, a kako je u literaturi više puta isticano nedostaje i rječnik toponima, etnika i ktetika koji bi takav opis ponudio (v. Skračić 2011; Faričić 2011)¹. Standardni je jezik – jezik koji se uči pa su njegova pravila, koja uključuju i iznimke i posebnosti, pravila kojima se ovladava učenjem. Takav je slučaj i s toponimima. „Vlastito ime kao leksičku jedinicu, čak i zakonom propisana oblika, treba naučiti (oblik i upotrebu oblika) kao i svaku drugu riječ.“ (Šimunović 2005: 187)

Velik je broj radova o kategorijama roda i broja u okviru hrvatskoga jezikoslovlja (v. Babić 1998, Znika 2005, Tafra 2007, Pišković 2011). Kategorije su roda i broja temeljne kategorije imenskih riječi, ali njihovo određenje u nekim je primjerima problem i (obrazovanim) izvornim govornicima hrvatskoga jezika (Tafra 2007: 211). Kada su u pitanju toponimi, taj je problem još izraženiji. U literaturi je često naglašavano da se imena pa tako i toponimi „ne ponašaju kao leksemi ostalih leksičkih razreda. Ona su teritorijalno, tradicijski i dijalektno određena.“ (Šimunović 2009: 123). Osim fonoloških i prozodijskih obilježja koja se s takvim određenjem povezuju, toponimi pokazuju i leksičke i morfološke posebnosti odnosno čuvaju posebnosti na fonološkoj, prozodijskoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini.

Kod određenoga broja toponima govornici hrvatskoga jezika nesigurni su u određenju njihova roda, broja te sklonidbene paradigme, a u jezičnim priručnicima te se kategorije uz pojedine toponime i različito navode. Razlog nesigurnosti je i u tome „što je referent važniji to je njegovo ime postojanije i, najčešće, bliže standardnojezičnoj paradigmi. Obrnuto, što je referent manje važan, manje poznat široj zajednici, ime je bliže lokalnom idiomu, a oblik u kojemu se pojavljuje nepostojaniji.“ (Skračić 2011: 7)

Pišući o prezimenima i toponimima Stjepan Babić (1975: 140) ističe da treba poštivati njihov osnovni lik, odnosno da „književni jezik ima veoma ograničena prava, pogotovu danas kad gotovo sva prezimena i većina naseljenih mjesta imaju određen i službeni lik“. Babić nadalje nudi pravila kojih se treba držati u slučaju da nema službenoga lika ili da on nije ustaljen odnosno u slučaju da se pri sklanjanju pojavljuju određeni problemi:

¹ U vrijeme provođenja ovoga istraživanja još nije bio objavljen *Hrvatski mjesni rječnik*. Taj je „suvremeni imenik naseljenih mjesta (ekonima) s pridruženim imenima njihovih stanovnika (etnicima) i odnosnim pridjevima (kteticima) te pridjevima izvedenim od imena samih naselja“ objavljen 2016. godine kao rezultat višegodišnjega terenskoga istraživanja „u okviru znanstvenoga projekta *Rječnik naseljenih mjesta i njihovih etnika i ktetika*, koji je pod vodstvom akademika Stjepana Babića obavila 1975–2000. skupina od 50-ak popisivača, uglavnom profesora kroatistike.“ (*Hrvatski mjesni rječnik* 2016: V).

„1. U književni jezik uzima se osnovni lik prezimena ili toponima, a to znači nominativ jednine ili množine (ako je riječ plurale tantum) s rodом koji ima u govoru iz kojega je uzeta, npr. *Pađene* m. mn., *Pakoštane* m. mn., *Pučića*, n. mn., *Postira* n. mn., *Sali* ž. mn., *Kali* ž. mn.“ (Babić 1975: 140)

„10. Ako u književnom jeziku (u gramatici) ne postoji određen obrazac, potrebno ga je uvesti, a ne nasilno mijenjati osnovni lik ili rod. Tako npr. u gramatikama treba zabilježiti obrazac *Pađene*, *Pađena*, *Pađeni*... jer dosad u gramatikama suvr. knjiž. jezika nije postojao obrazac s nastavkom *-e* u nom. mn., a *-ima* u dativu. Zato ne treba mijenjati *Pađene* u *Pađeni* ni *Pađenima* u *Pađenama*. To vrijedi za toponime koji se samo tako upotrebljavaju. Gdje postoji mjesno kolebanje, treba uzeti oblike povoljnije za književni jezik.“ (Babić 1975: 141)

Kada je riječ o toponimima odnosno ojkonimima² zadarskoga kraja, problem je prisutan u određenju roda i broja, stoga i sklonidbenih oblika, mjesnih pluralnih imena na *-ani/-ane*, toponima *i*-sklonidbe *Kali*, *Sali* i *Vrsi* te kod toponima *Bibinje*, koji se u literaturi određuje i sklanja i kao imenica srednjega roda u jednini i ženskoga roda u množini (plurale tantum). Toponimi s dočekom *-ani/-ane* na hrvatskim su prostorima, prema Živku Bjelanoviću (2008), prisutni od 852. godine, a na zadarskome području značajnije potvrde sežu u jedanaesto stoljeće³.

Navedenim toponimima te pitanjima standardizacije toponima, odnosno njihovim fonološkim, morfološkim i leksičkim obilježjima posvećen je velik broj radova u hrvatskome jezikoslovlju (Skok 1954, Milanović 1963, Bjelanović 2007, Šimunović 2005, 2009). U tim je radovima upozoravano i na propuste koji su učinjeni u *ARj* te razloge zbog kojih standardizacija toponima provedena u tome rječniku nije prihvatljiva (Šimunović 2005: 173–218).

² Terminu *toponim* podređen je pojam *ojkonim/ekonim* (grč. *oiko*, *oikos* – dom, kuća, obitavalište) pod kojim se podrazumijevaju imena naseljenih mjesta (imena gradova, sela i zaselaka).

³ O nastanku ojkonima s dočekom na *-ani/-ane* Petar Šimunović (2010: 238) piše: „U ojkonimima na *-ane* prepoznajemo u njihovoj osnovi toponimizirani apelativ kao još stariji oblik toponima pridružen objektu koji predstavlja imensku kategoriju „neživog“, lokalitet. Tek oblikovan sa sufiksom *-ane/-ani* ti se toponimi pridružuju naseljenom mjestu, predstavljaju imensku kategoriju „živog“, naselje, 'ljude koji tamo žive'. Takvi etnički ojkonimi često u starini supostojе s imenom od kojega su izvedeni. Često se upotrebljava prvotno ime *Dol*, *Crnica*, *Jezero/a*, *Peć*, *Lapat*, a kad se misli na stanovnike dotičnoga naselja rabi se pluralno etničko ime na *-ane*: *Lapčane* = „nobiles de *Lapat*“. Ova vrlo stara toponomastička tvorba u prvi plan ističe ljude, ljudsku zbrojnost, a ne mjesto gdje ljudi obitavaju. Ta toponimija predstavlja sjedilačku, agrarnu populaciju.“

O odnosu toponima i standardnojezične norme vrijedni su članci objavljeni 2011. godine i u zborniku Sveučilišta u Zadru *Geografska imena* (v. Skračić 2011: 5–10; Jurić 2011: 11–16; Faričić 2011: 51–66) te je u *Zborniku* više puta ukazano na potrebu sastavljanja rječnika toponima i od njih tvorenih etnika i ktetika.

Raspravljajući o odnosu broja i roda pojedinih imenica u hrvatskome jeziku Branka Tafra dotiče se i toponima:

„Ima dosta imenica, pogotovo toponima, kojima je moguće odrediti rod tek kad se zna jesu li jednina ili množina: *Sali*, *Tučepi*, *Maldivi*, *Bali*, premda će i tu ponekad biti sumnje, npr. jesu li *ovi Sali* i *Kali* ili *ove Sali* i *Kali*. Imenice *pluralia tantum*, kao što je primjer *babinje*, mogu se jedino ispravno shvatiti ako se uz njih obrađuju zajedno rod i broj.“ (Tafra 2007: 226)

Pišući o toponimima etnonimskoga podrijetla s dočetakom na *-ani/-ane* u Pokrčju⁴ Živko Bjelanović (2008: 75) zaključuje da se oni razlikuju gramatičkim rodом „i to samo u osnovnom padežu“⁵ pa su toponimi na *-ane* ženskoga roda, a toponimi na *-ani* muškoga uz napomenu da se to odnosi samo na službenu uporabu dok se u „svakodnevnoj komunikaciji, čak i samih mještana, svaki se od njih javlja i s jednim i s drugim dočetakom, a to znači i u muškom i u ženskom rodu“. Bjelanović u literaturi pronalazi dva uzroka takve kolebljivosti:

⁴ Uspoređujući toponime etnonimskog podrijetla iz Pokrčja s toponimima „iste tvorenosti u zadarskoj okolici“, Bjelanović (2008: 90) ističe: „Razlikuju se ravnomjernim rasporedom u prostoru i prorijedom u toponomastičkom sustavu. Toponimi zadarske regije odlikuju se brojnošću i to ne toliko živog toponomastičkog leksika, dakle naziva za današnja naselja ili njihove dijelove (Biljane, Jošane, Lišane, Mrljane, Nevidane, Pakoštane, Petručane, Raštane, Visočane, Zapužane) koliko brojnošću naziva koji pripadaju povijesnom toponimikonu, dakle leksika iz jezične prošlosti. Naziva koji s dočetakom *-ane/-ani* označavaju naselja „pripadnika određenoga roda“ samo u poznatim dokumentima ima preko četrdeset i dokaz su da su „Hrvati i njihovi pratioci u mnoštvu naselili pozadinu Zadra“ u vrijeme doseobe (Gušić 1971: 147). Toponimi ovakve tvorbene strukture „idu u red najkarakterističnijih toponima zadarskog kraja“ (Skok 1954: 45). Razlikuju se i kasnijim vremenom pojave u toponomastičkom sustavu jer su svi toponimi zadarske okolice, dakle i oni koji se i danas javljaju u priopćajnom kanalu, nastali u doturskom vremenu. Neki se od njih spominju u pisanim spomenicima X i XI stoljeća.“

⁵ Bjelanović (2008: 76) pojašnjava da se „bez obzira na razliku u vrsti dočetka nominativa“ odnosno razliku u gramatičkome rodu svi ti toponimi sklanjaju „prema muškoj deklinaciji“ što znači da se „tri jednaka množinska padeža (tj. dativ, lokativ i instrumental) oblikuju nastavkom *-ima*“.

„Prema jednom tumačenju u starijem je jeziku osnovni padež tvorenica ovoga tvorbenog tipa glasio na -ane, pa su oblici na -ani nastali kasnije, analogijom. S ovom je tvrdnjom podudarno objašnjenje nekih toponima u našem kapitalnom leksikografskom djelu. S njom je u nesuglasju podatak da je u posljednja dva stoljeća naglo porastao broj naziva mjesta na -e, što može samo značiti „da su oblici sa završetkom na -e kasniji u odnosu na oblike na -i“ (Lubas 1968: 123–124). I za ovu tvrdnju postoji objašnjenje prema kojem su oblici tipa *Brušane* u odnosu na one tipa *Brušani* nastali zamjenom nominativa akuzativom jer se akuzativ kao padež češće upotrebe u komunikaciji nametnuo nominativu i preuzeo ulogu osnovnog padeža.“ (Bjelanović 2008: 76)

Na temelju svega navedenoga može se zaključiti da će proizvodnja množinskih oblika ojkonima u Zadarskoj županiji zadavati govornicima određene poteškoće tim više što jezični priručnici nude različita određenja roda i broja pojedinih ojkonima (ponekad i pogrešne sklonidbene paradigme) dok neke ojkonime uopće ne navode⁶.

Kako je u literaturi više puta navedeno, toponimima se nije posvetila veća pozornost ni u pravopisima ni u gramatikama (v. Skračić 2011, Jurić 2011). Prihvaćanjem posuđenica u jezik, kao primjerice ženskih imena na konsonant, uvode se nove sklonidbene vrste (Tafra 2012, Marković 2012), stoga nije pogrešno zaključiti da bi i sklonidba dijalektno obilježenih imena trebala također biti opisana u hrvatskim gramatikama, primjerice kada je riječ o posebnostima toponimima s dočetakom na -ani/-ane. P. Šimunović (2005: 186) navodi zaključke istraživanja B. Milanovića o toponima koji su u hrvatskome jeziku (i na hrvatskome geografskome području) pluralia tantum:

„Padežni odnos -e/-ima jedinstven u sistemu imeničke deklinacije dobio je izvesnu stabilnost u ovoj kategoriji reči iako njegova pojava danas predstavlja anahronizam svoje vrste, ali anahronizam koji je u jezičnoj stvarnosti zadržao svoje pravo na književnu upotrebu. Zato se i ne može ustajati protiv promene ovih reči.“ (Milanović o. c. str. 168 prema Šimunović 2005: 186, n 39)

⁶ Tako se primjerice u rječniku *HJP* ne pronalaze natuknice: Torovi, Seline, Ninski Stanovi, Raštane, Pakoštane, Vlašići, Šimuni, Dobropoljci, Drage, Lepuri, Mandre, Banjevci, Begluci, Grbe, Komazeci, Rodaljice, Miranje, Kijani, Lozice, Mrljane, Soline, Lišane, Ceranje, Biljane, Kijani, Dragove, Brgulje, Lišane Ostrovičke. Ostali se ojkonimi navode, ali njihov je opis nepotpun ili čak pogrešan. Od toponima koji su navedeni u rječniku *HJP*-a u Šonjinu *Rječniku hrvatskoga jezika* (2000) navode se samo toponimi Sali i Poljica, a u *Velikom rječniku hrvatskoga standardnog jezika* (2015) toponimi se uopće ne navode kao posebne natuknice.

Do tiskanja *Hrvatskoga mjesnog rječnika* (2016) popise toponima bilo je moguće pronaći u različitim publikacijama kao što su „Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857–2001.“ (<http://registri.nipp.hr/izvori/view.php?id=29>), „Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj“ (NN 86/06, 125/06, 16/07, 95/08, 46/10, 145/10, 37/13, 44/13, 45/13 i 110/15) i „Pročišćeni popis mjesta u RH“ objavljen na mrežnim stranicama Hrvatske pošte (<http://www.posta.hr>)⁷. Međutim, takvi popisi nisu bili potpuni, imena naselja u njima su danas izmijenjena oblika ili nisu više u uporabi⁸.

2. GRADA I ISPITANICI

Prema „Pročišćenom popisu mjesta u RH“ iz 2008. godine u Zadarskoj je županiji bilo 226 naseljenih mjesta⁹ s pripadajućim poštanskim brojem¹⁰. S toga je popisa izdvojen 41 ojkonom čiji su natuknični oblici pluralia tantum. Navodimo ih abecednim redoslijedom: Banjevc, Begluci, Bibinje, Bilišane, Brgulje, Dobropoljci, Donje Biljane, Donje Ceranje, Donje Raštane, Drage, Dragove, Grbe, Jasenice, Kali, Kijani, Komazeci, Lepuri, Lišane Ostrovičke, Lozice, Mandre, Miranje, Mrljane, Nevidane, Ninski Stanovi, Osredci, Pakoštane, Petrcane, Poljica, Radošinovci¹¹, Rodaljice, Sali, Seline, Soline, Stankovci, Suhovare, Šimuni, Torovi, Visočane, Vlašići, Vrsi i Zapužane.

Na temelju toga je popisa sastavljen upitnik koji se sastojao od dva dijela. U općemu dijelu upitnika ispitanici su trebali navesti studijski smjer, godinu (semestar) studija, mjesto rođenja i prebivalište. Drugi je dio upitnika

⁷ Tim se publikacijama, kao izvorima rječničke građe, služila i Martina Grčević (2008) pri izradbi rječnika *Imena hrvatskih naselja: abecedni i odostražni rječnik*.

⁸ Nažalost, usporedbom pluralia tantum toponima Zadarske županije u *Hrvatskom mjesnom rječniku* (2016) i u „Zakonu o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj“ (NN 110/15) uočeno je da se imena nekih naselja ne podudaraju u cijelosti. Problematično je primjerice ime jednoga mjesta u sastavu općine Benkovac koje se u *Hrvatskom mjesnom rječniku* (2016) bilježi kao *Radašinovci*, a u navedenom zakonu (NN 110/15) kao *Radošinovci*. Prema *Službenom glasniku Grada Benkovca* (br. 1, str. 7–8, 3. veljače 2015) gradsko vijeće Benkovca na sjednici održanoj 30. siječnja 2015. godine donijelo je odluku o promjeni imena mjesta *Radošinovci* u *Radašinovci* (<http://www.benkovac.hr/images/stories/dokumenti/sluben%20glasnik%201-15.pdf>), ali izmijenjeno ime nije uvršteno u navedeni zakon objavljen u *Narodnim novinama* 13. listopada 2015.

⁹ Navode se ona mjesta koja imaju poštanski broj. Izuzeti su manji zaseoci. U popisu nije navedena Gornja i Donja Murvica, a Gornji i Donji Srb navode se pod istim poštanskim brojem. Ako se računa da Islam Latinski ima dva poštanska broja, ukupno je 227 ojkona.

¹⁰ Na mrežnim stranicama Hrvatske pošte 2017. godine nalazi se popis 214 naselja i određanih poštanskih ureda u Zadarskoj županiji, a prema „Zakonu o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj“, dostupnom na mrežnim stranicama <http://www.propisi.hr/print.php?id=5006>, popis obuhvaća 233 ojkona.

¹¹ Budući da se upitnik temeljio na popisu mjesta iz 2008. godine, u radu se rabi to ime mjesta.

sadržavao zadatke nadopunjavanja kojima se provjeravala ovladanost kategorijom roda i broja odnosno sklonidbenim paradigmama imenica pluralia tantum. Ponuđene 42 rečenice trebalo je nadopuniti odgovarajućim padežnim oblikom navedenoga ojkonima.

Istraživanje je provedeno među studentima nefiloloških studijskih grupa na Sveučilištu u Zadru i na dislociranom studiju u Gospiću tijekom ljetnoga semestra akademske godine 2015/2016. Ispitivanje nije bio unaprijed najavljeno niti su se za potrebe ovoga istraživanja studenti unaprijed pripremali. Kako bi se otklonio mogući utjecaj poučavanja na rezultate istraživanja, u istraživanju nisu sudjelovali studenti filoloških studijskih grupa. Upitnik je popunilo ukupno 116 studenata (52 studenta u Gospiću i 64 u Zadru). Budući da četvero studenata nije ispunilo upitnik u cijelosti, u konačnici je raščlanjeno ukupno 112 upitnika (51 iz Gospića i 61 iz Zadra).

Upitnikom se dakle željelo provjeriti koliko su usvojene kategorije roda i broja ojkonima pluralia tantum te sklonidbene paradigme ojkonima s različitim natukničnim dočetcima. Budući da su u upitniku bili ponuđeni ojkonimi iz Zadarske županije, u istraživanje su osim ispitanika iz te županije uključeni i ispitanici iz susjedne Ličko-senjske županije. Dva su razloga tomu. Pretpostavljalo se da će navedeni ojkonimi biti poznatiji, odnosno prostorno bliži ispitanicima iz Zadarske županije nego ispitanicima iz Ličko-senjske županije stoga se očekivalo manje odstupanja pri njihovoj sklonidbi kod prve skupine ispitanika. Na području Ličko-senjske županije, prema „Zakonu o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj“ (NN 110/2015), danas su npr. tek četiri ojkonima s dočetcima na *-ane*: Brušane (Gospić), Jezerane (Brinje), Breštane i Pećane (Udbina), a iz literature se doznaje da su u srednjovjekovnoj ličkoj toponimiji bili vrlo zastupljeni „etnički ojkonimi na *-'ane*: *Rešane, Brodnjane, Breštane, Brušane, Jelšane, Pećane...*“ (Šimunović 2010: 223), ali vremenom su neki od njih poprimili singularne likove:

„Kako se etnički toponimi uglavnom odnose na omanja naselja, lako primaju singularne likove te se iz njihova sadržaja gubi etnička kategorija „život“, „žitelji“, a uspostavlja sadržajno nasebinsko značenje ‘lokalitet’: *Smiljane* > *Smiljan*, *Črećane* > *Črećan* (: čret/Čret), *Brušane* (: Brus).“ (Šimunović 2010: 238)

Istraživanjem se željelo utvrditi i jesu li ojkonimi kojima se imenuju veća naseljena mjesta poznatiji na širem geografskom području i postojaniji kada je riječ o očuvanju njima svojstvenih pluralia tantum oblika te hoće li shodno tomu pri njihovoj proizvodnji biti manje odstupanja.

3. REZULTATI I RASPRAVA

Pri raščlambi rezultati su grupirani prema sljedećim kriterijima: pluralia tantum muškoga roda s dočekom na *-i* (*Banjevci, Begluci, Dobropoljci, Kijani, Komazeci, Lepuri, Ninski Stanovi, Osredci, Radošinovci, Stankovci, Šimuni, Torovi, Vlašići*), pluralia tantum ženskoga roda s dočekom na *-e* (*Brgulje, Drage, Dragove, Grbe, Jasenice, Lozice, Mandre, Seline, Soline, Rodaljice, Suhovare*), pluralia tantum ženskoga roda s dočekom na *-i* (*Kali, Sali, Vrsi*), pluralia tantum ženskoga roda s dočekom na *-ane* (*Bilišane, Donje Biljane, Donje Raštane, Lišane Ostrovičke, Mrljane, Neviđane, Pakoštane, Petrčane, Višoćane, Zapužane*), pluralia tantum s dočekom na *-je* (*Bibinje, Donje Cera-nje, Miranje*) te pluralia tantum srednjega roda s dočekom na *-a* (*Poljica*).

3.1. Pluralia tantum ojkonomi muškoga roda s dočekom na *-i*

Ukupno je raščlanjeno trinaest pluralia tantum ojkonomi muškoga roda s dočekom na *-i*.¹² Njihova je sklonidba na temelju nominativnoga morfe-ma predvidiva (ako se zna da je riječ o pluralia tantum imenicama), tj. oni se sklanjaju prema imeničkoj a-sklonidbi (N *-i*, G *-a*, D *-ima*, A *-e*, V *-i*, L *-ima*, I *-ima*). Točne oblike svih trinaest ojkonomi proizvelo je ukupno de-set ispitanika (8,93%) i to tek jedan ispitanik iz Gospića i devet ispitanika iz Zadra. Ukupno je bilo 70,26% točno proizvedenih padežnih oblika (Gospić – 66,37%, Zadar – 73,52%). Najmanje je poteškoća ispitanicima predstavljala sklonidba ojkonomi *Banjevci* pa su zadanu rečenicu „Čekali smo autobus u _____ (*Banjevci*).“ točno nadopunila 103 ispitanika (91,96%).

Iznenaduje podatak da je najmanje točnih odgovora zabilježeno pri sklonidbi ojkonomi *Torovi*. Rečenicu „On živi u _____ (*Torovi*).“ točno su riješila samo 54 ispitanika (48,21%). Ispitanici iz Gospića kao odgo-vor ponudili su deset različenica¹³ (*Torovi* – 18 pojava, *Torovima* – 17, **Toro-rovu* – 7, **Torovni* i **Torovama* – 2, *Toru*, **Torovinama*, **Torovijima*, **Toro-vici* i **Trovovima* – 1)¹⁴, a ispitanici iz Zadra sedam (*Torovima* – 37 pojava, *Torovi* – 15, **Torovu* – 5, **Tirovu*, **Torovini*, **Toroviju* i **Torovijima* – 1).

Dakle čak 15 pojava koje su proizveli ispitanici iz Gospića (29,41% gospićkih odgovora) i 9 pojava, odnosno 14,75%, koje su proizveli ispita-

¹² Prikazani su skupni rezultati proizvodnje pluralia tantum ojkonomi muškoga roda čiji natučnički oblik završava na *-i* iako su u stvari tvoreni različitim sufiksima npr. *-ovci/-evci* (*Stankovci, Banjevci*), *-ci* (*Dobropoljci*), *-ani* (*Kijani*), *-ići* (*Vlašići*).

¹³ Različenica je, prema Jelaska (2005: 140), „svaki glasovno različit oblik riječi“.

¹⁴ Zvezdicom su označeni oni sklonidbeni oblici koji ne postoje u hrvatskome standardnom jeziku.

nici iz Zadra ne pripadaju hrvatskomu standardnom jeziku (ukupno 21,43%). Ostala se odstupanja odnose na uporabu neodgovarajućega padežnog oblika (N mn. *Torovi* – 33 pojavnice i L jed. *Toru* – 1 pojavnica, ukupno 30,36%). Iako ispitanici nisu studenti filoloških studijskih grupa kod pluralia tantum ojkonima muškoga roda s dočetakom na *-i* uporaba nominativnih umjesto lokativnih oblika nije bila očekivana, pogotovo kada je riječ o ojkonimu *Torovi* u čijoj se osnovi nalazi opća imenica *tôr* – „ograđeni prostor u koji se zatvara stoka (ovce)“ (HJP). Riječ je o imenici iz skupine jednosložnih imenica muškoga roda kojima je svojstvena duga množina, a koje nisu rijetke u hrvatskome jeziku (npr. *park* – *parkovi*, *most* – *mostovi*, *dom* – *domovi*...). Zanimljivo je da su pri proizvodnji odgovarajućega oblika dvočlanoga toponima *Ninski Stanovi*, u čijem se imenu nalazi opća imenica *stan* iz iste skupine jednosložnih imenica muškoga roda koje imaju dugu množinu, ispitanici bili daleko uspješniji (94,64% točnih odgovora). Osim toga, među odgovorima bilo je i manje različenica (*Ninski Stanovima* – 3 pojavnice, *Ninskoj Stanovi* – 2, *Ninskom Stanu* – 1)¹⁵. Sve to upućuje na zaključak da uzrok odstupanja pri sklonidbi ojkonima *Torovi* valja tražiti negdje drugdje. Moguće je da ispitanicima nije bilo poznato značenje opće imenice *tor* pa tako ni njezine množinske inačice *torovi* te su stoga proizvodili više nepostojećih oblika ili zadržavali natuknični (nominativni) oblik. Općom imenicom *stan* odnosno njezinom množinskom inačicom *stanovi* vjerojatno se puno češće koriste pa pri njihovoj sklonidbi manje griješe.

3.2. Pluralia tantum ojkonimi ženskoga roda s dočetakom na *-e*

Rečenice koje je trebalo nadopuniti odgovarajućim oblikom pluralia tantum ojkonima s dočetakom na *-e* bilo je ukupno jedanaest. I njihova je sklonidba, poput sklonidbe pluralia tantum ojkonima muškoga roda s dočetakom na *-i*, (uglavnom) predvidiva na temelju nominativnoga morfema (ako se zna da je riječ o pluralia tantum imenicama), tj. sklanjaju se prema imeničkoj e-sklonidbi (N *-e*, G *-a*, D *-ama*, A *-e*, V *-a*, L *-ama*, I *-ama*). Značajnija su se odstupanja očekivala pri proizvodnji ojkonima *Mandre* i *Suhovare*. Točne oblike svih jedanaest ojkonima proizveo je samo jedan ispitanik iz Gospića. Ukupno je bilo 67,61% točno proizvedenih padežnih oblika (Gospić – 63,28%, Zadar – 72,43%). Ispitanici su imali najmanje poteškoća pri sklonidbi ojkonima *Lozice* pa je rečenicu „Oni imaju prijatelje u _____ (*Lozice*).“ točno nadopunilo 100 ispitanika (89,29%).

¹⁵ Ispitanici iz Gospića imali su 4 odstupanja (**Ninski Stanovima* – 1, **Ninskoj Stanovi* – 2 i *Ninskom Stanu* – 1), a ispitanici iz Zadra 2 (**Ninski Stanovima*).

Nasuprot tomu, najveći broj različenica, čak njih 14, a stoga i značajan udio odstupanja, zabilježen je pri proizvodnji odgovarajućega padežnoga oblika ojkonima *Mandre* kojim je trebalo nadopuniti rečenicu „Radi se novi projekt u _____ (*Mandre*).“¹⁶ Ispitanici iz Gospića kao odgovor ponudili su 12 različenica (*Mandrama* – 26 pojava, *Mandrima* – 8, *Mandri*, **Mandreu* i **Mandru* – 3, **Mandranima* – 2, **Mandrevom*, **Mandremima*, **Mandrema*, **Mandrinama*, **Mandreima* i *Mandre* – 1), a ispitanici iz Zadra 9 različenica (*Mandrama* – 36 pojava, *Mandri* – 8, *Mandrima* – 7, *Mandre* – 3, **Mandrenima* i **Mandreu* – 2, **Mandrinama*, **Mandrencima* i **Mandru* – 1). Dakle i pri sklonidbi ovoga ojkonima ispitanici iz Gospića proizveli su 13 pojava (25,49% gospićkih odgovora), a ispitanici iz Zadra 7 pojava (11,48%) koje ne pripadaju hrvatskomu standardnom jeziku (ukupno 17,86%). Ostala se odstupanja odnose na uporabu neodgovarajućega padežnog oblika (G mn. *Mandri* – 11 pojava i N/A mn. *Mandre* – 4 pojavnice, ukupno 13,39%). Dvije trećine ispitanika proizvelo je množinske lokativne oblike: 62 ispitanika (55,35%) – *Mandrama*, a samo 15 ispitanika (13,39%) – *Mandrima*. Vodimo li se pri interpretaciji rezultata podacima iz *Hrvatskoga mjesnog rječnika* (2016: 325)¹⁷, koji na temelju mjesnoga lika „Māndre, ž, mn, -ar, -in“ izvodi književni lik „Māndre, ž, mn, -ārā, -ima“, zaključit ćemo da je točnim oblikom toga toponima zadanu rečenicu nadopunilo samo 15 ispitanika. Međutim, takvo gramatičko određenje mjesnoga lika te natuknice pretpostavljalo bi sklanjanje prema (nepotvrđenoj) paradigmi N -e, G -ara, D -ima, A -e, V -e, L -ima, I -ima. Osim toga, u pripovijesti „Boj u Mandarskoj luci“ kolanjski pučki pjesnik i kroničar Berto Krešimir Balabanić (1909–1987) rabi lokativni oblik *Mandriman*:

„Pa kad je u Mandarsku luku sa dvi galije stiga omraženi mletački admiral **Krste Venijeri** i odluči da tete provede božićni blagdani Iveta Ugrinović se brzo priko Bačvic prebaci u Krajinu tako da je već na Badnjak jutro bi u Senju i javi **uskočkomu vojvodi Daničiću** da je Venijeri u Mandriman. Uskoci su se digli i s četrnaest brodov na vesla šli o sunca zalazu od Senja pa su već u zoru, na Božić bili u Mandriman.“ (<https://www.kolan.hr/home/naselja-opcine/mandre>)

¹⁶ Izostavi li se taj ojkonom iz raščlambe, točne oblike jedanaest preostalih ojkonima proizvelo je ukupno četrnaest ispitanika (12,5%) i to četiri ispitanika iz Gospića i deset ispitanika iz Zadra.

¹⁷ „Imena u rječničkom članku sadržavaju književni i mjesni lik pa se mogu pratiti njihovi međusobni odnosi, povijesna utemeljenost suvremenih likova i normativni postupci u književnom jeziku te njegova otvorenost ili zatvorenost pojedinim odlikama mjesnih dijalektalnih oblika, napose neštokavskih. Taj je proces živ i otvoren, što se zrcali i u ovom rječniku, posebno u naglasnom sustavu književnih oblika.“ (*Hrvatski mjesni rječnik* 2016: V).

Na službenim se mrežnim stranicama općine Kolan, u čijem je sastavu i mjesto Mandre, odnosno turističke zajednice općine Kolan nalaze sljedeći primjeri:

„Igralište, boćalište, dječje igralište dio su ponude uvijek prijateljskih mještana Mandri.“ (<https://www.tzkolan-mandre.com/hr/mjesta/mandre>)
 „Tko želi vježbati na valovima, jugo i tramontanu može jedriti u Mandrima...“ (<https://www.tzkolan-mandre.com/hr/aktivni-odmor/jedrenje>)
 „Uz igralište kod škole u Kolanu, od 2004. uređuje se i igralište u **Mandrima**...“ (<https://www.kolan.hr/home/udruge/43-udruge/755-sportska-udruga-kolan>)

Opisujući fonologiju i morfologiju čakavskih govora na otoku Pagu, H. P. Houtzagers (1987: 78–80) navodi lokativni nastavak *-ïman* kao nastavak imenica muškoga roda u množini (N *-ï*, G *-ôv/-ev/-ø/-i*, D/L/I *-ïman*, A = N/G) dok se imenice ženskoga roda u množini mijenjaju prema paradigmi N *-ë*, G *-ø/-î*, D/L/I *-âmin*, A = N, a srednjega prema paradigmi N *-â/-â*, G *-ø/-i*, A = N, L *-iman/-ih*, I *-iman*, D nije potvrđen u građi. S obzirom na te činjenice nameće se pitanje je li ojkonom *Mandre* uopće ženskoga roda tim više uzme li se u obzir njegova vjerojatna etimologija. Naime, talijanska (venecijanska) imenica muškoga roda *mandracchio*¹⁸ (hrv. *mandrač/mandrač*¹⁹) označava „dio luke za male brodove dobro zaštićen od valova. Ograđen je tako da je ostavljen uski prolaz za brodove.“ (Kovačić 2006: 148), a prema podacima s mrežnih stranica općine Kolan „Mandre su i glavna luka općine Kolan sa više desetaka vezova za ribarske brodice.“²⁰ Iako je već Skok (1950: 70–71) isticao da su toponimi sjeverno od Košljunskoga zaljeva najvjerojatnije romanskoga podrijetla „jer se hrvatski toponimi za naselja nalaze samo južno od ovog zaliva“, te izrijekom naveo „Mandrije²¹, porat i gaj u Kolanima, zvane i Mândre

¹⁸ Prema Kovačić (2006: 148) različite inačice natuknice *mandracchio* potvrđene su u rječniku venecijansko-dalmatinskog dijalekta *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata* (Miotto 1984) – *mandràcio*, rječnicima venecijanskoga dijalekta *Dizionario del dialetto veneziano* (Boerio 1856) – *mandràchio* i *Vocabolario giuliano* (Rosamani 1999) – *mandràcio*, rječniku tršćanskoga dijalekta *Nuovo dizionario del dialetto triestino* (Pinguentini 1969) – *mandràcio* te u rječnicima standardnoga talijanskog jezika (Zingarelli 1990, Castagna 1955, Deanović i Jernej 1994, 1998) – *mandracchio*.

¹⁹ Naglasni likovi preuzeti iz Kovačić (2006: 148) dobiveni su ispitivanjem informanata u gradu Hvaru.

²⁰ Podatak preuzet s mrežne stranice:
http://kolan.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=6.

²¹ U podrubnici uz toponim *Mandrije* Skok (1950: 190) navodi da je „potvrđena kod Bjelostijenca“.

(Male i Vele); (...) Mandrač²² (mala luka za brodice)“, ima i drugačijih tvrdnji pa tako primjerice Magaš (2011: 43) smatra da su „gospodarske aktivnosti ostavile znatnog traga u toponimiji“ otoka Paga te stoga povezuje stočarenje s nastankom imena Mandre navodeći da je ono nastalo od grčke riječi staja. Slično razmišlja i Nives Opačić (2011: 8):

„Manje poznajemo balkanski grecizam *mandru*, koji nam uz tolike druge riječi dolazi preko turskoga jezika kao posrednika. *Mandra* je mjesto u planini gdje su torovi za stoku i pastirski ljetni stanovi (kolibe) u kojima pastiri žive sa stokom i ondje prave sir. Imenica može biti i toponim (Velika i Mala Mandra, Mandre i sl.). No *mandra* može biti i *pustinjačka soba*, *špilja*, pa i *samostan*, tako da za toponime nije uvijek lako otkriti odakle im ime.“

Međutim, s obzirom na topografski položaj i geografska obilježja mjesta *Mandre* vjerojatnije je da je nastanak toga ojkonima vezan uz pomorsku terminologiju te bi se u tom slučaju izvorni rod romanskoga ili grčkoga izvora (tal. *mandracchio* – muški rod, grč. *mandráki* – srednji rod) podudarao s rodом i sklonidbenim obrascima imenica muškoga i srednjega roda čakavskih govora otoka Paga (u *Mandriman*, *Mandri*, u *Mandrima*), a upitno ostaje određenje roda u standardnome jeziku. Množinski sklonidbeni uzorak G -*ārā*, D/L/I -*ima*, A -*e* u standardnome bi jeziku pripadao a-sklonidbi po kojoj se mijenjaju imenice muškoga i srednjega roda, a nominativni bi dočetak -*e* u natukničnome liku objasnila već spomenuta tvrdnja da je uobičajeni nominativni dočetak imenica muškoga roda zamijenjen akuzativnim „jer se akuzativ kao padež češće upotrebe u komunikaciji nametnuo nominativu i preuzeo ulogu osnovnog padeža“ (Bjelanović 2008: 76)²³.

²² Kada je riječ o hvarskome toponimu *Mandrač*, Skok (1950: 186) navodi: „grčka riječ 'mala luka za čamce'...“ te u podrubnici na str. 191 tumači: „Novogrčki *mandráki* (sr. rod) 'mali zaliv'. Ovu riječ govore ne samo Hrvati na Jadranu nego i Talijani u južnoj Italiji, u Đenovi i Trstu. Uspor. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, br. 5291a.“

²³ Ipak i ta bi tvrdnja mogla biti upitna ako imamo na umu podatke o množinskim sklonidbenim obrascima imenica muškoga i srednjega roda čakavskih govora otoka Paga H. P. Houtzagersa (1987) prema kojoj je A = N, tj. akuzativni bi dočetak imenica srednjega roda bio -*ā/-ā*, a imenica muškoga roda -*i*. Do poopćavanja pravila odnosno do analogije sa štokavskim padežnim oblicima moglo bi doći uslijed preplitanja čakavskih i štokavskih elemenata na morfološkoj razini što je potvrđeno primjerice pri „realizaciji blagdanskih imena gdje prevladavaju tipično čakavski feminini oblici kao npr. *Jūrjeva*, *Križěva*, *Mārkova*, *Martīnja*, *Petrōva*, *Štīpanja*, ali pod utjecajem štokavskoga narječja i oblik *Tilovo* u srednjem rodu“ (Vulić 2002: 95–96).

Od ostalih ojkonima Zadarske županije ispitanici su dvojili pri sklonidbi ojkonima *Suhovare* čijim je lokativnim oblikom trebalo nadopuniti rečenicu „Bio sam na vjenčanju u _____ (*Suhovare*).“ U *Hrvatskome mjesnom rječniku* (2016: 514) za taj se ojkonom navodi književni lik „Sühovare, -ārā, -ama/-ima“ prema mjesnomu liku „Sühovare, -ārā, -ān/-ama/ ĩn/-ima“. Oblik toga ojkonima s dočetakom na *-ama* navelo je 29 ispitanika iz Zadra (47,54%), a oblik s dočetakom na *-ima* 21 ispitanik (34,43%). Dakle ukupno 81,97% ispitanika rabilo je jedan od ta dva dočetka. Ostali su ispitanici kao odgovor ponudili još tri različnice (**Suhovaru* – 9 pojava, **Suhovari* – 1 i *Suhovare* – 1). Ispitanici iz Gospića prednost su dali dočetu *-ima* (18 pojava – 35,29%), ali 16 se ispitanika odlučilo za dočetak *-ama* (31,37%). Ukupan udio odgovora s tim dočetcima iznosi 66,67%, a ostali su se ispitanici odlučili za sljedeće (nepostojeće) različnice: **Suhovaru* – 14 pojava, **Suhovarema*, **Suhovareu* i **Suhovarju* – 1 pojava. Zanimljivo je istaknuti da 9 ispitanika iz Zadra i 14 ispitanika iz Gospića (ukupno 20,54% svih ispitanika) nije prepoznalo da su *Suhovare* plurale tantum.

3.3. Pluralia tantum ojkonimi ženskoga roda s dočetakom na *-i*

Upitnik je sadržavao tri rečenice koje je trebalo nadopuniti odgovarajućim oblikom pluralia tantum ojkonima ženskoga roda s dočetakom na *-i*, ali za ojkonime *Kali* i *Sali* osim lokativnih oblika tražili su se i genitivni oblici kako bi se moglo utvrditi prepoznaju li ispitanici rod tih imenica jer je množinski lokativni dočetak *-ima* svojstven ne samo imenicama muškoga i srednjega roda koje se sklanjaju prema a-sklonidbi (N *-i*, G *-a*, D *-ima*, A *-e*, V *-i*, L *-ima*, I *-ima*) nego i imenicama ženskoga roda koje se sklanjaju prema i-sklonidbi (N *-i*, G *-i*, D *-ima*, A *-i*, V *-i*, L *-ima*, I *-ima*). Rečenice su glasile: „Moja prijateljica je iz _____, ali ne živi u _____ (*Kali*).“, „Moj prijatelj je iz _____, ali ne živi u _____ (*Sali*).“ i „Njezini su roditelji rođeni u _____ (*Vrsi*).“

Točne lokativne oblike svih triju ojkonima proizvelo je ukupno 48 ispitanika (42,86%) i to 10 ispitanika iz Gospića (19,61%) i 38 ispitanika iz Zadra (62,30%). Prosječno su ispitanici iz Gospića točno riješili 43,79% primjera, a ispitanici iz Zadra 76,79%. Zanimljivo je istaknuti da su obje skupine ispitanika bile uspješnije pri sklonidbi ojkonima *Vrsi* (Gospić – 31 ispitanik ili 60,78%, Zadar – 58 ispitanika ili 95,08%) nego pri sklonidbi ojkonima *Kali* i *Sali*. Čini se da redosljed rečenica s tim ojkonomima u upitniku nije imao većega utjecaja na proizvodnju točnih oblika (*Kali* – 3. rečenica, *Vrsi* – 4. rečenica, *Sali* – 41. rečenica).

Rezultati sklonidbe ojkonomima *Kali* i *Sali* kod ispitanika iz Zadra su bili identični (41 ispitanik, tj. 67,21% ispitanika iz Zadra proizvelo je točan oblik), a među ispitanicima iz Gospića točan oblik ojkonomima *Kali* proizvelo je 17 ispitanika (33,33%), a točan oblik ojkonomima *Sali* 19 ispitanika (37,25%). Ispitanici iz Zadra proizveli su i manje različnica pri sklonidbi – ukupno 15 dok su ih ispitanici iz Gospića proizveli čak 25. Ako se tomu pridoda da su ispitanici iz Zadra ukupno proizveli 7 nepostojećih sklonidbenih likova (za *Kali* 3, a za *Sali* i *Vrsi* po 2)²⁴, a ispitanici iz Gospića njih 18 (za *Kali* 10, za *Sali* 7 i za *Vrsi* 2)²⁵, moglo bi se zaključiti da su ispitanici iz udaljenijih krajeva skloniji proizvodnji nepostojećih različnica te da je ta pojava češća kod onih natukničnih oblika pri čijoj se sklonidbi više griješi.

Kada je riječ o genitivnim oblicima, točan oblik ojkonomima *Kali* ukupno je proizvelo 55 ispitanika (49,11%) i to 18 ispitanika iz Gospića i 37 ispitanika iz Zadra, a točan oblik ojkonomima *Sali* ukupno 48 ispitanika (42,86%) i to 9 ispitanika iz Gospića i 39 ispitanika iz Zadra. Kao što se pretpostavljalo udio točno proizvedenih genitivnih oblika tih ojkonomima razlikuje se od udjela točno proizvedenih lokativnih oblika. Ispitanici iz Zadra imali su više točno proizvedenih lokativnih oblika (za oba ojkonomima 67,21%) nego genitivnih iako razlika nije toliko velika (*Kali* 60,66%, *Sali* 63,93%) dok su ispitanici iz Gospića bili neznatno bolji pri proizvodnji genitivnih (35,29%) nego lokativnih oblika (33,33%) ojkonomima *Kali*, ali pri sklonidbi ojkonomima *Sali* proizveli su upola manje točnih genitivnih oblika (17,65%) nego lokativnih (37,25%). Stoga se nameće pitanje jesu li točno proizvedeni lokativni oblici slučajni (nominativni dočetak *-i* utječe na odabir lokativnoga dočetka *-ima*) ili su odraz poznavanja roda i broja odnosno sklonidbenih osobitosti tih ojkonomima. Usporedbom pojedinačnih odgovora svakoga ispitanika dodatno je potvrđena pretpostavka da će ispitanici iz udaljenijih krajeva biti manje uspješni pri proizvodnji točnih oblika tih ojkonomima te da će genitivni oblici biti presudni jer imaju razlikovnu ulogu. Samo je 5 ispitanika iz Gospića, tj. njih 9,8% točno proizvelo sve genitivne i lokativne oblike ojkonomima *Kali* i *Sali* (samo genitivne 5 ispitanika, samo lokativne 13 ispitanika) dok je među ispitanicima iz Zadra 30 ispitanika, tj. njih 49,18% točno proizvelo i genitivne i lokativne oblike (samo genitivne 36 ispitanika, samo lokativne 38 ispitanika).

²⁴ Rezultati ispitanika iz Zadra: *Kalima* – 41 pojava, *Kali* – 8, **Kaliju* – 7, **Kaliu* – 4 i **Kaliji* – 1; *Salima* – 41, *Sali* – 10, **Saliju* – 7, **Salu* – 2 i **Salu* – 1; *Vrsima* – 58, **Vrsu*, **Vrsinama* i *Vrsi* – 1.

²⁵ Rezultati ispitanika iz Gospića: *Kalima* – 17 pojava, *Kali* i **Kaliju* – 10, **Kaliu* – 6, **Kala*, **Kalijima*, **Kaliji*, **Kalii*, **Kalimu*, **Kalini*, **Kalu* i **Kalama* – 1; *Salima* – 19, *Sali* – 11, **Saliju* – 9, **Salu* – 6, **Salimu* – 2, **Salama*, **Saliji*, **Salu* i **Salinama* – 1; *Vrsima* – 31, *Vrsi* – 15, **Vrsu* – 4 i **Vrsinu* – 1.

3.4. Pluralia tantum ojkonimi ženskoga roda s dočetakom na *-ane*

Ukupno je raščlanjeno deset pluralia tantum ojkonima ženskoga roda s dočetakom na *-ane* (ojkonimom *Petrčane* trebalo je nadopuniti dvije rečenice pa je ukupno raščlanjeno 11 rečenica²⁶). Njihova je sklonidba na temelju dočetka *-ane* prema Bjelanoviću (2008: 76) predvidiva te se ti ojkonimi sklanjaju prema imeničkoj a-sklonidbi unatoč natukničnome dočetu koji je gramatički ženskoga roda (N *-ane* umjesto *-i*, G *-a*, D *-ima*, A *-e*, V *-i*, L *-ima*, I *-ima*). Ispitanici vjerojatno nisu upoznati s tom činjenicom iako danas na području Zadarske županije postoji deset takvih ojkonima, a na području Ličko-senjske četiri²⁷.

Točnim oblikom ponuđenoga ojkonima svih 11 rečenica nadopunilo je ukupno 11 ispitanika (9,82%) i to 7 ispitanika iz Gospića i 4 ispitanika iz Zadra. Ukupno je bilo 64,94% točno proizvedenih padežnih oblika (Gospić – 61,68%, Zadar – 67,66%). Najmanje je poteškoća ispitanicima predstavljala sklonidba ojkonima *Nevidane* pa je zadanu rečenicu „Proveli ste vikend u _____ (*Nevidane*).“ točno nadopunilo 85 ispitanika (25,89%).

Najmanje je točnih odgovora zabilježeno pri sklonidbi ojkonima *Lišane Ostrovičke*. Rečenicu „Završili su školu u _____ (*Lišane Ostrovičke*).“ točno je riješilo samo 29 ispitanika (25,89%) i to 16 iz Gospića i 13 iz Zadra. *Hrvatski mjesni rječnik* (2016: 295) prema mjesnomu liku „Lišane Östrovičkē, -ānā -ī, -īn/īma -īn“ propisuje književni lik „Lišane Östrovičkē, -ānā -īh, -īma -īm“, ali ispitanici dvoje pri proizvodnji jednoga člana ili obaju članova toga ojkonima pa su među rezultatima zabilježene ukupno 33 različnice toga ojkonima. Ispitanici iz Gospića proizveli su 21 različnicu, a ispitanici iz Zadra 22 različnice. Najčešći odgovori ispitanika bili su: *Lišanima Ostrovičkim* (29), *Lišanima *Ostrovačkim* (17), *Lišanima Ostrovičkima* (9), **Lišanim *Ostrovičkama* (6), **Lišanama Ostrovičkim* (5). Već se na temelju tih primjera može zaključiti da su ispitanici imali više poteškoća pri sklonidbi pridjeva *Ostrovičke* nego pri sklonidbi imenice *Lišane*. Neki od njih, čini se, u drugomu članu ne prepoznaju pridjev pa ga pokušavaju sklanjati prema pravilima imeničke sklonidbe (**Ostrovičkama*)²⁸. Točan oblik prvoga člana toga ojkonima proizvelo je 55 ispitanika, a točan oblik drugoga člana 46 ispitanika. Treba istaknuti da je samo osam ispitanika (2 iz Gospića i 6 iz Zadra) taj ojkonom sklanjalo prema pravilima e-sklonidbe koristeći se nastavkom *-ama* što upućuje na to da uzrok odstupanjima valja tražiti negdje drugdje (možda

²⁶ Time se željelo utvrditi hoće li ispitanici u oba primjera proizvesti isti sklonidbeni oblik toponima *Petrčane*, odnosno dvoje li pri proizvodnji takvih toponima.

²⁷ Ostale vrste toponima s dočetakom na *-ane* u Zadarskoj odnosno Ličko-senjskoj županiji nisu tema ovoga rada pa se u radu izrijekom ni ne spominju.

²⁸ Ostrovica je naselje u sastavu općine Lišane Ostrovičke.

čak i u činjenici da se radi o mjestu relativno udaljenom od županijskoga središta²⁹ i rijetkoj proizvodnji toga toponima, a pogotovo njegova drugog člana unatoč činjenici da ima razlikovnu ulogu – u sastavu općine Benkovac su Lišane Ostrovičke i Lišane Tinjske, ali prema popisu stanovništva RH iz 2011. Lišane Ostrovičke imaju 680, a Lišane Tinjske samo 97 stanovnika). Na to ukazuju i rezultati proizvodnje ostalih pluralia tantum ojkonomima s dočetkom na *-ane* pri čijoj proizvodnji nije bilo toliko odstupanja (*Donje Biljane* – 57,14% točnih odgovora, *Mrljane* – 57,82%, *Zapužane* – 60,71%, *Donje Raštane* – 65,18%, *Pakoštane* – 70,54%, *Bilišane* – 73,21%, *Visočane* – 75%, *Neviđane* – 75,89%).

Kao što je već navedeno lokativnim oblikom ojkonomima *Petrčane* trebalo je nadopuniti dvije rečenice, drugu i desetu. Cilj je bio provjeriti hoće li ispitanici proizvesti isti oblik ili će se oblici razlikovati, a ako se razlikuju hoće li se razlika odnositi na rod ili broj ojkonomima. Zanimljivo je da je udio točnih odgovora u prvomu primjeru (80,36%) bio veći nego u drugomu primjeru (75,89%). Rečenicu „Oni ljetuju u _____ (*Petrčane*).“ točno je riješilo 90 ispitanika i to 38 ispitanika iz Gospića (74,51%) i 52 iz Zadra (85,25%). Među odgovorima, osim točnoga oblika ponuđeno je još pet različenica (*Petrčanama* – 12, **Petričanima* – 5, *Petrčanu* – 3, **Petračanama* i **Patrčanima* – 1). Drugi primjer, odnosno rečenicu „Ona je rođena u _____ (*Petrčane*).“ točno je riješilo 85 ispitanika i to 37 ispitanika iz Gospića (72,55%) i 48 iz Zadra (78,69%). Ispitanici su u tom primjeru proizveli čak devet različenica uz točan lokativni oblik (*Petrčanama* – 12, **Petričanima* – 4, *Petrčanu* – 3, *Petrčane*, **Petričanama* – 2, **Petričanu*, **Petračanima*, *Pakoštanima*, **Patrčanima* – 1). Na temelju navedenih se različenica vidi da su ispitanici proizveli identičan broj sklonidbenih oblika neodgovarajućega roda (*Petrčanama* – 12) odnosno broja (*Petrčanu* – 3) u objema rečenicama te da su se odstupanja uglavnom događala pri proizvodnji osnove, a ne nastavka toga ojkonomima.

3.5. Pluralia tantum ojkonomi ženskoga roda s dočetkom na *-je*

U sastavu Zadarske županije tri su ojkonomima s dočetkom na *-je*: Bibinje, Donje Ceranje i Miranje³⁰. Bibinje je priobalno naselje, a Donje Ceranje i Miranje susjedna naselja u Ravnim kotarima (općina Benkovac). *Hrvatski mjesni rječnik* (2016: 102, 344) uz te ravnokotarske ojkonomie navodi da su ženskoga roda i u množini, ali sklonidbeni im se likovi odnosno dočetci razlikuju pa se

²⁹ Lišane Ostrovičke su od Zadra udaljene 50-ak km, a od Šibenika 30-ak.

³⁰ Kako ističe Bjelanović (2007: 49) „nije lako utvrditi jesu li *Miranje* i *Cèranje* izvedeni sufiksom *-je* ili im je sufiksacija kakve druge prirode“.

prema mjesnomu liku „Dônjē Cèranje, -ī -ānjā, īn -ān/-ama“ izvodi književni lik „Dônjē Cèranje, -īh -ānjā, īm -ama“, a prema mjesnomu liku „Miranje, -īrānjā, -īn/-ima“ književni lik „Miranje, -īrānjā, -ima“. Odgovor zašto je tomu tako mogao bi se možda pronaći u tumačenju Petra Skoka (1954: 52–53 prema Bjelanović 2007: 49):

„Danas je Miranje pridjev na -je, jer mu se ima podrazumjeti selo. Nalazi se u župi Luka. 1498. Mirane* je izvedenica na -janin od mir<lat. Murus 'zid'; upor. u Krešimirovoj donaciji 1059. terra que dicitur (negdje kod Rogova). Jednako je obrazovano i naselje velike porodice Cerani, koje je nastalo oko cera ili u šumi cerovoj, danas Ceranje južno od Miranja.“

Osim te razlike na proizvodnju sklonidbenih oblika tih dvaju ojkonima mogla bi utjecati još i činjenica na koju je ukazao Živko Bjelanović. Proučavajući toponimiju benkovačkoga kraja, na čijem se području nalaze i ti toponimi, Bjelanović (2007: 51–52) primjećuje tendenciju smanjivanja razlika „između nestandardne i standardne onomastičke komunikacije“ odnosno pojednostavljivanja sustava „imenovanja naseljenih mjesta uklanjanjem nefunkcionalnih elemenata u oblicima toponomastičkih leksema.“ Neki se toponimi razlikovati po rodu, završetku, tvorbenom tipu, prozodemskim osobinama ujednačuju uslijed asimilacije (npr. *Bánjēvci*, *Radōšinōvci* i *Stānkōvci*), a kod drugih se promjene događaju uslijed singularizacije množinskih oblika toponima i to češće „redukcijom množinskog nastavka toponima muškog roda“ (usp. *Parčići* i *Popovići* te *Bulić*, *Kašić* i sl.), nego promjenom roda npr. „*Dônjē Cèranje* (pl. ž. r., dakle ove *Dônjē Cèranje*) postaju *Dônjē Cèranje* (sg. s. r., dakle ovo *Dônjē Cèranje*)“. Prema Bjelanoviću bi se pri sklonidbi ojkonima *Donje Ceranje* u lokalnome idiomu stoga mogli očekivati i jedninski nastavci a-sklonidbe (G -a, D -u, A -e, L -u, I -em)!

Dakle, sklonidba tih dvaju ojkonima na temelju njihova nominativnog dočetka nije u potpunosti predvidiva, odnosno pri sklonidbi se rabe različiti lokativni dočetci (iako oba ojkonima u natukničnome obliku završavaju istim dočekom). Stoga je bilo zanimljivo utvrditi proizvodnji kojih su oblika ispitanici bili skloniji. Ispitanicima su bile ponuđene sljedeće rečenice „Čekali smo u _____ (*Donje Ceranje*).“ i „Živjeli su u _____ (*Miranje*).“

Lik *Donjim Ceranjama*, propisan u *Hrvatskome mjesnom rječniku* (2016) proizvelo je ukupno 26 ispitanika (23,21%) i to 7 ispitanika iz Gospića i 19 ispitanika iz Zadra. Najveći broj ispitanika, njih 45 ili 40,18%, odlučilo se za oblik *Donjim *Ceranjima*, a ostali su naveli jednu od preostalih pet različenica: *Donjem Ceranju* – 26 pojava, *Donjoj *Ceranji* – 11, **Donjim*

**Ceranju* – 2, *Donje Ceranje* i **Donjom Ceranju* – 1. Dakle, ispitanici su dvojili pri određivanju roda (*Donjim Ceranjima/Ceranjama*), ali i pri određivanju roda i broja toga ojkonom (*Donjem Ceranju/Donjoj Ceranji*), a u dvama se slučajevima (*Donjim Ceranju*) proizvedeni dijelovi dvočlanoga ojkonom ne podudaraju u broju. Usporedimo li proizvodnju triju najčešćih odgovora unutar dviju skupina ispitanika (Zadar: *Donjim Ceranjima* – 24 ispitanika ili 39,34%, *Donjim Ceranjama* – 19 ispitanika ili 31,15%, *Donjem Ceranju* – 11 ispitanika ili 18,03%; Gospić: *Donjim Ceranjima* – 21 ispitanika ili 41,18%, *Donjim Ceranjama* – 7 ispitanika ili 13,73%, *Donjem Ceranju* – 15 ispitanika ili 29,41%), zaključit ćemo da se većina ispitanika obiju skupina koristila množinskim lokativnim dočekom *-ima* i to skoro u podjednakom omjeru, udio ispitanika koji se koristio dočekom *-ama* bio je dvostruko veći u skupini koju su sačinjavali ispitanici iz Zadra, a ispitanici iz Gospića češće su se odlučivali za jedninski dočetak *-u*. Možda bismo mogli zaključiti da su se ispitanici, vođeni analogijom, prema pluralia tantum ojkonomima ženskoga roda s dočekom na *-ane* i lokativom na *-ima*, češće odlučivali za isti lokativni dočetak i pri sklonidbi ojkonom *Donje Ceranje*, ali sklonidba ojkonom *Miranje* pobija taj zaključak.

Naime, pri sklonidbi toga su se ojkonom ispitanici češće odlučivali za lokativni nastavak *-ama* (ukupno 46 ispitanika ili 41,07% i to 16 ispitanika iz Gospića i čak 30 iz Zadra) dok je lik s dočekom na *-ima* zabilježen u *Hrvatskome mjesnom rječniku* (2016) proizvelo ukupno 29 ispitanika (25,89%) i to 14 ispitanika iz Gospića i 15 ispitanika iz Zadra. I kod toga su primjera ispitanici dvojili oko broja ojkonom pa je jedna četvrtina ispitanika (17 iz Gospića i 11 iz Zadra) proizvela jedninski oblik srednjega roda *Miranju*, šest ispitanika jedninski oblik ženskoga roda *Miranji*, jedan je ispitanik zadržao natuknični oblik *Miranje*, a jedan upisao pogrešnu natuknicu (*Mrljanama*). Kolebanja i razlike pri odabiru lokativnoga dočeka ojkonom *Donje Ceranje* odnosno *Miranje* zanimljive su i ako se u obzir uzme činjenica da se radi o susjednim naseljima. Uz to, svakako valja istaknuti da su samo dva ispitanika (i to iz Zadra) točno proizvela lokativne oblike obaju ojkonom kao i da je ukupno 51 ispitanik (45,54%) smatrao da treba rabiti isti dočetak pri sklonidbi obaju ojkonom (više od polovine ispitanika iz Zadra – 52,46% te više od trećine ispitanika iz Gospića – 37,25%³¹).

Poteškoće su se pojavile i pri sklonidbi ojkonom *Bibinje* za koje se u literaturi pretpostavlja da je natuknični lik vjerojatno u množini ženskoga roda³²

³¹ Dočekom *-ama* služio se 21 ispitanik (5 iz Gospića i 16 iz Zadra), dočekom *-ima* 15 ispitanika (6 iz Gospića i 9 iz Zadra), dočekom *-u* 13 ispitanika (8 iz Gospića i 5 iz Zadra), a dočekom *-i* 2 ispitanika iz Zadra.

³² Za etimologiju toponima Bibinje Ivišić (2014: 107) piše: „Jedina različita od starih potvrda,

(Ivišić 2014: 107) s čime se slaže i *Hrvatski mjesni rječnik* (2016: 20) u kojemu se bilježi književni lik „Bibinje, -ā, -ama“ prema mjesnomu liku „Bibinje, -in, -an“. Treba istaknuti da su ispitanici pri sklonidbi toga ojkonima proizveli samo tri različnice (*Bibinjama* – 78 pojavnica, **Bibinju* – 33 i *Bibinje* – 1). Dakle udio točnih odgovora u primjeru „Moj prijatelj radi u _____ (*Bibinje*).“ iznosi 69,64%, ali raspodjela odgovora ispitanika iz Zadra i Gospića bitno je drukčija. Čak 50 ispitanika iz Zadra ponudilo je odgovor *Bibinjama* (81,97%), 10 ispitanika **Bibinju* (16,39%) te jedan ispitanik *Bibinje* (1,64%). Ispitanici iz Gospića dvojili su između množinskoga lika *Bibinjama* – 28 pojavnica (54,9%) i jedninskoga lika **Bibinju* – 23 pojavnice (45,1%).

3.6. Pluralia tantum ojkonimi srednjega roda s dočekom na -a

Među raščlanjivanim pluralia tantum ojkonimima Zadarske županije samo je jedan nedvojbeno srednjega roda – *Poljica*. *Hrvatski mjesni rječnik* (2016: 420) prema mjesnomu liku „Poljica, -ā, -ič, -in“ bilježi književni lik „Poljica, -ā, -ima“. Dakle, sklonidba toga bi ojkonima na temelju nominativnoga morfema trebala biti predvidiva (ako se zna da je riječ o plurale tantum imenici), tj. treba ju sklanjati prema imeničkoj a-sklonidbi (N -a, G -a, D -ima, A -a, V -a, L -ima, I -ima). Stoga iznenađuje podatak da je samo jedna četvrtina ispitanika, njih 28, proizvelo točan oblik toga ojkonima u rečenici „Oni idu prema _____ (*Poljica*).“ Pri tome su ispitanici iz Zadra bili uspješniji od ispitanika iz Gospića. Točan oblik proizvelo je 20 ispitanika iz Zadra (32,79%) i sedam iz Gospića (13,73%). Najveći broj ispitanika, njih 52 ili 46,43%, proizvelo je oblik *Poljicama* što bi značilo da su rabili nastavak -ama svojstven imenicama ženskoga roda koje se sklanjaju prema e-sklonidbi. Zanimljivo je istaknuti i da je drugi najčešće proizvedeni dočetak također svojstven imenicama ženskoga roda, ali jednine pa je oblik **Poljici* ukupno proizvelo 30 ispitanika ili 26,79% i to 17 ispitanika iz Gospića (33,33%) i 13 iz Zadra (21,31%). Osim triju navedenih različenica po jedan je ispitanik iz Gospića proizveo još i oblik *Poljicu* odnosno *Poljičanima*.

Bibignam (1350), ujedno je i najstarija potvrda hrvatskoga lika toponima, samo što upućuje na jedninu ž. r. – *Bibinja*. Suvremeni lik *Bibinje* izvorno je vjerojatno množina ženskoga roda (usp. ARJ I: 280 i Benić 2013: 29, 55) iako se bilježi i kao jednina srednjega roda (usp. HER, Skok 1954: 42). Današnje naselje Bibinje nalazi se na obali i u njemu se nalaze Staro i Novo selo. Staro je selo oko Crkve Sv. Ivana, a Novo selo oko Crkve Sv. Roka. Oba sela naselili su stanovnici Petrine (vasi) koji su u 15. i 16. st. bježali, što pred Osmanlijama, što pred kugom, te su se spustili na obalu (Jelić 1898: 113–114). Množina toponima *Bibinje* mogla bi se odnositi na Staro i Novo selo, kao **Bibinje vasi*. Sufiks -je bio bi u tome slučaju slavenski posvojni sufiks, a etimologiju treba tražiti za *Bibin*-“

Na temelju podataka iz *Hrvatskoga mjesnog rječnika* (2016: 420–421) ne može se zaključiti što je utjecalo na odabir dočeta *-ama* i *-i*. Naime, u tome se rječniku navode naselja *Poljica* u općinama Otočac (Ličko-senjska županija), Krk (Primorsko-goranska županija), Jelsa, Marina i Podbablje (Splitsko-dalmatinska županija), ali sva su ta naselja pluralia tantum srednjega roda pa se njihov oblik u trima padežima, dativu, lokativu i instrumentalu, tvori dočetkom *-ima*. U Dubrovniku i Konavlima (Dubrovačko-neretvanska županija) te u Udbini (Ličko-senjska županija) postoje singularia tantum inačice istoga roda koje u nominativu završavaju na *-e*, a lokativu na *-u* (N Poljice, L Poljicu). Odbačena je i mogućnost utjecaja prethodnih zadataka jer u upitniku ojkonomi nisu bili grupirani prema rodu već se pazilo na to da ojkonomi s istim dočetkom ne budu ponuđeni jedan iza drugoga, a rečenica koju je trebalo nadopuniti točnim oblikom ojkonomi *Poljica* nalazila se otprilike na sredini upitnika. Da bi se sa sigurnošću moglo utvrditi je li odabir jedninskih odnosno množinskih dočeta ženskoga roda bio slučajan ili ne, trebalo bi ispitanicima u nekom budućem istraživanju ponuditi više pluralia tantum toponima srednjega roda. Bilo bi zanimljivo vidjeti bi li se u tom slučaju ponovili isti sklonidbeni obrasci ili ne.

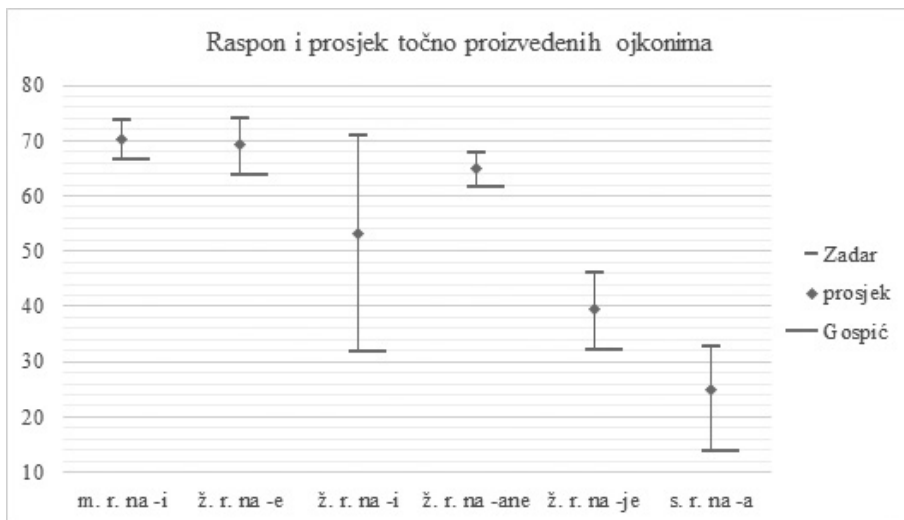
4. ZAKLJUČAK

Kako je već više puta u literaturi istaknuto toponimi se, pa tako i ojkonomi, uglavnom detaljnije ne opisuju u jezičnim priručnicima. Pri proizvodnji prostorno bližih ojkonomi odnosno ojkonomi kojima se imenuju veća naseljena mjesta uglavnom se manje odstupa od norme. Međutim proizvodnja ojkonomi kojima su svojstvene posebnosti u sklonidbi, rodu ili broju rezultira poteškoćama čak i kada su ti ojkonomi poznatiji odnosno prostorno bliži.

Danas se u razmatranjima o standardizaciji imena, pa tako i imena naseljenih mjesta, ne dovodi u pitanje njihova dijalektalna, leksička ili morfološka posebnost. Ono čemu se teži dosljednost je njihova opisa u jezičnim priručnicima odnosno njihovo uvrštavanje u jezične priručnike i nastavne jedinice.

Ipak valja imati na umu da su i autori *Hrvatskoga mjesnog rječnika* (2016) bili suočeni s određenim poteškoćama pri utvrđivanju dijela likova naseljenih mjesta „zbog neusklađenosti u izvorima koji se drže službenima, a posebno njihovom usporedbom s imenima u drugim izvorima (rječnici, turistički i nautički vodiči, poštanski imenici)“. Neke od tih poteškoća zabilježene su i tijekom prikupljanja podataka za potrebe ovoga istraživanja (npr. promjena imena mjesta *Radošinovci* u *Radašinovci* odlukom gradskoga vijeća Benkovca 2015. godine). Raščlanivši prikupljenu pisanu proizvodnju (upitnik) ukupno 112 ispitanika, studenata nefiloloških studijskih grupa Sveučili-

šta u Zadru (62 ispitanika) i dislociranoga studija u Gospiću (51 ispitanik), u cijelosti je potvrđena pretpostavka da će raščlanjivani ojkonimi biti poznatiji, odnosno prostorno bliži ispitanicima iz Zadarske županije nego ispitanicima iz Ličko-senjske županije, a djelomično je potvrđena pretpostavka prema kojoj su ojkonimi kojima se imenuju veća naseljena mjesta poznatiji na širem geografskom području što rezultira manjim brojem odstupanja pri njihovoj proizvodnji.

Slika 1. Raspon i prosjek točno proizvedenih ojkonima.

Ispitanici iz Zadarske županije proizveli su manje odstupanja pri sklopidbi raščlanjivanih ojkonima. Slika 1 prikazuje raspon točno proizvedenih ojkonima s obzirom na njihov rod i dočetak. Ispitanici iz Zadra postigli su bolje rezultate pri proizvodnji svih ojkonima. Razlika u rasponu točnih odgovora dviju skupina ispitanika bila je najmanja pri proizvodnji ojkonima ženskoga roda s dočekom na *-ane* (5,98), a najveća pri proizvodnji ojkonima ženskoga roda s dočekom na *-i* (čak 39,06). Prosjek točno proizvedenih oblika ojkonima muškoga roda s dočekom na *-i* iznosio je 70,26%, ženskoga roda s dočekom na *-e* 69,25%, ženskoga roda s dočekom na *-ane* 64,94%, ženskoga roda s dočekom na *-i* 53,04% (tablica 1). Pri proizvodnji preostalih dviju skupina ojkonima ispitanici su bili manje uspješni pa je udio točno proizvedenih ojkonima ženskoga roda s dočekom na *-je* iznosio 39,58%, ojkonima srednjega roda na *-a* tek 25%.

Tablica 1. Raspon, prosjek i razlika u rasponu točno proizvedenih ojkonima.

	m. r. na -i	ž. r. na -e	ž. r. na -i	ž. r. na -ane	ž. r. na -je	s. r. na -a
Zadar	73,52	73,87	70,82	67,66	45,9	32,79
Gospić	66,37	63,73	31,76	61,68	32,03	13,73
prosijek	70,26	69,25	53,04	64,94	39,58	25
razlika Z-G	7,15	10,14	39,06	5,98	13,87	19,06

Kod onih ojkonima pri čijoj je proizvodnji bilo više odstupanja ispitanici su bili skloniji proizvodnji većega broja nepostojećih oblika pa su tako primjerice pri sklonidbi ojkonima *Torovi* ispitanici iz Gospića kao odgovor ponudili 15 pojava koje ne pripadaju hrvatskomu standardnom jeziku, a ispitanici iz Zadra 9 pojava. Pri sklonidbi ojkonima *Mandre* zabilježen je sličan uzorak: ispitanici iz Gospića proizveli su 13, a ispitanici iz Zadra 7 pojava koje ne pripadaju hrvatskomu standardnom jeziku.

Istraživanjem se željelo utvrditi i jesu li ojkonimi kojima se imenuju veća naseljena mjesta poznatiji na širem geografskom području i postojaniji kada je riječ o očuvanju njima svojstvenih pluralia tantum oblika te hoće li shodno tomu pri njihovoj proizvodnji biti manje odstupanja. Nije utvrđena statistički značajna korelacija točno proizvedenih oblika ojkonima i veličine naseljenih mjesta osim kod ojkonima muškoga roda s dočetakom na -i kod kojih je korelacija bila jaka i pozitivnoga predznaka ($r = 0,822$, $p < 0,05$) što znači da su ispitanici ostvarili bolje rezultate pri proizvodnji onih ojkonima kojima se imenuju veća naseljena mjesta. Da bi se provjerila pretpostavka o povezanosti proizvodnje točnih oblika pojedinih ojkonima s obzirom na njihovu naseljenost, buduća bi istraživanjima trebalo temeljiti na većemu broju ojkonima kako bi se vjerodostojnije mogla izračunati korelacija.

Ipak ni ispitanici iz Zadra kao županijskoga središta ni ispitanici iz susjedne Ličko-senjske županije ne proizvode točne oblike pluralia tantum ojkonima (Zadar – 68,89% točno proizvedenih ojkonima, Gospić – 57,49%) što ukazuje na potrebu uvrštavanja ove problematike u nastavne planove i programe kako bi se smanjio broj odstupanja od norme pri sklonidbi pluralia tantum ojkonima. Kako bi se dobili vjerodostojniji rezultati, budućim bi istraživanjima valjalo obuhvatiti ispitanike iz različitih krajeva Hrvatske u kojima nema sličnih ojkonima, a u rasprave uključiti i toponomastičare i geografe odnosno uvažiti i njihove stavove.

Literatura i izvori

- Babić, S., Prezimena, toponimi, etnici i ktetici u književnom jeziku. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 23(5), 1975, str. 139–145.
- Babić, S., *Sročnost u hrvatskome književnome jeziku*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Bašić-Kosić, N. (ur.), *Hrvatski mjesni rječnik*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2016.
- Bjelanović, Ž., Toponimija benkovačkog kraja kao ogledalo njegove prošlosti. U: Ž. Bjelanović, *Onomastičke teme*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2007, str. 45–62.
- Bjelanović, Ž., Toponimi etnonimskog podrijetla u Pokrčju. *Godišnjak TITIUS: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, 1(1), 2008, str. 71–99.
- Faričić, J., Neki geografski aspekti proučavanja toponima. U: V. Skračić i J. Faričić (ur.), *Geografska imena. Zbornik radova s Prvoga nacionalnog znanstvenog savjetovanja o geografskim imenima*, Sveučilište u Zadru i Hrvatsko geografsko društvo, Zadar, 2011, str. 51–66.
- Grčević, M., *Imena hrvatskih naselja: abecedni i odosražni rječnik*, Mave-da i Hrvatsko filološko društvo, Rijeka, 2008.
- Houtzagers, H. P., On the phonology and morphology of the Čakavian dialects spoken on the Island of Pag. *Studies in Slavic and General Linguistics*, 10, 1987, str. 65–90.
- *Hrvatska jezična riznica*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2006–2011. <http://riznica.ihjj.hr/index.hr.html>
- *Hrvatski jezični portal*, Znanje i Srce, Zagreb, 2006, <http://hjp.znanje.hr/>
- *Hrvatski mjesni rječnik*, (glavna urednica Nataša Bašić-Kosić), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2016.
- Ivšić, D., Predijalni toponimi na zadarskome području. *Folia onomastica Croatica*, (23), 2014, str. 95–142.
- Jelaska, Z., Oblici hrvatskih riječi. U: Z. Jelaska i sur., *Hrvatski kao drugi i strani jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2005, str. 136–143.
- Jojić, L. (ur.), *Veliki rječnik hrvatskoga standardnoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2015.
- Jurić, A., Nekoliko onomastičkih opažanja o pisanju geografskih imena u RH. U: V. Skračić i J. Faričić (ur.), *Geografska imena. Zbornik radova s Prvoga nacionalnog znanstvenog savjetovanja o geografskim imenima*, Sveučilište u Zadru i Hrvatsko geografsko društvo, Zadar, 2011, str. 11–16.

- Kovačić, V., Pomorska terminologija u hvarskom govoru u usporedbi s ekvivalentima u venecijanskom dijalektu. *Gradovrh: časopis za književno-jezična, društvena i prirodno-znanstvena pitanja*, 3(3), 2006, str. 133–137.
- Magaš, D., Zemljopisna obilježja otoka Paga u funkciji upoznavanja njegove toponimije. U: V. Skračić (ur.), *Toponimija otoka Paga*, Sveučilište u Zadru i Centar za jadranska onomastička istraživanja, Zadar, 2011, str. 5–49.
- Marković, I., *Uvod u jezičnu morfologiju*, Disput, Zagreb, 2012.
- Milanović, B., O obliku i deklinaciji imena mesta tipa Bošnjane i Ribare u savremenom književnom jeziku. *Naš jezik*, n. s., knj. XIII, 1963, str. 3–5.
- Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857–2001, Zagreb: Državna geodetska uprava, Nacionalna kontaktna točka za NIPP i INSPIRE, 2015. <http://registri.nipp.hr/izvori/view.php?id=29>
- Opačić, N., Kućice i slobodice. *Vijenac*, 459: 8, 2011.
- Pišković, T., *Gramatika roda*, Disput, Zagreb, 2011.
- Skok, P., *Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim Otocima: toponomastička ispitivanja*, Jadranski Institut JAZU, Zagreb, 1950.
- Skok, P., Postanak hrvatskog Zadra. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 1, 1954, str. 37–68.
- Skračić, V., Što je ispravno u toponomastici?, U: V. Skračić i J. Faričić (ur.), *Geografska imena. Zbornik radova s Prvoga nacionalnog znanstvenog savjetovanja o geografskim imenima*, Zadar: Sveučilište u Zadru i Hrvatsko geografsko društvo, 2011, str. 5–10.
- Šimunović, P., *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora*, Golden marketing i Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
- Šimunović, P., *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden marketing i Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
- Šimunović, P., Lička toponomastička stratigrafija. *Folia onomastica Croatica*, 19, 2011, str. 223–246.
- Šonje, J. (ur.), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga, Zagreb, 2000.
- Tafra, B., Rod i broj ispočetka. *Filologija*, 49, 2007, str. 211–233.
- Tafra, B., *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012.
- Vulić, S., Narječna i dijalekatna pripadnost govora Povoljane na otoku Pagu. *Čakavska rič. Polugodišnjak za proučavanje čakavske riči*, 30(1–2), 2004, str. 91–98.
- Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj, 2015. <http://www.propisi.hr/print.php?id=5006>
- Znika, M., Kategorija brojivosti u hrvatskom jeziku. *Fluminensia*, 17(1), 2005, str. 39–52.

PRILOG

Tablica 2. Pluralia tantum ojkonimi u Zadarskoj županiji.

Naselje	Književni lik (rod, broj)	Mjesni lik (rod, broj)
Banjevci, Stankovci	Bánjēvci, <i>m, mn</i> , -evācā, -ma	Bánjēvc ⁱ , <i>m, mn</i> , -evācā, -īn/-ma
Begluci, Gračac	Bègluci, <i>m, mn</i> , -èglūkā, -ma	Bègluc ⁱ , <i>m, mn</i> , -èglūkā, -ma
Bibinje, Bibinje	Bibīnje, <i>ž, mn</i> , -ā, -ama	Bibīnje, <i>ž, mn</i> , -īnj, -an
Bilišane, Obrovac	Bilišane, <i>ž, mn</i> , -ānā, -ima	Bilišane, <i>ž, mn</i> , -ānā, -īn/- ⁱ ma
Brgulje, Zadar	Brgulje, <i>ž, mn</i> , -ā, -ama	Bargülje, <i>ž, mn</i> , -ülj, -ah
Dobropoljci, Lišane Ostrovičke	Dobròpōljci, <i>m, mn</i> , -oljācā, ma	Dobròpōljci, <i>m, mn</i> , -oljācā, -īn/-ma
Donje Biljane, Benkovac	Dōnjē Bīljāne, <i>ž, mn</i> , -īh -ā, -īm -ima	Dōnjē Bīljāne, <i>ž, mn</i> , -ī -ā, -īn īn/- ⁱ ma
Donje Ceranje, Benkovac	Dōnjē Cèranje, <i>ž, mn</i> , -īh -ānjā, īm -ama	Dōnjē Cèranje, <i>ž, mn</i> , -ī -ānjā, īn -ān/-ama
Donje Raštane, Sveti Filip i Jakov	Dōnjē Rášthane, <i>ž, mn</i> , -īh -ānā, -īm -ima	Dōnjē Rášthane, <i>ž, mn</i> , -ī -ānā, -īn -īn/- ⁱ ma
Drage, Pakoštane	Drāge, <i>ž, mn</i> , -āgā, -ama	Drāge, <i>ž, mn</i> , -āg, -an
Dragove, Sali	DrāgoVe, <i>ž, mn</i> , -ā, -ama	DrāgoVe, <i>ž, mn</i> , -ov, -an
Grbe, Nin	Gřbe, <i>ž, mn</i> , -řbā, -ama	Gřbe, <i>ž, mn</i> , -řbā, -ān/-ama
Jasenice, Jasenice	Jasènice, <i>ž, mn</i> , -īcā, -ama	Jasènice, <i>ž, mn</i> , -īcā, -ān/ama(n)
Kali, Kali	Kāli, <i>ž, mn</i> , -ālī, -ma	Kuāle, <i>ž, mn</i> , -āl, -ima(n)
Kijani, Gračac	Kījani, <i>m, mn</i> , -ījānā, ma	Kījani, <i>m, mn</i> , -ānī, -ma
Komazeci, Obrovac	Kōmazēc ⁱ , <i>m, mn</i> , -ā, -ma	Kūmazēc ⁱ , <i>m, mn</i> , -ā, īn/-ma
Lišane Ostrovičke, Lišane Ostrovičke	Líšane Östrovičkē, <i>ž, mn</i> , -ānā -īh, -ima -īm	Líšane Östrovičkē, <i>ž, mn</i> , -ānā -ī, -īn/ ⁱ ma -īn
Lozice, Vir	Lòzice, <i>ž, mn</i> , -īcā, -ama	Lòzice, <i>ž, mn</i> , -īc, -ān/-ama
Ninski Stanovi, Nin	Nīnskī Stānovi, <i>m, mn</i> , -h -ōvā, -m -ma	Stānovi, <i>m, mn</i> , -ōvā, -īn/-ma
Mandre, Kolan	Māndre, <i>ž, mn</i> , -ārā, -ima	Māndre, <i>ž, mn</i> , -ar, -in
Miranje, Benkovac	Miranje, <i>ž, mn</i> , -īrānjā, -ima	Miranje, <i>ž, mn</i> , -īrānjā, -īn/- ⁱ ma
Mrljane, Pašman	Mrljane, <i>ž, mn</i> , -ānā, -ama	Mrljāne, <i>ž, mn</i> , -ān, -an

Naselje	Književni lik (rod, broj)	Mjesni lik (rod, broj)
Nevidane, Pašman	Nëvidāne, <i>ž, mn, -ā, -ima</i>	Nëvidane, Nëvijane <i>ž, mn, -an, -in</i>
Osredci, Gračac	Ösredci, <i>m, mn, -dākā, -ma</i>	Ösredci, <i>m, mn, -dākā, -ma</i>
Pakoštane, Pakoštane	Päkoštāne, <i>ž, mn, -ā, -ima</i>	Päkoščāne, <i>ž, mn, -ščan, -in/-ima(n)</i>
Petrčane, Zadar	Pëtrčāne, <i>ž, mn, -ā, -ima</i>	Pëtrčāne, <i>ž, mn, -čan, -in/-ima(n)</i>
Poljica, Vrsi	Poljica, <i>s, mn, -ā, -ima</i>	Poljica, <i>s, mn, -ā, -ic, -in</i>
Radašinovci, Benkovac	Radāšinōvci, <i>m, mn, -ovācā, -ma</i>	Radāšnōvc ⁱ , <i>m, mn, -ovācā, in/-ma</i>
Rodaljice, Benkovac	Ródaljice, <i>ž, mn, -īcā, -ama</i>	Ródaljce, <i>ž, mn, -ā, ān/-ama</i>
Sali, Sali	Sāli, <i>ž, mn, -ālī, -ma</i>	Sāle, <i>ž, mn, -āl, -ima(n)</i>
Seline, Starigrad	Sëline, <i>ž, mn, -īnā, -ama</i>	Sëline, <i>ž, mn, -īnā, -e/-ān/-ama</i>
Soline, Sali	Sòline, <i>ž, mn, -īnā, -ama</i>	Soline, <i>ž, mn, -in, -nan</i>
Stankovci, Stankovci	Stánkōvci, <i>m, mn, -ovācā, -ma</i>	Stánkōvc ⁱ , <i>m, mn, -ovācā, in/-ma</i>
Suhovare, Poličnik	Sühovare, <i>ž, mn, -ārā, -ama/-ima</i>	Sühovare, <i>ž, mn, -ārā, ān/-ama/ in/-ima</i>
Šimuni, Pag	Šimūni, <i>m, mn, -ā, -ma</i>	Šimūni, <i>mn, mn, -ov, -in</i>
Torovi, Vir	Törovi, <i>m, mn, -ōvā, -ma</i>	Törovi, <i>m, mn, -ova, -n/-ma</i>
Visočane, Poličnik	Vīsočāne, <i>ž, mn, -ā, -ima</i>	Vīsočāne, <i>ž, mn, -ā, in/-ⁱma</i>
Vlašići, Pag	Vlāšići, <i>m, mn, -īcā, -ma</i>	Vlāšići, <i>m, mn, -ic, -n</i>
Vrsi, Vrsi	Vřsi, <i>ž, mn, -ī/-řsī, -ma</i>	Vřs ⁱ , <i>ž, mn, -ī/-řsī, -in/-ⁱma</i>
Zapužane, Benkovac	Zāpužāne, <i>ž, mn, -ā, -ima</i>	Zāpužāne, <i>ž, mn, -ā, in/-ⁱma</i>

Izvor: *Hrvatski mjesni rječnik* (2016).

Marijana BAŠIĆ & Sanja BARIČEVIĆ

**VARIATIONS IN USE OF PLURAL FORMS OF
TOPONYMS IN ZADAR COUNTY**

In this paper, toponyms i.e. oikonyms (pluralia tantum) of area around Zadar, that is, in Zadar County are analysed. It investigates how these oikonyms are covered in different linguistic manuals and examines how difficult it is for Croatian speakers (to whom these oikonyms are close in distance) to determine grammatical categories of gender, number and declensional types/paradigms and why. There is a great number of papers published on the subject of these toponyms and their peculiarities in linguistic literature, and they emphasise their particularities, but fail to always provide accurate description in reference literature. Nevertheless, the questionnaire on their morphological features/categories conducted among students attending university in Zadar and Gospić shows that there are still many uncertainties and doubts about their use.

Key words: *grammatical categories, oikonyms, pluralia tantum, toponyms, Zadar County*

UDK 811.163.4'373.21(497.6)

Izvorni naučni rad

Indira ŠABIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

indirasmajlovic@yahoo.com

Marijana NIKOLIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

marijana.nikolic@untz.ba

JEZIK PROSTORA I HODONIMI BOSNE I HERCEGOVINE – (SOCIO)ONOMASTIČKI PRISTUP

U radu su analizirana imena ulica, trgova, aleja i sl. u gradovima Bosne i Hercegovine, s obzirom na njihova strukturno-tipološka, motivaciono-semantička obilježja, funkcije koje ostvaruju i načine na koji se imenuju/preimenuju. Rad se bavi jezičkim i izvanjezičkim faktorima koji su stvorili sadašnji sistem bosanskohercegovačkih uličnih imena. U prvome dijelu rada analizira se struktura i motivacija hodonima. Sljedeći dio istražuje neke od najznačajnijih političkih i društvenih promjena XX stoljeća u Bosni i Hercegovini, i način na koji su te promjene utjecale na sistem hodonima. U korpus istraživanja obuhvaćeni su samo zvanični nazivi ulica koji su potvrđeni u administrativnim tekstovima, planovima grada, odlukama o imenovanju ulica, naučnim ili stručnim publikacijama i na uličnim tablama.

Ključne riječi: hodonimi, onomastika, identifikacija, *lieu de mémoire*, *milieu de mémoire*

Imena ulica (engl. *street names*, *odonyms*), hodonimi (Blich 1978; Подольская 1978; Šimunović 2009) ili odonimi (Radović 2014) nisu samo specifični spomenici kulture koji prezentiraju historiju nekoga ojkonima, već su, primarno, jezički znaci za orijentaciju koji sudjeluju u izgradnji identiteta nekoga mjesta. O njihovome značaju svjedoči i geslo s IV svjetskog onomastičkog kongresa u Bruxellesu, gdje je uneseno u rezoluciju da su ulični nazivi kulturni spomenici, i da i na njih treba primijeniti zakon o zaštiti spomenika kulture. (usp. Šimunović 1970: 16)

Ulice su počele bivati imenovane principom *de lêge ferènda*, kao nazivlje koje je trebalo, valjalo, moralo da bude doneseno, kao produkt najprije orijentacijskih, a zatim i administrativnih potreba i regulacija, s ciljem referencije i diferencije putnih pravaca, odnosno lakše prostorne orijentacije. Kako su se društvene zajednice usložnjavale bilježeći populacijski razvoj, i kako je konsolidacija među društvenim zajednicama uspješnija usljed prostorne interakcije – razmjene informacija i dobara, tako su naseljena mjesta postala prenapučena i s odlikom sve većega ekspanzionog urbanizma, a interakcija među njezinim članovima i prolaznicima otežavajuća, prema kauzalnosti uslijedila je potreba za iznalaženjem rješenja u korist lakše prostorne orijentacije. Isto je rezultiralo uvođenjem naziva ulica, kvartova, objekata i sl. u javnom prostoru, odnosno, njihovim utvrđivanjem i definiranjem važnim komponentama službenih kultura u kontekstu kolektivne memorije (engl. *collective memory*) i historijske kulture (engl. *historical culture*). Na tim temeljima artikulira se socio-komunikativni koncept koji interferira s historijskom sviješću građana. Isprva je imenovanje moglo biti spontano, međutim, nastankom nacionalnih država njihovi hodonimi su postepeno doživljeli *metamorfosis* iz „spontanijih organskih sistema u državno orijentisane sisteme koji naglašavaju i prate trend preobražaja prirodnoga u historijsko pamćenje.“ (Milo 1996)

I u Bosni i Hercegovini do imenovanja ulica je došlo najprije iz orijentacijskih razloga, pa s tim u vezi u historijskoj jezgri Sarajeva nazive ulica je moguće pratiti od XV/XVI stoljeća, npr. hodonime Ašikovac, Bardakčije, Bjelave, Bulbulina, Dolina (Zlata i dr. 2007). Dakle, u početku ulice nemaju upravno nego orijentacijsko obilježje, pa su mnoge i prozване prema uslužnim djelatnostima ili općim pojavama: Konak, Aščiluk, Sarači, Kovači, Kazazi, Kazandžiluk, itd. „Kasnije kuće, više zbog upravnih nego zbog orijentacijskih potreba, dobijaju brojeve. Red brojeva tekao je obično prema gradnji, a onda, kad se grad još više raširio, nastaju nazivi ulica“ (Šimunović 1970: 16) iz upravnih, administrativnih potreba. Sistemsko bilježenje plana gradova počelo je u XIX stoljeću, a jedan od takvih je Plan grada iz 1914. godine što ga je objavio Leon Finci (Zlata i dr. 2007: 18).

Cilj ovog rada je definirati formulu uličnoga nazivlja – hodonima, navesti njihovu relevantnost i ulogu u bosanskohercegovačkoj savremenoj i historijskoj kulturi. Ovim teorijskim i metodološkim pristupom nastoji se prepoznati u kojem intenzitetu je politička moć, kao značajan medij za širenje historijskoga diskursa, oblikovanjem naziva ulica (kroz njihovu tipologiju i motiviranost) oblikovala historijsku svijest građana u Bosni i Hercegovini. U radu se, također raspravlja o tome koliko su komemorativni nazivi bh. ulica uspješni u svome cilju, s obzirom na tzv. koncept perspektive prijema (engl. *reception perspective*). U članku se razmatra i progresivni monopol bh. po-

litičke administracije u uličnim imenima i evolucija historijskog diskursa na kojima su nastajali hodonimi.

Tipološko-strukturalna analiza hodonima

Hodonime je moguće analizirati iz različitih lingvističkih disciplina, i različitih perspektiva unutar određene discipline. S tim u vezi, istraživači im različito pristupaju i stvaraju različite klasifikacije. Hodonime je moguće analizirati prema tome da li su nastali od *propria* ili od *apelativa*, unutar različitih derivacijskih postupaka. S obzirom na takvu postavku, moguće je razlikovati sljedeće formule nastanka hodonima: R , $ID + R$ i $R + ID$. Označavajući vrstu saobraćajnice, ID predstavlja identifikator, odnosno identifikacioni član. R označava referenta i on izričito ukazuje na prisutnost, postojanje ili relevantnost osobe, mjesta, predmeta, događaja koji se imenuje, može biti jedini član hodonima (od *apelativa*), to je i oznaka za diferencijalni član formule, i realizira se u oblicima: opća imenica, antroponim, primak (atributiv), prezime ili nadimak i toponim.

Ostvarivanje ovih modela uslovljeno je u izvjesnim slučajevima deklinacionim, a rijetko i semantičkim karakteristikama leksema koje se javljaju u poziciji diferencijalnoga člana. Pojavnost identifikatora u formuli nije obvezatna ako se u toj poziciji pojavi *apelativ ulica*. Ovaj *apelativ* može izostati ne samo u govornom već i u pisanom vidu jezika, budući da nema binarnu opreku u drugom *apelativu* ženskoga roda u ovom mikrosemantičkom polju, iako se pored *apelativa ulica* u poziciji identifikatora javljaju i *apelativi* ženskoga roda:

- aleja – Aleja Bosne srebrene (Sarajevo), Aleja lipa (Sarajevo), Velika aleja (Ilidža), Mala aleja (Ilidža), Aleja Alije Izetbegovića (Tuzla);
- obala – Obala Kulina bana (Sarajevo), Obala Pariške komune (Sarajevo), Obala Maka Dizdara (Sarajevo), Obala Isa-bega Isakovića (Sarajevo);
- avenija – Mostarska avenija (bivša Avenija 14. februar, Mostar);
- mahala – Atik mahala (Tuzla), Džafer mahala (Tuzla), Kazan mahala (Tuzla), Đindić mahala (Tuzla);
- čikma – Breka čikma (Sarajevo), Budakovića čikma (Sarajevo), Čekaluša čikma (Sarajevo), Dženetića čikma (Sarajevo), Đul-agina čikma (Sarajevo);
- cesta – Lendička cesta (Gračanica), Travnička cesta (Zenica), Zmajevačka cesta (Zenica).

Kraćim oblikom hodonima se gubi manje energije u obavijesti, pa nije isključeno da je u osnovi te pojave opći lingvistički zakon štednje energije (*economie linguistique*), odnosno pojam *jezičke ekonomije* Andrea Martineta: da se sa što manje angažmana postigne što veći učinak. Prema pravopisnoj

odrednici, u strukturi hodonima „velikim početnim slovom piše se i riječ ulica u slučajevima kada se (poput općih imenica *aleja*, *trg*, *bulevar*) kao neodvojivi dio ne može izostaviti iz naziva ulica, npr. Ulica platana, Ulica šehida. Kada je riječ *ulica* neobavezni dio imena, kad može promijeniti mjesto, kad se može izostaviti ili skraćivati, piše se malim početnim slovom: ulica Isa-bega Isha-kovića, ulica Hasana Kikića, ul. Hasana Kikića, u Hasana Kikića i Danijela Ozme ulici, u Hasana Kikića i Danijela Ozme...” (Halilović 1996: 25)

Prema obliku diferencijalni član, referent *R* može biti:

- a) imenica ili sintagma u obliku:
 - *R*_{nom. jed.}: Dola (Sarajevo), Dolina (Sarajevo);
 - *R*_{nom. mn.}: Hrastovi (Sarajevo), Kamenice (Sarajevo);
 - *R*_{gen. jed.}: Alekse Šantića (Sarajevo), Ludviga Kube (Sarajevo);
 - *R*_{gen. jed. ili mn.}: Patriotske lige (Sarajevo), Trg djece Sarajeva (Sarajevo);
- b) posesivni pridjev u obliku:
 - *R*_{-ev(a), -ov(a), -in(a)}: Kranjčevićeva (Sarajevo), Vrazova (Sarajevo), Jesenjinova (Banja Luka), Šenoina (Sarajevo), Njegoševa (Banja Luka);
 - *R*_{-ska, -čka}: Bogumilska (Sarajevo), Srpska (Banja Luka), Kosovska (Banja Luka), Kninska (Banja Luka), Zelengorska (Banja Luka), Solunska (Banja Luka), Kozarska (Banja Luka), Krfska (Banja Luka), Pionirska (Banja Luka), Ključka (Banja Luka), Stolačka (Sarajevo), Podgrmečka (Banja Luka), Lipovačka (Banja Luka), Podgorička (Banja Luka), Dubička (Banja Luka);
- c) redni broj u obliku:
 - *R*_{nom. jed.} + *ID*: Prva ulica (Mostar, Živinice), Druga ulica (Mostar, Živinice), Peti prigradski put (Banja Luka) itd.
- d) prijedložno-padežni izraz:
 - *R* (*prijedlog* + *I/L jed*): Za beglukom (Sarajevo), Pod hridom (Sarajevo), Na varoši (Sarajevo).

U pogledu strukture *R* može nastati: direktno proprijalizacijom, sufiksacijom proprija ili apelativa, posredno metaforizacijom ili metonimizacijom i složeno – sintagmatski:

- od apelativa u obliku jednočlane formule:
*R*_{nom. jed.}: Dola (Sarajevo), Dolina (Sarajevo), Podgaj (Sarajevo), Jezero (Sarajevo), Pećina (Sarajevo), Do (Bihać);

- od apelativa prefiksacijom oblikuju se hodonimi u jednočlanoj formuli:
 $R_{\text{nom. jed. ili mn.}}$: Podgaj (Sarajevo), Zabosnice (Sarajevo), Začardak (Sarajevo), Zaulica (Sarajevo), Podgrmečka (Banja Luka), Zacarina (Zenica);
- od apelativa sufiksacijom oblikuju se hodonimi u jednočlanoj formuli:
 $R_{\text{nom. jed. ili mn.}}$: Gorica (Sarajevo), Grabovac (Sarajevo), Blatuša (Sarajevo), Hrastovi (Sarajevo), Bregovi (Sarajevo), Borić (Tuzla), Topolica (Tuzla), Jezerska (Bihać), Hrastnik (Bihać), Borik (Bihać);
- posredno metaforizacijom ili metonimizacijom oblikuju se hodonimi uglavnom poimeničenjem ili supstantivizacijom od opisnih pridjeva, ali i direktno od apelativa kao neizvedeni ili asufiksalni hodonimi, u jednočlanoj formuli:
 $R_{\text{nom. jed.}}$: Nova (Sarajevo, Banja Luka), Tijesna (Sarajevo), Strmac (Sarajevo), Višnjik (Sarajevo), Jabuka (Sarajevo), Behar (Sarajevo).

Osnovni su vid oznaka u hodonimiji bile dvočlane atributske sintagme sastavljene od apelativa i pridjeva ili padežne dopune koja ih bliže određuje. One su zatim težile svođenju na jednu riječ – *univerbizaciji*, koja se, po pravilu, vršila odbacivanjem apelativnoga člana, uz čuvanje atributivnoga u neizmijenjenome obliku (*asufiksalna univerbizacija*) ili proširenoga sufiksom (*sufiksalna univerbizacija*). Primjerice, *Ulica višanja* > *Višnjik* ili *Strma ulica* > Strmac.

- od apelativa u obliku višečlane formule:
 $ID + R_{\text{nom. jed.}}$: Gornja slatina (Sarajevo), Dugi sokak (Sarajevo), Duga mahala (Kladanj), Debelo brdo (Sarajevo), Stari pazar (Mostar), Gornje brdo (Tuzla), Donje brdo (Tuzla), Gornji put (Zvornik), Niže banje (Sarajevo), Mala broda (Zenica), Velika broda (Zenica).
U primjerima ovoga tipa atributivni dodatak ima deskriptivnu funkciju s obzirom na imenovani objekt (Debelo-, Duga-, Stara-) ili označavaju položaj objekta (Gornja-, Donja-).
- od posesivnih pridjeva na *-ina*, *-ova*, *-eva* izvedenih od *proprija* – antroponima, u obliku jednočlane formule:
 $R_{\text{nom. jed.}}$: Šenoina (Sarajevo), Vrazova (Sarajevo), Radićeva (Sarajevo), Prušćakova (Sarajevo), Tepebašina (Sarajevo), Kranjčevićeva (Sarajevo), Turalibegova (Tuzla);
- od *proprija* u obliku jednočlane formule:
 $R_{\text{gen. mn.}}$: Abdića (Sarajevo), Imamovića (Sarajevo);

- od proprija u obliku višečlane formule (od antroponima i drugih onima):
 $(ID) + R_{1 \text{ gen. jed.}} + (R_2 + R_3)_{\text{gen. jed.}}$: Ulica Sejde Đulića (Gračanica), Ulica Adema Alića (Gračanica), Aleksandra Puškina (Sarajevo), Alekse Šantića (Sarajevo);
 $(ID) + R_{\text{nom. jed.}}$: 12. mart (Sarajevo), 13. juni (Sarajevo), 15. maj (Sarajevo), 18. septembar (Sarajevo), 25. novembar (Sarajevo), 28. juli (Sarajevo);
 $(ID) + R_{\text{gen. jed.}}$: 14. maja 1992. (Sarajevo), 105. brigade (Sarajevo), 15. maja (Sarajevo, Tuzla), 126. ilijaške brigade (Sarajevo), 21. marta (Sarajevo), 4. aprila (Tuzla), 9. maja (Tuzla);
- od posesivnih pridjeva na *-ska*, *-čka*, *-ćka* u formuli:
 $R_{\text{-ska/-čka/-ćka}} + (ID)$: Bogumilska (Sarajevo), Dalmatinska (Sarajevo), Makedonska (Sarajevo), Kosovska (Sarajevo), Albanska (Sarajevo), Bosanska (Sarajevo), Novopazarska (Sarajevo), Breučka¹ (Gračanica), Franjevačka (Tuzla), Vukovarska (Tuzla), Vakufska (Tuzla), Maglajska (Sarajevo), Tešanjka (Sarajevo), Glamočka (Sarajevo), Mostarska (Sarajevo), Stolačka (Sarajevo), Sutjeska (Sarajevo), Tuzlanska (Sarajevo, Banja Luka), Višegradska (Sarajevo), Zagrebačka (Mostar), Dubrovačka (Mostar), Splitska (Mostar), Brčanska (Bihać), Prijedorska (Bihać), Cazinska (Bihać), Banjalučka (Bihać), Srebrenička (Bihać), Grmečka (Bihać), Sarajevska (Banja Luka, Zenica) itd.

Sematičko-motivacijska analiza hodonima

U semantičko-motivacionom pogledu diferencijalni član R može biti:

- a) od proprija, i to od antroponima, krematonima, hrononima, etnika, hrononima, toponima, oronima i hidronima.
- 1) od antroponima, uz priimak ili atributiv, ili nadimak, u obliku *nominata antroponymica* koji izražava odnos čovjeka prema zemljopisnom objektu, ističe vlasnost osobe ili kolektiva. Hodonimi ovoga tipa nastaju u procesu označavanja individue ili kolektiva koji su, direktno ili

¹ Breuci su stari ilirsko-panonski narod koji je na ovim prostorima živio u prahistorijskom i antičkom razdoblju, nekoliko stoljeća prije i poslije nove ere i koji je u historiji ostao upamćen po upornom i herojskom otporu rimskim osvajačima. Tragovi materijalne kulture Breuka pronađeni su na više mjesta na području sjeveroistočne Bosne i općine Gračanica, a jedno od njih je i prahistorijska gradina na brdu Vuknić, koja se faktički nalazi iznad ove ulice. Naziv je predložen radi podsjećanja na ove najstarije imenom poznate stanovnike prostora današnje Gračanice i njene uže i šire okoline. Usp. Hamzić 2009: 135.

indirektno, preko svoga istaknutog statusa (socijalnog ili historijskog), povezani s terenom na kome je ulica nastala:

1.1 za oznaku individue, i to:

- direktna veza s terenom (u užem – lokalna, ili širem smislu – regionalna, nacionalna), na kome je ulica nastala: Ismeta Mujezinovića (Sarajevo, Tuzla), Meše Selimovića (Tuzla, Sarajevo, Bijeljina, Banja Luka, Srebrenik); Ulica Sejde Đulića (Gračanica), Ulica Adema Alića (Gračanica), Fadila Jahića Španca (Sarajevo), Muhameda Hevajije Uskufije (Sarajevo), Mula-Mustafe Bašeskije (Sarajevo), Nusreta Šišića Dede (Sarajevo), Vladimira Perića Valtera (Sarajeva), Sulejmana Omerovića Cara (Sarajevo), Reisa Demaludina Čauševića (Sarajevo), Alekse Šantića (Mostar), Zuke Džumhura (Konjic), Davorina Popovića (Sarajevo), Mirze Delibašića (Tuzla), Kraljice Katarine (Tuzla, Zenica), Kulina bana (Tuzla, Zenica), Velikog sudije Gradiše (Zenica), Kraljice Jelene (Sarajevo), itd.
- indirektna ili slobodna veza s terenom na kome je ulica nastala (uglavnom uz strani element): Koste Hermana (Sarajevo), Aleksandra Puškina (Sarajevo), Ludviga Kube (Sarajevo), Gabrijele Moreno Lucatelli (Sarajevo), itd.

1.2 za oznaku kolektiva: Porodice Foht (Sarajevo), Porodice Ribar (Sarajevo), Braće Begić (Sarajevo), Braće Kadić (Sarajevo), Braće Šarića (Mostar), Braće Abdića (Sarajevo), Imamovića (Sarajevo), Porodice Babačić (Sarajevo), Porodice Bećirbašić (Sarajevo), Porodice Dizdarević (Sarajevo), Porodice Korkut (Sarajevo), Porodice Prašević (Sarajevo), Porodice Šehić (Sarajevo), Ališevići (Gračanica), Ahmetaši (Gračanica), Braće Fejića (Mostar), Stara Ilička (Mostar), Braće i sestara Oljača (Banja Luka) itd.

Hodonimi s oznakom kolektiva, tipa *Abdića*, *Imamovića*, *Ališevići*, *Ahmetaši*, prepoznatljiviji su svojom imenskom strukturom, koja je zadana određenim sufiksima u množinskim oblicima i njihovim odnosom prema antroponimijskoj osnovi. S obzirom na značenje, prepoznaju se kao patronimički.

- 2) od krematonima: Gimnazijska (Sarajevo), Pozorišni trg (Sarajevo), Aerodromska (Sarajevo), Tekija (Sarajevo), Betanija² (Sarajevo) Pozo-

² Naziv ulice Betanija dolazi od doma za stare i iznemogle sestre katoličkoga reda Kćeri

rišna (Tuzla), Univerzitetska (Tuzla), Pazar (Tuzla), Mejdan (Tuzla), Fakultetska (Zenica) itd.

- 3) od hrononima (naziva organizacija, vojnih formacija, događaja, historijskih fakata): ZAVNOBIH-a (Zenica), 12. mart (Sarajevo), 13. juni (Sarajevo), 15. maj (Sarajevo), 18. septembar (Sarajevo), 25. novembar (Sarajevo), 28. juli (Sarajevo), 14. maja 1992. (Sarajevo), 105. brigade (Sarajevo), Prvomajska (Sarajevo), 15. maja (Sarajevo, Tuzla), 126. ilijaške brigade (Sarajevo), 21. marta (Sarajevo), 1. inženjerske brigade (Tuzla), 2. tuzlanske brigade (Tuzla), 2. oktobra (Tuzla), 4. aprila (Tuzla), 9. maja (Tuzla), 29. hercegovačke udarne divizije (Mostar), Mostarskog bataljona (Mostar), 1. maj (Mostar), itd.
- 4) od etnika: Bogumilska (Sarajevo), Breučka³ (Gračanica), Jevrejska (Banja Luka, Tuzla, Zenica), Srpska (Banja Luka) itd.
- 5) od horonima: Dalmatinska (Sarajevo), Makodonska (Sarajevo), Kosovska (Sarajevo, Banja Luka), Albanska (Sarajevo), Bosanska (Sarajevo), Grčka (Banja Luka), Srpska (Banja Luka), Češka (Tuzla), itd.
- 6) od toponima: Maglajska (Sarajevo), Tešanjska (Sarajevo), Glamočka (Sarajevo), Mostarska (Sarajevo), Stolačka (Sarajevo), Novopazarska (Sarajevo), Sutjeska (Sarajevo), Vukovarska (Mostar, Tuzla), Tuzlanska (Sarajevo), Višegradska (Sarajevo), Zagrebačka (Mostar), Dubrovačka (Mostar), Splitska (Mostar), itd.
- 7) od oronima: Trebevička (Sarajevo), Igmanska (Sarajevo), Bjelašnička (Sarajevo), Zelengorska (Banja Luka) itd.

božje ljubavi, koji je radio od osnivanja 1888. godine do 1948. godine. Inače, Betanija je mjesto u Maslinovoj Gori, 3 kilometra od Jeruzalema, na putu za Jerihon, tako da je ovaj hodonim primjer posrednoga imenovanja, preko imena doma koji je zbog sfere duhovnosti ime dobio po toponimu Betaniji, gdje je rođen Lazar kojega je Isus uskrsnuo.

- ³ Breuci su stari ilirsko-panonski narod koji je na ovim prostorima živio u prahistorijskom i antičkom razdoblju, nekoliko stoljeća prije i poslije nove ere i koji je u historiji ostao upamćen po upornom i herojskom otporu rimskim osvajačima. Tragovi materijalne kulture Breuka pronađeni su na više mjesta na području sjeveroistočne Bosne i općine Gračanica, a jedno od njih je i prahistorijska gradina na brdu Vuknić, koja se faktički nalazi iznad ove ulice. Naziv je predložen radi podsjećanja na ove najstarije imenom poznate stanovnike prostora današnje Gračanice i njene uže i šire okoline. Usp. Hamzić 2009: 135.

- 8) od hidronima: Keurin potok (Sarajevo), Jalska (Tuzla), Drinska (Sarajevo, Bijeljina), Savska (Banja Luka, Bijeljina), Neretvanska (Sarajevo, Čitluk, Neum, Jablanica), Unska (Bihać, Kozarska Dubica), Sanska (Banja Luka), Dunavska (Banja Luka), Moravska (Banja Luka) itd.

b) od apelativa, i to:

- 1) za oznaku terena na kome je ulica nastala, metaforizacijom (A je B): Ravan (Zenica), Strmac (Sarajevo), Dola (Sarajevo), Dolina (Sarajevo), Potok (Sarajevo, Zenica), Brodac (Sarajevo), Studenac (Zenica), Vrelo (Sarajevo), Vrela (Sarajevo), Jezero (Sarajevo), Pećina (Sarajevo); Gorica (Sarajevo), Bregovi (Sarajevo), Topolica (Tuzla), itd.
- 2) za oznaku objekta na kome je ulica nastala ili objekta ka kome vodi, metonimizacijom (struktura: DIO ZA CJELINU): Trešnje (Sarajevo), Višnjik (Sarajevo), Jabuka (Sarajevo), Behar (Sarajevo); Grabovac (Sarajevo), Hrastovi (Sarajevo), Borovi (Zenica), Cvijetna (Banja Luka), Česma (Sarajevo), Konak (Sarajevo), Rudnik (Sarajevo), Pazar (Tuzla), Mejdan (Tuzla), Kanal (Zenica) itd.
- 3) za oznaku objekta na kome je ulica nastala ili objekta ka kome vodi, prijedložno-padežnom konstrukcijom (prijedlog + instrumental): Za beglukom (Sarajevo), Na varoši (Sarajevo), Pod hridom (Sarajevo), Put za barice (Sarajevo). Prijedlozi u ovakvim hodonimijskim tipovima svoju sintaksičku funkciju zamjenjuju značenjem prostornoga odnosa, odnosno prijedlozi određuju prostorni odnos objekta i vrše lokalizacijsku funkciju. Hodonimi izvedeni na ovaj način mogu se analizirati i sa stajališta jezika prostora, pri tome su ključni pojmovi: *orijentir* ili *referencijalna tačka* prema kojoj se vrednuje položaj i *determinator lokalizacije* ili *lokalizator* koji je najčešće prijedlog, kojim se uspostavlja odnos prema *orijentiru*. U njihovoj konstrukciji očituje se *jezična slika prostora*. Ipak, prijedlozi u hodonimima nisu česta pojava, iako se njima tačno određuje položaj zemljopisnoga objekta što je svakako u funkciji orijentacije i kao takvo bi trebalo biti poželjno i u strukturi hodomina.
- 4) za oznaku ulice s obzirom na red njezina postanka, odnosno brojana alokacija ulica: Prva ulica (Mostar), Druga ulica (Mostar), Treća ulica (Mostar), Četvrta ulica (Mostar), Peta ulica (Mostar), Šesta ulica (Mostar), Sedma ulica (Mostar), Osma ulica (Mostar), Deveta ulica (Mo-

star), Deseta ulica (Mostar), Jedanaesta ulica (Mostar), Dvanaesta ulica (Mostar), Trinaesta ulica (Mostar), Četrnaesta ulica (Mostar).

Brojčana alokacija, brojčano smještanje ili doznačivanje ulica ima odliku direktnosti i semantičke prozirnosti, ali i lišenosti ekspresivnog i stilskog elementa. Ovakav, formalan način imenovanja karakteriše svjetske metropole, s tim u vezi, *bečki* gradski ustroj sastoji se od okruga (njem. *Bezirk*), s 23 takve ustrojbene jedinice (Vinkler 2010), također njujorški gradski ustroj prati avenije koje su obrojčane od istoka prema zapadu, s time da su neke avenije imenovane, a ne isključivo obrojčane: Prva avenija, Druga avenija, Treća avenija, Avenija Lexington, Park avenija, Peta avenija, Šesta avenija, Sedma avenija, Broadway, Osma avenija, Deveta avenija, Deseta avenija te Jedanaesta avenija. Ulice su obrojčane od juga prema sjeveru od broja jedan do sto deset, principom da sve ulice istočno od Pete avenije u nazivu imaju pridjev *istočna*, a sve ulice zapadno od Pete avenije u nazivu imaju pridjev *zapadna*, npr. Istočna prva ulica, Zapadna prva ulica, itd.

Hodonimi su nerijetko oblikovani stilskim figurama, kao epitetski, metaforični ili metonimijski izrazi, konstrukcijama dviju imenica ili pridjeva uz imenicu, ističući jednu od osobina imenovane ulice. Motiv imenovanja – osobina ulice, na koji naziv referira može biti neko opće, pojavno obilježje na izvjesnome mjestu, i pri tome hodonim funkcionira kao ukrasni epitet (*epitheton ornans*) ili ukrasni metaforički epitet, npr. Stara pruga (Sarajevo), Veselo brdo (Banja Luka), Debelo brdo (Tuzla), Slani bunari (Tuzla), Drvena ćuprija (Zenica), Stara čaršija (Zenica), Bagremov cvijet (Zvornik) i sl., ili može biti metonimijski izraz koji referira na neki događaj – hrononim, i kao takav je nositelj ekspresivne vrijednosti i afektivnoga naboja, npr.: Igmaneke oluje (Sarajevo), Bosanski ljljan (Sarajevo), Crni labudovi (Sarajevo), Jasenovačkih logoraša (Banja Luka), Dobrovoljnih davalaca krvi (Zenicka) i sl.

Hodonim kao jezički znak i njegove funkcije

Hodonimi kao jezički znakovi ispunjavaju svoju funkciju u različitim kontekstima: historijskom, kulturnom, društvenom i geografskom. Međutim, prije svega, oni funkcioniraju unutar sistema historije jezika u kojem su nastali i u međuodnosu sa drugih znakovima tog jezika. Prema Coseriu (1980: 96; 1994: 128), u određenom tekstu moguće je razlikovati *neposredni govorni kontekst* (njem. *unmittelbarer Rede Kontext*) ili ono što je napisano odmah pored znaka, i *posredni govorni kontekst* (njem. *mittelbarer Rede Kontext*), ono što je iskazano prije ili poslije znaka, ali je odvojeno od njega. S obzirom na to da sadržaj hodonima može biti samo znak napisan na uličnoj tabli (npr. *I. uli-*

ca), ili sintagma koja funkcionira kao kraći tekst koji daje neke informacije o njima, to znači da se hodonimi mogu pojaviti i u neposrednom, i u posrednom kontekstu. S tim u vezi, hodonimi funkcioniraju u jezičkom i izvanjezičkom kontekstu. Fizički ili izvanjezički kontekst je ono na što je povezan lingvistički znak, u ovom slučaju referencijalne tačke hodonima i sami ulični znakovi na kojima su napisani hodonimi.

U slučajevima kada se ulice identificiraju brojkama, nadilazi se funkcija prepoznavanja. Zato je važna funkcija hodonima da podsjećaju na nešto ili nekoga. Neposredni jezički kontekst koji se registrira na uličnim znakovima obično je povezan s tom funkcijom i pruža dodatne informacije o mjestu na kome se proces imenovanja ostvaruje, pri tome stvaravši estetsku i historijsku vrijednost.

Primarna funkcija hodonima jeste orijentacijska, u svrhu je lakše orijentacije u prostoru. S nazivima ulica saobraćajna mreža dobija važne značajke koje doprinose orijentacijskome ustroju i korisna su za ljudsku komunikaciju. S tim u vezi, moguće ih je analizirati kao semantičke i semiotičke jedinice. Michal Blichu u radu o hodonimima istočnoslovačkih gradova ističe da imena ulica imaju identifikacionu i društvenu funkciju. Polazeći od društvene funkcije Blichu hodonime klasificira na društveno angažovane i društveno neutralne nazive. (Blichu 1978: 16) Tome je bliska i podjela Petra Šimunovića na hodonime koji nastaju spontano i koje tvori stanovništvo, i hodonime koji nastaju administrativnim putem (Šimunović 1970: 15). Imena ulica moraju ispunjavati nekoliko uslova da bi uspješno obnašala svoju funkciju: moraju biti društveno opravdana i prihvatljiva, laka za izgovor, jezički pravilna, a zbog velike frekvencije i funkcionalna, odnosno kratka (Majtán 1979: 73), trebaju služiti kao gradski orijentiri i jezički profili etnosa.

Semantika hodonima treba biti usko vezana za teren (njegove odlike i pojavnosti na njemu) na kojem je ulica nastala, ili da su od općega, globalnog značaja. Trebaju zadovoljiti x-femistički aparat (usp. Allan i Burridge 1991: 33–34) odnosno po sadržaju biti ortofemizirani, izravni i formalni. Trebaju zadovoljiti pravilo konciznosti, jer da bi hodonimi bili funkcionalni moraju najprije biti ekonomična komunikacijska kategorija. S tim u vezi, „neki su autori onomastičkih radova zaključili kako duljina toponimskoga lika ovisi o važnosti referenta. Drugim riječima, manje važni referenti imaju dvočlana, pa i višečlana imena“. (Skračić 2003–2004: 433–448) Kako je broj gradskih ulica neograničen, a izbor naziva ograničen (samo neke vrste riječi i samo izvjestan broj prezimena), moraju se nazivi tako organizirati da bismo ograničenim brojem naziva mogli označivati neograničen broj ulica. (usp. Šimunović 1970: 15) Ispunivši prethodne uslove, hodonimi postaju važna komunikacijska kategorija (podjednako izvanjezička i unutarjezička) koja indirektno

sudjeluje u prezentiranju i projiciranju prostora i žitelja prostora, tzv. prostornoga identiteta, na kojem su hodonimi nastali. S tim u vezi, hodonimi u *pars pro toto* formi, sadrže najkraći jezički opis prostora, čija je primarna funkcija orijentacijska, dok se sekundarna može izraziti u mnogo varijanti: identifikacijska, karakterizacijska, akcentiranja ili projiciranja (njem. *Identifizierung, Charakterisierung, Akzentuierung*), jer nazivi ulica nastaju konvencijom, u interakciji zajednice ili naselja, pa tako sudjeluju u projiciraju i prezentiraju lokalne interne strukture i izgradnji identiteta nekoga mjesta. „Nazivi ulica“, objašnjava Iulian Puiu, grafički dizajner iz Bukurešta, „imaju funkciju koja je slična funkciji brendiranja – oni pričaju priču o nekom mjestu, gradu ili zemlji.“ (usp. Cosmeanu 2009)

Sociolingvistički pristup hodonimima

Odluke i uredbe o hodonimima koje su u prošlosti imenovane administrativnim putem, bile su zasnovane na različitim kriterijima, karakterističnim za određeno vrijeme. U procesu njihovoga imenovanja korištene su različite semantičke realije, s obzirom na period kada su nastajali, pri čemu su kapitalne ulice uglavnom nazivane prema osobama iz uprave ili aluzijom na viša upravna središta. Najbolji primjer nastanka i preobrazbe hodonima, s obzirom na određene periode u historiji Bosne i Hercegovine, jeste glavna sarajevska ulica *Maršala Tita*. U osmanlijskome razdoblju činile su je dionice s nazivima *Gornja Hiseta*, *Gazilerski put* (po gazijama – junacima iz vremena sultana Mehmeda II Osvajača) i *Musala* (prostor na kojem su održavani zajednički namazi). Godine 1914. ulica je podijeljena na tri dijela, prvi je dobio ime *Franje Ferdinanda* (po austrougarskome prijestolonasljedniku), drugi *Vojvotkinje Sofije* (supruzi Franje Ferdinada, Sofiji Hotek), a treći *Potiorekova* (po zemaljskom poglavaru Oskaru Potioreku). Godine 1919. svi spomenuti djelovi nazvani su *Prijestolonasljednika Aleksandra*, a 1921. godine *Kralja Aleksandra, kralja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (od 1931. *Kralja Kraljevine Jugoslavije*). Za vrijeme njemačko-ustaške okupacije 1941–1945. marginalizirane ulice zadržale su tradicionalne narodne nazive, dok su nazivi glavnih gradskih ulica evociranjem, komemoriranjem osoba, pojava, događaja iz upravnoga sistema, odražavali službenu ideologiju vladajućega režima, pa je topikalna ulica nosila ime *Dr Ante Pavelića* (po ustaškom poglavaru). Nakon 1945. godine, kriterij u procesu imenovanja ulica bila je službena ideologija komunizma, te su skoro sve važnije ulice u Bosni i Hercegovini nazvane po osobama, ustanovama i organizacijama vezanim za NOR, NOP i KPJ, pa je 1945. ulici najprije vraćeno ime *Kralja Aleksandra I*, a 6. 4. 1946. godine cijela trasa je dobila ime po vođi oslobodilačkoga antifašističkog pokreta u Jugoslaviji, *Josipu Brozu Titu*. Kao i druge post-

socijalističke države u Europi, 1992. godine, Bosna i Hercegovina je zamijenila službeni socijalistički diskurs prošlosti s nacionalističkim pripovijestima o sjećanju i homogeniziranju identiteta, pa je jedan dio ulice nazvan *Mula-Mustafe Bašeskije* (po najznačajnijem hroničaru Sarajeva u njegovoj historiji).

U procesima imenovanja bilo je i slučajeva ulica koje su dobile sasvim općenite, a neke i vrlo neprikladne i disfemističke nazive, te se s vremenom javila potreba preimenovanja. Izrazit primjer je *Ulica žrtava četničkog terora* u Gračanici, koja je naknadno preimenovana u *Podstrana* na inicijativu građana iz te ulice, ali i još nekih građana, ne zato što se željelo izbrisati podsjećanje na četničke zločine i ubijanje civila u posljednjem ratu bombardovanjem Gračanice, već zato što im je navedena konstrukcija djelovala jakim disfemizmom i jer su se pri navođenjem iste osjećali neprijatno. S druge strane, postavlja se pitanje koliko je prikladno (pa i opravdano) da se riječ „četnik“ ili „četnički“ (koja sama po sebi izaziva odiozum), upotrijebljena u bilo kojem kontekstu, pa i preko imena ulice, nalazi u ličnim i službenim dokumentima onih ljudi koji sasvim slučajno žive u toj ulici. (usp. Hamzić 2009: 137) Tako je s uspostavom nacionalne nezavisnosti započeo proces preimenovanja ulica, kao jedan od načina organiziranog i prisilnog zaborava, ranijih uličnih naziva i ideologije na koju su isti referirali, i evociranja novih *mjesta kolektivne memorije*. Ovaj primjer, kao jedan u nizu potvrđuje da hodonimi pričaju priču o nekom mjestu, gradu, zemlji.

Istražujući nazive oko 20.000 ulica u Njemačkoj i zemljama Balkana, u sklopu projekta Balkanske stipendije za novinarsku izuzetnost, inicijative fondacija Robert Bosch i ERSTE, u saradnji sa Balkanskom istraživačkom mrežom, BIRN, Marius Cosmeanu novinar i sociolog u Rumuniji, otkrilo je mnogo toga o karakteru stanovnika naznačenoga prostora, i o njihovoj historiji. Došao je do sljedećih zaključaka: Rumunima su najdraži moćni vjerski i vojni lideri, pa su mnoge ulice u prijestolnici nazvane po ključnim ljudima iz Pravoslavne crkve i vojske. U Tirani, među ulicama koje su do sada dobile imena, oko 77 posto ih je nazvano po ključnim figurama i događajima iz nacionalne historije. Za stanovnike Sofije bi se reklo da su naklonjeni kulturi i znanju jer 42 posto ulica nosi imena po ličnostima iz svijeta umjetnosti i književnosti, a 16 posto po ljudima iz svijeta nauke. Na ulicama Beograda važnu ulogu igra nacionalni identitet, što je i razumljivo imajući u vidu prošlost zemlje. Ovdje je gotovo 10 posto ulica posvećeno događajima iz slavne prošlosti, a više od 70 posto imena slavi ključne figure iz nacionalne historije. U Bosni i Hercegovini glavni prijestolnički bulevar Maršala Tita je zadržao isto ime i poslije pada komunizma, što govori o naklonosti koju mnogi Bosanci i dalje osjećaju prema uspomeni na nekadašnjeg jugoslavenskog lidera.⁴

⁴ Capitala României are o atracție aparte pentru lideri religioși și militari, multe străzi ale ei

Koncepti *lieu de mémoire* i *milieu de mémoire*

Pierre Nora francuski historičar formulirao je koncepte kulturnoga, kolektivnog pamćenja, unutar teorije sjećanja i komemoracije. Formirao je dva koncepta: *lieu de mémoire* ili mjesto sjećanja i *milieu de mémoire* ili prirodna memorija, pamćenje iz okoliša. *Milje de mémoire* pripada javnom životu, funkcionira u sistemu s različitim mjestima, prostorima i skupinama, oslanja se na metonimijske konstrukcije i kao ljudska memorija kondenzira, mijenja, premješta i projektira fragmente, dijahrono različito, a sinhrono ih koncipirajući za određene skupine, odnosno njihova ponašanja i projiciranja. Dakle, oni se mijenjaju tokom vremena, postoje u sadašnjosti, i njihovi prikazi favoriziraju sadašnje vrijeme i njegov kocept. Nasuprot tome, *lieux de mémoire* angažira prošlost za opisivanje depersonaliziranoga objekta. To je bilo koja značajna cjelina, materijalna ili nematerijalna priroda, koja je uslijed ljudske volje ili vremena djelovanja postala simbolički element spomeničke baštine bilo koje zajednice. Ako se nazivi ulica počnu analizirati unutar ove domene, postavljeneh koncepta prema P. Nora, *milieu de mémoire* znače hodonime čija je motivika iz prirodne memorije i stvarani su u sinhronom planu, dok su hodonimi *lieux de mémoire* imenovani preko motiva kulturne baštine. (usp. Nora 1989)

Kako prolazi vrijeme od agresije na Bosnu i Hercegovinu počinje se napuštati ideja o ulicama kao *milju de mémoire*. U novije vrijeme dolazi do novoga preimenovanja ulica, a novi hodonimi su u funkciji izražavanja novog osjećaja identiteta, kroz stvaranje novih parametara ili kroz revidiranje starih. Npr. Općinsko vijeće Gradačca je u martu 2017. godine, otpočelo raspravu o preimenovanju Trga Alije Izetbegovića u Trg Husein-bega Gradašćevića u

putând numele unor figuri-cheie ale Bisericii Ortodoxe și ale armatei. Românii au, însă, și o parte mai tandră, aproximativ o cincime dintre străzile Bucureștiului putând nume legate de natură.

În Tirana, dintre străzile care nu aveau nume, aproximativ 77% sunt denumite acum după personalități sau evenimente istorice naționale. Cetățenii Sofiei, se pare, sunt cei mai devotați culturii și educației, 42% dintre străzi fiind legate de personalități din lumea artelor sau a literaturii, iar 16% amintesc de lumea științei.

Mândria națională a sărbilor este clar reprezentată în spațiul urban al Belgradului. Deloc surprinzător, dacă ținem cont de istoria recentă a vecinilor noștri. Aproape 10% din denumirile străzilor belgradene reflectă identitatea națională și peste 70% dintre personalitățile care dau nume străzilor orașului sunt figuri-cheie ale panteonului național sârbesc.

Printre puținele excepții ale acestui ciclu de schimbări din Bosnia și Herțegovina este bulevardul principal din capitală, Mareșal Tito. Strada și-a păstrat numele și după căderea comunismului – mărturie a afecțiunii pe care mulți bosniaci o simt încă pentru memoria fostului lider iugoslav. (usp. Marius Cosmeanu: Dependenți de schimbare: gestionarea numelor de străzi în Balcani, on: <http://blog.cosmeanu.ro/dependenti-de-schimbare-gestionarea-numelor-de-strazi-in-balcani/> (pristup: 26. 6. 2017)

tom bh. gradu, ili već spomenuti slučaj u Gračanici gdje je Ulica žrtava četničkog terora preimenovana u Podstrana. Međutim, da je koncept *milieu de mémoire* apsoluton aktivan svjedoči primjer preimenovanja trga u Sarajevu, u maju 2017. godine, trga ispred zgrade u kojoj su smještene Općina Centar i Kanton Sarajevo. Naziv trga promijenjen je u čast Prvog korpusa Armije RBiH. Na tom mjestu 2. maja 1992. godine desila se jedna od najvećih bitaka za Sarajevo, kada je zaustavljen napad JNA u njenome nastojanju da zauzme najvažnije objekte i institucije u glavnome gradu, a u čemu su ih osujetili budući pripadnici Prvog korpusa. S obzirom na prethodne primjere, jasno je da hodonimi i prvog i drugog koncepta označavaju snažnu komemorativnu snagu.

Zaključak

U Bosni i Hercegovini do imenovanja ulica je došlo najprije iz orijentacijskih razloga, pa s tim u vezi u historijskoj jezgri Sarajeva nazive ulica je moguće pratiti od XV/XVI stoljeća, npr. hodonime Ašikovac, Bardakčije, Bjelave, Bulbulina, Dolina (Zlatar i dr. 2007). Dakle, u početku ulice nemaju upravno nego orijentacijsko obilježje, pa su mnoge i prozване prema uslužnim djelatnostima ili općim pojavama: Konak, Aščiluk, Sarači, Kovači, Kazazi, Kazandžiluk, itd. Odluke i uredbe o hodonimima koje su u prošlosti imenovane administrativnim putem, bile su zasnovane na različitim kriterijima, karakterističnim za određeno vrijeme. U procesu njihovoga imenovanja korištene su različite semantičke realije, s obzirom na period kada su nastajali, pri čemu su kapitalne ulice uglavnom nazivane prema osobama iz uprave ili aluzijom na viša upravna središta. U pogledu strukture, moguće je razlikovati sljedeće formule nastanka hodonima: R , $ID + R$ i $R + ID$, pri tome ID predstavlja identifikacioni član, R označava referenta i on izričito ukazuje na prisutnost, postojanje ili relevantnost osobe, mjesta, predmeta, događaja koja se imenuje, može biti jedini član hodonima (od apelativa), to je i oznaka za diferencijalni član formule, i realizira se u oblicima: opća imenica, antroponim, priimak (atributiv), prezime ili nadimak i toponim. Semantika hodonima treba biti usko vezana za teren (njegove odlike i pojavnosti na njemu) na kojem je ulica nastala, ili da su od općega, globalnog značaja. Trebaju zadovoljiti x-femistički aparat, odnosno po sadržaju biti ortofemizirani, izravni i formalni i trebaju zadovoljiti pravilo konciznosti. U procesima imenovanja bilo je i slučajeva ulica koje su dobile sasvim općenite, a neke i vrlo neprikladne i disfemističke nazive, te se vremenom javila potreba preimenovanja kao jedan od načina organiziranog i prisilnog zaborava, ranijih uličnih naziva i ideologije na koju su isti referirali, i evociranja novih *mjesta kolektivne memorije*.

Indirektno, u radu se daju preporuke o načelima koja bi trebala regulirati izbor imena ulica u Bosni i Hercegovini. Ovo je odgovor na činjenicu da urbano ime pripada skupini vlastitih imena koja najvjerojatnije direktno odražavaju jezičke promjene koje su se dogodile posljednjih godina, i indirektno doprinosi izgradnji nacionalnoga identiteta. Potrebna je neka vrsta selekcije jezičkoga unosa u odabiru i standardizaciji hodonima i generalno urbanizama, jer njihova nezaustavljiva integracija u opći govor ovisi o njihovoj univerzalnoj kodifikaciji. Primjenom nekih utvrđenih načela spriječila bi se neadekvatna motivika i nekontrolirano preimenovanje ulica, i time bi se ostvario doprinos jezičkoj kulturi u Bosni i Hercegovini.

Literatura

- Allan, Keith and Kate Burridge, *Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon*, New York: Oxford University Press, 1991.
- Blich, Michal, Z hodonymie okresných miest východoslovenského kraja, *Zbornik Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach, Spoločenské vedy*, roč. XIV, zv. 2, 1978.
- Coseriu, Eugenio, *Textlinguistik. Eine Einführung, herausgegeben und bearbeitet von Jörn Albrecht*, Tübingen, Gunter Narr, 1980. reprint 1994.
- Crljenko, Ivana, Izraženost identiteta u gradskoj toponimiji kvarnerskih i istarskih gradova, *Hrvatski geografski glasnik*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 2008.
- Hamzić, Omer, Povodom imenovanja novih ulica u Gračanici, *Gračanički glasnik* 29, godina XIV, Gračanica, 2009, str. 131–138.
- Lađević, Milica, Prilog proučavanju naše hodonimije, *Onomatološki prilozi V*, SANU, Beograd, 1984, str. 217–228.
- Majtán, Milan, Z urbanonymie mesta Krupiny (Názvy krupinských ulíc v minulosti a dnes), *Slovenská reč* 44, č. 2, 1979.
- Milo, Daniel, Street names, *Realms of Memory. Rethinking the French Past 2*, Columbia University Press, New York, 1996, pp. 362–389.
- Mirošević, Lena, Imena ulica i trgova kao odraz zajedničkoga kulturno-povijesnog naslijeđa, *Kartografija i geoinformacije*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2011, str. 187–201.
- Nora, Pierre, Between memory and history: les lieux de mémoire, *Representations, special issue: Memory and counter-memory* 26, University of California Press, 1989, pp. 7–24.
- Подльская, Н. В., *Словарь русской ономастической терминологии*, Москва, 1978.

- Radović, Srđan, Politike simbola na gradskim ulicama: obrasci preimenovanja javnih prostora u postjugoslovenskim zemljama, Etnografski institut SANU, Beograd, 2014.
- Skračić, V., Nazivi vjetrova i strana svijeta u jadranskoj toponimiji, *Folia onomastica Croatica* 12–13, Zagreb, 2003–2004, str. 433–448.
- *Službene novine Općine Zenica*, Godina XXXII, br. 4/2006, odluke 35–37, Općina Zenica, NIPP Naša riječ d.d., Zenica.
- Šimunović Petar, O pisanju naziva zagrebačkih ulica, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, vol. 18 no. 1, 1970, str. 14–27.
- Vinkler, Aleš, *Die Straßennamen in Berlin und Wien heute Ein Beitrag zur Mikrotoponymie*, Magisterská práce, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Olomouc, 2010.
- Zlatar, Behija, Muhamed Ganibegović, Šukrija Gavranović, Valerijan Žujo, *Sarajevo – Ulice, trgovi, mostovi, parkovi i spomenici*, Mediapress, Sarajevo, 2007.

Internet stranice

- Marius Cosmeanu Weblog: <http://blog.cosmeanu.ro/dependenti-de-schimbare-gestionarea-numelor-de-strazi-in-balcani/> (pristup: 26. 6. 2017)
- Internet stranica OpenStreetMap zajednica mapera koji pridonose i održavaju podatke o cestama, stazama, željezničkim postajama i još mnogo toga diljem svijeta: <https://www.openstreetmap.org> (pristup: 26. 6. 2017)
- Internet stranica Zavoda za informatiku i statistiku Kantona Sarajevo: <http://zis.ks.gov.ba/ulice> (pristup: 26. 6. 2017)

Indira ŠABIĆ & Marijana NIKOLIĆ

**A REGIONAL LANGUAGE AND THE HODONYMS OF BOSNIA
AND HERZEGOVINA – SOCIAL (ONOMASTIC) APPROACH**

In this paper, the names of city streets, squares and avenues in Bosnia and Herzegovina are analysed through their structural typology, motivational-semantic characteristics, along with their functional features and the way they have been named/renamed. The paper discusses linguistic and analytic factors that created today's names of the streets. In the first part of the paper, the structure and motivation of honyms are analysed. The next part of the paper explores some of the most important 20th century political and social changes in Bosnia and Herzegovina, and the way in which these changes influenced the system of Bosnian street names. The corpus for research included only official names of streets that are confirmed in administrative texts, city plans, scientific or professional publications and street signs.

Key words: *honyms, onomastics, identification, appellative*

UDK 821.163.4.09-32

Izvorni naučni rad

Milan MARKOVIĆ (Danilovgrad)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

milan.markovic@fcjk.me

MOĆ PISMA U *SMRTI NA HINOMU*

*Onaj, što živi na nebesima, smije se,
Gospod im se podsmijeva.
(Psalmi Davidovi, 2:4)*

U tekstu, koji je dio magistarskoga rada *De(kon)strukcija mita u Pekićevom Vremenu čuda*, autor analizira pripovijetku *Smrt na Hinomu* kao izdvojen tekst, ali i kao element širih sistema organizacije, pri čemu se *Vreme čuda* može tumačiti kao zaokružena cjelina. Tumačenje je izvršeno kombinovanom introspektivnom metodom, s posebnim akcentom na teorijska saznanja naratologije i semiotike. Pripovijetka *Smrt na Hinomu* je ispriповijedana imanentno iz središta Hristovog učenja i vjere, i to iz ugla jednog od najbližih Hristovih pratilaca. Juda Iskariotski, koji je do ovog teksta isključivo bio karakterisan sa spoljašnje perspektive, dobija priliku da samostalno obrazloži svoju poziciju permanentnog čuvara vjere i jedinog tumača Pisma, dok opšti determinizam biblijskog kanona od njega pravi najveću žrtvu nove vjere.

Ključne riječi: *Smrt na Hinomu*, *Vreme čuda*, Pismo, pripovjedač, hronotop, organizacija narativnog materijala

*Smrt na Hinomu*¹ je uvodni tekst podciklusa *Vreme umiranja*, a u temporalnoj ravni knjige direktno obrađuje događaje koji su se odvijali u periodu nakon *Čuda u Vitaniји*, sve do Hristove i Judine smrti. U tom smislu, ovaj tekst završava novozavjetnu povijest o Hristu. Međutim, u složenom značenjskom sistemu djela, on otvara novo poglavlje knjige koje tretira reperkusije Isusovih čudotvornih akcija koje su bile samo priprema za njegovo žrtvovanje i vaskrsenje kao konačan dokaz istinitosti njegovog učenja. Tekst uzima formu pronađenog rukopisa Jude Iskariotskog, bilježnice u kojoj je Juda zapisivao

¹ Borislav Pekić, *Smrt na Hinomu*, u: *Vreme čuda*, Beograd: Laguna, 2012, str. 263–348.

svoju ispovijest i blagajničke popise novca sa kojim je raspolagao u ime Isusa i apostolske grupe.

Ja sam Jehuda ben Simon, prozvan Iskariot, a poznat braći u Hristu kao „Juda Pismo“ i „Juda neka se zbude“, najmlađi od Dvanaestorice, ali najstariji do Boga sina u mucu zemaljskoj i slavi nebeskoj, koji da se otpuste gresi Izrailja za trideset srebrnih didrahmi izdade jedinca božjeg Isusa Hrista, viđenje mojih očiju, san mojih spavanja, krik nemušti moje i otkucaj mog srca, sveštencičkim poglavarima Ani i Kajafi da ga razapnu, samo da bi se zbila pisma proročka, da bi se oživotvorilo što prorokuje Isaije, govoreći: „On će bolesti naše poneti i nemoći naše uzeti za sebe“, jer ako se ijedno slovo proročanstva ne izvrši, kao nijedno da nije izvršeno, a šta se zaista zbivalo otkako ostavismo pustinjски Jefrem da bismo došli na Pashu u Jerusalem, zapisivah aramejskim pismenima u blagajničke knjige iz dana u dan, iz sata u sat meseca nisana petnaeste godine vladanja ćesara Tiberija, između izdataka za haznu, milosrđe, odeću, jelo i priloga što ih dobijasmo od obraćenika i neznanih darodavaca, da se na vek i vekova pamti i hvali žrtva koju podnesoh za Spasitelja, Njegovog Svevišnjeg oca i vas, braćo moja, još nerođena. U ime Oca i Sina i Svetog duha. Amin. (Pekić: 263–264)

Zajedno sa Čudom u Kani (uvodnom pripovijetkom podciklusa *Vreme čuda*) Smrt na Hinomu postaje jedina pripovijetka knjige koja je ispriповijedana imanentno iz središta Hristovog učenja i vjere, i to iz ugla jednog od najbližih Hristovih pratilaca. Sa druge strane, Juda, koji je do ovog teksta isključivo bio karakterisan sa spoljašnje perspektive, dobija priliku da samostalno obrazloži svoju poziciju permanentnog čuvara vjere i jedinog tumača Pisma. Pripovedačko ja je stavljeno u središte čitaočeve pažnje, a njegov sistem vrednosti služi kao autoritativna instanca u tumačenju pojedinačnih zbivanja (Marčetić: 47). Sve se to odražava i na samu formu jer referencijalni okvir teksta posve lako otklizi iz faktičke u ispovjednu, a potom subjektivnu ili psihološku perspektivu pripovjedača. Svjestan svoje uzvišene pozicije, Juda će se nalaziti na rascjepu između onoga šta Spasitelj želi i onoga šta mu Pismo propisuje da radi. Zbog toga će njegov diskurs biti obogaćen egocentričnim iskazima u kojima podvlači sopstveni udio i važnost svog zadatka u namjeri da dođe do proročkog spasenja svijeta, a jedan od signala za to je i frekventna upotreba trećeg gramatičkog lica kada govori o sebi.

Međutim, ako pripovedač „preraste“ ulogu manje ili više nepristrasnog svedoka i nametne se kao neka vrsta superiorne svesti koja ne samo da „zna“ najviše već je najbolje i „upućen“ u sve što je predmet diskursa, pa i šire, onda njegove intervencije postaju intruzivnije i didaktičnije, i dobijaju karakter „autoritativnog komentara“ (kao kod Balzaka). U

*tim slučajevima, kaže Ženet, više nije reč o **testimonijalnoj**, već o **ideo-loškoj funkciji** pripovedačevog glasa.* (Marčetić: 96–97)

I dok Pismo najavljuje konačnu potvrdu vjere u Mesijinom vaskrsenju o Pashi, Spasitelj sa svojom apostolskom grupom bezbrižno provodi vrijeme u Jefremu, bez ikakvih namjera da krene u susret svojoj propisanoj sudbini. Kao glavni tumač Pisma, Juda pokušava da nagovori Hrista na put, ali uvijek umjesto odgovora dobija nepodnošljivo ćutanje. Zbog toga iskaz: *On mûči. Mûče apostoli.* (Pekić: 265) poprima funkcije svojevrsnog semantičkog refrena koji na prološkoj ravni teksta obrazuje atmosferu pasivnog konformizma i kukavičluka od strane Hrista i njegove apostolske grupe.

Njemu je ovde dobro. Svima je ovde, osim Judi, dobro. Zašto bi se onda poticali od nemila do nedraga? U Jefremu nema pogroma, nema podsmeha krivovernih da nas kud god se denemo zaogrće ludačkim plaštom, nema književnika, fariseja i doktora Sinedriona da nam postavljaju dvoilična pitanja. [...] U Jefremu smo na izvestan način cenjeni, mada poštovanje koje nam se ukazuje sramno podseća na radoznalost koju izaziva kakva putujuća družina vračeva ili komedijanata. Da, u Jefremu je Judina kesa punija nego ikad, ali šta to vredi kad mu je duša pusta kao prokleta dolina Hinom, jer videlo očiju mojih i moj blagočestivi Bog povazan brine, čučajući prignječen hladom kakvog krnjeg stuba, a Jedanaestorica bazaju opaljenim sokacima Jefrema, i ne rade ništa, do što danju čekaju noć a noću dan, i tako iz dana u dan, iz noći u noć. (Pekić: 271)

Juda sebi propisuje zadatak da nagovori Hrista na akciju jer se Pasha približava, a proroci predviđaju da će tada stradati novi Mesija. Ipak, imanentna logika apsurdna koja karakteriše *Vreme čuda* kao cjelinu se realizuje i u ovom tekstu i to u vidu prethodno propuštenih šansi da dođe do iskupljenja svijeta kroz Hristovu žrtvu. Naime, Isus je svjestan da Pismo ne predviđa tačnu godinu njegovog stradanja, pa uspješno prolongira svoj život odbijanjem da ode u Jerusalem.

A ovo je treća godina čekanja. Tri puta smo pred Pashu polazili u pohode Jerusallimu, polazili iz Jerihona, polazili iz Hebrona, najzad iz sefalijskog Lida, i sva tri puta se pokunjeni vraćali, jer Gospod govoraše da još nije došlo naše vreme. A vreme naše koje je? Koja je godina izabrana za stradanje, Jahve? (Pekić: 265)

Kako shvata da nema izgleda da nagovori Spasitelja na put koji ga očekuje, Juda se okreće apostolima sa željom da kod njih naiđe na podršku u svojim zahtjevima. *Međutim, ćute i oni, a zatim odlaze* (Pekić: 265). Za Judu je Isus personifikacija ultimativnog cilja vjere, a njegova smrt treba da bude obred prelaska iz starog u novi, idealni svijet. I dok Hrist sa svojom jedanaestoricom apostola pokazuje revnosnu brigu za očuvanjem statusa quo, Juda promišlja o

negativnim posljedicama koje takvo razmišljanje sa sobom nužno nosi. Ono se prije svega odnosi na samu vjeru koja implodira i gubi svoj smisao ako joj se ukine konačna potvrda i neoboriv dokaz tačnosti. *Ali vera ne može da čeka. Neopravdana, ona ne samo da trne nego se okreće protivu sebe i kao pomahnitali skorpion, uhvaćen u klopku, nanosi svojim tvorcima smrtonosne ujede. Naša vera se drži jedino u Hristovom stradanju* (Pekić: 268). Reakcije apostolske grupe na Judino soteriološko insistiranje neće biti ništa manje pasivne u odnosu na reakcije svog učitelja. Ipak, za samo psihološko profilisanje Jude Iskariotskog od posebnog značaja mora biti dijalog sa apostolom Filipom u kojem će otkriti drugačiji pogled na svoje akcije, ogoljene od iluzija uzvišenosti i odabranosti, i posmatrane u okvirima čisto ljudskih kategorija.

...ti si prokleti lažov, iako pretpostavljam da ni sam nisi toga svestan. [...] Tebi je ono potrebno, tebi je potrebno da On strada. (Udariću ga ako produži da se smeje.) Judu mnogo briga za svet. Tvoja vera je toliko jaka, samodovoljna, nepresušiva da joj nikakav svet nije potreban, ni grešan ni bezgrešan. (Udariću ga, Gospode, pa šta bude.) Ali ta granitna vera ima jednu manu, Judo! Ona stalno brine o sebi, strahuje za sebe, neguje svoje besprekorno telo, dvolična kao novac sa dva protivurečna lika, koji bi hitan u vazduh vazda padao kao „pismo“, ali se pritom pribojavao da jednom rđavo ili nepažljivo bačen ne padne kao „kruna“, i tako sam sebi otkrije svoje odvratno naličje: veri bezverje. (Sad je sigurno da ću ga udariti.) Taj jerusalimski put s kojim nam probijaš uši i zagorčavaš ove mirne dane u Jefremu nema ništa ni sa Mesijom ni sa svetom. Juda želi da vidi hoće li bačena para kao i uvek pasti u vidu „pisma“, ili će se na samom kraju ove tegobne istorije obrnuti ona prokleta, zastrašujuća „kruna“, hoćeš da se uveriš da si bio u pravu, da tvoja bezoka vera nije bila uzaludna. (Moram ga udariti, Gospode.) Da se ti spaseš bezverja potrebno je da se sva proročanstva u dlaku izvrše. Dlačica jedna da ostane neispunjena ti si propao, jer vera tvoja i takvih kao što si ti ne trpi rupe, pukotine, ogrebotine. Ona deluje samo kad je neoštećena, kad je kao iz kutije izašla.

[...]

– Upamti, prijatelju – rekao je – ako iko uspe da ga otera u Jerusalim, bićeš to samo ti, ali isto tako upamti da će to biti tvoj a ne Njegov put. (Pekić: 273–274)

Eho Filipovih riječi Judu čera na preispitivanje sopstvenih životnih principa. Na jednoj strani, Juda je svjestan izuzetnosti i važnosti svog poziva u djelovanju iz drugog plana pri usmjeravanju Sina božjeg na pismom propisane obaveze do te granice da mu odabira i sastavlja dokse, govore i logije kojima treba da se obrati narodu.

Program za četvrti dan. Gospod besedi u Zbornici. Tema: ko veruje spašće se, ko ne veruje neće se spasiti. Upozoriti ga da ne zaboravi na misao koju sam za govor sastavio juče: „Imajte veru Božju, jer vam zaista kažem: ako ko reče gori ovoj da se digne i baci u more i ne posumnja u srcu svojemu, nego uzveruje da će biti kao što govori, i biće mu što god kaže.“ (Pekić: 275)

Osnovna konceptualna shema teksta dozvoljava kombinovanje Judine ispovijesti sa blagajničkim popisima i ličnim zabilješkama i podsjetnicima, a interpoliranje ispovijesti u dokumentarni okvir blagajničke knjige doprinosi pojačavanju efekta faktičnosti i istinitosti Judinog pripovijedanja. Na drugoj strani, Filipove riječi unose sumnju i stvaraju unutrašnji rascjep u Judinoj svijesti i savjesti.

Čiji će to biti put? Jedinorođenog? Judin? Ili obojice, zaprega muke u kojoj su za vuču oba parnjaka podjednako neophodna? Isus je izabranik, a ti samo izabranik izabranika, izabran iz izabrane, druge ruke. Ili ipak? Ako Filip ima pravo: prokleti lažov, ti si, Judo, prokleti lažov. Možda je to uistinu moj put, kojim se Mesija samo služi, put vere ugažen pre verotvorca, brazda zaorana davno pre sejača. Proroci su ga usekli ralima svojih obećanja, popločali rečima utehe, omeđali gotovim scenama kojima ostaje samo da se ispune. Uputili su put putokazima Zaveta. Ti si, Judo, samo putar. Putar puta. Sluga slugin. Izabranik izabranika. Ili prokleti lažov? (Pekić: 275–276)

Unutrašnji rascjep se materijalizuje svojevrsnim oblikom bogojavljanja, iniciranim Judinim molitvama za pomoć. Njegov diskurs otkrovenja tako postaje prikriveni unutrašnji konflikt u kojem Juda jedino želi da pronade potvrdu ispravnosti odabranog puta, jer Bog beše u meni i iz mene govoraše, pa sam govorio sam sa sobom, čas ispunjen gnevnom tutnjavom Hašamajima, čas smernim cviljenjem Jude (Pekić: 280). Sve to dodatno motivise Judu da nastavi sa insistiranjem da se ide u Jerusalem pa, osim materijalnih priprema (Unajmiti mazgu za Učitelja. Tovarnu mazgu, takođe. Spremiti hranu za put.) (Pekić: 280), Juda u čestim razgovorima sa Hristom starozavjetnim parenezama pokušava da natjera Spasitelja da promijeni mišljenje. Hrista sprječava konflikt unutar sopstvene dvojne prirode, i čisto čovječji osećaj straha od smrti. Ono što ga na kraju ubjeđuje da promijeni mišljenje i krene na put jeste lažna Judina zakletva kojom potvrđuje objavu u kojoj mu Bog navodno obećava da će Isusa izbaviti iz muka. Ovakvu Hristovu odluku Juda doživljava kao sopstvenu pobjedu.

Pobedio sam u ime Gospoda, pobedio je Juda „Krpelj“, Juda „Pismo“, Juda „Neka se zbude“. Posle onog razgovora Ravuni je objavio da ćemo Pashu proslaviti u Jerusalmu i naredio da se apostoli sprema

za put. Najzad će se proročanstvo zbiti, svet više neće grcati u grehu, niti će čak i da je to činila, Judina vera tražiti bolju potvrdu za svoje Vjeruju.

Ti si, Judo, prokleti lažov. Zar sam slagao Hrista, nisam slagao, jesi, nisam, Filipe, kako nisi kad si prečutao da ti je bogojavljanje potvrdilo proroke, zar ti Bog nije otvoreno kazao da će se dogoditi kao što je pisano, jeste, ali je kazao da će u te dane boraviti u Jerusalmu i pobrinuti se za sve, naravno, Judo, pobrinuti se da sve bude po Pismu, a ne da spasavajući Isusa izneveri najvažnije njegovo slovo, jer Bog može preinačiti Pismo, ta ono je njegovo, a Isaije je samo posrednik, skoroteča, on može zadržavajući žrtvu za spasenje odustati od muka koje su uz nju propisane, koješta, Judo, kakva je to žrtva koja ne boli, uostalom, da to namerava, Bog ti ne bi kazao: „O njemu je pisano“, kad si zapitao: „Šta će biti sa Isusom?“, nego se umiri, čak i da si slagao učinio si to za dobro sveta. (Pekić: 290–291)

Iako svjestan da bilježenjem svojih svjedočenja može da nanese štetu kanonskoj predstavi o začetnicima vjere, Juda dnevnički bilježi svoj doživljaj istine, pa pripovijeda o onim događajima za koje vjeruje da najvjernije opisuju njegovu poziciju unutar Hristove grupe. *Sam po sebi događaj nije za svedočanstvo jer Jedanaestoricu ostavlja u rđavoj uspomeni, pa bi bolje bilo da se zbog delikatnosti samog incidenta i viših interesa vere zabašuri, a ne da se razglašuje i ovekovečuje* (Pekić: 292). Zato samim odabirom epizoda sa putovanja u Jerusalm, Juda ih značenjski markira kao bitne za definisanje opšte atmosfere i ponašanja članova unutar grupe.

Prvi događaj se odnosi na prijedlog apostola Petra da se odabere Hristov nasljednik. Dok Hrist na čelu povorke čuti, svi apostoli predlažu sebe za nasljednika, ističući sopstvene vrline i nedostatke ostalih članova grupe. Hrist postavlja uslov budućem nasljedniku u vidu prihvatanja iste sudbine stradanja na krstu koja i njega očekuje. Od svih apostola, jedino Juda pristupa Hristu prihvatajući njegov uslov, čime se oni ponovo semantički izjednačavaju kao lice i naličje iste vjere. Druga izdvojena epizoda stvara korelativne veze između ovog teksta i *Čuda u Vitiniji* posredstvom autoreferencijalnih signala na Lazarovu tragičnu sudbinu.

Vitinjsko groblje. Obuzimaju nas neprijatne uspomene: pokojni Lazar, Hamrije, jurnjava za lešom uzbrdo i nizbrdo Maslinske gore. Učitelj navaljuje da svratimo. Možda će ipak zateći Lazara u grobu, možda je podli Hamrije, kad postiđeni napustismo Vitiniju, ponovo položio gospodara na njegovo mesto? Uzalud, poprište našeg jedinog poraza je prazno. Izvaljen kamen počiva na domaku podrugljivo razjapljene rupčage. Neće biti nikakvog naknadnog trijumfa, ne bar posredstvom

Lazara. Mesija će vlastitim vaskrsenjem morati da dokaže ko je u pravu, on ili sadukeji. (Pekić: 295)

Međutim, kao što ćemo ubrzo videti, ovo nije jedino autoreferencijalno pozivanje na prethodne narative iz *Vremena čuda*.

Da bi ulazak u Jerusalim tekao kako su to proroci predviđeli, Juda zahtijeva da se sve organizuje onako kako Pismo nalaže. *Ne sitničarim. Meni je jedino stalo da se Pismo doslovno ispuni, jer ako se ijedno slovo ne ispuni, kao da nijedno nije ispunjeno* (Pekić: 296). Zato zahtijeva da Zavedejevi sinovi nađu magaricu s magaretom da Hrist ne bi pješke ušao u grad. Podloga za stvaranje karnevalizovane atmosfere se obrazuje samim sukobom mišljenja između Jude s jedne, i Hrista i jedanaestorice apostola sa druge strane. Naime, samo Juda iskazuje revnosnu brigu u zadatku da do najsitnijih detalja vjerno reprodukuje proročanstva. Komični efekti se stvaraju kada Zavedejevi sinovi umjesto magarice dovode *dve mule, mulu i mulca, obe šantave od rintanja* (Pekić: 296) koje su, pritom, otuđili bez znanja njihovog vlasnika. I sam Hrist je bio spreman da pređe preko ovakve nepreciznosti u izvršenju Pisma, ali Juda to ne dozvoljava, već ide u potragu za prorokovanim magarcima.

Učitelj beše spreman da popusti. On nikada nije imao smisla za finese proročanstva (sećam se naše prepirke oko izlečenja jabnelske gubavke na izlazu iz Hasora, umesto na ulazu u Kapernaum, kako je bilo pisano), ali ja ostadoh nepopustljiv. Juda nije mogao dopustiti da njegovo mukotrpno delo propadne samo zbog oskudice u magarcima ili zbog naše neumešanosti. (Pekić: 296)

I sam ulazak u Jerusalim je praćen Judinim intervencijama. Kako Pismo predviđa, Spasitelja pri ulasku u sveti grad treba da dočeka oduševljeno klicanje naroda, pa da bi do proročanstva došlo, Juda šalje apostole da na vratima grada dočekaju Hrista.

Dok ulažasmo u Jerusalim, apostolima se, kao što to obično biva, u klicanju pridružiše građani, koji nisu znali o čemu je i o kome reč, ali su svesrdno uživali u uličnom metežu i odavanju javnih poštovanja (mada ga naša procesija nije mogla uliti u većem obimu), pa se Davidovo proročanstvo ispunilo preko mere koju bi najoptimističniji tumač Pisma smeo da očekuje. (Pekić: 297)

Kada je u pitanju organizacija hronotopa, *Smrt na Hinomu* se može podeliti na dva dijela. Prvi dio obuhvata događaje iz Jefrema, te putovanje apostolske grupe inicirano Judinim planom da dovede Spasitelja u Jerusalim. Dolaskom u Sveti grad, Judina misija se završava. Sudbine Hrista i njegove grupe nakon dolaska bi trebale da budu u rukama Stvoritelja koji je za njih preuzeo odgovornost u kratkoj objavi Judi. Drugi hronotopski plan teksta obuhvata predmetnosti Jerusalima i obrađuje sve događaje nakon Hristovog

dolaska. Međutim, Juda nastavlja da minuciozno organizuje Hristove aktivnosti kojima bi isprovocirao njegovo stradanje. Očekivane reakcije naroda na Isusove bešede, kletve i čudotvorstva izostaju, što zbog prazničkog raspoloženja uoči Pashe, a što zbog Isusove anonimnosti i lakrdijaškog efekta njegovih nastupa.

Nisam zadovoljan, reakcija je prilično mlaka. Nema sumnje, teolozi su vrlo neraspoređeni prema Spasitelju samozvancu, ali još uvek nespremni da mu nanesu zlo u meri koja nama odgovara. Ograničavaju se na to da ismeju, retko da mu protivureče. Najčešće su nadmoćno indiferentni. (Pekić: 299)

Sve više uslovljen vremenskim okvirom u kojem treba da dođe do potvrde proročanstva, i strahom da u izvršenju prethodno propisanih akcija nije došlo do slučajne greške, Juda se ponovo vraća tumačenju Pisma. Davidov četrdeset prvi psalm mu daje odgovor:

– „*I ČOVEK MIRA MOJEGA, U KOJEG SE UZDAH, KOJI JEĐAŠE HLEB MOJ, PODIŽE PETU NA MENE.*“ (Pekić: 302)

Tumačenjem navedenog proročkog iskaza Juda dolazi do spoznaje da jedan od najbližih Hristovih pratilaca treba da ga izda, a da bi tu ideju opravdao, uključuje i fragmente iz drugih proročkih knjiga te formira potpuno zao-kruženo proročanstvo sa jasnim instrukcijama kako da se ostvari. Po Judinom tumačenju, Hrista treba da izda jedan od apostola tako što će ga predati vlastima, a za uzvrat dobiti *trideset srebrnika* (Pekić: 304). Jedino što proročanstvo ne govori je identitet izdajnika, pa Juda svoje otkriće prvo iznosi apostolima, sa ciljem da se zajednički dogovore ko će izdati Spasitelja. U skladu sa svojim prethodnim ponašanjem, pojedinačno svi apostoli odbijaju da preuzmu odgovornost na sebe, a Filip opet predlaže Judu.

– *Ako je tako – reče Filip – zašto ga ti ne bi izdao? Ne daje li psalm pored opšte odredbe za ličnost izdajnika, pored njegovog sumarnog opisa kao što je „čovek moga mira“ i drugi bliži kao što je „u koga se uzdah“, a koji može da se odnosi samo na tebe, miljenika našeg Gospoda? Nisi li ti onaj „s kojim mi beše radost deliti tajnu“ i onaj „isto što i ja sam“? Nisi li ti Juda „Čuvar istine“, Juda „Neka se zbude Pismo“? Ponesi sad ovo svoje slovo Pisma na svojim leđima, i nemoj ga kuka-vički tovariti na tuđa.* (Pekić: 307–308)

Baš kao i u slučaju odabira Hristovog nasljednika, usaglašavaju se da konačnu odluku o tome ko će ga izdati treba da donese sam Spasitelj. Hrist prihvata Judin prijedlog sa ambivalentnim osmijehom na licu. *Osmeh je razvučen, neprijatan, opor* (Pekić: 308). Konačnu odluku će donijeti na pashalnoj večeri.

Tajna večera se organizuje u atmosferi neizvjesnosti i iščekivanja Hristove odluke, zbog čega dolazi do narušavanja konvencija niza obrednih rad-

nji. Promjena kanonskog okvira se prvo uočava premještanjem Tajne večere iz novozavjetne Sionske gornice (kuće Jovana Bogoslova) u semantičke prostore kafane (*Pashu smo pripremili u jednoj neuglednoj kafanici Bezete.*) (Pekić: 309). Iskliznuće na značenjskoj ravni u odnosu na referencijalni tekst Bibilije dalje se realizuje promjenom funkcije same večere, jer u hrišćanskoj dogmatici Tajna večera je najpoznatija po uspostavljanju obrednog rituala euharistije, dok je njena funkcija u *Vremenu čuda* jasno svedena na Hristov odabir svog budućeg izdajnika. U tom ključu, apostoli se na početku večere povlače, vjerujući da tako smanjuju šanse da budu izabrani od strane Hrista.

Sedasmo kao i obično, Učitelj u pročelju, ja s njegove desne, a Simon Petar s leve strane. Ostali apostoli rasporediše se oko svečarskog stola bez nekog naročitog reda, sem što je svako nastojao da ovog puta, za razliku od ranijih, sedne što dalje od učitelja, kako bi i na ovaj način sveo na najmanju meru mogućnost da bude izabran za Njegovog izdajnika. Svi besmo napeti kao strune, ne zbog bogobojažljivosti pred činom kojim ćemo odati godišnju hvalu Jahveu za pomoć ukazanu na Izlasku, nego što je za vreme ove večere – stoga ću je nazvati Tajnom – naš Spasitelj trebalo da izabere među nama „petu koja će se na njega podići“, onoga kome će pripasti deo slave za osnivanje božjeg carstva. (Pekić: 309)

Iz istih osećaja nervoze i straha apostoli sijedaju za sto, čime narušavaju još jedno drevno pravilo koje nalaže da se stoji oko pashalne trpeze. Hristov odnos prema starozavjetnom kanonu i njegovom strogo uređenom sistemu ponašanja do kraja reflektuje njegovu poziciju u svijetu: poziciju novog mesije koji je materijalizacija starozavjetne aksiologije i ujedno njen najveći razgrađivač.

On je drevnim levitskim radnjama, kao što je lomljenje pogače, davao novo značenje, zasnovano na zlehudoj sudbini koja ga je od ove noći vrebala, i kojoj je sam imao da iznađe oruđe. Iako je stalno objavljivao i beše mu žarko stalo da se u to poveruje kako nije došao da pokvari Zakon i proroke, već da ih što vernije ispuni, on ih je na tanan način izopačavao, prilagođavao svojim ciljevima ne dirajući nikako u njihova obeležja. U stare rituale unosio je nov duh. (Pekić: 310)

Na kraju, Juda ipak otkriva da je i sama Tajna večera (kao i sve Hristove prethodne akcije) proizvod njegovog brižljivog fabrikovanja prorokovanih okolnosti. Time se dopunjava prethodno konstruisana relacija između Jude i Hrista po kojoj je Spasitelj samo marioneta u Judinim rukama, bez snage i inicijative da samostalno djeluje.

Ne verujem da izričito treba pomenuti da sam sve što se tiče tog „drugog“, JA imao na umu, i da sam još jutros, pored sve brige oko onog Davidovog psalma, u tančine razradio protokol svih pričesnih radnji

(sa novim značenjima, naravno), koje će On sada imati samo pažljivo da ponovi. (Pekić: 310)

Nestrpljenje i neizvjesnost Judu ćeraju da prekine Isusovu besedu i da zahtijeva konačan odgovor na pitanje ko će od prisutnih izdati Sina božijeg. Dodjeljivanjem ritualnog zalogaja, Hrist bira Judu kao svog izdajnika.

I UMOČIVŠI ZALOGAJ U ČINIJU SA SOKOM OD POVRĆA DADE GA MENI. (Pekić: 310)

Ista ćutnja koja je na prološkoj ravni *Smrti na Hinomu* obrazovana od strane Isusa i jedanaestorice apostola definiše i pozadinu Tajne večere i reakciju samog Jude na ovakav Hristov odabir.

Čini mi se da bih hteo da se branim, da vičem, urlam ili da se kitnjasto zahvalim na ovoj počasti – slavno je neposredno učestvovati u spasenju sveta – ali ne govorim ništa, samo vazduh usiljeno šišti iz pluća na koja se navalio nadgrobni kamen pogleda moje braće i Njegov nevidljivi smešak kao zajedljiv anagram utisnut na toj ploči, ispod koje se Juda istovremeno stidi i ponosi.

Ne rekavši ništa izlazim. (Pekić: 312)

Od ovog trenutka tekst će pratiti kako se logika Pisma strmoglavo obrušava na njegovog glavnog zaštitnika i tumača. Na taj način Juda postaje najtražičniji junak *Vremena čuda*, jer je jedini od svih likova na koje se realizovala Hristova volja vjerovao u ispravnost i istinitost novog učenja. Da bi pojačao efekat tragizma Judine pozicije, Pekić konstruiše atmosferu prazničke pashalne noći u kojoj čitav Jerusolim slavi, a jedino Juda tumara pustim gradskim ulicama. Ponovo dozivajući Stvoritelja u pomoć, Juda svoju psihičku rastrojenost verbalizuje u dilemi:

Šta da činim, šta da činim Gospode?

Da se zbudem ili da se ne zbudem? (Pekić: 314)

Neumoljiva logika Pisma mu ne daje drugi izlaz sem da dovrši proročanstvo. Zato, dezorijentisan u svom tumananju gradom, Juda nesvjesno dolazi do sadukejskih članova Svetog Sinedriona, istih likova odgovornih za Lazarovu tragičnu sudbinu. Njihovo ponašanje se, međutim, dijametralno razlikuje od revnosti koju su pokazali prilikom izricanja Lazarove presude. Većina sadukeja za Isusa nije ni čula, a za Nikodima je on samo jedan u nizu samoprovanih proroka, pa je zbog njega nepotrebno remetiti gozbeno raspoloženje. Juda insistira u optužbama da je Hrist rušilac vjerskih zakona i pretendent na Novo carstvo Božije, ali sadukeji vjeruju da je on nesposoban da ih bilo kako ugrozi. Tek na lične uvrede oni odgovaraju izdavanjem naredbe za hapšenje, opravdani zvaničnim stavom o hapšenju zbog Hristovih jeretičkih akcija.

Najzad gubim živce:

– Neka mi Njegova preuzvišenost oprosti slobodu, ali taj Nazarećanin javno govori da je Sveti Sinedrion odbor za svinje, u kome ste vi nerast, a Njihova preosveštenstva za trpezom prasad bezakonja!

– Ohozije – obrati se Kajafa jednom od onih za trpezom – podaj ovom mladiću nekoliko stražara da dovedu amo tog bogohulnika.

Juda se zbi kako je pisano. (Pekić: 318)

Da bi do kraja reprodukovao proročanstva, Juda od ponuđenih četrdeset srebrnika uzima samo trideset, i odvodi stražare Sinedriona u potragu za Hristom. Dok apostoli bezbrižno spavaju nezainteresovani za Judin zadatak, Juda pronalazi Hrista kako u kukavičkim molitvama traži od Boga da ga spasi od prorokovane sudbine. *Nema odgovora. Ili ga ima. On je u ćutanju. To je odgovor obojici, neopoziv odgovor našem kukavičluku, Njegovoj kuknjavi za poštenom i mom stidu pred zločinom* (Pekić: 319). Hrist oseća olakšanje kad ugleda samog Judu, vjerujući da je ovaj odustao od izdaje. Na taj način Juda postaje božji odgovor na Isusove molitve, a konačni čin izdaje potvrđuje poljupcem kojim stražarima pokazuje okrivljenog.

Pristupam. On se brzo diže, ali kako ne vidi nikog iza mene, lice mu na zori postaje zahvalno do snishodljivosti, smatrajući, valjda, da je u mom povratku bez dželata dobio očekivani odgovor od svog Oca. Poslednji poljubac, celov mog opraštanja na celov Njegove nesporazumom izazvane zahvalnosti, i sve je svršeno. Još jedno slovo Pisma nije više samo reč. Sasvim smo blizu jedan drugom. Licem uz lice, mi međusobno nadjudaljeniji sastavljamo dve polutke spasilačkog dela. (Pekić: 319–320)

Pismo je integralni dio Judinog sopstva, pa se njegovim ispunjenjem Judina funkcija u kontekstu knjige kao cjeline privodi kraju. Ono definiše Judin identitet do te granice da sam postaje svjestan da za njega budućnost više ne postoji.

Ništa više nema u Judi. Ništa u „Čuvaru istine“, Judi „Neka se zbude Pismo“. Prazan, istrošen je Juda „Krpelj“. Ima li što u Judi „Izdajniku“, u Judi „Spasitelju“? Ima li što u novom Judi, pošto je istekao stari? Nema.

Ni stida, ni gordosti, ni panike, ni osionog samopouzdanja; ni žaljenja, ni bezdušnosti; nema prošlosti ali ni budućnosti. Nema više Pisma, ali gde je sloboda zauzvrat? Bez nade je i bez tereta njene odsutnosti, bez zadovoljstva i bez stida što je izostalo, bez odbrane i bez potrebe da je podigne. Ni vere, ni bezverja; ni vlasti, ni bezvlašća; ni trijumfa, ni poraza. Nisam ni vruć, ni studen; nisam ni moker, nisam ni suv. Ništa nema u Judi. Čak ni praznine, manje od praznine. Ništa. Manje od ravnodušnosti. Ništa. Manje od odsustva. Ništa. Manje od ničeg. Ništa. (Pekić: 320)

Svjestan da je izvršio sve što je Pismo proricalo, Juda nastavlja da tumara Jerusolimom, još jedino zainteresovan za ishod Hristovog suđenja. Dok u gradskoj vijećnici traje Isusov proces, Juda pronalazi apostole kako stoje ispred obližnje klanice. Smještajući prve Hristove učenike u takav prostorni kontekst, Pekić već na početku priče o Judinom kraju suptilno nagovještava njihovu poziciju dželata Judine sudbine. Licemjerstvo njihovih postupaka se ogleda u održavanju distance od sedam koraka u odnosu na Judu (*...rastojanje koje je Mojsije propisao za opštenje sa gubavcima i anatemisanima.*) (Pekić: 322), i istovremenoj himničkoj glorifikaciji Judinog čina izdaje. U daljem razgovoru koji je započeo slavljeničkim pozdravima upućenim Judi, Petar u ime apostolske grupe zahtijeva od Jude da se ubije zbog svojih grijehova. On svoje zahtjeve opravdava posljednjim Hristovim riječima upućenim Judi (*TEŠKO ČOVEKU KOJI IZDA SINA BOŽJEG, BOLJE BI BILO DA SE TAJ ČOVEK NIJE NI RODIO.*) (Pekić: 312), i višem cilju očuvanja vjere kroz pravični čin stradanja Spasiteljevog izdajnika. Judina djelovalačka zaostavština se na taj način fundamentalno mijenja. Od najvećeg branioca i čuvara nove vjere predodređene Pismom, Juda postaje anatemisani simbol izdaje.

Na fonu razvoja Judine lične drame odvijaju se zaključni taktovi Hristovog procesa, krunisani raspećem. Najveći ironijski obrt se stvara u trenutku kada apostol Petar razloge za Judinu smrt opravdava Isusovim riječima, pa ako je Juda postavljen kao onaj koji je direktno uputio Isusa u neminovnu smrt, po istoj logici i Isus postaje neposredno odgovoran za Judinu smrt. Sudbinski paradoks Juda verbalizuje riječima:

– *Isus nije prorok. Isus je i sam reč proročka.*

Htedoh reći: „Delo moje“ i „delo Judino“, ali oćutah. (Pekić 325)

Svi ostali apostoli se ponašaju u okviru svojih klasifikacionih polja. To se u prvom redu odnosi na Petra, koji inicira razgovor sa Judom i saopštava mu šta treba da čini. U tom smislu, *Smrt na Hinomu* stvara još jednu korelativnu vezu sa *Čudom u Kani*, pri čemu dopunjava početnu karakterizaciju Petra kao prvog među dvanaesticom apostola, temelja crkve i vođe prvobitne hrišćanske zajednice. On u ime pravde preuzima ulogu nasljednika Isusovog učenja i tumača Pisma, pri čemu prikriva lične razloge ostvarene u želji za vlašću, a nagoviještene u ranijoj epizodi kada se prvi od svih nudi Hristu da preuzme njegovu ulogu nakon raspeća.

– *„Neka dani njegovi budu kratki, i vlast njegovu neka dobije drugi.“*

Ti, Petre, ti kurvin sine! Ti si taj drugi vlastodržac.

– *„Neka mu uzme dužnik sve što ima, i neka razgrabe tuđini muku njegovu.“*

Delo hoće da mi otmu kurvini sinovi, da mi zagade žrtvu, da se kurvini sinovi goje od moje muke, i da kao gotovani planduju na veri mojoj neizmernoj? (Pekić: 327)

Smrt na Hinomu na širem planu knjige kao cjeline tretira i finalizje još jednu temu značajnu za opšte aksiološko uređenje svijeta *Vremena čuda*. U pitanju je tema slobodnog izbora i djelovanja i ideološkom okviru svijeta nad kojim upravlja totalitarni autoritet Pisma. Na primjeru Jude Iskariotskog, najstabilnijeg i permanentnog čuvara i tumača Pisma, najbolje se ogleda ovako postavljena logika svijeta. Do istog saznanja Juda dolazi nakon što se od njega zahtijeva da umre zbog toga što je izdao Hrista. Jedinu slobodu izbora u tumačenju proročanstva Juda vidi u odabiru tačnog lokaliteta i vremena sopstvene smrti, dok su sve ostale pojedinosti cjepidlački uređene. Takva spoznaja ga ćera da preispituje sve njegovo predašnje djelovanje u okviru apostolske grupe, te smisao same vjere i bilo kojeg pojedinačnog postojanja u njoj.

...Ništa se ne dešava što ne treba da se desi, ništa nije što ne treba da jeste. Ničeg novog nema pod kapom nebeskom, veli Kohelet, sve je smišljeno, pa prema tome bilo i dogođeno.

Nemoj živjeti, čovječe! Čemu? Umesto toga sriči Bibliju, pročitavaj proroke, poj psaltir! Kad ćeš se roditi, kazao je Jeremija. Kako ćeš živjeti, o tome se pobrinuo Isaija. Smrt ti je pripremio Zaharije. Muke nabrojao Joilo. Ovamo te gurnuo Amos, onamo Avdiye. Ovuda ćeš proći, jer tako hoće Jezikilj, tamo kud smeras nećeš stići, jer to Danilo izričito zabranjuje u tom i tom proročanstvu, u toj i toj glavi, u tom i tom stihu. Izdeljan si ne prema ocu ili majci, nego prema Osiji, a Jona i Miheja su te zajedničkim trudom saobrazili svojim potrebama. Kad podigneš ruku, jedino je neizvesno da li je to prorekao Naum ili Avakum, kad se spotakneš, naći ćeš tu scenu podrobno opisanu kod Sofonija ili Ageje, kad kineš, prevrni časkom knjigu proroka Malahija, pa ćeš naći gde kaže: „I tada kinu.“ (Pekić: 335–336)

Pismo mu propisuje anatemu. Prerušena u Božiju objavu, savjest ga huškački ćera u smrt (*Na drvo, Judo, na drvo, riče Bog probijajući se silnom vikom kroz prašumu moje kuknjave, kroz telo Judino, koje se nošeno kletvama i bacano pogrđama valja preko doline Hinom.*) (Pekić: 338), a apostoli poput stražara i egzekutora ga u stopu prate i zatvaraju svaki izlaz iz Jerusalima kojim bi mogao da pobjegne.

Znam da me uhodite. Zar mislite da nisam video Zavedejeve sinove kako čuče u kamenjaru iznad doline Hinom i kako me, ne prilazeći, cele noći prate? Voleo bih da sam mogao videti njihove njuške dok su me gledali kako biram drvo, vezujem omču, dovlačim kamen oslonac, a zatim sve ostavljam i vraćam se u Jerusalim!

Ni u gradu me ne ispuštaju iz vida. Zar taj ološ očekuje da ću se obesiti samo njemu za volju, i za volju njegovih suludih proroka koji su mi sve do sada slepo služili? Neka me uhode, neka čekaju. Šta Juda mari?

Vučem za sobom te dve debele senke. Rasprostirem ih oko sebe, kud god krenem, bacam ih gde god stanem da predahnem. Pođem li napred, srešću Jovana, vratim li se, tu je Jakov; skrenem li desno, čeka me Jakov, levo udarim na Jovana. Nema ulice bez Voanergesa, nema vidika sa koga me ne bi dočekala njihova pljosnata, šakački bezizrazna lica. (Pekić: 339–340)

Za Judu izlaza nema: na gradskim kapijama stražare apostoli, a sva vrata unutar grada su za njega zatvorena, suprotno učenju koje je preko Hrista propovijedao. Jedina otvorena vrata su vrata javne kuće đe, u nedostatku izbora, traži utočište kod Marije Magdalene. Opterećena ispravljanjem čudotvorne nepravde koju joj je Hrist na Judin nagovor načinio, Magdalena dopušta apostolima da ga odvedu. Time Juda konačnu predaju doživljava u bordelu, čime se završava njegova ispovijest. Blagajnička knjiga ostaje na Marijinom krevetu, a apostoli ga odvođe do hinomske doline smrti (*Predanja tvrde da je u toj sivoj, nagoj pustolini kapija pakla...*) (Pekić: 334), đe mu Petar stavlja omču oko vrata.

Isto proročanstvo koje je sam pronašao i protumačio; proročanstvo koje ga je primoralo na izdaju svog Učitelja, sada se dosljedno ostvaruje i na njemu samom tako što jedan od apostola petom gura kamen na kojem je bio oslonjen na vješalima. Za razliku od Hristove smrti u kojoj je ovaploćen smisao čitave vjere (*Ali Hristova smrt je imala nekog smisla. Judina smrt nema smisla. Judina smrt je običan čef.*) (Pekić: 337), Judina smrt neće izazvati nikakvu reakciju prirode. Svijet će ostati nepromijenjen i nijem.

Kad je izdahnuo, veoma brzo uostalom, zemlja se nije zatresla.

Bila je mrtva još pre njega. (Pekić: 348)

Smrt na Hinomu tako zaključuje Judin životni put, osvjetljujući njegove postupke kroz drugačiju optiku, pri čemu se sve uzvišene kategorije na kojima je njegova vjera bila utemeljena same u sebi urušavaju, ogoljavajući besmisao njegove egzistencije. U isto vrijeme i vođa i žrtva, Juda ostvaruje Isusovu sudbinu uspješnije od samog Spasitelja.

Literatura:

- Bahtin, Mihail. *O romanu*. Prevod: Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit, 1989.
- Bahtin, Mihail. *Problemi poetike Dostojevskog*, Prevod: Milica Nikolić. Beograd: Zepter Book World, 2000.
- Bal, Mike. *Naratologija – Teorija priče i pripovedanja*. Prevod: Rastislava Mirković. Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 2000.

- Lotman, Jurij M. *Struktura umetničkog teksta*. Prevod: Novica Petković. Beograd: Nolit, 1976.
- Marčetić, Adrijana: *Figure pripovedanja*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 2003.
- Pekić, Borislav: *Vreme čuda*. Beograd: Laguna, 2012.
- Petković, Novica. *Elementi književne semiotike*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 1995.
- Petković, Novica. *Od formalizma ka semiotici*, Beograd; Priština: Bigz; Jedinstvo, 1984.
- Uspenski, Boris A.(ndrejevič): *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*. Prevod: Novica Petković. Beograd: Nolit, 1979.
- Ženet, Žerar: *Figure V*. Prevod: Vladimir Kapor. Novi Sad: Svetovi, 2002.

Milan MARKOVIĆ

THE POWER OF THE SCRIPTURE IN *THE DEATH IN THE VALLEY OF HINNOM*

In the present paper, contained in the master thesis *De(con)struction of the myth in Pekić's Time of Miracles*, the author analyses a short story titled *Death at Hinnom* as a separate text, but also as an element of a broader systems of organization, where *Time of Miracles* can be interpreted as a comprehensive unit. The interpretation was carried out by means of combined introspective method, with a special emphasis on theoretical discoveries of narratology and semiotics. The short story titled *The Death in the Valley of Hinnom* was narrated inherently from the centre of Christ's teachings and faith, from the perspective of one of the Christ's closest disciples. Judas Iscariot, who was so far treated specifically as a marginal figure, was presented with an opportunity to independently explain his position as a permanent guardian of faith and a sole interpreter of the Scripture, whereas the general determinism of the biblical canon makes him the greatest victim of the new faith. ^[1]

Key words: *The Death in the Valley of Hinnom*, *Time of Miracles*, scripture, narrator, chronotope, border, organization of narrative material

UDK 821.163.4:32.019.5(497.16)"1941/1945":929

Petrović Njegoš P. I

Izvorni naučni rad

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

KORIŠĆENJE NJEGOŠEVA LIKA I DJELA U CRNOJ GORI KOD OKUPATORA I KVISLINGA U TOKU DRUGOGA SVJETSKOG RATA

U radu se analizira razina upotrebe lika i djela Petra II Petrovića u propagandi i diskursu vlasti u Crnoj Gori od 1941. do 1945. godine. Njegoš, kao jedna od najvažnijih ličnosti za crnogorski i južnoslovenski prostor, koja je svojim bogatim djelom ostavila velikoga traga u kulturnoj memoriji zajednice, našao je široku primjenu u promociji vlasti.

Ključne riječi: *Njegoš, propaganda, upotreba, ideologija, okupatori, kvislinzi.*

Nakon šestoaprilskega napada sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju i jedanaest dana rata ona će kapitulirati. Njena teritorija uglavnom je izdijeljena između okupatora, a na jednome njezinu dijelu nići će kvislinške tvorevine. Crnogorski prostor potpao je pod protektorat Italije koja je imala plan da iskoristi nezadovoljstvo Crnogoraca Kraljevinom Jugoslavijom i Podgoričkom skupštinom te na osnovu toga rehabilituju Kraljevinu Crnu Goru s dinastijom Petrović na čelu. Svoje saveznike našli su u dijelu redova Crnogorske stranke, tzv. federalista koji su uz komuniste bili najjača opozicija režimu u Crnoj Gori do 1941. Italijani su svoju vlast organizovali preko Civilnoga komesarijata koji je trebao pripremiti skupštinu na kojoj bi se donijele odluke o restauraciji crnogorske države. Kao zemlja koja na svome dvoru ima odivu Petrovića, Italija će retorički držati do dinastičkih veza ističući prijateljstvo s Crnom Gorom. Preko svojih saveznika-satelita pokušaće da se Crnogorcima predstavi kao neko ko će paziti i njegovati narodnu tradiciju. Jedna od prvih manifestacija koja je organizovana nakon okupacije bilo je proslavljanje Đurđeva-dne, krsne slave dinastije Petrović-Njegoš, koja nije obilježavana 22 godine.¹ Biće pokrenut i list s imenom staroga crnogorskog medija *Glas Crnogorca*, koji će s manjim prekidima izla-

¹ *Glas Crnogorca*, 18. maj 1941, str. 3.

ziti do kapitulacije Italije. Na Petrovdanskoj skupštini, 12. jula 1941. godine, predstavnici Crnogoraca u talijanskoj režiji donijeli su odluku o uspostavljanju crnogorske države. Već šutradan, po direktivama dobijenim iz Sovjetskoga Saveza, crnogorski komunisti predvođiće najmasovniji antifašistički ustanak u porobljenoj Evropi. Ustanci će polako nicati i u ostalim djelovima Jugoslavije. Nakon nekoliko sedmica uspješnih borbi i uspostavljenih slobodnih zona pod kontrolom ustanika, uslijediće jak odgovor Talijana koji će ubrzo povratiti vlast i umjesto Civilnoga komesarijata zavesti vojni režim. U novonastalim okolnostima, đe su komunisti postali glavna prijetnja fašističkim vlastima, Talijani će početi da okupljaju antikomunističke snage, u prvome redu novoformirane četničke jedinice – čuvare tekovina Kraljevine Jugoslavije, koje će u Crnoj Gori biti udarna igla fašističkih akcija. Snaga ionako podijeljenih crnogorskih federalista biće od manjega značaja za njih, ali će se i njihove jedinice snabdijevati talijanskom pomoći i učestvovati u gušenju antifašističkoga pokreta. U takvim uslovima u propagandi koju je finansirala Italija naći će se mjesta i za Petra II Petrovića-Njegoša. Iako se nije mogao uklopiti u korporativističku ideologiju fašizma, Njegoš će se iskoristiti u satanizaciji komunističkoga pokreta od strane talijanskih kolaboranata. *Glas Crnogorca*, prozelenaško glasilo u toku 1941. godine, postaće od januara naredne godine pročetnički medij s veoma izraženom antikomunističkom i fašističkom retorikom.

Jedan od prvih tekstova koji kontekstualizuju situaciju kroz korišćenje Njegoša pojavljuje se u prvome broju *Glasa Crnogorca* za 1942. godinu, naslovljen „Spasavajmo naciju“.² Nakon što je osudio Trinaestojulski ustanak autor u svoje antikomunističke konstrukcije umeće poznate Njegoševe stihove: „Pružena nam je bila sjajna mogućnost da odigramo ulogu čuvara naše srpske rase, usred svjetske kasapnice, da mirno sačekamo kraj obračuna među velikanima i da po Njegošu ‘Sačuvamo sjeme u odive!’ – spasavajmo naciju od nas samih, od naših zabludenih sinova, od Njegoševih vještica koje kažu: ‘Zla mrznome činit ne možemo / a ko nam je mio ili svojta, / Trag po tragu njegov iskopamo!’“ Dakle, karakteristična politika čekanja (ili čučavca, kako su je pogrdno nazivali komunisti) Ravnogorskoga pokreta ratnoga zločinca Draža Mihailovića, da se rat riješi na inostranome frontu kako bi se sačuvala „biološka supstancija srpstva“, biće prenesena kroz stihove iz *Gorskoga vijenca*. Motivi iz Njegoševa djela koji sežu do srednjega vijeka, kao što su „vještice“ i „Kosovo“, ili pak novovjekovna „istraga“, postaće paradigma za tumačenje zbivanja u ratu koji je nagovijestio nuklearno doba. Kao pravi *montagemaker* u takvoj vrsti propagande pokazaće se pravoslavni prvak Joanikije Lipovac, mitropolit koji je dočekaio i pozdravio fašiste nakon Aprilskoga sloma. Heu-

² Argus, „Spasavjmo naciju“, *Glas Crnogorca*, 1./14. februar 1942, str. 1.

ristička osnova profašističkoga djelovanja u Crnoj Gori biće izuzetno obogaćena njegovim radom. On će nastaviti tradiciju dobrih odnosa pravoslavnoga i katoličkoga sveštenstva s okupatorima, začetu tokom Prvoga svjetskog rata. Gotovo u svakom svom medijskom pojavljivanju Lipovac će posezati za Njegošem. Demagoške karakteristike Nikolaja Velimirovića posjedovao je i on. Njegovi govori biće šablonski – nekoliko citata iz Biblije, nešto Njegoševih najpoznatijih stihova, a onda poruke koje idu u korist okupatorskome režimu. U čestitki povodom srpskoga praznika Savindana, koju je uputio građanima, mitropolit kroz Njegoša pripovijeda o Savi Nemanjiću.³ Tako je Njegoš došao u dodir sa srpskim svetiteljem iako ga ni u jednom svom pismu ili književnom djelu nije pomenuo⁴, o kojemu je Velimirović izjavio: „Ipak se mora odati priznanje sadašnjem njemačkom vođi Adolfu Hitleru, koji je kao prost čovjek, shvatio da je nacionalizam bez vere jedna čista anomalija, jedan hladan i nesiguran mehanizam. I evo u XX veku on je došao na ideju Svetog Save i poduzeo u svome narodu onaj posao koji priliči svetitelju, geniju, heroju. A nama je taj posao svršio Sveti Sava. Otuda je nacionalizam srpski kao stvarnost, najstariji u Evropi.“⁵ U propovijedi povodom pravoslavnoga praznika Uskrsa Joanikije najoštrije osuđuje 13. jul i govori u duhu četničkoga vojvode: „Posljednjih sedmica počeli su ubijati sve one koji neće da se učlane u komunističku stranku. I ubijali su i ubijaju ne samo ljude, već i žene, starce i djecu. Okrvavili su, dakle, ruke bratskom krvlju. U našim krajevima zavladała je tako strašna nesreća, narod je na takvim mukama, da će se na ovo doba kroz vjekove primjenjivati Njegoševe riječi: Bješe oblak sunce uhvatio / bješe goru tama pritislula / pred oltarom plakaše kandelo, / na gusle se strune pokidale, / sakrile se vile u peštere, / bojahu se sunca i mjeseca.“⁶ U istome broju *Glasa Crnogorca* đe je objavljena ova propovijed štampan je i tekst koji slavi hiljadugodišnje prijateljstvo između Crne Gore i Italije. U njemu se kaže da je Vladika Rade bio rado viđen gost u toj zemlji, da mu se jako dopadala njena kultura, gostoprinstvo i simpatije koje je gajila prema Crnoj Gori.⁷

Sumrak ličnosti jednoga mitropolita ostvariće se prilikom posete glavnoga talijanskog zapovjednika u Crnoj Gori Pircija Birolija Manastiru Ostrog. Lipovac će ga u Gornjem manastiru pozdraviti riječima: „Mi smo maleni,

³ *Glas Crnogorca*, 15./28. februar 1942, str. 1.

⁴ Danilo Radojević, „Njegoš nikad nije spomenuo Savu Nemanjića“, *Monitor*, 22. 2. 1991, 38;

⁵ Citirano po: Dragan Koprivica, „Antifašizam u Crnoj Gori – suštinska vrijednost ili predizborni trik?“

⁶ <http://gong.hr/hr/dobra-vladavina/europska-unija/antifasizam-u-crnoj-gori-sustinska-vrijednost-ili-/> Pristupljeno: 2. 10. 2016.

⁷ *Glas Crnogorca*, 22. mart/4. april 1942, str. 9.

⁸ M. M., „Hiljadugodišnje prijateljstvo Crne Gore i Italije“, *Glas Crnogorca*, 22. mart/4. april 1942, str. 5.

siromašni i neznatni, po riječima Njegoševim ‘Jedna slamka među vihorove’ ali ljubitelji istine i pravde (...) Vaša Ekselencijo, u ime bratstva svete obitelji Ostroške, sveštenstva i naroda Bogom spasavane Mitropolije crnogorsko-primorske, pozdravljam vas sa pozdravom: Dobro nam došli.”⁸ Lipovac je to-plorječivost nastavio u Donjem manastiru, đe je bio priređen svečani ručak. Čak je, kako prenosi *Glas Crnogorca*, pozdravnu riječ uputio na talijanskome jeziku.⁹ Nakon panegirika talijanskome vojnom režimu i iskazivanja zahvalnosti što je opštenarodni ustanak ugašen, uz nekoliko negativnih atributa na račun partizana, mitropololit je nazdravio Biroliju i njegovim uvažanim saradnicima, a potom nastavio: „Pijem braćo u zdravlje našega dragoga brata đenerala Blaža Đukanovića, komandanta nacionalnih trupa u Crnoj Gori, junaka i viteza, koji nalazeći se na neodložnom službenom putovanju u Sandžaku, nije mogao danas posjetiti s nama Sveti Ostrog, već je odredio svoga izaslanika hrabrog pukovnika brata Baja Stanišića, u zdravlje junaka i vitezova njegovih saradnika, koji predvode junake; u zdravlje, braćo, svih vas i u zdravlje mučeničkoga, krstonosnoga našega naroda. ‘*Vozljubim drug druga*’ Ljubavi nas uči Gospod Isus Hristos, ljubavi nas uči Sv. Sava, a oni su vođe... / Bože dragi, koji sve upravljaš... / Provedri mi više Gore Crne, / Uklon’ od nje munje i gromove / i smučeni oblak gradonosni.“

U prookupatorskome diskursu i medijskoj kampanji najzanimljivije je umetanje teze, u stvari dovođenje u vezu „istrage poturica“ s borbom protiv komunizma. Mit iz *Gorskoga vijenca* predstavljan kao sveta istina, skoro vijek kasnije, ponovo je trebao odigrati istu ulogu – regrutovati masu. Između ostaloga, internacionalizam promovisan među komunistima i nepostojanje religijskih prepreka za inkluziju muslimana u partizanske redove mnogo je smetao uskonacionalističkoj i antimuslimanskoj ideologiji četničkoga pokreta. Zato je Njegoš trebao da opomene narod na pogrešnost komunizma, kako bi kolaboracija s okupatorima dobila istorijsku samopotvrdu. Prva paralela između „istrage“ i antikomunističke borbe načinjena je u tekstu „Zlu se svakom na put stati mora.“¹⁰ Nakon banalnih i vidno protivislamskih redova nakalemljenim na Njegoševe stihove, potpisnik teksta pravi pohvalu „istrazi“. Upoređujući širenje islama s komunizmom, dalje kaže: „Isti primjer imamo sada kada Crnogorski komunizam (bolje reći: ‘Crnogorski glupizam’) propovijedajući poslastice korišćenja tuđe imovine, kolhoza, slobodne ljubavi i 5 sati dnevnoga rada te propovijedajući rajski život dovodi u oprečnost ono što su zdravi razum i narodne potrebe stvorili. I tom načinu je skovan krvavi

⁸ *Glas Crnogorca*, 7./20. oktobar 1942, str. 1.

⁹ Isto, 3.

¹⁰ P. M. Lazina, „Zlu se svakom na put stati mora“, *Glas Crnogorca*, 22. februar/7. mart 1942, str. 7.

mač da se razmane i očisti sve nezdravo što uništava ponosno crnogorsko ime, da se odrežu te nezdrave i neizvodljive ideje u Crnoj Gori – isto kao što su istrijebljeni poturčenjaci.“¹¹ Glavni štab komunističke vojske upoređen je s vješticama iz *Gorskoga vijenca* – on muti Crnogorce da se međusobno zavađe. „Uzbunili“ su omladinu, podveli je i odveli od autoriteta i zdrave svijesti. Zato, „napojmo se Njegoševim duhom, neka bi on vaskrsao kao slavan ovjenčani crnogorski duh naših pradjedova... (stihovi)... Okupite se Crnogorci i probudite iz mrtvila i učmalosti. Trijebite ‘poturčenjake’ modernog vijeka, ne umirite podtrbuške od šake manijaka. Na pomolu je novo doba, novi ‘Gorski vijenac’ – vežite se zakletvom serdara Vukote... (zakletva)“¹² Kreator ovakvih formulacija zaista je cijenio Njegošev rad, ali ga izgleda nije razumio. Nekoliko brojeva nakon ovoga, on nastavlja *ponjogošenje* svojih proosovinskih stavova. U tekstu „Odbranimo se“ komunisti se optužuju za širenje nemorala i gnusne zločine. Govori se o tobožnjem otvaranju javnih kuća na partizanskoj teritoriji, silovanjima koja čine komunisti i ubistvima devojaka i žena koje ne žele imati „druževski“ seks. Na kraju se potpisnik pita: „Pa jeli naša dužnost da gledamo to, i da čekamo da na nas dođe red jednog dana? Zar da trpimo tirjanstvo? Al tirjanstvu stati nogom za vrat / Dvesti ga k poznaniju prava / To je ljudska dužnost najsvetija. Valja ići i tirjaninu dokazati ‘poznanije’ prava pa bilo milom ili silom.“¹³ Interesantan je i jedan „istorijski“ napis u kom je dat pregled života vladike Danila Petrovića – samo par rečenica iz njegove biografije, a onda više od tri četvrtine posvećeno „istrazi“ i njezinu značaju. Na kraju teksta je konstatovano: „Istorija se zaista ponavlja. Eto, došlo je do toga da se i godine 1942, nakon punih 235 godina, Crnogorci podižu da pomeđu sebe istraže izrode.“¹⁴ Tako je u javnome mnjenju stvarana klima osmansko-crnogorskoga rata, koji je u narodnoj svijesti imao duboke korijene. Kao svaki totalitarno-korporativni sistem, tako je i ovaj manipulisao istorijom, stavljao je u službu svojih ekspanzionističkih planova, dajući borbi povijesni legitimitet.

Kao i okupator iz prethodnoga svjetskoga rata, i Talijani su imali svoju epizodu s Njegoševom grobnicom. U jednoj salvi talijanske artiljerije oštećena je bila kapela na Lovćenu. Znajući koliko to može da škodi njihovoj stvari u Crnoj Gori i kako bi prenebregnuli kontrapropagandu, Talijani su odmah izdali saopštenje za javnost, štampano na naslovnici *Glasa Crnogorca*: „U varoši kruži glas da je artiljerija juče razorila grobnicu vladike Rada. Ovaj glas, međutim, odgovara istini samo u toliko, što je jedno zalutalo tane, prilikom ispitivanja

¹¹ Isto.

¹² Isto.

¹³ P. M. Lazina, „Odbranimo se“, *Glas Crnogorca*, 29. mart/11. april, str. 5.

¹⁴ *Glas Crnogorca*, 1./14. mart 1942, str. 5.

jednoga oružja, palo u blizini grobnice vladike Rada. Grobnica nije razorena, te se može dobro vidjeti takođe i sa samoga Cetinja. Nije isključeno da je tane moglo prouzrokovati izvjesnu štetu. U svakome slučaju radi se tu samo o nesrećnome slučaju, koji je nemio ne samo Crnogorcima, nego i Italijanima, koji gaje kult herojskih uspomena i svetinja tradicije ma kojega naroda. Šteta, koja je slučajno i eventualno zadana grobnici, biće smjesta nakon što bude ustanovljena popravljena brigom italijanske vlasti.¹⁵ Znajući koliko crnogorski narod poštuje kult lovcenskoga pjesnika, Talijani su mnogo pažnje poklanjali njegovanju njegova lika. Ahil de Paolis držao je predavanja o kulturnim vezama između Crne Gore i Italije za vrijeme Njegoševe vladavine.¹⁶ U *Durmitoru* je objavljen veliki broj članaka o Petru II, njegovu stvaralaštvu i značaju. Poalis je upućivao i na opise Italijana u *Gorskome vijencu*, koji je, interesantno, još 1939. godine doživio svoj treći cjeloviti prijevod na talijanski jezik.¹⁷

Do kraja talijanske okupacije u Crnoj Gori doći će jeseni 1943. godine, pošto je nekoliko mjeseci nakon savezničkog iskrcavanja kod Ancija, Italija primorana na kapitulaciju. Posljednji tekst u kojem će se koristiti Njegoš lik pod talijanskom okupacijom objavljen je avgusta te godine. „Pismo duhu Njegoševom“ koji potpisuje izvjesni Vojvoda A. najinteresantniji je vid zloupotrebe Njegoševa lika i djela u kontekstu aktuelnih dešavanja. Autor se tekstom direktno obraća pjesniku, žalosnim tonom konstatujući da je bio u pravu kad je rekao „o kukalo sprstvo ugašeno“. Nesloga narodna je u stvari kriva za takvu svakodnevicu đe brat brata ubija. Potom je antiislamske stereotipe iz prošlosti prenio na sadašnjicu, a Njegoševo djelo počeo interpretirati u ravni koja je ideologiji četničkog pokreta potpuno odgovarala: „Ti znaš da smo, za tvoje vrijeme i nešto prije tebe, napunili muslimanima naše krvi i naše kosti Podgoricu, Nikšić, Hercegovinu, Bosnu, Rašku i Metohiju. Ti si kroz svoj *Gorski vijenac*, *Čardak Aleksića* i druga tvoja djela teško zagrmio protiv izroda i otpadnika, ali uzaludno. Žigosane poturice, vođene novim Brankovićima, danas predaju ognju i maču žalosne ostatke srpskog naroda. Bije nas kusi i repati, bije nas svako ko do nas dođe, bez ikakve odgovornosti i kao po nekom krvavom pravilu. Ali najteže naše rane, najkrvavije, najdublje i najstrašnije jesu one, koje nam bestijalno zadaju naši propali sinovi, pljujući našu krv, naciju, vjeru, Boga i našeg čestitog cara Laza (...) Srpskog naroda svakim danom je sve manje i manje (...) a narod, nesretni narod, još uvijek ne vidi ono što si ti Sveti Vladiko vidio i kazao prije sto godina“.¹⁸

¹⁵ Isto, str. 1.

¹⁶ Ahil de Paolis, „Istorijski odnosi između Crne Gore i Italije“, *Durmitor*, 1943, br. 2, str. 1–6.

¹⁷ Vesna Kilibarda, *Njegoš i Italija*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2014, str. 233.

¹⁸ Vojvoda A, „Pismo duhu Njegoševom“, *Glas Crnogorca*, br. 142 (18. 8. 1943), str. 2.

Talijansku vojsku su septembra 1943. godine zamijenile njemačke trupe koje su odmah počele zavoditi oštre mjere. Jedna od prvih akcija svakako je bila okupljanje antikomunističkih snaga iz redova četničkoga i federalističkoga pokreta, dotad lojalnih Talijanima. Pokrenut je *Crnogorski vjesnik*, glasilo u kome će se promovisati otvoreni nacizam i glavni razglas za domaće kvislinge. Već u prvome broju Miomir Dubak u tekstu „Na okup za spas“ poziva narod na beskompromisnu borbu protiv komunista. Matrica pisanja ratnih tekstova biće prenešena iz protalijanskoga *Glasa Crnogorca*. „Na okup“, grmio je Dubak, „na okup narode Lovćenskog genija, protiv šumskih avanturista, koji su odgovorni, bez obzira dali nose petokraku ili grb, za veliku kosturnicu (...) Na okup vitezovi 'mrijet naviknutih'“. ¹⁹ Autor poziva narod da pronosi spasonosnu misao o radu, redu i miru, kako ga ne bi stigla Njegoševa kletva „A ko izda onoga te počne, / Svaka mu se stvar skamenila! / Bog veliki i njegova sila / U njivu mu sjeme skamenio...“. U nekoliko narednih brojeva Dubak će pisati o Njegošu kao o najvećem sinu Crne Gore koji je razumio sve narodne potrebe, pa i ove današnje. ²⁰ Ono oko čega su se sukobili nacistički partneri – velikosrpski promoteri i dio crnogorskih federalista bilo je pak isticanje Njegoševa identiteta. Zato je zastupnik druge struje Milivoje Matović pisao o Njegoševu nacionalizmu, stavljajući ga u kalup promotera crnogorskoga nacionalizma. Matović tvrdi da je malo onih „koji su iskreno i bez tendencija prikazali Njegoša u njegovim idejnim stremljenjima“ i da su velikoga pjesnika uglavnom prikazivali kao velikoga Srbina, dok su njegovo crnogorstvo prećutkivali i time „ovog velikog sina Crne Gore“ neopravdano otuđili od svoga naroda i otadžbine. ²¹ U svojim feljtonima pozivaće se na stihove iz *Gorskoga vijenca* u kojima Petar II pokazuje crnogorski identitet. Na osnovu toga Matović je utvrdio da Njegoš u svome djelu time Crnoj Gori i crnogorstvu plete najljepši nacionalni vijenac; dok je posveta Prahu Oca Srbije – Karađorđu, u stvari težnja da se izmire crnogorstvo i srpstvo, te ih je takve „kao nerazdvojne“ ostavio budućim generacijama. ²²

Iako može djelovati nevjerovatno, Njegoš je poslužio i za promovisanje nacionalsocijalizma. Mnogi velikosrpski, rasni propovjednici koji su promovisali nacizam ili ljotićevisko-nedićevske teze o srpskome narodu pokušavali su istoriju Srba interpretirati u duhu ideologije koja ih je finansirala. Jedan od takvih bio je političar M. Spalajković, bivši ministar u Kraljevini Karađorđe-

¹⁹ Miomir Dubak, „Na okup za spas“, *Crnogorski vjesnik*, br. 1, 2.

²⁰ Videti: Miomir Dubak, „Mi kroz prizmu Petrovića“, *Crnogorski vjesnik*, br. 5 (13. 11. 1943), 3; br. 7 (20. 11. 1943), 3.

²¹ Milivoje Matović, „Njegošev nacionalizam – crnogorstvo i srpstvo“, *Crnogorski vjesnik*, br. 19 (4. 3. 1944), 2.

²² Videti još: *Crnogorski vjesnik*, br. 20 (7. 3. 1941), 2; br. 21 (9. 3. 1941), 2.

vića, koji je Crnu Goru vidio kao srpsku Spartu i sveti alem-kamen srpstva, navodeći da ona kao takva ima i „izuzetnu nacističku vrijednost za Srpstvo“.²³ Crna Gora je u njegovoj vizuri sačuvala onu moralnu čistinu i „rasne osobine srpskog roda, onakve kakve su bile još prije Nemanjića. Religija te Crne Gore je svetosavsko pravoslavlje, a arhetip takvog Crnogorca je, zaključuje Spalajković, Bajo Stanišić. Spalajković je tvrdio da je u kultu Kosova smisao postojanja Crne Gore, Crnogoraca i njihove vjekovne borbe, pa je u skladu sa tim tvrdio da bi ‘bez Crne Gore duša Srpstva bila nepotpuna. Samo se iza nacionalnog genija Crne Gore mogao roditi ispolonski rapsod srpski – Njegoš’“.²⁴ Svoje nacističke teze ovaj srpski političar završio je konstatacijom da se nacionalni duh Srbije i Crne Gore sintetisao u kralju Aleksandru, pošto su u njemu pomiješani Karađorđe i Njegoš. Nekoliko mjeseci pred kraj okupacije u Crnoj Gori, septembra 1944. godine, kvislinzi će pokrenuti novine *Lovćen*. Predstavnik kvislinške vlasti (predsjednik Narodne uprave), velikosrpski nacionalista Lj. Vuksanović, pozivao je Crnogorce preko toga medija da ne pomažu komunistima. Apelovao je na njih, kako bi se spasio srpski rod, da se okrenu put Lovćena i Vračara i slušaju kako dva „velika i besmrtna prvosveštenika u zlatnim odorama“, Sveti Sava i Njegoš, služe bogu i blagosiljaju Srbe koji su ostali vjerni njihovu učenju a proklinju izdajnike i „odrode Srbinoe misli i čine pomen poginulim za Vjeru i Otačastvo.“²⁵ U prvome broju *Lovćena* na naslovnoj stranici nalazimo Njegošev portret i svečani tekst koji proslavlja devetnaest godina od izgradnje Njegoševe kapele na Lovćenu. Ono što je zanimljivo o odnosu samih okupatora prema Njegošu, jeste podatak koji nam donosi Mirko Banjević o tome da je Njegoševa Biljarda, u kojoj je bila smještena Cetinjska bogoslovija, za vrijeme rata pretvorena u konjušarnicu hitlerovske soldateske.²⁶ Od januara 1945. crnogorska teritorija bila je oslobođena, te time i završena epizoda Njegoševa korišćenja od strane okupatora i njegovih saradnika.

Bibliografija:

- Argus, „Spasavjmo naciju“, *Glas Crnogorca*, 1./14. februar 1942, str. 1.
- Danilo Radojević, „Njegoš nikad nije spomenuo Savu Nemanjića“, *Monitor*, 22. 2. 1991, str. 38;

²³ Dragutin Papović, „Nacizam u Crnoj Gori“, In: *Rani ratovi*, OKF, Cetinje, 2010, str. 99.

²⁴ Isto, str. 99–100.

²⁵ *Lovćen*, br. 1 (28. septembar 1944), str. 1.

²⁶ Mirko Banjević, „Uništenje kulturnih tekovina na Cetinju – zločini okupatora i domaćih izdajnika“, *Pobjeda*, 24. decembar 1944, str. 6.

- M. M., „Hiljadugodišnje prijateljstvo Crne Gore i Italije“, *Glas Crnogorca*, 22. mart/4. april 1942, str. 5.
- P. M. Lazina, „Zlu se svakom na put stati mora“, *Glas Crnogorca*, 22. februar/7. mart 1942, str. 7.
- P. M. Lazina, „Odbranimo se“, *Glas Crnogorca*, 29. mart/11 april, str. 5.
- Ahil de Poalis, „Istorijski odnosi između Crne Gore i Italije“, *Durmitor*, 1943, br. 2, str. 1–6.
- Vesna Kilibarda, *Njegoš i Italija*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2014, str. 233.
- Vojvoda A, „Pismo duhu Njegoševom“, *Glas Crnogorca*, br. 142 (18. 8. 1943), str. 2.
- Miomir Dubak, „Na okup za spas“, *Crnogorski vjesnik*, br. 1, str. 2.
- Miomir Dubak, „Mi kroz prizmu Petrovića“, *Crnogorski vjesnik*, br. 5 (13. 11. 1943), 3; br. 7 (20. 11. 1943), str. 3.
- Milivoje Matović, „Njegošev nacionalizam – crnogorstvo i srpstvo“, *Crnogorski vjesnik*, br. 19 (4. 3. 1944), str. 2.
- Dragutin Papović, „Nacizam u Crnoj Gori“, In: *Rani ratovi*, OKF, Cetinje, 2010, str. 99.
- Mirko Banjević, „Uništenje kulturnih tekovina na Cetinju – zločini okupatora i domaćih izdajnika“, *Pobjeda*, 24. decembar 1944, str. 6.

Internet izvori:

- Dragan Koprivica, „Antifašizam u Crnoj Gori – suštinska vrijednost ili predizborni trik“?
- <http://gong.hr/hr/dobra-vladavina/europska-unija/antifasizam-u-crnoj-gori-sustinska-vrijednost-ili/> Pristupljeno: 2. 10. 2016.

Boban BATRIĆEVIĆ

USE OF NJEKOŠ AND HIS WORKS BY OCCUPATORS AND QUISLINGS IN MONTENEGRO IN THE SECOND WORLD WAR

The paper analyses the level of use of Petar II Petrović and his works in propaganda and discourse of power in Montenegro from 1941 to 1945. Njegoš, as one of the most important figures for the Montenegrin and South Slavic area, who left a great mark in the cultural memory of the community with his works, found wide application in the promotion of power.

Key words: *Njegoš, propaganda, ideology, occupators, quislings*

UDK 821.163.4.09-31

Pregledni rad

Vedad SPAHIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet Univerzitet u Tuzli

vedad.spahic@bih.net.ba

TANJI KRAJ TELESKOPSKOG STIKA

O moralnim izvorima narativnog identiteta u romanu *Svi moji Zuvdije Hodžića**

Bog mora da je miran, kao da je Spinozin puki tok prirode.

Sve je ovo autobiografija, a ne filozofija.

Bertrand Russell

Zuvdija Hodžić, kao i većina bošnjačkih pisaca crnogorsko-sandžačkog porijekla, beskompromisan je sljedbenik esencijalističkih koncepcija sopstva. Mitološke apoteoze ljudskog života determiniranog patrimonijalnim korijenima i mističnim providencijalnim vezama sa zavičajnim iskonom u životnim kovitlacima za njega imaju vrijednost konstante. Periferni, liminalni i bastardni identitet rodnog Gusinja, u povijesno-memoarskom romanu (porodičnoj hronici) *Svi moji* promiče se u etički superiornu kulturno-identitetsku konfiguraciju utemeljenu na liberalnim tradicijama heterodoksnog derviškog pokreta bektašija, crnogorskom patrimonijalnom humanizmu (čojstvo) i gorštačkoj srođenosti sa prirodom ne samo kao modusom biološkog opstojanja nego i kao izvorom morala koji podržava dijalektiku jedinstva (u) različitosti.

Ideja obnovljenog dodira s prirodom, iscjeljenja antinomije između uma i čulnosti, prevazilaženja podjela među ljudima i stvaranja „zajednice komunikativnog djelovanja“ najbližije prijanja uz Habermasovu misao o moderni kao prerano napuštenom projektu. Tako dizajniranoj idejnoj agendi sam Hodžić postavlja neka za ove prostore tipična ograničenja. Sukladno općoj tendenciji definiranja vlastitog identiteta nasuprot nekoj drugoj grupi, kao suprotnost zavičajnima figuriraju (na periferiji humanuma) prostori u kojima nije sprovedena uspješna akulturacija

* Zuvdija Hodžić: *Svi moji*, OKF, Cetinje, 2016.

različitih identitetskih imputa. Primjer historijskog promašaja u tom pogledu predstavlja Bosna koju Hodžić percipira u imagoškim vidicima tamnovilajetskih stereotipa. Općenito, postmoderne narativne tehnike, koje preferira autor, nisu baždarene za dimenzije etičkog monumentalizma i 'velike priče' kakva je identitetski kult predaka.

Ključne riječi: *povijesno-memoarski roman, izvori morala, esencijalizam, identitet, stereotipi, postmoderne narativne tehnike*

U duhu Habermasova stava o moderni kao nepotrošenom projektu opsesivni poetički izazov jednog kruga južnoslavenskih pisaca s kraja prošlog i prvih decenija ovoga stoljeća, koji su već sveli ili svode svoje životne i stvaralačke bilance, bilo je traženje rješenja kako usvojiti postmoderne narativne tehnike a ne odreći se modernog svjetonazora, esencijalistički utemeljenih 'velikih priča' i intelektualnog misionarstva. Miloradu Paviću, Dževadu Karahasanu, Tvrtku Kulenoviću, Nedjeljku Fabriju... u takvim se nastojanjima dostojno pridružuje i crnogorsko-bošnjački pisac Zuvdija Hodžić. Postmoderne procedure koje su obilježile njegov prethodni, u kritici dobro primljeni, roman *Davidova zvijezda* – fragmentacija, tehnika montaže i kolaža, uvođenje dvojnika, mistifikacija vremena i narativnog prostora, meta i intertekstualnost, posezanje za provjerljivim i vakantnim citatima, intermedijalnost – prisutne su i u novom, povijesno-memoarskom romanu (porodičnoj hronici) *Svi moji*. U tom na prijelazu stoljećā poetološki konjuktornom ruhu pisac raspreda svoje dvije velike priče – estetsko-utopijski kult priče i pričanja u *Davidovoj zvijezdi* i identitetski kult predaka u *Svi moji*. Obje spadaju u krug tema potrage za sopstvom koja je u velikoj mjeri obilježila novovjekovnu kulturu.

Krug i vrludava linija

Dokumentarno podložena generacijska pripovijest, uz svu razgobljenost, fragmentarnost, umnažanja narativne perspektive, miksanja fikcije i fakata u vremenu i prostoru, morala je zadržati u znatno većoj mjeri no što je slučaj s prethodnim romanom elemente tradicionalnog pripovijedanja: lineararnost, sukcesivnost, mimetičnost i historičnost. Akcenat na svesremenosti priče kao antropološkog fenomena u *Davidovoj zvijezdi* učinio je, kako primjećuje Tatjana Bečanović, da „istorija se pojavljuje u diskontinuitetu, razbijena i dekonstruisana (...) tako da se u romanu, u krajnjoj instanci, briše oštra granica između antipodnih pojmova: istorije, to jest logosa, i priče, to

jest mitosa“¹ (Bečanović 2006: 122). Takvom u osnovi cikličkom konceptu povijesti kao stalnog vraćanja odnosno traženja sebe u prošlosti („Došao sam ovamo da bih se srio sa sobom...“, kaže junak po dolasku u Bagdad kao simboličko izвориšte priče i pripovijedanja) odgovarala je metafora kruga koji se i javlja kao organizacioni princip prološko-epiloške strukture *Davidove zvi-jezde*. Identitetskom pak narativu romana *Svi moji* primjerena je linearnost, kako u svom vertikalnom (vremenskom) tako i horizontalnom (prostornom) protezanju. Monumentalizacija prošlosti upisuje nepomirljivu razliku među epohama i generacijama² od kojih je svaka na svoj način velika i značajna, pa je u skladu s tim i umjetničko djelo spomenik koji otkriva bezvremeno biće povijesnog razdoblja kao takvog. Tok povijesti je linija, koja može biti vrludava, ali to ne mijenja karakter sukcesije; nova pokoljenja prošlost ne mogu ponoviti (Hodžić nije nostalgičan pisac!), mogu joj se samo diviti i učiniti sve da se potomci njima dive. U romanima cikličke koncepcije vrijeme se posuvraćuje na metaforičkoj osi – krug se zatvara analogijom sadašnjeg i prošlog. Pasatistički koncept *vice versa* funkcionira metonimijski i u idealnom slučaju ima strukturu i oblik teleskopskog stika, novi izdanci svojim su dimenzijama vazda u deficitu spram prethodnih, ali im ukorijenjenost u pripadnom biću obezbjeđuje uporište i snagu da u nemilosrdnom svijetu, u kome se samo produbljuje suprotnost između morala i 'napretka', podnesu sve veće izazove i savijanja. Ono što se ne pokida vrijednost je bez presedana dostojna divljenja. Moralni kriteriji su dobrota i čovječnost, a korelat osjećaja obaveze da se djela u skladu s njima jeste očekivanje slave i zahvalnosti od potomstva. Nije to,

¹ U tom smislu narativni tretman prošlosti u *Davidovoj zvijezdi* primjereniji je onom konceptu koji, u razumnoj mjeri, uključuje alteritet, tj. zauzimanje objektivizirajućeg odstojanja prema svom društvu, kulturi i povijesti, onog odstojanja koje moderni razvojni tokovi i podrazumijevaju, za razliku od romana *Svi moji* u kome gordi singularni glas odjekuje pejzažima lične i porodične prošlosti.

² Hodžićeva pripovijest generacijski se prenosi od onog koji je prvi „vjeru predaka zamijenio vjerom potomaka“, do mog đeda, Cuf-Alije, bektašijskog šejha, i oca Šeća koji je vjeru u Alaha zamijenio vjerom u ljude, koji nije ulazio ni u tekiju da zikri ni u džamiju da klanja, što je Cuf-Alija tumačio božjom voljom a ne insanovim grijehom“, pa sve do Zuvdije koga je „sudbina učinila piscem koji vjeruje da tim ispunjava svoj i preuzima očev dug“ (*Svi moji*, str. 8). Ovaj porodični rodoslov trebao bi, iz generacije u generaciju, potvrđivati najvažniju konstitutivnu odrednicu piščeva svjetonazora – slijeđenje unutrašnjeg glasa i podsticaja sopstvenog bića. Na tragu vjerovanja da je samoodređujuća sloboda ključ vrline, odluke i izbori predaka predstavljaju, dosljedno, autonomno stvorene forme u skladu sa kojima su živjeli, a pravilan (moralan!) odnos prema prirodnom poretku stvari svodi se na pitanje artikulacije našeg unutrašnjeg glasa. Po srijedi je, u stvari, moderna ideja ekspresivne individuacije kombinovana s herderovskim shvatanjem nacionalnih identiteta kao različitih načina izražavanja ljudskosti, koje autor nastoji učitati u prošlost i protegnuti na vlastiti rodoslov.

dakle, onaj vid pasatizma koji nas želi približiti neponovljivoj prošlosti, već prije ima za cilj ostvariti neko intertemporalno, transhistorijsko jedinstvo povezujući nas sa najvišim duhovnim artikulacijama različitih epoha. S takvim ambicijama pisan roman *Svi moji* predstavlja jedan vid istraživanja ljudske situacije, tj. načina na koji smo situirani u prirodu i među druge ljude, kao mjesta izvorā morala, ali i traganje za subjektivnim ispunjenjem, koje, po autoru, treba da bude dio „paketa“ – da se dostiže unutar života koji za svoje ciljeve, osim ličnih, ima i druga dobra. Identitološki, uzimajući u obzir teorijska polazišta, Hodžićev roman sveobuhvatno istražuje sopstvo, definišući poziciju subjekta: u porodičnom stablu, u prostoru društvenih statusa i funkcija, u intimnim i privatnim odnosima s ljudima koji su mu bliski i, što je ključno, u prostoru duhovne i moralne orijentacije unutar koje subjekt proživljava svoje najznačajnije odnose i veze.

U tom je kontekstu Hodžić, kao i većina bošnjačkih pisaca sandžačko-crnogorskog porijekla, beskompromisan sljedbenik esencijalističkih koncepcija sopstva. Štaviše, vrijedi ocjena da zavičajnost kao resurs identitetskih utemeljenja, barem u onim estetski relevantnim opusima i djelima, svoj apogej i svoje iscrpljenje u bošnjačkoj književnosti *en general* vezuje za pisce poput Ćamila i Safeta Sijarića, Huseina Bašića, Faiza Softića... čije mitološke apoteoze ljudskog života determiniranog patrimonijalnim korijenima i mističnim providencijalnim vezama sa zavičajnim iskonom u životnim kovitlacima imaju vrijednost konstante. Baš kao i za Zuvdiju Hodžića:

„Uvijek kad mi život nametne iskušenje, kad zastanem pred opasnošću, iz tame izroni gusinjsko groblje s rohavim nišanima. Na jednom od njih – vidim svoje ime. Tada znam da ću postupiti kao čovjek.“ (*Gusinjska godina*, str. 25)

„Čitao sam u Stambolu priču o grčkom junaku što čim bos takne zemlju – dobije veliku snagu. Tek sam ovdje razumio. Sudbinski se vezati za svoje ljude, za zemlju svoju i muku njenu. Iz nje i korijena svoga naroda vući snagu za sebe i svoje djelo.“ (*Gusinjska godina*, str. 109)

Priroda kao izvor morala

Linearnost funkcionira i po prostornoj horizontali na istom načelu kompromitacije esencijalnih vrednota srazmjerno fizičkom udaljavanju od genuinih identitetskih čvorišta³. Jedno od takvih su pišćev zavičaj – živopi-

³ Umjesto kompromitacije u prethodnom romanu *Davidova zvijezda* na djelu je model nivelacije kako po vertikalnoj tako i po horizontalnoj osi, a što je u vezi sa kultom priče i njenim univerzalističkim reperkusijama, *vice versa* kultu identiteta koji se na obje ravni legitimira

sni planinski lanac Prokletije i rodno mjesto Gusinje na tromedi Crne Gore, Albanije i Kosova. Ono što je ranije percipirao možda i kao hendikep, taj periferni, liminalni i bastardni identitet⁴, u romanu *Svi moji* definitivno promiče u etički superiornu kulturno-identitetsku konfiguraciju utemeljenu na liberalnim tradicijama heterodoksnog derviškog pokreta bektašija (posebno raširenog i poštovanog među Albancima)⁵, crnogorskom patrimonijalnom humanizmu (čojstvo) i gorštačkoj srođenosti sa prirodom ne samo kao modusom biološkog opstojanja nego i kao izvorom morala koji podržava dijalektiku jedinstva (u) različitosti⁶. Gusinjeci su, po Hodžiću, upravo to: galvanizirani ljudski materijal, optimalna ilirsko-slavensko-islamska identitetska legura stopljena u prokletijskoj 'arkadiji' koja, baš onako kako su vjerovali rani romantičari, čini ljude čovječnijim⁷ što su uslovi u kojima žive

upisom razlika. Bez obzira na vremenske i prostorne razdaljine u priči nema privilegovanih, svi su ravnopravni – „i bogati kalif Al-Rašid i ubogi grnčar Abu-al-Atajjah...“ (*Davidova zvijezda*, str. 78), priča je tu da briše granice od Gusinja (kao graničnog toposa *par excellence*: „Bliža je meni granica nego njima košulja“, kaže jedan od likova *Davidove zvijezde*) do Bagdada, od Ulcinja do Izraela..., ali i one „između sna i jave, mašte i onoga što se stvarno dešava, fikcije i fakiije, paradigmatičke istine i cikličnog obnavljanja sreće“ (Capriqi 2004). Istu svrhu u *Davidovoj zvijezdi* preuzima i cjelokupna struktura romana: „Paralelno odvijanje jednog života u podnožju Prokletija gdje sudbina političkih, konfesionalnih, plemenskih, nacionalnih, državnih i drugih ukrštanja diktira životnu filozofiju stanovništva ovih krajeva, sa Bagdadskim pazarom kao iz bajke, jeste originalna ideja gdje se pokazuje snaga uopštavanja i univerzalnost pripovijedanja“. (Capriqi, *ibidem*) Priča je tako, svojom tranzitivnošću, svojom moći da prelazi granice, u prostoru i vremenu, sinegdohički korelat sudbine čovjeka kao bića koje prevazilazi i nadživljava sve pa i zla koja nanosi sam sebi.

⁴ „Dodjem u Stambol i pitaju me: ko sam? Kažem da sam Turčin, a oni zanjišu glavom: E, nijesi, ti si Arnaut. Dođem u Skadar kao Arnautin, a oni će: Jok, more, ti si Bošnjak. Dođem u Sarajevo, a pitaju me ljudi oklen sam i ko sam. Kažem: Bošnjak. A Bošnjaci će: Hajd, bolan, otkud! Ti si Crnogorac, samo što ti je vjera naša. A jedan iz Podgorice ne priznaje ni to, no veli: Turčin si, šta drugo“, kazuje jedan od junaka u romanu *Gusinjska godina*.

⁵ Ozračje ove tradicije, uključujući i činjenicu da su bektašije masovno prilazile albanskom partizanskom pokretu u Drugom svjetskom ratu, pogoduje uvjerljivijem tumačenju svjetonazorskih krajnosti koje su obilježile piščev porodični rodoslov u spektru od sufizma do marksizma. Jer, bilo koje institucionalno objašnjenje ovih promjena, primjerice ono da religija odumire kada se suoči sa naučnom racionalnošću, zvuči neubjedljivo pa i depasirano ako se ne dopuni razumijevanjem konkretnog kulturnog konteksta. Hodžićevi favoriti, na oba pola, protagonisti su ideala strogog i nepristrasnog dobročinstva.

⁶ Generalno, u cijelom romanu, Hodžić insistira na plodotvornosti složenog i dvosmjernog odnosa između religijskih i sekularnih izvora morala.

⁷ „Okupljamo se oko zajedničkog ognjišta, tu priređujemo gozbe (...) a na tom seoskom ognjištu gori vatra koja do dna srdaca nosi prvi osećaj ljudskosti“ (Ruso 2001: 132). Ili: „Kada kod najsrećnijeg naroda na svetu vidimo grupe seljaka koje sređuju poslove pod hrastom i uvek se ponašaju mudro, možemo li da ne preziremo prefinjenost drugih nacija koje sebe čine slavnima i bednima s toliko umeća i tajnovitosti“ (Ruso 1993: 92) Osim etno-lokalnih specifikacija ne vidimo u Hodžićevu naturizmu ikakvu suštinsku razliku, prila-

ekstremniji; priroda kao norma postaje njihov unutrašnji glas i vanjsko, facialno, obilježje – *čehre*:

„Vidiš, ja volim snijeg, kad sve pokrije i očisti, objeji krovove, drveće, sokake, čaršiju. Kad smo bili djeca – što je više padao nama sve milije. Uživali smo. Grije se kuća, radnje i dućani, ljudi se tada najviše druže i okupljaju. Preko dana u Šećovoj i drugim radnjama, uveče na sjednicima – duge su noći, ima se vremena. Od starijih smo učili da znamo kada će „bješko“: kad se oko mjeseca javi svijetli krug; kad zvijezde trepere; kad oblaci brzo pokriju nebo; kad drveće zamiriše; kad i kako vjetar puhne; kad se dim povije i diže pravo u nebo. ...I po ponašanju, domaćih životinja i ljudi – kakvo im je čehre“.

En general, odnos zavičajne prirode i ljudi konceptualiziran je na način blizak onome što se u filozofskoj tradiciji naziva teorijom 'ontičkog logosa', tj. onim predmodernim shvatanjima po kojima se, kao u Šekspirovim dramama, isti hijerahijski poredak manifestuje u različitim domenima – u prirodi, u životu ljudi, životima drugih bića..., a oni su tako usaglašeni da se poremećaj u jednom odražava na drugi i obratno. Slika koju nam na tom fonu donosi Hodžić, premda iz registra mitološke fantastike, uklapa se u širi mistifikacijski kompleks zavičajnih idila i bergerada. Na dolazak okupatora priroda je dala svoj odgovor:

Tog je dana počelo umiranje Arneške doline. Oni što su je zaposjeli, navukli su na sebe i svoje nesreću. Voćke su prve počele da se suše, napali su ih šuga i lišaji, grane da se lome, plodovi da kržljaju ili opanu tek što se zametnu, stoka da mrša i jalovi, vode da se mute, izvori sve češće da presušuju, puzavice da osvajaju zidove i kuće, trnjine i divljake da đikaju po baštama i livadama, zemlja da zijeva razvalinama. (*Svi moji*, 45)

Postrusoovska shvatanja prirode, uprkos svekolikom prosvjetiteljskom optimizmu i akvizicijama scijentizma, u humanistici i umjetnosti nisu diskurs jasnih odgovora, već prije gubitak ukorijenjene izvjesnosti i „zbrkani i duboki život gde se izručuje sve ono u nama što je neizrazivo“⁸ (Tejlor 2008: 445), ri-

godbu ili redizajn rusoovskog učenja kojemu je „u osnovi ideja da je život jednostavnih seljaka bliži zdravoj vrlini i trajnim zadovoljstvima od iskvarene egzistencije stanovnika gradova“ (Tejlor 2008: 449).

⁸ Moderna umjetnost u tom smislu i jeste odgovor na činjenicu da poredak stvari nije očigledan i da ga se, mimo postojećeg raspona referencija, može učiniti vidljivim putem novog jezika koji objelodanjuje ezoterično. „Priroda, koja je nekad prethodila pjesmi i bila dostupna za podražavanje, sada zajedno sa pesmom deli svoje zajedničko poreklo u pesnikovoj kreativnosti“ (Tejlor 2008: 572). U proznim tekstovima ova se tendencija ispoljavala kroz svijest o neizbježnom dvojstvu i distanci između subjekta i svijeta te poimanjem

ječju, ono što je Bodler, tragajući za simbolizmom u prirodi koji nije zasnovan na prihvaćenim konvencijama, sabrao u svojoj programskoj metafori 'šuma simbola', a potom dodatno usložnio povlačenjem oštih distinkcija između prirode, etike i estetike, s krajnjim ciljem da se umjetničko djelo odvoji od svakog odnosa koji ide povrh (uključujući i odnos prema prirodi), a da pri tom ipak zadrži njegov epifanijski kvalitet (larpurlartizam)⁹. Imajući u vidu da i u pluralnom filozofskom diskursu prošloga i ovog stoljeća dominiraju učenja poput teorije racionalne kontrole koja ustrajava na viđenju prirode kao amoralne, čak i divlje i iracionalne energije koja je izvor nezajažljivih želja¹⁰, potom instrumentalno razumijevanje prirode koje se prema njoj odnosi kao resursu, savitljivoj materiji koju treba uobličiti tako da se postiže boljitak i širi univerzalna sreća, te ekološke teorije partnerstva i balansa, posve je netipičan taj dosegnuti stepen ubijedenosti u ekspresivističku¹¹ korespondenciju prirode i morala, podržan uvjerenjem da obnovljeni kontakt sa dubokim, strahopoštovanja dostojnim, prirodnim izvorima daruje uzvišenu kvalitetu ljudskom životu. Ipak, Hodžićev naturizam može se razumjeti kao rekacija na *mainstream* savremene civilizacije koja u svođenju ljudskih motiva na interese i zadovoljstva sužava ontološki prostor za metafizička učenja, duhovne težnje i ono što nova filozofija morala naziva *snažnim vrednovanjima*, ustrajući na tome da su „izvjesne svrhe i ciljevi koji pretenduju na naše prihvatanje nesamjerljivi s nekim drugim našim željama i ciljevima“ (Tejlor 2008: 498), a istovremeno se pozicionirajući i kao alternativa svjetonazorima radikalnih,

vremena kao nepovezanog slijeda trenutaka, gdje neka ranija iskustva, pa i identitet gube koherenciju, ili se, kako govori Prust, sopstvo javlja kao *plusieurs personnes superposées* (više naslaganih ličnosti).

⁹ A što je sve pripremljeno još Kantovom estetikom bezinteresne ljepote i njene neovisnosti od dobroga.

¹⁰ Na tragu šopenhauerovskog razumijevanja mračnih dubina ljudskih motivacija i nekultivisanih instiktivnih energija ni književna djela ne zaostaju u prikazivanju radikalnog alteriteta izvora, za šta se najčešće kao primjer uzima omiljeno štivo postkolonijalne kritike – Konradov roman *Srce tame*. Posmatrajući ples afričkih domorodaca junak osjeća duboku nelagodu: „Oni su zavijali i skakali i vrteli i pravili užasne izraze lica; ali, ono što vas je uzbuđivalo bila je upravo misao o njihovoj ljudskosti – kao što je vaša – misao da ste vi samo daleki rođaci ove divlje i strastvene buke. Odvratno. Da, to je bilo prilično odvratno; ali ako ste dovoljno čovek, priznali biste sebi da je u vama prisutan tek neznatni trag reakcija na užasnu iskrenost ove buke, nejasna sumnja da u tome ima smisla koji biste vi – vi koji ste toliko udaljeni od noći početaka – mogli da razumete. Šta je to, naposljetku, bilo? Radost, strah, tuga, odanost, hrabrost, bes – ko to može znati? – Istina oslobođena svog taloga vremena“ (Konrad 2004: 70)

¹¹ Pod ekspresivizmom se u kategorijalnom aparatu filozofije prirode podrazumijeva manifestovanje prirode u svakome od nas kroz oblike izražavanja – svoja osjećanja izražavam na svom licu, svoje misli riječima koje izgovaram ili pišem, svoje viđenje stvari u umjetničkom djelu, itd...

ekoloških, antiutilitarističkih i antitehnicističkih pokreta koji ne nude izlaz iz depresivnog stanja društva zahvaćenog fragmentacijom, tanjenjem veza, gubitkom dubine, smisla i sadržaja u odnosima među ljudima. U tom kontekstu, ideja obnovljenog dodira s prirodom, iscjeljenja antinomije između uma i čulnosti, prevazilaženja podjela i stvaranja „zajednice komunikativnog djelovanja“ najbližije prijanja uz, kako smo već naznačili, Habermasovu misao o moderni kao prerano napuštenom projektu. Ali, tako dizajniranoj idejnoj agendi sam Hodžić postavlja neka za ove prostore tipična ograničenja.

Tamnovilajetski stereotipi

Sukladno općoj tendenciji definiranja svoga identiteta nasuprot nekoj drugoj grupi, kao suprotnost zavičajnima figuriraju (na periferiji humanuma) prostori u kojima nije sprovedena uspješna akulturacija različitih identitetskih imputa. Primjer historijskog promašaja u tom pogledu predstavlja Bosna koju Hodžić percipira heterotopijski¹², u imagološkim vidicima tamnovilajetskih stereotipa, a o čijoj vitalnosti svjedoči, eto, i njihovo prisustvo kod autora od kojih bi se očekivao veći senzibilitet i bolje poznavanje multikulturnih zajednica. Naratorovoj rođaki koja je živjela u Bosni

„jednog sina na silu su odveli Hrvati, drugog Bošnjaci, trećeg Srbi... Šćer joj oteli, izgubio joj se trag... Sva tri sina poginula po noći, jedni pucali na ovu stranu rijeke, drugi na onu, ko zna – možda pogodili jedan drugoga...“ Muž je poginuo bacivši se iz voza kada su mu sanduk, u kome su bili posmrtni ostaci jednog od sinova, „ukrali, misleći da nešto krije“. (*Svi moji*, 53)

Vratila se u zavičaj i poručuje:

„Neću, vala, da mi kosti počivaju u toj poganoj i zloj zemlji. Ako me smrt nađe – neka mi zemlja kosti izbača...“ (*Svi moji*, 53)

Redukcionizam i esencijalizam odrednice su, što je prirodno, i usmene građe – predaja, anegdota i hićaja za kojima Hodžić poseže u argumentaciji svog 'identitetskog atlasa', pri čemu uvijek moramo imati u vidu da iste tradicije pamte i sadržaje koji mogu poslužiti za egzemplifikaciju sasvim suprotnih teza. Bošnjačka predaja, npr., poznaje mnoštvo anegdota u kojima su Bošnjaci superiorniji od namjesnika, koji su najčešće bili turskoga porijekla. Hodžić je, međutim, pronašao jednu u kojoj stvari stoje drugačije:

¹² Termin ovdje koristimo u izvornom fukoovskom smislu po kome su heterotopije sva ona stvarna mjesta, prostori, ambijenti... koji iako su vezani uz realno vrijeme ipak sadrže u sebi jedan vanvremeni, nestvarni, fikcionalni sadržaj ili značenje. Heterotopije su antipodi utopijama, dizajnirane protivno postojećoj logici mjesta.

„Dogovorili se Bošnjaci da nešto idu kod vezira. Njemu to nije bilo po volji. Rekao im da dođu za tri dana. Slugi kazao da ispod ćilima prosepe zemlju izvađenu iz njihovog kraja. Samo što su sjeli, počeli da se vrpolje i sumnjičavo gledaju jedni u druge. Mudri vezir ih zadržavao a oni nestrpljivi da što prije odu, ustajali i odlazili, kivni na sebe i svoje, posvađani. Zaboravili što su došli“. (*Svi moji*, 187)

Priroda je, kako vidimo, 'zakonodavac sa izvršnim ovlastima' kome na raspolaganju stoje sankcije za one koji ne prihvataju pravila. A, ukoliko se pojavi, dualizam *priroda – kultura* može biti prevladan jedino u korist prirode, naturizacijom odnosno akulturacijom koja se povinuje prirodnim zakonima. Sukladno tome, prokletijski ris zatočen u kafezu frankfurtskog zoološkog vrta sinegdohički je znak ćorsokaka savremene civilizacije. *Svi moji* u tom pogledu ne skriva namjeru da bude moralna lekcija, a što u tekstovima *non-fiction* žanra podrazumijeva (i u pravilu proigrava!¹³) povlašteni položaj autora, koji insistira na vlastitoj moralnoj bespriječnosti kako bi i govor o vrijednostima bio vjerodostojan¹⁴. U Hodžićevom svijetu stoga ne stanuju ironija i sumnja – sve je nepomućeno kao padine Prokletija u sunčane zimske dane. Onkraj diversifikacije izvora morala svojstvene raščaranoj (post)modernoj kulturi¹⁵, iz Hodžićeve „dionizijske“ perspektive, „središnji dio dobrog života mora se sastojati u otvorenosti ka prirodnim podsticajima, u usaglašenosti sa njima, a ne odsečenosti od njih“ (Tejlor 2008: 557), a prednost opisane identitetske konfiguracije u tome je što utapanje u jedinstvo s prirodom, nudeći osjećaj punoće i samopouzdanja¹⁶, ne implicira negaciju individualne autonomije i

¹³ Poststrukturalna teorija sklona je, štaviše, povlačiti znak jednakosti između fikcije i tekstualizacije. Pri tome se često poseže za usporedbom sa autoportretom. Ako naslikam autoportret, to nisam ja, to je moj autoportret. Tako je i autobiografski diskurs uvijek portret jednog od mnogih mojih identiteta.

¹⁴ U radovima posvećenim poetici svjedočenja upravo se naglašava tenzija između testimonalnog i estetskog kao posljedica implicitnog moralnog angažmana svjedoka, što sakralizira njegov status, a „toj sakralizaciji zauzvrat odgovara otjelovljenje jedne istine ili nekog načina pristupa faktičkoj istini“ (Subašić Thomas 2014).

¹⁵ U onom izdanju koje nam donosi na primjer Tomas Man u *Čarobnom brijegu* oslikavajući, također, skladne ljepote suncem obasjanog svijeta, iza kojeg stoje užasi starosti, raspadanja i ljudske žrtve.

¹⁶ Na briljantan način ovu je inačicu esencijalizma oličenu u ideji jedinstvenog sopstva ironizirao poljski pjesnik Zbignjev Herbert. Jedino kamen, u svakom trenutku jednak samome sebi, posjeduje optimalan, savršeno otporan i nepromjenjiv identitet:

„Kamen
je savršen stvor

dostojanstva slobodnog samoodređujućeg subjekta!?! *Ergo*, humanistička prostranost u najmanju ruku kontradiktorna parohijalnoj logici etno-kulturnih stereotipa i esencijaliziranih heteropredodžbi!! Očito da prevagu nosi, s jedne strane, ono što Fuko naziva diskurzivnom moći a odnosi se na načine kojima konjunkturni diskursi (u ovom slučaju 'superiorni ideologem' crnogorskog multikulturalizma) reguliraju mišljenje i djelovanje ljudi tako što oblikuju njihove identitete, a s druge strane imamo argumenata u svemu tome prepoznati univerzalni problem na koji ukazuje isti autor – da su i visoki etički i duhovni ideali često isprepleteni sa isključivošću i odnosima moći.

Umjesto zaključka: obol književnoj modi

Nastale uporedo sa gubljenjem vjere u transcendenciju i 'velike priče' postmoderne narativne tehnike nisu, međutim, baždarene za dimenzije etičkog monumentalizma. Gravitacija gustog i monohromnog esencijalističkog jezgra u ovome romanu suspendira osnovnu svrhu postupaka kao što su fragmentacija, polifokalizacija, mistifikacija, simultanizacija – a to je postizanje efekta pluralnosti i kaleidoskopske strukture primjerene postmodernom konstruktivističkom poimanju identiteta. Otuda se, primjerice, izmjene pripovjedačke perspektive doimaju više kao tehničko rješenje autentifikacije naglašenih samoafirmacijskih sadržaja (izbjegavanje prvog lica singulara, upotreba tuđeg govora, pisama, faksimila, foto-albuma...). I piščeva supruga tako će se u jednom dijelu romana javiti kao njegov biograf !?!? Izbor „tuđeg govora“ sproveden je striktno prema kriteriju autobiografske pertinencije, tako da ne možemo govoriti o nekom oživotvorenju bahtinovskog koncepta dijalogičnosti i višeglasja kako tvrde pojedini autori ističući 'svjedočenja drugih' kao tobož djelotvoran način da se izbjegne jednoobraznost slike o sebi i svojoj porodici (Pogl. Rebihić 2017: 181). Problem se dodatno i relativizira i usložnjava u drugom dijelu romana kada iskaz poprima testimonijalni karakter, ako imamo u vidu da je autobiografski tekst zapravo plod što svjesne filtracije doživljaja što perceptivnih slijepih mrlja i ograničenja vezanih za odnos kolektivnog

jednak sebi
potčinjen svojim granicama

tačno ispunjen
kamenim značenjem..."

(Herbert 2008: 286)

Teorijski elaboriran ovaj ideal podrazumijeva centar kontrole koji savršeno upravlja iskustvom i konstituiše poretke racija pomoću kojih efektivno vladamo svojim mišljenjem i životom.

pamćenja i individualnog svjedočenja¹⁷, tako da je svaka autobiografija, uključiv i one koje slove kao historijski pouzdana svjedočenja, „apokrif nemoguće autobiografije kao takve“ (Kordić 2000: 105)¹⁸, ali je jednako neporecivo, složit ćemo se sa Žakom Deridaom, da „bez mogućnosti te fikcije, bez spektralne virtuelnosti tog simulakra i prema tome te laži ili tog fragmentiranja istinitog, nijedno istinsko svjedočenje kao takvo ne bi bilo moguće“ (prema Subašić 2014). Dolazak ovih pitanja u fokus teorijske refleksije odvijao se uporedo s rehabilitacijom statusa nefikcionalne proze odnosno činjenicom da je u postmodernizmu autobiografija umjesto strogo omeđenog žanra postala svepriputan diskurs. Razlog tome nije intenzivirani optimizam spram dostupnosti supstancijalnih istina, već suprotno – fascinacija postmodernim konstruktivističkim poimanjem diskursa (svakog pa i nefikcionalnog) u kojem su činjenice sporedne, a primarni performativni, retorički, ideološki i identitetski faktori koji konstituiraju strukture i subjekte pripovijedanja u polju stalnih zamjena, odgoda i proklizavanja.

U tom bi ključu bilo lagodnije čitati i Hodžićev roman kad takvu nakanu ne bio ometali spomenuti simptomi sraza tehnike i supstance¹⁹. Ali, tu smo već pred pitanjem, a možda i odgovorom, zašto je postmoderna poetika bila fenomen kratkoga daha i zašto je takoreći šaptom podlegla trendovima retradicionalizacije i trivijalizacije književnosti? Jedan od ključnih problema narativne strukture – odnos između priče i junaka postmoderna proza je razrješavala u korist priče, ali priče koja suspenduje referencijalnu iluziju i pretvara se u intelektualnu igru. U svome (uglavnom verbalnom ili uzaludnom!?) otporu globalizaciji jedan dio savremenog svijeta, onaj dio koji još uvijek nešto ČITA, hoće priču čiji je ishod u korist junaka, i to junaka kao reprezentata

¹⁷ Svijest o ovoj konstitutivnoj aporiji svjedočenja je još u rimskom pravu stvorila rezervu prema svjedočenju. Ono se otada u pravnim procedurama uzima s oprezom, čak i kada je potkrijepljeno sekundarnim svjedočenjima.

¹⁸ „Autobiografija je“, dodaje isti autor u nastavku, „odgovor na nepostojeći tekst stvarne, idealne, apsolutne autobiografije, koji pisac konkretnog teksta autobiografije svagda (najčešće, ake ne i uvek, nesvesno) ima na umu. (...) kao apokrifna ispovest ona je maska nečega što je odsudno, što je bitno za onoga ko se ispoveda i čija je odsudnost prisutna, delotvorna u onome što se kazuje i u onome što se prećutkuje“. (Kordić 2000: 105)

¹⁹ Zanimljiva je u tom pogledu jukstapozicija romana *Sonnenschein* (Zaprešić, 2007) hrvatske spisateljice Daše Drndić, koji predstavlja primjer uspješne izvedbe kolažnog miksanja literarnih, dokumentarnih i testimonijalnih tragova prošlosti, popraćenog dezintegracijom subjekta pripovijedanja na mnoštvo glasova stvarnih ili izmišljenih svjedoka. Ključ uspjeha je u fokusu na male pojedinačne priče koje ne dopuštaju 'velikoj pripovijesti' (u Hodžića *identitetskoj*) da se zaokruži i nadredi. K tome, status prirode kao izvora morala, težnja ka povratku konkretnom, neposrednom, punoći proživljene stvarnosti ontološki je protuslovan postmodernoj posredovanosti i konceptualizmu, kao konjunktivnijim modusima odnosa oblika prema iskustvu, s kojima Hodžić na planu forme samouvjereno koketira.

sasvim određene identitetske konfiguracije. Nanovo se otvaraju velika vrata velikim pričama s iznuđenom i uz nelagodu prihvaćenom pobjedom neoliberalizma koji svoj diskurs proglašava definitivnim ostvarenjem slobode, u kojoj je plauzibilan (da li i posve nazaoran?) povratak realizmu kao nultom stepenu pisanja. Utoliko nestaje i potreba pisaca da se 'stupase' prinoseći obol nekoj književnoj modi uz golem rizik eklektičkih strabizama, konstitutivnih napetosti i implozija svojstvenih upravo novom romanu Zuvdije Hodžića.

Izvori:

- Drndić, Daša, *Sonnenschein*, Fraktura, Zapresić, 2007.
- Herbert, Zbigniew, *Wiersze zebrane*, prir. Ryszard Krynicki, Wydawnictwo a5, Kraków, 2008.
- Hodžić, Zuvdija, *Gusinska godina*, Pobjeda, Titograd, 1976.
- Hodžić, Zuvdija, *Davidova zvijezda*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2000.
- Hodžić Zuvdija, *Svi moji*, OKF, Cetinje, 2016.
- Konrad, Džozef, *Srce tame*, Politika, 2004.

Literatura:

- Bečanović, Tatjana, *Narativni mozaik romana Davidova zvijezda Zuvdije Hodžića*, Almanah 33–34, Podgorica, 2006, str. 113–126.
- Capriqi, Basri, *Lutanje za svojom zvijezdom*, Sarajevske sveske, br. 05, Sarajevo, 2004, dostupno na <http://www.sveske.ba/en/content/lutanje-za-svojom-zvijezdom> ; pristup 6. 8. 2017.
- Kordić, Radoman, *Autobiografsko pripovedanje*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 2000.
- Rebihić, Nehrudin, *Porodični album i sjećanje*, Bošnjačka riječ, Godina XI, broj 36–39, Centar za bošnjačke studije, Tutin, 2017, str. 179–182.
- Ruso, Žan-Žak, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993.
- Ruso, Žan-Žak, *Ogled o poreklu jezika*, IK Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2001.
- Subašić Thomas, Sunita, *Epistemološka revolucija književnosti svjedocenja*, Sarajevske sveske, 43–44, Sarajevo, 2014, dostupno na <http://sveske.ba/en/content/epistemoloska-revolucija-knjizevnosti-svjedocenja> ; Pristup 8. 8. 2017.
- Tejlor, Čarls, *Izvori sopstva – stvaranje modernog identiteta*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2008.

Vedad SPAHIĆ

THE THINNER END OF THE TELESCOPIC STICK

Of moral sources of the narrative identity in the novel *Svi moji* by Zuvdija Hodžić

Zuvdija Hodžić, as well as the majority of Bosniak writers of Montenegrin-Sandžak heritage, is an uncompromised follower of the essentialist concepts of selfhood. The mythological apotheosis of human life which is determined by patrimonial roots and mystical providential bonds, tangled with the primordial homeland in various whirlpools of life for him is a constant. The peripheral, liminal, and bastard identities of his native Gusinje, within the historical-memoir novel (a family chronicle) *Svi moji* are definitely being promoted into an ethically superior cultural-identity configuration based on liberal traditions of heterodox dervish movement of bektašije, the Montenegrin patrimonial humanism (humanity) and the highlander cognation with nature not just as a mode of biological survival but as a source of moral which supports the dialectics of unity of/in difference.

The idea of a renewed contact with nature, the healing of the antinomy between mind and sensuality, the overcoming of differences between people and the creation of „a community of collective activity“ are most closely linked to Habermas's thought of the modern as a project that has been abandoned too soon. In such a designed ideal agenda Hodžić himself sets certain restraints that are typical for this territory.

Key words: *historical-memoir novel, moral sources, essentialism, identity, stereotypes, postmodern narrative techniques*

UDK 821.163.4.09-31:81'373.47

Pregledni rad

Marko DRAGIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

mdragic@ffst.hr

Dijana MIŠETIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

dijana_miseti@yadoo.com

ZVONIMIROVA KLETVA U PREDAJAMA, POVIJESTI I ROMANU „PROSJACI I SINOVI“ IVANA RAOSA

U radu se govori o kletvi kao usmenoknjiževnom obliku. Kletva postoji onoliko koliko postoji i čovječanstvo. U hrvatskoj je tradiciji najpoznatija Zvonimirova kletva. Tu kletvu izgovorio je hrvatski kralj Dmitar Zvonimir na Skupštini 1089. godine dok je čitao Papino pismo. Papa je od njega tražio da pošalje vojsku u oslobođenje Kristova groba, a kraljevi su podanici nahrupili na njega i kamenjem ga izmrcvarili. Umirući je kralj prokleo svoj narod, zazivajući nad njim tisućgodišnju vladavinu tuđega jezika.

Zvonimirovom su se kletvom bavili i još se uvijek bave povjesničari, arheolozi i filolozi. Oko istinitosti te kletve do današnjega dana traju sporenja među povjesničarima. Dok jedni, primjerice Ferdo Šišić, vjeruju u istinitost umorstva kralja Zvonimira, drugi Zvonimirovo umorstvo i kletvu smatraju legendom, treći Zvonimirovu smrt smatraju nerazjašnjenom.

Ivan Raos u svoj roman „Prosjaci i sinovi“ inkorporirao je povijesnu predaju o umorstvu kralja Dmitra Zvonimira i kletvi koju je pritom izrekao. Zvonimirova je kletva uzrokom patnje Hrvata. Prosjaci i njihovi sinovi, prema Raosu, potomci su kraljeva tobočara koji nije zaštitio svoga kralja.

Ključne riječi: *hrvatski kralj Dmitar Zvonimir, Ivan Raos, „Prosjaci i sinovi“, kletva, povijest*

1. Uvod

Kletva je usmeno-retorički oblik koji je u usmenoj komunikaciji još od najstarijih civilizacija. U hrvatskoj je tradiciji najpoznatija Zvonimirova

kletva. Tu kletvu izgovorio je hrvatski kralj Dmitar Zvonimir na Skupštini 1089. dok je čitao Papino pismo. Papa je od njega tražio da pošalje vojsku u oslobođenje Kristova groba, a kraljevi su podanici nahrupili na njega i kamenjem ga izmrcvarili. Umirući je kralj prokleo svoj narod, zazivajući nad njim tisućgodišnju vladavinu tuđega jezika.

Zvonimirovom su se kletvom bavili i još se uvijek bave povjesničari, arheolozi i filolozi. Oko istinitosti te kletve još uvijek traju sporenja.

Višestruke su interferencije usmene i pisane književnosti. Neki pisci u svoja djela inkorporiraju usmenoknjiževne oblike, drugi temeljem usmenoknjiževnih oblika stvaraju svoja djela, treći pišu po uzoru na usmenu književnost itd. Predaju o Zvonimirovoj kletvi mnogi su pisci inkorporirali u svoja djela. Jovan Subotić 1862. godine napisao je versificiranu dramu *Zvonimir, kralj hrvatski*. Ta drama se do 1876. godine u Zagrebu prikazivala sedam puta. Povodom osamstote obljetnice krunidbe kralja Dmitra Zvonimira Franjo Marković napisao je svoju posljednju dramu *Zvonimir, kralj Hrvatski i Dalmatinski* (1876). *Kralj Zvonimir* prva je drama *Trilogije Petar Svačić* Krste Pavića (P. Krstinića). Ta je *Trilogija* publicirana u Senju 1903. godine a u njoj je priča o ljubavi Petrove kćerke Mare i Zvonimirova sina Radovana (Brešić 2000: 45–49). Iste je godine Vladimir Nazor u Zadru napisao pjesme o hrvatskim kraljevima i dopunjavao ih do 1930. godine. Pjesme o kraljevima nastale su kao pjesnikov odgovor onima koji su tvrdili da Hrvati nemaju svoje predaje ni na moru ni na kopnu, kao i onima koji su tanjili i umanjivali našu povijest, te stoljećima nastojali zatrti ili iskriviti narodno pamćenje. U Hrvatskoj smotri 1908. godine objavljena je Galovićeva jednočinka naslovljena *Kralj Zvonimir*. (Brešić 2000: 45–49) Ivo Brešan 1994. godine publicirao je dramu „Stani malo Zvonimire“.¹

Ivan Raos u svoj roman „Prosjaci i sinovi“ inkorporirao je povijesnu predaju o umorstvu kralja Dmitra Zvonimira i kletvi koju je izrekao. Zvonimirova je kletva uzrokom patnje Hrvata. Prosjaci i njihovi sinovi, prema Raosu, potomci su kraljeva tobolčara koji nije zaštitio svoga kralja.

2. Kletva

Kletva je usmeno-retorički književni oblik u kojemu je onaj koji izgovara kletvu, preplavljen negativnim emocijama te klevetanome priziva kakvo zlo ili nesreću. Kletva je stara koliko i čovječanstvo. Od kletve se zazire u strahu da se njezin sadržaj ne ispuni, u kletvu se vjeruje, a osobito u onu koju izusti majka. Knjige Staroga Zavjeta sadrže mnoštvo kletvi u različitim situacijama koje snađu čovjeka, stavljajući ih u opreku s blagoslovom. Knji-

¹ O tome više: Brešić 2000: 45–49.

ga Sirahova tako bilježi: *Jer blagoslov očev učvršćuje kuću djeci, a majčina kletva temelje im ruši* (Sir 3,9). U istoj je knjizi zapisano: *Jer prokune li te tko u tjeskobi duše svoje, Tvorac će njegov uslišiti mu vapaj* (Sir 4,6). Salomon u Drugoj zbirci izreka bilježi sljedeće: *Kao vrabac kad prhne i lastavica kad odleti, tako se i bezrazložna kletva ne ispunjava* (Mudre izreke 26,2). Knjiga Postanka započinje stvaranjem zemaljskoga raja i prvih ljudi te njihova pada u grijeh. Ogriješivši se o Božje zapovjedi i na nagovor zmije pojevši plod sa stabla spoznaje dobra i zla, bivaju prokleti. Vidjevši učinjeno, Bog proklinje prvo zmiju: „Kad si to učinila, prokleta bila među svim životinjama i svom zvjeradi divljom! Po trbuhu svome puzat ćeš i zemlju jesti sveg života svog! Neprijateljstvo ja zamećem između tebe i žene, između roda tvojeg i roda njezina: on će ti glavu satirati, a ti ćeš mu vrebati petu“. Bog potom nastavlja obraćajući se ženi: „Trudnoći tvojoj muke ću umnožit“, u mukama djecu ćeš rađati. Žudnja će te mužu tjerati, a on će gospodariti nad tobom“. Posljednjem se obraća muškarcu: „Zemlja neka je zbog tebe prokleta: s trudom ćeš se od nje hraniti svega vijeka svog! Rađat će ti trnjem i korovom, a hranit ćeš se poljskim rastinjem. U znoju lica svoga kruh svoj ćeš jesti dokle se u zemlju ne vratiš: ta iz zemlje uzet si bio – prah si, u prah ćeš se i vratiti“. (Post 3,14–20)

Kao učestali oblik hrvatske tradicijske kulture, kletva prožima najranije hrvatske spomenike, stećke, usmenu i pisanu književnost. Bilježi je tako i prvi pisani spomenik na hrvatskom jeziku, Bašćanska ploča. Hrvatski kralj Zvonimir, o kojemu je u ovome radu riječ, daruje leđinu (posjed) Samostanu Svete Lucije i navodi svjedoke koji su darivanju prisustvovali: Desimira, župana Krbave, Martina u Lici, Prbinega, poslanika u Vinodolu, Jakova na otoku. Kletvom obvezuje prisutne na poštivanje darovnice: *Da iže to poreče klni j Bog i dvanadeste apostola i četiri evanjesti i svetaja Lucija* (da tko to poreče, prokune ga Bog i dvanaest apostola i četiri evanđelista i Sveta Lucija).

Raosovi „Prosijaci i sinovi“ sadrže mnoge primjere kletvi: „Kako ti meni, tako Bog tebi... Što meni uskratilo, doktoru stostrukim vratio... Kosti ti jedna drugu turale, za mjesto se gurale, mjesta ne nalazile... Kô Gavan vapiro, kô rosa hlapio, golim po trnju gloginje mlatio... Popa dozivao, ćuk ti se odzivao; molitva ti kugi čobanica bila... Pšenicom ti nicalo, ljuljem ti klasalo; tele ti kravu iskalo, na vuka nabasalo; čedo ti kô suha oskoruša stasalo... Vino ustima prinosio, rasol pio; od svakog osim od ježa obraz krio... S kratkom žlicom iz plitke zdjele kusao, buseve razbusao, ivanjane u zla gospodara krčio, smrdeljušu (...), s njom se srađao i s njom kô crkveni miš bogatu djecu rađao... Žito sijao, kukolj žeo; krumpir sadio, ljaljak vadio; sirkovom se mekinjom kô brašenicom sladio... Ušima gledao, očima slušao, jezikom za pogaču galebinu kušao; prstima govorio, koljenima hodio, slijepac te preko jame vodio... S mišem mačku lovio, ovcom vuka tovio, gdje zdrav bio tu i obolio... (...)“

(Raos 1984: 263). Opisujući likove sklone proklinjanju, Raos bilježi i njihov strah od kletve, ali i praznovjerje rašireno u narodu: kod proklinjanja nije se smjelo raširiti palčeve – rašireni su palčevi predstavljali plodno tlo za njezino obistinjenje.²

3. Dmitar Zvonimir

Dmitar Zvonimir pripadao je dinastiji Svetoslavića. Rodonačelnik je Svetoslavića kralj Svetoslav Suronja (od 997. do 1000) kojega je brat Krešimir III smijenio s prijestolja. Svetoslav je imao sina Stjepana koji je sa suprugom Hicelom Orseolo imao sina Radovana (? – poslije 1070). Radovan je imao sina Zvonimira, koji je svome sinu dao očevo ime, što je bilo uobičajeno u dinastiji Trpimirovića.³

Dmitar Zvonimir prvi se put spominje kao ban u slavonskom dukatu šezdesetih godina 11. stoljeća. Zvonimir je 11. travnja 1064. godine, nakon iznenadne smrti kralja Bele I (1060–1063), kao poslanik kralja Petra Krešimira IV u Pečuhu prisustvovao krunidbi ugarskoga kralja Salamona (1063–1074). Tom prigodom Zvonimir se zaručio s Jelenom, kraljevom bratučedom, kćerkom ugarskoga kralja Bele I, te sestrom budućih kraljeva Gejze I (1074–1077) i Ladislava (1077–1095. god.). Godine 1065. Zvonimir se oženio Jelenom.⁴

Predstavnici hrvatskoga naroda i svećenstva, polovicom 1075. godine, gotovo jednodušno su, na solinskom polju, u Saboru izabrali Dmitra Zvonimira za kralja Hrvatske i Dalmacije. Papa Grgur VII, poslao je opata rimskoga Gebizona i biskupa Falcoina s krunidbenim znakovima: krunom, mačem i žezlom, koji su 8. listopada 1075. godine, kraljevskom krunom u bazilici Svetoga Petra u Solinu okrunili Dmitra Zvonimira. (Klaić 1974: 138) Zajedno s kraljem okrunjena je i kraljica Jelena, koju je narod prozvao Lijepom. Ovjenčani kralj kleknuo je pred Papina poslanika, podigao desnicu i prisegao na vječnu vjernost papi, *Zavjernicom*:

Ja Dmitar, koji se zovem i Zvonimir, s pomoću Božjom kralj Hrvatske i Dalmacije, obavezujem se, obričem i obećajem tebi, opate Gebizone, koji si mi podijelio kraljevsku krunu u ime papino da ću nepromijenjen vršiti sve što mi tvoja svetost bude naložila. U svem i svačem čuvat ću vjeru apostolskoj stolici i neopozivo ću braniti što su u ovoj kraljevini apostolska stolica i po-

² Proklet bio, proklet bio, prokleti berekine! Proklet! Proklet! Proklet! – Kikaš uzdiže obje ruke iznad glave, ali da prokletstvo baš zasigurno ne padne, ne raširi palce. (Raos 1984: 39) Samo sam se malčice pobojavao kad si me, tobože, proklinjao da ti se, kao slučajno, palci ne rašire, i tako se kletva ne primi. Ali ja se i opet pouzdam u tvoju pamet. (Raos 1984: 41)

³ Vidjeti: Dragić 2011: 63.

⁴ Dragić 2011: 65, prema: Laszowski 1925: IX.

slanici njezini odredili i što će još odrediti. Gojit ću pravdu, branit ću crkve i brinut ću se za privjence, desetine i sve što ide crkvi. Nastojat ću oko življenja biskupa, svećenika, đakona i podđakona, da čisto i dostojno žive; štitit ću siromahe, udove i siročad; priječit ću nedopuštene brakove između rođaka, ustanovit ću zakonito vjenčanje prstenovanjem i blagoslovom svećeničkim, a ustanovljeno ne ću pustiti da se razriješi. Protivit ću se prodaji ljudi, te ću se s Božjom pomoću pokazati pravedan u svemu što je pravo. Uz to određujem po savjetu svih mojih velmoža da se svaki godine na Uskrs plati sv. Petru iz kraljevske blagajne danak od dvjesto bizantskih dukata, te želim i nalažem da ovo čine i moji nasljednici. Osim toga poklanjam, prepuštam i potvrđujem apostolskoj stolici samostan sv. Grgura, koji se zove Vrana, i sve blago što ga ima: naime srebrni kovčeg, u kojem je sveto tijelo blaženoga Grgura, zatim dva križa, kalež i patenu, dvije zlatne krune draguljima obložene, evanđelje u srebro vezano; napokon još pokretna i nepokretna dobra (samostana) da bude taj samostan zauvijek svratište poslanika sv. Petra i posve u vlasti njihovoj. Budući da je Bogu služiti isto što i kraljevati, predajem se i preporučujem u tvoje ruke mjesto u ruke sv. Petra i našega gospodara pape Grgura i njegovih nasljednika; i ovu zavjernicu potvrđujem prisegom. Ja dakle Dmitar Zvonimir, s Božjom pomoću i darom apostolske stolice kralj, bit ću od ovoga časa vazda vjeran sv. Petru i mojemu gospodaru Grguru i zakonitim mu nasljednicima, neću sudjelovati ni riječju ni činom da bud on ili buduće pape nakon njega ili poslanici njihovi život ili uda izgube, ili da budu zarobljeni; a savjet koji bi mi povjerili, neću nikome na njihovu štetu otkriti. (...) Tako mi Bog pomogao! (Ricov 1990: 82–83)

Zavjernica neopozivo pokazuje Zvonimirovu bezrezervnu podršku Crkvi i njezinom vođi papi Grguru VII, nastojanje da uredi često neuredan život crkvenih pastira koji su kršili obvezni zavjet celibata, kraljevo priklanjanje siromasima, udovicama i siročadi, reguliranje brakova, godišnji danak Papi u iznosu od dvjesto bizantskih dukata na koji je obvezao i svoje nasljednike. Kralj Zvonimir darovao je papi Samostan Svetoga Grgura koji se zove Vrana i srebrom okovano evanđelje.

Početkom 17. stoljeća u svećanim je dvoranama Vatikana naslikan prizor *Zavjernice* koju kralj Dmitar Zvonimir predaje Papinom legatu.

Nakon krunidbe, Dmitar Zvonimir na solinskom polju predsjedao je Velikom i Malom saboru, na kojima je prevladao prijašnje nemire i sukobe te se izmirio s obitelji prethodnoga kralja Slavca, a njegova bana Petra Svačića postavio je za svoga prvoga bana. Solinski sabor završio je općom pomirbom. (Klaić 1974: 139)

Kralj Dmitar Zvonimir, stolovao je u dvorcu na Solinskom polju, u Biogradu, a negdje 1076–1078. u Kninu, te u istom razdoblju u Ninu. U Kninu

je ponovno boravio 1078. godine. Također je boravio u Šibeniku te u Baškoj na otoku Krku. Kralj je u Kninu ponovno boravio 1087. godine. O kraljevanju Dmitra Zvonimira u *Hrvatskoj kronici* piše:

I osta kraljem Zvonimir, koji počteni kralj, sin dobroga spomenutja, poče crkve veoma čtovati i ljubiti. I poče dobre pomagati, a progoniti zale. I bi od svih dobrih poljubljen, a od zlih nenavijen, jere ne mogaše zla vidjeti. I tako ne biše on za Hrvate, zašto oni ne će biti dobrotom dobiti, da bolji su pod strahom. I za dobroga kralja Zvonimira biše vesela sva zemlja, jere biše puna i urešena svakoga dobra, i gradovi puni srebra i zlata. I ne bojaše se ubogi da ga izji bogati, i nejaki da mu vazme jaki, ni sluga da mu učini nepravo gospodin. Jere kralj svih branjaše, zašto ni sam prezpravedno ne posidaše, tako ni inim ne dadiše. (...) (Mužić 2002: 130–131)

Dmitar Zvonimir⁵, zapamćen je u narodu kao „dobri i pravedni kralj“ (Ricov 1990: 87), „sveti i dobri kralj Zvonimir“ (Maslač 1941: 178) čija je vladavina trajala od 1075. do 1089. godine i može se označiti – *blagostanjem*.⁶

Da je ozbiljno mislio stavivši se pod zaštitu Pape i prisegnuvši mu na savezništvo, pokazao je odazvavši se molbi kojom ga je Papa u pismu pozvao da okupi vojsku i pošalje je na daleki Istok, „na oslobođenje groba Gospodnjeg“. (Šišić 2004: 147) *Hrvatska kronika* bilježi Zvonimirovo sazivanje Sabora na Kninskom polju „na lokalitetu Pet crkava sredinom 1089. godine“. (Dragić 2008: 303) Vjeran prisezi da će „nepromijenjen vršiti sve što mi tvoja svetost bude naložila“, okupio je svoje vojnike s namjerom da im pročita pismeni zahtjev Pape i pošalje mu vojsku u pomoć.

4. Zvonimirova kletva

Car Aleksije približio se papi Urbanu II te je ponovno došlo do prijateljskih odnosa Istoka i Zapada. Aleksije je voljom pape Urbana II poslao poslanike s pismima kralju Zvonimiru tražeći od njega pomoć. Zbog toga je

⁵ Ricov, navodeći Petra Skoku, navodi latinsko podrijetlo imena (Suinimir, Suenimir – glavovit). Pritom iskazuje divljenje značenjem imena naših narodnih vladara: „Domagoj: onaj što goji dom; Branimir – koi brani mir; Slavimir – koi slavi mir; Zvonimir – onaj što ječi, pronosi i proslavlja jer i sâm – već u imenu – zvoni mir!“ (1990: 79).

⁶ Za dobroga kralja Zvonimira biše vesela sva zemlja, jere biše puna i urešena svakoga dobra, i gradovi puni srebra i zlata. I ne bojaše se ubogi da ga izjede bogati, i nejaki, da mu uzme jaki, ni sluga, da mu učini nepravo gospodin, jer kralj svih branjaše, zašto ni sam nepravedno ništa nije posjedovao... I tako veliko bogatstvo biše, tako u Zagorju kako u Primorju za pravednoga kralja Zvonimira... I biše veće vrijedna uresa na ženah i mladim ljudima i na konjih, pa i ostalog imanja. I zemlja Zvonimirova biše obilna svakom raskoši, niti se ikoga bojaše niti joj itko mogaše nauditi, osim gnjev gospodina Boga. (Maslač 1941: 178–179, prema Hrvatskoj kronici, izd. Crnčić str. 32).

Zvonimir sazvao „Skupštinu“ na kninskom polju i pozvao hrvatski narod u rat protiv „pogana i nevjernika“. Okupljeno se mnoštvo tome usprotivilo i ubilo kralja Zvonimira.⁷ Prvi podatci o silovitom umorstvu hrvatskoga kralja Dmitra Zvonimira nalaze se u *Hrvatskoj kronici*:

Po ovi način i u to vrime zgodi se, da cesar rimski s voljom svetoga otca pape posla posle i listove svoje ovako g dostojnomu kralju Zvonimiru, proseće i moleće kako draga brata i meju kralji krstajnskimi kralja počtovanoga: „Ovo te molimo i prosimo, da skupiš k sebi svu gospodu zemlje tebi podložne, i svih od vridnosti. I kada bude skupščina, da pročitš meju svimi ovi drugi list, koga s tvojim listom šalje se od strane naše, gospodstvu vašemu, moleće, kada pročte, da odgovore, i da dadu nam na znanje volju svoju i odlučenje, ko učine vitezi i baruni s voljom gospodstva tvoga.

I tako dobri i sveti kralj Zvonimir, prijamše listove od pape i cesara, zapovidi po sve kraljevstvo svoje, da bude skupščina i sa shodom u Petih Crkvah u Kosovi, da svaki bude do dan dvadeset i pet, i prišatče vrime da pride mnoštvo veliko. I legoš vojske i narediš straže. I kada dojde dan, da (učini) slavni i dobri kralj Zvonimir otvoriti listove pape i cesara velikoga grada Rima, s voljom svetoga otca pape, koji kazahu:

„Brata našega Zvonimira molimo s vlasnici i pukom zemlje kraljevstva njegova, da bi hotil odlučiti, i s nami biti zajedno s pomoću ine gospode krstjanske, koji ovakve listove imaju od nas, i oni da odluče volju njih, i da nam dadu na znanje, jesu li k volji našoj pristali, ča jest s dopušćenjem Božjim i sina njegova, koji jest porođen od Dive Marije, i muku (trpel) i krv prolio na drvo križa, i na njem umoren; koja smrt bi odkupljenje svita i oslobojenje svetih otac iz limbene tamnosti. I tako s dopušćenjem njegovim i s pomoću u njega virujućih jesmo odlučili osloboditi mista, koja je za ljubav našu okrvavio, i gdi je pridao duh otcu muku i trud i greb, u kom bi položeno prislavno tilo njegovo.“

I to čuvše Bogom prokleti i nevirni Hrvati, (...) Tada čuvši toj nevirnici, ne daše ni listove dočtiti, i skočiše, ne samo da bi pristali na dostojnu molbu, svetoga otca pape i cesara Rimskoga, da sveta mista iz ruk poganskih izmu i oslobode, da oni Bogom počeše kričati i vikati na svetoga kralja, tužeći se i vapijući jednim glasom, kako na Isukrsta Židove: „da on išće izvesti njih iz domov njih, iz žen i ditce njih, i s papom ter s cesarom odtimati mista, gdi je Bog propet i gdi je greb njegov. A što nam je zato?“

I nevirni Hrvati vazeše zlu misal i nepravedan svit, i meu sobom zlo više učiniše, i sebi i ostatku svomu rasap i vičnje pogrijenje. I tako počeše upiti kakono Židove vapiše na Isukrsta, kada reče poglavica: „Bolje da jedan umre, nere tolik puk da pogine“. I tako sramotni i nevirni Hrvati počeše govoriti

⁷ Usp. Šišić 1990: 586.

vapijuće kao psi ali vuci: „Bolje da on sam pogine, ner da nas iz didine cića Boga i inim mista toliko daleko obuimati, zemlje i gradove“. I ne inako, nere kako psi lajući kada idu, tako oni na dobroga kralja Zvonimira, komu ne daše ni progovoriti, nere z bukom i oružjem počese sići njega, i tilo njegovo raniti, i krv prolivati svoga dobroga kralja i gospodina, koji, ležeći u krvi izranjen velikimi bolizni, prokle nevirne Hrvate i ostatak njih Bogom i Svetimi njegovimi, i sobom, i nedostojnom smrtju njegovom, i da bi veće **nigdar ne imali gospodina od svoga jazika, nego vazda tuju jaziku podložni bili**. I tako ležeće a Hrvate proklinjuće izdahnu. I pojde duh njegov, po milosti onogaj ki sve može, s anjeli veseliti u vike vikom.⁸

Jadrijević bilježi kako je u doba hrvatskih kraljeva bilo borbi i dinastičkih svađa, ali one su gotovo uvijek prolazile bez prolijevanja krvi. Pritom spominje dva ubojstva vladara – kralja Miroslava⁹ i kralja Zvonimira.¹⁰

Povijesni izvori dvojako gledaju na smrt kralja Zvonimira, nerijetko joj dajući epitet nerazjašnjene. Neki se priklanjaju tezi o prirodnoj smrti navodeći dokaze da je kralj bio narušena zdravlja i duže vrijeme poboljšavao dok povijesni izvori navode nasilnu smrt kojom je skončao.

Druga je verzija Zvonimirove kletve: „Dabogda nad vama tisuću godina vladao tuđi jezik“. (Dragić 2008: 304)

Don Frane Bulić, povjesničar i arheolog, u rujnu 1886. godine između Drniša i Muća zabilježio je predaju o Zvonimirovom umorstvu kod Rotne gomile i poslao je povjesničaru Ferdi Šišiću:

*Na Kosovu polju kninskom zavadio se neki kralj s vojskom te se pognali. Kralj već ranjen bježao sa Kosova polja, a vojska ga stigla gdje je sada Rotna gomila. Tu ga je izmrcvarila i ubila, i svaki je vojnik na mrtvo tijelo bacio po kamen. Vojska se potom pobila između sebe i izmrcvarila, a od puste krvi prolivene nedaleko ove gomile pocrvenila je zemlja i zato se zove Crljenica. Kralj se zvao Rotando.*¹¹

⁸ Usp. Mužić 2002: 131–133.

⁹ Kralj Miroslav, sin kralja Krešimira I i pripadnik dinastije Trpimirovića, svoju je četverogodišnju vladavinu obilježio ratom protiv vlastitoga brata, Mihajla Krešimira, a skončao je nasilnom smrću, *od ruke bana Pribine*, o čemu svjedoči bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet u spisu *De administrando imperio* (*O upravljanju carstvom*): *Krštena Hrvatska postavlja konjaništva do 60.000, a pješadije do 100.000 i sagena do 80 i kondura do 100. Na sagemama imaju po 40, na kondurama po 20, a na manjim kondurama po 10 ljudi. Veliku takovu moć i množinu naroda imaše Hrvatska do arhonta Krasimera. Pošto ovaj umre, a sin njegov Miroslav vladavši četiri godine, od ruke bana Pribunje pogibe, i u zemlji nasta raskol i razdor veliki, umanji se broj i konjaništva i pješadije i sagena i kondura, što ih imahu Hrvati. Danas imade sagena 30, male i velike kondure, i konjaništvo i pješadije.* (Konstantin Porfirogenet 2003: 82–83)

¹⁰ Usp. Jadrijević 1967: 45.

¹¹ Usp. Dragić 2009: 21–44, prema Šišić 1990: 587.

Šišić utemeljenje takvih tvrdnji nalazi i u Tomaševićевой kronici (16. st.) koji bilježi sljedeće:

Kralj Zvonimir bio je čovjek veoma hrabar i veoma vješt vojnik, a osobito gorljiv branilac kršćanske vjere. Zato odluči podići veliku vojsku, te poći na daleki istok i oteti i osloboditi grob Spasitelj, koji bijaše pao nevjernicima u ruke. Zapovjedi dakle svojim podanicima pod vjeru da pograbe oružje i da se spremni skupe na Petrovu polju. Kad su međutim Slovinci razumjeli zapovjedi i nalog kraljev, bude im žao žena i djece njihove te stadoše govoriti: „Što radi taj kralj, nikad više ne ćemo vidjeti djece, žena, ni domovine svoje. A zašto nas zove i puti da pređemo preko mora (u daleku zemlju)?“ Na to skloniše nevjerni Slovinci kraljeva tajnika i ujedno peharnika mu Tadiju Slovinca da ubiju kralja. Ovi udoše 20. travnja pod kraljev šator, te ubiše Zvonimira na istom polju kraj crkve sv. Cecilije. (...)”¹²

Smrtno ranjeni kralj pozvao je svoje podanike:

Prije smrti svoje dade smrtno ranjeni kralj sve svoje podanike pozvati preda se, te govoraše ove riječi: „O vi nevjerni Slovinci, tko vas je zaslijepio te me ubiste?“ A zatim: „O vi, vjerna braćo moja Hrvati i Dalmatinci, iz dubine srca želim što sam vaš posljednji kralj i što ćete od sad biti podanicima tuđim kraljevima i knezovima.“ To govoreći izdahnu, te bi pokopan u kninskoj crkvi sv. Bartolomeja kraj velikoga žrtvenika. Oj, nesretna Hrvatska, kad si tolikog i takva kralja izgubila!”¹³ (Dragić 2011: 79–80)

Ferdo Šišić piše: „ipak je, jezikom a pričaju hrvatske tradicije, da je hrvatski kralj Zvonimir ubijen u narodnoj skupštini, jamačno potpuno ispravna“. Poslije toga kralj je, vjerojatno u travnju 1089, pokopan u stolnoj crkvi u Kninu.¹⁴

Mrvoje Hitrec navodi da se Skupština održala na Cvjetnicu. (Hitrec 2007: 34) Nemet (2006: 78) pišući o izvorima za utvrđivanje smrti kralja Zvonimira ističe da je u *Ljetopisu Pape Dukljanina* naknadno pridodana legenda o umorstvu kralja Zvonimira, a to je zapravo onaj tekst koji se u znanosti imenuje kao *Hrvatska kronika*.

Dmitar Zvonimir nije imao nasljednika.¹⁵ Njegov sin Radovan, prema

¹² Dragić 2001: 79–80, prema Klaić 1974: 144.

¹³ Isto.

¹⁴ Dragić 2011: 79, prema Šišić 1990: 586–587.

¹⁵ Zvonimira je naslijedio sinovac Petra Krešimira IV, Stjepan II, zadnji Trpimirović. Otac mu je bio namijenio kraljevstvo, ali mu je prijestolje, kako je već objašnjeno u 1. poglavlju ovoga rada, preotelo kralj Slavac. Tada se Stjepan II teško bolestan sklonio u Samostan Svetoga Stjepana u Solinu. Nakon smrti Dmitra Zvonimira u Šibeniku su predstavnici velikaša i duhovnih vođa 1089. godine za kralja izabrali Stjepana II. Među crkvenim dostojanstvenicima bili su: splitski nadbiskup Lovro, trogirski biskup Ivan. Koncem 1090. ili početkom 1091. godine kralj se razbolio i umro. (Dragić 2011: 81) Hrvatska kronika završava riječi-

predajama, umro je u dvadesetoj godini u Novalji na Pagu.¹⁶

U *Prosjacima i sinovima* Raos navodi predaju o smrti i kletvi kralja Dmitra Zvonimira. U njegovoj verziji Gospodin prenu oda sna *svoga sina* Zvonimira,¹⁷ moleći ga da okupi svoje junake i *otme njegov grob iz ruku nevjerničkih*. Kao i u prethodnim predajama, narod se buni, ne želeći napustiti teško stečenu zemlju, ognjišta i žene, strahujući da će drugi zauzeti što pripada njemu. Odlazak u daleku zemlju smatra besmislenim pothvatom budući da je Gospodin uskrsnuo pa grob, čije oslobođenje Zvonimir od njih traži, leži prazan. U ovoj predaji do izražaja dolazi koristoljublje naroda koji, iako mu sam Bog pridijeva epitet *junački*, pristaje i uz Boga i uz kralja samo dok je kakve koristi. Podanici bi otišli na Istok da je Kristovo tijelo i dalje u grobu – tada bi trgovali svetim moćima mijenjajući ih za žito ili bojnu opremu i njihov bi put imao smisla. Ako već moraju umrijeti, umrijet će na svojoj zemlji, ne u tuđoj.¹⁸ Vidjevši da dobri i pravedni kralj ustraje u izvršenju svete zapovijedi, odluče ga žrtvovati za „dobrobit“ naroda, smatrajući Bogu ugodnijim da izgine jedan mjesto svih:

Tisuću godina poslije ovoga prokletstva stiže i drugo i sruči se na narod ovaj naš hrvatski. A zbi se, daklem, ovako. Gospodin naš Isukrst prenu oda sna kralja Zvonimira i govoreći mu reče: „Zvonimire kralju, sine moj! Ustani, pripaši mač, podigni junački narod svoj i otmi grob moj iz ruku nevjerničkih“. Kad kralj to priopći narodu, narod ustade i reče: „Hoćeš li zar da svi izgine-mo za grob iz kojega je Gospodin naš odavna izišao i na nebo uzašao?! Da su bar kosti u njemu, pa da svete moći tu i tamo za žito ili za bojnu opremu tržne-mo... Hoćeš li zar da napustimo zemlju koju smo s toliko krvi stekli i namakli, pa da drugi s noge na nogu i hoću-neću uljezu u nju, u ognjište naše, u ložište naše, uza žene naše dok nas ne bude? Ti si kralj. Jesi. I ako misliš da nam glave ne stoje dobro, skidaj ih ovdje, na ovoj zemlji, neka zagnoje nju na kojoj su izrasle!“ A kako kralj ustraja na zapovijedi Božjoj, narod reče: „Kad si baš upeo da se gine, neka se gine! Buduć je narodu zgodnije i Bogu ugodnije da

ma: „I biše za svoj teg plaćeni oni prokleti i nevirmi Hrvati krozi griha, zašto pogubiše svoga dobrog gospodina Zvonimira, kako Žudiji gospodina Isukrsta. I tako prokleti Žudiji inim služe, ne imajući ni oni od svoga jazika gospodina. Dobri kralj Zvonimir živi u kraljevstvo, dokle bi ubijen, lit trideset i pet. A ubien bi na lit Isukrstovih tisuća i osamdeset, a toj tisuća i osamdeset manje jedno.“ (Mužić 2002: 132–133)

¹⁶ Kraljeva kćerka Klaudija udala se za lapačkoga kneza. Kralj joj je za života darovao Karin.

¹⁷ U Bibliji je čest motiv Božjeg govorenja u snu, navodeći ljude što da (ne)učine. Bog tako progovara Abrahamu, Josipu, Jakovu, Samuelu, Natanu, mudracima koji su krenuli vidjeti novorođeno dijete i mnogima drugima.

¹⁸ Smrt je prikazana metaforom „skidanje glava“. Botica primjećuje da se u predaji junaštvo najčešće mjeri brojem odsječenih glava (Botica 2011: 40).

*izgine jedan nego svi, pogini!*¹⁹ *I pogibe ondje od ruku naroda koji kralja i Boga prisvaja samo dotle dok su mu od koristi.* (Raos 1984: 141–142)

Slijedi strašno nevrijeme kao znak Božjega gnjeva i Božje osude sramotnog ljudskog čina koju možemo povezati sa starozavjetnim motivom Sodome i Gomore i nevremenom koje ih je uništilo:²⁰

Kako je sunce na zemlju izlazilo i Lot ulazio u Soar, Jahve zapljušti s neba na Sodomu i Gomoru sumpornim ognjem i uništi one gradove i svu onu ravnicu, sve žitelje gradske i sve raslinstvo na zemlji. A Lotova se žena obazre i pretvori se u stup soli.

*Sutradan u rano jutro Abraham se požuri na mjesto gdje je stajao pred Jahvom, upravi pogled prema Sodomi i Gomori i svoj ravnici u daljini: i vidje kako se diže dim nad zemljom kao dim kakve klačine.*²¹

Raos Boga, srditog zbog opaćina ljudskih, naziva *glasom strašnim i svesrditeljem*. U svojoj srdžbi Bog proklinje narod: njime će vladati tuđinci kojima će se pokoravati, tuđi gospodari i kraljevi koji će ih tlačiti, nijekati njihovu zemlju, narodnost i jezik. Narod će vapiti za slobodom, a hitati u ropstvo. Na vlastitoj će zemlji biti prosjaci. Neće Boga moliti na svome jeziku poput ostalih naroda, već na latinskom, talijanskom, njemačkom, mađarskom, tek ponekad na hrvatskom.

Tada se stisnu nebo i zemlja, udari sjevanja i grmljavina, a glas strašni sve to prekri i govoreći reče: „Evo od sada će umjesto rose prokletstvo padati na glave vaše, na glave sinova i unuka vaših. Pretpostaviste mi zemlju, neka vam je! Živjet ćete u njoj, množiti se na njoj, ali gospodari njeni nikada više nećete biti. I nikada je tuđin neće osvojiti, a ipak će vladati njom i vama, i djecom vašom, i stokom vašom, i ložnicu dijeliti sa ženama vašim. Kako će to vladati a zemlje neće zadobiti? Sami ćete ga dovoditi, sami obilaziti sve četiri strane svijeta i sa prosjačkim suzama gospodare namicati. Bit će dana kad ćete odjednom i po nekoliko gospodara dovlačiti i glavama braće svoje njihov put utirati. Bit će dana kad će dva grada – na dobačaj kamena udaljeni – svaki svoga tuđeg kralja priznavati. I ti tuđinci bit će krunjene glave vaše, krvnici vaši, suložnici žena vaših i očevi djece vaše. A vi ćete im veselo mahati repom za svaku mrvicu dobačenu s preobilna stola, koji ste im žuljevima svojim prepunili. Evo gle, i srca će vaša sveudilj vapiti za slobodom, ali vrat će vaš sam od sebe u jaram ropski hitati. I sveudilj ćete sa sebe zbacati gospodare koji su po volji vašoj na vaš vrat uzjašili, da novima vrat umjesto sedla podmetnete. I dok će me svi narodi svojim jezikom zazivati i na svom jeziku moju molitvu

¹⁹ Kajfa pak ono svjetova Židove: „Bolje da jedan čovjek umre za narod“ (Iv 18, 14).

²⁰ Usp. Dragić 2013: 75–97.

²¹ Sumporni oganj simbol je opustošenja, strijele – Božjega suda koji stiže svakog čovjeka, grmljavina – Božje osude, tuča – Božje osvete itd.

moliti, dotle ćete vi vapiti: „Pater noster, Padre nostro, Vaterunser, Mi Atyank, a ponekad i Oče naš. Htjeli ste zemlju? Eto vam je! Prokletstvo vaše bit će u njoj, u brdima njezinim, u dolinama njezinim, u morima njezinim, u rijekama i jezerima njezinim! I neka bude tako!“

I bi tako. Žudije se raštrkaše po svem svijetu, i tako u tuđim zemljama robuju tuđim gospodarima, a svoju zemlju nikad ne zadobiše. Hrvati opet nikad svoju zemlju ne izgubiše, ali u nju neprestance tuđe gospodare dovadahu i služahu im. Kraljevi njihovi bijahu i tlačitelji njihovi, te im počesto nijekahu ne samo zemlju, već i ime i jezik i narodnost samu. Nu, oni svejedno za te svoje krvnike umirahu s nerazumnim poklikom „Živjela Hrvatska!“ – gdje je to, a gdje milozvučno „Arriba Espana!“ – kad Španjolac umire!

Ali nije na meni da povjesnicu svog prokletog naroda pišem, već da ukažem na to kako ljudski razum tu nerazumnu prošlost ne može shvatiti ni prihvatiti, dokučiti ni protumačiti ako mu nije poznato strahotno prokletstvo, koje je mogla izmisliti samo nedokučiva mudrost svesrditelja Boga, mudrost i volja, postojana u zlu i dobru, u prokletstvu i blagoslovu. (Raos 1984: 141–142)

Izlivši prokletstvo nad narodom, Boga minu srdžba i on se ražali što je prokleo sav narod, no ne mogaše više povući prokletstvo. Stoga, kao toliko puta u Bibliji s pojedincem ili čitavim narodom, sklopi Bog savez s *Godislavom ili Godežavom* koga ugleda na grobu kralja njegova Zvonimira, ponovno javljajući se u snu. Odlučivši ga zbog vjernosti poštediti, obeća mu da nikada ni on ni potomci njegovi neće služiti tuđemu gospodaru, premda neće posjedovati ni vlastitu zemlju. Ne samo da neće biti primorani gospodarima davati od svoga dijela, već će moći od njih uzimati, gdje god se zatekli, a kao prosjaci hodat će svukuda. Da se zavjet ispuni, Godislav i potomci njegovi svoj će kruh zarađivati svojim ramenom, onako kako je to činio i kao tobolčar u kraljevoj službi, naseljavajući tako zemlju koja neće dovesti u iskušenje njihov savez s Bogom, zemlju *pustu, besplodnu i bezvodnu*, Imotsku krajinu. Od Godislava potekoše dvanaest sinova i kćeri, a od njih sva prosjačka plemena.

Kad ono, daklem, Gospodin prokletstvo izli na narod i kad ga srdžba minu – a bijaše noć bliža danu nego sebi – svrnu pogled na zemlju i vidje rečenog Godislava ili Godežava, kako kleči na grobu kralja Zvonimira, sa srcem punim Boga i suza. Iražali se Svedobrostivi što cijeli narod prokle, ali prokletstvo više dići ne mogaše. Stoga uspava Godislava, u san mu siđe, u snu mu se ukaza i reče: „Godislave, Godežave, govori ti Gospodin! Prokleh narod tvoj i prokletstvo ne mogu dignuti. Dijelit ćeš sudbinu njegovu, i nikada nećeš ni ti, ni potomci tvoji biti gospodari zemlje svoje. Ali, evo, činim zavjet s tobom: premda nikada ni ti ni potomci tvoji nećete biti gospodari, nećete ni sluge biti, niti ćete služiti tuđim gospodarima, niti im davati išta od onoga što steknete i namaknete. Naprotiv, i ti i potomci tvoji uzimat ćete od gospodara i kraljeva

ma gdje se s njima sreli i susreli. Hodat ćete svojom zemljom i mnogim tuđim zemljama, i uvijek i svugdje bit će kako obrekoh. A da se ovo ispuni, i ti, i potomci tvoji razlikovat ćete se od sviju puka i naroda po tome što ćete kruh svoj ramenom svojim zarađivati, kao što si ga i sâm u vjernoj službi kraljevoj zarađivao“. I još reče Gospodin: „Uzmi tobolac svoj i kreni prema istoku i naseli se u zemlji pustoj, бесплодној i bezvodnoj, u kojoj nećeš omekotiti i doći u napast da ne iskupiš zavjet svoj sa mnom učinjen. I, evo, izoštrit ću oko tvoje da vidi konjanika iza brda i uho tvoje da čuje psikanje zmiје dok još spava, i nepce tvoje da razlučuje travu ljekovitu od trave otrovne, i jezik ću tvoj utančati da mu se i pčele pokoravaju. Evo, i tvoje ću kamenje – kao nijedno drugo – napučiti množinom svakovrsnih otajnih sila nebeskih, zlih i dobrih, da te iz dobra u bolje potisnu ili da te opaka većom opačinom pritisnu.“

I duh Gospodnji nestade, a rečeni Godislav, daklem, krenu i nastani se u zemlji pustoj, бесплодној i bezvodnoj, nastani se u kamenju koje – kao nijedno drugo – bijaše napučeno množinom svakovrsnih otajnih sila nebeskih, zlih i dobrih, nastani se u Krajini. I Gospodin ga obdari s dvanaest sinova i dvanaest kćeri.²² Od sinova proćediše svi oni u puku što s ramena svojega kruh svoj jedu, od kćeri što kojoj Bog dade, jer je žensko samo zemlja a čovjek sjeme. (...)

I tako listajuću knjige i zapise starovičke ustanovih stanovito, da Garići ne bijahu ni čobani ni težaci, već – kao i sva prosjačka plemena u Krajini – od davnina kruh svoj jeđahu s ramena svojega, jerbo – kao i sva prosjačka plemena u Krajini – proćediše od čovjeka, imenom Godislava ili Godežava, koji u dan prokletstva kraljev tobolčar bijaše. (Raos 1984: 143–144)

Pišući o Zvonimirovoj kletvi „zbog koje Hrvati ne mogu imati svoju državu te će samo mijenjati (i tražiti) gospodare ‘tuđih’ jezika“, (Lederer 1998: 181) Raos piše o sudbini „hrvatskoga naroda u različitim povijesnim vremenima kroz koja će prohoditi svoje junake“ (Lederer 1998: 181).

Raos na taj način problematizira sudbinu Imotske krajine kroz neizvjesna teška vremena.

5. Zaključak

Dmitar Zvonimir u narodu je upamćen kao dobri, pravedni, sveti kralj. Za vrijeme njegova kraljevanja (1075–1089) vladalo je blagostanje. Bio je

²² 12 – predstavlja Božju crkvu i Božji autoritet. Isus je imao 12 učenika, a postojalo je i 12 plemena Izraela. U Otkrivenju 12,1. 24 starješine i 144 000 su mnogokratnici broja 12. Novi Jeruzalem ima 12 temelja, 12 vrata, drvo s 12 vrsta rodova koje rađa 12 mjeseci go-dišnje,... (Otkrivenje 21).

<http://biblija-govori.hr/znacenje-brojeva-u-bibliji-2/> (pristup 31. prosinca 2016).

blizak saveznik splitskom nadbiskupu Lovri i papama Sv. Grguru VII, Viktoru III i Urbanu II. Godine 1089. Papa je poslao pismo kralju Zvonimiru tražeći od njega da pošalje vojsku i sa saveznicima oslobodi Kristov grob. Kralj Zvonimir sazvaio je Skupštinu na lokalitetu Pet crkava kod Knina. Dok je čitao pismo, prisutni su navalili na kralja i kamenjem ga usmrtili. Stoga je kralj svoj narod prokleo.

Ivan Raos u svoj je roman „Prosjaci i sinovi“ inkorporirao povijesnu predaju o umorstvu kralja Dmitra Zvonimira. Raos piše da je Bog nakon ubojstva kralja kaznio narod pustivši strašno nevrijeme, poput nevremena koje je uništilo Sodomu i Gomoru.

Umirući kralj Zvonimir prokleo je svoj narod, po jednoj verziji da tišuću godinu, a po drugoj verziji devet stotina godina budu bez vladara svoga jezika. Oko te kletve još uvijek se vode sporenja među povjesničarima. Dok jedni, primjerice Ferdo Šišić, vjeruju u istinitost umorstva kralja Zvonimira, drugi Zvonimirovo umorstvo i kletvu smatraju legendom, treći Zvonimirovu smrt smatraju nerazjašnjenom. U toj Zvonimirovoj kletvi Raos vidi uzrok nesreće hrvatskoga naroda koji se mora snalaziti kako bi preživio. Isti je uzrok i nastanku prosjačenja jer prosjaci su potomci kraljeva tobolčara Godislava koji nije zaštitio kralja na dan umorstva.

Literatura

- Botica, Stipe, *Biblija i hrvatska tradicijska kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 2011.
- Brešić, Vinko, Kralj Zvonimir u hrvatskoj dramskoj književnosti, *Zbornik Krležini dani*, Zagreb – Osijek, 2000, str. 45–49; Isto, Teme novije hrvatske književnosti, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2001.
- Dragić, Marko, *Književna i povijesna zbilja*, HKD Napredak, Split, 2005.
- Dragić, Marko, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, Filozofski fakultet, Split, 2008.
- Dragić, Marko, Starohrvatske povijesne teme u suvremenom narodnome pripovijedanju, *Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Splitu*, 2–3, 2009, str. 21–44.
- Dragić, Marko, Starozavjetni motiv Sodome i Gomore u Bakulinom Šematizmu i u suvremenom pripovijedanju u Hercegovini, *Zbornik o Petru Bakuli*, Hrvatski studiji Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2013, str. 75–97.
- Dragić, Marko, Zbilja o hrvatskom kralju Dmitru Zvonimiru u poeziji Vladimira Nazora, *Croatian studies review – Časopis hrvatskih studija* 7 (1), 2011, str. 61–88.

- Hitrec, Hrvoje, *Zvonimirova kletva*, u: *Hrvatske legende*, Školska knjiga, Zagreb, 2007.
- Jadrijević, Ante, Smrt hrvatskih kraljeva Miroslava i Zvonimira (1). *Crkva u svijetu*, 1, 1967, str. 45–59.
- Kaštelan, Jure – Bonaventura, Duda (ur.), *Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2008.
- Klaić, Vjekoslav, *Povijest Hrvata* (Knjiga prva), Matica hrvatska, Zagreb, 1974.
- Laszowski, Emil (ur.), *Znameniti i zaslužni Hrvati, te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925. do 1925, sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne, i Istre, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika, te hrv. Vladara, hercega, banova i biskupa, kao uvodom. Sa 9 zasebnih slika, te 421 slikom u tekstu*, Prigodom proslave 1000-godišnjice hrvatskoga kraljevstva, za upravu Aleksandar pl. Ballogh, Zagreb, 1925.
- Lederer, Ana, Ivan Raos, Meandar, Zagreb, 1998.
- Maslač, Nikola, Hrvatski kralj Zvonimir plemeniti (1076–1089), *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 2, 1941, str.172–179.
- Mužić, Ivan, *Hrvatska kronika 547–1089*, Marjantisak, Split, 2002.
- Nemec, Krešimir, *Povijest hrvatskog romana*, III, Znanje, Zagreb, 2003.
- Nemet, Dražen, Smrt hrvatskog kralja Zvonimira – problem, izvori i tumačenja, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1, 2006, str. 73–92.
- Porfirogenet, Konstantin, *O upravljanju carstvom*, Dom i svijet, Zagreb, 2003.
- Raos, Ivan, *Prosjaci & sinovi. Knjiga druga*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1984.
- Raos, Ivan, *Prosjaci & sinovi. Knjiga prva*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1984.
- Ricov, Joja, Zvonimir – dobri kralj Hrvata, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 1–2, 1990, str.78–89.
- Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, pretisak iz 1925. godine, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990.
- Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 600–1526. Prvi dio*, Marjan tisak, Split, 2004.

Mrežne stranice:

- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23356>
- <http://biblija-govori.hr/znacenje-brojeva-u-bibliji-2/>

Marko DRAGIĆ & Dijana MIŠETIĆ

**ZVONIMIR'S CURSE IN TALES, HISTORY
AND IN THE IVAN RAOS' NOVEL *PROSJACI I SINOVI***

This work is about the blasphemy as an oral-literal form. Blasphemy has existed as long as humanity itself. In Croatian tradition, the most prominent is the one of Zvonimir. That specific blasphemy was uttered by the Croatian king Dmitar Zvonimir at the conference in 1089, while he was reading the Pope's letter, who asked from him to send the army in rescue of the Christ's tomb. The King's subjects came after him and stoned him to death. The dying king cursed his people in a way that a foreign language should reign over them for a thousand of years.

Many historians, archaeologists and philosophers have dealt with this blasphemy for ages. Various disputes about the authenticity of the curse are still present among the historians. While some, for instance Ferdo Šišić, consider the murder of king Zvonimir authentic, others view his murder and blasphemy as a myth, but there are also those who see Zvonimir's death as a mystery.

Ivan Raos incorporated the historical tradition about the murder of the king Dmitar Zvonimir and his blasphemy into his novel *Prosjaci i sinovi* (*Beggars and Sons*). Zvonimir's curse presents the cause of suffering for the Croats. Beggars and their sons are, according to Raos, the descendants of the King's subject who didn't protect his king.

Keywords: *Croatian king Zvonimir, Ivan Raos, Prosjaci i sinovi, curse, history*

UDK 821.163.4.09-32

Izvorni naučni rad

Antonija HULJEV (Osijek)

Odjel za kulturologiju

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

antonijahuljev@yahoo.com

Mirta BIJUKOVIĆ-MARŠIĆ (Osijek)

Odjel za kulturologiju

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

mbmarsic@unios.hr

OBITELJ U BAJKAMA IVANE BRLIĆ-MAŽURANIĆ OBJAVLJENIMA U PERIODICI I NAKON AUTORIČINA ŽIVOTA

Pišući „Priče iz davnine“ autorica Ivana Brlić-Mažuranić u pripovjedni tekst ugrađuje ideju majčinstva i obitelji koji postaju izvorom ljudske egzistencije. I dok su „Priče iz davnine“ zaokupile hrvatsku i stranu kritičarsku javnost bivajući shvaćene kao najbolja zbirka hrvatskih umjetničkih bajki, kada je riječ o autoričnim bajkama izvan te zbirke, nakon oba izdanja, i onoga 1943. godine i onoga 1993. godine, kritičke te književno-povijesne recepcije gotovo u potpunosti izostaju. Iz toga se razloga pedagoškim iščitavanjem bajki Ivane Brlić-Mažuranić objavljenim u periodici i nakon autoričina života analizira pozicija obitelji koja je bitan čimbenik i odgojni element u ovim autoričnim bajkama. Interpretacijom, metodom detekcije te analitičkim iščitavanjem ukazat će se na poziciju obitelji kao posebne odgojne vrijednosti, pokretača radnje i motivacijskoga uporišta u promatranom korpusu bajki.

Ključne riječi: *Ivana Brlić-Mažuranić, obitelj, pedagoško čitanje, bajke*

I. Uvod

Izvan zbirke „Priče iz davnine“ koja obuhvaća osam umjetničkih bajki, Ivana Brlić-Mažuranić objavila je i nekolicinu bajki i u periodici. Također, nekoliko je bajki objavljeno i nakon autoričina života. Rad se bavi analizom sedam bajki od kojih su za autoričina života objavljene četiri u časopisima,

a tri su ostale u rukopisima. Autoričine bajke objavljene prvotno u periodici jesu „Priča o goropadnom Mili i šestorici ptica rodovića“ (*Smilje*, XLII, br. 4, str. 49–54, br. 5, str. 65–69, Zagreb, 1913), „Zlatna ptica i dijete ubogarsko“ (*Naša deca*, III, br. 8, str. 2–3, Beograd, 1923), „Trgovac Nav“ (*Književni se- ver*, Subotica, 1927, br. 11; *Hrvatsko kolo*, knjiga VIII, str. 135–143, Zagreb, 1927), „Priča o Zorku Bistozorkom i o Sreći“ (*Hrvatsko kolo*, knjiga 13, str. 28–35, Zagreb, 1932). Godine 1943. (ponovljeno izdanje 1993. godine Kon- zora i Katarine Zrinske), u nakladi Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda pet je bajki autorice objavljeno u izdanju „Basne i bajke“: „Trgovac Nav“, „Priča o sultanu Abdali“, „Priča o Zorku Bistozorkom i o Sreći“, „Za- što se rodila bijedna Lera i njezino siročće“ te „Djevojčica i neman“. Bajke u radu analizirane su prema uredničkom izdanju Vinka Brešića (priređivači: Ivana Žužul i Tvrtko Vuković; Slavonski Brod, 2011), a koje donosi u obliku kritičkog izdanja cijeli korpus bajki izvan „Priča iz davnina“, tj. svih sedam bajki autorice. I dok „Priče iz davnine“ autorici priskrbuju naziv *hrvatskoga Andersena* i do danas ostaju „vrhunski umjetnički domet ne samo autoričina stvaralaštva već i hrvatske literature za djecu uopće“,¹ bajke izvan ove zbirke ostaju uglavnom izvan dometa čitatelja, kritičke te književno-povijesne recep- cije.² Čitateljskoj publici manje poznate bajke autorice pedagoški se iščitavaju s pozicije predodžbe obitelji kao motivacijskog uporišta u bajkama imajući u vidu da Ivana Brlić-Mažuranić u svom pisanju polazi od majčinstva i obitelj- skih vrijednosti. Naime, autorica prvotno i počinje pisati za vlastitu djecu, a potom tuđu. Također, iz autoričinih privatnih pisama³ upućenim članovima obitelji razvidno je da je autorica iznimno cijenila mišljenje svoje majke te da joj obitelj u vlastitom sustavu vrijednosti zauzima jako važno mjesto. Polazeći od uzora i „gradeći sliku književne osobnosti“ (Hranjec, 2006: 85) Šicel navo- di tri osobe u kojima je autorica „pronalazila i tražila uzore za svoj vlastiti put“ (Hranjec, isto). Bili su to Josip Juraj Strossmayer, Franjo Marković te njezin djed, Ivan Mažuranić, koji je imao izravni etički utjecaj na oblikovanje Iva- nina književna djela. Šicel konstatira da je autorica izgradila osobne poglede na svijet, život i ljude, stvorivši koncepciju djelovanja polazeći od porodice i majčinstva prije svega kao „osnovnog ishodišta određenog društva“ (Hranjec,

¹ Miroslav Šicel, prema: Vladimir Rem (pr.), *Ivana Brlić-Mažuranić: Priče iz davnine*, Sla- vonska naklada „Privlačica“, Vinkovci, 1994, str. 138–139.

² Usp. Dubravka Zima, „Bajke Ivane Brlić-Mažuranić izvan *Priča iz davnine*“, *Kroatologija*, 2, 2011, 1, str. 217; Dubravka Zima, *Ivana Brlić-Mažuranić*, Zavod za znanost o književno- sti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001, str. 134; Martina Perić, „U pravom ruhu“, *Nova Croatica*, Zagreb, V (2011), 5, str. 490.

³ Usp. Berislav Majhut i Sanja Lovrić Kralj (priredili) „Pisma o Hlapiću“, *Libri & Liberi – Časopis za istraživanje dječje književnosti i kulture/Journal of Research on Children's Literature and Culture*, 2(2), 2013, str. 269–355.

isto). Pišući o temeljenim ljudskim vrijednostima u djelima Ivane Brlić-Mažuranić, Novaković (1997) navodi da etički kodeks autorice proizlazi iz načela dužnosti te u tom kontekstu spominje i dužnost roditelja koji se svesrdno brinu o djeci, makar i ona sama bila izvoristom problema.

U bajkama se dakle, imajući uvid u važnost pozicije obitelji/porodice u autoričinu životu kao bitnom ishodištu njezina književna rada, analizira pozicija obitelji kao prve instance u djetetovu odgoju te učinci koje ona ima na sam tijek radnje. Također, analizom obitelji kao bitnog odgojnog elementa stječe se uvid u važnost obiteljskih vrijednosti u sustavu vrijednosti same autorice.

II. Obitelj, odgoj, bajka

Bez obzira na to radi li se o biološkoj ili usvojenoj djeci, obitelj je odgojna zajednica roditelja i djece koju označava zajednički život i interakcija. Obitelj je uvijek i dio društva, ona utječe na društvo i društvo utječe na nju, a kao odgojni čimbenik prva je i najvažnija instanca u djetetovu razvoju. Obitelj kao odgojna zajednica može biti *potpuna*, ukoliko su oba roditelja prisutna, te *nepotpuna* ukoliko jedan od roditelja trajno manjka.

Obitelj ima formativnu ulogu u djetinjstvu pojedinca te je vrlo važan utjecaj svih članova obitelji kao i „ukupnost obiteljske atmosfere“, (Wagner Jakab, 2008: 121) kada je riječ o odrastanju djeteta. Ponašanje djeteta između ostaloga ima svoje ishodište i u roditeljstvu, odnosno, nesporno je da roditelji i obitelj imaju važan i nezaobilazan utjecaj na razvoj djeteta. Obitelj promatrana kao dinamičan sustav odnosa u interakciji što ima snažan utjecaj na djecu u središtu je istraživanja posljednjih godina (Wagner Jakab, 2008: 121; prema: Cox, Paley, 2003, Ross, Stein, Trabasso, Woody, Ross, 2005). Zdrava obitelj, navodi ista autorica parafrizirajući dotadašnja istraživanja,⁴ ona je koja se postiže održavanjem snažnih i afektivnih odnosa između članova obitelji.

Analizirajući „Priče iz davnine“ Visinko (2006) zaključuje da je obitelj bitna strukturna sastavnica svih osam bajki iz zbirke, a obitelj koju Ivana Brlić-Mažuranić djelima zagovara jest tradicionalna obitelj i obiteljski dom. Iako je idealna slika obitelji narušena, Visinko interpretacijom prikazuje motiv obitelji u propadanju i uzorne obitelji kao tipu priželjkivane obitelji. Udaljenost između stvarne obitelji i one priželjkivane, idealne, ispunjen je dramom sudbina članova obitelji. Međutim, postavlja se pitanje čini li autorica odmak u svojim ostalim bajkama, i ako čini, u kojoj mjeri. Je li slika obitelji koju bajke ogledavaju idealna ili trajno narušena, i ako je narušena, može li se dokinuti. Odgovore na ova pitanja moguće je ponuditi tekstološkom detekcijom te analizom i interpretacijom.

⁴ Cummings, Davies, Campbell, 2000; prema: Ross, Stein, Trabasso, Woody, Ross, 2005.

U bajci izričita odgojnoga predznaka, „Priča o goropadnom Mili i šestorici ptića rodovića“ problematizira se odgojni roditeljski stil, odnosno pretjerana majčina ljubav prema Mili. Milina je obitelj potpuna, čine ju u početku bajke on i njegovi roditelji. Živeći u *ribarskoj kućici* Mile nije brinuo ni za što jer je „Mati odveć ljubila svoga Milu i nije znala od dragosti, što bi s njim“.⁵ Milin otac za obitelj je skrbio ribareći, no Mile mu nije pomagao jer je odgojem postao *pokvaren*: „Tako se Mile pokvario i ništa mu nije bilo pravo“.⁶ Autorica hiperboliziranu ljubav i brigu prema Mili naziva ludošću („...da se dosjeti dosta jakomu lijeku za onoliku ludost materinu.“)⁷ te nudi alternativu. Opreka Milinoj obitelji, u kojoj je središte samo Mile kojemu je majka govorila da je najpametniji u kući, ptičja je obitelj koju čine majka roda i šest ptića. Milina je majka nerazumna, ne brine o kućanstvu nego samo o Milinim potrebama. Roda je pak *stara i uljudna*, a u njezinu gnijezdu (domu) vladaju red i hijerarhija. Roda naime vodi računa o tome koliko su i što *rodovići* naučili pa dok Milu majka ne ukorava, roda drugačijim odgojnim principom djeluje na mlade opominjući ih, ali i ključajući „svojim dugačkim kljunom po glavi“.⁸ Milina majka sinu je udovoljavala svaku želju, no rodi je bilo važnije njezino gnijezdo („...da se pohvali, kako li je krasno njeno gnijezdo...“),⁹ jesu li njezini rodovići *poslušni i vješti*. Kada se pak Mile odluči vratiti svom domu otac ga *prigrli* kao da nikada nije ni otišao pravdajući Milin čin vilinskom odmamom. Eksplicitnom poukom autorice navodi se da se djeca raduju, ali se nikad ne čude, ma kako im iznenada roditelji došli u pomoć. Odnosno, roditeljsku brigu djeca podrazumijevaju principom koji se sam po sebi razumije te se on ni ne preispituje. Kao jasnu pouku autorica izdvaja da „za jedinca nema lijeka do tuđega svijeta“¹⁰ što se može shvatiti i kao autoričin društveni komentar na odgojni princip obitelji s jednim djetetom po kojemu takvo dijete uvriježeno postaje razmaženo, samobitno i egoistično, *goropadno* poput Mile. Rješenje je, kao i u književnom postupku, odmak/dokinuće i alternativa. Sretno je razrješenje u bajci majčin uvid u krivi odgojni princip te Milin povratak i uvid u neispravnost vlastita svjetonazora. Uloga Milinoga oca ostaje obilježena pasivnošću. Njegova je uloga skrb o obitelji, a kasnije mu se Mile u toj ulozi pridružuje. Naposljetku, obitelj se proširuje za novoga člana, usvojeno siročće „koje je odnekud izdaleka k njima zalutalo“.¹¹ Milina obitelj, poput ptičje

⁵ Vinko Brešić (ur.), *Sabrana djela Ivane Brlić-Mažuranić*, Ogranak Matice hrvatske SlavonSKI Brod, Slavonski Brod, 2011, str. 264.

⁶ Isto, str. 265.

⁷ Isto, str. 266–267.

⁸ Isto, str. 274.

⁹ Isto, str. 277.

¹⁰ Isto, str. 287.

¹¹ Isto.

obitelji koja ga je stubokom promijenila, zadobiva novu hijerarhiju s jasno naznačenim ulogama.

U bajci „Zlatna ptica i dijete ubogarsko“ autorica problematizira zaokupljenost materijalnim bogatstvima. Bogataševa pretjerana ljubav prema zlatnoj ptici uvjetovana je njegovom samačkom obiteljskom pozicijom. Bogataš, naime, nije imao „ni majke, ni oca – ni žene ni djece. Imao je samo jednu ptičicu, a tu je volio više nego sve ostalo na ovome svijetu“. ¹² Dakle, bogataševa je nekoć potencijalna naklonost prema obitelji preusmjerena uvjetovanom naklonošću prema zlatnoj ptici. No kao i u prethodnoj bajci, autorica nudi alternativu pojavljivanjem starice i njezina bolesnoga unučeta. Svjetonazor bogataša mijenja se kada odlučuje žrtvovati zlatnu pticu za život dječaka. Fabularno je razrješenje u ozdravljenju dječaka i oživotvorenju ptice preko djetetovih suza koje tako postaju simbolom novoga života i egzistencije. Bogataševa obitelj biva proširena, dakako, bakom i unučetom čime dijete osim ženskoga uzora (bake) dobiva i muški uzor (bogataša/oca). Prava je vrijednost prema tome u obitelji, a ne u materijalnom bogatstvu pa se novom bogataševu životu divi i *svijet* govoreći kako je dobar i sretan.

U bajci „Trgovac Nav“ susrećemo se s četirima konceptima obitelji. Prvi je koncept koncept samačke obitelji trgovca Nava kojemu roditelji „bijahu namrli lijepi imetak i dobar dućančić“. ¹³ Trgovac Nav živi sam prema blagoslovima koje mu je Bog udijelio brinući se za ubogare, sirotinju i siročad u svomu gradu: „(...) neka posve mala sirotica. Izgubila se u onolikom gradu, prozebla do kostiju. (...) on potrčao do djevojčice i digao je u naručaj. Grijao Nav djevojčicu, zabavio je igrom svakojakom, tetošio je i milio. (...) Sjeo Nav uz djevojčicu i, što je živ, takove radosti ne bijaše doživio“. ¹⁴ Dakle, moguće je pretpostaviti da bi trgovac Nav djevojčicu usvojio, kao što je slučaj u prethodnoj bajci, no autorica čini otklon i donosi drugačije fabularno razrješenje. Drugi je koncept obitelji obitelj mladoga carevića i njegova oca cara. U bajci se ne upisuje lik carevićeve majke, no autorica donosi lik dadilje koja savjetuje carevića, a prema upućivanju na lik pretpostavka je da carević nije imao majke: „E majko, dadiljo, jedina stalna mudrosti sviju carevina!“ Treći je koncept tradicionalne obitelji u nastajanju prema kojoj mladi carević nasljeđujući već staroga oca, vladara, želi oženiti djevojku koju si je sam odabrao, no tek uz dopuštenje oca: „Ali ja ne mogu ni da se saberem, ni da mudro upravljam carevinom, ako mi ne dopustiš, da dovedem sebi za ženu djevojku, koju sam izabrao“. ¹⁵ Kada otac daje sinu privolu, priređuje se vjenčanje. Djevojka koju

¹² Isto, str. 289.

¹³ Isto, str. 295.

¹⁴ Isto, str. 296–297.

¹⁵ Isto, str. 299.

carević ženi djevojčica je koju Nav spašava od hladnoće na početku, a koju majka pronalazi u njegovu dućanu. Dakle, četvrti je koncept obitelji obitelj sirote djevojčice i njezine majke koja se o njoj skrbi. Bajka ne polazi s čvrstih obiteljskih temelja kao što je to u prijašnjim bajkama, no u „Trgovcu Navu“ posebno se senzibilizira odnos prema sirotinji i siročadi, autorici tako blizak, ali i odnos prema značenju i važnosti obitelji u životu pojedinca: carević se ne želi ženiti bez očeva dopuštenja, a trgovac Nav poljubivši „tri puta prag svoje očevine“¹⁶ odlazi u deveto predgrađe. U suživotu s drugim ljudima Nav je brinuo o tuđoj djeci: „(...) to im samo djecu nunio i nadgledao. Bio on veoma uman u tome, te mu i posve nejačku djecu davali, da ih čuva“.¹⁷ Za tumačenje same bajke bitne su njezine implicitne postavke, od smještanja prostora koji odudara od autoričine neoromantičarske predodžbe prostora te determiniranost glavnoga lika njegovih orijentalnim habitusom. Međutim, ono što bajku izdvaja iz ostalih autoričinih bajkovitih proza jest njezina interpretacija ljudske zajednice (Zima, 2001: 141–142). Važnu ulogu u takvoj zajednici imaju svi autoričini likovi, a obitelj kao posebna vrijednost uvelike određuje tijek radnje. Primjerice, da car nije sinu dopustio ženidbu, posljedice bi po sve likove bile drugačije. Također, da se Nav nije brinuo o siročadi, pa time i o carevićevoj budućoj ženi, priče ne bi niti bilo itd.

Bajka „Priča o Zorku Bistrozorkom i o Sreći“ mnogobrojnim motivima nalikuje na prethodnu bajku, „Trgovac Nav“. Naime, oba protagonista, i Zorko Bistrozorki i trgovac Nav, gaje jednak senzibilitet prema siročadi i sirotinji. Motiv hladnoće prisutan je također u objema bajkama: i Zorko i Nav brinu se o djevojčici koja spava štiteći ju od hladnoće: „Zazebu kosti Zorka, i pogodi Zorko Bistrozorki, da treba pregrnuti ponjavac preko djeteta. Učini tako, pa onda pođe da razvede oganj pred kolibom“.¹⁸ Osim hladnoće, pojavljuje se i motiv svjetlosti koja okružuje siročad: „Djetence mileno – izreče Zorko blago, a u sebi osjeti toliku svjetlost, da se sve u njemu i oko njega promijenilo. Ležala je ta svjetlost svuda i nad svime i sve je bilo pozlaćeno“.¹⁹ Istost motiva u objema bajkama i svesrdna briga i empatija prema siročadi i sirotinji upućuje na važnost senzibilizacije prema djetetu. Dijete, koje u prethodnoj bajci privremeno ostaje bez majke, slično je djetetu koje u ovoj bajci ostaje bez oca. Naime, Mavrica, lišena majke, ostaje i bez oca što autorica eksplicitno naglašava ističući tim književnim postupkom nepotpunu obitelj polazištem radnje: „(...) na dnu prodolice živio neki čovjek po imenu Raduč. U njega bila kćer-

¹⁶ Isto, str. 298.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto, str. 317.

¹⁹ Isto, str. 318.

kica, mala Mavrica. I više nikoga nisu imali. Živjeli oni sami samcati (...).²⁰ Kada Mavrici premine otac ona ostaje „sama samcata na ovome svijetu“.²¹ Međutim, div Zorko Bistozorki, koji se prethodno morao smanjiti na ljudsku veličinu ne bi li bio u mogućnosti pronaći Sreću, nailazi na djevojčicu i shvaća da je njegova najveća sreća upravo ona. Fabularnom poukom autorica ističe važnost skrbi o slabijemu čime primat dobivaju univerzalne ljudske vrijednosti nad materijalnim bogatstvom:

„(...) Zorko ugleda ono dvoje na ponjavcu i pristupi k njima. Sagne se i pogleda, pa kad osjeti toplu ruku djeteta u hladnoj ruci očevoj, trgnu se Zorko Bistozorki i uvidi odmah, da na svijetu nema većeg nego je ovo. 'Da sam suncu kose spleo, manje bi bilo nego je ovo. U ovome je sve što ima na nebu i na zemlji – ovdje će negdje i Sreća izaći', reče u sebi.“²²

Zorko ostaje skrbiti o djevojčici, osnovavši tako novu, nepotpunu obitelj, te u tome pronalazi Sreću, a ostala dva diva, Valigora i Mokronog, „zavadiše se o baštinu i proždriješe jedan drugoga“. Dijete predstavlja sam bit života, tj. ispunjenje, navodi Zima (2001). Na koncu, Zorkova potraga za Srećom započinje igrom te ju susret s djetetom pretvara u odgovornost (Zima, 2011).

Bajka „Priča o sultanu Abdali“ određena je svojim orijentalnim habitusom i motivima koji daju posebnu funkciju bajci. Sultan Abdala sasvim slučajno dolazi na prijestolje te biva novim sultanom nakon što je sultan Hajrudim preminuo ne imavši „mužka odvjetka“.²³ Budući da se automatizmom nije mogao odrediti novi sultan, narod je morao vijećati o odabiru novoga vladara. Dakle, zaplet radnje počinje obiteljskim motivom koji se kasnije proširuje odabirom krivoga sultana koji je nepravedno vladao ne bi li ga narod pamtio po njegovoj okrutnosti. Iako bajka prvenstveno ima kršćanski podtekst, svojstven „Pričama iz davnine“, te fabularna pouka počiva na religioznim načelima, motiv obitelji ima također vrlo važnu ulogu. Naime, nakon što je sultan Abdala dao smaknuti Hasana te odredio smaknuti i njegovu ženu Fatimu „koja bijaše ljuto povrijedila cara, plaću nad mrtvim Hasanom“,²⁴ shvaća se važnost transpozicije narativnosti iz alegorijskog u nefantastično. Ne želim ostaviti „nejaku djecu svoju“²⁵ Mustafa odgovara svojoj majci da ide sultanu jer ako joj je Bog rekao da ih mora čuvati, „to je njima rekao da čuvaju i tebe

²⁰ Isto, str. 313.

²¹ Isto, str. 315.

²² Isto, str. 316.

²³ Isto, str. 339.

²⁴ Isto, str. 344.

²⁵ Isto.

i nas²⁶ pa nigdje ni ne može biti sigurnija nego na sultanovu dvoru. Dakle, Mustafa je potpuno siguran u Božju zaštitu, pa makar i na sultanovu dvoru. Ovo djetinje uvjerenje mijenja vezira Hafida koji na koncu spašava Fatimu i djecu, a zahvaljujući Hafidovoj preobrazbi događa se i emotivno-karakterna preobrazba sultana, mada narativno i logično nemotivirana i potpuno neočekivana. U kontekstu obiteljske analize važno je izdvojiti činjenice da sultan Abdala ne bi postao sultanom da je Hajrudim imao sina te da se karakterni preobrat protagonista ne bi dogodio da Fatima nije ostala bez supruga i time morala sama brinuti o svojoj djeci. Prema tome, iako prvenstveno kršćansko-ga podteksta, bajka ima i obiteljsko uporište koje pokazuje važnost obitelji i skrbi o istoj.

Nadalje, bajka „Zašto se rodila bijedna Lera i njezino siroče“ motivirana je potragom za smislom vlastite egzistencije. Nepromišljeni je seljanin Targan, a koji je pak živio u potpunoj obitelji sa ženom i sinom Halkom, u razgovoru s drugim ljudima poveo pitanje razloga življenja Lere i njezina djeteta. Naime, Lera i „kukavno siroče njezino“²⁷ živjele su same i postale razlogom ogovaranja u društvenoj zajednici u kojoj su živjele. Kako bi odgovorile na to pitanje, Lera i Jasenka odmeću se u svijet. Nedugo potom, odlazi i Targan, a Lerina majka umire. Tim činom Halko i Jasenka ostaju bez roditelja. No traživši oca i želeći ga vratiti doma, Halko pronalazi Jasenku i s njom osniva novo, pravednije naselje pored močvare. Halkova potraga za ocem motivirana je obiteljskom privrženosti: „Nije ovo samo tako, da vi govorite: – Targana nigdje neima! – nego je Targan otac moj i ja njega naći moram“.²⁸ Otišavši, Halkova majka ostaje posve sama: „Mati šuteć gledala za sinom kako joj odlazi – a onda, spustiv glavu, unidje u svoju zemunicu i odmah zastre vrata ponjavcem, neka nitko ne vidi kako ostade sama i nevoljna“.²⁹ Fabularno razrješenje autorica čini postupkom Targanova vraćanja ženi i Lerinom skrbi o Jasenski u zagrobnom životu u Sitivratovu dvoru: „(...) a mati (...) nadgleda ono jedno mjestance na jezeru, gdje se odvija život njenog djeteta.“³⁰ Međutim, Lera je i mogla preminuti tek kada je bila sigurna da Jasenka ne ostaje sama: „Nije sama! Ne trebam joj!“³¹ Djeca, Jasenka i Halko, „kao snažno obilježeni simboli života nastavljaju životni ciklus pomirujući svojim zajedništvom raskol roditeljske generacije“, tj. „zanemarujući roditeljske nesuglasice“ (Zima, 2001: 144, 145). Izmirenje oprečnih obitelji autorica čini novom obitelji koju

²⁶ Isto.

²⁷ Isto, str. 353.

²⁸ Isto, str. 363.

²⁹ Isto, str. 364.

³⁰ Isto, str. 378.

³¹ Isto, str. 368.

čine Jasenka i Halko, i u čiju se sredinu premještaju i drugi ljudi. Iako bajka ne nudi odgovor na pitanje zašto se rodila Lera i njezina kći, čitatelj se zadovoljava eksplicitnom poukom autorice koja govori da *se svačiji život odvija upravo ondje i upravo onako kako to zahtjevaju svi drugi životi širom zemlje*³² čime se upućuje na neizbježan utjecaj društvenih i obiteljskih čimbenika, ali i predestiniranost sudbine.

Bajka „Djevojčica i neman“ uvelike podsjeća na nacrt bajke jer je narativni slijed nelogičan te čitatelja djelomice ostavlja zbunjenim. Ipak, motivi obitelji i odgoja djeteta ukorijenjeni su u bajci. Loša skrb kumova o djevojčici može se shvatiti i kao autoričina svojevrsna društvena kritika pa bi se bajka eventualno mogla iščitavati i s ove pozicije. Naime, djevojčica koja je „ostala sama na svijetu“³³ i o kojoj su se brinula dva kuma biva zabrinuta kada se na rubu njezine bašće pojavljuje neman. Bezimena djevojčica ima dvije želje, otjerati neman i odrasti kako bi s kumovima mogla ravnopravno sudjelovati u razgovoru. Nelogičnost koju bajka ne razjašnjava povezanost je nemani s kumovima. Zamolivši kuma da *posiječe* neman on joj objašnjava da je to nemoguće jer je od njegova roda. Naposljetku, djevojčica će, kada joj Bog ispuni želju, otjerati neman i sasvim iznenada upoznati kraljevića kojemu postaje ženom. Fabularni je pokretač dakle djevojčina usamljenost uvjetovana lišenosti roditelja i usmjerenost ka što bržem odrastanju kako bi bila ravnopravnom sudionicom razgovora s odraslima. Nakon ustrajnih molitvi Bog djevojci uslišava molbu, no druženje s djevojčicom zamijenit će briga kumova o ranjenoj nemani. Ipak, ispunjenje tako žučene želje za odraslim društvom svojih kumova, ne događa se. Ispunjenje se događa naknadno sasvim slučajno u vidu neznanoga junaka koji ujaha „divan kao sunce na osvitu“.³⁴ Junak i djevojka u kraljevstvu postaju novom obitelji što je ujedno čin fabularnog zadovoljenja – djevojčica je odrasla, sigurna od opasnosti, u novoj obitelji s mužem kraljevićem.

Analizirajući svih sedam bajki Ivane Brlić-Mažuranić koje su objavljene u periodici te nakon autoričina života pronalazi se motiv prevladavajuće nepotpune obitelji. Razvidno je da je autorica bila zaokupljena skrbi i odgojem o djeci te pozicijom obitelji što se može tumačiti autoričinim obiteljskim načelom. Analizirane bajke pedagoški iščitane i interpretirane ukazuju na obuhvatniji vid kritičkoga čitanja književnoga teksta i s pozicije suvremene pedagoške prakse. Motiv obitelji prisutan je u svim bajkama te promatran kroz prizmu pedagoškoga čitanja biva snažnim motivacijskim uporištem i pokretačem radnje. Autoričina književna siročad i sirotinja postaju članovima novih obitelji čime autorica ukazuje na važnost obitelji i pravo pojedinca na

³² Isto, str. 369.

³³ Isto, str. 381.

³⁴ Isto, str. 391.

življenje u skladnoj obitelji. Ukoliko je taj sklad poremećen on snažno utječe na daljnju sudbinu pojedinca. Primjerice, poremećen sklad u Milinoj obitelji navodi ga na odlazak od kuće čime se kritizira odgojni princip hiperboliziranoga majčinstva; dijete ubogarsko bogataš će zadržati u zlatnim dvorima dok će se trgovac Nav svesrdno brinuti o siročadi i sirotinji. Zorko Bistozorki svoju će Sreću pronaći isključivo u skrbi o djevojčici Mavrici kojoj umire jedini roditelj, njezin otac Raduč. Nadalje, nepravedni sultan Abdala sjeda na prijestolje jer prethodni sultan Hajrudim nije imao muškoga nasljednika, a bijedna Lera i njezino siroče odlaze u svijet saznati svrhu vlastitoga življenja jer bivaju ogovarane u svom selu što je također uvjetovano obiteljskom predispozicijom, tj. njihovim narušenim skladom. Naposljetku, fabularno razrješnje u bajci „Djevojčica i neman“ događa se tak kada bezimena djevojčica bez roditelja odraste i osniva novu obitelj s kraljevićem. Narušenom skladu autorica uvijek nudi alternativu u vidu osnivanja novih obitelji ili pridruživanja novih članova. Također, u bajkama prisutan motiv samačkoga života nije ništa manje vrijedan od potpunih obitelji, no tek onda kada se pojedinac brine o slabijem i nemoćnom.

Literatura:

- Brešić, Vinko (ur.), *Sabrana djela Ivane Brlić-Mažuranić*, Ogranak Matice hrvatske Slavonski Brod, Slavonski Brod, 2011.
- Hranjec, Stjepan, „Šicel o Ivani Brlić-Mažuranić“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU*, Varaždin, br. 16–17, 2006, str. 83–89.
- Majhut, Berislav i Lovrić Kralj, Sanja (priredili) „Pisma o Hlapiću“, *Libri & Liberi – Časopis za istraživanje dječje književnosti i kulture/Journal of Research on Children's Literature and Culture*, 2(2), 2013, str. 269–355.
- Novaković, Goran, „Temeljne ljudske vrednote u djelima Ivane Brlić-Mažuranić“, *Riječ: časopis za slavensku filologiju*, 2 (1997), 1, str. 173–177.
- Perić, Martina, „U pravom ruhu“, *Nova Croatica*, Zagreb, V (2011), 5, str. 490.
- Rem, Vladimir (pr.), *Ivana Brlić-Mažuranić: Priče iz davnine*, Slavonska naklada „Privlačica“, Vinkovci, 1994.
- Visinko, Karol, „Obitelj u 'Pričama iz davnine' Ivane Brlić-Mažuranić“, *Zlatni danci 7: Obitelj u književnosti za djecu i mladež* (Pintarić, Ana, ur.), Filozofski fakultet u Osijeku, Matica hrvatska Ogranak Osijek, Filozofski fakultet u Pečuhu, Osijek, 2006, str. 99–103.
- Wagner Jakab, Ana, „Obitelj – sustav dinamičnih odnosa u interakciji“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, vol. 44, br. 2, 2008, str. 119–128.

- Zima, Dubravka, *Ivana Brlić-Mažuranić*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.
- Zima, Dubravka, „Bajke Ivane Brlić-Mažuranić izvan *Priča iz davnine*“, *Kroatologija*, 2, 2011, 1, str. 217–229.

Antonija HULJEV & Mirta BIJUKOVIĆ-MARŠIĆ

**FAMILY IN THE FAIRY TALES BY IVANA BRLIĆ-MAŽURANIĆ
PUBLISHED IN THE PERIODICALS EVEN POSTHUMOUSLY
TO THE AUTHORESS' LIFETIME**

Writing the *Croatian Tales of Long Ago*, the authoress Ivana Brlić-Mažuranić incorporated an idea of maternity and family in the narrative text, which become a source of human existence. While the *Croatian Tales of Long Ago* have preoccupied the Croatian and the foreign critic audience, having been understood as the best collection of the Croatian artistic fairy tales, subsequent to both editions, the 1943 and the 1993 one, the critic and historico-literary receptions are almost completely absented when it comes to the authoress' fairy tales beyond the collection. Therefore, a position of family, which is a significant factor and an educational element in these authoress' fairy tales as well, is being analyzed by virtue of a pedagogical perusal of Ivana Brlić-Mažuranić's fairy tales published in the periodicals even posthumous to the authoress' lifetime. A position of family as a special educational value, a motor of action, and a motivational stronghold in the observation of the fairy tale corpus, will be pinpointed by interpretation, detection method, and an analytical perusal.

Key words: *Ivana Brlić-Mažuranić, family, pedagogical perusal, fairy tales*

UDK 821.163.4.09-32

Прегледни рад

Јована НИКОЛИЋ (Нови Сад)

Филозофски факултет у Новом Саду

nikolic.jovana91@gmail.com

**ЕКСПЕРИМЕНТ НАД ТЕКСТОМ, РАДИКАЛИЗАМ И СТИЛСКЕ
ОРИЈЕНТАЦИЈЕ „МЛАДЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ“ У ПРИЧАМА ИЗ
ГЛОСОЛАЛИЈЕ САВЕ ДАМЈАНОВА**

Сава Дамјанов синоним је за радикалне промене у српској књижевности. У својим делима, увођењем нових прозних поступака и експериментисањем са текстом, ослободио је Језик и показао како он нема границе. Тема овог рада јесу шест прича обједињених заједничким насловом „Истраживање савршенства“ из збирке „Глосолалија“. Циљ рада је да се читаоцу приближи поетика Саве Дамјанова, као и текст који се опире сваком тумачењу, јер је Дамјанов изван сваке форме (за њега је она „мртва драга“). Многобројни револуционарни експерименти над текстом и лиризација језика чине „Истраживање савршенства“ непресушним извором симбола.

Кључне речи: *Сава Дамјанов, Глосолалија, српска књижевност, експерименти над текстом, метапрозни аспект*

„Светост Смрти сад обасјава га свог:
престаје да буде дете, постаје Бог.“

САВА ДАМЈАНОВ (1956–)

Сава Дамјанов, писац, књижевни историчар и професор Филозофског факултета у Новом Саду, један је од оснивача и најзначајнијих представника постмодернистичког правца у српској књижевности. Својим прозним остварењима, причама и романима¹ показао је да је Језик у својој суштини недостижан и да се налази на почетку свега. Његова на-

¹ „Истраживање савршенства“ (1983), „Колачи, Обмане, Нонсенси“ (1989), „Причке“ (1994), „Повести различне: лирске, епске, но највише неизрециве“ (1997), „Глосолалија“ (2001), „Ремек-делца“ (2005), „Историја као Апокриф“ (2008), „Порно-литургија Архиепископа Саве“ (2010), „Итика Јерополитика@Вук“ (2014).

учна интересовања² усмерена су ка фантастици, еротизму и феномену експеримента у постмодернизму.

Пишући о „младој српској прози“³ и њеној различитости у односу према оном што јој је претходило Сава Дамјанов је писао и о себи. „Много тога је већ виђено у нашој новијој литерарној традицији (о светској да и не говоримо), али оно што издваја генерацију о којој је реч, то је покушај да *суштински* и то *радикално*, преокрене и промени премисе уобичајених, стандардних прозних парадигми (при чему су, чини се, млади писци најдаље отишли на плану трансформације доминирајуће логике књижевног дискурса и затечених препознатљивих форми: интезитет њиховог рада и дубина захвата у овим слојевима, немају адекватан аналогон у нашој прозној традицији) (Дамјанов 1990: 17).“

Рад смо започели наведеним цитатом сматрајући да он на најбољи начин одражава оно што је Сава Дамјанов постигао својом појавом у српској књижевности. Посебан акценат ставићемо на реч „радикално“, која може постати синоним дела Саве Дамјанова. Поред радикализма он испољава и склоност ка експерименту, о чему ће бити речи. Износећи поетичка начела својих савременика, постмодерниста⁴, Дамјанов нам оставља траг којим ћемо следити његову властиту поетику. „Млади прозаисти“ нису наишли на „чврсто конструисан модел поетике својих претходника“ (Дамјанов 1990: 17), што је значило да се они нису морали нужно одређивати према оном што им је претходило. Самим тим њихова слобода је била већа јер се нису морали супротстављати претходницима. Они су се нашли на самом почетку. Међутим, не можемо говорити о потпуном одсуству утицаја оних који су стварали пре њих. У својој суштини постмодернизам је у дубокој вези са авангардом. Између осталог треба

² Корени модерне српске фантастике (1988), Шта то беше млада српска проза? (1990).

³ Поред Саве Дамјанова о „младој српској прози“ писали су и Иван Негришорац: „Алгебра црног велосипеда: о неким поетичком одредбама младе српске прозе“ (Негришорац 1984) и „Колачи постмодернистичког нонсенса: прилог истраживању обмане и савршенства“ (Негришорац 1989); Михајло Пантић: „Александријски синдром 2“ (Пантић 1994); Добривоје Станојевић: „Форма или не о љубави“ (Станојевић 1985) и текст „Млада српска књижевност“ (Станојевић 1985); Александар Јерков: „Нова текстуалност: огледи о српској прози постмодерног доба“ (Јерков 1992) и „Постмодерно доба српске прозе“, предговор Антологији српске прозе постмодерног доба (Јерков 1992), Предраг Марковић: „Млада српска књижевност“ (Марковић 1985). Од посебног значаја за разумевање српског постмодернизма је опширна студија Але Татаренко „Поетика форме у прози српског постмодернизма“ (Татаренко 2013)

⁴ Ала Татаренко у студији „Поетика форме у прози српског постмодернизма“ истиче три фазе у развоју српског постмодернизма. Прва фаза је „протопостмодернизам“ (период 60-их и 70-их), „високи постмодернизам“ (80-их и почетком 90-их) и „post-постмодернизам“ с краја 90-их и почетком XXI века (Татаренко 2013: 26–37).

имати у виду да неоавангарда и постмодернизам у српској књижевности трају истовремено.

Дамјанов истиче „увођење нових прозних поступака, нарушавање и напуштање основних конституенаса традиционалне реалистичке прозе, трагање за новим облицима текстуалне организације, интезивирана употреба метапрозног дискурса, одбацивање континуиране линеарне наратије, проширење иронијског и пародијског слоја (Исто:18).“ У истом контексту Ала Татаренко помиње феномен „хипертекстуалних експеримената“ и „концепт ергодицке књижевности“ (Татаренко 2013: 33). Овим поетичким константама бавићемо се с аспекта дела Саве Дамјанова.

Својим делом поменути аутор руши све границе дајући притом једину слободу Језику који носи како аутора тако и читаоца, а неретко добија улогу и главног јунака. Таквом уметничком слободом он се не супротставља претходницима већ иде корак напред. Тај корак води „младу српску прозу“ у једном другом смеру, смеру слободе, непристајања на постојање табуа, експериментисање са формом, маркирање духа, али и изражене чулности, присуство еротског. У његовим делима наилазимо на радикално оспоравање „Текста, Знања и Значења“ о чему пише Ненад Шапоња (Види: Шапоња 2001: I). То оспоравање видљиво је не само у његовим романима, већ и на обимом мањим прозним делима – причама. У овом раду бавићемо се збирком „Глосолалија“ у којој су обухваћене изабране и нове приче Саве Дамјанова. Предмет нашег интересовања биће шест прича које су обједињене заједничким насловом „Истраживање савршенства“. Према мишљењу Михаила Пантића „Истраживање савршенства“ је један од „формално најпретендиознијег стваралачког покушаја младе српске прозе“ (Пантић 1994: 174).

Пре свега ћемо се позабавити насловом. Добривоје Станојевић у студији „Форма или не о љубави“ истиче да је наслов „Истраживање савршенства“ „полазни, организациони ниво“, али да „таква, у неку руку формална ознака, није иманентни ниво организације прозног текста, те се не узима у обзир као кључни параметар у вредновању уметничке кохеренције“ (Станојевић 1985: 74). У наслову збирке нашла се сложеница у којој наилазимо на вишезначне лексеме. „Глоса“ на старогрчком означава „језик“. Попримила је значење мање познате речи или превод неког израза или термина. То је нејасна реч коју треба протумачити, дати јој објашњење. Имајући у виду улогу језика у делу Дамјанова водићемо се мишљу да је у основи речи која се нашла у наслову ЈЕЗИК, јер је он полазиште за анализу дела, ако о анализи уопште можемо говорити. „Глоса“ је и песма од четири строфе чији последњи стихови чине римовану строфу (Поповић 2010: 243). Ту је и глагол „лалати“ који означава успављивање. Или пак можемо

говорити о „лалачу“ као оном који тепа. Лалач се налази у некој врсти заноса, стања изван свести где производећи неразумљиве звуке који немају своје означено постиже запањујуће ефекте. Он успева да преведе оног који га слуша из стања свесног, у стање несвесног, у просторе оностраног (сан или смрт). То постиже и Сава Дамјанов. Он ослобађајући Језик од окова успева да преведе читаоца у просторе изван стварности. Глагол „глосирати“ означава давање напомена, белешки. Правити глосе значило би нешто објашњавати, тумачити. Фигуративно: правити покудне, пакосне примедбе. Пакост и иронија могу се приметити и у другом делу сложенице јер и у изговарању гласова „ЛА-ЛА-ЛА“ како можемо приметити умирујуће, блажено дејство исто тако можемо наслутити инат, неспокој, противљење. „Глосатор“ је онај који пише речник, објашњава нејасне речи, тумачи и даје напомене. Он попут светиљке осветљава мрак у тексту ширећи видике онога који текст чита. Глосатор – то је Сава Дамјанов.

Експлицитно је да се већ у самом наслову збирке налази наговештај дубљег значења сваке од прича које је збирка обухватила. Посматрана као целина збирка осветљава затамњено, тумачи, дефинише и „објашњава“ појаве које се опиру свакој дефиницији. Приповедач као да нам се кроз сваку причу истовремено и подсмева покушавајући да нас изиритира и „уљуљкује“, заводи на путеве који воде у просторе неочекиваног, чулно удаљеног. Та чулна удаљеност произилази из неспособности да се доживљај из текста пренесе у доживљај стварности и на тај начин оживи, роди. Но, оно што је удаљено чулима блиско је суштини, онтолошкој суштини како бића тако и текста.

„ПРИЧА ЈЕ МРТВА ДРАГА, ФОРМА НЕВЕРНА ЛЈУБАВ: СВЕ ОСТАЛО ИСУВИШЕ ЈЕ НЕМО, ОСТАЈЕ САМО ЈЕЗИК, УМЕТНОСТ КОЈА ЈЕ Језик, ЈЕЗИК КОЈИ ЈЕ Језик: ТЕКСТ КОЈИ КАО ДА ЋУТИ, БЕЗГЛАСНИ ГОВОР ТЕКСТА: АСЕМАНТИЧКИ, О, АСЕМАНТИЧКИ“ (Дамјанов 1990: 122)...

У наведеном цитату који се састоји од само једне реченице четири пута се понавља реч „ЈЕЗИК“. Језик је тај који остаје после свега, он је сама уметност... Сава Дамјанов путем језика покушава да допре до оног удаљеног, најудаљенијег, да осети чулно немогуће и да запише неухватљиво. Језик је средство лова, а уловљени могу бити не само читаоци, него и сам аутор, јер је моћ језика изнад свега.

У својим причама он спроводи литераризацију језика на један крајње необичан начин. Дамјанов се удаљава од високе књижевности поигравајући се текстом који служи као шаховска табла на којој се игра партија неспутаног ероса који исијава из сваког поља, притом сва поља су исте боје. Нема црних и белих, нема пијуна, краљева, краљица, јер су

све опозиције укинута. Негришорац анализирајући текст „Истраживања савршенства“ напомиње да постоји једна специфичност а то је да се текст гради на јасном негирању „миметичке и антропоцентричне перспективе“, уз „сцијентификацију и филозофизацију језика“. Он даље посебну пажњу посвећује лирском дискурсу на основу којег се лако увиђа Дамјанова опседнутост и то опседнутост „симболичко-мистичким и квазисцијентистичким језичким слојем“ (Негришорац 1989: 186).

„Ирационалност, Случајност и Игра“ су они темељи на којима почива борба Саве Дамјанова против „кич стварности“ и „инфериорне митоманије“: „Не постоји ништа толико озбиљно, што није истовремено и неозбиљно, ништа толико свето да му се не можемо подсмехнути, ништа толико узвишено да би било лишено архетипских баналности.“⁵

Када смо већ поменули текст „који као да ћути“ морамо истаћи да Дамјанов прича причу пре приче, управо зато то је „безгласни говор“. Овај оксиморон има смисла ако се доведе у везу са „асемантичким“ над којим Дамјанов као да уздише. Његове приче сведочанство су контакта са истим, контакта са безначењским које треба глосирати, осветлити, дати му објашњење.

„Дамјанов, попут свог књижевног узора драмског јунака из једне од својих „лирских“ повести („Свете Двери Ромора“) најхерметичнијег српског песника деветнаестог века Ђорђа Марковића Кодера, покушава начинити текст као непоновљиву језичку манифестацију ромора душе, као начин подразумевања, прекорачења есхатолошких међа, уосталом, као прозор у оно што би била „Друга стварност“ (Шапоња 2001: V).

Тај ромор душе јесте оно што узрокује херметичност, затвореност текста. То је прича пре приче. То је запис који је синтеза онтолошких искустава аутора, искуства оностраног у којем долази до контакта са асемантичким, метафизичког, са искуством текста, текста који је живот за себе. У том тексту Језик рађа нове светове који постају, али се и урушавају и нестају. Када се пређе граница прозора који дели „ову стварност“ (прву) од оне „друге“ прозор се губи, а могућност повратка у овострано више не постоји. У таквој стварности постоји само једно, постоји језик. Језик од којег настаје прича – она прича за коју Дамјанов користи метафору „мртва драга“.

Каква је то „мртва драга“? Походи ли она аутора, долази ли у снове читаоцу? Одваја ли се од њега или даноноћно бдије над њим? Да ли је она сапутник и сапатник, или ни једно ни друго?

⁵ Види: Интервју Саве Дамјанова у „Политици“ (културни додатак) објављен 20. 9. 2008. године под насловом „Историја као порно дива“ <http://www.politika.rs/rubrike/Kulturni-dodatak/Istorija-kao-porno-diva.lt.html>

Да би прича била мртва морала је постојати. Каква је била у свом постојању? Да ли ју је неко убио? Да ли је то можда сам Дамјанов? Да ли је она предмет збиље или долази из простора изван стварности?

Много је питања које можемо поставити, а везана су за саму причу. Али бесмислено их је постављати, јер су одговори тако удаљени од нас. Они су на неком другом свету и до њих можемо доћи идући само једним путем, идући путем језика. Језик нас доводи до „мртве драге“, више то нису снови. Пут читања јесте једини пут одговора. Циљ постаје небитан, важност се придаје путу до циља. Он може бити сагледан једино ако се схвати његова безначајност.

У збирци „Глосолалија“ приче су подељене у три целине: „Истраживање савршенства“, „Повести различне“ и „Причке“. Поглавље „Истраживање савршенства“ састоји се од шест прича: „Алфа“, „Преображаји“, „Хипостаза љубави“, „Девница“, „Лилит“ и „Бауба“.

Прича „Алфа“ започиње процес ослобађања што се види већ у првој реченици:

„Почивао сам мирно, непомично и спокојно, био сам изван времена форми и идентитета, изван обе Стварности; моји снови следили су исконске импулсе стварања, прожимала ме нека сенка дубоке искре која је отворила Простор, Време, Постојање“ (Дамјанов 2001: 9).

Већ на самом почетку наилазимо на приповедача који је издвојен, омеђен од обе стварности „копреном“ како сам каже. Само у толикој мери индивидуализован он може испричати причу пре приче, причу на самом почетку. Његова прича несумњиво представља почетак приче, а о томе нам сведочи и наслов. Није случајно то прво слово феничанског писма које има бројчану вредност 1. У овој причи потиру се елементи физичког и духовног, при чему се све време мења простор бивствовања. Оно што је искључено, а о чему нам приповедач говори на почетку, јесу форма и идентитет. Простор у који упливавамо јесте простор у којем нема „неверне љубе“ (метафора коју Дамјанов користи за Форму), а нема ни идентитета. То је простор у којем се кретање не може одредити, не постоји ни сигурност да оно заиста постоји. Оно што је несумњиво јесте да се у том простору рађа Језик:

„Језик се отварао, језичке јединице кретале су се слободно и неспутано, вођене само својом унутрашњом логиком. Тај говор метаморфозе, то укрштање безброј гласова и њихово сливање у Глас, та велика Различитост и исконско Јединство, стварали су неку чаробну хармонију, неку опојну музику која је, стопљена белом светлошћу што се рађала из ње, мамила у своју дубину“ (Исто: 14).

Говор који исијава, еманира божанску светлост уводи у сан. Говор преображаја, претварања у друго, у хармонију која је врхунски идеал мами у дубину. Није реч о узношењу, реч је у задирању, продирању, упливавању у сам језик, у говор и савршенство тог Јединства сачињеног од различитости.

Оно што је незаобилазно поменути када је реч о овој причи којом Дамјанов отвара збирку „Глосолалија“ јесте њена форма. Прича се састоји из две целине. Једног дела који можемо назвати главним и „Бележака“. Посматрајући форму „Бележака“ стиче се утисак да она потврђује распоућеност приповедача који не управља собом, кога води Језик, који плива у „дубинама“ говора и доживљава врхунска синестетичка искуства која су у простору стварно чулног немогућа. Двоструко рачвање приче, два гласа А и А1, Б и Б1, В и В1, и на крају глас Г као целина након израћања на површину. Прича се завршава онако како је и почела, „плива се у круг“ и ништа се не мења. Међутим, пре тог сазнања сукобљена су два апсолута: апсолут идола и апсолут еротског. Жена као „кључни принцип мистерије“, њен додир и говор откривају „тајне Света, Вационе и Ума“. Шта се налази на почетку и на крају истина које треба да открије? Тело!!! Тело је оно што је изнад свега:

„...јер тада ћете знати:

Тело и Смрт су једно,

Тело и Свест су једно,

Тело и Живот су једно:

Промена и Сваки облик“ (Исто: 31)

Изједначавањем тела са смрћу, животом и свести постиже се његово издизање изнад свега. Тело има моћ. Оно је све. Оно и ствара (Живот), и разара (Смрт) и преображава се (Свест). Таква је и Ватра која представља веома битан мотив у овој причи. Иначе, четири елемента су често присутна у причама Саве Дамјанова. Ватра развија и преображава природу, разрађује Форму и Идеју претвара у Материју, она „кроз уништење допушта откриће Облика, Модела и Структура“ (Исто: 32). Она као што можемо да приметимо има снагу Живота, Смрти и Свести чиме се изједначава са Телом. Није занемарљива ни чињеница да је ватра управо симбол телесности, путености и страсти. Интересантно је да све оно што се може рећи за ватру може се рећи и за ствараоца (приповедача). Својим делом он преображава природу, разрађује Форму и Идеје претвара у Материју. С правом ћемо се запитати шта је оно што је материјално у делу, у причи?! Али када се боље замислимо, прича нам отвара једну нову стварност, недодирљиву, али постојећу, нереалну, али присутну. Та стварност не нестаје, записи

се не губе. Једном створена та стварност, та материја не може ишчилити, нестати. Стављајући Ватру у однос са другим елементима може се стећи заблуда да је она најјача. Али не... Готово да можемо рећи да је то најслабији елемент. Ватру гаси Вода, а оснажује је Ваздух. Довољан је мали да-шак ветра за настанак буктиње. Шта је то што представља Воду и Ваздух за ствараоца приче (уједно и њеног тумача)? Вода то је Текст, Ваздух то је Језик. Језик је најјачи елемент. Насупрот ватри и телу налази се светлост и празнина, глас и поништавање свега телесног, материјалног. То је пут до апсолута, пут до суштине... Несумњиво је да су ови подељени гласови скривено повезани. Јер, одакле допире светлост ако не од ватре? Та светлост истовремено симболише празнину. Са друге стране да би нешто дематеријализовали оно мора бити претворено у Материју. Да би постала Материја потребна је Ватра, а да би говорили о поништавању телесног оно мора постојати. Све се слива у глас Г, где након сексуалног односа са идолом приповедач долази до спознаје, праоснова свега: *„да би спознао то и оно што је иза, мораш изгубити знање да би стекао Знање, мораш бити и сам Ја и мноштво, мораш се вратити Идентитету и умножити сопствено постојање: постаћеш многе свести, постаћеш безброј тела, бићеш једна свест и само једно тело, остварићеш такође Свест и Језик и Тело; мораш вечно пролазити кроз периоде Пута (увек другачијег, новог) кроз Ваздух, Воду и Ватру, кроз основне Симболе, Принципе и Елементе; кроз Име, Форму и УМ, Тишину, Дубину и Извор; кроз Светлост, Таму и Истину, кроз Природу, Све(т), Метаморфозе, кроз Рађање, Материју и Простор, кроз Време и Смрт, кроз Ништа; кроз Пећину, која је почетна /крајња/ тачка пута“* (Исто: 42)...

Помињање Пећине наводи нас да размишљамо о Платоновој пећини и човеку који почиње да гледа у светлост, у знање... Да ли је тај пут у којем сенке постају стварне слике оно што означава почетак и крај пута? Пећина на почетку пута нам се чини разумном, али њено постојање на крају пута може указивати и на узалудност путовања, бесмисао, и кружење (пливање у круг, простор у којем нема кретања). Чини се да нас свршетак приче враћа на њен почетак.

У причи „Преображаји“⁶ писаној у „ритму свести“ (Види: Шапоња 2001: XI) наилазимо на приповедача који у простору сна доживљава пре-ображаје у Жену, Принца, Тело, Дете, Хермафродита, ембрион, амебу и на крају Биће Ништавила. Сваки преображај испраћен је еротском игром у којој се у заносу разоткривају неоткривени светови, недоживљена искуства.

⁶ То би се могло довести у везу и са природом постмодернистичког текста о чему пише Михаило Пантић: „природу постмодернистичког текста не можемо видети никако другачије до у непрестаном њеном преображају“ (Пантић 1994: 46).

„Дамјанов у Текст покушава увести неспутани ерос, који, **заправо, јесте**. Еротизираност текста јесте стално потврђивање **синтезе** (као могуће текстуалне сублимације зарад немогућности остварења другог), односно самопотврђивањем дела, кога аутор назива Божанским Хермафродитом⁷ (Исто: IX).

Чини се да је Платон свеprisутан у причама. Ако се Хермафродит посматра као идеал љубавне заједнице из времена када су људи и богови живели у заједници⁸ бивање Хермафродитом би требало да представља врхунац преображаја, а сексуално искуство истог идеал сексуалног доживљаја у којем је љубав усмерена из себе ка себи, односно сједињавање са самим собом⁹. То је божански доживљај јер је „*божја природа у бити хермафродитска, да садржи и мушки и женски принцип*¹⁰, па је стога у једном специфичном теолошко-еротском смислу самодовољна и самостварајућа“ (Дамјанов 2001: 47)...

Сваки преображај „заточеника сна“ је јединствен и чини се непоновљив. Посебно је интересантан доживљај пренаталног оргазма, где враћајући се у плаценту у облику ембриона „заточеник сна“ постаје свестан снаге дивљег ероса. Он осећа звукове, додире, снагу страсти и постаје свестан телесног, животињског у човеку још пре доласка на свет.

„Ако нас Љубав чини равним боговима, рекао би склупчани ембрион својим немумштим језиком, онда нас телесност на један сакралан начин враћа нашим коренима, нашим архетиповима“ (Исто: 49).

Ко је онај који има ту способност да разуме немумшти језик ембриона заточеног у утроби мајке?

То може бити само онај који има моћ Ватре, стварајућу и разарајућу моћ, моћ да прича причу пре приче. Да би је испричао он мора бити заточен, мора се наћи у заробљеништву сна да би ослободио Језик.

Трећа прича о којој ћемо говорити јесте прича „Хипостаза љубави“ где се појављује већ више пута помињани мотив „мртве драге“. На самом почетку наилазимо на сужејну деконструкцију бајке, јер Принц који љуби успавану Принцезу улази у царство Сна, уместо да њу изведе из истог.

⁷ Погледати прву причу „Алфа“.

⁸ Погледати Платонову „Гозбу“.

⁹ Сигмунд Фројд овај феномен назива „аутоеротизмом“. Употребљава га у студији „Три расправе о сексуалној теорији“ у поглављу „Испољавање инфантилног сексуалитета“. Фројд наводи да је овај термин први употребио Х. Елис како би њиме означио узбуђење које не потиче од споља, него од самог себе (Види: Фројд 1973: 58).

¹⁰ О мушком и женском принципу говори Карл Густав Јунг дефинишући психологију човекове личности и феномен архетипског. Он та два принципа именује као Аниму (женски принцип) и Анимуса (мушки принцип) (Види: Јунг: 2013).

„Љубав је као тамни вилајет: онај ко узме кајаће се; онај ко не узме кајаће се такође“ (Исто: 51). Она је такође најсличнија смрти: „наиме, као и смрт, и она се само једном, **заиста** у животу дешава“ (Исто)...

Из наведеног видимо да се једно од најузвишенијих и најсветијих осећања доводи у везу са мраком, смрћу, тамним вилајетом. Она је таква можда због тога што је телесно недоживљена, простор њене објаве јесте простор сна.

„Моја мртва драга сваке ноћи походила ми је снове. Тамо у сновима, виђао сам је млађу него икада на јави, иако сам испрва могао да **видим** само њен глас, који је узимао обличе дечјег осмеха и пољупца“ (Исто: 52).

Лако је уочити да се доста елемената којима приповедач описује мртву драгу преплићу са истим из песме „Можда спава“ Владислава Петковића Диса. Посебно треба нагласити тај преображај лика жене у лице детета, чиме јој се приписују невиност и чистота. Она је у сну млађа него на јави¹¹. Занимљиво је да се у причи као први знак женине присутности, и елемент којим започиње њена конкретизација јавља глас. То није глас који се чује, то је глас који се види. Он је у ствари једино што он види код жене и на основу њега он је оживљава. Други детаљи долазе касније. Синестезија која се постиже у ольфактивном доживљају гласа јесте врхунац који постиже Дамјанов у споју чула. Он види гласове. Он види Језик. То је његова моћ. То је оно што га радикално одваја од других. После таквог чулног доживљаја све друго је могуће.

Женина појава уско је везана за Ватру. У ствари она је ватра подједнако као и он. Њена коса гори, а он додирнувши је постаје свестан да је остварио „нераскидиви, вечити Спој“. Оно што је главни мотив у овој причи јесте мотив пољупца са мртвом драгом.

Шта може донети пољубац са умрлом женом?

Да ли је тај пољубац искуство смрти?

Он од мртве драге сазнаје многе истине о смрти које се супротстављају његовој представи о истој. Страх од смрти јесте оно што га спречава да се пољуби са мртвом драгом. Али он увиђа:

„Смрт је и чежња за Другим, за пољупцем који буди уводећи у исконски Сан (тј. у вечни Дом), за Дететом које спава у теби (као и у мом сну) и представља мој алтер-его. Смрт је и бег од самоће, тражење оностране суштине, покушај да се кроз љубав оствари апсолутно Јединство, из којег смо потекли: а љубав, не заборави, љубав нас чини бесмртнима“ (Исто: 54).

¹¹ Ово може алудирати на песму „Santa Maria della Salute“ Лазе Костића.

Занимљиво је да лик мртве драге из сна не бива изједначен само са ликом детета у сну, него и са властитим алтер-егом приповедача. Имајући у виду једну од дефиниција сна да су они последица наших страхова и наших жеља можемо закључити да у корену страха од пољупца са женом стоји страх од сусрета са самим собом, са својим јаством.

Смрт се јавља и као облик остварења апсолутног Јединства. Да ли је мртва драга која је очито спона са смрћу истовремено и пут до апсолута (као што је то била и у епоси романтизма)?

Ако би дошао у контакт са њеним „хладним сном“ (мртва је) он би доживео искуство пренаталног, јер је исти за њега материца која је спремна да га прими у себе и пружи му мир, срећу, спокој и заштиту. Тамо је он неуништив. Само у том пољупцу и том додиру може се назрети исконски Сан („вечни Дом“).

Простор сна појављује се и у причи „Девница“ где наилазимо на крах Космоса који води краху Текста. Све се пред нама распада, а све је бивало савршено: „ОНА ЈЕ НАЈСАВРШЕНИЈА ЦЕЛИНА, НАЈДУБЉИ МИР, СИМБОЛ СВЕОПШТЕГ Јединства: ОНА ЈЕ САМ ПОЧЕТАК, ОНА ЈЕ Праоблик“.

Посматрајући форму приче „Девница“ уочавамо да се састоји од две целине од којих је прва писана великим словом, сем појединих речи које су писане само почетним великим, а остало малим и на тај начин су семантички маркиране о чему ће бити речи. Други део приче стоји у загради од почетка до краја и написан је у верзалу.

Већсмонапочеткуистаклида, „младисрпскипрозаисти“, амеђуњима и Сава Дамјанов експериментишу са формом, и поричу сва ограничења у писању. То се види и на примеру ове приче. Читаоци су ненавикнути на оваква маркирања у тексту. Снежана Савкић у раду „Стереографски простори“ („Хазарски речник“ и „Истраживање савршенства“ у контексту „формотворних“ стратегија постмодернистичке поетике) наглашава да је ово дело: „пример постмодернистичког негирања великих нарација и великих форми, значења у оквиру овог текста-универзума у сталном су кретању, а покушај формирања семантичког жаришта, можда је најуочљивији у симболу велике кружнице, и специфичном понављању других симбола“ (Савкић 2017: 8).

Речи које су издвојене имају посебно значење у свих шест прича које чине „Истраживање савршенства“. То су: Јединство, Праоблик, Све, Једном, Име, Бунар, Камен, Лавиринт, Ватра, Ваздух, Идеја, Стаза, Облик, Бог, из себе опет у себе, Праоблик, Исповења, Ритам, Ритам Апсолутног. Примећујемо да су све речи стављене у свој основни облик сем речи Апсолутно која се налази на самом крају.

Да ли је тај „ритам апсолутног“ у девици спознаја савршенства? Поред тога у низу се налази и синтагма „из себе опет у себе“. Можемо ли то довести у везу са претходном причом „Хипостаза љубави“ где наилазимо на алтер-его у сну? Јесмо ли он сам то „савршенство“ које истражује?

Поред овакве издвојености речи наилазимо и на маркираност болдовањем и то у три случаја: У ЊОЈ, ЈЕСТЕ, НИЈЕ. Да ли се то поставља питање да ли нешто јесте или није у њој или се негира па затим потврђује? Како год она се у Језику јавља као чудо. И поново се језик налази изнад свега. „ЈЕЗИК ПРЕ СВАКОГ ИСКУСТВА ДАЈЕ ОБРИСЕ СВЕТУ, ЈЕЗИК ПОСТОЈИ ПРЕ СВРХЕ, ЗНАКОВА И СУШТИНА“ (Дамјанов 2001: 59).

Језик је пре свега, језик је она која је савршена. Оно што се везује за њу јесте број четири, број планете Јупитер број усклађености и савршеног ритма. Крај првог дела приче нас доводи до спознаје да је савршен ритам „АСЕМАНТИЧКИ РИТАМ“.

И као да нам Сава Дамјанов поново узвикује реч „АСЕМАНТИЧКИ“ стављајући је пред нас као откровење. Потребно је само пробудити своја изумрла чула и видети је као што се види говор „мртве драге“ у сну. Потребно је родити у себи способност синестетичког доживљаја.

Реч „асемантички“ одзвања у другом делу приче попут опомене. Језик почиње да заноси, да води, „почиње говор о сопственом бићу“ (Исто: 61), а све се зауставља у „Тексту који прича о себи“ (Исто). Да ли је пут ка савршенству пут ослобађања знака од означеног, и давања слободe означитељу који је потпуно испражњен?¹² Да ли је то једини начин да се оствари „самосврховита Игра“ у којој ће Језик проговорити о себи? Све се на крају завршава у тексту, тексту који, поновићемо, Дамјанов дефинише као „ТЕКСТ КОЈИ КАО ДА ЋУТИ, БЕЗГЛАСНИ ГОВОР ТЕКСТА: АСЕМАНТИЧКИ, О, АСЕМАНТИЧКИ...“ (Дамјанов 1990: 122).

Следећа прича којом ћемо се бавити носи у наслову име Адамове прве жене Лилит која је не успевши да постане равноправна са својим човеком напустила Еден. Бог је послао три анђела да је врате Адаму запротивиши јој да ће свакога дана умрети њених стотину деце уколико му се не врати. Она је то одбила. Због тога је постала демон који мрзи људе, убија децу и заводи мушкарце својом лепотом. Представљена је као лепотица црвене косе са горњим делом тела жене и доњим у облику змије. У Библији се њено име нигде не помиње експлицитно, али у постбиблијској литератури јавља се као женски демон ноћи.

¹² Погледати Сосинову дефиницију знака (Сосир 1996: 45–56).

Лилит у причи прати ритам бића, ритам апсолутног, ритам савршеног – Асемантичког!

„Била је кћи Хаоса, била је Мајка залеђене Воде, непомичног Ваздуха, Земље – непрегледне пустиње, зачаране Ватре чији је непоновљиви сјај и врелину крила дубоко у својој утроби; била је Жена – Сестра али и Господарица безбројних демона који су лутали првобитном Тмином, и чијим се телима хранила. Снагом искомске Женке упијала је у себе своју Браћу – Мужеве и тако бескрајно умножавала своју моћ: моћ Смрти и Стрепње, моћ Неизрецивог и Крајњег, моћ Љубави коју још није осетио нико и каква неће постојати никад“ (Исто: 62).

Прича почиње као прича о постању, на почетку свега стоји Хаос, који је њен творац оно из чега се рађа и настаје, и четири елемента (као у причи „Девица“): Вода, Ваздух, Земља и Ватра чија је створитељка она, Лилит. Несумњиво је да она почива на Ватри као елементу, јер је име Лилит везано за страст колико и за уништење. Она се храни мушкарцима. И њена енергија, иако деструктивна, јесте сексуална енергија која производи моћ Смрти, Стрепње, Неизрецивог, Крајњег, Љубави на крају...

Стиче се утисак да Сава Дамјанов ни у једној од шест прича којима се бавимо у раду не заборавља да помене Љубав. Но, искуство Љубави у његовим причама није романтичарски патетично, нити реалистично. Љубав је једно надчулно искуство које истовремено покреће сва чула, а везано је са самом Смрћу. Смрт и Сан су често цена љубави.

И Лилит као и актери претходних прича доживљава хермафродитско искуство контакта са самим собом: „летела је у самој себи и из саме себе истовремено“ (Исто)... Тај додир са собом једини је пут ка истинитом: „оно што је истински настаје увек настаје из најдубљих нагона“ (Исто: 63). Није случајно што се глагол „настаје“ понавља два пута у овом делу реченице. Акценат је стављен управо на настајању, оно што долази од Лилит долази из њене утробе, долази од њене страсти, њених нагона. То је оно што јој даје надмоћ и способност да заборави време и изнова рађа енергију која почива на Смрти. Смрти мушкараца које она прождири. Она или њена утроба? Једући, прождирући она је несвесно постала савршенство Хермафродит, „једна двополна Душа у једном двополном Телу, као овлапоћење Љубави“ (Исто: 64).

Једући их она постаје једно са њима, а сама добија два пола. Две душе и два тела у једном телу, телу Лилит. Телу које значи Љубав.

Поново смо наишли на опозицију на коју код Дамјанова често наилазимо, и која се јавља као архетип. То је опозиција Душе и Тела који у заједништву чине Љубав, чине човека. Међутим, у овој причи Душа и Тело бивају другачије дефинисани, а та дефиниција је графички издвоје-

на. То је оно што је Лилит исписивала на завршетку светковине Рађања: „ДУША ЈЕ КРВ И МЕСО, ДУША ЈЕ САМО ТЕЛО А ТЕЛО ДУША САМА“ (Исто)...

Да ли нам овај запис представља сведочанство о целовитости и савршенству јединства тела и душе или напротив указује на бесмисао отелотворене душе, и дематеријализоване телесности? Пре бисмо рекли да је реч о преплитању Душе и Тела и њиховом изједначавању, они постају равноправни јер једно значи друго и бесмислено је правити дистинкције покушавајући да једно издвојимо као позитиван, а друго као негативан принцип.

Сусрет са овим Лилитиним записом наводи нас да га доведемо у везу са оним на чему Дамјанов стално потенцира, а то је „логичка ирационалност“ и „ирационална логичност“. Рационално и ирационално су у овом случају душа и тело.

Лилит влада Временом, њено постојање има смисао у Рађању, ако онда се јавља свест о властитом усуду, јер она сама која је биће вечно-сти рађа оне који су осуђени на нестајање, на пропаст. Тада њено „самољубље“ добија свој врхунац јер она увиђа да је она на почетку и на крају свега:

„И схватила је да она – мрачна Мајка, Сестра, Жена и Кћи – заправо представља исконску светлост, светлост Искони, Искон и Светлост истовремено, у ствари“ (Исто: 65).

Наизглед је апсурдно да демонско биће, биће Таме и Смрти бива изједначено са Светлошћу. Та светлост као да исијава из њене утробе, њене страсти, њене незајажљивости и проклетства јој.

Последња у низу прича којима ћемо се појединачно бавити јесте прича „Бауба“ која се налази на крају прве целине у књизи „Глосолалија“. Назив приче се чини тако далеким, а тако познатим. Шта се то наслућује већ у именовању? Ко је бауба? У читаоцу се већ на самом почетку може родити идеја да је реч о неком бајковитом бићу, чудовишту најпре. То разоткривају сами гласови у наслову. А онда долази и прва реч која је потврда наслућивања бајковите позадине. Реч „замак“. Није то било какав замак, то је заиста замак из децјих бајки, замак који је због нечег истински уклет.

Његова уклетост долази од Баубе „мистичне Краљице тескобе, Мрака, Влажности и животодавне Свежине, пра-Вулве из које је настало све и у којој нестаје све“ (Исто: 67)...

Женски полни орган замењује Платонову Пећину, он се смешта на почетак и на крај пута. Везује се за настанак и нестанак, Рађање и Крај. Наизглед апсурдно, али...

Преведена на наш језик реч „вулва“ означава прекривач. Да ли се тиме наслућује нека скривеност, неко одсуство значења кога треба глосирати, осветлити, начинити јаснијим?

За Баубино име везује се чекање. Она чека Одабраног. Чека га у другачијем времену, времену које истовремено и јесте и није, које тече и не тече. Она чека, а не зна ко је онај кога чека. Принц или Демон, можда и неспокојно Биће бива замењен именом Одабраног. Он је тај одабрани. Његовим доласком и плутањем у пра-Вулви, надбожанском химном испеваном у одсуству страха он оживљава уклету замак. Све је код Саве Дамјанова склоно метаморфози, и материјално и недвидљиво. Све се претаче, раствара и распада да би на крају потпуно нестало у додиру са савршенством.

Замак постаје величанствен, врхунац овоземаљске среће у којој људи уживају у животу, онаком какав им је дат, уживају у стварности: „У замку су људи уживали у свом људском постојању, у вртлогу среће и несреће, усхита и посрнућа, сјаја и беде које то постојање садржи; у Замку је трајао привид одвајкада дефинисан као ‘стварност’“ (Исто: 73). Занимљиво је што се стварност појављује на месту екстремно удаљеном од сваке стварности. Тај привид траје само трен „колико и случајни трептај“.

А онда се све враћа на почетак. Прича има кружну форму. У замку се ништа не мења. Али, мења се у Бауби која је сад „вољена, обожава-на Краљица тескобе, пра-Вулва, Принц, Демон, драго крхко неспокојно биће које поседује Снагу Одабране и Одабраног у исти мах“ (Исто: 74). Она се јавља као Хермафродит, спој Одабраног и Одабране. То не чини замак вечним рајем, али кроз химну, надбожанску химну, језик поново светли, и поново се акценат ставља на његову светост. И у овој причи Језик је еманација божанства.

Они који су упознати са свим причама из збирке „Глосолалија“ могу бити изненађени што смо изабрали шест прича из поглавља „Истраживање савршенства“. То се може протумачити и као бежање од тумачења ласцивних симбола и слика које се јављају у друге две целине у збирци, а овде су ипак у другом плану. Но, то није пресудило у одабиру.

Ових шест прича репрезентативне су јер показују ауторову интенцију ка стварању флуидног прозног ткива. Језик на који наилазимо читајући ове приче, није језик на који смо навикнути. То је Језик који влада читаоцем, а не читалац њим. То је језик који светли, језик који несумњиво представља једини пут до Истине, пут до Савршенства.

Не смемо запоставити ни наслов „Истраживање Савршенства“. Под истим насловом је Дамјанов 1983. године објавио роман који „представља херметичну параболу алхемијског трагања за Истином“ (Шапоња

2001: II). Поново смо се нашли на истом путу и дошли до откривења. Истина је у Језику, Језик је Савршенство. Текст је Савршенство.

У свим причама неоспорно је присутна слобода, толика слобода на коју читаоци готово да нису навикли. То је типичан пример радикалне промене устаљеног литерарног дискурса. Експериментишући са формом на разне начине, играјући се са текстом, ослобађајући речи, укидајући означено у знаку Дамјанов даје слободу причи, никако је не злоставља.

Он је онај који се не плаши да се пољуби са „мртвом драгом“ (причом), да пољуби њен мртав сан и на тај начин закорачи у просторе у које пре њега нико није крочио. Он прича неиспричану причу, прича причу пре приче, прича „алфа“ причу.

Дамјанов помера конвенције жанра, огољавајући притом сами Текст који представља и Биће и Небиће, и Рађање и Смрт, и Овострано и Онострано, и Дух и Тело, а изнад свега БЕЗГЛАСНИ ГОВОР. То је говор Љубави.

Рацио, Логика, Сазнање бивају потиснути од стране инфантилног, ониричког доживљаја. Радост је у истраживању непознатог, у бивању у простору који никада није посећен, у контакту са невидљивим, у сазнању оног што се опире од сваке дефиниције и енциклопедијског објашњења, а то је појам Савршенства.

Савршенство као врхунски идеал може бити само наслеђено као могућност, и тада само као чулно искуство никако као нешто што се може дефинисати, одредити, глоирати. Може постојати само тенденција осветљавања, приближавања Савршенству, не сме се јавити жеља за поседовањем истог.

Говорећи о причама поменули смо да постоје поједини мотиви који су проткани попут нити кроз сваку од прича. Свакако је најочљивији мотив Светлости који се може довести у везу са самим насловом збирке. Поред тога као опсесивни мотиви јављају се Љубав и четири елемента на којима почива свет о чему је било речи. Све је у ствари у вези са тих пет елемената, како позитивни, тако и негативни принципи.

Очигледно је присуство метапрозног аспекта, о чему смо посредно говорили. Дамјанов говорећи о метапрозном аспекту издваја два вида његове манифестације: експлицитно и имплицитно. Имајући у виду збирку „Глосолалија“ можемо рећи да код овог аутора доминира имплицитна манифестација јер он кроз симболичне представе, метафоре, одређене слике открива аутопоетичке објаве. Но, оне су толико прикривене да се можемо запитати колико читалац мора бити компетентан да би се осмелио да са сигурношћу говори о поезици Саве Дамјанова.

Несумњиво је да Дамјанов рачуна на другачијег читаоца, читаоца који у причи не види причу, него пра-Причу. Читаоца који у причи види „мртву драгу“. Он мора поседовати јединствен литерарни сензибилитет, мора корачати кроз лавиринте текста који почива на асоцијативности, фрагментарности. Пут којим се креће је попут танке нити којој у сваком трену прети пуцање. Све би било лакше када би корачао просторима видљивог, али не... Све је ту замагљено, невидљиво, све треба осветлити. Читалац је подједнако глосатор као и сам аутор. Он мора да постане Бог, као и Сава Дамјанов. Та улога надбића трајаће колико и бивствовање у уклетом замку, у Причи, Тексту, Језику самом.

„Светост Смрти сад обасјава га свог:
престаје да буде дете, постаје Бог.“

САВА ДАМЈАНОВ (1956–)

Литература:

- Дамјанов, Сава, *Шта то беше „млада српска проза“?, записи о „младој српској прози“ осамдесетих, Питања (тезе) о „младој српској прози“ (почетком осамдесетих)*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1990.
- Дамјанов, Сава, *Глосолалија изабране и нове приче*, Панонска светла, Нови Сад, 2001.
- Јунг, Карл Густав, *Психолошки типови*, Дерета, Београд, 2013.
- Негришорац, Иван, *Колачи постмодернистичког нонсенса: прилог истраживању обмане и савршенства. Колачи, обмане, нонсенси (Сава Дамјанов)*, „Филип Вишњић“, Београд, 1989.
- Пантић, Михајло, *Александријски синдром 2: огледи и критике о савременој српској прози*, Српска књижевна задруга, Београд, 1994.
- Поповић, Тања, *Речник књижевних термина*, Logos art, Београд, 2010.
- Савкић, Снежана, *Стереографски простори писања (Хазарски речник и Истраживање савршенства у контексту „формотворних“ стратегија постмодернистичке поетике*, рад још увек није објављен, 2017.
- Станојевић, Добривоје, *Форма или не о љубави*, Књижевна омладина Србије, Београд, 1985.
- Сосир, Фердинанд де, *Природа језичког знака*, Домети, часопис за културу бр.87. ISSN: 0351–0425, 1996, стр. 45–56.
- Татаренко, Ала, *Поетика форме у прози српског постмодернизма*, Службени гласник, Београд, 2013.

- Фројд, Сигмунд, *О сексуалној теорији, Тотем и табу*, Матица српска, Нови Сад, 1973.
- Шапоња, Ненад, *Истина језика или путовање у бескрај текста*, Сава Дамјанов, Глосолалија изабране и нове приче, предговор, Панонска светла, Нови Сад, 2001.
- Интервју Саве Дамјанова у „Политици“ (културни додатак) објављен 20. 9. 2008. године под насловом „Историја као порно дива“ <http://www.politika.rs/rubrike/Kulturni-dodatak/Istorija-ka-porno-diva.lt.html>

Јована НИКОЛИЋ

**TEXT EXPERIMENT, RADICALISM AND STYLISTIC
ORIENTATIONS OF YOUNG SERBIAN PROSE IN STORIES
FROM SAVA DAMJANOV'S GLOSSOLALIJA**

Sava Damjanov is synonymous with radical changes in Serbian literature. In his works, by introducing new prose procedures and experimenting with the text, he liberated the language and showed that it had no boundaries. The present paper deals with six stories integrated under the joint title “Research of Perfection” from the collection “*Glossolalia*”. The aim of the paper is to familiarise readers with the poetics of Sava Damjanov, as well as with the text that resists each interpretation, because Damjanov is beyond any form. Numerous revolutionary experiments on text and language make the “Research of Perfection” an inexhaustible source of symbols.

Key words: *Sava Damjanov, Glossolalia, Serbian literature, text experiment, metaprose aspect*

UDK 82(091)

Pregledni rad

Kristina PETERNAI-ANDRIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku

kpeterna@ffos.hr

MODELI KNJIŽEVNE POVIJESTI, PRIPOVIJEDANJE I IDENTITET

U članku se analiziraju različiti pristupi pripovijesti u historiografiji te ih se povezuje s različitim modelima književne povijesti. Teza o pripovijesti kao konstitutivnoj za povijest, ali i tvorbu identiteta, prati se kroz postavke H. Whitea, P. Ricœura, J. F. Lyotarda, L. O. Minka, s jedne strane, te D. Carra, J. Brunera i O. Sacksa s druge. Dok prvi vide pripovijest kao naknadni proizvod djelovanja subjekta, potonji tvrde da su pripovijesti inherentne ljudskom djelovanju i samom tijeku života. Njima zajedničku tezu o nužnosti međuodnosa pripovijesti i života nastoji pak opovrgnut G. Strawson raspravljajući protiv tvrdnje da je iskustvo prošlosti prijeko potrebno konstituirati kroz pripovijesti. Zaključno se Strawsonovo razlikovanje dijakronijskih i epizodičkih subjekata razmatra paralelno s različitim modelima književne povijesti. Kao što je u modelima samopercepcije što ih predlaže G. Strawson riječ o oprečnim doživljajima prošlog iskustva i različitim pristupima sebstvu, ali se ne može govoriti o sustavu podređenosti i nadređenosti, tako se ni različiti modeli književne povijesti ne treba povrgnuti hijerarhizaciji.

Ključne riječi: *književna povijest, pripovijedanje, identitet, dijakronijski subjekti, epizodični subjekti*

1.

Teza o pripovijedanju kao činu neophodnom za opisivanje i razjašnjavanje povijesnih, pa i književnopovijesnih, zbivanja polazište je i glavna nit mnogih suvremenih rasprava u humanističkim znanostima.¹ Za zapisivanje prošlih događaja historiografija² rabi pripovjednu vezu, ili, kako to kaže Hay-

¹ Usporedi: Biti 2000, Solar 2000, Ciglar-Žanić 2008, Žužul 2011.

² Historiografiju ovdje shvaćamo kao svako iznošenje rezultata povijesnih istraživanja u pisanom obliku.

den White, bez pripovijesti nema ni raspoznatljivog povijesnog diskurza: gotovo svaka povijest je pripovijest, gotovo svaka povijest pripovijeda.³ Louis O. Mink izričito tvrdi: „veliki dio historiografije jest, i nastaviti će biti, u oblik pripovijesti“ (Mink 2001: 213). Rasprava o ulozi pripovijesti pri zapisivanju povijesti dakako nije nova tema budući se povijesti već od antike pišu kao pripovijesti: zadaću povijesti spomenuo je već Aristotel tvrdeći da ona treba pripovijedati stvarne događaje: „Povjesničar i pjesnik ne razlikuju se naime, time što pripovijedaju u stihu ili prozi (...) nego razlikuju se time što jedan pripovijeda stvarne događaje, a drugi ono što bi se moglo očekivati da se dogodi.“ (Aristotel 2005: 21). U ovom često citiranom ulomku u aktualnom fokusu neće biti uobičajeno razlikovanje između povjesničara i pjesnika, nego prije svega segment što govori o onom zajedničkom i povjesničaru i pjesniku: obojica, naime, pripovijedaju. U području historiografije o pripovijedanju se danas prvenstveno raspravlja u smislu pružanja koherentnosti historiografskom tekstu, odnosno povezivanju i tumačenju prikazanih događaja. Sam pojam pripovijesti kao zaseban teorijski koncept u fokus istraživanja ulazi tek prije pedesetak godina kada nastojanjima strukturalista, posebno naratologa, dolazi do svojevrsne emancipacije koncepta pripovijesti i njegova odjeljivanja ili izdvajanja od izučavanja književnih žanrova ili fikcije te prepoznavanja kao fenomena što premašuje disciplinarne granice. Do tada uvriježeni pojam umjetničke proze (*fiction*) zamjenjuje „neutralniji“ i „obuhvatniji“ pojam pripovijesti ili pripovjednog teksta (eng. *narrative*, fr. *recit*) čime se zapravo briše i razdjelnica među pripovjednim oblicima, a pripovijesti dobivaju status osnovnog načina razumijevanja izvanjskog, ali i unutarnjeg svijeta pojedinca.⁴ Pripovijest se naratološkim nastojanjima postupno ustoličila u središte kulture, ne samo kao spoznajni, nego i društveni entitet: „identitet kojemu pripovijest teži nije toliko spoznajni koliko društveni, a to znači usmjeren prema kulturalnom, spolnom, rasnom, klasnom (samo)prepoznavanju autora i njegova/njezina čitateljstva“ (Biti 2002: 191). Ni život, ni književnost, ni povijest ne slijede znanstvene zakone, nego slijede logiku priče, tvrdi, među ostalima, J. Culler.⁵ U dvadesetom se stoljeću, naime, dijelom odbacuje tradi-

³ Usporedi: White 1975, 1989, 2004.

⁴ Prema R. Barthesu: „pripovjedni tekst nalazimo u mitu, predaji, bajci, pripovijetki, noveli, epu, priči, tragediji, drami, komediji, pantomimi, na oslikanom platnu (sjetimo se Carpačiove Svete Uršule), na vitražu, filmu, u konverzaciji. Osim toga, pripovjedni tekst je, u svojim gotovo beskonačnim oblicima, prisutan u svim vremenima, na svim mjestima, u svim društvima. Nema, niti je ikad bilo naroda bez pripovjednog teksta. Sve klase i sve društvene grupe imaju svoje pripovjedne tekstove, a veoma često u njima uživaju ljudi različitih, gotovo suprotnih kultura“ (Barthes 1992: 47).

⁵ Usp. Culler: „kako bi se razumjela Francuska revolucija, potrebno je shvatiti pripovijest koja prikazuje to kako je jedan događaj doveo do drugoga“ (Culler 2005: 97).

cionalan pogled na historiografiju u smislu povjesničareva neovisnog i objektivnog predstavljanja prošlosti te se ona počinje promatrati s obzirom na svoju retoričku funkciju.

U različitim disciplinama humanističkih i društvenih znanosti – književnoj teoriji, psihologiji, ekonomiji, antropologiji, teologiji, filozofiji, sociologiji, političkoj teoriji – javio se interes za pripovijestima, a potaknuto prepoznavanjem toga da su one raširene u najrazličitijim oblicima svakodnevnog života: od propagandnih poruka, filma i TV serija, glazbenih spotova, reklama, do priča o svakodnevnim zbivanjima i poslovnih izvještaja i drugdje – time i središnje za prikaz individualnih i kolektivnih identiteta. Kao ključno teorijsko pitanje vezano za pripovijest Culler ističe sljedeće: „je li pripovijest temeljni oblik znanja, daje nam znanje o svijetu kroz tumačenje svijeta, ili je ona retorička struktura koja izobličuje koliko i otkriva? Je li pripovijest izvor znanja ili obmane?“ (Culler 2005: 108), otvarajući time pitanje o pouzdanosti ijednog znanja. Konačno zaključuje: „moramo se kretati amo-tamo između svijesti o pripovjednom tekstu kao o retoričkoj strukturi koja proizvodi iluziju uvida i pristupa koji pripovjedni tekst proučava kao osnovni model shvaćanja koji nam je na raspolaganju.“ (Culler 2005: 109)

2.

Povijest književnosti također je najčešće pripovijest. Suvremene rasprave o povijesti književnosti uglavnom su suglasne oko toga da ona, kao grana ili područje unutar znanosti o književnosti, treba prikazivati razvoj sustava književnosti uključivši ponajprije autore i njihova djela, a zatim i širi kulturni i društveni kontekst.⁶ Dominantan oblik književne povijesti je pripovjedni: književna historiografija obično uvlači tekstove u niz i stvara predodžbu o tome što književnost i kultura jesu pričajući pripovijest. Privid vjerodostojnog prikaza zbilje omogućen je pripovjednim oblikom, a „glavni lik“ te pripovijesti pozicioniran je najčešće u naciju, no to može biti i religija, ili rasa ili pokrajina, književni oblik ili književna škola. Budući se u povijesti književnosti nerijetko prikazuje kultura u cijelosti – politika, religija, pravo, umjetnost, mediji, znanost – književna povijest je svojevrsni pokušaj rekonstrukcije književnog, ali i kulturnog diskurza u određenom povijesnom trenutku. Međutim, treba imati u vidu to da konstrukcija prošle zbilje nije i ne može biti tek neutralno sredstvo opisa, nego je ujedno i njezina (performativna) konstrukcija,⁷ čime je pod znak pitanja postavljena i pozicija historiografije kao objektivnog,

⁶ Usporedi: Biti 2000, Solar 2000, Ciglar-Žanić 2008, Žužul 2011.

⁷ Vidi više: Peternai 2005.

nepristranog prikaza zbiljskih događaja. Jednako tako, nema ni nepristranih pripovjedača jer niti jedan pripovjedač ne može postići apsolutnu objektivnost. Uvidjevši nedostatke pripovjednog modela književni povjesničari se dijelom okreću alternativnim oblicima tražeći rješenje u enciklopedijskom pristupu ili nizanjem mikro eseja. Tako uz pripovjedni oblik nastaju oni „alternativni“, konkretno, različiti leksikoni ili književne enciklopedije gdje je književna povijest segmentirana abecednim slijedom, a uključeni su autori, nazivi perioda, nazivi književnih oblika,⁸ dok se pojedine književne povijesti pišu i kao svojevrsne geografije literature.⁹ Književnu povijest moguće je izgraditi i oko takozvanih logičkih subjekta.¹⁰ Jedan od češćih modela je onaj enciklopedijski: „Enciklopedijska forma, za razliku od sintetičke narativne, ne dovodi događaje koji tvore književnu prošlost ni u kakvu (pred)određenu vezu, ne stavlja ih u razgovijetan odnos ni prema kakvome postojanom označenom.“ (Biti 2000a: 414). Riječ je o hotimičnom izbjegavanju kontinuiteta, jedinstva, cjelovitog linearnog pripovijedanja. Alternativi modeli ipak su malobrojniji u odnosu na modele književne povijesti što se priklanjaju pripovijedanju.

3.

Kroz pripovijest se književno i kulturno-povijesno zbivanje prikazano u književnoj povijesti podređuje jedinstvu i kontinuitetu. Američki teoretičar povijesti Hayden White¹¹ iznosi stav prema kojem su se veliki devetnaestostoljetni povjesničari pri pisanju povijesti oslanjali na književne žanrove, konkretno na romancu, komediju, tragediju i satiru. Pripovijesti se dakle motre kao osnovni način na koji razumijevamo sebe i svijet oko sebe, budući da

⁸ Iako nije u užem području interesa ovoga rada, zanimljivim i važnim nameće se spomenuti projekt „Comparative History of Literatures in Europea Languages“ u sklopu izdavačke kuće John Benjamins, a unutar kojeg su u četiri sveska pod zajedničkim naslovom „History of the Literary Cultures of East-Central Europe“ objavljene književnopovijesne činjenice koje se tiču i hrvatske književnosti s obzirom na to da pojam „Istočna-srednja Europa“ pokriva područje od baltičkih zemalja na sjeveru do Makedonije na jugu. Naime, koncepcija toga projekta napušta uvriježene književnohistoriografske modele i gradi se oko križišta ili čvorišta: kauzalne veze ne čine oslonac, nego se vrši svojevrsno skeniranje književne kulture s pet polaznih točaka: (1) politička povijest, odnosno temporalna čvorišta političkog vremena; (2) žanr, pokret, razdoblje; (3) topografija; (4) institucije; (5) fiktionalni i povijesni likovi, odnosno tipovi i stereotipovi.

⁹ Franco Moretty je povijest europskog romana od 1800. do 1900. uobličio u osobit atlas izradivši niz karti koje skeniraju romanesknu literaturu uključujući i mjesta odvijanja radnje romana.

¹⁰ Ferdinand Braudel na primjer koji je povijest gradio oko Mediterana kao konceptualne matrice.

¹¹ Vidi: White 1975 i kasnije.

život slijedi logiku priče. Realni događaji iz povijesti dobivaju smisao tek u pripovjednom obliku, prema Whiteu, pa je svojevršno kalupljenje zbilje u pripovjedne obrasce, njihovo ulančavanje u pripovjedni slijed, zapravo rješenje problema prevođenja znanja u kazivanje jer one „uobličavaju ljudsko iskustvo u značenjske strukture“ (White 1989: 130).¹² U pripovijestima White nalazi odgovor na pitanje provođenja znanja u kazivanje: pripovijedanje se ispostavlja kao čovječanstvu zajednički metakod primjeren odašiljanju poruka o zajedničkoj zbilji.¹³ U naratološkom problematiziranju historiografije otvara se problem granice između pripovijedanja u povijesti i pripovijedanja u književnosti budući je stečen uvid prema kojem historiografija nema pristup prošlim događajima, nego uvijek nužno barata tek izvorima o njima. Navedeno vodi k zaključku da i književnost i povijest predstavljaju skupljanje „označitelja“, a ne „činjenica“, s tom razlikom što povijest pretendira na ostavljanje dojma istinitog ili zbiljskog.¹⁴ Funkciju povijesti u smislu upoznavanja zbilje u prošlosti smjenjuje uvid o njezinoj autoreferencijalnoj i etičko-političkoj niti, odnosno, povijest se motri kao retorička praksa: konstativ smjenjuje performativ, kategoriju istine smjenjuje retorika. Prema Whiteu pripovijedanje nije puka forma u koju se kalupe povijesni događaji, nego predstavlja sustav proizvodnje značenja sa sadržajem inherentnim i prije ikojeg stvaranja u pisanju i govoru. Sam kronologijski slijed događaja ne čini priču, priču mora ispričati povjesničar odabirući između dostupnih izvora i pri tomu je on nužno selektivan i subjektivan. Jednako tako, pri odgovoru na pitanje „što se zapravo zbilo“ povjesničar poseže i za ne uvijek provjerljivim vezivnim tkivom među pojedinim događajima, uobličujući te događaje različitim pripovjednim strategijama i književnim konvencijama. Zbiljski događaji mogu se ispričati u vrlo različitim oblicima (npr. tragedija, komedija, farsa, romansa, ep...) i razlikovati tek po modusu pripovijedanja, bez štete po njihovu uvjerljivost, tvrdi White, međutim ta slika života, bez obzira na njezinu koherentnost i cjelovitost, može biti samo imaginarna.¹⁵ Isprepletenost forme i sadržaja jest uvjetovana tim što je svaki historiografski tekst nužno jezična

¹² No ovdje treba imati u vidu da uobličenje povijesti u pripovijest ide na štetu objektivnosti u smislu da retoričke forme oblikuju mišljenje pa se njima može i manipulirati. O tom aspektu više kasnije.

¹³ Vidi: White 1989.

¹⁴ Biti primjećuje da se u historiografiji „iluzija (glasovito Rankeovo onako kako je doista bilo) gradi prerusavanjem performativa u konstativ (‘deskriptiv’)“ (Biti 2000b: 17).

¹⁵ White drži da jezik nikako ne može biti neutralno sredstvo opisa, nego je uvijek figurativan i s tim u vezi razlikuje četiri dominantna tropa: metafora, metonimija, sinegdoha i ironija što služe kao usmjerivači misli prema određenom značenju. Kada je riječ o učincima, White tvrdi da je svaki diskurs kognitivan, a kada je riječ o sredstvima, što ih radi, svaki diskurs određuje kao mimetički.

tvorevina. Takvom usmjerenošću na jezične sastavnice teksta, a ne na pitanje istinitosti povijesna prikaza, White historiografiju gotovo izjednačava s književnim diskurzom, što je i bila glavna zamjerka upućena njegovim tezama. Ipak, White – mada se zalaže za poimanje historijskog pripovijedanja kao alegorijskog – ne odriče mogućnost njezina uvida u zbilju, dapače.¹⁶

4.

Razumijevanje povijesti kao vremenskog procesa pretpostavlja pripovjedne veze i odnose, teza je P. Ricœur,¹⁷ koji paralelno istražuje povijesno pripovijedanje i književno pripovijedanje priključujući analizi pripovjednih strategija dimenziju temporalnosti, odnosno iskustva vremena. Kroz pripovijedanje se tako pokušava dokučiti tajna vremena, temporalnost, trajanje, smrt.¹⁸ Kao odgovor na aporijsku dimenziju svake temporalnosti, Ricœur predlaže simboličku aktivnost kroz izgradnju zapleta,¹⁹ odnosno, pripovjednu aktivnost što jamči pobjedu sklada nad neskladom. Pripovijedanjem se po Ricœur-u rasvjetljava aporija temporalnosti. Povijesno znanje proistječe iz pripovjednog razumijevanja, s tim što je tumačenje implicitno pripovijedanju samom. Pripovijedanje je i u historiografiji i u književnosti refiguriranje vremena te uključuje preobrazbu: stvarnost se u procesu čitanja transformira i konstitutivna je za tvorbu identiteta, riječju, pojedinac prepoznaje sebe i svijet što ga okružuje kroz pripovijesti.²⁰ Iako se prošlost u pripovijesti pojavljuje

¹⁶ White-u slične teze zagovara i Dominic LaCapra. Zanimljiv je njegov osvrt na tekstualnu dimenziju svih izvora za kojima povjesničar poseže. Odbacuje i imperativ koherencije kao onaj što iskrivljuje povijesno iskustvo. I White i LaCapra našli su se na meti kritike zbog „historijskog relativizma“.

¹⁷ Riječ je o trosveščanoj studiji *Temps and recit* (Vrijeme i pripovijest), 1983–1985. Metodološki je oslonjen na pristupe A. Dantoa, W. B. Galliea, H. Whitea i P. Veynea.

¹⁸ Ricœur temelji analizu na čitanju Augustinovih Ispovijesti (vrijeme) i Aristoteleove Poetike (zaplet).

¹⁹ Razumijevanje i uloga zapleta slična je kod Ricœur i Whitea. Ricoeuru zaplet predstavlja poveznicu pripovijedanja i objašnjavanja. Ipak, kritika je ukazala na to da, mada Ricœur puno duuguje Whiteu, njihova su osnovna polazišta ipak bitno različita: Whiteu je historiografija gotovo izjednačena s književnom tvorbom, dok su Ricœur-u i povijest i književnost dio šireg pripovjednog diskursa, mada među njima postoji „posredna veza“ i nužnost međusobnog posuđivanja. Za Ricoeura i povijesna i književna priča „pokazuju prije ljudske nego referencijalnu istinu i obje zahtijevaju, da bi ih se razumjelo, stanovitu narativnu kompetenciju.“ (Brnčić 2007: 288)

²⁰ Kako to sažima Brnčić: „Historiju, po Ricœur, unatoč njezinim dokumentarističkim, nomološkim i znanstvenim pretenzijama, trebamo razumjeti kao oblik naracije, ali je važno točno odrediti što naracija jest te kakav je referencijalni odnos u historiografskom diskursu i koji je njegov doprinos refiguraciji vremena. Historija, koliko god se trudila braniti „objektivnu“ stvarnost u svojim tekstovima, uvijek je, zapravo, samo odnos prema pamćenju.“ (Brnčić 2007: 277)

s nastojanjem dostizanja „istosti“, ona se uvijek nužno ispostavlja kao realno nedostižno „drugo“. Pripovjedni identitet, kako ga razumijeva Ricœur, uključuje tvorbu kolektivnih i pojedinačnih identiteta kroz pripovijesti u smislu da se vrijeme, sebstvo i okolni svijet izražavaju i razumijevaju kroz pripovijesti. Pripovijest je tako vezivno tkivo između prošlosti i budućnosti kojim se otvara mogućnost spajanja i ujedinjavanja različitih, pa i proturječnih, prilika i iskustava u jednu temporalnu cjelinu.

5.

Pripovijesti, štoviše „velike pripovijesti“ kakve su i književne povijesti, Jean-Francois Lyotard pak promatra kao potencijalni instrument moći.²¹ Lyotard uočava raspad tradicionalnih institucija, nacionalnih država i jednopartijskih sustava u postindustrijskom dobu, odnosno postmodernoj kulturi što posljedično vodi k promijeni položaja kategorije znanja. Naime, novi smjerovi istraživanja imaju upliva na izmjenu same prirode znanja u smislu njegova izvanjštenja i primanja oblika vrijednosti sličnom onom između proizvođača i potrošača potrošačke robe. Znanje gubi svoju „uporabnu vrijednost“, ali budući su znanje i moć dvije strane istog novčića,²² nameće se pitanje o tomu tko ima pravo na odluku o legitimitetu znanja. Drugim riječima, pitanje znanja preobličava se u pitanje vlasti, te ujedno dolazi do sve teže identifikacije s „velikim imenima“, odnosno „sadašnjim junacima“. ²³ Iako se prema Lyotardovoj uputi pojedinac treba osloniti na sebe, primjećuje da je sebstvo nužno u „čvorištu“ komunikacijskih mreža. U artikulaciju stavova Lyotard uvodi Wittgensteinovu kategoriju jezičnih igara kao učinaka diskurza i oblika iskaza (djelotvornost propitivanja, obećanja, književnog opisa, naracije...). Naime, pravila jezičnih igara nemaju legitimnost u sebi, nego su predmet izričitog ili neizričitog ugovora među igračima, no, ako se pravila pogriješe sama igra završava, a promjena pojedinog pravila mijenja prirodu igre. Lyotard govorne činove premješta iz komunikacijskog konteksta u kontekst moći ili borbe, odnosno agonistike:²⁴ „govoriti znači boriti se, u smislu igranja, a činovi jezika proizlaze iz opće agonistike“ (Lyotard 2005: 14). U

²¹ Knjiga „Postmoderno stanje“ je po naravi „izvještaj o znanju u najrazvijenijim društvima“ izrađen na zahtjev predsjednika Sveučilišnog vijeća vlade Quebeca, objavljen u Francuskoj 1979. godine.

²² Usporedi također koncept moći u diskurzu M. Foucaulta. Usp. bilješku 25.

²³ Zagovara individualnost u oblikovanju i dosezanju cilja života koji: „ovisi o marljivosti svakoga ponaosob. Svatko se treba oslanjati na sebe“ (Lyotard 2005: 21).

²⁴ U Lyotardovom razlikovanju denotativne igre (pitanje istinitog – lažnog), perskriptivne igre (pravednog – nepravednog) te tehničke igre (učinkovito – neučinkovito), pitanje moći veže se samo uz tehničku. Usporedi: Lyotard 2005: 67.

samoj igri nije ključna pobjeda nego se njezini potezi povlače i radi samog zadovoljstva igrom. Jezične igre su ključne u opstanku društva: „/o/d rođenja, pa makar samo kroz ime koje mu daju, dijete već postaje referentom priče koju priča njegova okolina i u odnosu na koju će se kasnije trebati izmjestiti“ (Lyotard 2005: 23). Drukčije kazano, pitanje društvene veze i samo predstavlja jezičnu igru smještajući onoga tko pita, onoga kojem se obraća i ono što propituje, tvoreći na taj način društvenu vezu. Pravila jezičnih igara su prostorno-vremenski ograničena, no dok su na snazi za njihove učinke treba preuzeti odgovornost. Lyotard znanje promatra kao specifičnu jezičnu igru, s tim što postmoderno znanje ima lokalno, pluralno i heterogeno karakter. Samo znanje oblikuje se velikim narativima ili pripovijestima koje daju izvjesno znanje o pravcu, značenju i moralnom putu ljudskog „razvoja“ budući da pripovjedni oblik prihvaća mnoštvo jezičnih igara.²⁵

6.

I kod Whitea i kod Lyotarda vidljivo je prepoznavanje zbilje kao realnih događaja u prošlosti s jedne i pripovijesti kao praktičnog uobličavanja te zbilje s druge strane. Promatrajući pripovijest kao primarni kognitivni instrument,²⁶ Louis O. Mink,²⁷ slično Whiteu i Lyotardu govori o tome da ljudsko iskustvo i djelovanje zapravo nemaju inherentne pripovjedne kvalitete: „naše iskustvo života ne mora samo po sebi nužno biti u obliku pripovijesti, izuzev ako smo mu mi dali taj oblik pretvarajući ga u subjekt priče“ (Mink 2001: 214), s tim što „događaji nisu sirovi materijali iz kojih se konstruiraju pripovijesti, prije će biti da je događaj apstrakcija izvedena iz pripovijesti“ (Mink 2001: 220). Pripovijedanje je izrazito važno i za povijest i za književnost: i povijest i književnost su podjednako priče ili pripovijesti o različitim događajima i aktivnostima, no dok povijest teži reprezentirati prošle aktualnosti i pretendira na istinitost, u književnosti pretenzije k istini, prema Minku, nema. Povjesničar je u poziciji da zbivanja promatra kao cjelinu i poznaje njihov konačan ishod tako da povjesničarevom intervencijom dolazi do preustroja događaja u pripovijest. Isti događaj, opisan na jednak ili drukčiji način, može biti dio bitno različitih pripovijesti.²⁸ Iako prvotno uvodi tezu prema kojoj pripovijesti „ne

²⁵ Lyotard s R. Rortyjem, J. Derridaom, L. Wittgensteinom, M. Foucaultom, J. Butler i drugima zagovara stav da znanje nije metafizičko, transcendentno ili univerzalno nego je znanje nužno ovisno o kontekstu, o vremenu i mjestu pojavljivanja.

²⁶ „Pripovijest je primarni kognitivni instrument – kao instrument usporediv, zapravo, jedino s teorijom i metaforom kao nesvodivim načinima pri tvorbi razumljivog tijeka iskustva.“ (Mink 2001: 213)

²⁷ Vidi: Mink 2001.

²⁸ „Romanopisac može uspostaviti svoju priču na način na koji to želi, podliježe isključivo

žive“ nego se pričaju, pa je zadatak povjesničara u tome da pronade neispričano, cjelinu ili dio, i oblikuje pripovijest, članak Mink zaključuje tezom prema kojoj je opis događaja iz prošlosti zapravo funkcija određenih pripovjednih struktura te se ne može istovremeno pretpostaviti i to da je stvarnost u prošlosti neispričana priča: „Postoje samo prošle činjenice što još nisu opisane u pripovjednom obliku.“ (Mink 2001: 220)

7.

Nešto drukčiji pristup pripovijestima od gore navedenih nalazi se u diskurzu Davida Carra, Jeronimea Brunera i Olivera Sacka. Oni, naime, tvrde da pripovijesti nisu naknadni proizvod ili sustav proizvodnje značenja, nego su inherentne samom ljudskom djelovanju i životnom ciklusu pojedinca. Pripovjedne strukture su ukorijenjene, duboko usađene u ljudskoj praksi i samom tijeku života, štoviše, one opstoje i prije nego što ih se ispriča pa tako postoje i „neispričane“ priče. Za razliku od Minka ili Whitea što tvrde da ljudska zbilja nije ništa drugo nego slijed bez početka i kraja, a pripovjedna koherencija biva nametnuta izvana kroz književnu ili povijesnu imaginaciju, David Carr tvrdi različito: pripovjedna koherencija je dijelom svakoga, pa i najelementarnijeg iskustva ili djelovanja i njezina strukturna značajka.²⁹ Pozivajući se na autore³⁰ što tvrde da drugog upoznajemo kroz njegovu životnu priču, kroz odgovore na pitanja što je radio ili gdje je bio, odnosno, upoznajući „jedinstvo“ života što već ima koherenciju pripovijesti, Carr razvija tezu prema kojoj pojedinac proživljava životne događaje u obliku priče. „S/vakodnevna stvarnost prožeta je pripoviješću.“ (Carr 1991: 91) Života pripovijest nije nametnuta ili izmišljena, ona joj je inherentna. Pojedini događaji bivaju objedinjeni u veće cjeline, odnosno, pripovijest o životu uključuje ne samo niz događaja što se odvija u vremenu i ima stanovitu strukturu, nego i mogućnost potencijalne retrospektive, što okuplja, konstruira i tu strukturu drži zajedno. Ipak, prema Carru, ne treba nužno u svakoj životnoj pripovijesti očekivati potpuno unutarnje jedinstvo, povezanost i cjelinu, niti su pojedinačni životi umjetničko ili estetsko djelo, odnosno „artefakt književne imaginacije“.³¹

zahtjevu umjetnosti. Povjesničar, s druge strane, pronalazi skrivenu priču u dokazima. (...) Ispravno shvaćena, priča iz prošlosti potrebno je samo iskomunicirati, a ne konstruirati.“ (Mink 2001: 215)

²⁹ Vidi: Carr 1991.

³⁰ „Za McInterya život pojedinca može se promatrati kao priča u kojoj pojedinac ujedno kao autor i glavni junak ili protagonist.“ (Carr 1991: 74)

³¹ „Nesumnjivo je to da je naša mašta uključena, kada se bavimo budućnošću ili, drukčije, s realnošću, to se ne mora uvijek poklapati s našim željama i očekivanjima. Ali, kao što smo istaknuli, ovo je praktična, a ne estetska stvar, pitanje suočavanja sa stvarnošću, a ne alternativa tomu. Uključena je naša praktična imaginacija.“ (Carr 1991: 91)

Carr pretpostavlja pripovjednu koherentnost kao normu ili pravilo: „za većinu nas, većinu vremena, stvari nakon svega imaju smisla kad su stavljene zajedno“ (Carr 1991: 90), odnosno, kao standard s obzirom na koji se tumače odstupanja.³² Pojedinci s vremenom rade svojevrstne „autobiografske revizije“, često na prijelazu životnih razdoblja: „Kako idemo dalje, komponiramo i neprestano revidiramo vlastite autobiografije.“ (Carr 1991: 76). Carr u raspravu uključuje i koncept autorstva u smislu pitanja koliko smo svi mi barem koautori naših života, otvarajući time i pitanje tvorbe pojedinačnih identiteta kroz pripovijesti. „Nema sebstva izuzev na križanju priča. Moja vlastita priča bila je u procesu, u mislima i tijelima mojih roditelja, čak i prije mog rođenja, te obuhvaća ključne elemente moga ranog djetinjstva čak i prije nego sam postao svjestan sebe kao zasebnog pojedinca. Kako starim, moja životna pripovijest postaje amalgam uloga i priča: mnoge društvene uloge što ih igram, različite priče u koje sam uključen.“ (Carr 1991: 84), tako da se život može promatrati kao stalni napor ili čak borba za uspostavljanjem i očuvanjem pripovjedne koherencije.

8.

Opisujući pacijenta što je prestao prepoznavati članove svoje obitelji te mahnito i neprestano stvarao svijet i osobe kojima je nadomještao ono zaboravljeno i izgubljeno, Oliver Sacks³³ poistovjećuje identitet pojedinca s njegovom životnom pripovijesti: „Svi mi imamo svoje životne priče, unutrašnju fabulu čija trajnost i smisao predstavlja naš život. Mogli bismo reći da svatko od nas konstruira i živi svoju priču i da ta priča jesmo mi, naš identitet“ (Sacks 1998: 109). Sacks drži da se svatko predstavlja kroz pripovijest što se nesvjesno i neprestano konstruira kroz percepciju, osjećaje, misli, djela ali i ranijih pripovijesti. Jedinstvenost pojedinačnog identiteta osiguravaju upravo – intimne, biografske – pripovijesti i one se ispostavljaju kao nužne za održanje identiteta. Identitet ostvarujemo i zadržavamo kontinuiranom pripoviješću i „sjećanjem“ na sebe.

9.

Oslanjajući se na ranije spomenut stav prema kojemu se mišljenje stvara ne u obliku logičkih ili induktivnih argumenta, nego u priči ili pripovijedanju, Jerome Bruner proširuje tu tezu istraživanjem pripovijedanja u smislu da priče što ih pričamo o vlastitom životu tvore naše autobiografije pa u konačnici i identitet. Teza se eksplicitno izražava već u naslovu njegova

³² „Kada planovi krenu krivim putem, kada se stvari raspadaju, to je referencija na – ili suprotno od – projekcije nalik na priču, 'scenarij' kako se što dogodilo“. (Carr 1991: 90)

³³ Vidi: Sacks 1998.

članka „Life as narrative“: „Pripovijest oponaša život, život oponaša pripovijest. 'Život' je u tom smislu vrsta izgradnje ljudske imaginacije istovjetna pripovijesti. Izgrađuju je ljudi aktivnom racionalizacijom...“ (Bruner 1987: 692) Drukčije kazano, priča o životu je ujedno kognitivan i pripovjedni angažman; svojevrsni priziv sjećanja i njegova interpretacija pri čemu su pripovjedač i središnja figura/lik jedno. Bruner upozorava na nestabilnost svih (autobiografskih) pripovijesti tvrdeći da ih ta nestabilnost čini osjetljivim na kulturne, međuljudske i lingvističke utjecaje te zbog toga „razgovori što liječe“, vjerske poduke i drugi poduhvati u životu mogu često imati tako duboke učinke na promjenu životne pripovijesti pojedinca.“ (Bruner 1987: 699) Priče o životu odlikuje konstruirana priroda, „mogući svjetovi“, ovisnost o kulturnim konvencijama i upotreba jezika. Analizirajući pripovijesti o životu članova jedne četveročlane obitelji – kao svojevrsne mikro kulture – Bruner zaključuje to da su načini pripovijedanja i konceptualizacije postali uvriježeni do te mjere da su prerasli u upute (naputke ili recepte) za strukturiranje iskustva samog i trasiranja sjećanja. Navedeno prema Bruneru djeluje ne samo u pričama o životu (iz prošlosti u sadašnjost), nego se tiče i budućih projekcija. Vrijeme nas okružuje jednako kao i prostor pa Bruner, slično kao Carr, govori o podacima iz prošlosti kao temporalnim konfiguracijama što se tiču i sadašnjosti i prošlosti i budućnosti. Ukratko: života po sebi nema, „/život nije 'kako je bilo', nego način interpretacije i reinterpretacije, govora i prepričavanja.“ (Bruner 1987: 708). Prema Bruneru postoje univerzalni aspekti bitni za život u pojedinoj kulturi, izdvajajući ih ukupno devet.³⁴ Prvi je „struktura angažiranog vremena“ kao nizanja događaja od početka kroz sredinu prema svršetku, slijedi „generička specifičnost“ u smislu da se pripovjedni iskazi bave specifičnostima oblikovanim tako da pripadaju u žanrove ili tipove;³⁵ (3) „postupci imaju razloge“, odnosno, radnje u pripovijesti podrazumijevaju intencionalna stanja, djelovanje likova „nikada nije slučajno, niti je isključivo određeno uzrocima i posljedicama, već je motivirano uvjerenjima, težnjama, teorijama, vrijednostima i drugim 'intencionalnim stanjima'.“ (Bruner 2000: 145), a sami se razlozi mogu procjenjivati i prosuđivati s obzirom na normu. Kao četvrti univerzalni aspekt Bruner navodi „hermeneutičku kompoziciju“, odnosno pretpostavljenu višestrukost značenja svake pripovijesti, slijedi (5) „implicirani kanon“, odnosno teza da je „narativna stvarnost svijeta ili kanonska ili se smatra otklonom od nekog impliciranog kanona“ (Bruner 2000: 145–147), dok se „dvosmislenost reference“ (6) tiče nužno otvorenog pitanja: o čemu se u pripovijesti zapravo govori, pokušava li se njome prikriti neka

³⁴ Usp. Bruner 2000.

³⁵ Međutim: „na konstrukciju narativnog iskaza duboko utječu kulturalne i povijesne okolnosti (...) žanrovi se prelijevaju“ (Bruner 2000: 144).

druga stvarnost? To da se pripovijesti tiču prekršenih normi i nevolja Bruner smješta u sedmu univerzaliju „prevažnost nepritika“, a „inherentna dogovor-nost“ tiče se prihvaćanja prijepornosti svake pripovijesti, postojanja njezine paralelne ili suprotne inačice. Posljednja univerzalija prema Bruneru je „povi-jesna rastezljivost narativnog iskaza“ u smislu da se prošlim događajima na-meće suvislost ili kontinuitet. Budući je povijest, prema Bruneru, sastavljena od hirovitih događaja kontinuitet je nužan, ti događaji moraju slijediti jedan za drugim ili ih se barem mora doživljavati u slijedu.³⁶ Služeći se pripovjednim načinom konstrukcije stvarnosti pojedinci shvaćaju svijet kroz pripovijesti o tom istom svijetu. Svijet u kojem živimo strukturiran prema pravilima i in-strumentima pripovijesti, odnosno, kroz pripovijesti „k/onstruiramo 'život' stvaranjem 'ja' koje će očuvati identitet.“ (Bruner 2000: 151). Prema Bruneru, dakle, sebstvo čini pripovijedanje o životu na način da su pojedinci kontinui-rano angažirani pripovijedanjem, a njihove priče prerastaju u svojevrsne auto-biografije. Vidjeli smo, slično zastupa i Sacks tvrdeći da ujedno i oblikujemo i živimo pripovijesti što čine naš identitet.

10.

Prikazujući Brunerovu knjigu „Making Stories“, Strawson ne polemi-zira samo s njezinim autorom, nego i ovdje već spomenutim i nespomenutim autorima: Oliverom Sacksom, Maryaom Schechtmanom, Alasdairom MacIn-tyreom, Charlesom Taylorom, Paulom Ricoeurom, Danom Dennetom, riječju s autorima što drže da je sebstvo određeno i oblikuje se, čak izumljuje, kroz pripovijesti o životu. Ta teza već nekoliko desetljeća prevladava u društve-nim i humanističkim znanostima, a posebno u književnoj teoriji, psihologiji, antropologiji, teologiji, filozofiji, sociologiji, političkoj teoriji, no Strawson oblikovanje identiteta kroz pripovijesti opovrgava: „U najboljem slučaju, to je djelomično točno za neke, potpuno netočno za druge. Postoji duboka podjela u ljudskoj vrsti“ (Strawson 2004).³⁷ Strawson ne osporava u potpunosti Bru-nerovu argumenatciju, no drži da je pojam pripovijesti u diskurzu suvreme-ne teorije zloupotrijebljen, artificijalan i doveden do ispraznosti,³⁸ međutim, kao problem i nedostatak naglašava Brunerovo ignoriranje pitanja o iskreno-

³⁶ „Nadovezivanje povijesnih događaja je izvanredan narativni pothvat“ (Bruner 2000: 154).

³⁷ Strawson razlikuje pripovjedače što su određeni pripovijestima i samokreaciji bez obzira tiču li se njihove projekcije prošlosti ili budućnosti, te, s druge strane, ne-pripovjedače što nemaju interes za vlastitu povijest, niti svom životu žele dati oblik pripovijesti. Pripovje-dači i ne-pripovjedači jesu krajnje točke među kojima se nalazi veliki broj „mješovitih“ slučajevea.

³⁸ Stoga Strawson predlaže „prirodnije“ inačice kojima bi se „pripovijest“ mogla zamijeniti: „pogled“, „izjava“, „položaj“, „interpretacija“, pa čak i „život“.

sti i realističnosti pri pripovijedanju o životu budući Strawson drži to da se „dobar“ život pojedinca ne može temeljiti na laži. Gotovo identične stavove zagovara i u znanstvenom članku „Against Narrativity“ (2004) gdje uvodi razlikovanje između „dijakronijskih“ i „epizodičnih“ osoba. Ondje, konkretno, Strawson iznosi argumente protiv dvije tvrdnje: deskriptivno empirijske teze o tome da je uobičajeno ljudsko iskustvo konstruirano kao pripovijest što tvori osobni identitet, odnosno svojevrsne autobiografije kojim se sebstvo tvori, te, s tim povezane normativno-etičke teze da se život mora doživljavati pripovjedno. „Jednostavno nije istina da postoji samo jedan dobar način kojim ljudska bića doživljavaju sebe u vremenu. Postoje duboko ne-Pripovjedni ljudi i postoje dobri načini za život kao duboko ne-Pripovjedni.“ (Strawson 2004: 429) Dijakronijski su tako oni subjekti što sebe vide kao protagoniste životnih pripovijesti, a svoj život kao priču čiji su glavni lik. Glavni lik, stalna figura, predstavlja središnjicu i poveznicu prema prošlosti i budućnosti. Dok je kod dijakronijskih kontinuitet nužan, sinkronijski ljudi prema Strawsonu vlastite živote vide više kao slijed izdvojenih događaja, a sebe percipiraju kao različite osobe s obzirom na različite događaje. Ovdje nije riječ o razlici u prisjećanju na prošle događaje ili o osporavanju jedinstvene „životne povijesti“, pa ni o mogućnosti dohvaćanja osjećaja sebstva, nego o samopercepciji u pripovjednom kontinuitetu s jedne, odnosno, njezine epizodičnosti s druge strane. Povijest je jedna i kod dijakronijskih i kod sinkronijskih subjekata, ali dok je o „ja“ kod dijakronijskih jedno ja što živi u niz epizoda, kod sinkronijskih „ja“ nije isto u različitim točkama u vremenu, oni sebe pamte kao niz osoba, a ne jednu. Iako je riječ o radikalno suprotstavljenim polovima, granica među dijakroničarima i sinkroničarima je prema Strawsonu ipak bitno propusna i dopušta iznimke: dominantno dijakronijski pojedinci mogu ponekad osjećat nedostatak pripovjedne veze sa svojom prošlošću, jednako kao što dominantno epizodični pojedinci mogu uočiti pripovjednu nit sagledavajući svoju prošlost. Riječju, ponekad na svoj život gledamo na posve različit način, uobičajeni dijakroničari kao epizodičari i obrnuto. Međutim, niti epizodičan doživljaj sebstva ima ikakvu prednost pred dijakronijskim, niti ih se može valorizirati u etičkom smislu, nego je riječ samo o različitom pristupu i iskustvu pri doživljaju sebstva.³⁹

³⁹ Reakcije na Strawsonove teze brojne su i još uvijek izazivaju polemike budući njegova argumentacija u književnoj znanosti nije bezrezervno prihvaćena, dapače. Prikaz ili rasprava o polemiци izazvanoj njegovim člankom izlaze iz okvira ovoga rada.

S obzirom na ranije raspravljene modele književne povijesti, mogla bi se povući paralela između iskustva dijakroničara i pripovjednih modela gdje se književno i kulturno-povijesno zbivanje prikazuje podređeno jedinstvu i kontinuitetu, s jedne strane, te između iskustva epizodičara i književnih povijesti što su konstruirane u obliku enciklopedijskih ili leksikografskih natuknica i sličnima što izbjegavaju kontinuitet, jedinstvo i cjelovitog linearnog pripovijedanja. Kao što je u modelima samopercepcije što ih predlaže G. Strawson riječ o oprečnim doživljajima prošlog iskustva i različitim pristupima sebstvu, ali se ne može govoriti o sustavu podređenosti i nadređenosti, tako ni različite modele književne povijesti ne treba povrgnuti hijerarhizaciji. Svi spomenuti modeli, od pripovjednih do enciklopedijskih ili leksikografskih pa i onih nespomenutih, imaju svojih prednosti ali i nedostataka. D. Perkins, na primjer, kaže da svaka povijest književnosti ima „nezaobilaznu ulogu u našem iskustvu književnosti, a i širu društvenu i kulturalnu funkciju“. (Perkins 1992: 17), slično kao već ranije Biti⁴⁰ tvrdeći da sve tehnike kulturalne identifikacije imaju različitu moć, status, utjecaj i perspektivu u različitim društvenim i povijesnim trenucima.

Literatura

- Aristotel, *O pjesničkom umijeću*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.
- Barthes, Roland, „Uvod u strukturalnu analizu pripovjednih tekstova“, Prev. Dubravka Celebrini, u: Vladimir Biti, ur. *Suvremena teorija pripovijedanja*, Zagreb, 1992, str. 47–78.
- Beljan, Iva, „Naracija u historiografiji: teorijski aspekti“, u: *Umjetnost riječi*, 3–4, 2011, str. 201–224.
- Biti, Vladimir, „Periodizacija kao tehnika kulturalne identifikacije“, u: *Glasje* 10, 1988.
- Biti, Vladimir, *Strano tijelo pripovijesti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000a.
- Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, MH, Zagreb, 2000b.
- Biti, Vladimir, *Politika i etika pripovijedanja*, Zagreb, 2002.
- Brnčić, Jadranka, „Naracija u historiografiji. Paul Ricoeur, Vrijeme i pripovjedni tekst, Pariz 1983–1985.“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 1, 2007, str. 277–294.

⁴⁰ Usp. Biti 1988.

- Brnčić, Jadranka, „Ricoeurova hermeneutika sebstva“, u: *Filozofska istraživanja*, 3, 2009, str. 731–747.
- Bruner, Jerome, *Kultura obrazovanja*, Educa, Zagreb, 2000.
- Bruner, Jerome, „Life as Narrative“, u: *Social Research*, 1, 1987, str. 11–32.
- Carr, David, *Time, narrative and history*, Indiana University Press, 1991.
- Ciglar-Žanić, J., „Uvod: o problemima pisanja književne povijesti“, u: *Domisljato stvoren svijet*, Naklada Slap, Zagreb, 2008, str. 11–42.
- Culler, Jonathan, *Književna teorija – vrlo kratak uvod*, AGM, Zagreb, 2001.
- Hutcheon, Linda, „Postcolonial witnessing – and beyond: Rethinking literary history today“, u: *Neohelicon*, 1, 2003, str. 13–30.
- Hunt, Lynn, *Nova kulturna historija*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2001.
- Lyotard, Jean-François, *Postmoderno stanje: izvještaj o znanju*, Ibis-grafika, Zagreb, 2005.
- Mink, Louis O. (2001) „Narrative Form as a Cognitive Instrument“, u: *The History and Narrative Reader*, ur. Geoffrey Roberts, Routledge, 2001, str. 211–220.
- Perkins, David, *Is literary history possible?*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore i London, 1992.
- Paul Ricœur, „Osobni i narativni identitet, Ja i narativni identitet“, u: *Autor, pripovjedač, lik*, priredio Cvjetko Milanja, Osijek, 1999, str. 19–81.
- Peternai, Kristina, *Učinci književnosti. Performativna koncepcija pripovjednog teksta*, Disput, Zagreb, 2005.
- Sacks, Oliver, *Čovjek koji je ženu zamijenio šeširom*, Kruzak, Zagreb, 1998.
- Solar, Milivoj, „Paradigma povijesti književnosti“, u: *Granice znanosti o književnosti: izabrani ogledi*, Zagreb, 2000, str. 248–249.
- Strawson, Galen, „Against Narrativity“, *Ratio*, 4, 2004, str. 428–452.
- Strawson Galen, „Tales of the unexpected“ <http://www.theguardian.com/books/2004/jan/10/society.philosophy> posljednji posjet svibanj 2017.
- White, Hayden, *Metahistory: the historical imagination in nineteenth-century Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London, 1975.
- White, Hayden, „Vrijednost pripovjednosti u predstavljanju zbilje“, *Rival*, 1–2, 1989.
- White, Hayden, „Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 2004, str. 621–635.
- Žužul, Ivana, „Povijest književnosti“, u: *Hrvatska književna enciklopedija*, 3, Ma-R, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2011, str. 431–435.

**MODELS OF LITERARY HISTORY,
NARRATION AND IDENTITY**

In this article, various approaches to the narrative in historiography are analysed and brought into connection with different models of literary history. The thesis that the narrative is constitutive for history, as well as for the construction of identity, is considered here through a survey of ideas proposed by H. White, P. Ricoeur, J. F. Lyotard, L. O. Mink on the one side, and D. Carr, J. Bruner and O. Sacks on the other. While the former view the narrative as a posterior product of the activity of a subject, the latter rather affirm that the narrative (i.e. stories) is inherent in human activities and in the course of life itself. Their common assumption of a necessary interrelatedness of the narrative and life is opposed by G. Strawson, who tries to disprove it by arguing against the idea that the experience of a past is inevitably constituted through narratives. Finally, Strawson's distinction between 'diachronic' and 'episodic' subjects (individuals) is considered here in parallel with various models of literary history. Just as in the different models of self-perception proposed by G. Strawson, we deal with contrary ways of remembering past experiences and different approaches to selves, but cannot speak of a system of inferiority/superiority, we similarly should not rank different models of literary history according to a hierarchy.

Key words: *literary history, narrative, identity, diachronic subjects, episodic subjects*

UDK 821.112.2.09-992

Izvorni naučni rad

Sandina HERIĆ (Mostar)

Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru
sandina.heric@unmo.ba

Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
eldi@pmfst.hr

U POTRAZI ZA „DRUGIM“: SLIKA ORIJENTALNE ŽENE U PUTOPISIMA NJEMAČKIH AUTORICA

U putopisnoj književnosti žena topos harema i orijentalnih žena predstavlja jedan od najznačajnijih obilježja imaginarnog Orijenta. Maštarije o zarobljenicama koje samo čekaju da seksualno zadovolje svog gospodara su samo neke od evropskih zamisli o haremu. Takve zamisli rezultat su upravo Šerzadinskih priča i bajki iz *Hiljadu i jedne noći*, koje su rasplamsale evropske predodžbe o haremu među književnicima tog vremena. Međutim, kako tvrdi Bullock, seksualne fantazije o sultanovom haremu također su proizašle iz srednjovjekovne kršćanske polemike protiv islama, kada se smatralo da islam propagira čulna zadovoljstva, višeženstvo, segregaciju, pokrivanje i razvod braka. (Bullock 2013: 66) Na osnovu toga, percepcija harema na Zapadu temeljila se uglavnom na pogrešnim tumačenjima i netačnim prikazima orijentalnih žena. Harem je percipiran kao mjesto slobode i zatočeništva, moći i nemoći, ali i mjesto u kojem su seksualnost, ljubav, zloba i intriga samo neke od glavnih tema.

Ključne riječi: *harem, orijentalne žene, islam, Orijent, drugi*

Prikazivanje orijentalne žene, čija tajanstvenost uvijek i iznova podstiče fantaziju zapadnjačkih autora jedan je od najfrekventnijih motiva koji se može pronaći u putopisima autorica njemačkog govornog područja. Upravo predodžbe o Orijentu kao egzotičnom svijetu Drugih i Drugačijih jeste sastavni dio predodžbe o orijentalnim ženama, o njenoj tajanstvenosti i erotič-

nosti: „Orijent još uvijek ne nudi samo plodnost, već i seksualno obećanje (i prijetnju), neumornu senzualnost, bezgraničnu požudu, duboke generativne energije [...]“ (Said 1999: 236). U tom smislu, Orijent je, oblikovan zapadnjačkim željama i maštom, poslužio kao „metafora za zabranjeno“ (Todorova 1996: 30). Todorova napominje da je „postojao izravni odnos između Orijenta i ženstvenosti i raspravljalo se o tome da li orijentalni diskursi sadrže teoriju seksualnosti i senzualnosti pod maskom teorije asketizma“ (Todorova 1996: 30). Takvi obrasci percepcije oblikovani su, prije svega, spolnom segregacijom i postojanjem institucije harema. (Stamm 2010: 239)

Topos senzualne žene naročitu popularnost dosegao je u 19. stoljeću kao jedna od glavnih tema unutar orijentalnog slikarstva.¹ Po Rani Kabbani, umjetnici su slikajući Orijent, isti pretvarali u metaforu i mit. Oni su ponudili Evropi ono što je Evropa željela vidjeti. Slika je preuzela funkciju konveksnog ogledala. U želji da prenesu sliku Orijenta, takvi portreti su odražavali u stvari Zapad koji ga je proizveo. (Kabbani 1988: 82–85) Omiljeni motivi bili su mjesta kao što su haremi, hamami ili tržnice robova tj. metaforički prostori za izjednačavanje Orijenta sa senzualnošću i erotskom maštom. Po Saidu, „Orijent se rutinski prikazivao ženstvenim, njegova bogatstva plodnima, njegovi su glavni simboli senzualna žena, harem i despotski – ali čudnovato privlačan – vladar.“ (Said 2005) Takva slika „ženstvenog“ Drugog bila je rezultat kako imaginacije u rodnom pogledu tako i književnosti onog vremena. Gustave Flaubert, Gérard de Nerval, Fürst Mückler-Puskau, Robert Burton i mnogi drugi autori utjecali su na stvaranje predodžbi o senzualnoj orijentalnoj ženi, kao i tada naročito popularni prijevodi arapske i perzijske poezije, a ponajviše možda prijevodi bajki i priča iz *Hiljadu i jedne noći*, u kojima se lik Šeharzade pretvorio u objekt nevjerne, razuzdane i senzualne žene. (Stamm 2010: 240) Također su postojale različite verzije ili mitovi o haremima. U jednoj od njih harem je bio bogata turska palača u kojoj su mnogobrojne priležnice i robinje nestrpljivo čekale na povratak svog gospodara, sultana. U drugoj harem se predstavljao kao zatvor u muslimanskoj kući u kojima su žene boravile pod apsolutnom kontrolom svog muža i protiv svoje volje. Evropljani su, u skladu s tim, harem doživljavali kao mjesto razvrata, te se većina onoga što je napisano o orijentalnim ženama, temelji na generalizaciji osobnih iskustava ili pogrešnoj percepciji. Žene se predstavljaju kao necivilizirane, bez duše i identiteta. Ukratko, orijentalna žena prepoznavala se samo kao seksualni simbol bez dubljeg prepoznavanja njenog stvarnog karaktera.

U tom smislu je i pažnja Ide Pfeiffer u putopisu *Reise einer Wienerin in das Heilige Land* pretežno usmjerena na prethodno formirani topos prelijepih orijen-

¹ Npr. Eugen Delacroix, „Sardanapalova smrt“ (1827) i „Alžirske žene“ (1834).

talnih žena. Budući da je na temelju svog spola mogla posjetiti hareme, hamame ili druga mjesta isključivo rezervirana za žene, Ida Pfeiffer je uživala u privilegovanom položaju u odnosu na muškarce kojima je pristup bio zabranjen. Već po dolasku u Konstantinopol spisateljica posmatra žene u dvorištu džamije i bilježi:

Ich fand viele hübsche Gesichter unter ihnen, allein von großer, seltener Schönheit sah ich nichts. Lebhaftige, große Augen, blasse Wangen, breite Gesichter, viel Korpulenz, und die Dame ist gezeichnet.² (Pfeiffer 1981: 41)

Ida Pfeiffer je svojim opisivanjima razbila stereotipne slike o neobičnoj ljepoti općenito orijentalnih, ali i haremskih žena. Na sličan način opisuju, također, žene u Jeruzalemu, Jaffi ili u haremu u gradu Akra:

In Jerusalem gehen die Weiber und Mädchen fast alle verscheleiert. Nur in der Kirche und im Inneren der Häuser ward mir das Glück zuteil, diese Sylphen-gestalten näher betrachten zu können. Unter den Mädchen fand ich manchen interessanten Kopf. Allein die Weiber von sechsundzwanzig bis achtundzwanzig Jahren sind schon sehr verblüht und häßlich, so daß man in den tropischen Ländern immer eine sehr große Zahl garstiger Gesichter und nur hin und wieder gleich einem Meteor etwas Hübsches hervorschimmern sieht.³ (Pfeiffer 1981: 155)

Von Grazie im Gange, von Anmuth in ihren Bewegungen und von Schönheit des Körpers oder Gesichtes, wie manche Schriftsteller behaupten, sah ich leider nichts – dagegen Schmutz und Armuth, und zwar mehr, als ich erwartete.⁴ (Pfeiffer 1981: 116)

Von ausgezeichneten Schönheiten, wenn man die hier sehr verehrte Beileibtheit nicht dafür hält, sah ich nicht viel, wohl aber eine Einäugige, eine in diesem Land nicht ungewöhnliche Erscheinung.⁵ (Pfeiffer 1981: 194–195)

² U prijevodu: Pronašla sam mnoga lijepa lica među njima, samo od velike, rijetke ljepote nisam vidjela ništa. Živahne velike oči, blijedi obrazi, široka lica, puno korpulencije i dama je obilježena.

³ U prijevodu: U Jeruzalemu su gotovo sve žene i djevojke nepokrivene. Samo u crkvi i unutar kuće imala sam sreću поближе posmatrati ta stvorenja. Među djevojkama sam pronalazila neke zanimljive glave. No, žene od dvadeset šest do dvadeset osam godina su već veoma ostarjele i ružne, tako da u tropskim zemljama vidite uvijek vrlo velik broj gadnih lica i samo ponekad poput meteora se pojavi nešto lijepo.

⁴ U prijevodu: Od gracioznosti u hodu, od ljupkosti u pokretu i od ljepote lica i tijela, kao što to mnogi pisci tvrde – nažalost, nisam mnogo vidjela – umjesto toga prljavštinu i siromaštvo, i više nego što sam očekivala.

⁵ U prijevodu: Od izvanrednih ljepotica nisam mnogo vidjela, ukoliko se ovdje pod tim ne smatra omiljena ugojenost, umjesto toga jednooke, jednu za ovu zemlju nimalo neobičnu pojavu.

Ovakvim zapažanjima Ida Pfeiffer je opovrgnula evropske zamisli i maštarije o egzotičnom Orijentu i ljepoti istočnjačkih žena. U tom pogledu, navodi Stamm, zanimljivo je da se diskvalifikacija ženstvenog Drugog ne odnosi na kulturne, vjerske ili rasističke razlike, već samo na izgled. Diferencija nije markirana po boji kože, mjerilo svega su konvencionalni standardi evropske ljepote. (Stamm 2010: 145) Unatoč tome negativna slika o orijentalnim ženama jeste dio rasističkog diskursa, s obzirom na to da se žene homogeniziraju i predstavljaju kao binarna suprotnost evropskoj ženstvenosti. (Stamm 2010: 145) U tom pogledu, posebno harem je ponudio ženama putnicama izravan susret sa stranom ženstvenošću, u kontekstu u kojem je možda spol odigrao najvažniju ulogu.

Dok je u putopisnim narativima evropskih pisaca orijentalna žena personifikacija ženstvenosti, koju odlikuju „senzualnost, tajanstvenost, raskošnost i neobuzdanost“ (Stamm 2010: 141), slika orijentalne žene kod žena putnica je potpuno drugačija od muškog gledišta. S obzirom na to da je muškarcima bio zabranjen pristup haremima, u svojim zamislima oslanjali su se pretežno na orijentalističke fantazije. Tako su putopisi zapadnjačkih pisaca koji se odnose na žene Orijenta i njihove običaje, pretežno nepotpuni i izmišljeni, a temelje se isključivo na hegemonijskim uvjerenjima zapadne kulture, religije i dijelom nepoznavanjem istočnjačke kulture i civilizacije. Harem je bio jedino područje koje Zapad nije mogao ispitati iz prve ruke, stoga su pogrešni zaključci o haremima i istočnjačkim ženama postali dijelom uobičajenih zapadnjačkih predodžbi o Orijentu.

Evropljanke, žene, putnice imale su također vlastite predrasude o Istoku i haremima, potaknute naročito čitanjem priča i bajki iz *Hiljadu i jedne noći*. Tako prilikom posjete haremu u gradu Akra Ida Pfeiffer orijentalne žene opisuje kao neznalice, radoznale i lijene. Žene su bile jednako znatiželjne o njoj, kao i ona o njima. Bile su fascinirane njenom odjećom i kratkom kosom:

[...] sie können weder lesen noch schreiben, von der Kenntnis einer fremden Sprache ist schon gar keine Rede. Eine außerordentliche Seltenheit ist es, wenn eine unter ihnen Goldstickereien zu machen versteht. [...] Beschäftigung und Arbeit scheinen die Damen des Harems für entehrend zu halten, denn ich sah sie weder hier noch an anderen Orten etwas anderes tun, als mit untergeschlagenen Beinen auf den Polstern oder Teppichen sitzen, Nargile rauchen, Kaffee trinken und schwatzen. Auch ich mußte mich gleich zu ihnen auf einen Polster kauern, wo sie mich dann alle umgaben und durch Zeichen um Vieles zu fragen versuchten. Sie nahmen meinen runden Strohhut und setzten ihn auf den Kopf, dann befühlten sie den Stoff meines Reisekleides; am meisten staunten sie aber über meine kurz abgeschnittenen Haare, bei deren Anblick diese ar-

men Geschöpfe vielleicht gar dachten, die Natur habe den Europäerinnen den langen Haarwuchs versagt. Sie fragten mich pantomimisch, wie das zugehe, und jede der Frauen besah und befühlte meinen Kopf. Auch meine Magerkeit schien sie sehr zu befremden.⁶ (Pfeiffer 1981: 195–196)

Ida Pfeiffer ne polaže naročitu pažnju svakodnevnom životu žena u haremu, njihovim običajima ili problemima. Spisateljica žali zbog stanja ovih jadnih neukih žena koje ne rade ništa drugo osim što sjede prekriženih nogu na tepisima i jastucima, ispijaju kahvu, puše nargile ili ogovaraju jedni druge. U tom pogledu, Ida Pfeiffer ne problematizira harem kao instituciju, ona ne istražuje uzroke tog neznanja, radoznalosti ili lijenosti na koje nailazi u ovom i u drugim posjetama haremima, već samo stiče dojam da bi one mogle biti sretnije od žena Evrope. Ohnesorg smatra da Ida Pfeiffer takvim postupkom pažnju usmjerava na vlastitu fizionomiju i svoje intelektualne sposobnosti, dovodeći u vezu mentalni razvoj Evropljanki sa zadovoljstvom orijentalnih žena. Takvu vrstu zadovoljstva, međutim, Ida Pfeiffer procjenjuje kao otupjelost. Tako Ida Pfeiffer postaje sve ono što kod kuće nije mogla biti; jedna vrsta super žene i autoriteta. (Ohnesorg 1996: 270) Felden, u tom kontekstu, napominje da etnocentrizam Ide Pfeiffer na ovom mjestu stvara preduvjete projekcijama bilo kakve vrste, jer se žene u haremima ne posmatraju kao individue niti se poklanja naročita pažnja njihovim problemima ili željama. (Felden 1993: 101) U skladu s tim, evropskim čitateljima/čitateljicama ostavljeno je dovoljno prostora za stvaranje vlastitih predodžbi i zamisli u odnosu na orijentalne žene.

Budući da tumaču nije bilo dopušteno da je prati, Ida Pfeiffer nije mogla komunicirati sa ženama i njeni dojmovi su sasvim površni i ishitreni. Nedostatak komunikacije je upravo jedan od razloga ovakvih negativnih slika i predodžbi o orijentalnim ženama. Očito je da je jezik jedna od glavnih metoda za razumijevanje kulture i mentaliteta njenih ljudi, što može biti razlog zašto većina orijentalista karakterizira orijentalne žene u svojim spisima kao nijeme. Said prikazuje dobar primjer za to kada piše da je Flaubert u susretu s egipatskom plesačicom i kurtizanom Kuchuk Hanem proizveo

⁶ U prijevodu: [...] one ne znaju ni čitati ni pisati, o poznavanju stranog jezika da i ne govorimo. Posebna rijetkost je kada jedna među njima zna raditi zlatni vez. [...] Zaposlenje i rad dame iz harema, izgleda, smatraju nečasnim, jer ih nisam vidjela ovdje a ni na drugim mjestima da bilo šta drugo čine, nego kako sjede prekriženih nogu na jastucima ili čilimima, puše nargilu, ispijaju kafu i časkaju. I ja sam, također, morala s njima čučati na jednom od jastuka, gdje su me svi okružili i znakovima pokušavale pitati mnogo toga. Uzele su moj okrugli šešir i stavile ga na glavu, onda su opipavale tkaninu moje putničke haljine; ali najviše su se čudile mojoj kratko ošišanoj kosi, o kojoj su možda ova jada stvorenja mislila da je priroda Evropljankama uskratila dugi rast kose. Pantomimikom su me pitale kako se to dogodilo i svaka žena je razgledala i opipavala moju glavu. Čak im se i moja mršavost činila veoma čudnom.

vrlo utjecajan model orijentalne žene: „Ono što se njemu posebno kod nje sviđalo bilo je to što se činilo da ona ne postavlja nikakve zahtjeve prema njemu [...]. Orijentalna žena je prilika i pogodna za Flaubertova razmišljanja; on je oduševljen njenom samozadovoljnošću i emocionalnom bezbrižnošću i također onim što ležeći tik do njega, omogućuje mu da misli. Manje žena negoli razotkrivateljica impresivne, ali riječju neizrecive ženstvenosti“ (Said 1999: 234–235). Bila je „prototip unutar njene učene senzualnosti, nježnosti (i prema Flaubertovom mišljenju) bezumne prostote“ (Said 1999: 234). Kuchuk je predstavljala „uznemirujući simbol plodnosti, osobito orijentalne u svojoj luksuznoj i naizgled bezgraničnoj seksualnosti“ (Said 1999: 235). Flaubert je, u tom smislu, govorio za nju i dominirao njome, a njegovo zapadnjačko porijeklo omogućilo mu je da posjeduje Kuchuk Hanem isključivo u fizičkom smislu. Prema tome, Kuchuk Hanem je pasivna, nijema i potčinjena, kao i sam Orijent. Dihotomija između Zapada i Istoka i superiornost Zapada nad Istokom ogleda se upravo u Flaubertovom susretu sa egipatskom kurtizanom. Prema Fay, simbolički značaj Kuchuk Hanem u orijentalističkom diskursu bio je jedino moguć samo zato što je ona predstavljala podređen položaj žena unutar evropskog rodnog sustava. Inače, Kuchuk Hanum ne bi imala simboličku važnost. Zbog njihovog navodnog ugnjetavanja i degradacije u društvu, orijentalne žene su potvrdile evropsko vjerovanje u superiornost zapadne civilizacije, dok su isto vrijeme odražavale podređenost orijentalne civilizacije. (Fay 2012: 25) Orijentalni diskurs koji se temelji na dominantnom superiornom zapadnjačkom pogledu na Orijent u cjelini, posebno prema Arapima i njihovim ženama, igrao je veliku ulogu u prenošenju slike arapskih/orijentalnih žena u zapadnoj kulturi.

Lik orijentalne žene zauzima središnje mjesto u djelima putopisne književnosti žena s njemačkog govornog područja. Kao što smo primijetili, u putopisu Ide von Hahn-Hahn slika žene je u svojoj osnovi šokantna. Ona želi trgnuti čitatelja iz letargije i svojim direktnim pripovijedanjem pružiti sliku drugačiju od one na koju je navikao. Ezoterična razmišljanja, imaginacije o ljepoti orijentalnih žena ili erotske maštarije o haremskoj kulturi Ida von Hahn-Hahn razotkriva kao mit iz *Hiljadu i jedne noći*. Ida von Hahn-Hahn opisu harema pristupa naoružana znanjem i ostrim okom. Već u pismu upućenom majci od 9. septembra 1843. spisateljica bilježi sljedeće:

Ich kann mir vorstellen wie ein Harem das Brutnest aller bösen Eigenschaften wird, deren Keime im Character des Weibes schlummern. Immer von Nebenbuhlerinnen umgeben, immer bewacht und umringt von diesen Scheusalen den Eunuchen, immer unbeschäftigt, muß Eifersucht, Neid, Bitterkeit, Haß, Lust an Ränken, grenzenlose Gefallsucht als helle Flamme aufschlagen. Man will die ge-

haßten Nebenbuhlerinnen besiegen – das liegt in der Natur jedes Weibes! Und sage man immerhin, daß die Orientalinnen an den Harem gewöhnt sind und daß Gewohnheit Alles erträglich, ja leicht mache, so ist das eine von den vielen halb-wahren, abgebrauchten Phrasen. [...] Der Harem ist die wahre Anstalt um den Character der Frau zu verderben, und es ist wohl schade, daß er für europäische Augen mit undurchdringlichen Schleiern umgeben ist.⁷ (Hahn-Hahn 1991: 29–30)

Nerazumijevanje, saosjećanje ili znatiželja su temeljne pretpostavke kojima Ida von Hahn-Hahn oblikuje negativna osjećanja ili predrasude prema instituciji harema. Harem i veo su znak zarobljenosti i potčinjenosti žena, te predstavljaju prepreku progresu. U svojim opisima harema Ida von Hahn-Hahn svjesno pobija orijentalističke, odnosno evropske predstave harema i daje sasvim drugačije gledište od muškog. Zbog toga je upravo značajno da svoje opise harema spisateljica upućuje bratu. Spisateljčino otkriće tajanstvenosti haremskog svijeta, prema tome, ima rodni značaj:

Lieber Bruder, es giebt mir eine unglaubliche Satisfaction, daß ich dir heut einmal von einem Ort erzählen kann, der Deinem Fuß ebenso unzugänglich ist, wie dem meinen jene zahlreichen sind bei denen es heißt „Ma non le donne“; – umsomehr, da auf diesem Ort viel interessantere Geheimnisse der Schönheit, der Liebe, der Leidenschaft zu vermuthen sind, als auf jenen. Ich war heute im Harem von Rifat Pascha.⁸ (Hahn-Hahn 1991: 68)

Iako u početku aludira na maštarije iz *Hiljadu i jedne noći*, spisateljica već u nastavku pisma nastoji dekonstruirati iste, marginalizujući sve što je kod njih pozitivno. Realističkim pogledom na stvarnost, Ida von Hahn-Hahn svojim opisima briše erotsku fantazmu o haremskom životu i njegovim ljepoticama koju su u evropsku misao unijeli mnogobrojni romantičarski pisci i slikari. Spisateljica svjesno reproducira orijentalistički diskurs i otkriva topos ružne orijentalne žene:

⁷ Ida Hahn-Hahn: *Orientalische Briefe*, 1991, str. 29–30. U prijevodu: Mogu zamisliti kako harem postaje leglo svih loših osobina, koje se kriju u karakteru žene. Uvijek okružena suparnicama, uvijek čuvana i okružena tim gadnim stvorenjima evnusima, uvijek nezaposlena, tu se ljubomora, zavist, ogorčenost, mržnja, spletkarenje, bezgranična kokoterija javljaju kao najsvijetliji plamen. Žele poraziti omražene suparnice – to je u prirodi svake žene! I kažemo da su Orijentalke navikle na harem i da navika čini sve podnošljivim i lahkim, to je jedna od mnogih poluistinitih otrcanih fraza. [...] Harem je prava institucija kojom se kviri karakter žene, i velika je šteta, što je od evropskih očiju skriven neprobojnim velom.

⁸ U prijevodu: Dragi brate, nevjerovatno sam zadovoljna, što ti danas mogu pričati o jednom mjestu, koje je tebi isto tako nedostupno kao meni, kada kažu „Ma non le donne“ – tim više što se na ovom mjestu mogu pretpostaviti mnogo zanimljivije tajne ljepote, ljubavi i strasti nego na tamošnjim. Danas sam bila u haremu Rifata-paše.

Wie sie aussehen, wirst Du ganz neugierig wissen wollen; und da thut es mir wahrhaft leid sagen zu müssen, daß wir auch nicht eine Spur von Schönheit gefunden haben. Die Schwester des Pascha hat ein überaus gutes und wolwollendes Gesicht, aber es ist dermaßen fett und kugelrund, und die ganze Gestalt überhaupt von so frappanter Rundung, daß ich beständig an den Vollmond denken mußte.⁹ (Hahn-Hahn 1991: 70)

Pored vanjskog izgleda, Ida von Hahn-Hahn opisuje, također, sve što okružuje žene u haremu tj. odjeću, interijer, zajednički ručak i ples robinja. Negativan leksikon obavijesti odnosi se, uglavnom, na odjeću orijentalnih žena i njihove svakodnevne aktivnosti. Uočava da žene malo ili nimalo ne rade, a kada opisuje unutrašnji život Orijentalke, Ida von Hahn-Hahn zaboravlja na svoju ulogu objektivne promatračice i iznosi subjektivna mišljenja u odnosu na društveni položaj haremskih žena čija egzistencija je svedena isključivo na tjelesna uživanja:

Du kannst dir gar nicht vorstellen wie das schwierig ist mit Personen zu sprechen, welche die Welt nur hinter vergitterten Fenstern und hinter den Vorhängen ihrer Arraba betrachten, und die dennoch keineswegs von irdischen Interessen abgezogen, sondern ganz und gar drin lebend und webend sind; – denn mehr noch als der Leib, wohnt hier der Geist im Käfig. Die Existenz wird zum Schrecken materiell.¹⁰ (Hahn-Hahn 1991: 75)

U navedenom odlomku spisateljica izražava zaprepaštenje i prestravljenost ovakvim načinom života. Posebno je pogađa dominacija muškaraca i obespravljenost žena. Ono sa čim nikako ne može da se pomiri jeste sklapanje braka starijih muškaraca s djevojčicama:

Wenn man das bedenkt: die unmündige Kindheit, die Sorge für einen Haushalt, für Lebenserwerb – wozu in den untern Ständen die Frau durch Arbeit beitragen muß – endlich gar Kinder, deren Geburt und Pflege: dies Alles auf so schwache Schultern gewälzt, so begreift sich leicht, daß der Mann Anlaß zu vielfacher Unzufriedenheit findet. Aber weshalb geht er solche Ehe ein? – Es liegt schon sittliche Entartung darin, finde ich, sie mit einem Kinde zu schließen, und es ist unmöglich daß die Polygamie den Mann nicht entarten

⁹ U prijevodu: Kako izgledaju, sigurno želiš znati; i žao mi je zaista reći, da nismo pronašli ni trag ljepote. Pašina sestra ima jako dobro i dobronamjerno lice, ali je ona tako debela i okrugla kao lopta, i cijeli lik uopće tako upečatljivo okrugao da sam stalno morala misliti na puni mjesec.

¹⁰ U prijevodu: Ne možeš ni zamisliti kako je teško razgovarati sa osobama koje vide svijet samo iza rešetaka svojih prozora i iza zavjesa svojih kola, i koje nikako nisu daleko od ovozemaljskih interesa, već u potpunosti u njima žive i djeluju; – jer ovdje i više nego tijelo, živi duh u kavezu. Egzistencija postaje užasno materijalna.

sollte, da sie das Weib in keinem andern, als in einem seiner animalischen Natur entsprechenden Verhältniß zu ihm bringt [...]. Im Orient ist die Frau nie eine Person, stets eine Sache.¹¹ (Hahn-Hahn 1991: 306)

Ida von Hahn-Hahn svjesna je obespravljenog položaja žena kojim upravljaju muškarci. Orijentalne žene su ograničene u svom postupanju i u svakom pogledu su ovisne o muškarcima. Jedino područje u kojem Orijentalke preuzimaju apsolutnu kontrolu nad svojim tijelom i životom je po Hahn-Hahn kontroliranje broja djece. Već u prvoj posjeti haremu spisateljica s užasom konstatira kako žene otvoreno razgovaraju o pobačaju. Čedomorstva su u haremu predstavljala sasvim uobičajenu kontrolu rađanja:

Hingegen sprachen sie über andre Dinge, die in Europa grauenhaft, verbrecherisch, unerhört sind, wie von einer allgemeinen Gewohnheit, und so erfuhr ich denn, daß die Frauen, wenn sie ein oder zwei Wochenbetten gehabt und derselben müde sind, die ungeborenen Kinder töten.¹² (Hahn-Hahn 1991: 71)

Prema Idi von Hahn-Hahn, abortus je u Evropi predstavljao nešto što je „užasno, zločinački i nevideno“. On je u društvu istovremeno bio prisutna, ali i tabu tema. Međutim, suprotno mišljenju Ide von Hahn-Hahn, poznato je da je abortus u 19. stoljeću, a i u ranijim razdobljima, bio uobičajeno kontracepcijsko sredstvo i sredstvo za planiranje i kontrolu veličine porodice. Zubak navodi da su se tek u 19. stoljeću pojavili naponi da se takva praksa medicinski i zakonski kontrolira te strogo veže uz liječnike. (Zubak 2014) Prema Felden, mišljenje Ide von Hahn-Hahn je klasno uvjetovano, četvrti red je bio daleko upoznatiji s praksom prisilnog prekidanja trudnoće u odnosu na bogato plemstvo. (Felden 1993: 92) U percepciji harema, Ida von Hahn-Hahn, dakle, direktnim oslovljavanjem svojih čitatelja/čitateljica osporava evropske patrijarhalne fantazije o haremu. Spisateljica nudi svojoj publici sasvim drugačiju sliku od one na koju su navikli. Slike harema iz *Hiljadu i jedne noći* postaju uvjerljivo realističke slike svijeta u kojem su haremske žene obilježene jedino riječima negativnog značenja *debele, ružne, prljave, neobrazovane i lijene*. Pored toga, Orijentalke ne žele rađati djecu, te sasvim odstupaju od seksualnih fantazija Zapadnog svijeta.

¹¹ U prijevodu: Kada razmislite o sljedećem: malodobno dijete, briga za kućanstvo, za život – kojem žena u nižim staležima mora doprinositi radom – i konačno, djeca, porod i briga: to sve srušeno na tako slaba ramena, tada lahko shvatimo da će muškarac pronaći razloge za nezadovoljstvo. Ali zašto stupa u takav brak? – Kada je u pitanju sklapanje braka sa djetetom, smatram da se radi o moralnoj degeneraciji i nemoguće je da poligamija neće degenerirati muškarca, jer ona ženu dovodi u životinjski odnos prema njemu. [...] Na Orijentu, žena nikada nije osoba, ona je uvijek jedna stvar.

¹² U prijevodu: S druge strane, govorili su o stvarima koje su u Evropi strašne, zločinačke i nečuvane, kao o općoj navici i tada sam saznala da žene, kada su se porodile jednom ili dvaput i od toga su postale umorne, ubijaju nerođenu djecu.

Nasuprot tome, percepcija orijentalnih žena u putopisu Marie Schuber je rezultat samo površnih i fragmentiranih opisivanja. Maria Schuber ne tematizira posjete haremima, a u svojim pismima tek usput spominje pojedinačne susrete sa ženama Orijenta. Uprkos tome mit o ljepoj orijentalnoj ženi nije sasvim zao-
bišao ni Mariju Schuber. U 19. stoljeću, navode Deeken/Bösel, erotika i egzotika – u koncepciji Orijenta – osmišljeni su i popularizirani kao sinonimi za liberalnu seksualnost, senzualnost i poslušnost. Književnost, slikarstvo, muzika ili pozorište – cjelokupna buržoaska estetika razvijala je motive i metode u predstavljanju Orijenta kao erotskog umjetničkog svijeta. Prevladavajući pogled na Orijent bio je rezultat kolektivne muške dominacije gledanja i imaginativnih polazišta o ljepoti haremskih žena. Uobičajeni motivi bili su harem, hamam i trbušne plesačice, a u njemačkoj književnosti pri tome je posebno mjesto pripalo autorima Wilhelmu Waiblingeru i Ferdinandu Freiligathu, koji su ljepotu orijentalnih žena romantizirali do nivoa bajki. (Deeken/Bösel 1996: 24–25) Stamm navodi da se Maria Schuber u opisima orijentalnih žena drži uglavnom podalje od opisivanja njihovog izgleda i na taj način održava distancu prema predmetu posmatranja. (Stamm 2010: 251) Maria Schuber orijentalne žene opisuje kao izrazito aktivne žene, koje su u pogledu retorike daleko superiornije od muškaraca. Ona također ističe njihovu otmjenost, pravilno držanje tijela ili gracioznost u pokretima. Istovremeno ističe njihovu slobodu izražavanja u odnosu na žene Zapada kojima je u crkvi, kako ističe Schuber, bilo zabranjeno govoriti:

So will ich [...] auf einen interessantern Gegenstand übergehen, und Ihnen etwas von den egyptischen Frauen erzählen. Selbst die der gemeinsten Classe haben eine Art Nobilität an gerader Haltung, Händebewegung und zarten kleinen Füßen. Aber schlimm sind sie, und schreien können sie, daß ich's schon hundertmal klar vor Augen hatte, warum Paulus den Frauen in der Kirche das Wort verboten hat. Er kannte die Frauen des Orients, ihrer ursprünglichen Herkunft näher gestellt; sie hätten ganz sicher die Männer nicht zur Sprache kommen lassen.¹³ (Schuber 1850: 241)

Uprkos zabrani govorenja, Maria Schuber favorizira takav položaj žena na Zapadu i kao opravdanje za takav pasivan položaj izdvaja za primjer Bogorodicu koja je u prvom redu simbol za smirenost, povučenost i pasivnost, te smatra da tako treba i ostati:

¹³ U prijevodu: Sada ću preći na nešto interesantniji predmet posmatranja i ispričati vam nešto o egipatskim ženama. Čak i one najjednostavnije posjeduju neku vrstu nobiliteta u ispravnom držanju, pokretu ruku i nježnim malim nožicama. Ali one su grozne i mogu vikati da sam stotinu puta pomislila zašto je Paulus ženama u crkvi zabranio da govore. Poznavao je žene sa Orijenta, postavljajući ih bliže njihovom izvornom porijeklu; one sigurno ne bi dopustile muškarcima da dođu do riječi.

Daß unsere liebe Frau in der kirchlichen Geschichte ganz eschweigend eingeführt ist, das ist sehr klug und bescheiden gehandelt; denn wer die Frauen des Landes kennt, mit ihrem Geiste und ihrer Lebhaftigkeit, der könnte leicht auf den Gedanken kommen, Maria, die heilige Jungfrau und Mutter Jesu, habe sich etwa auch so ereifert mit ihrer Stimme, wie es hier zu Lande bei aller Vermummung und Verhüllung Sitte ist.¹⁴ (Schuber 1850: 242)

Pri tome je zanimljivo napomenuti da u putopisu Marie Schuber primjećujemo česta navođenja poznatih ženskih ličnosti, poput već pomenute Marie Gaetane Agnesi, Bogorodice, Marije Magdalene ili Svete Pelagije. Paulova navodi da spominjanje povijesno značajnih ili izvanrednih žena ne služi samo za isticanje ženskih sposobnosti, ono isto tako služi za legitimaciju i opravdanje svojih postupaka u patrijarhalnom društvu. (Paul 2013: 268) Naglašavanjem postupaka i sposobnosti poznatih ženskih ličnosti, Maria Schuber opravdava u suštini svoje postupke i putovanje na Orijent.

Iako autorica slijedi poznati kliše i na početku opisuje ljepotu orijentalnih žena, ona istovremeno detaljno precizira i naglašava također svojevrstan stereotipni, uglavnom problematizirani topos *ružne orijentalne žene* (Stamm 2010: 141–162):

Die über den Kopf bis an die Füße verhüllte Braut saß unbeweglich auf einem Esel in der Mitte der sie umgebenden berittenen Gesellschaft. Das Thier wurde von sechs Männern geführt und bewacht. Trommeln, Pfeifen, Geschrei, Gesang, Glücksurufungen zum unsinnig werden, belebten den Zug, zuletzt kamen eine Menge Weiber, zu zweien auf einem Esel rittlings sitzend; ich wußte mich vor Erstaunen über diesen unästhetischen Anblick gar nicht zurecht zu finden. Doch von allen verschiedenartigen Gestalten, verhüllt und halbnackt, ist keine garstiger, als eine Mohrin in europäischer Kleidung, besonders mit einem Hute, und eine in schwarzem Taffet verhüllte, vom Winde aufgeblasene, auf einem Esel reitende Dame mit weißer Gesichtslarve.¹⁵ (Schuber 1850: 197)

¹⁴ U prijevodu: Pametno je i skromno što je naša draga gospa u crkvenoj povijesti prikazana šutljivom; jer ko poznaje žene u ovoj zemlji, s njihovim duhom i živahnosti, taj bi lahko mogao doći do zaključka da je i Marija, djeвица i majka Isusova, glasno govorila, što je ovdje običaj uprkos maskiranju i pokrivanju.

¹⁵ U prijevodu: Od glave do nogu pokrivena mlada sjedila je nepomično u sredini društva koju je okruživalo. Životinju je vodilo i čuvalo šest muškaraca. Udarci u bubanj, zviždanje, vika, pjesma, dovikivanje čestitki da poludite, oživljavali su povorku, a na kraju je stigla grupa žena, koje su sjedile po dvije sa strana na magarcu; čudeći se tom neestetskom prizoru nisam znala kako bih reagovala. Međutim, među svim raznoraznim likovima, pokrivenim i polugolim, nijedna nije ružnija od crkinje u evropskoj odjeći, a posebno jedna dama sa šeširom i pokrivena crnim taftom, jahala je na magarcu s bijelom maskom, dok joj je vjetar raspuhivao odjeću.

Stereotipni topos ružne orijentalne žene na primjeru *crnkinje u evropskoj nošnji* predstavlja oštar kontrast prema uvriježenim mišljenjima o lijepim i povučenim robinjama u sultanovom haremu. Prema Paulovoj uočavanje kulturnih razlika u načinu odijevanja proizvodi koncept otuđenja kod Marie Schuber. (Paul 2013: 265) Upravo na ovom primjeru Maria Schuber Orijent „identificira kao nešto drugo, što je drukčije i zato inferiorno u odnosu na Zapad“ (Lešić 2003: 105). Pri tome primjećujemo da Marija Schuber u svojim opisima žena, koje ubraja u orijentalno-islamski krug, koristi pretežno priloške odredbe za način kao *dosadno, neestetski, glasno, grozno* i sl. Prilikom boravka u Betlehemu, međutim, tamošnje žene doživljava na potpuno drugačiji način. S obzirom na biblijsko-historijsku važnost grada Betlehema i blisku povezanost Marije Schuber sa kršćanskim kulturnim krugom, Maria Schuber prema Paulovoj, prihvata i priznaje ljepotu stanovnica Betlehema. Pored vjerskih elemenata, Marija Schuber također u njihovom nakitu pronalazi očitu povezanost sa zapadnim svijetom i otkriva poznati evropski teren:

Auch sah ich bei einem Besuche eine Bethlehemitin im Hauskleide, das heißt: in ihrem Kleide, ohne Schleier oder Ueberwurf, denn verschleiert gehen die Bethlehemitinen nicht. Sie tragen ihr Gesicht frei und offen vor Gott. Ihre Kleidung ist von einer ganz eigenen, ausgezeichnet Art, daß man sie unter allen Frauen des Orients als eine Bethlehemitin erkennt. [...] Ein Kranz von Münzen so wie unsere österreichischen Zwanziger fest an einander gereiht, liegt ober der Stirne um den Kopf. Dieser ist mit einem Käppchen bedeckt, welches Ohrläppchen hat, und an selben unter dem Kinn gebunden wird, oben an ist ein gefüllter, zwei Finger im Umfange, wurstiger Reif angebracht; wenn nun der Schleier, das ist ein weißes oder hochrothes Tuch, über den Kopf geworfen wird, welches nicht wie bei den Frauen in Jerusalem bis an den Boden reicht, sondern nur halben Körper deckt und das Gesicht ganz frei läßt, mit Ausnahme der Stirne, über die sich der Schleier legt, wie man gerne eine Madonna malt, so sieht jede dieser Frauen aus, als habe sie einen Kranz auf dem Kopfe, was sich in der Kirche, wenn ihrer viele beisamen sind, auf eine ungemein lieblich imposante Weise ausnimmt. [...].¹⁶ (Schuber 1850: 333)

¹⁶ U prijevodu: Također sam pri jednoj od posjeta vidjela jednu stanovnicu Betlehema u kućnoj haljini, to znači: u njenoj haljini, bez marame ili ogrtača, jer stanovnice Betlehema ne hodaju pokrivenne. Svoje lice ne pokrivaju pred Bogom. Njihova odjeća je jedinstvena i izvrsne vrste, tako da stanovnice Betlehema možete prepoznati među svim ženama Orijenta. [...] Na vrhu čela i oko glave nose vijenac od novčića kao što su naši austrijski novčići od dvadeset šilinga. Glava je pokrivena kapicom koja sa strane ima ušne resice i koja se ispod brade može vezati, a na vrhu se nalazi dijadema, širine dva prsta; a kada prebace bijelu ili crvenu maramu preko glave, koja nije kao kod žena u Jeruzalemu do poda, nego pokriva samo polovinu tijela i ostavlja lice u potpunosti nepokrivenim, osim čela, koje marama pokriva onako kako se rado crta Bogorodica, tako izgledaju sve žene

U skladu s tim, stanovnike Betlehema Marija Schuber izdvaja od ostalih naroda Orijenta i pridaje im poseban značaj. Autorica idealizira žene grada Betlehema i u njima vidi također nasljednice Svete Marije:

Als ich mich gestern von ohngefähr in der Kirche einmal umsaß, wurde es mir ganz heiß und kalt; denn mitten unter den anderen sitzenden Frauen stand eine mit ihrem Kinde auf dem Arme, deren jugendliche Schönheit mit dem Engelsbilde des Kindes nicht anders mein Auge traf, als sähe ich leibhaftig die heilige Jungfrau Maria mit dem Kindlein Jesu.¹⁷ (Schuber 1850: 333)

U prikazivanju ženskih likova Marija Schuber zauzima općenito stav autoriteta, te kroz prizmu vlastitog identiteta pristupa njihovom promatranju. Način na koji autorica pristupa proučavanju orijentalnih žena izražen je u skladu sa Saidovom koncepcijom zapadnjačkih projekcija o Orijentu i inferiornosti svih onih koji se javljaju kao „drugi“ i koji ne pripadaju onome što se smatra Evropom.

Louise Mühlbach svojim čitateljima svijet zatvorenih haremskih odaja otkriva u odlomcima *Die Schubra-Allee. (Šubra aleja) – Der Schubra-Garten. (Šubra bašča) – Harims. (Haremi), Im Harim der Prinzessinnen (U haremu princeza), Im Harim – Fortsetzung (U haremu – Nastavak) – Tänzerinnen (Plesačice) – Sängerinnen. (Pjevačice) – Arabische Musik und Poesie. (Arap-ska muzika i poezija)*. Znatiželjna Louise Mühlbach harem opisuje veoma opširno. Njegovu osamljenost i zatvorenost naročito naglašava prolaskom kroz mnogobrojna predvorja:

Den ersten Hof passirten wir ohne Schwierigkeiten, am Eingange zum zweiten Hofe hielt unsere Equipage an, und unser Officier de ceremonie mußte sich hier von uns verabschieden. Auch der Sais und der Dargoman entfernten sich, und nur dem Kutscher war es erlaubt, uns einzufahren in den zweiten Hof. Hier aber war auch für dieses männliche Individuum die Grenze gezogen. Am Eingang des dritten Hofes stiegen wir aus; vier große häßliche Eunuchen standen zu Seiten dieses Thores, je zwei und zwei faßten sie uns am Obertheil des Armes und führten uns durch den dritten Hof zu dem Flügel des Schlosses, in welchem die Gemächer der Prinzessinnen sich befinden. An einer großen Glasthür, die unmittelbar in das Schloß hineinführte, blieben sie stehen. Die Thüre wurde von innen geöffnet; die Eunuchen blieben draußen stehen und wir traten in einen großen weiten, mit Teppichen belegten Saal, an welchem

kao da imaju vijenac na glavi, što se u crkvi, kada ih je puno u grupi, ističe na impozantan način [...].

¹⁷ U prijevodu: Kada sam jučer u crkvi jednom pogledala oko sebe, prošla me je jeza; jer je među svim drugim ženama koje su sjedile stajala žena sa djetetom u naručju, a njena mladalačka ljepota i anđelsko lice djeteta susreli su se s mojim pogledom, kao da sam zaista vidjela svetu bogorodicu Mariju sa djetetom Isusom.

ringsum an den Wänden Divans standen. Aus dem Hintergrunde desselben trat eine Schaar junger Mädchen, alle in lustigen Gewändern, wohl zwanzig an der Zahl, uns entgegen, einige mit einem Turban auf dem Haupte, andere mit kleinen goldgestickten Käppchen, wieder andere mit silbernen Bändern [...]. Vier von diesen Mädchen schritten uns entgegen, faßten gleich den Eunuchen uns am Oberarm und führten uns durch den Saal, nach einer breiten, mit Teppichen belegten Treppe, die wir, von ihnen geleitet, hinaufstiegen, und uns oben wieder in einem ungeheuren, mit Divans und Teppichen geschmückten Saale befanden. Dort drüben auf dem seidenen Divan lagen drei Damen, zu ihnen geleiteten uns Slavinnen.¹⁸ (Mühlbach 1871: 42–44)

U raskošnim odajama spisateljicu i njenu kćerku Therese dočekuju tri princeze, mnogobrojne robinje i jedna evropska prevoditeljica. Prevoditeljica je švicarskog porijekla i ujedno odgajateljica princeza. S obzirom na jezičku barijeru, prisustvo evropske dame značajno je olakšalo komunikaciju među damama, iako u prvoj posjeti haremu razgovor ostaje kratak i površan:

Wenn man raucht, bedarf man nicht viel der Unterhaltung; die kleinen Rauchwölkchen ersetzen die Worte, aber die Prinzessinnen richten an uns durch unsere Dolmetscherin freundliche, theilnahmsvolle Fragen nach unserer Heimath und unserer Familie und horchten mit gespannten Meinen auf unsere Antworten.¹⁹ (Mühlbach 1871: 50)

Odgovarajući na kurtoazna pitanja, Louise Mühlbach jedino primjećuje loše strane haremskog života, odnosno ljenčarenje, ispijanje kahve i uživanje u poslasticama. Sliku harema spisateljica upotpunjuje opisima orijentalne muzike i trbušnog plesa, dok o ljepoti haremskih žena u odnosu na Idu Pfeiffer

¹⁸ U prijevodu: Prvo dvorište prošli smo bez poteškoća, na ulazu u drugo dvorište zaustavila su se naša kola, a naš oficir ovdje se morao pozdraviti s nama. Udaljiti su se morali i pratilac i prevodilac, a samo je kočijašu bilo dozvoljeno ući u drugo dvorište. Ovdje je također bila povučena granica za tu mušku individuu. Na ulazu u treće dvorište izašle smo; četiri velika ružna evnuha stajala su sa strana ovih vrata, po dvojica su nas uzela za gornji dio ruku i odvela kroz treće dvorište prema krilu dvorca u kojem su se nalazile sobe princeza. Stali su ispred velikih staklenih vrata, koja su neposredno vodila u dvorac. Vrata su se iznutra otvorila, evnusi su ostali vani, a mi smo ušli u veliku prostranu, tepisima obloženu, dvoranu, u kojoj su uz zidove stajali divani. Iz pozadine istoga došla je grupica mladih djevojaka, sve u smiješnim haljinama, njih oko dvadeset, nekoliko njih sa turbanom na glavi, druge sa malim zlatno izvezenim kapicama, a druge sa srebrenim trakicama [...]. Njih četiri su nam prišle i uzele nas poput evnuha za gornji dio ruke i provele su nas kroz dvoranu, prema širokim, tepisima obloženim stepenicama, uz koje smo se popeli i došle u još jednu divanima i tepisima ukrašenu dvoranu. Tamo na svilenom divanu ležale su tri dame, k njima su nas odvele robinje.

¹⁹ U prijevodu: Kada pušite, nije potrebno puno razgovora; mali oblaci dima zamjenjuju riječi, ali princeze nam upućuju putem prevodioca ljubazna pitanja o našoj domovini i našoj porodici, i slušale su napeto sve naše odgovore.

ili Mariu Schuber, koje u svojim putopisima otkrivaju *topos ružne orijentalne žene*, Louise Mühlbach ostaje vjerna zapadnjačkoj predstavi o haremu i mitu o ljepoti i senzualnosti orijentalnih žena:

Sie sind schön und reich gekleidet, in rosigen, himmelblauen und grünen Atlasgewändern; die weißen duftigen Schleier verhüllen ihnen das Haupt und die Obergestalt; aber die Augen schauen hervor zwischen den Schleiern und blicken lächelnd zu uns herüber. Wie schön sind die Augen dieser Damen des Harims! Lang geschlitzte Augen und in ihren schwarzen Sternen ein so tiefes, zugleich leidenschaftliches und sanftes Feuer!²⁰ (Mühlbach 1871: 20–21)

Jetzt, da die Conversation ihren Anfang nahm, betrachtete ich mir ein wenig die schönen Frauen, und wahrlich, die Prinzessinnen waren wohl der Betrachtung werth. Ich saß neben der Mutter des Erbprinzen Mohamed Tawsik, und obwohl der Prinz schon achtzehn Jahre zählt, war seine Mutter immer noch eine schöne und jugendliche Frau. Man heirathet ja im Orient so früh, und die Damen des Harims verstehen es wohl, ihre Reize zu pflegen und zu bewahren.²¹ (Mühlbach 1871: 45–46)

Svojim opisivanjima haremskih žena, spisateljica potvrđuje zapadnjačke klišeje o haremu, te potiče erotske maštarije svojih (muških) čitatelja. S obzirom na to da muškarci nisu mogli pristupiti u hareme, oblikovali su takve predodžbe kojima su idealizirali žene do nivoa rajskih vila. Na taj način su mjesta kao što su harem, hamam ili tržnica robova metaforički izjednačavali Orijent sa senzualnom privlačnošću i erotskim zadovoljstvima. (Stamm 2010: 240) Stoga su u putopisima muških autora orijentalne žene uvijek prikazane u imaginativno-senzualnom stilu. Pri tome je poseban simbol predstavljao veo koji je ujedno označavao nedostižnost, instrument ženskog šarma ili zavodljive moći, ali je bio i znak za degradaciju muslimanke i njenog zarobljeništva u haremu (kući). Po Meydi Yegenoglu, prava uloga vela je skrivanje istinskog Orijenta i čuvanje njegove tajnovitosti od zapadnjačkog znanja/straha. On je, također, metafora kojom se Istok brani od Zapada i njegovih orijentalističkih fantazija. (Yegenoglu 1998) U putopisu Louise Mühlbach veo ima dvojaku funkciju. On je znak kojim orijentalne žene skrivaju svoju ljepotu od znatiželjnih pogleda, ali i povod za kritiku položaja žene na Orijentu. U tom kontekstu

²⁰ U prijevodu: One su lijepo i bogato odjevene, u ružičastim, svijetloplavim i zelenim satenskim haljinama; bijela mirisna vela skrivala su njihovu glavu i gornji dio tijela; ali oči proviruju kroz veo i posmatraju nas nasmijano. Kako su lijepe oči tih dama u haremu! Zakrivljene oči, a u crnim zjenicama strast i nježnost.

²¹ U prijevodu: Sada, kada je konverzacija krenula, pomalo sam posmatrala te lijepe žene, i doista, princeze su bile vrijedne posmatranja. Sjedila sam pored majke princa nasljednika Muhameda Tawsika, i ako princ ima već osamnaest godina, njegova majka je bila lijepa i mladolika žena. Na Orijentu se rano vjenčavaju, a dame harema njeguju i čuvaju svoje čari.

Louise Mühlbach posebno kritički preispituje segregaciju žena, višeženstvo i pokrivanje, a potčinjeni položaj žena na Orijenta posebno naglašava pravima koje uživaju muškarci:

Jeder Mann hat hier das Recht, seine Frau, wenn sie ihm nicht gefällt zu verstoßen und heimzuschicken oder auch sie an einen seiner Verwandten zu verheirathen.²² (Mühlbach 1871: 36)

U haremu spisateljica posjećuje također odaje kraljeve majke. Već smo u teorijskom dijelu ovog rada napomenuli da je sultanova majka Valide Sultan upravljala institucijom harema, te je po svojoj moći bila druga osoba poslije sultana. Ona je vodila glavnu riječ kako u privatnim, isto i u političkim odlukama svog sina. U opisima Louise Mühlbach majka egipatskog potkralja također je karakterizirana kao vrlo uticajna i obrazovana žena:

Die Unterhaltung mit der Prinzessin-Mutter war allerdings sehr anregend und sehr interessant. Alles, was sie sprach, zeugte von ihrem Geist und ihrem großen Interesse für Alles, was sich draußen in der Welt begiebt, an der sie trotz Harimgitter, die auch bei ihr die Fenster verhüllen, doch den lebhaftesten Antheil nimmt und für die sie einen freien Blick und ein offenes Auge hat.²³ (Mühlbach 1871: 84)

Uprkos zatvorenosti unutar zidina harema, sultanova majka djeluje informirano, te je po navodima Louise Mühlbach obaviještena kako o aktuelnim događajima, tako i o vladajućim političkim prilikama. Pored toga, spisateljica i kraljeva majka razgovaraju također o položaju žena na Orijentu i u Evropi. Kraljeva majka posebno je iznenađena činjenicom da žene u Evropi mogu same odlučivati o udaji:

Fragt man denn bei Euch die jungen Mädchen, ob sie sich verheirathen wollen? fragte sie. Und als ich ihr bestätigte, daß dies wirklich so sei und daß man bei uns in Europa es dem Willen und der Liebe eines Mädchens überlasse, sich zu verheirathen, ward ihr Angesicht ernst und es flatterte wie eine leichte Wolke über ihrer Stirne hin; aber schnell erhellte sich dieselbe wieder. Die Liebe! sagte sie. Es giebt für die Frauen doch nur eine Liebe und Ein Glück. Wenn man Mutter ist, dann allein kennt man die Liebe und das Glück.²⁴ (Mühlbach 1871: 88–89)

²² U prijevodu: Ovdje svaki čovjek ima pravo da se odrekne i otjera kući svoju ženu ili da je uda za jednog od svojih rođaka.

²³ U prijevodu: Razgovor sa princezom bio je vrlo poticajan i vrlo interesantan. Sve o čemu je govorila, svjedočilo je o bogatstvu njenog duha i velikom interesu za sve što se dešava u velikom svijetu, u kojem je uprkos rešetkama u haremu, koje su i kod nje postavljene na prozore.

²⁴ U prijevodu: „Pitaju li kod Vas mlade djevojke, da li se žele udati“, pitala me je. I kada sam joj potvrdila da je to doista tako, i da kod nas u Evropi je to prepušteno na volju i ljubav djevojke, lice joj je postalo ozbiljno i mračno, ali uskoro se opet razvedrilo. „Ljubav!“, rekla je.

Ovim primjerom spisateljica naglašava degradaciju žena na Orijentu i njihov potčinjen položaj, a njihova funkcija u društvu svodi se samo na jednu, na funkciju majke. Prema svemu sudeći, Louise Mühlbach je u svojim putničkim pismima željela prikazati harem kao mjesto u kojem se žene nastoje kontrolirati pokrivanjem i zatvaranjem u ženske odaje. Međutim u njenim opisima spisateljica otkriva također i onaj čudesni svijet harema po uzoru na zapadnjačke predstave o Orijentu. U skladu s tim, harem je oslikan kao imaginativni dio Orijenta u kojem žene odišu jedinstvenom ljepotom i senzualnošću.

Zaključak

Predodžbe o Orijentu kao egzotičnom svijetu drugih i drugačijih, jeste sastavni dio predodžbe o orijentalnim ženama, o njenoj tajanstvenosti i erotičnošću. U analiziranim putopisima pred nama se otkriva svijet Orijenta, upravo onakav kakvim ga orijentalizam predstavlja: orijentalizam insistira na razlici između Orijenta i Okcidenta i proizvodi binarne opozicije između „nas“ i „njih“, kako bi „vlastitu poziciju predstavili kao normu, a onu drugu kao odstupanje od norme“. (Lešić 2006: 530) Na sličan način o Orijentalcima ili Arapima piše također Said, smatrajući da su „oni“ „osvjedočeno lakovjerni, lišeni napora i poduzetnosti, dobro predani pretjeranom laskanju, podmetanju, prepređenosti i neljubaznosti prema životinjama; Orijentalci ne mogu hoditi ni šumom niti drumom (njihov nesređeni duh nije kadar razumjeti ono što promućurni Evropljanin najednom shvaća, a putevi i utabane staze su stvoreni za hodaње); Orijentalci su okorjeli lažljivci, tromi su i sumnjičavi, i u svemu protuslove jasnosti, ispravnosti i otmjenošći anglosaksonske vrste“ (Said 1999: 54). Slika o Arapu – Orijentalcu, a posebno njihovim ženama u putopisu Ide Pfeiffer pretežno je negativna i usmjerena je samo prema vanjskom izgledu. Svojim opisivanjima Pfeiffer je razbila stereotipne slike o neobičnoj ljepoti općenito orijentalnih, ali i haremskih žena. Autorica orijentalne žene opisuje kao neznalice, radoznale i lijene, a žene u haremmima ne posmatra kao individue niti poklanja naročitu pažnju njihovim problemima ili željama. Ida von Hahn-Hahn u putopisu *Orientalische Briefe (Orijentalna pisma, 1844)* također otkriva *topos ružne orijentalne žene* i nastoji razbiti mit o Orijentu kao egzotičnom mjestu iz *Hiljadu i jedne noći*. Orijentalne žene doživljava sasvim zaostalim i potlačenim, a *topos ružne orijentalne žene* Hahn-Hahn uvjerljivo demonstrira na mnogim primjerima, posebno prilikom posjete haremmima ili tržnici robova. Rasna diskriminacija Ide von Hahn-Hahn ogleda se u prvom

„Za žene postoji samo jedna ljubav i jedna sreća. Ako ste majka, samo tada poznajete ljubav i sreću.“

redu u izjednačavanju crnkinja/robinja sa životinjama i u naglasku dihotomije lijep – ružan u odnosu na bijele i orijentalne žene. Upotrebom pojedinih riječi i simbola u čijoj značenjskoj osnovi je slika životinje Ida von Hahn-Hahn vrši dehumanizaciju orijentalnih žena i naglašava njihov inferioran položaj. Maria Schuber u putopisu *Meine Pilgerreise (Moje hodočasničko putovanje, 1850)* zauzima stav autoriteta, a u opisu orijentalnih žena nastoji zadržati zapadnjačke projekcije o Orijentu i inferiornost svih onih koji se javljaju kao „drugi“ i koji ne pripadaju onome što se smatra Evropom. U skladu s tim Maria Schuber svojim opisima detaljno precizira i naglašava također svojevrstan stereotipni topos *ružne orijentalne žene*. Louise Mühlbach, nasuprot tome, jedino primjećuje loše strane haremskog života odnosno ljenčarenje, ispijanje kafe i uživanje u poslasticama, dok u opisu Orijentalki Louise Mühlbach ostaje vjerna zapadnjačkoj predstavi o njihovoj ljepoti i senzualnosti. Kritički se odnosi jedino prema segregaciji žena, višeženstvu i pokrivanju.

Literatura

- Bullock, Katherine, *Odijevanje muslimanki: od stereotipa do prava na izbor*, Prijevod Azra Mulović, Centar za napredne studije: Centar za edukaciju i istraživanje Nahla, Sarajevo, 2013.
- Deeken, Annette, Bösel, Monika, *An den süßen Wassern Asiens, Frauenreisen in den Orient*, Frankfurt/ New York, 1996.
- Fay, Mary Ann, *Unveiling the Harem: Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eighteenth-Century Cairo*, Syracuse University Press, Syracuse, 2012.
- Felden, Tamara, *Zur literarischen Repräsentation weiblicher Geschlechterrollenerfahrung im 19. Jahrhundert*, New York, 1993.
- Hahn-Hahn, Ida von, *Orientalische Briefe*, Hg. und Vorw. von Gabriele Habinger, Wien: Promedia, 1991.
- Kabbani, Rana, *Imperial Fictions: Europe's Myths of Orient*, Pandora, 1988.
- Lešić, Zdenko, *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo, 2003.
- Lešić, Zdenko ...[et al.], *Suvremena tumačenja književnosti i književnokritičko naslijeđe XX stoljeća*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006.
- Mühlbach, Louise, *Reisebriefe aus Aegypten*, Jena, 1871.
- Ohnesorg, Stefanie, *Mit Kompass, Kutsche und Kamel: (Rück) Einbindung der Frau in die Geschichte des Reisens und der Reiseliteratur*, St. Ingebert, 1996.

- Paul, Janina Christine, *Reiseschriftstellerinnen zwischen Orient und Okzident. Analyse ausgewählter Reiseberichte des 19. Jahrhunderts. Weibliche Rollenvorstellungen, Selbstrepräsentationen und Erfahrungen der Fremde*, Ergon-Verlag GmbH, Würzburg, 2013.
- Pfeiffer, Ida, *Reise einer Wienerin in das Heilige Land*, Societäts-Verlag, Frankfurt a.M., 1981.
- Said, Edward W., *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu (prijevod s engleskog: Rešid Hafizović)*, Svjetlost, Sarajevo, 1999.
- Said, Edward, *O orijentalizmu ponovno, prevela Biljana Romić, usp.: <http://www.matica.hr/kolo/300/O%20orijentalizmu%20ponovno/>*, 2005.
- Schuber, Marie, *Meine Pilgerreise über Rom, Griechenland und Egypten durch die Wüste nach Jerusalem und zurück vom 4. October 1847 bis 25. September 1848*, Graz, 1850.
- Stamm, Ulrike, *Die hässliche Orientalin: Zu einem Stereotyp in Reiseberichten des 19. Jahrhunderts*, U: *Orientdiskurse in der deutschen Literatur*, Hrsg. v. Klaus-Michael Bogdal, Aisthesis Verlag, Bielefeld, 2007, str. 141–162.
- Stamm, Ulrike, *Der Orient der Frauen: Reiseberichte Deutschsprachiger Autorinnen im frühen 19. Jahrhundert*, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2010.
- Todorova, Maria, *Konstrukcija zapadnog diskursa o Balkanu*, preuzeto sa: <https://hrcak.srce.hr/80733>, 1996.
- Yegenoglu, Meyda, *Colonial fantasies, Towards a Feminist Reading of Orientalism*, 1998. Cit. prema Stamm, Ulrike, *Der Orient der Frauen: Reiseberichte Deutschsprachiger Autorinnen im frühen 19. Jahrhundert*, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2010.
- Zubak, Marija, *Abortus u 19. stoljeću*, preuzeto sa: <https://hrcak.srce.hr/file/209618>, 2014.

Sandina HERIĆ & Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ

**SEARCHING FOR OTHERNESS: IMAGES OF ORIENTAL WOMEN
IN THE TRAVEL WRITINGS OF GERMAN WOMEN WRITERS**

In the women's travel literature, the topos of harem and the oriental women is one of the most important features of the imaginary Orient. The fantasies about prisoners who just wait to sexually satisfy their master are just some of the European ideas about the harem. Such a concept was the result of the Scheherazade's stories and the fairy tales from *One Thousand and One Nights* that provoked European ideas about the harem among writers of that time. In the analysed travel books by German women writers: Ide Pfeiffer – *Reise einer Wienerin in das Heilige Land*, 1844, Ide von Hahn-Hahn – *Orientalische Briefe* 1844, Marie Schuber – *Meine Pilgerreise über Rom, Griechenland und Egypten durch die Wüste nach Jerusalem und zurück vom 4. October 1847 bis 25. September 1848*, 1850 and Louise Mühlbach – *Reisebriefe aus Aegypten*, 1871, a special focus was placed on the differences between the East and the West, in terms of producing binary oppositions, e.g. Westerners are white, advanced and capable, while Orientals are dark, unjust, bad, etc. Based on this, the paper shows how such oppositions have consistently prevented the path of heterogeneity and kept the division into „we“ and „them“. Such examples show in which ways the authors of the analysed texts used the experience with a foreign culture to criticize their own society, with particular reference to the position of women in society, their identity and role. Finally, the perception of oriental women, as well as the institution of the harem, standing in the centre of the perception of the Orient, have also been explored.

Key words: *harem, oriental women, Islam, Orient, the other*

UDK 811.111.09-1

Izvorni naučni rad

Jelena OTAŠEVIĆ (Podgorica)

Univerzitet Mediteran Podgorica

jelena.otasevic@unimediterranean.net

ENGLESKI ROMANTIČARSKI KONCEPT U PREVODU NA SRPSKOHRVATSKI* JEZIK

Engleski romantizam odlikuje niz osobina koje su u nekoliko drugačije od opštih evropskih romantičarskih obilježja. Pored *Weltschmerz* ili 'svjetskog bola' okrenutosti prirodi i žestokog otpora klasicističkom kanonu, engleski romantizam obilježava idejna i tematska raznolikost, a zajednički imenitelj najboljih pjesnika, po ocjeni matične publike, jeste upravo njihova različitost. Taj teško uhvatljivi pjesnički kanon engleskog romantizma prenošen je na srpskohrvatski jezik sa manje ili više uspjeha. Analizom podataka o svim objavljenim prevodima i analizom samih prevoda uvidjelo se da je u prevodu izostao Bajronov cinizam i satira, Vordsvort je prikazan isključivo kao pjesnik prirode, Kolridžove onostrane vizije najprije cenzurisane, tek kasnije prenesene u punom obliku, Kitsova specifična estetska spoznaja svijeta nedovoljno jasna u prevodu, a Šelijeve duža poetska djela prenesena samo u djelovima koji eksplicitno govore o slobodi i jednakosti. Obavljeno istraživanje je svojevrstan rezime prevoda poezije engleskog romantizma, s dijagnostičkim tendencijama, i istovremeno opomena i podsticaj da se započeti prevodi, ili nedostajući, urade i data slika koriguje i dopuni.

Ključne riječi: *engleski romantizam, Bajron, Šeli, Kits, Vordsvort, Kolridž*

1. UVOD

Romantizam se u engleskoj književnosti javlja krajem osamnaestog vijeka. Smatra se da su *Lirske balade*, zbirka poezije koju su 1798. godine objavili engleski pjesnici Vilijem Vordsvort i Semjuel Tejlor Kolridž obilje-

* Korpus istraživanja predstavljaju prevodi poezije engleskog romantizma, najvećim dijelom, objavljeni u dvadesetom vijeku, u vrijeme postojanja SFR Jugoslavije, tj. kada se jezik prevoda, a istovremeno i službeni jezik države, zvao srpskohrvatski.

žile i formalno početak romantičarske epohe. Predgovor „Lirskim baladama“ objavljen uz drugo izdanje iz 1800. godine smatra se, maltene, manifestom engleskog romantizma. U tom predgovoru jasno se naglašava pjesnička sloboda, mašta i osjećajnost, raskid sa dotadašnjom književnom tradicijom u pogledu pjesničkog jezika i registra kojim pjesnik treba da se služi, najavljuje jedno sasvim novo poglavlje u književnosti čiji je jedini princip autentičnost pjesničke stvaralačke mašte.

Evropski romantizam obilježavaju buntovnost i bjekstvo, kao dvije krajnje tačke skale na kojoj osciliraju pjesnička osjećanja, usljed protesta koji ne urodi plodom ili je uzaludan; tada pjesnički osjećaji utjehu traže u prirodi, egzotičnim izletima ili onostranim vizijama, a sve se završi bolom nad nesretnim svijetom, bolom poznatijim kroz njemački izraz *Weltschmerz*. Podudarnost između Francuske buržoaske revolucije, ideje o bratstvu, jednakosti i slobodi i onoga u šta se taj pokret kasnije pretvorio sa pojavom romantizma upućuje na suptilnu vezu između književnosti i društvene stvarnosti, tj. književnosti kao specifičnog odraza realnosti konstatovane u nauci o književnosti. Društveni prevrat u susjednoj Francuskoj s kraja osamnaestog vijeka snažno je odjeknuo upravo među engleskim romantičarskim pjesnicima, te uticao na neke osobenosti njihovog pjesničkog opusa.

Priroda je, u manjoj ili većoj mjeri, predmet kome su okrenuti svi engleski romantičari, ali svaki na poseban način. Tako se kod pjesnika starije generacije engleskih romantičara, Vilijema Vordsvorta, osjeća snažna okrenutost upravo prirodi, ali ne kao vid bjekstva od svega onog lošeg što civilizacija sa sobom nosi, što je opšte svojstvo evropskih romantičara, već je više riječ o pokušaju da se nađe razumijevanje za toliko iracionalne postupke ljudi (pod snažnim utiskom početka vladavine „Terora“ u Francuskoj) koji ukazuju na potpuno otuđenje od prirode čiji su dio. Vordsvort posmatra ljudsko sazrijevanje kroz odnos prema prirodi, djetinjstvo je dio božanskog porijekla, odražava se u prožimanju sa mirisima i bojama prirode, dok odrastao čovjek sve to ili ne primjećuje ili ga priroda više na taj način ne dotiče. Ostaje mu u sjećanju neki utisak koji je upio ranije i njime napaja svoje biće u trenucima bola, umora, bijede. Godine donose mudrost, čula, tj. snaga njihovog uticaja polako jenjava kako godine odmiču, jer je čovjek sve dalji od djetinjstva, perioda života kada je priroda, koja ga okružuje i koja je u njemu, najsnažnijeg uticaja na njegovu percepciju.

Takođe je priroda dominantna u pjesničkom opusu i drugog pjesnika starije generacije engleskog romantizma, Semjuela Tejlora Kolridža. Međutim, kod Kolridža je predmet posebnog interesovanja ona unutrašnja, ljudska priroda, stvaralačka snaga, neka nevidljiva sila u čovjeku koju on simbolično prikazuje natprirodnim pojavama (likom čarobnice Džeraldine u poemi *Kristabel*, rijekom Alf u pjesmi *Kubla Khan*, ili pojavom lika Život-u-Smrti u poemi

Priča o starom mornaru). Kolridža je prvenstveno zanimala prirodna energija koju posjeduje pjesnik, i njegove vizije ljudske duhovne snage prvenstveno se odnose na stvaraoce, ali se šire mogu razumjeti kao ispitivanje i pjesničko promatranje ljudske kreativnosti uopšte.

Lordu Bajronu priroda i ambijent se podudaraju sa unutrašnjim stanjem pjesnika i njegovih likova. Smisao života je sloboda i slava, kako je to lijepo opisao u svojoj pjesmi *On this day I complete my thirty-sixth year*. Veliku popularnost je stekao takozvanim 'istočnim pričama', ali je vrijeme pokazalo da trajnu književnu vrijednost imaju upravo ona njegova djela u kojima je otisnut jak pečat romantičarskog bunta i satire, koja ide ka krajnjem cinizmu usljed velikog nezadovoljstva ljudskom prirodom koja od plemenitih pobuda i velikih humanih ciljeva (kojima je uostalom krenula i Francuska buržoaska revolucija), može da pređe granicu humanosti i krene u drugu, animalnu krajnost krvavog pokolja i linča.

Izrazita glorifikacija slobode prisutna je i snažno obilježava djelo drugog po redu romantičara iz mlađe generacije, Persi Biš Šelija. Međutim, i Šeli je oduševljen prirodom, ali na svoj način. Za svoje vrijeme pokazuje izuzetno poznavanje prirodnih pojava, kruženje vode u prirodi, konkretno, i na specifičan način uspijeva da kroz vrhunsku liriku izrazi to svoje znanje (najljepše u pjesmama *To a Skylark*; *The Cloud*; *Ode to the West Wind*), istovremeno izražavajući romantičarski stav o ulozi pjesnika i pjesničke riječi koja treba da doprinese, uostalom kao i umjetnost, poboljšanju ljudskog društva nakon što se ostvari prvi i osnovni preduslov: sloboda.

Kitsov estetski kosmos ispunjen je 'svijetlim zvijezdama'¹ koje trepere i podsjećaju na veliku istinu da velika ljepota običnog života donosi i veliku bol spoznaje o prolaznosti i kratkotrajnosti ljudskih ciljeva i ljudskog života. Okovan nemilosrdnim zakonima prirode o ljudskoj konačnosti, čovjek sjetno posmatra vječnu umjetnost kao sliku te stvarnosti i ljepote života, i shvata da vječnost sa sobom nosi i lišenost bilo kog osjećanja, ljepota je mrtva ako je ne percipira smrtni čovjek, ako je ne upije u sebe. Ljepota je vječno živa², jer je percipiraju razne generacije, svakoj sljedećoj pruža isti užitak. Ljepota je slavujeva pjesma³, ili grčka vaza sa motivima iz vesele i razdragane prirode⁴, jesenji puni ambari⁵, ljudsko znanje, sve ono što doprinosi ljudskom progresu.

¹ Aluzija na Kitsov čuveni sonet, što je vjerovatno i posljednja pjesma koju je napisao – *Svijetloj zvijezdi* ('To a Bright Star').

² Početni stih Kitsove poeme *Endymion*, objavljene 1818. godine.

³ Aluzija na slavu, koji je simbol umjetnosti u *Odi slavuju* ('To a Nightingale').

⁴ Grčka vaza je simbol bezvremene umjetnosti i umjetničkog stvaranja u *Odi grčkoj urni* (*Ode to a Grecian urn*)

⁵ Aluzija na pjesmu *Jesen* ('To Autumn').

Koncept engleskog romantizma je, dakle, sinteza svih onih idejnih sižea koji se mogu ekstrahovati iz ukupnog pjesničkog opusa svakog od pomenutih pjesnika. Kad kažemo idejni siže mislimo na osnovnu preokupaciju pjesnika, neku posebnu idejnu nit koja prožima djelo, i na način na koji je pjesnik tu ideju izrazio kroz stihove.

Kao što smo vidjeli, činjenica je da je u glavnim crtama engleski romantizam dio šireg, evropskog konteksta, i da nosi obilježja koja su zajednička tom umjetničkom pokretu u čitavoj Evropi: bol nad svijetom, tuga i pesimizam nad neskladom mašte i stvarnosti, lične preokupacije, pejzaž, daleki i nepoznati krajevi, nacionalno-istorijska tematika, mistika; čovjek želi pobjeći od krute stvarnosti, odbacuje razum, prepušta se mašti, njihovi su likovi nesretni, neshvaćeni, suvišni ljudi koji smisao života traže u prirodi i osjećanjima.

Koncept koji predstavljamo, i čiji prenos u srpsko-hrvatsku kulturu ocjenjujemo zbir je posebnosti engleskog romantizma u odnosu na opšta obilježja ovog pravca u Evropi. O prevodima engleske književnosti na srpskohrvatski, na srpskohrvatskom govornom području govorilo je nekoliko autora među kojima izdajamo Snežanu Kićović-Pejaković⁶, Mirjanu Matarić⁷, Darka Žigića⁸ i Bojku Đukanović⁹ a studije pomenutih autora poslužile su kao korpus ovog istraživanja.

Međutim, kako ne postoji neko posebno istraživanje ili studija koja se bavi prevodima bilo engleske književnosti uopšte ili prevodima engleske poezije na pomenuti jezik za period nakon osamdesetih godina dvadesetog vijeka do danas, podaci o tom periodu su rezultat samostalnog istraživanja autora ovog teksta. Među prevodiocima engleskog romantizma nakon osamdesetih godina posebno se izdvajaju hrvatski pjesnik Luko Paljetak, koji je svojom Antologijom¹⁰ dao veliki doprinos prevodnoj literaturi, može se reći ne samo u hrvatskoj književnosti nego i šire, na ukupnom prostoru bivše Jugoslavije; potom su značajna nekoliko izdanja engleske romantičarske poezije srpskog angliste Ranke Kuić¹¹; znatan je doprinos Vladimira Jagličića u prevodima

⁶ Snežana Kićović-Pejaković, *Engleska književnost u Srba u XVIII i XIX vijeku*, Institut za književnost i umjetnost, Beograd, 1973.

⁷ Mirjana, N. Matarić, *Engleska književnost kod Srba (1900–1945) kroz časopise*, Itaka, Beograd, 2010.

⁸ Darko Žigić, *Prevodi poezije engleskih romantičara kod Srba i Hrvata od Prvog svetskog rata do danas*, Izdanje autora, 1967.

⁹ Bojka Đukanović, *Engleska književnost u crnogorskoj periodici od početaka do 1980. godine*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1989.

¹⁰ Luko Paljetak, (prir. i prev.), *Antologija pjesništva engleskog romantizma*, Konzor, Zagreb, 1996.

¹¹ Ranka Kuić, (prir. i prev.), *Antologija engleske romantičarske poezije*, (IV izdanje), Naučna knjiga, Beograd, 1989.

romantičarske poezije Engleza u antologiji pod nazivom *Danse Macabre*¹²; i, najzad, značajniji poduhvat u okviru teme o kojoj govorimo je antologija pod naslovom *Poezija engleskog romantizma* prevodioca Dragana Purešića¹³.

2. ENGESKI ROMANTIZAM U PREVODU NA SRPSKI JEZIK

2.1. Uloga prirode u ljudskom sazrijevanju kroz poeziju Vilijema Vordsvorta

Smisao ljudskog postojanja je prikriveno krajnje odredište pjesničkog traganja svakog od petorice velikana engleskog romantizma. O smislu razmišlja i Vilijem Vordsvort: „Think you, 'mid all this mighty sum / O things for ever speaking‘.“ (Razmišljaš među svom tom silinom / o stvarima o kojima se vječno govori.) (Expostulation and Reply 25–26) Smatra da 'moramo da tragamo za smislom, jer ništa neće doći samo od sebe': „That nothing of itself will come / But we must still be seeking?“ (Ex. & Reply 27–28); priroda može u tom traganju pomoći, da prodremo u suštinu stvari: „Come forth into the light of things, / Let Nature be your teacher.“ (Priđi bliže na svjetlo stvari / Neka Priroda bude tvoj učitelj.) (Tables turned, 15–16)

Vilijem Vordsvort je u Predgovoru „Lirskim baladama“ iz 1800. naglasio da pjesnik mora da posjeduje natprosječnu osjećajnost koja dolazi do izražaja tek u trenucima smirenosti i spokojstva, što je više kao sjećanje na lijepe trenutke, sjećanje koje podstiče na kreativnost, a cilj te kreativnosti su razmatranja vječnih pitanja čovjekovih. Pjesnik kaže da slike, koje su mu se urezale u pamćenje u djetinjstvu, a u stvarnosti sada daleko od njih, svojom ljepotom su iznudile njegov mir, optimizam (serene and blessed bood)¹⁴, postupke ljubavi i dobrote (acts of kindness and of love)¹⁵, stopile se sa njegovom dušom, te isključile trenutne utiske čula iz ambijenta koji ga je okruživao: tjelesnost je zaspala (we are laid asleep / in body, and become a living soul)¹⁶, a duša oživjela. Tada nastupa spoznaja, ili, modernim rječnikom govoreći, kreativnost, stvaralačka snaga, inspiracija.

Sâmo pronicanje u suštinu stvari ('into the life of things')¹⁷ je svojstve-

¹² Vladimir Jagličić, (prir. i prev.), *Danse Macabre, Antologija anglojezičkog pesništva od XIV do XX veka*, Studentski kulturni centar, Kragujevac, 2009.

¹³ Blejk-Berns, Vordsvort-Kolridž, Bajron-Šeli-Kits, *Poezija engleskog romantizma*, [izabrao i sa engleskog preveo Dragan Purešić], Plato, Beograd, 2010.

¹⁴ William Wordsworth, *Lines composed a few miles above Tintern Abbey, on revisiting the banks of the Wye during a tour, July 13, 1798*, stih 38.

¹⁵ Isto, stih 36.

¹⁶ Isto, stihovi 46–47.

¹⁷ Isto, stih 50.

no umu koji stvara, otkriva, radi. Najveći intenzitet stvaralačke mašte ima mlad čovjek, u njemu su još tragovi božanskog ljudskog porijekla, kako to kaže Vordsvort, a odrastao čovjek lišen je vedrine, radosti, ostaje mu samo da se u teškim časima napaja sjećanjima.

*Though nothing can bring back the hour
Of splendour in the grass, of glory in the
flower;
We will grieve not, rather find
Strenght in what remains behind;
In the primal sympathy
Which having been must ever be;
In the soothing thoughts that spring
Out of human suffering;
In the faith that looks through death,
In years that bring the philosophic mind.*

(Mada ništa ne može da vrati vrijeme
Sjaja u travi, slave u cvijetu;
Mi nećemo žaliti, već prije pronaći
Snagu u onom što ostaje;
U prvobitnom zanosu
Koji jednom bješe i mora uvijek biti;
U mislima što tješe i potiču
Od ljudske patnje;
U vjeru koja gleda kroz smrt,
U godinama koje donose filozofski um.)

(*Immortality Ode*, 178–187)¹⁸

Ovu svoju ideju o smirenosti i spokojstvu koje donosi sjećanje na lijepe trenutke Vordsvort začinje pjesmom *Stihovi napisani u rano proleće* (Lines Written in Early Spring), potom je razvija u *Ponovnoj posjeti Tinterskoj opatiji* (Tintern Abbey Re-Visited), da bi je u *Odi besmrtnosti* zaokružio i pretvorio u univerzalnu poruku čovječanstvu da godine i zrelost donose mudrost.

Jedini prevod *Ode besmrtnosti* (Ode on Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood), ode u kojoj je jasno prikazana uloga prirode u ljudskom sazrijevanju, u odlomcima, našao se među prevodima njegovih pjesama u *Antologiji engleske romantičarske poezije* iz 1974. godine prevodioca i angliste Ranke Kuić. Od ukupno XI strofa prevedene su I i II strofa, kao i cijela V, potom stihovi 10–20 iz X strofe i posljednja četiri stiha *Ode*, i to u formi originala. U ovom odlomku prevodilac je uspio da prenese, zahvaljujući dobrom izboru stihova i jasnom prevodu, poznati Vordsvortov doživljaj prirode s kojom je jedino djetinja duša bliska jer 'dolazi izdaleka', tj. od Boga.

Čovjek se, smatra Vordsvort, sve više udaljava od svoje božanske prirode kako djetinjstvo prolazi, mladić je 'duhovnik Prirode', još uvijek ne previše udaljen od nje, ali je zato odrastao čovjek u potpunosti otuđen od svog 'nebeskog' porijekla, i više ne gleda na Prirodu očima djetinjstva. Životna mudrost

¹⁸ Vordsvort, V., 'Oda besmrtnosti', [u]: Ranka Kuić, (prev.), *Antologija engleske romantičarske poezije*, Naučna knjiga, Beograd, 1989.

i iskustvo učinili su da na prirodu gleda drugačije, pa 'sred svakodneva njen izbljedi sjaj'. Iako sve 'nestade u nepovrat', kaže u prevodu Ranka Kuić, 'čas kada je blist'o cvet i sjala trave vlat', čovjeku ostaje da se u teškim trenucima života prisjeća bezbrižnog djetinjstva i te slike koja je 'melem sam / Za jad ljudski koji znam'.

Vordsvort je dugo bio, tokom dvadesetog vijeka, predstavljen u srpsko-hrvatskom prevodu kao engleski 'pjesnik prirode', njen poštovalac i ljubitelj, dosta slabiji likom u prevodu u odnosu na original, naročito zbog nedostatka cjelovitog prevoda 'Ode besmrtnosti', koja predstavlja svojevrsnu sintezu emotivne, misaone i simboličke komponente Vordsvortovog stvaralaštva. Izbor pjesama iz Vordsvortovog opusa je takođe bio sporadičan u mjeri koja se čini neprikladnom da ga i u prevodu predstavi kao pjesnika čija je poezija univerzalna, te opšteljudskog i vanvremenskog karaktera i da se izbjegne epitet 'ljubitelja prirode' kako je to u prevodima na srpskohrvatski jezik do sedamdesetih godina dvadesetog vijeka izgledalo. Jedini prevod cijele 'Ode besmrtnosti' koja broji jedanaest strofa nejednake dužine objavio je Luko Paljetak, hrvatski pjesnik i prevodilac 1997. godine u Antologiji pjesništva engleskog romantizma.¹⁹

2.2. Fantastične vizije kao simbol stvaralačke snage u poeziji Semjuela Tejlora Kolridža

Glavna preokupacija Semjuela Tejlora Kolridža, pjesnika iz starije generacije engleskih romantičara, mogla bi se označiti freudovskim izrazom 'nagon za stvaranjem'. Ideja o postojanju stvaralačkog nagona prepoznatljiva je i dominantna posebno u tri njegova najbolja djela: *Kristabel (Christabel)*, *Kubla Kan (Kublai Khan)* i *Priča o starom mornaru (The Rime of the Ancient Mariner)*. Ta neka sila neopisivo velike snage prikazana je u poemi *Kristabel* kroz čarobni lik Džeraldine, u *Kubla Kanu* je to moćna i magična rijeka Alf, a u priči o starom mornaru natprirodnu snagu nalazimo u opisu pojave koju pjesnik naziva *Život-u-smrti*, stanja u kome mornar vidi likove koji su ni živi ni mrtvi, progone ga, užasavaju i suočavaju sa istinom o njegovom grijehu koji je počinio ubivši Albatrosa, pticu vjesnika dobrih morskih struja.

Lik Džeraldine u poemi *Kristabel* odlikuje izuzetna ljepota, skoro nadzemaljska, i u toj ljepoti je nagovještaj nečeg zlokobnog:

¹⁹ Vidi fusnotu 11.

*There she sees a damsel bright,
Dressed in a silken robe of white,
That shadowy in the moonlight shone:
The neck that made that hite robe wan,
Her stately neck, and arms were bare;
And wildly glittered here and there
The gems entangled in her hair.
I guess, 'twas frightful there to see
A lady so richly clad as she –
Beautiful exceedingly.*

(Tada ona ugleda sjajnu damu neku,
U svilenu odoru bijelu odjevenu,
Koja poput sjene na mjesecini bljesnu:
Vrat njen bjelji od te svilene halje,
Njen veličanstven vrat, i ruke nage;
Nestvarno sijevahu tu i tamo
Dragulji upleteni u njene vlasi.
Čini se jezivim prizor taj
Dama takvog izgleda –
Zapanjujuće ljepote.)

(*Christabel*, prev. Ranka Kuić)²⁰

Pjesničko traganje za suštinom stvari mora biti emotivno obojeno a instrument tog traganja pjesnička stvaralačka snaga, talenat pod dejstvom jakih osjećanja, snaga koja izbija snažno kroz pjesnikovo pero, koju Kolridž zamišlja kao:

Ili kao:

*...Alf, the sacred river, ran,
through caverns measureless to man
Down to a sunless sea.
...
A mighty fountain momentarily was forced:
Amid those swift half-intermitted burst
Huge fragments vaulted like rebounding hail,
Or chaffy grain beneath the thresher's flail.*

(..Alf, sveta rijeka teče,
kroz spilja svod, nikom znan,
u morski hrli vir;)

...
(Mlazovi silni povremeno buknu,
A između njih, kidajući ih, suknu
Krupni komadi stijenja, poput grada
Il' pljeve što iz vršalice pada.)

(*Kublai Khan*, Lines 3–5, prev. Vladimir Jagličić)²¹

Kada čovjek lebdi u ekstazi, od velikog bola ili sreće, maltene između sna i jave, kada ga nose jake emocije, tada se zavjesa diže, čovjek sagleda i jedan i drugi svijet, onaj iza kulisa ('into the life of things', Wordsworth); Kolridž to stanje ponovo personifikuje, pred čitaoca stavlja *Život-u-Smrti* (Life-in-Death):

²⁰ Kolridž, S. T., 'Kristabel', [u]: Semjuel Tejlor Kolridž, *Pesme*, (prev. Ranka Kuić), Rad, Beograd, 1969.

²¹ Kolridž, S. T., 'Kubla Kan', [u], *Lipar, časopis za književnost, jezik, umjetnost i kulturu*, Kragujevac, God. 10, 38/40 (2009), str. 185–186.

*Her lips were red, her locks were free,
Her locks were yellow as gold:
Her skin was as white as leprosy,
The nightmare Life-in-Death was she,
Who ticks man's blood with cold.*

(Pohotan pogled, usne crvene,
Uvojci zlatni, bleđi;
Kao u gubavca blede je puti.
Ona je strašan Život-u-Smrti
Što krv u čoveku leđi.)

(*The Rime of the Ancient Mariner*, III, 189–194, prev. Nataša Tučev)²²

Kolridžova fantastična, natprirodna vizija o ljudskoj stvaralačkoj snazi nije prenesena na naš jezik na zadovoljavajući način. Poema *Kristabel* nije u cjelosti prevedena, već u odlomcima, mada su glavni djelovi u kojima su dati opisi žene zmijske Džeraldine prevedeni, kao i slike njene transformacije u zmijoliku formu. Prevod je objavila Ranka Kuić 1969. godine (jedini prevod *Kristabel* u nas, u odlomcima), u okviru zbirke *Pesme*, u Beogradu.²³

Drugo, pjesma, iako prevedena, ne mora da znači da je prenijela pjesničku poruku. Prevod *Starog mornara* Ranke Kuić, objavljen 1969. godine dugo je bio jedini prevod te poeme na srpski jezik (1969–1994). Glavno obilježje tog prevoda bilo je to što je očuvao originalnu metriku, ali ne prenosi suštinu priče. Prevodilac 'razbija' etičko-ideološki podtekst tako što ne prenosi u prevodu pojam 'krst', u trenutku kada pjesnik iznosi simboliku kroz elemente hrišćanstva – grijeh, ispaštanje, iskupljenje. S obzirom na dominantnu komunističku doktrinu u vrijeme kada nastaje prevod ove poeme, razumljivo je što je prevodilac izbjegao religioznu komponentu, ali je za čitaoca prevoda u središnjem i završnom dijelu ostalo nedovoljno jasna uloga lika Život-u-smrti koji bi trebalo da progoni mornara kao utvara, da ga tjera na ispaštanje zbog grijeha, i sl.

Kolridž:

*Ah! well a-day! what evil looks
Had I from old and young!
Instead of the cross, the Albatross
About my neck was hung.*

Kuić:

I mrko me je gledao svak:
mlad mornar i s njim star,
na vrat mi mrtvu pticu, vaj,
tad staviše ko dar.

(*The Rime of the Ancient Mariner*, II, prev. Ranka Kuić)²⁴

Ostale Kolridžove pjesme koje bitno ilustruju njegovo stvaralački opus su korektno zastupljene u prevodu zahvaljujući srpsko-hrvatskim prevodiocima. U dovoljnom su obimu, čini se, prevedene i jasno prenose osnovna obi-

²² Kolridž, S. T., *Balada o starom mornaru*, [prev. Nataša Tučev], Intelakta, Valjevo, 1994.

²³ Semjuel Tejlors Kolridž, *Pesme*, (prev. Ranka Kuić), Rad, Beograd, 1969.

²⁴ Isto.

lježja Kolridžovog pjesničkog stvaralaštva. Najveći nedostatak u prevođenju je, kao što smo ranije naveli, izmjena originalnog motivskog lanca originala grijeh – ispaštanje – pokajanje, zbog religiozne prirode neprihvatljive za vrijeme u kome se prevod pojavio. Međutim, godine 1994. objavljen je prevod na srpskom jeziku koji je jasno prenio sporni motiv i time popravio postojeću, nešto okrnjenu, sliku o pjesničkom opusu Semjuela Tejlora Kolridža. Riječ je o prevodu Nataše Tučev u izdanju Valjevskog izdavača Intelakta, a osim srpske verzije i u Hrvata se, nešto kasnije, javio prevod Luke Paljetka u *Antologiji engleske romantičarske poezije*²⁵, tačnije 1997. godine, takođe valjano prenoseći motivsku okosnicu *Priče o starom mornaru*.

2.3. Novi epski junak i emotivna lirska ispovijest Lorda Bajrona

Džordž Gordon, Lord Bajron je bio izuzetno popularan pjesnik u svoje vrijeme, a veliku popularnost je stekao stvorivši novog epskog junaka, novog u odnosu na prethodnu književnu tradiciju, melanholika, izopštenika, grešnika i pokajnika, koga sriječemo u *Čajld Haroldu*, *Manfredu*, *Don Žuanu*. Kod matične publike je stekao slavu i uvođenjem egzotičnih tema i ambijenta, poprište radnje je izmjestio izvan rodne Engleske, te je tadašnja publika stekla novi prozor u svijet i maštala uz Đaure, Gusare, Bonivare, Lare i nepoznate predjele i historijske ličnosti. Kako engleska, tako i naša, srpsko-hrvatska publika²⁶ je imala tu priliku i to zadovoljstvo da mašta, takođe.

U slovenskim zemljama devetnaestog vijeka u kojima je u to vrijeme (tridesete i četrdesete godine 19. vijeka) počelo buđenje nacionalne svijesti i borbe, Bajron je bio simbol slobodarstva i protesta, protiv ugnjetača, i simbol mladalačkog revolta, mlad, lijep, s pogledom u daljinu, uzdignute kragne na bijeloj košulji, skupljenih obrva, lordovskog porijekla i držanja, uzbuđujući Evropu životom koji je, kako kaže naša Isidora Sekulić, 'bučao kao okean pa se morao umoriti sa trideset šest godina'.²⁷

Trenutnu popularnost, stečenu ovim novinama, odnijelo bi vrijeme da Bajron nije ostavio nešto trajnije i dublje, što stoji u osnovi njegovog autentičnog pjesničkog opusa. Pored izuzetne lirske vještine ovjekovječene u njegovim kraćim lirskim pjesmama koje su svojevrsna lirska ispovijest najintimnijih emotivnih stanja, složen idejni stav o smislu života, koji je Bajron uporno tražio u herojskoj borbi za slobodu, noseći je stub njegovog stvaralaštva koje, u cjelini gledano, sadrži najiskreniju potrebu čovjeka za slobodom i pravdom

²⁵ Paljetak, 1996.

²⁶ Publika na srpskohrvatskom govornom području.

²⁷ Bajron, Džordž Gordon, *Danas navršujem trideset šest godina*, s engleskog prevela Isidora Sekulić, [u]: *Srpski književni glasnik*, 1924, god. 12, sv. 1, str. 22–23.

na ovom svijetu, kao o nedostižnim idealima za koje vrijedi živjeti i umrijeti: *If thou regretst thy youth, why live? / The land of honourable death is here: – up to the field, and give / Away thy breath!* (On this day I complete my thirty-sixth year) (Žališ li mladost, zašto živiš? Znaj / Ovo za časnu smrt je tlo i prah, / Ovdje: – na bojno polje pođi, daj / Zadnji svoj dah!).²⁸

Sinteza Bajronovog idejnog stava je vjerovatno njegova pjesma *Danas navršujem trideset šest godina*, posljednje što je u životu napisao, i pravo je bojno polje za srpsko-hrvatsko prevodilaštvo, oko koga su se ukrstila pera nekoliko prevodilaca, pisaca, anglista, tokom 20. vijeka u okviru čak osam različitih prevoda. U toj pjesmi je klica opšteg Bajronovog idejnog stava dobila pravi oblik jedino u prevodu Isidore Sekulić, ali, nažalost, njen prevod je nerimovani. Ipak, najjasnije prenosi Bajrovu poruku, da mladić treba ili da 'padne žrtvom' ili izađe sa bojnog polja kao pobjednik:

Bajron:

*But 'tis not thus--and 'tis not here--
Such thoughts should shake my soul nor now,
Where glory decks the hero's bier,
Or binds his brow.*

Sekulić:

Ali ne tako, niti ovde,
Niti sada takve misli da trzaju dušu!
Slava je ovde pokrov junaka
Il' venac po čelu.

(*On this day I complete my thirty-sixth year*, st. V)²⁹

Najveći nedostatak prevedenog Bajronovog opusa jeste taj što njegova satirična djela nisu prevedena na srpski jezik, a upravo ona predstavljaju zao-kruženje Bajronovog stava, koji se u svom stilu, pomalo cinično, podrugljivo i s primjesom gnušanja obruši na sve što je lažno i površno u ljudskom svijetu. Tako *Don Žuana* imamo u samo jednom prevodu iz 1887. godine, prevodioca Okice Gluščevića. Isti prevod ponovo je objavljen 1957. godine u izdanju Narodne knjige iz Beograda, i još jednom 2004. u izdanju Politike i Narodne knjige iz Beograda. Pomenuti prevod je jedini do danas a urađen je u proznoj formi. Do danas nemamo na srpskom jeziku prevode *Beppo* i *The Vision of Judgement*, a ni drame *Marino Faglieri*, *Sardanapalus*, *The Two Foscari*, *Werner*. Bajronova satira, vrlo specifična ostala je van domašaja srpsko-hrvatske publike.

U srpsko-hrvatskoj prevodnoj literaturi Bajron je dominantno bio i ostao poznat po svojim istočnim pričama, punim egzotike, dinamike i zanimljivosti, što je i matičnoj publici, a i tadašnjoj Evropi devetnaestog vijeka bilo veoma

²⁸ Paljetak, str. 189.

²⁹ Isidora Sekulić, *Mir i nemir*, zbirka esaja, Nolit, Beograd, 1957.

privlačno, kako tematika tako i novina u književnom oblikovanju. Prema navodima Snežane Kićović-Pejaković³⁰, sve, ili skoro sve njegove priče u stihu su već tada, u devetnaestom vijeku, prevedene na srpski jezik. U dvadesetom vijeku, prema studijama Darka Žigića³¹, Vladoje Dukata³², Mirjane Matarić³³, prevodilaštvo je više pažnje posvetilo Bajronovim pojedinačnim lirskim pjesmama i spjevu *Putovanje Čajlda Harolda* (*Childe Harold's Pilgrimage*) koje je u cjelosti, i u djelovima, prevedeno više puta tokom dvadesetog vijeka. Ideja slobode, tj. borbe za slobodu koja je dominantna u prevodnom opusu ovog engleskog romantičara ostaje kao trajan opšteljudski motiv engleskog romantizma uspješno prenesen u prevodu. Najveći nedostatak u prevodnom Bajronovom opusu je izostanak satire, tako specifične za Bajrona, tj. prevoda onih njegovih djela koje imaju taj poseban pečat pjesnikove ličnosti, među kojima se posebno osjeća nedostatak prevoda *Don Žuana*.

Posebnost koja se može primijetiti u okviru srpsko-hrvatskih prevodilačkih nastojanja tokom dvadesetog vijeka, pogotovu u vremenu nacionalne borbe za slobodu i periodu nakon Drugog svjetskog rata jeste često prevođenje upravo onih odlomaka iz dužih djela Bajronovih, ili onih cjelina koje proslavljaju slobodu, borbu protiv ugnjetača, nacionalni ponos i hrabrost. S toga, vjerovatno i nekoliko prevoda *Soneta slobodi* – uvodnog soneta lirske priče *Šijonski sužanj*, pri čemu motiv priče i njen junak ostadoše u originalu neprevedeni u cjelosti a uvodni sonet koji veliča slobodu na srpskohrvatski jezik bilježi nekoliko prevoda i izdanja (1952³⁴, 1965³⁵, 1968³⁶, 1975³⁷).

2.4. Revolucionarnost lirske diktije u poeziji Persi Biš Šelija

Poeziju Persi Biš Šelija, iz mlađe generacije romantičara, obilježava izrazita buntovnost, revolucionarni stav protiv bilo kog oblika ugnjetavanja. To osjećanje je prisutno u većem dijelu njegove poezije, pogotovu u dužim

³⁰ Ona se posebno bavila pitanjem prisustva i prevođenja engleske književnosti u Srba u XVIII i XIX vijeku, u studiji *Engleska književnost u Srba u XVIII i XIX veku*, Beograd: Institut za književnost i umjetnost, 1973.

³¹ Žigić, 1967.

³² Vladoje Dukata, *Slike iz povijesti engleske književnosti*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1904.

³³ Matarić, 2010.

³⁴ 'Sonet slobodi', prevod Ranka Kuić, *Književnost*, 1952, str. 231.

³⁵ 'Sonet Šijonu', prevod Aleksandra Spasića, [u]: Đurić, V. (ur.), *Lirika*, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, 1965.

³⁶ 'Šijonskom sužnju', prevod Ranka Kuić, [u]: Bajron, Gordon Džordž, *Izabrana dela, dramske poeme, spevovi*, Prosveta, Beograd, 1968.

³⁷ 'Sonet o Šijonu', prevod Aleksandra Spasića, [u]: Mijušković, N. [ur.], Filimonović, S. [ur.], *Poezija i kritika*, Nova knjiga, Beograd, 1975.

lirskim sastavima – njegovim spjevovima. Međutim, specifičnost Šelijeve poezije leži upravo u krajnje suptilnoj i simboličnoj obradi teme uz koju bi se mogla prije očekivati jedna mnogo oštrija i direktnija retorika nego što je bila njegova.

U tom disparitetu duha pjesničkog djela i njegove uzvišene, osjećajne, krajnje ornamentalne dikcije, varničenju između suprotnosti jednog osjećanja kome prije priliči ratni poklič nego milozvučna leksika, poput iskri, vide se opšteljudski postulati humanosti koji pokreću um (znanje) i plemenita ljudska osjećanja (ljubav), koja potom u tom simbioznom djelovanju stvaraju novi svijet, svijet umjetnosti, neku novu stvarnost, nalik na onu postojeću, i na taj način liječe ljudsko društvo od bilo kog grijeha i bilo kog zla što je pjesnik pretočio u:

*And lovely apparitions, – dim at first,
Then radiant, as the mind, arising bright
From the embrace of beauty (whence the
forms
Of which these are the phantoms) casts on
them
The gathered rays which are reality –
Shall visit us, the progeny immortal
Of Painting, Sculpture, and rapt Poesy,
And arts, though unimagined, yet to be.
...
And, veil by veil, evil and error fall:
Such virtue has the cave and place around.*

(I posetiće nas tamo utvare divne,
Prvo mutne, a zatim zračne, jer um,
Dižući se iz zagrljaja ljepote,
(Iz koje potiče biće prikaza tih)
Baca na njih skupljene zrake, u stvari
Stvarnosti sjaj – besmrtni porod Sli-
kanja,
Vajanja i Pesništva zanesenog,
I umetnosti budućih, neznanih još.
...
Te veo po veo otpada greh i zlo.
Takva je špilja ta, i sve oko nje.)

(*Prometheus Unbound*, III. 3. 49–63, prev. Jugoslav Đorđević)³⁸

Spjev *Prometheus Unbound* predstavlja pjesničku zrelost, s obzirom na pojavu tzv. nužnosti, lik Demogorgona, kojim Šeli pokazuje duboko razumijevanje dijalektike suprotnosti u ljudskom postojanju, uzročno-posljedičnu suvislost koja vodi lanac radnje analogno stvarnim životnim zakonima. Lik Demogorgona/životne nužnosti ukazuje na životni tok i njegov zakon 'jačeg' u prirodi, a pojedinačne lirske pjesme *Oblak*, *Ševa* i *Zapadni vjetar* su lirske uobličeni simboli tog istog toka u prirodi, promjena. Prirodni tok je neuništiv:

³⁸ Persi Biš Šeli, *Oslobođeni Prometej*, prevod Jugoslava Đorđevića, Prosveta, Beograd, 1952.

*I silently laugh at my own cenotaph,
And out of the caverns of rain,
Like a child from the womb, like a ghost
from the tomb,
I arise and unbuild it again.*

(Potajno se smejem tom nadgrobnom
natpisu svom,
pa iz kišnog rova
kao duh ishodim, k'o dete se rodim,
i srušim ga snova.)

(*The Cloud*, strofa VI, prev. Ranka Kuić)³⁹

Tok prirodni je nekad i utjeha, a vanredni prevod Ranke Kuić u potpunosti je omogućio prenos Šelijeve poruke čitaocu srpskog prevoda:

*The trumpet of a prophecy! O Wind,
If Winter comes, can Spring be far
behind?*

(Vetre, kada nam zima sva ledena doleće,
zar daleko iza nje ostaje proleće?)

(*Ode to the West Wind*, strofa V, prev. Ranka Kuić)⁴⁰

Prevod *Oslobođenog Prometeja* objavljen je 1952. godine. Ovo najobimnije Šelijevo djelo preveo je Jugoslav Đorđević te veoma uspješno prenio Šelijevu viziju o oslobođenom čovjeku, što se jasno vidi u sceni svrgavanja Jupitera, u kojoj prevodilac prati Šelija u pogledu lirske dikcije kojom je opisana nemilosrdna životna istina o prolaznosti:

*Ocean. He fell, thou sayest, beneath his conqueror's frown?
Apollo. Ay, when the strife was ended which made dim
The orb I rule, and shook the solid stars,
The terrors of his eye illumined heaven
With sanguine light, through the thick ragged skirts
Of the victorious darkness, as he fell:
Like the last glare of day's red agony,
'Which, from a rent among the fiery clouds,
Burns far along the tempest-wrinkled deep.*

³⁹ Persi Biš Šeli, 'Oblak', prev. Ranka Kuić, *Naša reč*, Beograd, 1951, str. 74–76.

⁴⁰ Prevod objavljen u *Antologiji engleske romantičarske poezije*, Naučna knjiga, Beograd, 1974.

(*Okean* I pobednikov ga srušio, kažeš, gnev?
Apolon Da, posle tog boja, od kog potamne moj
Ognjeni šar, i zaigra nebeski svod,
Užasom oka on, kroz razdrt gust
Skut pobedonosnog mraka, potopi,
Rušeći se, sve nebo u krvav sjaj;
K'o pogledom zadnjim u rujnom ropcu dan
Kad nadaleko burnom pučinom neba,
Kroz napukli ognjeni oblak, lije žar.)

(*Prometheus Unbound*, III. 2. 1–9, prev. Jugoslav Đorđević)⁴¹

Najveći nedostatak prevodnog Šelijevo opusa jeste taj što do danas nije prevedena u cjelini, a dobro bi bilo imati na srpskom jeziku sljedeća duža Šelijeva djela u stihu: *Queen Mab*, *The Revolt of Islam*, *Masque of Anarchy*, *Alastor or The Spirit of Solitude*, *Epipsychdion*, jer se u njima čita postepeno Šelijevo pjesničko sazrijevanje i izrazita buntovnost, naročito u prva tri navedena djela. Na srpskohrvatski jezik prevedeni su samo odlomci iz pomenutih djela, i to oni koji eksplicitno govore o slobodi i jednakosti.

Engleski romantičarski koncept, kada je prenos Šelijeve poezije u pitanju, nije prenesen u potpunosti, s obzirom na izostanak prevoda navedenih spjevova i dužih lirskih cjelina. Ono što čini autentičnost engleskog romantizma jeste taj specifični utopizam spojen sa stvarnim pogledom na svijet, kakav prepoznamo upravo u *Kraljici Mab*, *Maski Anarhije*, *Pobuni Islama*, kao i helenska nit koja je stalno prisutna u njegovim djelima, bilo kroz helenska imena, aluzije ili čak direktno angažovanje helenskih mitova i legendi kao u *Oslobođenom Prometeju*. Šeli je, koristeći se helenskim nasljeđem u svom opusu obogatio engleski romantičarski koncept i učinio ga drugačijim od opštih evropskih romantičarskih tokova. Nažalost, samo su tragovi te originalne slike stigli u srpsko-hrvatsku prevodnu književnost usljed nedostatka prevoda jednog dijela Šelijevo opusa.

2.5. Ljepota kao instrument ljudske spoznaje u Kitsovoj poeziji

Estetski kosmos Džona Kitsa, engleskog pjesnika doba romantizma je put do istine, spoznaje⁴². Ljepota je stvar vječno živa⁴³, pruža nam radost,

⁴¹ Persi Biš Šeli, *Oslobođeni Prometej*, prevod Jugoslava Đorđevića, Prosveta, Beograd, 1952.

⁴² Aluzija na zaključne stihove 'Ode grčkoj vazi': Truth is beauty, beauty is truth, <https://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/an-introduction-to-ode-on-a-grecian-urn-time-mortality-and-beauty> (7/6/2017).

⁴³ 'A thing of beauty is a Joy forever', aluzija na početni stih poeme *Endymion*, <https://www.bl.uk/collection-items/first-edition-of-keats-endymion> (7/6/2017).

zadovoljstvo a time i mir, to je istina koja vječno traje, estetska spoznaja putem umjetnosti, daleka smrtnom čovjeku, jer onog trenutka kad se skine veo, ljepota prestaje da djeluje, ako smrtni čovjek želi da uživa u ljepoti ona mora da je nedostižna, nijema i daleka, kao grčka vaza⁴⁴ na kojoj su oslikane ovozemaljske ljepote, svijetla zvijezda⁴⁵ ili slavuj kako pjeva⁴⁶, u protivnom, spoznaja i previše znanja nijesu čovjeku od prirode date i mogu da dovedu do opasnih posljedica. Zato Kits upozorava: „Do not all charms fly / At the mere touch of cold philosophy?“⁴⁷ (Zar ne nestane sve čarolije / Kad umiješa se hladna filozofija?).

Ako riječ filozofija protumačimo kao znanje, te povežemo sa neprekidnom čovjekovom potrebom da otkrije suštinu i smisao sopstvenog postojanja, onda Kits ovim stihovima predviđa da će se čovjek u tom pogledu razočarati, iz prostog razloga što možda i ne treba da zna ono što mu nije dato da sazna⁴⁸, što je nedvosmisleno kazano u završnici *Ode grčkoj urni* (Beauty is truth, truth beauty – that is all / Ye know on earth, and all ye need to know.).

Kits sugerše spoznaju istine postojanja kroz umjetnost; umjetnost je veo kroz koji čovjek može naslutiti suštinu postojanja, te da ne treba da žali što ne može vidjeti jasno smisao života, jer tada ne bi mogao da osjeća jako i intenzivno ljubav jer 'hladno' znanje i osjećanja su dvije suprotne i nespojive ljudske istine.

*Philosophy will clip an Angel's wings,
Conquer all mysteries by rule and line,
Empty the haunted air, and gnomed
mine –
Unweave a rainbow, as it erewhile made
The tender-person'd Lamia melt into a
shade.*

(Filozofija će potkresati anđeoska krila,
Razriješiti sve misterije, pravilima i
znanjem,
Čaroliju u vazduhu ukloniti, sve nezna-
nje maći –
Izbrisati dugu, koju maloprije napravi,
Ostaće samo sjen od ljupke Lamije.)

(*Lamia*, II, 234–238, prev. Anica Savić-Rebac)⁴⁹

⁴⁴ Grčka urna, ili vaza, je motiv u 'Odi grčkoj urni' objavljen 1820. godine a koja simboliše umjetnost uopšte.

⁴⁵ Aluzija na pjesmu 'To a Bright Star' (Svijetloj zvijezdi), posljednji Kitsov sonet, objavljen 1820. godine, u kome je zvijezda takođe simbol ljepote.

⁴⁶ Aluzija na Kitsovu pjesmu 'Ode to a nightingale' (Oda slavuju), u kojoj je slavuj vjerovatno simbol umjetnosti.

⁴⁷ Stihovi 228–229 iz priče u stihu *Lamia*, objavljene 1820. godine.

⁴⁸ Aluzija na završne stihove 'Ode grčkoj urni': Truth is beauty, beauty is truth/ that is all Ye know on earth and all ye need to know!, <https://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/an-introduction-to-ode-on-a-grecian-urn-time-mortality-and-beauty> (7/6/2017).

⁴⁹ *Lamia*, prev. Anica Savić-Rebac, *Srpski književni glasnik*, Beograd, 1928, XXIV, str. 498–502.

Najveća zamjerka u pogledu prenošenja Kitsove pjesničke poruke na srpski jezik jeste nedovoljno jasan prevod, ili stilski neprikladan, ključnih stihova, u kojima se ne osjeća jasna Kitsova retorika, direktna i konkretna, u kojoj nema ničeg kitnjastog, ili romantičnog. Dodatno fascinira činjenica da je takvu životnu mudrost izrekao pjesnik sa svega dvadeset godina starosti.

Kitsov pjesnički opus je, u pogledu kvantiteta preveden u zadovoljavajućoj mjeri na srpskohrvatski jezik u dvadesetom vijeku. Međutim, njegova poruka, koju smo ovdje pokušali sumarno da prikažemo kroz ključna mjesta u njegovoj poeziji, prevodima je 'razvodnjena'. Najslabije mjesto u prevodima jeste prevod *Ode slavuju* iz dva razloga: prvi je da postoje samo dva prevoda na srpski jezik: prevod Ranke Kuić iz 1974. godine i Vladete Košutića iz 2000. godine. U srpskohrvatskom jezičkom registru je prevod Danka Anđelinovića iz 1960. godine, ali nategnut i usiljen, sa puno skraćivanja i nepreciznosti.

Kada kažemo 'ključnih stihova' mislimo, prije svega, na prevod pjesama *Oda slavuju* i *Oda grčkoj urni*, tj. oda koje predstavljaju vrhunac Kitsovog stvaralaštva, objedinjenje osnovne težnje poetskog traganja za smislom postojanja. Prevod *Ode slavuju* Ranke Kuić⁵⁰ već na početku kreće u pogrešnom pravcu, pa samim tim ne uvodi čitaoca u ambijent originala na samom početku, tako da u nastavku pjesme teško da čitalac prevoda može da percipira čulne utiske i čarolije originala, u kome se pjesnik služi empatijom, te miješanjem čulnih utisaka. Prevodilac izmjenom aspekta vremena gubi priliku da održi empatiju (uživljavanje u predmet o kome pjesnik piše i postepeno posmatranje svijeta slavujevim očima). Kuićeva kaže da pjesnik sada, u trenu dok nam se obraća, 'tone u reku večnog zaborava' (One minute past, and Lethe-wards had sunk), dok se u originalu pjesnik već nalazi u tom svijetu. Takođe je Kuićeva izgubila priliku da nas preseli u svijet mitoloških bića i grčke antike upotrebom jedne riječi Leta (ime za mitološku rijeku), kao što je to pjesnik učinio pominjanjem mitološke rijeke Lete. Za slavuja, dalje, Kuić kaže da je 'ptica čila' (umjesto originalnog: *Tis not envy through envy of thy happy lot / But being too happy in thy happiness*, –) i to u stihu u kome slavuj izrasta u simbol vječnog života umjetnosti, dok kod Kuićeve on ostaje i dalje u šumi, običan slavuj. Ima i stilskih propusta ('Da kap vina srknem'), i neprecizno prevedenih izraza ('na nesagledanom krilu poezije' – 'on viewless wings of poesy'). Čini se da *Oda slavuju* čeka svog prevodioca.

Zanimljivost koja se tiče prevoda čuvene Kitsove *Ode grčkoj urni* jeste ta što je nagovještaj izvanrednog prevoda dao nedotjerani tekst Ivana Gorana Kovačića koji je ostao u rukopisu, a koji je naknadno objavljen u kasnijem iz-

⁵⁰ Prevod je objavljen u *Antologiji engleske romantičarske poezije*, Beograd: Naučna knjiga, 1974.

danju njegove zbirke prepjeva *Prijevod strane lirike* (1983. godine), u okviru serije *Sabrana djela Ivana Gorana Kovačića – Pjesme, prepjevi* (Nakladni zavod Matice hrvatske, Globus – izdavačka djelatnost, Sveučilišna naklada Liber). Pratio je doslovno Kitsa na onim mjestima koja su 'noseća' za empatički⁵¹ i ritmički utisak (gdje ima ponavljanja): *Heard melodies are sweet, but those unheard / Are sweeter*; – Čujne melodije slatke su, al slađe / Nečujne su; *Bold Lover, never, canst thou kiss* – Drski Ljubavniče, nikad, nikad nećeš / Cjelov dat; *Ah, happy happy boughs! that cannot shed / Your leaves* – Ah, sretne sretne grane! koje nikad nećeš moći / Izgubiti lišće). Veličanstvena završnica, upravo zbog svoje jezičke jednostavnosti estetski uspjela, često citirana, očuvana je u Goranovom prevodu tako kao da je Kits govorio na srpskohrvatskom jeziku:

Kits:

*When old age shall this generation
waste,
Thou shalt remain, in midst of other woe
Than ours, a friend to man, to whom thou
say'st,
'Beauty is truth, truth beauty', – that is
all
Ye know on earth, and all ye need to
know.*

Kovačić:

Kad starost bude razorila ovo
pokoljenje,
Ti ćeš ostati, usred drugih bolova
Nego što su naši, prijateljica čovjeku
kome veliš:
Ljepota je istina, a istina ljepota; to je
sve
Što znate na zemlji, i sve što treba
znati.

3. ZAKLJUČAK

Na kraju možemo reći da je na izbor pjesama za prevod na srpski, odnosno srpskohrvatski jezik, iz engleskog romantičarskog opusa, snažno uticala slobodarska misao engleskih pjesnika, pogotovo Bajrona i Šelija, te da su to dva pjesnika koja su od pomenute petorice engleskih romantičara jedini prevedeni u devetnaestom vijeku. Doduše, Bajron u mnogo većoj mjeri nego Šeli.

S obzirom na društveno-istorijske prilike i okolnosti na Balkanu tokom devetnaestog i dvadesetog vijeka, i s obzirom na buđenje nacionalne svijesti jugoslovenskih naroda, te užasa Prvog i Drugog svjetskog rata tokom dvadesetog vijeka, razumljiva je identifikovana potreba prevodilaca i poslenika kulture da daju svoj doprinos izgradnji kulture i književnosti, kako nacionalne

⁵¹ Empatija je poznati Kitsov manir prilikom zauzimanja pozicije u pjesmi: poznat je kao *negative capability* a tiče se pjesnikove sposobnosti da se saživi sa predmetom o kome govori i svijet posmatra njegovim očima.

tako i prevodne kroz izbor koji su pravili u okviru samog postupka prevođenja i kroz izbor stihova za prevođenje. Prevedeni opus Bajrona i Šelija veliča slobodu i jednakost.

Romantičarski koncept karakterističan za Englesku nije u potpunosti prenesen na srpskohrvatsko govorno područje tokom dvadesetog vijeka, bar ne u zadovoljavajućoj mjeri. Vilijem Vordsvort je uglavnom prikazan kao 'pjesnik prirode', ljubitelj i zanesenjak, dok su njegovi ideološki i misaoni koncepti koji se tiču dubljeg pronicanja u čovjekovu realnost ostali izvan domašaja srpsko-hrvatske publike s obzirom na izostanak prevoda njegovih pjesama sa tzv. sociološkom komponentom, pjesama u kojima razmišlja o životima običnih ljudi i njihovim sudbinama kroz analogiju sa prirodom i njenim promjenama. Snagu stvaralačke mašte, na kojoj insistira Semjuel Tejlor Kolridž u prevodu možemo prepoznati kroz leksičko bogatstvo prevoda, izrazitu maštovitost koju su uspješno pratili srpsko-hrvatski prevodioci. Možemo konstatovati da je od svih romantičarskih pjesnika možda najuspješnije prenesen Kolridžov opus na srpskohrvatsko govorno područje. Njegovo viđenje prirode, drugačije od Vordsvortovog – da priroda ne daje nama, već mi njoj, jer je izvor svake radosti, stvaralaštva i ljepote u našoj duši a ne negdje vani – tako jasno iznesenoj u 'Odi o potištenosti' (Ode on Indolence) preneseno je kroz akcenat na snazi ljudskog stvaralačkog postupka tako lijepo lirski opisan u njegovom 'Kubla Kanu', pjesmi koja bilježi nekoliko uspješnih prevoda na srpskohrvatski jezik.

Iz opusa mlađe generacije engleskih romantičara, Bajrona, Šelija i Kitsa ukazali smo na dominaciju Bajronovog pjesničkog rada i dominaciju u pogledu prevođenja. Registrovano je i zanemarivanje onog dijela pjesničkog opusa koji je bio manje razumljiv ciljnoj, srpsko-hrvatskoj publici usljed kulturoloških razlika izvornika i ciljne publike, kao što su Bajronova satirična djela, ili Šelijeve duži lirski sastavi koji zahtijevaju poznavanje helenske kulture. Sasvim autentično proživljavanje helenske književne i mitološke tradicije najjače prisutno kod Šelija i Kitsa, a koje obogaćuje engleski romantičarski koncept, elemenat je engleskog romantizma koji je najbolje prenesen kroz prevode Kitsove poezije i na taj način ukazao na raznovrsnost i bogatstvo engleskog romantizma na najbolji način.

Literatura:

- Đukanović, B., *Engleska književnost u crnogorskoj periodici*, Unireks, Nikšić, 1989.
- Jagličić, V., *Danse macabre, antologija anglojezičkog pesništva od XIV do XX veka*, Univerzitet u Kragujevcu, Studentski kulturni centar, Kragujevac, 2009.
- Kićović-Pejaković, S., *Engleska književnost u Srba u XVIII i XIX veku*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1973.
- Kovačić, I. G., *Prijevodni strane lirike*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1947.
- Kuić, R. (ur.), *Antologija engleske romantičarske poezije*, Naučna knjiga, Beograd, 1974.
- Matarić, M., *Engleska književnost kod Srba (1900–1945) kroz časopise*, Mali Nemo, Itaka, Beograd, 2010.
- Petrović, I., *Lord Bajron kod Jugoslovena*, Institut za književnost i umjetnost, Beograd, 1989.
- Sekulić, I., *Mir i nemir, ogledni radovi*, Nolit, Beograd, 1957.
- Žigić, D., *Prevodi poezije engleskih romantičara od Prvog svjetskog rata do danas*, Izdanje autora, Beograd, 1968.

Jelena OTAŠEVIĆ

THE ENGLISH ROMANTIC CONCEPT IN THE SERBO-CROATIAN TRANSLATIONS

This paper is an overview of whether the English romantic concept, staged by the five most famous English Romantic poets – Wordsworth, Coleridge, Byron, Shelley, Keats – was successfully interpreted by the Serbo-Croatian translations in the twentieth century. The paper analyses how successful were translations of the English Romantic poetry into the Serbo-Croatian language in displaying the authentic English Romantic concept particularly of the part showing some distinctive traits in comparison to the traditional European Romantic characteristics. Besides *Weltschmerz*, interest for nature and natural, and resistance towards classical authorities of the previous period of the English literary course, the English Romantic poets' works develop some ideas the sum of which make the foundation of the English Romanticism, so specific because of the variety of approaches towards same topics of its major poets. Due to political, historical and social circumstances in Balkans during the nineteenth and twentieth century, the utmost interest was directed towards Byron and Shelley who were explicitly praising those ideas that were in line with cul-

tural tendencies of the target culture, while Wordsworth was only interpreted as the 'nature poet' due to lack of interest for his other poetic intersets. The overall image of the English Romantic concept ought to be improved.

Key words: *English Romanticism, Byron, Shelley, Keats, Wordsworth, Coleridge*

UDK 003.349.1:272

Pregledni rad

Stevo VUČINIĆ (Podgorica)

vucinic.stevo@gmail.com

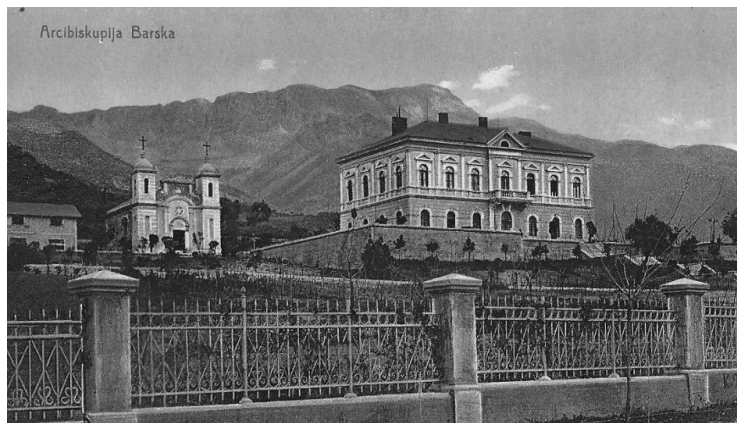
BARSKI ILI PARČIĆEV GLAGOLJSKI MISAL NA STAROSLOVENSKOM JEZIKU

(Treće izdanje, Rim, 1905)

Izlazak iz štampe fototipskog izdanja neke rijetke i vrijedne knjige, kao što je Barski ili Parčičev glagoljski misal na staroslovenskom jeziku, za svaki narod je kulturni događaj prvoga reda. Osobito za mali, kao što je naš, koji je u prošlosti bio više posvećen borbi za slobodu i opstanak, a manje knjizi. Od takve sudbine nije bila pošteđena, niti je danas, ni Dukljansko-barska nadbiskupija kojoj je misal bio namijenjen. Više od petnaest vjekova nakon njenog osnivanja, krajem pretprošlog vijeka, knjaz Nikola je s razlogom bio riješio da joj isposluje dozvolu od Svete Stolice da službu za katolike slovenskog porijekla vrši na slovenskom jeziku iz misala koji bi na njemu bio štampan. Morao je da upotrijebi i svoj i da se podupre svim prijateljskim autoritetima da bi u tome uspio. Napokon, poslije višegodišnjih napora porazio je Austrougarsku diplomatiju koja se svim silama trudila da uvjeri katedru Svetoga Petra da knjazu Nikoli ne učini privilegiju štampanjem glagoljskog misala na staroslovenskom jeziku. Držala ga je i takvim, u jezičkom smislu za običan puk nedovoljno razgovjetnim, štetnim za njene interese na Balkanu. Sveta Stolica se nije obazirala na Austrougarske intervencije nego je s ciljem da podupre približavanje Istočne i Zapadne crkve izašla u susret crnogorskom knjazu. Zato je Barski misal i spomenik pobjede staroslovenskog kao bogoslužbenog nad latinskim jezikom koji je, svojevremeno izvojevala crnogorska knjaževina za južnoslovenske narode.

Ključne riječi: Barski ili Parčičev glagoljski misal na staroslovenskom jeziku, konkordat, Sloveni

Izlazak iz štampe fototipskog izdanja neke rijetke i vrijedne knjige, kao što je Barski ili Parčičev glagoljski misal na staroslovenskom jeziku, za svaki narod je kulturni događaj prvoga reda. Osobito za mali, kao što je naš, koji je u prošlosti bio više posvećen borbi za slobodu i opstanak, a manje knjizi. Od takve sudbine nije bila pošteđena, niti je danas, ni Dukljansko-barska nadbiskupija kojoj je misal bio namijenjen. Povijest joj seže od duboke starine. Dokumentovana je od vremena jednog nepoznatog velikodostojnika, moguće i lokalnog svetitelja koji je među prvima na našem prostoru svjedočio hrišćansku vjeru. Bio je sahranjen u raskošnom sarkofagu koji se djelimično oštećen i danas nalazi unutar priprate, do visine temelja očuvane prvostolne crkve Dukljanske biskupije, u Podgorici, sagrađenoj nakon Milanskog edikta,¹ moguće, oko 350. godine. Njena katedra odavno je prenešena iz glavnog grada, a ona uzdignuta u arcibiskupiju, i danas se nalazi u gradu Baru. Slovi za katoličku crkvu u Crnogoraca katoličke vjere.

Sl. 1. Arcibiskupija Dukljansko-barska,
<https://www.google.rs/search?q=image+arcibiskupija+barska&tbm>

Više od petnaest vjekova nakon njenog osnivanja, krajem pretprošlog vijeka, knjaz Nikola je s razlogom bio riješio da joj isposluje dozvolu od Svete Stolicy da službu za katolike slovenskog porijekla vrši na slovenskom jeziku iz misala koji bi na njemu bio štampan. Morao je da upotrijebi i svoj i da se podupre svim prijateljskim autoritetima da bi u tome uspio. Napokon, poslije višegodišnjih napora porazio je Austrougarsku diplomatiju koja se svim silama trudila da uvjeri katedru Svetoga Petra da knjazu Nikoli ne učini privile-

¹ Branislav Borožan, Rezidencijalne crkve dukljanske episkopije-arhiepiskopije, Montenegro, digitalna biblioteka Crne Gore.

giju štampanjem glagoljskog misala na staroslovenskom jeziku. Držala ga je i takvim, u jezičkom smislu za običan puk nedovoljno razgovjetnim, štetnim za njene interese na Balkanu. Sveta Stolica se nije obazirala na Austrougarske intervencije nego je s ciljem da podupre približavanje Istočne i Zapadne crkve izašla u susret crnogorskom knjazu. Zato je Barski misal i spomenik pobjede staroslovenskog kao bogoslužbenog nad latinskim jezikom koji je, svojevremeno izvojevala crnogorska knjaževina. Da se ne bi previše uznemiravala austrougarska administracija bio je otisnut glagoljicom kojom se u Barskoj dijecezi u to vrijeme mogao služiti samo franjevac Metod Radić. Knjaza je Rimska kurija podržala misalom na staroslovenskom jeziku, a austrougarskoj diplomatiji je izašla u susret otiskivanjem glagoljskim slovima. Sve pripreme za njegovo štampanje uradio je sveštenik Dragutin Antun Parčić, a kao fototipsko izdanje nalazi se pred vama čitaocima. Njegovo preštampanje svesrdno su podržali u Kotorskoj biskupiji. Zato se najtoplije zahvaljujemo biskupu monsinjoru Iliji Janjiću i kancelaru i bibliotekaru don Antonu Belanu. Ljubazno su se odazvali našoj molbi i omogućili nam da ga uredimo istovjetno primjerku Parčičevog misala iz 1905. godine koji je u pošedu biskupije, župa Škaljari.

Rogatis² a vobis dilectis in Christo fratribus ac venerabilibus sacerdotibus sanctae sedis arhiepiscopatus Dioclitanae ecclesiae, necnon et a pluribus senioribus, maxime a iuvenibus nostrae civitatis, qui non solum in audiendo seu legendo, sed in exercendo bella – ut iuvenum moris est – delectantur, ut „Libellum Gothorum“, quod latine „Sclavorum“ dicitur „regnum“, quo omnia gesta ac bella solum scripta sunt, ex sclavonika littera verterem in latinam, vim inferens meae ipsae senectuti, vestrae postulacioni, fraterna coactus charitate, parere studui – u prijevodu: „Zamoljen³ od vas, u Hristu ljubljena braćo i časni sveštenici svete nadbiskupske stolice Dukljanske crkve, kao i od mnogih staraca, a najviše od omladine našega grada (Bara), koja se naslađuje – kako to biva kod mladih ljudi – ne samo slušanjem ili čitanjem o ratovima, već i učestvovanjem u njima, da prevedem sa slovenskog jezika na latinski „Spis o Gotima“ što se latinski zove „Sklavorum Regnum“, u kojem su opisana sva djela i ratovi njihovi, iako sam svoju starost opteretio, ipak sam se potrudio, prinuđen bratskom ljubavlju, da udovoljim vašoj želji“.

Ovim citatom na latinskom jeziku ispisana je prva rečenica uvoda „Ljetopisa Popa Dukljanina“. Njome se prije osam stotina, pa i nešto više godina, anonimni pisac, u nauci poznat kao Pop Dukljanin, obratio onovremenim čitaocima i istakao razloge zbog kojih je, kako je napisao, opteretio svoju starost

² Ljetopis Popa Dukljanina, faksimil teksta sa prijevodom, Conteco d.o.o., Beograd, 1999, str. 41.

³ Isto.

prevodeći Ljetopis sa slovenskog na latinski jezik. Razgovjetno i nedvosmisleno je napisao u uvodu da cjelinom djela apeluje na omladinu grada Bara da ustane u zaštitu Dukljanske države i Arcibiskupije koju je krajem dvanaestog vijeka ugrožavao raški župan Nemanja. U istoj mjeri u kojoj je ovo djelo u ono vrijeme podsticajno djelovalo na mlade naraštaje, u ne manjoj bi trebalo da bude putokaz i podsticaj i savremenim generacijama da ponovo ustanu u odbranu naše domovine i svete nadbiskupske Dukljansko-barske stolice. Ona je, kao i u vrijeme pisca Ljetopisa, ponovo ugrožena, i ona i država, i po ko zna koji put od savremenih nasljednika raškoga župana Nemanje.

Duga je povijest Dukljansko-barske arcibiskupije, a nije previše kraća ni povijest nesporazuma, uglavnom, sa dalmatinskim biskupijama, splitskom i dubrovačkom, koje su imale pretenzije da nad njome uspostave vlast. Kako je u Ljetopisu⁴ zabilježeno, kao metropoliju Gornje Dalmacije ustanovio ju je legendarni kralj Svetopelek oko 850. godine na Duvanjskom polju, od kada i sežu nesporazumi. Piše, da kralj naredi da se posvete nadbiskupi, jedan u Saloni a drugi u Dokleji... I kao što je za Donju Dalmaciju salonitansku crkvu učinio metropolijom, tako su za Gornju po starom pravu Dukljansku crkvu učinili metropolijom, pod čiju upravu su podredili ove crkve: Antibar, Budvu, Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar, Drivast, Pulat, Srbiju, Bosnu, Travuniju i Zahumlje. Dakle, podredio joj je primorje od Kotora do Skadra i zemlje Srbiju, Bosnu, Hercegovinu i Dukljansku kneževinu. To je prostor koji zahvata površinu od 150.000 kvadratnih kilometara na kome danas živi oko 12,5 miliona stanovnika. Njegova prirodna i rudna bogatstva u cijelom srednjem vijeku su bila predmet utrkivanja aristokratija primorskih gradova Bara, Kotora i Dubrovnika za trgovačke i rudarske povlastice kod njegovih feudalnih gospodara. Stoga je, ne slučajno, salonitanska odricala duhovne kompetencije dukljanskoj crkvi nad Gornjom Dalmacijom, iako su stečene po starom pravu, kako piše Pop Dukljanin. Očito, da su politički i ekonomski interesi bili razlog takvih zahtjeva splitske metropolije. Dubrovčani su, takođe, pozivajući se na titulu dukljanskog biskupa Ivana koji je oko 993. godine izbjegao u Dubrovnik pred vojskom cara Samuila i prihvatio imenovanje i za dubrovačkog, više puta zahtijevali od pape da im podvrgne Dukljansku biskupiju. Tvrdili su, da su od biskupa Ivana naslijedili i pravo na njegovu dijecezu koju je on bio napuštio i nikad se u nju nije vratio. Zamalo su i uspjeli 1167. godine. Papa Aleksandar III zahtijevao je od sufragana Barske biskupije koja se sticajem okolnosti tih godina našla u u vizantijskoj temi sa šedištem u Draču da se podvrgnu dubrovačkoj. Izgleda da se biskup Mihailo bio priklonio konstan-

⁴ Ljetopis Popa Dukljanina, faksimil teksta sa prijevodom, Conteco d.o.o., Beograd, 1999, str. 49.

tinopoljskom patrijarhu što je posebno isprovociralo ovakav papski zahtjev. No, to što nije uspjelo papi uspjelo je barskom nadbiskupu Karlu Potenu da u vrijeme turske vlasti nad njome, 1866. godine, njeno sedište preseli iz Bara u Skadar. Tek, nakon Veljega rata, visokom intervencijom knjaza Nikole vraćeno je ponovo u Bar. Nije ni kralj Aleksandar Karađorđević bio bez izvjesnih pretenzija u pitanju Arcibiskupije. Namjeravao je između dva svjetska rata da njenu stolicu preseli u Beograd, ali su ga u tome spriječili građani Bara koji su se organizovano oduprli takvom njegovom naumu.

U Rimu je 1886. godine potpisan Konkordat između knjaževine Crne Gore i Svete Stolica. Njime je riješen status Arcibiskupije, nesumnjivo, kao katoličke crkve u Crnogoraca katoličke vjere. Članom 2 ugovoreno je da Njegova svetost, prije nego konačno imenuje arhiepiskopa barskoga, obznaniće Vladu o osobi kandidata, da se vidi ima li čina ili razloga političke ili građanske naravi, koji bi se tome protivili. Članom 12 crnogorska Vlada deklarirala je želju i namjeru, kako piše, da radi pripreme crnogorskih mladića, sposobnih da budu katoličkim sveštenicima, u sporazumu sa arhiepiskopom barskim, izabraće neke zaslužnije, koji će se slati u Rim, da tamo svrše nauke, a radi iste svrhe Vlada će njima izdavati pristojnu godišnju pripomoć. Ovaj konkordat je štitio sva stečena prava od starine koja posедуje Nadbiskupija, ali i Crnogorce katoličke vjeroispovijesti kao takve. A temeljni Ugovor, takođe potpisan između Crne Gore i Svete Stolica u Rimu, ali 125 godina kasnije, 24. juna 2011. godine, uperen je protiv cijele Barske nadbiskupije, svih njenih interesa i Crnogoraca katolika. Očito, da će biti predmet sporenja. On je i po suštini i po formi namjerno uređen da bude pravni osnov, upravo za poništenje Arcibiskupije kao katoličke crkve u Crnogoraca katoličke vjere, i njih samih kao takvih. Zato je apel iz uvoda „Ljetopisa Popa Dukljanina“ svojevremeno upućenog omladini grada Bara da ustane u odbranu domovine i svetinja tako savremen i u onom i u ovom vremenu, po svemu sudeći, i za sva buduća vremena.

Tek što je Konkordat potpisan 1886. godine, knjaz je u dogovoru sa barskim arcibiskupom Milinovićem i đakovačkim biskupom Štrosmajerom pokrenuo pitanje uvođenja slovenskog jezika kao liturgijskog u katoličkoj crkvi u Crnoj Gori, ne samo za Crnogorce katoličke vjere nego i sve Slovene katolike, uopšte. Takvu želju knjaz⁵ je u jednom pismu papi objasnio činjenicom da je on prvi slovenski vladar koji je sa Svetom Stolicom potpisao Konkordat i da bi taj visoki akt imao punu primjenu, tek kada bi se u njegovoj knjaževini božja služba u katoličkim crkvama vršila na staroslovenskom jeziku. Međutim, otpor takvoj namjeri cetinjskoga dvora iskazala je austrougarska diplomatija.

⁵ Josip Juraj Štrosmajer i Nikola I Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima, autor prof. dr. Milorad Nikčević, Osijek, 2009.

Nije se libila ni ucjena i prijetnji Vatikanu zbog njegove namjere da izađe u susret crnogorskom suverenu. Plašila se prevelikog približavanja Petrove katedre Slovenima⁶, a bila je nazadovoljna i potpisanim Konkordatom. Dok je ruska diplomatija zebila od jačanja katoličke akcije na prostorima pravoslavnih država Crne Gore i Srbije za koje je držala da su u domenu njenih ekskluzivnih imperijalnih interesa. Pa su obje, i Rusija i Austrougarska, svaka zbog svojih razloga, insistirale na štampanju misala na staroslovenskom, onovremenici jedva razgovjetnom jeziku, i to glagoljicom koju su rijetki čitali, da bi spriječili vršenje crkvene službe jezikom razumljivim narodu. Njihov cilj je biskup Josip Juraj Štrossmayer objasnio knjazu Nikoli⁷ pismom pisanim 26. decembra 1884. godine. Piše Štrossmayer da vječito naši neprijatelji upravo o tome rade, da na vijek i vjekova u toj racjepkanosti i slaboći ostanemo. „Najviše nam je pako odtale nesriče što smo mi sami u nutranjosti i duši našoj rasciepkani i razdvojeni, a naši vječiti protivnici u tome upravo iz svih sila nastoje da dušu našu i srdce otruju i da nas jednog od drugoga rasciepe.“ Četiri godine kasnije na stolicu Svetoga Petra zasjeda papa Lav XIII koji 1880. godine braću Ćirila i Metodija uvršćuje u red svetitelja, upravo na hiljadugodišnjicu pisma pape Ivana VIII moravskom knezu Svetopeleku u kojem mu potvrđuje pravo da se u njegovoj zemlji služi liturgija na staroslovenskom jeziku. Bio je to snažan poticaj đakovačkom biskupu i knjazu Nikoli da zajedničkim naporima kod rimske Kurije isposluju dozvolu za štampanje misala na jeziku razumljivom narodu, namijenjenog vjernicima Barske dijeceze.

Sl. 2. Knjaz Nikola,
<https://www.google.rs/search?q=kralj+niko-la&tbm>

⁶ Antun Josip Soldo, Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal, Slovo, sv. 39–40, Zagreb 1990, str. 167–186.

⁷ Josip Juraj Štrossmayer i Nikola I Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima, autor prof. Dr Milorad Nikčević, Osijek, 2009.

Uspjeli su, prvjenstveno zahvaljujući autoritetu knjaza kao vladara nezavisne države koji nije bio voljan da odstupi u ovom pitanju. Štrosmajer se, inače zalagao da se i u katoličkoj crkvi u Hrvata bogoslužjenje obavlja na slovenskom jeziku kao što se to odavnina čini u pravoslavnoj. U jednom pismu knjazu⁸ od 13. aprila 1880. godine piše da je Beč i Rim savjetovao da bez uslova prihvate ovu potrebu jer je to jedini način da se dvije stare posestrime crkve, zapadna i istočna barem u slavjanstvu jedna drugoj približe. Smatrao je i da bi takvom privilegijom, jedinstvenom u slovenskih naroda, kako piše, stara Dukljanska ili Antibarska nadbiskupija s neke barem strane u negdašnji svoj sjaj i u negdašnje svoje znamenovanje povratila se. Inače, često se zaboravlja na činjenicu da je dinastija Petrovića⁹ njegovala prijateljske odnose sa katoličkom crkvom. Crnogorski prostor je stoljećima bio na razmeđu dva svijeta, Istoka i Zapada, zbog čega su izgrađeni osobeni odnosi među klirom i vjernicima dvaju hrišćanskih crkava. Zato ne treba da iznenađuju dokumenti u kojima se vladika Sava Petrović potpisuje kao biskup cetinjski. U dužem periodu Petar I je imao za svog sekretara opata Frana Viskovića – Dolčija¹⁰, dok u posjeti vladike Petra II ostrvima Sv. Đorđa i Gospe od Škrpjela prepoznamo iskreno razumijevanje katoličke glagoljske baštine i njegove ekumenske namjere. Kada se u obzir uzme činjenica da je knjaz Nikola¹¹ bio francuski đak, koji je pokušavao preoblikovati crnogorsko patrijarhalno društvo u građansko, jasno je da Konkordat bio naslonjen na ukupnu tradiciju ove dinastije.

Sl. 3. Nadbiskup Štrosmajer, https://sh.wikipedia.org/wiki/Josip_Juraj_Strossmayer.

Štromajerovoj plemenitoj želji i namjeri da se dvije crkve, kako ih on naziva posestrime, približe služenjem i katoličke liturgije na staroslovenskom jeziku, narednih decenija, do konca Prvog svjetskog rata, uspješno se protivio Bečki dvor. On se služio svim diplomatskim i nediplomatskim sredstvima

⁸ Isto.

⁹ Prilog za buduću biografiju Šimuna Milinovića, autor Ivan Jovović, Matica br. 48, decembar 2011, str. 3.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

da onemogućiti njegovu upotrebu u liturgiji u ma kojem slovenskom katoličkom narodu. Stoga je cjelokupno prvo izdanje Barskog ili Parčičevog misala štampanog glagoljicom 1893. godine u Rimu otkupio austrougarski poslanik. Samo nekoliko primjerka su upućena na izvjesne visoke crnogorske adrese. Nažalost, izgubljena su i o njima nema više ni pomena.

Barski ili Parčičev glagoljski misal je ne samo veliki spomenik pobjede staroslovenskog jezika u liturgiji katoličke crkve, nego i spomenik međusobnoj ljubavi, poštovanju i jedinstvu naroda podrumijskoga kraja. Ono nikad nije bilo dovedeno u pitanje iako se od davnina u podnožju Rumije praktikuje i pravoslavlje i katolicizam i islam. Tim prostorom prolazili su i vladali mnogi zavojevači, ostajali duže ili kraće vrijeme i širili svoju vjeru. Ali je svijet tog kraja, nezavisno od vjere koju je prihvatao i praktikovao, ostajao i opstajao zajedno i u zlu i u dobru. Svjedoče to i dvooltarske crkve, kult Svetoga Vladimira i običaj iznošenja Vladimirovog krsta na Rumiju. Sloveni, pripadnici sve tri vjere, ujedinjeni oko praotadžkih svetinja – različite vjere, ali jedan narod koji je od davnina živio u miru i ljubavi, međusobno, i s podrumijskim Albancima. Nažalost, od nedavno na ovaj prostor je nasrnula Beogradska patrijaršija raspirujući u narodu međuvjersku mržnju rušenjem katoličkih oltara u dvooltarskim crkvama i razaranjem svetinje na vrhu Rumije. Stoga, neka ovaj mali poduhvat izdavanja preštampanog trećeg izdanja Barskog misala bude veliki podsticaj da ponovo ujedinjeni sačuvamo sebe i svoje od svih i svakoga ko pretenduje na naše. Da se po ko zna koji put branimo i odbranimo od nasljednika raškoga župana Nemanje za koga je u jednom pismu pisanom oko 1173. godine onovremeni barski nadbiskup Grgur napisao da je primorao grad da mu se obaveže da će mu platiti 800 perpera, pa kako Barani ne mogu da plate, jer im je zemlja opustošena, piše Grgur, bijesni on i prijeti nanovo.

Nedugo poslije potpisivanja Konkordata, 18. avgusta 1886, na prijedlog J. J. Štrosmajera i na zahtjev knjaza Nikole i njegove vlade saglasnošću pape Lava XIII za arcibiskupa dukljansko-barskog postavljen je fra Šimun Milinović iz Dalmacije. Posvećen je za biskupa¹² 7. novembra od pref. kardinala Simeona u Crkvi Propagande vjere uz asistenciju monsig. Anakleta Kikera misirskog biskupa i monsig. Karla Kleina biskupa limburgskog. Iste večeri bio je primljen od pape Lava XIII, koji ga je zadržao u dužem razgovoru, darovao mu pontifikalne knjige i biskupski krst. Prvi svečani pontifikal je obavio u Crkvi Aracoeli, kojemu su prisustvovali i neki kardinali. U Zadru u Crkvi franjevačkog reda zaredio je pet franjevacu, i stigao u Sinj 20. januara 1887. Na Cetinje je doputovao 24. januara, đe je svečano dočekan, i na Rijeci pred Knjazom položio zakletvu. On će Barskom dijeceзом upravljati 24 go-

¹² Isto, str. 11.

dine i uspostaviti plodnu saradnju između crnogorske vlade i papinske kurije. Milinović je smatrao da je Konkordat za Arcibiskupiju bio materijalno štetan, ali je zato bio dobar u moralnome smislu, kako je jednom napisao: „Ranije posve zanemareni i prezreni, katolici su se sada zajedno sa svojim svećenstvom podigli i svuda su u Crnoj Gori bili čašćeni, a vjerske su mržnje iščeznule“. Svečani doček na Cetinju, 25. januara 1887. godine nadbiskupa Šimuna Milinovića najbolja je potvrda gore navedenom stavu.

Njegov pontifikat¹³ u Baru su obilježili događaji, koji su od posebnog značenja za crnogorsku političku i crkvenu povijest. Zajedničko djelovanje knjaza Nikole, Štrosmajera i nadbiskupa Milinovića s ciljem da se uvede staroslovenski jezik kao službeni u katoličku liturgiju za Barsku dijecezu i štampanje prikladnog misala za tu potrebu imalo je velikog odjeka na južnoslovenskom prostoru, pa i šire. Nesporno je da je knjaz Nikola od Nadbiskupije u veoma kratkom periodu učinio duhovnu instituciju podređenu crnogorskim državnim i nacionalnim interesima. Potvrdu nalazimo u službenoj prepisci Milinovića. U jednom od pisama upućenih knjazu Nikoli žali se na neuvidavnost određenih krugova u rimskoj kuriji, čijom opstrukcijom dolazi do odgađanja štampanja misala. Arcibiskup barski¹⁴ objašnjava knjazu postojeću situaciju na sljedeći način: „Na sve ove moje prikore i razloge, odgovarajući mi Kardinal Rampola Junia, nije se ni jednom riečju osvrnuo, nego mi samo javlja da Sveti Otac nije uvažio niti primio moju odreku. Meni je najbolje poznato da Sveti Otac gaji prema Vašem Visočanstvu izvanrednu čast i pouzdanje, i u najvećoj ocieni ima, te ako se još za čas susteže poslati Misal, valja reći da mu to za sada peiče neki veliki crkovni interesi. Stoga ja se usuđivam spomenuti Vašem Visočanstvu da bi bilo najbolje za sada puštati u miru Svetoga Otca, a on će stavan sam naknadno izpopraviti što je od okolnosti bio prisilovan da odgodi. Ovo me još više osvjedočiva jer je posljednih dana odlikovao vrlo laskavim pismom i medaljom kanonika Parčića za rukovođenje tiskanja „Misala staroslovenskoga za Crnogoru“, i naredio da se tiska također i „Obrednik“ ili Ritual, te će možda obadvoje skupa poslati Vašem Visočanstvu. Ne učini li se sve to, onda treba da vaše Visočanstvo poprimi odlučne korake.“ Iste godine 1887, mjeseca marta nadbiskup¹⁵ je u svoje ime, i u ime knjaza Nikole tražio u Sv. Stolice da se Barskoj biskupiji povрати sloboda koju je prvih vjekova imala „Staroslavenština“, što je Sv. Otac pismom 5. aprila 1887. najsvečanije dozvolio. Ova dozvola izazvala je veliku neugodnost Austriji, te je ondašnji ambasador Par došao Sv. Ocu sa prijetnjom: „neka opozove dozvolu Crnogori podjeljenu, inače će on ostaviti Rim“. Sv. Otac je odgovorio: „Što sam

¹³ Isto.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

dao Crnogori, učinio sam po momu sobstvenom osvjedočenju da koristujem Crkvi, stoga opozvat neću šta sam dao. Vami Gosp. Ambasadore stoji na volju ostat ili ostavit Rim, a ja ni za vaše, niti ičije prietnje neću se prepasti“. Zatim je traženo da bi se nadbiskup kako makao, i da bi mu se đe u Austriji dala bolja biskupija na što biskup nigda nije htio pristati. Piše Milinović da je „starosla-venština“ dozvoljena bila: *con caratteri cirilliani, volgarmente chiati civili*. Ovo je pobudilo veliku uzbuđenost s jedne strane u Rimu, jer je ovđe stalo se to prikazivati kao da ovo na *schismu*, a sa druge strane u Rusiji, mislilo se da je ovo rimska lukavština, kako današnje Crnogorce pokatoliči. Nadbiskup bi pozvan u Rim, đe su mu se sve spletke i protivštine ispričale, i sva nastojanja kako da Sveta Stolica opozove dozvolu. Ni Sveti Otac na to nije bio sklon, nego je, preko kardinala Rampole, tražio da nadbiskup uznastoji prignuti Knjaza da bi se knjige liturgične tiskale „glagoljicom“ mjesto ćirilicom. Rampola reče nadbiskupu: „Ako to dobijete od Knjaza, veliku ćete uslugu učiniti Crkvi, i odmah će započet tiskanje 'Misala'“. Nadbiskup je upoznao da je „starosla-venština“ u pogibelji. Pošlo mu je za rukom Knjaza prignuti za „glagoljicu“, što je Sv. Ocu neizmjereno ugodno bilo, te je nadbiskup na toj usluzi zahvalio, i odmah naredio da se „Misal glagoljski“ tiska. Kada je bio dotiskan, Ram-pola je poslao Barskoj nadbiskupiji 30 komada, ali intrigama se uspjelo da niti jedan nije u Bar dostavljen. Rampola je morao tražit, i jedva prikupio 12 komada i poslao ih u Bar navodi nadbiskup Milinović na kraju pisma.

Povodom njegove smrti 24. oktobra 1910. godine „Srbobran“ je pi-sao¹⁶: „Milinović je bio iskren rodoljub, visoko obrazovan čovjek i odličan branitelj glagoljice i slavenskog bogoslužjenja u crkvi. A što ga je najviše odli-kovalo i činilo simpatičnim svima, to je, što nikada nije bio zelot i što nikada nije ni pokušavao da katolike odijeli od pravoslavnih u Crnoj Gori. Za njega je vrijedila ona narodna „brat je mio koje vjere bio“. U tome će mu se teško naći zamjenik. U Crnoj Gori stekao je bio opće simpatije, a sa knjazom Niko-lom bio je u vezi bratstva i ljubavi. Njegovo će se ime spominjati rad odlučne borbe za glagoljicu i što je u zemlji znao utrti onako divno put slozi i ljubavi sviju, e je brat mio koje vjere bio. Oko primasa Milinovića svi su se okupljali, bez razlike vjera, kao što ga danas svi žale. Bio je katolički nadbiskup najdu-bljih hrišćanskih osjećaja, bio je Hrvat najširih slavenskih vidika. To je glavna značajna crta i odlika njegova života“. A „Narodni list“ iz Zadra¹⁷ u svom izdanju od 2. marta iste godine piše: „Knjaz, čovjek širokih vidika, na brzo je opazio ta liepa Milinovićeva svojstva, pak je u svakoj zgodi bilo čuti što misli „naš biskup“. Ovako ga je cio crnogorski dvor zvao. On je katoličkoj crkvi u

¹⁶ Prilog za buduću biografiju Šimuna Milinovića, autor Ivan Jovović, Matica br. 48, decem-bar 2011. autor, str.27.

¹⁷ Isto, str. 35.

Crnojgori stavio čvrst temelj, a sad je na nasljedniku mu da dalje gradi, a to može, jer su odlučujući i mjerodavni krugovi iskreno skloni katolicima kao nigdje na Balkanu“.

Pojavljivanje iz štampe fototipskog izdanja ovog glagoljskog misala je zaista veliki kulturni događaj za narode koji ga baštine – Crnogorce i Hrvate. U našoj nauci treba da se imenuje, kako sam to i uradio, pridjevom izvedenim iz imena dijeceze za koju je bio naručen i u kojoj je služio kao bogoslužbena knjiga, dakle, Barski misal. A u hrvatskoj nauci ga već nazivaju po prezimenu njegovog autora Dragutina Antuna Parčića kao Parčičev. Mada bi najpogodnije i najpreciznije bilo da se zove Barski ili Parčičev glagoljski misal na staroslovenskom jeziku.

Sl. 4. Dragutin Anton Parčić,
<http://www.croatianhistory.net/etf/parcic.html>.

Tom najvažnijom katoličkom bogoslužbenom knjigom svojevremeno su se učvrstile crnogorsko-hrvatske kulturne i političke veze. Inače, đakovački biskup J. J. Štrosmajer je imao prvorazrednu ulogu u izdavanju ovog misala motivisan željom da obnovi ćirilometodijevsku baštinu među svim Slovenima. Njegovo zalaganje je imalo ishodište i u njegovoj namjeri da hrvatskim glagoljašima omogući službu na staroslovenskom jeziku iz prigodne liturgijske knjige. Na sreću, Sveta Stolica se nije mogla oduprijeti zahtjevu knjaza Nikole da za katolike u njegovoj zemlji bogoslužjenje bude na slovenskom jeziku iz misala kojega će i odštampati. Takvu priliku u ono vrijeme nije mo-

gao upriličiti niko sem crnogorski knjaz, jer su svi slovenski katolički narodi bili pod krunom Habsburgovaca koja na takve njihove želje nije blagonaklono gledala. Stoga je Nikolina inicijativa dobro došla Štrosmajeru da ovo pitanje riješi i za hrvatske katolike štampanjem Barskog misala u količini koja je mogla da zadovolji potrebe klera i u Crnoj Gori i u Hrvatskoj. Đakovački biskup¹⁸ koji je prvjenstveno imao na umu prevladavanje nepovjerenja između Slovena katolika i Slovena pravoslavaca više puta je isticao da Sloveni nijesu uzrokovali raskol, ali su ga najteže platili. Stoga je i držao da su Ćirilo i Metodije apostoli jedinstvenog slovenskog svijeta čije djelo, glagoljica i narodni jezik u liturgiji, može da bude blagotvorno za slovenske narode.

U dijecezi Arcibiskupije koja zahvata grad Bar sa okolinom, primorje od Spiča do Ulcinja i priobalje Skadarskog jezera glagoljica nije posvjedočena očiglednim primjerom sem ovim misalom štampanim krajem pretprošlog i početkom prošloga vijeka. Ali ne treba izgubiti iz vida Bulu pape Klimenta III, izdatu 1089. godine, kojom barskom nadbiskupu Petru¹⁹, između ostalog, povjerava upravu nad slovenskim samostanima u kraljevini Duklji. Razumno je stoga pretpostaviti da se u njima, u svakodnevnom saobraćanju, koristio slovenski jezik i njemu prilagođeno pismo, moguće, latinica ili glagoljica. Malo je vjerovatno da je korišćena ćirilica. Jer ona je na crnogorskom prostoru ušla u javnu upotrebu tek s Nemanjićima, sto godina kasnije, oko 1186. godine. U izvještaju barskog nadbiskupa Frana Borzija²⁰ iz 1795. godine zabilježeno je da se u župana Barske dijeceze nailazi na misale na slovenskom jeziku, ali o pismu kojim su štampani nema ni riječi. Takođe, i „Ljetopis Popa Dukljanina“, kako njegov autor pripovijeda, u izvornom obliku napisan je na slovenskom jeziku²¹. Pitanje je kojim pismom? Stanovišta sam da ne treba odreći mogućnost da je napisan glagoljicom, naprotiv. Njegov nastanak utemeljeno se smješta okvirno oko 1175. godine, Dakle, deset godina prije Nemanjine okupacije Zete. Stoga je tih godina malo vjerovatna upotreba ćirilice u korespondenciji, dokumentima i knjigama slovenskog karaktera. Preostaje nam da sumnjamo da je Ljetopis na izvornom slovenskom jeziku pisan ili latinicom ili glagoljicom. Izvjesnije je pretpostaviti glagoljicom, upravo, zato što je jezik slovenski, pa bi mu glagoljica bilo prikladnije pismo. A i Konstatin (Sv. Ćirilo) naročito ju je uredio i prilagodio, upravo, za potrebe jevanđeli-

¹⁸ Milica Lukić, U susret novijoj povijesti glagoljizma, *Lingua Montenegrina*, br. 5, Cetinje, 2010, str. 85.

¹⁹ R. Rotković, *Kraljevina Vojislavljevića*, Podgorica 1999, str. 294 – 297.

²⁰ Ivan Jovović, *Naznake o slovenskom jeziku i pismu među barskim katolicima do bečkog dogovora*, *Lingua Montenegrina*, br. 7. Podgorica, 2011, str. 315.

²¹ *Ljetopis Popa Dukljanina*, faksimil teksta sa prijevodom, Conteco d.o.o., Beograd, 1999, str. 41.

zacije slovenskih naroda na njihovom jeziku. Inače, Kongregacija za propagandu vjere²² u Rimu odobrila je još 1627. godine upotrebu crkvenih knjiga na slovenskom jeziku za katolike slovenskog porijekla na primorju. Ali su i Venecija, kasnije i Austrija do njene propasti, dosljedno ometale njihovo korišćenje u liturgiji. U svakom slučaju, ovo je dovoljno činjenica u prilog pretpostavci da se glagoljica svojevremeno koristila, ne samo u Barskoj dijecezi, nego i šire, u kontinentalnom dijelu Crne Gore. Na koncu, Parčičev misal je zajedničko kulturno nasljeđe svih sa prostora Gornje i Donje Dalmacije Popa Dukljanina koja zahvata sve od Vinodola do Drača i od mora pa do rijeka koje utiču u velike rijeke Savu i Dunav kako je on ograničava. Podšeać nas na naše stare i zajedničke slovenske korijene iz vremena svete braće Ćirila i Metodija i prvoga slovenskoga kralja Svetopeleka okrunjenog na Duvanjskom polju, a sahranjenog u dukljanskom gradu, u Crnoj Gori.

Nakon štampanja Misala oduševljeni Štrosmajer je u jednom pismu izrekao sljedeće misli: „Uzvišenom odlukom i nakanom Svete rimske stolice prestalo je za vazda vrijeme, kojim se je višeput po ljudima, koji do same Crkve i vjere mnogo držali nisu, tvrdilo: ko da bi naš staroslavenski jezik u zapadnoj službi kod Slavena jedinstvu Svete crkve Božje protivan bio, a moje je čvrsto uvjerenje, da, ako bi tečajem vremena, po darovima i znakovima Božje providnosti vjerojatno postalo, da bi se staroslavenskim jezikom u svetoj liturgiji Slavena do jedinstva u Svetoj crkvi i vjeri dospjeti moglo, da bi tada Sveta rimska stolica, po svetom biću i opredjeljenu svomu, baš staroslavenski jezik u liturgiji zapadnih Slavena potvrdila i svetim svojim blagoslovom u izvor i zalag vječiti izmirenja i ujedinjenja dvaju velikih crkava pretvorila.“

Barski misal prvi put je korišćen u Crnoj Gori 1. januara 1895. godine na liturgiji koju je služio arcibiskup Šimun Milinović. Prisustvovali su joj visoki državni zvaničnici – izaslanik knjaza Nikole, vojvoda Božo Petrović, strani poslanici s Cetinja i mnoštvo katoličkog i pravoslavnog naroda. U jednome pismu iz 1907, upućenom ministru prosvjete i crkvenih poslova Gavrilu Ceroviću, Milinović napominje da je „staroslovenština ostala samo na Op. M. Radića, koji je preklane htio vratiti se u Dalmaciju, ali zbog moga hatara je ostao“. Iako je fra Radić bio jedini glagoljaš u podrumijskom kraju sklon povratku u rodnu Dalmaciju, ipak je ostao da služi u Barskoj dijecezi narednih decenija, sve do smrti. Ne raspoložemo dokazima da je kakvom drugom prigodom služena misa iz Barskog misala u Baru ili okolnim župama. Ali sumnjamo da ga Radić kao oduševljeni ćirilometodijevac nije još koji put koristio u liturgiji.

²² Ivan Jovović, *Naznake o slovenskom jeziku i pismu među barskim katolicima do bečkog dogovora*, *Lingua Montenegrina*, br. 7. Podgorica, 2011, str. 315.

Njegov urednik, hrvatski filolog i sveštenik Dragutin Antun Parčić, obavio je i sve tehničke pripreme za štampu, izradio matrice za slova i izvršio korekturu teksta. Naslovljen je *Rimski misal slovenskim jezikom. Prêsv. G. N. Urbana papi VIII povelênijem. Missale romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosanti concilii tridentini resitutum S. Pii V pontifex maximi jussu editum Clementis VIII Urbani VIII et Leonis XIII auctoritate recognitum, Romae, Ex typographia polyglotta S. Congr. de propaganda fide 1893. konačno objelodanjen (štampan je na papiru, str. LVI + 544 + 170 + V).* Parčić je rođen u Vrbniku na ostrvu Krku 26. maja 1832. g., a umro u Rimu 25. septembra 1902. godine. Bio je profesor u Zadru i kanonik zavoda Sv. Jeronima u Rimu. Između ostalog, napisao je i *Grammatica della lingua slava, Vocabolario italiano-slavo*, sastavio je rječnik *Ilirsko-talijanski*, rječnik *Talijansko-slovenski*, priredio je novo izdanje *Glagoljskog misala* i *Početicu za čitanje glagoljskih slova s osnovama staroslovenske gramatike*. U pismu svom prijatelju Jagiću²³ pripomenuo mu je da je za misal u jevanđelskim odlomcima najviše koristio *Asemanijevo* i *Marijinsko jevanđelje* da je zadržao stare aoriste ali se, zbog rimske cenzure, na više mjesta držao *Vulgate*. Piše i da je u epistolama uzimao iz *Šišatovačkog*, a u odlomcima *Staroga zavjeta* Berčićeve ulomke, psalme po *Sinajskom psaltiru*, a molitve prema *Prvotisku misala*. Štampan je u tiražu od 300 primjeraka. Tipografskim kvalitetima i formom jedna je od najljepših knjiga štampanih glagoljicom. Izašla je u tri izdanja – 1893, 1896. i 1905. godine. Prvo izdanje je ubrzo rasprodano i nešto podijeljeno, pa je Sveta Stolica naložila Kongregaciji za propagandu vjere da ga ponovo štampa. Drugo je izašlo iz štampe 1896. i treće 1905. godine. U jednom drugom pismu Jagiću²⁴ datovanom 25. 9. 1893. godine Parčić otkriva i svrhu i smisao truda koji je uložio u priređivanje i štampanje Barskog misala, između ostalog: „...je da bi se sačuvalo ono malo slavenskoga bogoslužja, što tinja u južnih krajeva našega naroda, a to je bio uvijek cilj, za koji sam težio...“ Zato Barski ili Parčićev glagoljski misal može da služi na slavu i diku crnogorskom i hrvatskom narodu koji ga baštine.

²³ Antun Josip Soldo, Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal, Slovo, sv. 39–40, Zagreb, 1990, str. 15.

²⁴ Antun Josip Soldo, Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal, Slovo, sv. 39–40, Zagreb, 1990.

Literatura:

- Borozan, Branislav, Rezidencijalne crkve dukljanske episkopije-arhiepiskopije, Montenegrina, digitalna biblioteka Crne Gore.
- Jovović, Ivan, Naznake o slovenskom jeziku i pismu među barskim katolicima do bečkog dogovora, Lingua Montenegrina, br. 7, Podgorica, 2011.
- Jovović, Ivan, Prilog za buduću biografiju Šimuna Milinovića, Matica br. 48, decembar 2011.
- Ljetopis Popa Dukljanina, faksimil teksta sa prijevodom, Conteco d.o.o., Beograd, 1999.
- Lukić, Milica, U susret novijoj povijesti glagoljizma, Lingua Montenegrina, br. 5, Cetinje, 2010.
- Nikčević, Milorad, Josip Juraj Štrossmayer i Nikola I Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima, Osijek, 2009.
- Rotković, R., Kraljevina Vojislavljevića, Podgorica, 1999.
- Soldo, Antun Josip, Slovo, Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal, Slovo, sv. 39–40, Zagreb, 1990, str. 167–186.

Stevo VUČINIĆ

**BAR'S OR PARČIĆ'S GLAGOLITIC MISSAL
IN THE OLD SLAVIC LANGUAGE**

(Third edition, Rome, 1905)

The publication of a phototype edition of a rare and valuable book, such as the Bar's or Parčić's Glagolitic Missal in the Old Slavic language, is a cultural event of utmost importance for any nation, but especially for small nations which struggled for freedom and survival throughout history. Such was the fate of Doclean-Bar's Archdiocese, to which the Missal was intended. The author of this paper discusses the historical aspects and the reasons why Bar's Missal is a monument of the victory of Slavic language for religious service over the Latin, victory achieved by Montenegrin principality for all the South Slavic nations.

Key words: *Bar's or Parčić's Glagolitic Missal in the Old Slavic language, concordat, Slavs*

UDK 355:37.035.7(497.16)“1916“

Izvorni naučni rad

Srđa MARTINOVIĆ (Podgorica)

Ministarstvo odbrane Crne Gore

martinovicsss@t-com.me

VOJNO OBRAZOVANJE U CRNOJ GORI DO 1916. GODINE

Reorganizacija crnogorske vojske nakon Berlinskog kongresa, njeno proširenje i nove društvene okolnosti njenog djelovanja uslovile su potrebu organizovanja domaćeg sistema obrazovanja starješinskog kadra. Do Berlinskog kongresa vojni starješinski kadar imao je prilično oskudno vojno obrazovanje, uglavnom usvajano od nekoliko crnogorskih oficira školovanih na prestižnim akademijama toga vremena. Sva ostala znanja i vještine crnogorski oficiri i podoficiri sticali su u ratu i borbi koju je Crna Gora vodila za očuvanje svoje nezavisnosti. Sredinom 1880-ih godina dolazi do organizovanja prvih kurseva od strane crnogorskih nastavnika i oficira na kojima se obrazovao prvi domaći starješinski kadar. Upravo ovi kursevi u trajanju od nekoliko i više mjeseci predstavljaju osnovu stvaranja Vojničke škole koja je prema svom nastavnom programu i u teorijskom i u praktičnom dijelu pružala potpuno obrazovanje za osnovne rodove i specijalnosti crnogorske vojske. Vojnička škola predstavljaće ujedno i prvu visokoobrazovnu ustanovu u Crnoj Gori fakultetskog ranga.

Ključne riječi: Crna Gora, starješinski kadar, kursevi, Vojnička škola

U Crnoj Gori do 1885. godine, osim povremenih vježbi i skupova, nisu organizovane škole ili kursevi rukovođeni u potpunosti crnogorskim oficirima i profesorima koje bi obučavale domaći starješinski kadar za potrebe crnogorske vojske, a u kojima bi nastavu držali domaći oficiri. Prvi Artiljerijski kurs otvoren je 21. aprila 1885. godine u Podgorici u kojem je primljeno 24 mladića određene školske spreme. Rukovodilac ove škole je bio upravitelj Topništva, Jovo Martinović koji je ujedno izvodio teorijsku i praktičnu nastavu. Kurs je trajao do 25. avgusta iste godine kada su mladići po položenim ispitima proizvedeni u tobdžijske oficire i njih šest postavljeno za komandire baterija, a 18 za vodne komandire u baterijama. Nakon ovog, već 1. januara

1886. godine u Podgorici je sazvano iz svake od šest brigada po 100 vojnika, koji su pohađali dvomjesečni kurs vježbanja za artiljerce. Pored artiljerijske obuke intenzivno se radilo i na obuci pješadijskog kadra, tako da je 20. jula 1886. godine u Nikšiću otvoren Kurs za pješadijske podoficire na kojem je primljeno 520 mladića iz čitave Crne Gore, skoro po dva iz svake čete.¹ Nastavnici na ovom kursu su bili deset svršenih crnogorskih akademaca iz Italije. Kurs je trajao do 20. oktobra iste godine kada su „nikšićki pješaci“ kako su dobili ime, upućeni u svoje čete da uz četne komandire službuju kao nastavnici u četama narodne vojske. Novi Podoficirski kratki kurs otvoren je 1890. godine u kome se spremalo 18 mladića za podoficire u bateriji.² Kako je već bilo potrebno popuniti praznine u četama od onih nikšićkih pješaka, u Podgorici je 1893. godine otvoren Kurs za pješadijske nastavnike u kojem je primljeno 100 mladića. Ovi kursevi koji su organizovani u periodu od 1885. do 1893. godine imali su nestalni i neinstitucionalni karakter i obučavali su artiljerijski i pješadijski kadar u trajanju od nekoliko mjeseci, a nastavu su držali oficiri crnogorske vojske. Jačanje organizacije crnogorske vojske i njeno hvatanje sa savremenim tokovima vojne strukture i obuke zahtijevalo je institucionalizaciju i kvalitetnije uređenje obrazovanja za potrebe crnogorske vojske.

Za snaženje crnogorske vojske, njenu savremeniju organizaciju, kvalitetniji starješinski kadar, 1895. i 1896. godine su bile ključne.³ Crna Gora je u tom periodu raspolagala sa 20-ak školovanih oficira u inostranstvu. Pored nekoliko starijih oficira školovanih u Austriji, imala je 17 mlađih oficira školovanih u inostranstvu i tri koja su se 1895. godine vratili sa završenim vojnim akademijama iz Rusije. Sa ovim spremnim oficirskim korom mogao se početi proces institucionalizacije vojnog školstva u Crnoj Gori – redovnog, kvalitetnog i sadržajnijeg, koji bi školovao sopstveni kadar za potrebe vlastite vojske. Postojeći povremeni četvoromjesečni kursevi i obuke nijesu bili dovoljni za stvaranje sposobnog i kompletnog starješinskog kadra i održanje obučene i uvježbane vojske. Bez postojanja sopstvenih i kvalitetnih obrazovnih institucija nije se mogao obezbijediti dovoljan broj sposobnih oficira i podoficira, a otvaranje ovih institucija bez školovanog kadra bilo je nemoguće. Tek kad su se stvorili neophodni uslovi, knjaz i Ministarstvo vojno u periodu od februara do maja 1895. godine okupili su sve crnogorske oficire školovane u inostranstvu. Oficirski skup je imao za cilj da pod rukovodstvom ruskog atašea u Crnoj Gori, generalštabnog pukovnika Sumarokova, pripremi program rada škole i bataljona Stajaće vojske. Oficiri su sastavili nastavni program po uzoru na propise i programe vojnih škola u Italiji, Francuskoj, Rusiji i Srbi-

¹ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. II, str. 356.

² Isto.

³ Bradač, Jaroslav, *Černohorska armada*, str. 17.

ji, koji je prilagođen mogućnostima, kao i uslovima i karakteru crnogorske vojske. Kao rezultat ovih napora u Podgorici je 29. septembra 1895. godine osnovana Pješadijska podoficirska škola. Za zapovjednika škole postavljen je komandir Janko Vukotić. Međutim, na njegov prijedlog škola je promijenila ime u Knjaževsko-crnogorska vojnička škola jer je primala vojnike koji su se pripremali za podoficirske dužnosti, sa mogućnošću kasnijeg napredovanja. Nastavni kadar sačinjavali su kapetani Mašan Božović, Ivo Đurović, Milutin Nikolić i Miloš Radović, brigadni ađutanti Radomir Vešović, Jovo Bećir i Nikola Mitrović, kao i poručnici Stevo Jovićević, Ilija Bojović, Pavle Plamenac, Ananije Milačić, Lakić Labović, Tomaš Pavlović. Pitomci su se birali po strogim kriterijumima, po jedan iz svakog bataljona. Selekciju kandidata po bataljonima vršile su komisije na osnovu ispita, koje su potom podnosile izvještaj Ministarstvu vojnom, dok je konačnu odluku donosila Glavna komisija kojom je predsjedavao knjaz Nikola, a sačinjavali su je: prijestolonasljednik Danilo, ministar vojni i tri viša oficira. Odabran je 51 pitomac za pohađanje Vojničke škole od čega 44 redovna i sedam neredovnih polaznika. Prva generacija školu je pohađala od 29. septembra 1895. do 25. avgusta 1896. godine. Nakon položenih ispita polaznici su proizvedeni u desetare crnogorske vojske. Za njih je bila predviđena trogodišnja služba u Stajaćoj vojsci, a zatim nastavak dvogodišnjeg školovanja u Vojničkoj školi nakon čega bi, po uspješnom okončanju ispita, bili proizvedeni u potporučnike.

Cilj Vojničke škole je bio osposobljavanje podoficirskog kadra za službu oficira u Stajaćoj ili narodnoj vojsci. Prema članu 12 Zakona o ustrojstvu Ministarstva vojnog, nastavni plan određivalo je Ministarstvo vojno. Vojničku školu sačinjavali su:

- komandant škole u činu komandira;
- ađutant škole u činu poručnika;
- potreban broj dodatnih oficira – nastavnika i profesora za predmete opšteg obrazovanja;
- četa pitomaca u čiji sastav, pored pitomaca, ulaze komandir čete u činu kapetana, potreban broj mlađih oficira, jedan podoficir pisar i potreban broj podoficira prepisivača i posluga.⁴

Ovaj sastav mogao se izmijeniti po odobrenju Ministarstva vojnog i u tom slučaju nove dužnosti bi pokrivala lica koja se odrede iz Ministarstva vojnog.

Komandir kao komandant vojničke škole upravlja školom i nastavom i odgovoran je za njen rad. Komandant vodi konstantni nadzor nad nastavom i upućuje je u određenom pravcu, nadgleda da li nastavnici tačno vrše svoju

⁴ *Pravilo unutrašnje službe za Vojničku školu*, Ministarstvo vojno, Državna štamparija, Cetinje, 1903, str. 5.

dužnost, da li se pridržavaju utvrđenog programa i zahtijeva pažnju i nužni uspjeh od pitomaca.⁵ Ostavlja komandiru čete i drugim oficirima potreban stepen slobode u njihovom djelokrugu rada, ali im daje nužna uputstva i prava za što potpunije moralno i vojničko obrazovanje, pazeći da svi nastavnici savjesno ispunjavaju svoje dužnosti. U njegovoj nadležnosti je i briga o snabdijevanju škole svim potrebnim sredstvima, kao i zastupanje škole, vođenje prepiske sa Ministarstvom vojnim, a po potrebi i sa drugim vojnim ili civilnim vlastima.

Druga važna dužnost Vojničke škole je njen ađutant – poručnik koji je vezan za komandanta škole, vodi kancelarijske poslove u komandi, nadgleda rad podoficira prepisivača, pazi na red i disciplinu posluge, predlaže komandantu prijem nove ili otpust stare posluge, a po odobrenju komandanta posluži određuje dužnosti, daje nagrade, povišice i kazne prema zaslugi.⁶ Ađutant škole pomaže ađutantu u sastavljanju spiskova za ocjenu uspjeha pitomaca iz raznih predmeta prema izvještajima koje redovno dostavlja nastavni kadar. Izrađuje polugodišnje i završne spiskove za ocjenu uspjeha pitomaca. Osim navedenih obaveza ađutant škole se stara o nabavci i podjeli knjiga i drugog školskog i kancelarijskog materijala, a vrši i dužnost računovođe u školi.⁷ Takođe vodi nadzor nad hranom pitomaca i gostiju škole u čemu mu pomaže neđeljni četni komandir i po mogućnosti dnevno po jedan od pitomaca.

Glavna operativna dužnost u Vojničkoj školi je komandir čete, koji pored standardnih vojničkih dužnosti, vodi računa o vaspitanju, disciplini i nastavi pitomaca, daje svojim potčinjenim savjete i uputstva i potopomaže u svemu komandanta škole u cilju postizanja što boljeg uspjeha.⁸ Interesantno je da je dužnost komandira čete bila da ličnim ispitivanjem ili kroz izvještaje četnih oficira proučava i upoznaje karakter svakog pitomca i da svojim „uplivom koliko se to može“ suzbije mane, a razvije dobre strane.⁹ U sklopu ove dužnosti komandir čete se starao da dobije tačan pojam o umnim sposobnostima, o ljubavi prema nauci, o vrednoći i marljivosti svakog pitomca kako bi ih mogao pravilno i u potpunosti ocijeniti. Koliko se u Vojničkoj školi vodilo računa o razvoju duha i pravilnog postupanja sa pitomcima najbolje govore propisane dužnosti komandira čete koji je imao obavezu da pored držanja stroge discipline, „ulijeva slugu i druželjublje kod pitomaca“, da sa „očinskim savjetima“ upućuje na dužnosti one „koji iz neiskustva ili mladičke nestašnosti

⁵ Isto, str. 6.

⁶ Isto, str. 7.

⁷ Isto, str. 8.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

daju znake da bi mogli skrenuti sa pravog puta“.¹⁰ U sklopu toga komandiru čete je bilo propisano da „zadobije ljubav, poštovanje i povjerenje kod svojih potčinjenih“ i da učvršćuje i razvija ubjeđenje da se svaki od pitomaca može obratiti svome kapetanu „kao najsigurnijem vođi i davaocu pravca i uputstva na svako dobro djelo“.¹¹ Komandir čete je vodio računa o propisnom nošenju i držanju povjerenog oružja, uniforme i drugih stvari.

U neposrednom kontaktu sa pitomcima su bili četni oficiri, koji su pomagali u radu komandiru čete, koji su bili dužni proučavati njihove osobine i naklonosti, ispravljajući mane, dajući ukore ili kazne, izvještavajući komandira o svemu što se događa u četi. Pored kontrole i održavanja discipline bili su obavezni da pitomcima svojim urednim držanjem i ponašanjem služe kao primjer kakav treba da „bude oficir u službi i izvan nje“.¹² Četni oficiri su vršili naizmjenično neđeljnu službu, vodili nadzor nad učenjem pitomaca za vrijeme spremanja i davali im sva objašnjenja iz nastave koja bi od njih tražili.

Nastavni kadar Vojničke škole dijelio se u dvije grupe: nastavnike vojničkog reda i nastavnike građanskog reda. Nastavnici građanskog reda mogli su biti oficiri koji su isključivo određeni za držanje nastave iz jednog ili više predmeta ili četni oficiri Vojničke škole koji su istovremeno držali nastavu iz određenog predmeta.¹³ Nastavnici iz građanskog reda mogli su biti redovni koji su za to određeni ukazom knjaza/kralja ili vanredni koji su zbog potrebe u slučaju odsustva redovnog nastavnika ili druge potrebe privremeno angažovani od komandanta Vojničke škole uz odobrenje Ministarstva vojnog. Civilni nastavnici su bili odgovorni komandantu škole, nijesu mogli odsustvovati sa Cetinja u danima kada imaju predavanja u školi bez odobrenja komandanta škole, a pripadalo im je pravo starješinstva prema godinama službe kao i vojnim nastavnicima u slučaju zajedničkih profesorskih skupova.¹⁴ Nastavnici su bili dužni predavati prema ustanovljenim programima, ispitivali su pitomce preko godine i na godišnjem ispitu. U Vojničkoj školi sve je bilo razrađeno do najsitnijeg detalja, tako je na početku časa najstariji pitomac podnosio pismeni raport o odsutnim sa časa, a nastavnik je tokom časa bilježio imena ispitanih pitomaca sa bilješkama koje je pojednima dao, koje je po završetku časa ostavljao na određeno mjesto u profesorskom skupu.¹⁵ U posebnoj formularu sa znakom škole nastavnik je upisivao redni broj časa, vrijeme i godinu

¹⁰ Isto, str. 9.

¹¹ Isto.

¹² Isto, str. 8.

¹³ Isto, str. 10.

¹⁴ Isto, str. 10–11.

¹⁵ Isto, str. 12.

održavanja, broj prisutnih, kao i podatke o odsutnim, kažnjenim i ispitanim.¹⁶ U slučaju odbijanja pitomca da se povinuje naredbi nastavnika ili se prema njemu ne bi odnosio s poštovanjem predviđene su bile i zatvorske kazne. U slučaju potrebe za odsustvom nastavnika je bio dužan izvijestiti komandu Vojničke škole i po mogućnosti naći zamjenika iz nastavničkog reda i o njegovom imenu na vrijeme izvijestiti komandu škole.

Sastavni dio Vojničke škole su bili i podoficiri prepisivači koji su obavljali neophodne poslove prepisivanja i litografije iz raznih predmeta i opšte pisarske poslove. Pored njih postojali su i podoficiri četni pisari koji su se nalazili na raspolaganju komandiru čete, ađutantu škole za pažnju nad poslugom, kuhinjom i trpezarijom.¹⁷

Polaznici Vojničke škole bili su pitomci koji su se pripremali za oficirski poziv koji su obrazovali četnu, a koja se u zavisnosti od broja polaznika dijelila na dva, tri ili četiri voda. Najstariji pitomac po činu ili rangu postavljan je za starješinu kursa, a u slučaju njegovog odsustva zastupao ga je sljedeći po rangu i činu. Za postupanje pitomaca bilo je propisano niz odredbi za opšte dužnosti, za postupanje u školi i u trpezariji. U opšte dužnosti pitomaca „moralna je obaveza da strogo i sa najvećom dobrom voljom ispunjavaju sve propise disciplinarinijeh i drugih pravila, da svagda i na svakom mjestu potpuno postupaju po pravilima dobrog vaspitanja i po zahtjevima časti i vojničkih ustanova i navika“.¹⁸ Pitomcima je bilo zabranjeno stvaranje nereda, kao i konzumiranje duvana u školi, sobama za spremanje i učenje, trpezariji kao i svim zatvorenim mjestima, osim u sobi pitomačkog skupa. Pitomci su u školu ulazili bez oružja, a ukoliko su ga imali ostavljali su ga na određeno mjesto. Prilikom ulaska ili izlaska pozdravljali su nastavnika bez obzira da li dolaze iz vojnih ili civilnih struktura stavom mirno. U školu su pitomci uvijek bili bez vojničke ili druge kape, a sjedeli su prema tačno utvrđenim mjestima koja su se nalazila kod nastavnika. Prilikom predavanja iz jednog predmeta, pitomac nije mogao na klupi držati knjige ili materijal iz drugog predmeta, a traženje objašnjenja bilo je moguće tek po završetku časa uz odobrenje nastavnika.¹⁹ Pitomci su se hranili u zajedničkoj trpezariji služeni od strane poslužitelja prema jelovniku određenom od strane komande Vojničke škole. Hrana za sve pitomce bila je ista osim u slučaju bolesti pitomca koji bi po ljekarskom uputu dobijao posebnu hranu u svom stanu ili bolnici o trošku škole.²⁰ Pravila ponašanja u trpezariji su bila prilično stroga, pitomci su sjedeli prema tačno

¹⁶ Isto, str. 31–32.

¹⁷ Isto, str. 14.

¹⁸ Isto, str. 14–15.

¹⁹ Isto, str. 16.

²⁰ Isto, str. 17.

utvrđenim mjestima, nijesu se naređenjima mogli obraćati poslužiteljima već su to radili preko neđelnog oficira koji je uvijek bio prisutan prilikom objeda. Ulazak u trpezariju prije predviđenog vremena je bio zabranjen, objed je trajao 30, večera 20 minuta, a vrijeme za kafu, ukoliko se posluživala bio je predviđeno na 10 minuta.²¹ Za vrijeme jela nijesu se odavale počasti. Odjeća za pitomce izdavala se u magacinima uz prisustvo komandira čete i četnog oficira. Potreban školski materijal davao se pitomcima preko starješine kursa. Svakog mjeseca pitomci su dobijali određeni broj pisaaljki, pera, papira i drugog materijala, isto je važno i za litografije.

Ispitivanje pitomaca se vršilo polaganjem godišnjeg ispita kada se davala konačna ocjena uspjeha od 1 do 10, pri čemu su se ocjene od 5 do 10 računale kao uspješne, a ocjene ispod 5 kao nedovoljne za prolaz. U cilju provjere znanja pitomci su mogli biti propitivani i tokom predavanja preko cijele godine putem pismenih zadataka ili crteža. Nastavnik je svakog dana pravio bilješke o propitanim pitomcima, a prema tim izvještajima na kraju svake sedmice komandir čete je saopštavao pitomcima bilješke. Na kraju prve polovine školske godine na osnovu zavedenih bilješki komanda je izrađivala polugodišnje bilješke koje su se čitale pitomcima. U polugodišnje bilješke ulazile su i ocjene iz vladanja i vojničke osobine pitomaca. Polugodišnje bilješke izrađivane su kada se saberu proizvodi srednjih bilježaka pojedinog pitomca umnoženi odgovarajućim koeficijentom predmeta pa se cio zbir podijeli na zbir istih koeficijenata.²² Na kraju godine polažu se ispiti pred ispitnom komisijom koju sačinjava jedan brigadir određen od Ministarstva vojnog koji je ujedno i predsjednik komisije i tri člana od kojih je jedan nastavnik predmeta koji se ispituje, a druga dva nastavnika drugih predmeta Vojničke škole. Ispitivanje se obavlja javno pred svim pitomcima ili po potrebi za odjeljenja. Ovo ispitivanje je usmeno, izvlačenjem naročito spremljenih brojeva koji sadrže po tri pitanja koji obuhvataju teže i lakše djelove predmeta. Svaki predmet po mogućnosti treba da ima najmanje onoliko brojeva koliko je pitomaca. Pitomci prilikom polaganja izvlače neki od brojeva i odgovaraju na pitanja koja se nalaze pod tim brojem, iskorišćeni brojevi se više ne vraćaju dok ne završe svi pitomci.²³ Tako je recimo prema programu pitanja za ispite prve godine iz predmeta Ratne vještine,²⁴ koji je sastavljao kapetan Petar Martinović, postojalo 20 brojeva sa po dva do tri pitanja u zavisnosti od obima i težine, dok se ispitni program iz Istorije ratne

²¹ Isto, str. 18.

²² Isto, str. 22.

²³ Isto, str. 23.

²⁴ Program pitanja za ispite u 1. godini IV kursa Vojn. škole iz Ratne vještine, Vojnička škola, nastavnik kap. P. M. Martinović, 31. decembar 1908, Cetinje, str. 1–2, u privatnom posjedu (prim. autora).

vještine sastojao od 30 brojeva najčešće sa po jednim ili dva pitanja.²⁵ Ipit za jedan predmet jednog pitomca trajao je 15 min., a predsjednik komisije mogao je produžiti to vrijeme. Komisija je ocjenjivala pitomce tako što bi svaki član komisije imao po jednu bijelu lopticu koja je značila da je pitomac položio i jednu crnu koja je označavala da pitomac nije položio. Članovi komisije bi jednu od loptica stavljali u posebno za to namijenjenu kutiju. Veći broj bijelih ili crnih loptica označavao je da je pitomac „položio“ ili „nije položio“.²⁶ Ocjenjivanje je bilo moguće i davanjem ocjena od 1 do 10 na osnovu bilježaka. U slučaju dokazane bolesti ili spriječenosti druge prirode pitomac je mogao odsustvovati sa polaganja ispita, a u slučaju dužeg odsustva u školi imao je pravo da iduće godine stupi u isti kurs.²⁷ U slučaju da pitomac nije položio neki ispit imao je pravo ponovnog polaganja u periodu ne dužem od tri mjeseca, a ukoliko ni tad ne bi položio, gubio je pravo da ponavlja kurs. Po položenim ispitima pitomci dobijaju svjedočanstvo u kojem se nalaze konačne ocjene iz pojedinačnih predmeta kao i opšta ocjena uspjeha sa rangiranjem.

Sagledavajući nastavni program predmeta Vojničke škole možemo zaključiti da su njeni pitomci učili i polagali prema planovima tadašnjih prestižnih akademija Italije, Rusije, Francuske, Bugarske itd. Tako je jedan pitomac Vojničke škole iz predmeta Ratne vještine učio o strategiji, o karakteristikama savremenih ratova, ratištu i strategijskim elementima, operacijskim linijama, vojnoj obavezi, dobrovoljačkom najamničkom sistemu, upravljanju, mobilizaciji, koncentraciji vojske itd.²⁸

U sastav Vojničke škole ulazi i posluga koju sačinjavaju: jedan kužinar, jedan pomoćnik, jedan kamarijer pri trpezariji i jedan ili dva poslužitelja u školi u kancelarijama. Posluga pri školi je pored plate imala hranu i smještaj, kao i radničku odjeću. Posluga je bila dužna poštovati i pokoravati se svim oficirima, nastavnicima kao i pitomcima. Posluzi je bilo zabranjeno primanje bilo kakvih darova od pitomaca, kao i vršenje bilo kakvih njihovih privatnih radova u školi ili van nje.²⁹

Vojnička škola raspolagala je svojom bibliotekom koju su koristili nastavnici i pitomci. Komandant škole je određivao jednog od nastavnika kao

²⁵ Ispitni program iz Istorije ratne vještine, Vojnička škola, 16. januar 1912, Cetinje, str. 2, u privatnom posjedu (prim. autora).

²⁶ *Pravilo unutrašnje službe za Vojničku školu*, Ministarstvo vojno, Državna štamparija, Cetinje, 1903, str. 24.

²⁷ Isto, str. 25.

²⁸ Program pitanja za ispite u 1. godini IV kursa Vojn. škole iz Ratne vještine, Vojnička škola, nastavnik kap. P. M. Martinović, 31. decembar 1908, Cetinje, str. 1–2, u privatnom posjedu (prim. autora).

²⁹ *Pravilo unutrašnje službe za Vojničku školu*, Ministarstvo vojno, Državna štamparija, Cetinje, 1903, str. 28.

knjižničara koji je odgovarao za čitav materijal. Iz školskog budžeta godišnje se određivala određena novčana suma za kupovinu potrebnih knjiga i izdanja o čemu je odlučivao komandant škole uz konsultaciju nastavnika.³⁰

O svakom pitomcu vođena je konduit lista u kojoj su pored ličnih podataka, upisivani podaci o činu, školskoj spremi, godišnje, srednje i ispitne ocjene iz svakog predmeta, zatim podaci o vaspitnim mjerama, duševnom i fizičkom stanju kao i karakternim crtama.³¹ U posebnoj rubrici kao kriterijumi ocjene opštih karakternih crta uzimaju se prema zahtjevima morala, usvojenim u školi pravilima i službenim dužnostima i zahtjevima blagovaspitanja.³² Slična rubrika postojala je i za duševnu razvijenost pitomca prema godinama, umnoj sposobnosti, marljivosti, osobitim naklonostima jednoj ili drugoj vrsti zanimanja.³³

Vojnička pješadijska škola imala je ukupno 20 predmeta uključujući i vladanje i vojne osobine. Predmeti u ovoj školi su bili Maternji jezik, Opšta istorija, Aritmetika i geometrija, Fizika i hemija, Opšta geografija, Ruski jezik, Ratna vještina, Vojna istorija, Vojna geografija, Topografija, Fortifikacija, Nauka o oružju, Vojna pedagogija, Egzercirno pravilo, Pravilo ratne službe, Pravilo garnizonske službe, Pravilo unutrašnje službe, Disciplinarno pravilo i Vojničke osobine i Vladanje.³⁴ Budući crnogorski oficiri morali su biti upoznati sa uzrocima, tokom bitke i operacijama gotovo svih bitaka modernog ratovanja: Plan prelaza đenerala Fula, Bitka kod Budišina 1813, Bitka kod Licena, Plan Francuza za rat 1870. i 1871, Bitka kod Kraona 1814, Bitka kod Vaterloa, Zauzimanje Sarajeva, Nastupanje Njemaca prema Parizu, Uzroci rusko-japanskog rata, Sevastopolj itd.³⁵

Pješadijska škola na Cetinju radila je povremeno, u njoj su se obučavali pješaci za službu u narodnoj ili Stajaćoj školi, a njene kurseve su povremeno pohađali i oficiri narodne vojske. Polaznici su dužili oružje koje im je izdavano iz vojnih skladišta po odobrenju Ministarstva vojnog.³⁶ Druga generacija polaznika ove škole upisana je tek u martu 1898. godine.

Prema nastavnom planu koji je izradila komanda Vojničke škole, 1898. godine predmeti su bili: Maternji jezik, Istorija (Živko Dragović), Zemljopis

³⁰ Isto, str. 29.

³¹ Konduit lista Vojničke pješadijske škole, Štamparija Ministarstva vojnog, Cetinje, 1908, str. 2–7.

³² Isto, str. 7.

³³ Isto, str. 5.

³⁴ Konduit lista Vojničke pješadijske škole, Štamparija Ministarstva vojnog, Cetinje, 1908, str. 6.

³⁵ Ispitni program iz Istorije ratne vještine, Vojnička škola, 16. januar 1912, Cetinje, str. 1–2, u privatnom posjedu (prim. autora).

³⁶ DACG, Ministarstvo vojno, Artiljerijsko odjeljenje, f. 8, Upravitelju vojn. oružnih radionica, g-dinu Podkomandiru Iliji Hajdukoviću od 1. februara 1907.

(Milo Kovačević), Matematika (poručnik Danilo Gatalo), Fizika, Topografija, Fortifikacije pješadijskog i artiljerijskog oružja i Teorija o gađanju (A. Radović), Zoologija, botanika i minerologija (prof. Jergović), Vojnička vještina i Vojna istorija (Milutin Vukotić), Državno uređenje – objašnjenje zakona i propisa (predavanja je držao pravnik), Vojnička pravila (oficiri iz bataljona Stajaće vojske), Gimnastika i tancovanje (poručnik Niko Jovičević, prof. Milo Kovačević i kapelnik Franc Vimer).³⁷

Izvori i literatura

DACG, Ministarstvo vojno

Privatna arhiva brigadira Petra Martinovića

- Babić, Branko, Crnogorsko topništvo (1876–1903), *Glasnik cetinjskih muzeja VII*, Cetinje, 1974.
- Babić, Branko, „Crnogorska vojska 1878–1912. godine“, feljton u *Pobjedi*, septembar – oktobar 1979.
- Batričević, Boban, Pregled razvoja crnogorske vojske 1850–1910, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija broj 10, Cetinje, 2014.
- Bradač, Jaroslav, *Černohorska armada*, Praha.
- Brajičić, Radule Simov, *Moji memoari*, Podgorica, 2001.
- Grupa autora, *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knjiga I–V, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 1998.
- Jović, Tatjana, Jovičević, Milan: *Crnogorska vojska: organizacija i uniforme*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje, 2006.
- *Konduit lista Vojničke pješadijske škole*, Štamparija Ministarstva vojnog, Cetinje, 1908.
- Mihnević, N. P., *Istorija ratne vještine od najstarijih vremena do početka XIX vijeka*, prevod komandir Novica Kovačević, Ministarstvo vojno, Štamparija Ministarstva vojnog, Cetinje, 1908.
- *Pravilo unutrašnje službe za Vojničku školu*, Ministarstvo vojno, Državna štamparija, Cetinje, 1903.

³⁷ DACG, MV, Vojna škola, 1893–1896, f. 1, br. 674, akt od 5. avgusta 1898. godine.

Srđa MARTINOVIĆ

MILITARY EDUCATION IN MONTENEGRO UNTIL 1916

The reorganization of the Montenegrin army after the Berlin Congress, its expansion and the new social circumstances of its activities have necessitated the organization of a national education system for the senior staff. Until the Berlin Congress, military senior staff had a rather scarce military education, largely adopted from several Montenegrin officers educated at the prestigious academies of that time. Montenegrin officers and non-commissioned officers gained all other knowledge and skills in the wars and the struggle that Montenegro led to preserve its independence. In the mid-1880s, the first courses for senior staff were organized by Montenegrin teachers and officers. These courses lasted for several months and would represent the basis of the creation of the Military School which, according to its curriculum, in theoretical and practical part, provided full education for the basic branches and specialties of the Montenegrin army. At the same time, the Military School was the first higher education institution in Montenegro at the faculty level.

Key words: *Montenegro, senior staff, courses, military school*

UDK 133.9(497.16)“1899“

Izvorni naučni rad

Aleksandra BLAGOJEVIĆ (Podgorica)

Etnografski muzej Cetinje

saska.blagojevic89@gmail.com

Vukota VUKOTIĆ (Podgorica)

Državni arhiv Crne Gore

vukota.vv@gmail.com

SLUČAJ SPIRITIZMA U KNJAŽEVINI CRNOJ GORI

Rad se bavi slučajem spiritizma u Nikšiću 1899. godine. Okružni kapetan Obren Nikolić je po naređenju ministra unutrašnjih djela vojvode Boža Petrovića sproveo istragu o bavljenju spiritizmom u Nikšiću i tom prilikom uhapsio četiri osobe. Spiritizam se proširio i na Šavnik i Danilovgrad gdje su takođe vlasti pokušale da suzbiju njegovo širenje. U radu je predstavljen arhivski materijal koji se odnosi na istragu vlasti povodom spiritističkih seansi.

Ključne riječi: *spiritizam, Nikšić, Danilovgrad, Šavnik, modernizam, građansko društvo*

Sticanjem državne nezavisnosti na Berlinskom kongresu 1878. godine, Crna Gora se svrstala u red evropskih zemalja. Još i prije toga, crnogorsko društvo je tražilo načine da se osavremeni i uhvati korak sa razvijenim državama toga doba. Više od tri decenije mira, omogućile su Crnoj Gori da se nesmetano razvija u svim pravcima. Privredni i svaki drugi razvoj pratila je i transformacija društva. Izgradnja građanskog društva prema evropskom modelu, donosila je mnogo prednosti, ali i značila rastakanje i odlazak u nepovrat za crnogorsko tradicionalno plemensko-patrijahalno društvo. Dihotomija i sudar dva načina života obilježice crnogorsko društvo na kraju XIX i početkom XX vijeka. Postepeno usvajanje građanskih normi i stila življenja bio je izazovan zadatak za Crnogorce tog vremena. Nove navike donosili su mnogi stranci koji su posjećivali Crnu Goru, mnoge ličnosti iz okruženja koje su, poglavito na Cetinju, dolazile i ostvarivale karijeru u državnoj administraciji ili drugim službama i crnogorski đaci koji su se vraćali iz evropskih zemalja gdje su upu-

ćivani na školovanje. Svi oni uporno su i prilježno radili na osavremenjavanju crnogorskog društva kako bi moglo da stane u red civilizovanih evropskih naroda. No, ponekad je dolazilo do usvajanja i nekih pogrešnih tendencija ili shvatanja, zbog nekritičnog, pomodarskog prihvatanja svega što dolazi sa evropskog kontinenta. U ovom radu dajemo jedan takav primjer. Naime, radi se o pojavi spiritizma u Nikšiću, Šavniku i Danilovgradu na samom kraju XIX vijeka, 1899. godine.

O slučaju pojave spiritizma, počele su da kruže glasine u narodu, pa je to zabrinulo čak i najviše instance vlasti u Crnoj Gori. Zato se tadašnji ministar unutrašnjih djela, vojvoda Božo Petrović, u ljeto 1899. godine, jednim dopisom, obratio danilovgradskom i nikšićkom okružnom kapetanu povodom tih glasina.

*„Razumjeh da se poodavno neki tamošnji stanovnici bave spiritizmom i da se u njihovim kućama skupljaju varošani, pa i glavari i čine Bog zna kakve neprirodne invokacije;“*¹ U daljem tekstu dopisa, vojvoda Božo, prijeti kapetanima, Raduloviću u Danilovgradu i Nikoliću u Nikšiću, uzimanjem na odgovornost zbog toga što su dopustili širenje ove pojave. Uz to, strogo im naređuje da se tome odmah stane na kraj i da mu se pošalju detaljni izvještaji o cijeloj radnji.

I prije nego je stigla vojvodina naredba sa Cetinja, lokalne vlasti su registrovale pojavu spiritizma i pokušale da je suzbiju. Posebno ažuran u tome bio je nikšićki kapetan Obren Nikolić, koji je svojim područnim jedinicama izdao naređenja o suzbijanju spiritizma i propisao stroge kazne za dalje prestupnike. Njegovim naređenjem, već u aprilu mjesecu 1899. godine, započinje čitav slučaj spiritizma u Nikšiću. Sačuvano je njegovo naređenje kapetanu Đuru Zekoviću:

*Razumijo sam da u ovoj varoši neki „Spiritizam“ dozivanje mrtvije, koje je pravo vraćanje sujevjerica, zato sam rekao G. Savu Petkoviću Vašem sekretaru da Vam kaže da ovo zabranite, i čujem da se to jednako produžuje. Usljed navedenog naređuje Vam se da to strogo zabranite i koga uvatite da prestupi naredbu navedenu kaznite ga tavnicom.*²

Lokalne vlasti u Nikšiću očigledno nijesu imale mnogo uspjeha u zaustavljanju ove pojave u narednim mjesecima. Takođe, da se primijetiti da nijesu imale ni posebnog interesa da zaustave širenje spiritističkih seansi iz više razloga. Prvi je svakako, nedostatak propisa koji bi precizno regulisali sankcionisanje takvih pojava. Kao drugi, možemo pretpostaviti, da same lokalne vlasti nijesu u toj pojavi vidjele ništa negativno. U to doba spiritizam je bio svjetski raširena pojava.

¹ Državni arhiv Crne Gore (DACG), fond Ministarstva Unutrašnjih Djela (MUD), fas.114, br. 562, 11. VI 1899.

² DACG, fond MUD, fas. 114, br. 562, 2. IV 1899.

U svakodnevnom govoru se pod spiritizmom podrazumijeva niz veoma različitih tajanstvenih pojava koje se ne mogu objasniti nama poznatim prirodnim zakonima. Ukoliko spiritizam posmatramo u širem kontekstu, iako marginalizovan od strane društva, on predstavlja značajan fenomen kulture. Spiritizam je izašao iz kruga pojedinačnog interesovanja i postao masovna pojava. Počeo je da se širi još od 1848. godine iz Sjedinjenih Američkih Država, od poznatog slučaja porodice Foks iz Hajdersvila, država Njujork. Maloljetne kćerke su bile prve snimljene osobe koje su glasno razgovarale sa duhom. „Publicitet kojim je to praćeno naveo je stotine, možda i tisuće običnih ljudi, da istražuju mogućnost sporazumijevanja sa mrtvima.“³ Drugom polovinom XIX vijeka vladaio je materijalizam i pozitivizam i obilježio ga je razvoj nauke koja je ljudsku dušu smatrala proizvodom materije. Spiritizam se smatrao dijelom mnogih narodnih vjerovanja, ali, spiritizam koji su inicirale djevojčice Fox kao medijumi, pružio je ono što je i bilo potrebno, a to je „stvarna“ potvrda: kucanje, pomjeranje predmeta, ostavljanje poruka na razne načine. Vrlo brzo proširio se po svim kontinentima, a njegovo širenje pratilo je osnivanje spiritističkih društava i nastanak brojne literature o toj pojavi. Dio te literature je, kako ćemo vidjeti, završio i u Crnoj Gori. Za razvoj spiritizma i njegovo odvajanje od šarlatanstva i prevare, najzaslužniji je bio Francuz, Alan Kordek,⁴ koji mu je i nadjenao ime. Njegovim radom, u drugoj polovini XIX vijeka, došlo je do kodifikacije znanja o toj pojavi i spiritizam je poprimio naučne oblike. Upravo odgovarajući na industrijski i naučni polet tog vremena, Kordek je pokušao da spiritizam postavi kao naučnu disciplinu i odvoji ga od drugih vrsta gatanja ili proricanja. Iako je spiritizam trebao da dâ potvrdu postojanja zagrobnog života i besmrtnosti duše, on je u stvari dao potvrdu postojanja čovjekove iskonske želje da prevlada najizvjesniju činjenicu a to je smrt. Tako spiritizam postaje dio nove duhovnosti tad modernog svijeta, na izrazito antiklerikalnim osnovama. Kordek je prvi uveo tehniku spiritizma uz pomoć „rotirajućeg stola“. Kasnije su razvijene i druge tehnike, od kojih je postala najpopularnija ona sa tablom na kojoj su ucrtani slova i brojevi, koja je primjenjivana u slučaju koji ovdje opisujemo. Svoje učenje, Kordek je iznio u pet knjiga, koje su izazvale senzaciju širom svijeta, od kojih je prva Knjiga duhova *Spirits' Book*, iz 1859. godine. Ubrzo, po njegovim djelima osnivana su spiritistička društva širom svijeta, a njegovo učenje je konstantno izazivalo kontroverze. Od samog početka, najveći protivnik spiritizma bila je Crkva, posebno katolička, a vidimo da u tome ni pravoslavna nije zaostajala, pa su

³ Nigel Scotland, *Spiritizam*, u: *Enciklopedija novih religija: Nove religije, sekte i alternativni duhovni pokreti*, (ur.) Christopher Partridge, Naklada Lijevak, Zagreb, 2005, str. 320.

⁴ Ipolit Denizar Revel (Hippolyte Denizard Rivail) (1804–1869) francuski naučnik i filozof, osnivač spiritizma, svoja djela objavio je pod pseudonimom Alen Kordek.

tako u Španiji Kordekove knjige javno spaljivane. Sa druge strane, spiritizam se širio i bio prihvaćen od strane „*belle époque*“ društva, čak najviše od evropske aristokratije. U vrijeme osnivanja Teozofskog društva, 17. novembra 1875. godine u Americi, na inicijativu Helene Petrovne Blavatske⁵, spiritizam je doživio vrhunac svoje popularnosti, međutim, ubrzo poslije toga i tendenciju ka opadanju interesovanja ljudi u Americi. U to vrijeme dolazi do osnivanja drugih okultnih pokreta.⁶

Tokom proljeća 1899. godine, spiritizam se neometano širio u Nikšiću i okolini nalazeći puteve i do drugih mjesta. Naređenje ministra je očigledno trglo lokalne vlasti i natjeralo ih da se bliže i efikasnije pozabave ovim problemom. Ipak, čini se da je pravi povod za opsežnu akciju na suzbijanju spiritizma posjeta mitropolita crnogorskog Mitrofana Bana Nikšiću u maju 1899. godine. U pratnji tadašnjeg ministra vojnog vojvode Ilije Plamenca, za Trojičindan, Mitropolit se našao u gradu pod Trebjesom. Sigurno da je jedan od razloga posjeti tek sagrađeni Saborni hram u Nikšiću, poklon ruskog cara Nikolaja II Romanova. Pri susretu sa kapetanom Nikolićem, mitropolit Mitrofan je iznio pitanje širenja spiritizma u gradu kao negativne pojave među građanstvom. Koliko je Mitropolit bio uzbunjen tom pojavom vidi se iz toga da je po povratku na Cetinje, alarmirao i ministra unutrašnjih djela vojvodu Boža Petrovića kako bi se spiritizam efikasno suzbio u Crnoj Gori. Zbog toga, kapetan Nikolić pokreće jednu opširnu akciju suzbijanja spiritističkih seansi, pa ponovo šalje jedno cirkularno naređenje njemu podređenim lokalnim vlastima u kome poziva na odgovornost službenike koji ne budu stali na kraj ovoj pojavi.

Gospodine Kapetane!

Od nekog vremena počeo se bijo u ovaj Okrug uvoditi neki neprirodni „Spiritizam“ koji je zabranjen Crkvenim i Državnim zakonima, zato naređujem svijem područnim vlastima sljedeće:

Koga god po danas uhvate da pokuša pomenutu ludoriju raditi, o tom knjige nabavljati ili za to sprave graditi, da se prestupnik kazni sa 3 mjeseca tavnice i potom da se izćera iz ovog Okruga, pa bijo prestupnik naš ili tuđi podajnik mora podleći pomenutoj kazni.

⁵ Nesumnjivo kontroverzna i harizmatična ličnost. Stekla je slavu velikog medijuma koji komunicira sa kosmičkim inteligencijama i posjeduje izuzetne parapsihološke sposobnosti koje uspješno kontroliše.

⁶ „Budizam koji su propagirali Blavatska i Olkot, postao je novo „otkrivena“ religija za Amerikance.“ (pogledati: Lidija Radulović, *Okultizam ovde i sada*, Srpski genealoški centar: Odjeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, 2007, str. 45.

*Vlast koja ne bude na to strogu pažnju obratila biće pozvana na odgovornost i kažnjena, kao ne izvršitelj naredbe Nadležne vlasti.*⁷

Posebno naređenje poslato je, kako se spirtizam proširio i izvan nikšićkog okruga, u Šavnik kapetanu Grubanu Ceroviću u kojem mu se savjetuje da iz temelja iskorijeni svaki pokušaj „dozivanja duhova“. Isto tako, od njega se traži da pronade i uhvati krivce i svezane ih proslijedi u Nikšić.⁸ U isto vrijeme, i od crkvenih vlasti traje pritisak kako bi se spiritizam iskorijenio kao pojava. Zato vojvoda Božo šalje svog izaslanika Jevta Nikolića sa specijalnom misijom da izvidi situaciju povodom ovog slučaja u Drobnjaku. O tome kakvo je stanje zatekao tom prilikom u Šavniku i mjerama koje je preduzeo Nikolić izvještava vlasti na Cetinju:

Ministarstvu Unutrašnjih Djela Cetinje

Kad sam pošao na ove krajeve naredio mi je Nj. Visokopreosvještensvto G. Mitropolit da ispitam o „spiritizmu“ ovdje u Šavniku. Ja sam prema naredbi izvršio istragu i odkazalo se četvoro momčadi, koji su se tim bavili, od kojih dvojica – Ljubo Karov i Mihailo Ćutilo – priznali su, da su oni ti iz Nikšića, kad su tamo bili radi primanja pušaka, prenijeli ovdje i pokušaje činili pomoću astala. Isti vele, da na sjednicima, koje su oni držali, nije ničega ozbiljnog niti bilo niti rađeno, a što su se pronijeli glasovi o nekakvoj ozbiljnosti, to, vele, oni su sami smišljali. Više nijesu ništa htjeli priznati, niti još kog člana društva, ako ga je zaista bilo, kao što se pričaše, otkazati. O svemu ovom izvijestio sam Nj. Visokopreosvještenstvo, koji mi je naredio, da početnike, Ljuba i Mihaila, sprovedem sa mojim izviješćem tom Ministarstvu – što ovim imam čast i učiniti.

Čini se da je ovim stavljena tačka na širenje spiritizma po Drobnjaku, ali se on i dalje nesmetano širio u Nikšiću. Lokalne vlasti su imale problema da zaustave seanse i okupljanje naroda na njima, koje je postajalo sve popularnije pod Trebjesom, tako da su i mnoge ugledne ličnosti toga doba bile umiješane u sve to. Sa druge strane nastavljen je pritisak od strane državnih i crkvenih vlasti na okružnog nikšićkog kapetana da cijelom slučaju učini kraj. Kapetan Nikolić se pobrinuo da vojvodi Božu Petroviću podnesu deteljane izvještaje o toj temi. U njegovom opisu događaja dobijamo naznake kako se cijela stvar oko spiritizma proširila u Nikšiću:

„O Špiritizmu u Nikšiću tekla je stvar ovako:

19. februara tek. god. došli su u Nikšiću kod Mile Jovančetove, Petko Pajović, Jevtan Baletić, Šarko Gurozi, agent iz Skadra, R. A. Masetiri agent

⁷ DACG, fond MUD, fas. 114, br. 562, 14. 6. 1899.

⁸ Isto, 12. 6. 1899.

trgovački u Austriji i tun su držali seansu spiritizma. Kod njih se desio tu veče Miloš Šćepanov Šobaić i isto kazao svome rođaku Simu Pantovu Šobaiću⁹, a ovi doznadu da o tome ima jedna knjiga u Đoka Karova Bakrača koi je kako kaže dobavio iz Beograda prošle godine, i oni su ovu knjigu u Đoka pozajmili i počeli činiti probe spiritizmu za koje dozna Gavro Popović crevljar, koi kako kaže dobavi knjigu sa Cetinja iz knjižare Kaluđerovića i otpočne činiti seansu spiritizmu po noći u svoje kamare. No čim ja za ovo doznadoh, dozovem u Sud Sava Petkovića sekretara Varoške Uprave i naredih mu da kaže Upravitelju da to strogo zabrani. Ovi sam prvi pokušaj učinio usmeno narediti gledajući da se to iskorijeni bez da se što god o tome nahodi u akte i ovo je bilo u mjesecu martu.“

Kao što smo vidjeli prvi pokušaj okružnog kapetana da iskorijeni spiritizam je propao, a iz izvještaja doznajemo i razlog. Očigledno zatečen pojavom i njenim brzim širenjem, kapetan Obren Nikolić pokušao je da cijelu stvar riješi tiho i nezvanično, kako ne bi pravio pompu od svega. Njegov trud nije urodio plodom, ali iz toga možemo saznati njegov lični odnos prema cijeloj stvari. Bez pokušaja da sa razumijevanjem sagleda stvar ili stvori neko svoje mišljenje o svemu, okružni kapetan se ponio prema svemu čisto birokratski doslovce sprovodeći naredbe nadređenih. Za njega, to je bila pojava o kojoj je malo ili nimalo znao, ali mišljenje nadređenih, prevashodno crkvenih vlasti, bilo je dovoljno da se prema tome ophodi kao prema nečemu što treba eliminisati, a prema sudionicima u tim radnjama kao običnim prekršiocima propisa i zakona. Na njega je očito snažan utisak ostavila posjeta mitropolita Mitrofana, nakon čega je lično sproveo žustru akciju koja je dovela do hapšenja Gavra Popovića, Sima Šobaića, Sima Samardžića, Dimitrija Pekića, Miloša Šobaića, Veljka Lučića, Đoka Čturice i Rada Pavićevića. Od njih je oduzet sav pribor za spiritističke seanse, knjige i posebni stolovi sa slovima, a oni su dopali tamnice i to prva četvorica po 4 dana, a ostali po dva dana. Zbog neodgovornog odnosa prema direktnom naređenju i neobavljanju dužnosti kapetan Nikolić je kaznio opštinske službenike Đura Zekovića i Sava Petkovića. Takođe, preduzeo je korake za sprečavanje daljeg širenja van granica svog okruga.¹⁰ Ali slučaj spiritizma je time tek počinjao, a hapšenjem počinitelja poprimio je svoju zvaničnu prirodu.

Pokretanjem postupka protiv šestorice mladića, nikšićke vlasti su se i dalje nadale da će cijeli slučaj uspjeti da riješe bez pompe i nepotrebnog publiciteta. Njihova želja je bila da ispune očekivanja državnih i crkvenih vlasti, a da se to ne širi, jer vidimo da su u sve bile umiješane i mnoge ugledne ličnosti

⁹ Obojica rođaci ugledne kuće Šobajića koja je umnogome doprinijela razvoju kulture u Nikšiću i iznjedrila velika imena crnogorske kulture i nauke: Maksima, Iliju i Petra Šobajića.

¹⁰ DACG, MUD, br. 144, 22. 6. 1899.

iz Nikšića. Međutim, njihova nadanja su pala u vodu zbog masovnosti ove pojave. Momci koji su bili okrivljeni i zbog toga dopali tamnice, s pravom su se žalili da oni nijesu jedini koji su se bavili spiritističkim seansama, već da je tu bilo još dosta naroda. Pokušaj lokalnih vlasti da brzo nađu počinioca, čija bi krivica najbolje odgovarala potrebi da cijeli slučaj ostane bez velikog odjeka propao je. Žalbe i izjave okrivljenih formirale su cijeli slučaj čija dokumentacija je do danas sačuvana. Širenjem pojave spiritizma i van nikšićkog okruga kompletna priča dobija na značaju i svjedoči o važnosti koju je ova pojava imala za crnogorsko društvo u tom momentu. Predstavljanjem izjava, kako okrivljenih tako i svjedoka, dobijamo uvid u težinu problema i uspijevamo da rekonstruišemo odnos tadašnjeg crnogorskog društva prema jednoj svjetski rasprostranjenoj pojavi kakva je spiritizam bio u to doba. Takođe, spoznajemo da je, i pored očekivane konzervativnosti crkvenih vlasti, građansko društvo u Crnoj Gori na koncu XIX vijeka imalo sluha za usvajanje novih ideja i pojava koje su dolazile sa strane čime se razbija slika o začaurenoj tradicionalnoj sredini kojoj je sve novo bilo strano.

Čim su se optuženi našli pred kapetanom Nikolićem dali su izjave u svoju odbranu i u njima naveli stepen svoje umiješanosti u cijelu priču o spiritizmu. Prva od tih izjava je izjava Sima Šobajića malo pretenciozno nazvana „Alfa i omega Spiritističkog rada u Nikšiću“. On kaže da je spiritizam prvi donio Đuzepe Masetiri iz Trsta, zajedno sa Jeftanom Baltićem i Petkom Pajevićem koji su to donijeli sa Cetinja. Prvi pokušaji, rađeni u kući Mile Jovančeto,ve, iako bez nekih uspjeha, zaintrigirali su maštu nikšićke omladine i oni su krenuli da dalje isprobavaju uspostavljanje veza sa onostranim svjetovima. Ubrzo se otišlo dalje, nabavljene su knjige, prvo kod Đoka Karovića, a onda i iz knjižare Stevana Kućetina iz Beograda. Odredili su i najpogodnija mjesta, u kući Vrčevića, a kasnije kod Gavra Popovića i gospođe Kustudić. Čim su seanse počele, a držane su srijedom i subotom, privukle su znatiželju Nikšićana i vrlo brzo iskupilo se pola grada na tim sjednicama.¹¹ Tako se izdvojila grupa, kasnije okrivljenih, koji su redovno održavali seanse, a po njihovom hapšenju otkrili su i druge koji su u cijelu rabotu oko spiritizma bili upleteni. U svom iskazu pred sudom Simo Šobajić navodi ove ljude, uz napomenu „*a radiji bih bio da je mene drugi kazivao, pošto mi nije bila najobičnija noć u tamnici*“:

1. G. Savo Cerović samo jedan put
2. -II- Đuro Vukotić, više puta
3. G-đa Milica Nikovića -II- -II-
4. G. Novica Nikolić -II- -II-

¹¹ DACG, MUD, fas. 114, br. 562, 11. 6. 1899.

5. -II- Obren Rnjev, više puta
6. -II- Gašo Vukov -II- -II-
7. -II- Niko Ivanović -II- -II-
8. G-đa Marija Kustudića -II- -II-
9. -II- Anđa Đuraškovića
10. G. Filip Vrčević
11. -II- Rade Pavićević
12. -II- Miloš Šobajić
13. -II- Đoko Čaturica
14. -II- Veljko Lučić
15. -II- Vaso Seferović¹²

Nakon toga, lokalne vlasti u Nikšiću nastavile su da ispituju optužene o spiritizmu, seansama i prisustvu na njima. Pored Sima Šobajića, detaljnu izjavu o svom radu na spiritizmu dao je Gavro Popović, čija uloga je bila ključna u svemu jer su se seanse odvijale upravo u njegovom stanu. Pred nikšićkim Okružnim sudom on je izjavio sljedeće:

„Dostavljam vi početak moga rada o spiritizmu. Prvo doša je Miloš Šobajić u moju butigu i počeo ođe pričati sa Đokom Čaturicom o tome. Ja sam ig pitao što je to oni su mi sve objasnili kako su viđeli u Mile Jovančetove od nakoga Treštanca i rekoše da su oni počeli probati i da im nije moglo izaći za rukom. Ja sam rekao da to nije moguće a oni su mi rekli da je istina i da ima knjiga o tome u Đoka Karova. Ja sam zamolijo da mi je donesu i pošto su mi je donijeli ja sam vidio da tu ima nešto i pita sam okle se mogu ove knjige dobaviti oni su mi kazali da ima na Cetinje u knjižari. Ja sam odma poslao pare te mi je ista knjiga došla iz knjižare Kaluđerovića i pošlje sam proba u moju kuću sa istijem, to jes

Đoko Čaturica

Miloš Šobajić

Dimitrije Pekić

Simo Šobajić

Obren Rnjev

Ostaliye večeri bilo je i po 20 druga za nekoliko noći. Pošlje nekoga vremena dođe Fazlo Jaganjac i kaže mi da ne smijem više skupljati naroda u kuću i sjutra ćeš doći u sud na odgovornos. Sjutra dan ja sam pošao u sud i tu ne bješe niko no Savo Petković i upitah Sava što me zvao kapetan i on kaže ne zna. Ja sam počeo da mu kažujem što me zvao Fazlo a on nije mogao razumjet

¹² Isto.

jerbo ne mogu čisto da govorim kao što vi je poznato; u tome dođe kapetan i Fazlo i kaže mi kapetan kako ti svašto nađeš prije od ikoga i kaže kaki su to vaši duhovi što ig zovete. Ja mu kažem da sam kupijo knjigu o tome u knjižaru na Cetinje i radijo sam kao što knjiga kaže i uspijo sam po njojzi. U tome reče Savo Petković pošto razumije o čemu je, pa to je sitna stvar to se svud radi i da je on isti radijo prije pa nije mogao ništa uspjjet. Utoliko reče kapetan donesi tu knjigu i nije mi reka da ne smijem raditi. Ja sam pošla doma da mu knjigu donesem popodne ali je knjiga bila u G. Mata Katurića i tu je stojala do sjutradan dok je došla Fazla i ja sam je uzeo u G. Mata i dao je Fazlu koi je i ponio. Tu se i danas nalazi poslije sam ja izaša iz one kuće đe sam stajao pa sam se povratio sa istijem društvom u kuću đe se nalazila g-đa Kustudička i tu sam nekoliko radijo dok je pošla na Cetinje. Onda sam prenio taulin u moju kuću đe sam radijo sa mojim društvom do ove sadašnje naredbe“¹³

I drugi okrivljeni su dali svoje izjave o učešću u pokušajima u prizivanju duhova, a jedini koji je prijavio da je u nekoj spiritističkoj seansi imao uspjeha i stvarno ostvario komunikaciju sa onostranim svijetom je Simo Samardžić. On je pred Sudom opisao svoj susret sa spiritizmom koji se malo razlikuje od ostalih jer je kako kaže, *nazad godinu dana čitao sam u novine u našu čitaonicu da je izdao knjigu (Stevan Kućetina u Beogradu) o duhovima na taianstvenom svijetu, i zaista, kazaše mi da je dobavijo Đoko Karović, te sam poiskao i on mi dade te sam je čitao*. Nakon godinu dana, doznao je da se spiritističke seanse rade i u njegovom rodnom gradu, pa je odlučio da ode na jednu od tih sjednica. No, to ga nije zadovoljilo i sam je načinio odgovarajući sto za sebe i počeo, kako kaže, na Blagovijesti, prizivati duhove kod svoje kuće. Isprva nije imao uspjeha u tome. Ali jedne večeri kod njega su se zadesili braća Šobajići, koji kad su vidjeli sto, nagovoriše ga da probaju ponovo. Prema njegovoj izjavi, ovoga puta su imali uspjeha. Mada je pokušao da prizove pokojnog brata, sa onog svijeta javio mu se otac, kako kaže po azbučnom redu. Poslije toga, uslijedila je još jedna seansa, ali izgleda bez uspjeha, a onda je na snagu stupila zabrana kapetana Nikolića. Ipak, na nagovor kume Jelke, pred Vaskrs, Simo je ponovo uložio da radi seansu dozivanja duša umrlih. Zato priznaje krivicu da je radio preko odluke vlasti o zabrani, ali u svoju odbranu kaže da je prvo vidio još neka lica, od kojih su neki i pripadnici lokalne vlasti, da isto rade o spiritizmu pa je pomislio da zabrana i nije tako strogo uvedena. Takođe, dosta razložno rezonuje, da ukoliko je pojava spiritizma protivna crkvenim pravilima, Mitropolit bi izdao svoj proglas o tome i lokalno sveštenstvo bi upozorilo narod na štetnost spiritizma. Pored toga, iz izjave Sima Samardžića saznajemo nešto i o načinu izvođenja spiritističkih seansi.

¹³ Isto.

Očigledno, za izvođenje seansi bio je potreban sto sa slovima i brojevima, a vidimo da u jednom slučaju kod Mile Jovančetoze, seansa je izvedena iznad vode. Ostali pokušaji komunikacije sa onostranim bili su klasični sa držanjem ruku na ploči kako bi se pomjerila kazaljka ili nešto slično od slova do slova. Valja zapaziti da su svi učesnici spiritizmu pristupali sa jakim osjećajem vjere, jer su uglavnom seanse rađene o vjerskim praznicima. To je zaista jedna važna karakteristika pokušaja izvođenja spiritizma u Crnoj Gori. Za razliku od drugih spiritističkih pokreta u svijetu koji su svi bili izrazito antiklerikalni i izašli iz potrebe da se dosegne jedna nova vrsta duhovnosti van kontrole crkve. Ali u Crnoj Gori su stvari stajale drugačije. Niko od učesnika nije pomislio da spiritizam nije u skladu sa vjerom i pravilima pravoslavne crkve. Osim izjave Sima Samardžića, na to upućuju i iskazi Dimitrija Pekića i Obrena Rnjeza. Na spiritizam i mogućnost komunikacije sa svijetom van ljudskog poimanja, oni su gledali kao na zanimljivost i stranu novotariju prilično bezazlenu. Naravno takve izjave možemo pripisati i njihovom pokušaju odbrane od optužbi i smanjenju krivice, ali čini se ipak da su te izjave prilično iskrene i da su mnogi u te radnje ušli iz radoznalosti, a da su sa njima nastavljali zbog želje da se postigne uspjeh. Ipak, kako je počeo proces protiv spiritizma i onih koji su održavali seanse, mnogi su požurili da se ograde od svega. Prva se odrekla krivice gospođa Anđa Đurašković koja kaže: *...Priznajem da sam išla da viđu prizivanje duhova na trpezice, kod gospođe Marije Kustudića, jer me interesovalo, da viđu kao zabavu jednu društvenu*. Nakon nje, na nešto oštrij način od odgovornosti se ogradio i Stojan Cerović koji u pismenoj izjavi podnesenoj Sudu kaže sljedeće:

„G. Kapetane,

Jedne večeri negde davno desio sam se kasno u kuću gospođe Kustudićke i nađoh neki skup da se bavi špiritizmom. To me zaista iznenadilo.

*Kad je bilo ne znam, ali se pozivam da gospođa Kustudićka kaže da li sam se ja tijekom bavio, što više da kaže što sam tom prilikom rekao. Opet molim da gospođa Kustudićka pravo i po duši kaže i da se oni galijoti što bi htjeli drugoga da brljaju kazne!*¹⁴

Iz ovih izjava vidi se da je zabrana izdata od strane vlasti shvaćena ozbiljno i da je prijetnja utamničenjem ostavila efekta na narod. Ljudi su požurili da što prije opravdaju sebe pred Sudom tačno navodeći u svojim izjavama stepen umiješanosti u održavanje spiritističkih seansi. Iz tih izjava ističe se ona koju je Sudu uputio učitelj Ivanović, koji obrazlaže svoje učešće, ali što je nama još interesantnije, navodi sve što je obrazovana osoba tog doba u Crnoj Gori mogla da zna o spiritizmu kao pojavi. U želji da sačuva svoj ugled kao

¹⁴ Isto, 12. 6. 1899.

učitelja, pošto je kako kaže imao čast, *od nekijeh – biti uvršćen u „Spiritiste“* Ivanović, iskreno izlaže svoj angažman i svoje motive bavljenja tom stvari.

- A) *Da nijesam bio nikada u njihovom društvu, samo sam neđe oko Uskrsa jedanput vidio neki pokušaj, kod gđe, dr Kustudije;*
- B) *Da mi je davno bio poznat, životni magnetizam kao nauka, koju je prvi dokazao fizičar italijanski Volta, na mrtvijem osobama;*
- C) *Da kad se ovđe počeo razvijati taj – „takozvani spiritizam“ – počeo sam i ja, u krugu moje familije, praviti pokušaje, da ispitujem, da dočnije u „Onogoštu“¹⁵ iznesem u nekoliko podlistaka moje mnjenje, kao što sam to u naprijed kazao i Gnu. Stevu Vrčeviću.*
- D) *Da sam držao – da ispitivanje, ma koje naučne pojave – bez prozelitizma – nije niđe zabranjeno, a poglavito u svojoj kući, a u uskom familijarnom krugu;*
- E) *Da mi nikakva zabrana sudska, nije poznata bila, ne viđeh je prilijepljenu po čoškovima, niti mi je žandar što javljao – a zujanje kroz pjacu i kafanske razgovore, ne mogu da ubrajam u zabrane, niti ih ikakav zakon, može takvo neznanje da ubroji u krivicu;*

Dajući objašnjenje za svoje postupke i negirajući svoju krivicu u cijelom slučaju učitelj Ivanović nadalje iznosi svoje znanje o spiritizmu u svijetu i izvore iz kojih se informisao o svemu tome. Zaista je fascinantno saznanje da je krajem XIX vijeka, jedan nikšićki učitelj imao pristup i redovno čitao strane listove i stručne časopise i tako pratio razvoj nauke u svijetu.

Gledao sam i u svijetu javne hipnotičke predstave – a hipnotizam je danas nauka. Što je nekad za svijet bilo tajna i nemogućnost – danas je istina – neću da tvrdim baš to i o spiritizmu – ali i o njemu mnogi naučenjaci pišu, a listovi danomice donose opise „seansa“. Nema mnogo od kad je „Courier des Baleans“ donio u podlistku jednu prijavu duhova (čini mi se) Karla XII, a koja je zabilježena i čuva se u kraljev. dvorskoj arhivi. Nije dakle nikakvo čudo, da me je sve to nagnalo da ispitujem sa naučnog gledišta, bez ikakve namjere, i bez napravljenijeh čudnovatih astalčića, već sa mojima prostijema, okruglijema, koje imam u kući već 2–3 godine i koji su puni klinaca.

U daljem tekstu izjave, učitelj Ivanović nanovo odriče svoju odgovornost u cijelom slučaju iznoseći u svoju odbranu tvrdnje da nije mogao držati da je spiritizam zabranjen jer su knjige na tu temu dolazile sa Cetinja i to preko *kako neki tvrde, čak preko povlašćene državne knjižare*. Takođe, navodi da je u prijestonici spiritizam već više od godine bio rasprostranjen kao pojava i da je za njegovo širenje odgovoran neki Nikola Janković, pa da se otuda stvar proširila

¹⁵ Tadašnji časopis.

i u Nikšić.¹⁶ Njegova izjava cijelom slučaju daje novu perspektivu. Posebno je bitna činjenica da on u svojoj izjavi ljude koje je vidio da se bave spiritističkim seansama karakteriše kao posebno religiozne, čak za neke od njih kaže da su upravo zbog „prizivanja mrtvih“ naglo postali pobožni i počeli redovno posjećivati liturgije. Zato lako možemo izvući zaključak da je spiritizam u Crnoj Gori bio potpuno nekarakterističan u odnosu na onaj koji se praktikovao širom svijeta. U početku čak ni crkvene vlasti, makar lokalne, nijesu u tome vidjele neki prestup. Tek je intervencija Mitropolita kod kapetana Nikolića pokrenula zabranu i iskorjenjivanje ovog fenomena proglašavajući ga antikanonskim.

Međutim, zbog nedostatka pravne regulative po kojoj bi se odvijao dalji postupak, čitav proces se sveo na ispitivanje da li su okrivljeni znali za zabranu izdatu od strane okružnog kapetana Obrena Nikolića. Naravno, većina se izgovarala da za nije čula za zabranu, ali bilo je i onih poput nekog Gaša Vukova, koji su izjavili da kad su čuli za zabranu prestali su dalje ići na sjednice.¹⁷ Dok je tekao postupak, četvorica okrivljenih su ležali u tamnici, pa sredinom juna 1899. godine, pišu Okružnom sudu u Nikšiću: *da i našu čast zaštititi, kao i ostalih građana, od kojih su mnogi Slavnom Okr. Sudu poznati*. Oni traže da budu pušteni na slobodu jer kako navode, oslobođeni su oni koji su više krivci nego njih četvorica. Kako su se lokalne vlasti oglašavale o njihove zahtjeve nastavili su sa slanjem dopisa. U jednom od njih, koji je sačuvan u predmetu, oni mole Okružni sud da ih *pozove na odgovor* jer smatraju da su osuđeni *van viška krivice mnogih građana* tačnije da krene proces, jer očigledno da su vlasti odugovlačile sa pokretanjem postupka. U svom dopisu iznose dosta jaku argumentaciju u svoju odbranu:

Jer mislimo, da je pred zakonom Nj. V. Knjaza i gospodara Nikole I svaki Crnogorac časn i ravnopravan i da zakon štiti i nas u koliko i druge, a iste krivice; a ne da nama zakonik bez ikakvog viška krivice mnogih i mnogih građana krnji našu čast pred svim građanstvom a sve, da našom čašću zaštititi čast nekolicine.

*Držeći, da je zakonik jedan za prosjaka kao i za bogataša i velikaša – molimo taj Slavni sud, da: ili kazni sve ravnopravno po zasluži, ili i nas pusti na slobodu i da nam satisfakciju za uvrijeđenu čast, a ne da nam oduzima našu ličnu slobodu, na koju kao i svaki Crnogorac polažemo potpuno pravo, – ili, molimo taj Slavni Sud, da nam saopšti zakonik, koji je samo za nas četvorice sastavljen, ako ga ima.*¹⁸

¹⁶ DACG, fond MUD, fas. 114, br. 562, 15. 6. 1899.

¹⁷ Isto. Gašo Vukov kaže: *išao sam na zabavu špiritizma i prije naredbe kod Gavra Popovića a čim sam čuo za naredbu da je zabranjeno i da su knjige oduzete, više nijesam niđe išao a najpotlje kad sam išo u Gavra bio je i Savo Petković.*

¹⁸ Isto, 11. 6. 1899.

No izgleda da i pored ovako snažnih argumenata, nikšićke vlasti i pored možda dobre volje i uz uvažavanje njihovih razloga, nijesu mogle da ih puste na slobodu, jer bi se time našli na udaru državnih i crkvenih vlasti koje su od njih zahtijevale kažnjavanje krivaca. Kako čitamo iz izjave Gavra Popovića, lokalne vlasti su smatrale da je cijela pojava spiritizma sitna stvar, a neki ljudi iz organa lokalne uprave, kao Simo Petković, sekretar opštine, bili su umiješani i prisusutovali su seansama. Na zahtjev Okružnog suda lokalne vlasti su sastavile dokument naslovljen kao „*Koi su radili Špiritizam posle naredbe Okr. Kap. Obrena Nikolića od 2/4 1899.*“ U njemu je napravljen pregled ispitivanih osoba povodom slučaja spiritizma i sažetak njihovih izjava. Iz njega možemo vidjeti koliko je ova pojava zapravo bila rasprostranjena u Nikšiću.

G. Obren Rnjez kaže da je radijo prije no se čula zabrana i knjige oduzete i pred Vaskrs najpotlje sam radijo u Milana Šobajića pred Vaskrs pa će znati jeli prije ili potlje naredbe – o tome daću pismeno izvješće.

G. Niko Ivanović kaže, najpotlje sam radijo ima 10 dana čujo sam za naredbu da je zabranjeno ali nijesam vidio naredbu niti mi je vlast kazala, knjige nemam, ni novog taulina osim starije od 3 god. koi su za drugo pravljene. Odgovoriće opširno.

Pisar Rade Bracanović kaže da je ovo najpotlje sam radijo kad i moj kmet u Milana Šobajića ispred Vaskrsa. Za naredbu znao sam što se zborilo kroz pjacu i da se knjiga tražila ali nijesam vidio naredbu niti mi je kazao žandar.

G. Novica Nikolić kaže da nije znao za naredbu i zabranu špiritizma niti sam znao da su knjige oduzete, i radijo sam neđe oko 28. marta, donijeću pismeno o tom.

G. Đuza Vukotić kaže: za naredbu znao nijesam do onomande i radijo sam najprije tako u Šobajića kući i načinio taulin i pošto viđeh đe nevalja, sve batalih, taulin slomi i baci komade u nužnik a tek sam ovo počeo raditi nema 20–30 dana pošto su ovi drugi radili, samo sam pošo da viđu što je to, a ne da u što vjerujem i na ovo sam viko i kroz pjacu da treba zabraniti. Na ovo se potpisujem.

G-đa. Marija Kustudić kaže: kod Gavra Popovića i kod moje kuće radijo na trpezi Gavrovoj špiritizam, za naredbu da je zabranjeno znala nijesam. Na ovo se potpisujem.

Veljko N. Lučić – radijo sam u Gavra Popovića najprije, najpotlje sam radijo pred Trojčindan. Za naredbu da se brani znao nijesam niti sam znao da su knjige oduzete niti mi je koi kazao.

Đoko Čuturica kaže: najpotlje sam radijo ima 15 do 20 dana špiritizam u Gavra Popovića. Znao sam da je zabranjeno, ali ne bih pogazio naredbu da nijesam vidio kap. Obrena Rnjeza i njegova pisara, a do toga vremena više

puta sam dolazijo a ovo kad sam kazo Obrena i pisara njegova, pred Vaskrs, taulin nijesam imao.

Rade Pavičević priznaje da je tada bijo čuo kroz pjacu da je izdata naredba i da su knjige pokupljene, no ja nijesam vidijo naredbe niti čuo od koga zvanično.¹⁹

Osim ovog spiska saslušavanih, u predmetu o spiritizmu u Nikšiću, našla se i jedna službena zabilješka žandara Fazla Jaganjca koji je sastavio svoj izvještaj. U njemu on osvjetljava tok cijele istrage od samog početka i kaže: *Kad sam najprije čuo kao što je i cijeli Nikšić čuo, da se ovđe igraju neke đavolje maštarije, odmah sam otišao i prijavio Gnu. Kap. Đuru Zekoviću, da bi se tome stalo na put. Kapetan me je pitao a đe to igraju, ja sam mu kazao eto u Gavra Popovića i više ne znam ni u koga.* Popović je priveden na saslušanje povodom toga i tom prilikom je izjavio da lokalne vlasti nemaju pravo da mu zabrane bavljenje spiritizmom, pozivajući se na to da se na Cetinju isto to radi već tri godine bez ikakve zabrane. Nakon toga, Fazlo je ponovo dobio naređenje da pripazi na održavanje seansi u gradu. Ubrzo žandar je raportirao kapetanu Zekoviću da se ponovo u Gavra Popovića igraju neke đavolje maštarije, i tražio naređenje kako da postupi u toj situaciji. Ali od kapetana je dobio odgovor da ne preduzima ništa jer je on za tu pojavu konsultovao lokalnog sveštenika popa Đorđiju koji mu je rekao da spiritizam nije protiv crkvenih pravila. Rezigniran odgovorom, Fazlo je odgovorio starješini: *...pa fala Bogu kad nije protiv Crkve nije ni protiv džamije, samo mi je žao što sam se lomijo i prezao.* Ipak, kasnije je ponovo došlo naređenje da se vinovici pohapse, pa je Fazlo priveo glavne krivce.²⁰ Protiv njih četvorice je pokrenut postupak, no to je sve što su uradili istražni organi u tom slučaju. Kako su prikupljane izjave od onih koji su se pojavljivali na seansama, lokalne vlasti u gradu pod Trebjesom su uvidjele umiješanost mnogih uglednih sugrađana, kao na primjer Đuze Vukotića.²¹ Od njega je uzeta izjava povodom slučaja, ali se nije moglo očekivati da bude okrivljen za to. Iz njegove izjave vidimo da je iz znatiželje pristupio spiritističkim seansama, a iskoristio je svoj autoritet da kod sebe pozove braću Šobajiće kako bi mu pokazali kako to funkcioniše. Rad o spiritizmu je završio i prije dolaska mitropolita Mitrofana Bana u Nikšić, a svoju izjavu završava riječima: *„G. Kapetane ponovo vi kažem što se tiče vjerovanja da mogu dolaziti mrtvi da zbore sa živijem, do toga vjerovanja nijesam doša a mislim da ni po sad neću doći do toga.“*²² Pored njega u spiritističkim seansama je učestvovala i njegova sinovica Milica, udata Niković,

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto, 14. 6. 1899.

²¹ Visoki oficir crnogorske vojske, učesnik oslobodilačkih ratova 1875–1878, tada već u penziji.

²² DACG, MUD, fas. 114, br. 562, 22. 6. 1899.

od koje je takođe uzeta izjava. Time je krug učesnika u spiritističkim radnjama u Nikšiću iscrpljen. Nakon toga, istraga se ograničila samo na četvoricu okrivljenih koji su zatvoreni do okončanja postupka. Očigledno da nikome nije bilo od koristi da kažnjava građane zbog nečega za šta se sa sigurnošću nije moglo reći da li je samo razbibriga ili iza svega stoji nešto ozbiljnije. Nažalost, njihova dalja sudbina nije nam poznata jer se nijesu sačuvala dalja dokumenta o njihovom procesu. Ipak, priči o spiritizmu u Crnoj Gori na kraju XIX vijeka tu nije kraj. Širenje ove pojave je već uveliko uzelo maha, pa tako o spiritizmu vojvodu Boža Petrovića obavještavaju i iz Danilovgrada odgovarajući na njegovo naređenje koje smo gore naveli. Iz Bjelopavlića raport o toj pojavi podnosi tadašnji zamjenik Okružnog kapetana Marko Radulović. Njegov izvještaj pruža nam novi obrt u cijeloj priči. Najprije, objašnjava kako je došlo do pojave spiritizma u njegovom okrugu. Prvi koji je donio praksu spiritizma u Bjelopavliće bio je tamošnji poštanski činovnik Kinjo Jovičević, koji je to vidio u Nikšiću i to od Obrena Rnjeza i da je preko njega nabavio sto za seanse.²³ Sljedeći koji je počeo pokušaje prizivanja mrtvih u dolini Zete bio je Maksim Šobajić i njegov sinovac Vladimir Šćepanov, koji su se sa tim upoznali preko svojih rođaka iz Nikšića. Kako je ubrzo zatim uslijedila zabrana od strane vlasti, spiritizam se nije dalje širio u Danilovgradu.

Dalje se u Radulovićevom izvještaju govori o njegovom učešću u cijeloj stvari. Pošto je i sam bio znatiželjan spoznati o čemu se tu radi prisustvovala je jednoj od sjednica. Zato donosi detaljan opis seanse i tehnike izvođenja na njima.

„Kinjo Jovičević kazao mi je da je nabavio jedan sto i da pokušava sredstvom njega da opšti sa duhovima. Mene je ovo malo zanteresovalo te sam iz ljubopitstva pošao i pregledao samu spravu – sto. Isti je oblika okruglog, nevelik u prečniku, na čijoj se površini opet, u krugu nalazi cijela izložena azbuka – ćirilica i cifre arapske do deset. Sto je jednonožan, ali na ovoj koja gotovo pri dnu, nalaze se dolje još tri male koje se oslanjaju na zemlju. Dalje je sto na sredini prošupljen kroz koju šuplinu prolazi osovina oko koje se sto može obrtati, a na kojoj s gornje strane stola je namještena kazaljka poput one na satu koja ide po slovima azbuke odnosno ciframa a pomoću jedne vrpce provučene kroz šuplinu stola a svezane za stolicu na koju sjedi onaj koji rukovodi i invocira. Invokator pak, kad hoće da radi metne jednu ili obje ruke na sto i svojim proizvoljnim naginjanjem istog čini te kazaljka ide od slova do slova te sklapa riječi a iz ovih opet rečenice koje su, veli rukovodilac stola, odgovori duha koji je zvao.

²³ Isto, 11. 6. 1899.

Ja kad sam ovo vidio, a znajući još kad sam psihologiju na Velikoj školi slušao da prava nauka ne daje nikakve važnosti takozvanom „table tourante“ odmah sam naredio Jovićeвиću da ovo uništi što je isti u učinio t.j. sto izgorio. Međutim, za Maksima Šobaića da i on ima takav sto nijesam ni znao dok mi nije kazao G. Savo Bošković, kojemu je isti i naredio te je sto uništio – izlomio, od koga smo komade pri sadašnjoj istrazi našli.“²⁴

Na kraju, Radulović je po naređenju mitropolita Mitrofana, poslao u zatvor Kinja Jovićeвиća čime je na slučaj spiritizma i u Danilovgradu stavljena tačka.

Zaključak

Dokumenta koja se odnose na pojavu spiritizma u Crnoj Gori nalaze se u Državnom arhivu na Cetinju u fondu Ministarstva unutrašnjih djela. Nažalost nijesmo uspjeli, pored najbolje želje, da saznamo šta se dalje dešavalo sa optuženima u ovom slučaju i da li im je određena kazna. To moramo prepustiti nekim novim istraživačima koje će privući ova tema. Ono što je nas privuklo ka ovom slučaju je želja da prikazemo jednu malu sliku iz života građanskog društva u Crnoj Gori na kraju XIX vijeka.

Veoma je malo izvora na osnovu kojih bismo mogli rekonstruisati spiritizam i spiritističku praksu u našem narodu. U etnografskim studijama mogu se pronaći podaci da u narodu postoje vidoviti ljudi koji prorokuju. Potom se u njima ilustruje zanimljiv slučaj iz prakse. Međutim, nedostatak studija ove vrste ili pak monografija koje se bave ovom tematikom, pokazuje da ne postoji jasan prikaz kako je to narod prihvatao i kako se to odražavalo na njihov svakodnevni život.

Narodna predanja kazuju da su neki znameniti ljudi bili vidoviti, kao na primjer: Petar II Petrović-Njegoš, Sv. Petar I Mitropolit crnogorski. Za najvećeg hercegovačkog vidovnjaka Mata Glušca (1774–1870) vjerovalo se da je zduhać. Pričalo se da je lutao od mjesta do mjesta noseći čudotvorni štap u koji bi se zagledao kada bi htio da proriče. Ovaj vidovnjak uživao je veliki ugled, tako da mu je Njegoš dozvolio da gata, vraća i proriče. Međutim, u vrijeme vladavine knjaza Danila doživio je čak i batinjanje zbog svoje proročke djelatnosti. Nakon što je ubijedio u svoju vidovidost samog knjaza, on mu „odredi godišnju platu od deset talira i dozvoli da „faleta“ i radi šta hoće“.²⁵

Spiritizam je naročito bio prihvaćen u intelektualnim krugovima krajem XIX vijeka i u prvim decenijama XX vijeka. Dakle, u gradskim sredinama. Upravo tada, crnogorsko društvo se nalazilo u fazi razvoja građanske svijesti

²⁴ Isto, br. 88, 12 6. 1899.

²⁵ Lidija Radulović, *Okultizam ovde i sada*, Srpski genealoški centar: Odjeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, 2007, str. 54.

i usvajanja modernih kulturnih tekovina onoga vremena. Sudar i antagonizam tradicionalnog sa savremenim obilježio je epohu crnogorske društvene stvarnosti. Mladi i tek oformljeni građanski sloj društva u Crnoj Gori polako se borio za svoje mjesto na toj sceni. Na prelazu između dva vijeka njegovi uzori bili su u modernoj industrijskoj evropskoj kulturi i njegovi pripadnici lako su usvajali i oponašali sve tekovine života razvijenog društva. Tako je bilo i sa spiritizmom. U doba kada je spiritizam u cijelom svijetu bio na vrhuncu popularnosti, a ljudi poput madam Blavacke i sličnih, izazivali divljenje kod svih i naveliko širili svoje teorije, njegova pojava i u Crnoj Gori izgledala je neminovna. Zato ne čudi da su ovu pojavu usvojili i širili upravo ljudi građanske svijesti, poput braće Šobajića ili učitelja Ivanovića, a da su onda uz njih pristajali i drugi uglavnom iz znatiželje. Ono što vrijedi istaći je činjenica koju pokazuju iznešena dokumenta, da su u to doba određeni intelektualci i svako ko je želio biti u toku svjetskih zbivanja zaista mogao pratiti kulturna dešavanja na Starom kontinentu. Takođe, obrazovanje tog nastajućeg građanskog sloja u Crnoj Gori je bilo dovoljno da sa razumijevanjem prati kulturne i naučne tekovine širom svijeta. Ipak, ovdje predloženi arhivski materijal svjedoči i o tome da su crnogorski intelektualci uzimali evropske savremene tekovine, ali da su ih prilagođavali sebi, svojim viđenjima i shvatanjima i potrebama crnogorskog društva. Zato vidimo da je spiritizam, za razliku od onog koji se izvodio širom svijeta, doživljavan ne kao pojava neke nove duhovnosti koja je u osnovi antiklerikalna, već tako što su pokušavali da mu pronađu mjesto unutar vjere i crkvenih pravila. O tome svjedoči iskaz da su oni koji su počeli da se bave dozivanjem mrtvih i spiritističkim seansama odjednom postali naglašeno religiozni i da su često posjećivali crkvu. To je svakako najkarakterističnija crta crnogorskog spiritizma, ali bavljenje tom razlikom je nešto što bi zahtijevalo dublje izučavanje i vjerovatno multidisciplinarni pristup. Treba naglasiti da u pitanju nije nikakva spiritistička škola koja bi imala širi uticaj. Pojava spiritizma u Crnoj Gori bila je prerađena i uvrštena u korpus narodnog vjerovanja, tačnije jednog dijela njegovog građanskog sloja koji je u to vrijeme bio u nastajanju.

Želja autora je da ovim člankom ukaže na postojanje spiritizma u Crnoj Gori na kraju XIX vijeka kao jednog društvenog fenomena i prikaže efikasnost crkvenih i svjetovnih vlasti Knjaževine da se razračuna sa takvom jednom pojavom. Najviše crkvene instance tadašnje Crne Gore osudile su spiritizam kao pojavu štetnu za njihovu pastvu, a mi ćemo krajnji sud o tome prepustiti čitaocima i dozvoliti dokumentima da govore za sebe.

Izvori i literatura:

- Državni arhiv Crne Gore (DACG), fond Ministarstva Unutrašnjih Djela (MUD), 1899. god, fas. 114;
- Radulović, Lidija: *Okultizam ovde i sada*, Srpski genealoški centar: Odjeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, 2007;
- Scotland, Nigel: *Spiritizam*, u: *Enciklopedija novih religija: Nove religije, sekte i alternativni duhovni pokreti*, (ur.) Christopher Partridge, Naklada Lijevak, Zagreb, 2005.

Aleksandra BLAGOJEVIĆ
Vukota VUKOTIĆ

SPIRITISM IN THE PRINCIPALITY OF MONTENEGRO

The paper deals with the case of spiritism in Nikšić in 1899. Upon the order of the Minister of Internal Affairs, Duke Božo Petrović, District Captain Obren Nikolić conducted an investigation into the practice of spiritism in Nikšić, arresting four persons on that occasion. Spiritism also spread to Šavnik and Danilovgrad, where the authorities also tried to suppress its spread. The paper presents archival material related to the investigation of the authorities regarding the spiritistic sessions.

Key words: *spiritism, Nikšić, Danilovgrad, Šavnik, modernism, civic society*

UDK 371.3:378

Pregledni rad

Marijana TERIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

marijana.teric@fcjk.me

PISANJE I ČITANJE KAO PROCES OBLIKOVANJA TEKSTA

U ovome radu ukazujemo na značaj pisanja i čitanja kao bitnih komponenti visokoškolske nastave. Time analiziramo brojne startegije i tehnike koje utiču na uspjeh studenata i tako podstiču niz kognitivnih procesa. U usvajanju različitih modela pisanja i čitanja kao kompleksnih stvaralačkih aktivnosti, važnu ulogu ima i kvalitet univerzitetskoga rada, tako da ćemo pokušati definisati osnovne probleme visokoškolske nauke.

U tome pogledu, nastojaćemo dati pregled najrelevantnijih teorijskih tumačenja čitanja i pisanja te analizom pojedinačnih strategija obratiti posebnu pažnju na usvajanje ključnih sposobnosti i vještina koje studenti razvijaju u cilju savladavanja najtežih kognitivnih procesa. Tako se sagledavaju aspekti pisanja i čitanja kao stvaranja teksta, koji kod studenata aktiviraju razumijevanje, kritičko mišljenje, analiziranje, zaključivanje...

Cilj rada sastoji se u preispitivanju obrazovne prakse pismenog i usmenog izražavanja, tradicionalnih modela ovih stvaralačkih aktivnosti, ali i savremenih tehnoloških pristupa. Na kraju slijedi zaključak kojim se daje objašnjenje kako se opisanim tehnikama čitanja i pisanja mogu poboljšati ne samo čitalačke sposobnosti i proces pisanja, već bitno osvježiti i povećati kvalitet visokoškolskoga obrazovanja.

Ključne riječi: *metode čitanja i pisanja, nastavne aktivnosti, oblikovanje teksta, kritička analiza, razvoj kognitivnih procesa*

1. Uvod

Imajući u vidu da su procesom Bolonjske deklaracije definisani najznačajniji ciljevi i aspekti razvoja visokoga obrazovanja, kojima se želi obezbijediti kvalitet visokoškolske nastave, pokušaćemo dati pregled recentnih tehnika pisanja i čitanja kojima se može unaprijediti edukativni proces u visokim obrazovnim institucijama. Svjesni činjenice da univerziteti imaju ključnu ulogu u redefinisanju i kreiranju nastavnih sadržaja, kako bi se povećale kompetencije

studenata i aktivirali različiti kognitivni mehanizmi, analiziraćemo niz strategija pisanja i čitanja i tako objasniti način na koji pomenuti stvaralački procesi utiču na produktivnost, inovativnost i efikasnost obrazovnog programa, koji predviđa uspostavljanje jedinstvenog sistema visokoga obrazovanja.

Vještina pisanja i čitanja kao oblikovanje teksta smatra se jednim od najznačajnijih činilaca koji utiču na uspjeh studenata ne samo tokom visokoškolskoga obrazovanja, već i do kraja života. To znači da se dobro izučene strategije pisanja i čitanja koriste u profesionalnome usavršavanju, jer omogućavaju studentima da lakše prepoznaju naučne tvrdnje, da daju precizne definicije, eksperimentišu različitim metodama, da zrelo i kompetentno tumače tekstove različite sadržine. Iz toga razloga neophodno je kreirati nastavni proces koji će studentima omogućiti da na efikasniji način procesiraju dolazeće informacije putem:

- predviđanja,
- bogaćenja vokabulara,
- iniciranja ličnih pristupa tekstu,
- korišćenja skimminga (traženje glavne ideje u tekstu),
- korišćenja kontekstualnih referenci i uopšte retoričkih funkcija,
- vježbanje brzog čitanja,
- davanje rezimea i uopšte naučnog postavljanja i obrade problema,
- razvijanje diskusija koje kasnije mogu voditi ka razvijanju
- leksičke kohezije teksta,
- korišćenja jezika statistike,
- pisanja deskriptivnog teksta,
- pisanja argumentovanog eseja,
- izvještavanja o naučnim dostignućima (hipoteza – dokaz – zaključak) (Piršl – Popovska – Piršl 2011).

Kako bismo objasnili značaj pisanja i čitanja kao kognitivnih vještina, u nastavku rada sagledavamo relevantna teorijska tumačenja najprije pisanja, a potom čitanja zato što je riječ o neraskidivo povezanim procesima oblikovanja teksta.

2. Osnovne strategije pisanja kao fenomena oblikovanja teksta

Pisanje kao stvaranje ili oblikovanje teksta predstavlja izuzetno kompleksnu kognitivnu i motivacijsku stvaralačku djelatnost. Taj je proces suprotan od čitanja, ali je od njega složeniji. Od četiri jezičke djelatnosti: dvije primalačke (slušanje i čitanje) i dvije proizvodne (govorenje i pisanje), pisanje je najteža i najzahtjevnija komunikacijska sposobnost (Čudina-Obradović 2000). Budući da je pisanje teksta komunikacijski čin koji se odvija između

autora i čitaoca, potrebno je voditi računa o tome kome je određen tekst namijenjen kako bi njegovu strukturu, temu i nadolazeće ideje (re)organizovao i prilagodio publici. Da bi se produktivno pisanje moglo ostvariti, važno je: a) izabrati *tačne riječi* za svaku ideju, b) koristiti sintaksička, gramatička i ortografska *pravila* i c) koristiti tačno stavljanje interpunkcija i rečeničnih znakova (Nikčević-Milković 2014: 190). Navedeno zahtijeva izuzetan mentalni napor, koji s druge strane nije dovoljan pokazatelj kvaliteta nekoga teksta. Zato se pri njegovome strukturiranju koriste dvije vrste strategija pisanja. To su: primarne i sekundarne strategije koje doprinose konačnoj verziji teksta.

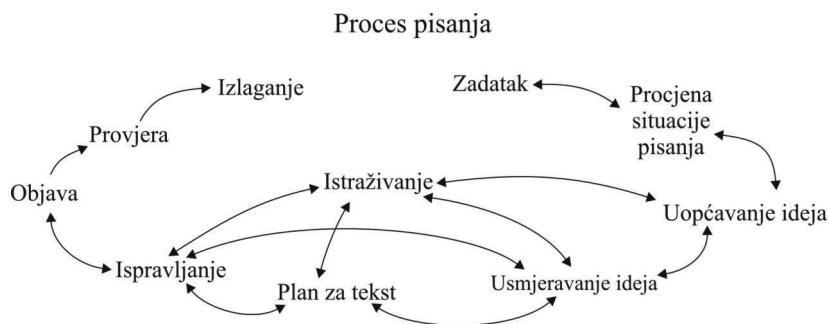
Prve, kao najvažnije strategije, obuhvataju: planiranje (određenje teme, publike i svrishodnost pisanja), skiciranje ili pravljenje nacrt teksta i ispravljanje teksta (Rosenberg 1989). U njih, takođe, ubrajamo i: razvoj ključne ideje (teze teksta), ton teksta, klasifikaciju, opis, navođenje primjera, pripovijedanje i proces. Sekundarne strategije se upotrebljavaju rjeđe, tako da one podrazumijevaju: kritičko sagledavanje, postavljanje pitanja, dijagrame, slike, istorijske podatke, humor, reference autora, ponavljanje određenih ideja, ilustracije. U okviru planiranja teksta postoje sljedeće tehnike: oluja ideja, fokusirano slobodno pisanje, čitanje i istraživanje teme, razgovor s kolegama, saradnički odnos na tekstualnome planu. Pored toga, bitno je naglasiti ključne termine u tekstu, pronaći pitanja kojima će se produbiti istraživanje teme, formirati mišljenja za i protiv, a samim tim i grupnu raspravu. Navedeni činioci znatno usložnjavaju proces pisanja kod studenata, jer se osnovni problemi javljaju prilikom proučavanja pisanja. Time postaje jasno da pisanje predstavlja jednu od fundamentalnih ili generičkih obrazovnih sposobnosti koje se usvajaju tokom primarnoga obrazovnog procesa, a nastavljaju se razvijati tokom cjeloživotnoga obrazovanja (Nikčević-Milković 2014). „Zbog toga, poznavanje procesa pisanja, prije svega, s *kognitivnog* i *motivacijskog* aspekta može olakšati usvajanje i proučavanje tih procesa te prevenirati poteškoće u pisanju, koje kod učenika i studenata često znače pojavu *akademskog neuspjeha* (Nikčević-Milković 2014: 192). Kako bi se studenti osposobili za pismeno izražavanje neophodno je da steknu *funkcionalnu pismenost* koja uključuje savladavanje sadržaja svih nastavnih predmeta (Zergollern-Miletić 2007). Ipak, najzahtjevnijom vrstom pisanoga teksta smatra se *argumentovano kritičko pisanje* u kojem autor treba da pokaže da je ovladao temom o kojoj piše te da je kritički analizira (Vizek-Vidović 2009).

Jedna od metoda pisanja koju nam preporučuje Capella University podrazumijeva sljedeće korake:

- Početna faza (prije pisanja teksta): obuhvata analiziranje publike, određivanje svrhe pisanja, utvrđivanje obima napisanoga, generisanje predviđenoga sadržaja teksta;

- Izrada: izrada predmeta i argumentovanje napisanoga;
- Provjera: preuzeti ulogu čitaoca, preispitati pristup tekstu, korigovati i poboljšati kvalitet teksta;
- Korektura: korigovanje grešaka, usklađivanje povezanosti i razumljivosti napisanoga (Capella University 2008: 3).

Nevedene faze izrade teksta koje se odnose na ponovno vraćanje napisanome utiču na produktivni rad autora i omogućavaju jaču povezanost između istraživanja i pisanja. Iz toga razloga postaje jasno da pisanje nije jednosmjerni proces:

Slika 1. Proces pisanja kao oblikovanja ili stvaranja teksta; **Izvor:** Capella University (2008)

<http://www.capella.edu/The Writing Process> (prema Nikčević-Milković 2016: 6).

3. Kognitivni i motivacijski aspekti pisanja

Brojna istraživanja, posebno iz oblasti kognitivne psihologije i psihologije obrazovanja, pokazuju da je integracija kognitivnih, metakognitivnih, motivacijskih, emocionalnih i kontekstualnih činilaca izuzetno važna u procesu pisanja. Najvažniji su kognitivni, a potom i emocionalni činioci zato što se u visokoškolskome obrazovanju znanje posmatra kao niz apstraktnih pojmova ili misaonih shema koje se integriraju u šire misaone sklopove – kognitivne mreže. Integracija se odvija pomoću formalno-logičkoga zaključivanja (prema Šimić-Šašić 2015: 20). Kognitivni model pisanja autora Flowera i Hayesa (1981) obuhvata tri komponente neophodne u procesu pisanja kao stvaranja teksta: *okolinu zadatka*, *komponentu dugoročnoga pamćenja* i *komponentu radne memorije*. Sve tri komponente nalaze se u međusobnoj interakciji. *Okolina zadatka* podrazumijeva temu o kojoj se piše, sam čin pisanja i pretpostavljenu publiku teksta. Pisanje u *dugoročnome pamćenju* zahtijeva znanje teme, znanje publike i lingvističko znanje, pri čemu autor mora oblikovati

argumente, posjedovati znanje o velikome broju činjenica i tema. U *radnoj memoriji* autor mora: kreirati plan teksta, zamišljenu temu prenijeti u pisani tekst, ponovo pregledati napisanu verziju u cilju poboljšanja njegovoga kvaliteta. Pomenuti procesi smatraju se izuzetno značajnima u području pisanja u kojima se autori suočavaju s brojnim problemima. Zato se kognitivne strategije pisanja nalaze u središtu analize procesa pisanja, baš kao i kapacitet radnoga pamćenja autora teksta, jer dobro razvijene čitalačke sposobnosti i iskustvo u pisanju proširuju kapacitet znanja u dugoročnome pamćenju (Nikčević-Milković 2014).

Navedeno upućuje na važnost izučavanja ključnih strategija pisanja u visokoškolskoj nastavi kako bi studenti savladali teškoće u procesu oblikovanja svojih ideja i razvili brojne kognitivne vještine. Tako se u novije vrijeme u okviru kognitivističkih pristupa posebna pažnja usmjereva na *procesni pristup pisanju kao oblikovanju teksta*.

Kad je riječ o motivacijskim faktorima u procesu pisanja, smatra se da se motivacija za pisanje razvila krajem 20. vijeka i tada je počela da se mijenja pod uticajem raznih teorijskih pogleda na svijet (Nikčević-Milković 2014: 199). Budući da postoji znatan broj istraživanja koja daju različite rezultate i tehnike podsticanja studenata na oblikovanje teksta, u radu donosimo samo neke od najznačajnijih motivacionih činilaca. Motivaciju za pisanje pojedinac prvenstveno pronalazi u sebi ili okolini koja ga podržava u tome procesu. Kada govorimo o visokoškolskoj nastavi, moramo naglasiti ulogu nastavnika koji treba da jača interes za pisanje kod studenata, jača vjerovanja o samoeфикаsnosti pojedinca u savladavanju akademskih vještina pisanja, valorizuje trud studenata i usmjerava ih na postizanje uspjeha prilikom rješavanja zadataka pisanja. *Samoeфикаsnost pisanja* ili povjerenje u vlastite kompetencije utiče na efikasno ovladavanje brojnim strategijama pisanja, jer se time povećava razumijevanje, učenje i uvježbavanje već pomenutih tehnika pisanja. Na ovaj način studenti shvataju značaj pisanja, tako da motivacijska vjerovanja s nastavnika prelaze na studente. Pozitivne emocije pokreću samoregulacijsko ponašanje u području pisanja i tako utiču na konačan ishod učenja. Vjeruje se da odsustvo kritike ima značajnu ulogu u savladavanju opisanih procesa.

U cilju reformskih tendencija visokoga obrazovnog sistema, a razvojem kognitivne psihologije, razmatran je pouzdan i objektivan sistem bodovanja studenata koji treba da omogući kvalitetno usvajanje gradiva. Esejsko ispitivanje, kao tradicionalni oblik procjene, smatralo se nepouzdanim i subjektivnim oblikom provjere znanja. Međutim, razvojem tehnologije počinju se uvoditi ispiti sa zadacima izbora, koji su prvobitno ispitivanje osavremenili i tako povećali pravednost i tačnost bodovnog sistema. Tehnološkim napretkom distribucija bodova odvija se mnogo efikasnije, čime esejsko ispitivanje ide

korak naprijed. Na taj način, esejsko ispitivanje pokazuje sve više prednosti, kontinuirano napreduje u smislu automatizacije bodovanja, mogućnosti procjene sve višega raspona vještina i znanja te povećanja autentičnosti esejskih zadataka (Nikčević-Milković 2016: 24).

Hillocks (1994, prema Nikčević-Milković 2008) smatra pisanje kao oblikovanje teksta osnovom za uspjeh na mnogim radnim mjestima, iako veliki broj učenika i studenata imaju problema s pisanom komunikacijom. Prema njemu pismeno izražavanje postaje sve važnija sposobnost savremenih zanimanja. Ipak istraživanja pokazuju da ljudi u prosjeku sve manje čitaju i pišu. To je razlog zašto se pojedinci u novije vrijeme opredjeljuju za razne kurseve kreativnoga pisanja, uključuju u radionice pisanja i slično. Stoga, Hillocks (1984, prema Nikčević-Milković 2008) naglašava ulogu *interakcijskog ili procesnog pristupa*, kojim se dovodi do poboljšanja u pisanju tekstova, dovodi do dubljih spoznaja u oblikovanju teme, povećava znatiželja studenata i potpomaže razvoj kritičkoga mišljenja. Osim toga, jačajući pismeno izražavanje *procesni pristup* utiče na elokventnost studenata, odnosno na brzo, fluentno i precizno mišljenje koje je za pojedine profesije uslov na tržištu rada.

Budući da autori pisanje nazivaju „razgovorom sa samim sobom“, važnost pisanja u obrazovanju ogleda se u poboljšanju akademskoga uspjeha studenata kako u području mišljenja tako i u kognitivnome procesiranju informacija.

4. Značaj čitanja u procesu oblikovanja teksta

Vještinom čitanja kao kompleksnom jezičkom djelatnošću bave se brojne naučne discipline kao što su: psihologija, lingvistika, neurobiologija, teorija spoznaje, komunikologija, logika (Rosandić 2007), a u novije vrijeme pojavljuje se sve veći broj naučnih časopisa poput: *Scientific Studies of Reading*, *The Reading Matrix*, *Journal of Research in Reading*, *Research Quarterly*, udruženja koja se bave čitanjem: *International Reading Association*, *International Literacy Association*, naučnih skupova posvećenih ovoj jezičkoj djelatnosti: *International Literacy Association Conference*, *European Conference of Literacy*...

Budući da sposobnost čitanja podrazumijeva niz procesa, znanja i vještina, postoje brojne definicije, kojima se želi opisati ova radnja. Prema jednoj, čitanje je „najstariji oblik čovjekove kulturne djelatnosti, temeljno sredstvo obrazovanja i spoznavanja svijeta (...) komunikacijski proces u kojem je tekst prenositelj poruka, a čitatelj primalac poruka (...) spoznajna djelatnost u kojoj čitatelj očituje svoje recepcijske i kognitivne mogućnosti (...) višeslojna spoznajna i jezična djelatnost, koja se utemeljuje na brojnim čitateljevim sposobnostima“ (prema Mikulec 2016: 21). Čitanje se može posmatrati i kao

vještina koja podrazumijeva primanje i slanje poruka, i kao *sposobnost*, odnosno interpretativno čitanje u funkciji nadgradnje kojoj prethodi savladavanje vještine čitanja (Pavličević-Franić 2005). Pojedini autori čitanje vide i kao niz zasebnih vještina koje studenti savladavaju jednu po jednu, pri čemu bolje: organizuju svoje misli, rafinišu ih i razjasne i postaju uspješni i adaptivni čitaoci (prema Piršl – Popovska – Piršl 2011). Time postaje jasno da je čitanje radnja koju vrši čitalac kao njen najvažniji element bez kojeg je čitanje nezamislivo. U procesu čitanja čitalac kumulira utiske koje mu tekst pruža, a onda ih preoblikuje u svojoj svijesti kako bi tim putem stekao jasan stav o pročitaneome.

Zanimljivo je pomenuti da se kroz istorijski razvoj čitanju pridavao različiti značaj. Razlikovale su se dvije vrste čitanja: *javno čitanje* i *čitanje u sebi*, koje je bilo dominantno u određenome vremenu. Za razliku od javnoga ili glasnoga čitanja, koje čitaoca prisiljava da pažljivo prati reakcije publike i da im se prilagođava nijansirajući ritam, čitanje u sebi je zahtijevalo strogu privatnost i posebne uslove koji odgovaraju mentalitetu svakoga čitaoca ponaosob (Vučković 2008). To znači da čitalac čitajući neki tekst razmišlja o smislu toga teksta, pretvarajući ga tako u sopstveno mišljenje. Iz toga razloga poljski književni teoretičar i fenomenolog Roman Ingarden razlikuje *aktivno* i *pasivno čitanje* (prema Vučković 2008: 120). Obje vrste odvijaju se prema određenome ritualu, pri čemu poprimaju odgovarajuća značenja. Aktivno čitanje podrazumijeva odlučnost čitaoca u procesu određivanja smisla pročitanih rečenica, tako da on dopire do samoga estetskog jezgra djela. Pasivni način čitanja sastoji se u praćenju smisla rečenica koje onemogućavaju da se pojedinac prenese u sam predmet djela, pa se čitanje odvija mehanički bez učešća čitaocove emocionalne aktivnosti.

Pomenute vrste čitanja uključuju različite kinetičke i auditivne stilove čitanja u cilju stvaranja navika čitanja, koje pomažu studentima da oblikuju proces mišljenja i otkriju moguće značenje teksta. Zato čitanje definišemo kao „spoznavanje značenja pisanog teksta u svrhu informiranja, učenja ili zabave“ (Vizek-Vidović i sar. 2003: 377), da bi se na kraju postigao glavni cilj – razumijevanje pročitanaog teksta. U tom kontekstu, Čudina-Obradović (2014: 14) objašnjava da savremeno razumijevanje polazi od dva osnovna izvora čitanja:

- a) unutrašnjega – koji se vezuje za osobine pojedinca, a proučava se na tri ravni:
 - *biološkoj* – koja podrazumijeva neoštećene gene i strukture i funkcije djelova mozga;
 - *spoznajnoj* – koja se očituje temeljnom fonološkom sposobnošću (percepcija i produkcija govora, fonemska svjesnost, brzina imenovanja i pamćenje parova riječi);

- ravan *ponašanja* – uključuje tačnost čitanja i pisanja, kao i brzinu i tečnost čitanja.
- b) spoljašnjega – koji je posljedica kvaliteta i brige okoline, prilika za učenje i metoda proučavanja čitanja.

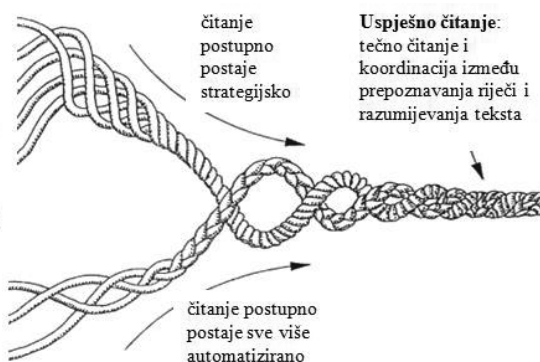
Važno je naglasiti da proces proučavanja sadržaja čitanja zahtijeva poznavanje niza strategija i tehnika, koje studentima olakšavaju razumijevanje u toku učenja. Istraživanja pokazuju (prema Nikčević-Milković 2008: 186) da tzv. *strateški čitači* (vješti čitači) koriste cijeli niz strategija čitanja, biraju različite strategije za različite zadatke čitanja i kontinuirano nadgledaju i vrednuju rezultate odabranih strategija (vidjeti sliku 2).

Razumijevanje jezika

postojeća znanja
(činjenice, koncepti)
leksičko znanje (širina,
tačnost, veze, itd.)
poznavanje jezičnih
strukture
(sintaksa, semantika, itd.)
verbalno zaključivanje
(metafore)
pismenost
(glavni koncepti, žanrovi)

Prepoznavanje riječi

fonološka svjesnost
(slogovi, fonemi, itd.),
dekodiranje
(abecedno načelo,
korespondencija slovo-
glas),
prepoznavanje riječi na
prvi pogled

Slika 2. Kompleksnost jezične djelatnosti čitanja predstavljena u obliku užeta (autor prikaza Scarborough (2003: 98), prikaz je prilagođen i preuzet iz Paul i Norbury (2012: 410), prema Mikulec (2016: 46)).

S druge strane, *čitači slabog razumijevanja* (loši čitači) koriste nedovoljan broj strategija te koriste iste strategije bez obzira na uslove čitanja i vrstu teksta (Čudina-Obradović 2014). Time zaključujemo da je čitanje, prije svega, psihološka djelatnost, jer se u njenoj osnovi nalazi niz psiholoških procesa: opažanje, razumijevanje, logičko zaključivanje. Kako bi se pomenute stra-

tegije čitanja savladale, neophodna je upotreba *metode modeliranja* u kojoj nastavnik *razmišljanjem naglas* demonstrira učenicima upotrebu strategija, odnosno *kada, kako i zašto* treba koristiti određenu strategiju, kako postaviti cilj ili ciljeve čitanja, kako procijeniti napredak u ostvarenju određenoga cilja, kako motivisati sebe u procesu čitanja. Osim toga, važno je da učenici nauče da nadgledaju i kontrolisano vladaju odabranim strategijama, kako bi time povećali vlastitu motivaciju za učenje uopšte.

5. Motivacija u procesu čitanja

S obzirom na to da čitanje i pisanje predstavljaju kompleksne i međusobno povezane procese, novija istraživanja usmjerena su na proučavanje brojnih motivacionih činilaca, kojima se želi olakšati usvajanje ovih aktivnosti. Kako se čitanje posmatra kao samoregulacijski proces u kojem čitalac postavlja ciljeve, nadgleda i kontroliše svoje misli, reguliše motivaciju i ponašanje prilikom čitanja, treba naglasiti značaj konteksta čitanja koji mora biti adekvatan i podsticajan za čitanje. To znači da na motivaciju čitaoca može uticati više faktora: porodica, predmetni nastavnici, emocije, prostorne strukture. Smatra se da je pojedinac motivisan za čitanje kada ima pozitivan stav prema čitanju. Zato Nikčević-Milković (2008: 185) smatra da *motivacijski aspekt čitanja* podrazumijeva:

- *vrijednost čitanja* kao korisne aktivnosti,
- *pozitivna očekivanja* od čitanja,
- *ciljne orijentacije* usmjerene na *ovladavanje zadataka* čitanja,
- *interes za čitanje* koji je razvijeniji ukoliko je podstaknut unutrašnjom željom,
- *pozitivnu sliku o sebi* kao čitaocu,
- *smanjeni osjećaj anksioznosti* prilikom čitanja i
- *osjećaj samoeфикаsnosti* u savladavanju zadataka čitanja.

Navedeni činioци ukazuju na značaj kako spoljašnjih tako i unutrašnjih faktora koji regulišu proces usvajanja i razumijevanja nekoga teksta, čime se dolazi do jednostavnijega, bržega i dugotrajnijega sticanja vještina čitanja, kao i uspješnosti procesiranja informacija i razumijevanja teksta kao krajnjega cilja čitanja. Da bi se smanjio broj nemotivisanih pojedinaca, potrebno je nastavni proces osvježiti recentnim oblicima rada, raznovrsnim metodama i temama, kombinovanjem individualnoga i timskoga rada, audio-vizuelnim sadržajima...

6. Metode čitanja

Budući da se teorija čitanja ne može zamisliti bez čitaoca i uloge koju on ima u odnosu na tekst, čitalac zauzima ključno mjesto u strukturi teksta, „kao jednoj od perspektiva u njoj, i kao činiocu u kome se tekst razrješava i ostvaruje svoje estetsko dejstvo u procesu čitanja“ (Vučković 2008: 132). To dalje označava da je čitanje interakcija čitaoca s tekstem, određivanje značenja teksta, razmišljanje o temi, donošenje sopstvenih zaključaka. Zato je danas većina istraživača čitanja kao jezičke djelatnosti prihvatila jedan od interaktivnih pristupa čitanja – dvosmjerno čitanje u kome se poseban naglasak stavlja na: vrstu teksta, predznanje čitaoca, njegov kognitivni razvoj i procesiranje teksta, jezičkoj kompetenciji čitaoca, čitalačko iskustvo, svrhu čitanja (Mikulec 2016: 28).

Postoje različiti modeli interaktivnih pristupa koji utiču na efikasnost čitanja i razumijevanja pročitanoga, tako da svaki od njih posebnu pažnju usmjerava na analizu unutrašnjih i spoljašnjih modela koji jačaju interakciju između čitaoca i teksta. Pri tome se moraju uzeti u obzir i osobine nekoga teksta kao i tekst sam, kao i niz drugih činilaca koje se odnose na čitaoca. Ipak, jedan od najznačajnijih činilaca koji se vezuju za čitanje jesu i *metode čitanja*¹, odnosno načini na koje čitamo. U nastavku rada opisujemo metode čitanja koje smatramo relevantnim u nastavnome procesu. To su: čitanje naglas i u sebi, brzo i sporo čitanje, čitanje prilagođeno određenoj svrsi (rekreativno, informativno, istraživačko, čitanje u obrazovne i profesionalne svrhe), analitičko, kritičko i informacijsko čitanje.

Najvažnijim metodama čitanja smatraju se čitanje naglas i čitanje u sebi. **Čitanje naglas** predstavlja vrstu jezičke djelatnosti u kojoj se znakovni pisanoga jezika prenose u znakovni sistem govorenoga jezika (Rosandić 2007: 177). Ovom vrstom čitanja otkrivaju se različite sposobnosti opažanja zvučnoga aspekta teksta, pravopisnih konvencija, praćenje intonacije i ritma, sposobnost jasnoga i izražajnoga čitanja. Čitanje naglas isključuje mogućnost razumijevanja teksta, jer nije moguće istovremeno voditi računa o artikulaciji i značenskoj dimenziji sadržaja koji se čita. Zato se kao podvrste čitanja naglas smatraju: interpretativno čitanje, scenski govor, recitovanje i čitanje po ulogama (Rosandić 2007).

Čitanje u sebi ili tiho čitanje omogućava studentu da se „koncentrira na značenje i smisao u tekstu, da sam određuje tempo čitanja, te se može zauzastaviti na onim mjestima u tekstu koje ne razumije ili mu predstavljaju teškoće, da može razmisliti i aktivno sudjelovati u procesu razumijevanja“ (prema

¹ Termin Karol Visinka.

Mikulec 2016: 35). Ova vrsta čitanja zastupljena je u visokome obrazovanju, tako da obuhvata: sponatano, usmjereno, izborno, stvaralačko, spoznajno, kritičko, analitičko, konotativno, denotativno, imaginativno i sl. Ovom vrstom čitanja podstiče se bolje razumijevanje teksta, aktivira veća opažajna moć, ali i leksičko bogatstvo.

S obzirom na to da na proces razumijevanja nekoga teksta utiče brzina čitanja, razlikujemo **sporo i brzo čitanje**. Vjeruje se da je pogrešno shvatanje po kome se prednost daje sporome čitanju kao efikasnijoj metodi prilikom usvajanja gradiva, jer se zbog nedovoljne brzine sadržaj koji čitamo ne uspijeva povezati s prethodno pročitanim. To znači da brže čitanje jača motivaciju čitaoca i olakšava razumijevanje. S druge strane, pojedini autori smatraju da brzina čitanja uopće nije bitna u procesu razumijevanja teksta, već da pažnju treba usmjeriti na kvalitet pročitana, čitanje iz ljubavi ili znatiželje.

Kada govorimo o metodama čitanja koja se koriste u zavisnosti od svrhe čitanja, pod tom situacijom se podrazumijeva opšta kategorizacija tesktova prema njihovoj upotrebi i sadržaju. Svaka od njih uključuje i informativno, istraživačko, izborno i obavezno čitanje, pri čemu upotreba neke od navedenih metoda prvenstveno zavisi od tipa situacije ili svrhe čitanja (prema Mikulec 2016: 37).

Analičitko i kritičko čitanje predstavlja značajnu vrstu čitanja u visokoškolskome obrazovanju. Kod prvoga čitaoci analiziraju tekst do najsitnijih činilaca kako bi došli do željenoga odgovora, dok se kritičkim čitanjem razvija kritičko mišljenje o sadržaju koji se čita. Za razvijanje analitičkoga i kritičkoga čitanja predlaže se tehnika *pišćeve bilješke*, koja podrazumijeva čitanje teksta uz vođenje bilježaka (komentara ili zapažanja), koje se razmjenjuju u paru kako bi došlo do dijaloškoga odnosa s tekstem i drugim čitaocem (prema Mikulec 2016).

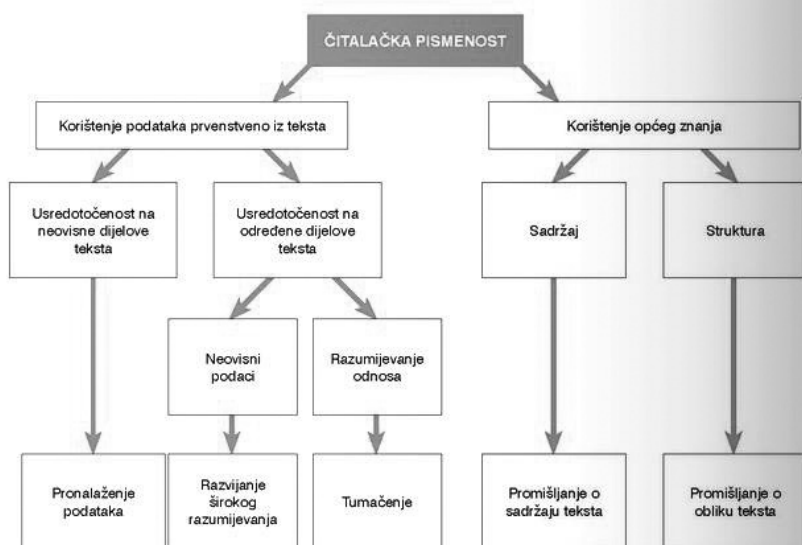
Informacijsko čitanje odnosi se na ostavljanje činjenica tokom čitanja koje se usvajaju i pamte, prelazeći tako u znanje. Ova vrsta čitanja naziva se i *mišićnim čitanjem*, tako da sadrži postupke prije, postupke za vrijeme i poslije čitanja.

Opisanim metodama čitanja željeli smo ukazati na značaj temeljnih odrednica čitanja kojima se jačaju čitalačke vještine studenata, utiče na bolje i efikasnije razumijevanje i usvajanje znanja, i na kraju razvija čitalačka pismenost.

7. Značaj čitalačke pismenosti

Čitalačka pismenost podrazumijeva vlastito izražavanje, oblikovanje misli i ideja u pisani tekst kao proizvod pročitanih sadržaja. Zapravo, „čitalačka se pismenost odnosi na razumijevanje, korištenje i promišljanje o pisanim tekstovima radi osobnih ciljeva, stjecanja i razvijanja znanja i cjeloživotnoga

učenja“ (Visinko 2014: 265). Na taj način glavna funkcija čitalačke pismenosti sastoji se u razumijevanju napisanih riječi i teksta koji omogućava prenošenje poruke, što zavisi od sposobnosti uočavanja konotativnih značenja ali i promišljanja o pročitanoj. Ova vrsta pismenosti uključuje niz situacija u kojima se čita, način na koji su tekstovi strukturirani, kao i različite pristupe čitalaca određenim tekstovima. „Drugim riječima, koncept čitalačke pismenosti u suvremenom društvu ne podrazumijeva, kao nekada, pamćenje primljenih informacija, već sposobnost pronalaska informacija primjenom različitih medija te njihovo razumijevanje i kritičko promišljanje“ (prema Mikulec 2016: 47).

Slika 3. Obilježja procesa čitalačke pismenosti (prikaz preuzet iz Braš Roth i sur. 2010: 44); prema: Mikulec (2016: 48): darhiv.ffzg.unizg.hr/6378/1/Mikulec%2C%20Alenka.pdf

Na slici 3 dat je grafički prikaz proučavanja područja čitanja, koji pokazuje kako se od čitaoca zahtijeva temeljniji pristup čitanju koji podrazumijeva više koraka u cilju kvaliteta i uspješnosti tokom procesa razumijevanja, usvajanja, obrade podataka, a onda i zauzimanje kritičkoga stava prema tekstu, jer je poznato da čitanje nije moguće objasniti mehaničkim modelom, da se proces odvija u određenim područjima mozga, tako da čitanje i mišljenje u određenoj mjeri zavise od jezičkoga umijeća čitaoca (Mikulec 2016). Iz toga

razloga, pisanje tekstova studente vodi do dubljih spoznaja, povećava njihovu znatiželju i bogati njihov rječnički fond koji im omogućava jednostavnije oblikovanje tekstova.

Nikčević-Milković (2016) ukazuje da novija istraživanja potvrđuju da čitanje i pisanje putem savremenih tehnologija dovode do poteškoća u koncentraciji, lošega pamćenja i učenja, tako da učenje pisanja pokretima olakšava pamćenje grafičkih oblika slova. To znači da pisanje rukom i pisanje putem tastature imaju različitu funkciju u istim područjima mozga. Pošto je pisanje rukom sporiji proces, on zauzima veću površinu mozgovnoga područja i tako pokreće nekoliko mozgovnih regija, pri čemu je učenje, pamćenje i koncentracija procesa čitanja i pisanja efikasnija. Kod pisanja rukom, koncentracija je usmjerena na ruku koja piše, dok kod pisanja tastaturom nema grafomotoričke komponente. Istraživanja pokazuju da prsti i ruke imaju vitalnu ulogu u procesima pisanja, na šta bi trebalo fokusirati posebnu pažnju usljed sve prodornije digitalizacije obrazovnoga sistema (Nikčević-Milković 2016: 132).

Budući da je prepoznat značaj brojnih strategija čitanja, pokušali smo ukazati na veću zastupljenost pomenutih modela u obrazovnome radu, naročito visokoškolskoj nastavi kako bismo smanjili broj loših čitalaca, nemotivisanost nastavnim sadržajem i površnost u usvajanju gradiva. Moramo konstatovati da se glavna uloga svih strategija čitanja sastoji u procesu razumijevanja pročitana, tako da se ključnim aspektima uspješnoga čitanja smatra *metakognicija* i *metakognitivna znanja o čitanju*, odnosno *metakognitivna svjesnost* (prema Mikulec 2016: 80). Metakognitivna svjesnost podrazumijeva znanja o nama samima i našim kognitivnim sposobnostima pri rješavanju određenoga zadatka, znanja o strategijama koje koristimo i njihovoj funkciji u određenoj situaciji, kao i svjesnu kontrolu vještina i sposobnosti pomoću kojih pojedinac razmišlja i prosuđuje (Mikulec 2016: 81). Metakognitivne strategije povezane su sa samoregulacijom – samostalnim čitanjem i razmišljanjem, do kojih se dolazi strategijama predviđanja, samoispitivanja, pojašnjenja i sažimanja. Sve to olakšava razumijevanje pročitana, vodi uspješnome učenju i razvoju samostalnoga modela usvajanja zadataka i prenošenju znanja iz jedne oblasti u drugu.

8. Zaključak

U dosadašnjem tekstu nastojali smo dati pregled recentnih teorijskih tumačenja veoma kompleksnih jezičkih djelatnosti pisanja i čitanja. Time smo definisali neke od najvažnijih strategija i tehnika pisanja i čitanja i naglasili njihov značaj u visokoškolskome obrazovanju. Svjesni činjenice da postojeći obrazovni sistem zahtijeva inovativne vaspitno-obrazovne sadržaje, željeli smo ovim radom pažnju usmjeriti na raznovrsnost modela učenja, kojima se

može obogatiti nastavni rad. „U tom svjetlu javlja se potreba da se aktuelni sistem visokog obrazovanja pre svega rekonceptualizuje za *društvo znanja*, odnosno za *društvo koje uči*, što podrazumeva da obrazovanje više ne može biti proces jednosmernog prenošenja znanja od nastavnika do studenata. Naprotiv, savremeno obrazovanje mora biti u funkciji razvoja sposobnosti studenata koji će znanje sticati, aktivirati, kreirati, inovirati, proizvoditi i zarađivati“ (Đukić 2010: 136). Jasno je da je učenje interaktivan proces kojim dolazi do povezivanja znanja u izuzetno složen proces. Stoga nastavnici moraju razvijati i koristiti metode efikasnoga proučavanja i učenja i tako povećavati kompetencije studenata. Važno je upoznati se s najvažnijim strategijama koje dovode do kvalitetne nastave. Tim putem Gajić (2006: 324) preporučuje strategije kojima se može povećati efikasnost učenja, a koje korespondiraju već pomenutim tehnikama. Autorka ih klasifikuje na sljedeći način:

- a) inoviranje nastavnog programa, uvođenje jednosemestralnih kurseva, koji su povezani određenim modelima u skladu s određenim potrebama;
- b) izmjena komunikacionoga odnosa nastavnik – student i uvođenje interaktivne nastave;
- c) izmjena i poboljšanje načina ispitivanja (podržavanje rada studenata s njihovim kontinuiranim razvojem – vrednovati najmanje 50% studentskoga rada po kursu u toku godine);
- d) razvoj nastavnoga rada kroz uspješnu primjenu odgovarajućih sadržaja;
- e) jednostavniji i brži pristup literaturi i on-line sadržajima uz njihovo stalno inoviranje.

Navedenim strategijama moguće je riješiti probleme univerzitetskoga obrazovanja i uticati na njihov kvalitet. Iz toga razloga, željeli smo ukazati na značaj i mogućnosti brojnih tehnika pisanja i čitanja koje su neophodne u svim obrazovnim institucijama. Kao neraskidivo povezane aktivnosti, pisanje i čitanje predstavljaju ključne faktore u savladavanju nastavnih sadržaja i razvijanju vještina prilikom usvajanja gradiva koje se prezentuje. Time smo posebnu pažnju usmjerili na startegije dobrog pisanja kao oblikovanja tekstova, počev od planiranja, izrade nacrt a i ispravljanje teksta. Nakon toga smo se zadržali na potrebi stvaranja motivacije za pisanjem, ispitali modele oblikovanja tekstova i definisali interakcijski pristup, kojim se podstiče rad studenata.

Pišući o važnosti čitalačkoga procesa u razvoju svakoga pojedinca, nastojali smo naglasiti značaj čitanja kao jednoj od bitnih ljudskih aktivnosti u stvaranju i razvoju mišljenja, čitalačke pismenosti, aktiviranju prethodnih znanja i povezivanju različitih sadržaja i na kraju logičkoga zaključivanja. Ovaj misaoni pristup podrazumijeva razumijevanje strukture teksta, čime se smanjuje površnost i otežano praćenje nastavnih sadržaja. Vježbanja i odgovarajući zadaci treba da podstiču radoznalost kod studenata, tako da student mora znati

koji je cilj učenja, kako primjenom različitih modela pisanja i čitanja na najbolji način može ovladati gradivom, on treba da ima uvid u strukturu nastavnih sadržaja, da razumije logiku njegovoga proučavanja. Da bi se sve to postiglo, od nastavnika se očekuje da upotrebom opisanih strategija učenja zainteresuje studenta i tako podstakne razvoj mišljenja i pamćenja. Time smo u radu posebnu pažnju skrenuli na organizaciju nastave tako da nastavnik studente uvodi u probleme svoga predmeta i razvija njihovu intelektualnu aktivnost.

Pored toga, naglašena je sposobnost kritičkoga mišljenja koja se razvija u procesu učenja zasnovanoga na pomenutim vještinama. Iz toga razloga, Oljača (2006: 271) predlaže koncept nastavnoga procesa kojim naglašava:

Univerzitetska nastava, koja bi se zasnivala na ovim procesima, omogućavala bi studentima dubinski pristup u organizaciji i elaboraciji sadržaja uz istovremenu integraciju informacija i njihovo razumijevanje. Ovako organizovana univerzitetska nastava razlikovala bi se od postojeće, po tome što u njoj svrha učenja nije rešavanje problema, već razumevanje problema, usmerenost studenata ne bi bila na znakove u zadatku, nego na ono što je značajno u zadatku. (...) stvorile bi se mogućnosti povezivanja teorijskih postavki sa svakodnevnim životom od povezivanja i razlikovanja argumenata i činjenica do organizacije sadržaja u logičke celine, a umesto učenja koje se doživljava kao obaveza, učenje bi se doživljavalo kao unutrašnja potreba za traženjem smisla.

Na osnovu svega navedenoga, možemo konstatovati da se glavni cilj ovoga rada odnosio na sagledavanje najznačajnijih strategija pisanja i čitanja kao procesa oblikovanja tekstova putem kojih je moguće razviti brojne kognitivne sposobnosti. Analizom pojedinačnih tehnika i vještina pisanja i čitanja pokušali smo ukazati na potrebu inoviranja nastavnoga procesa, kako bi se postojeći sistem obrazovne politike prilagodio potrebama savremenoga doba. To bi značilo da usljed tehnoloških dostignuća, kao sve češće primjenjivanih metoda u nastavi, treba zadržati i neke od tradicionalnih paradigmi usvajanja znanja kako bi se naučeni sadržaji što duže zadržali u memoriji studenata. Time se stvaraju efikasniji uslovi za „proizvođenjem“ kvalitetnoga kadra koji će na tržištu rada biti prepoznat. Razvijene intelektualne sposobnosti, bolji uspjeh u čitanju i pismenome izražavanju, ovladavanje strategijama učenja, razumijevanja i samostalnoga donošenja zaključaka, samo su neki od presudnih faktora u izboru budućega zanimanja koji se procesima pisanja i čitanja mogu usavršiti. Sve to jasno pokazuje da obrazovni sistem mora stvoriti kvalitetnije uslove za profesionalnu edukaciju, zrelost i uspješno vođenje (organizovanje i sistematizovanje) nastavnoga procesa.

Literatura:

- Čudina-Obradović, M., *Kad kraljević piše kraljevni*, Udruga roditelja „Korak po korak“ za promicanje kvalitete življenja djece i obitelji, Zagreb, 2000.
- Čudina-Obradović, M., *Psihologija čitanja od motivacije do razumijevanja*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2014.
- Đukić, M., Nova paradigma univerzitetske nastave kao izraz pedagoške reforme visokog obrazovanja, *Sociološka luča*, IV, 2010, str. 135–145.
- Gajić, O., Quality standards og higher education instruction in light of the Bologna process. *Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji*, Zbornik radova / knjiga 1, Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju, Novi Sad, 2006, str. 317–331.
- Nikčević-Milković, A., Procesni pristup pisanju kao oblikovanju teksta, *Psihologijske teme* 17, 1, 2008, str. 185–201.
- Nikčević-Milković, A., Pregled kognitivnih i motivacijskih čimbenika pisanja, *Psihologijske teme* 23, 2, 2014, str.189–208.
- Nikčević-Milković, A., Psihologija pisanja – određenje područja, motivacija, samoregulacija, poučavanje, metode istraživanja, esejsko ispitivanje, *Napredak: časopis za pedagoškijsku i teorijsku praksu*, 157, 1–2, 2016, str. 125–145.
- Oljača, M., Pristupi razvoju kritičkog mišljenja studenata. *Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji*, Zbornik radova / knjiga 1, Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju, Novi Sad, 2006, str. 265–277.
- Rosandić, D., Čitanje i pisanje – znanje i vještine, *Školske novine*, 4, 2007.
- Rosenberg, V. M., Reading, Writing, Thinking. Random House, New York, 1989.
- Vizek-Vidović, V., Rijavec M., Vlahović-Štetić, V. i Miljković, D., *Psihologija obrazovanja*, IEP-VERN, Zagreb, 2003.
- Visinko, K., *Čitanje, poučavanje i učenje*, Školska knjiga, Zagreb, 2014.
- Vučković, R., *Pisac, delo, čitalac*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Zergollern-Miletić, L., Ovladanost vještinom pisanja na engleskome jeziku na kraju osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja kod hrvatskih učenika. *Metodika*, (1), 2007, str. 190–204.

Elektronski izvori:

- Capella University (2008), [http://www.capella.edu/The Writing Process](http://www.capella.edu/The_Writing_Process) (11. 5. 2017)
- Mikulec, A. (2016), *Strategije čitanja akademskih tekstova na hrvatsko-me i engleskome jeziku*, preuzeto sa: <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/6378/1/Mikulec%2C%20Alenka.pdf> (14. 5. 2017)
- Piršl, D., Popovska, S. i Piršl, T. (2011), *Akaderske veštine čitanja i pisanja kao preduslov kompetentnosti i kompetetivnosti studenata u Bolonjskom procesu*, preuzeto sa: http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2011/radovi/A2-1/A2.1-3.pdf (14. 5. 2017)
- Šimić-Šašić, S. (2015), *Proučavanje usmjereno na studenta*, preuzeto sa: www.pravos.unios.hr/download/2-prezentacija-jurisprudencia.pdf (16. 5. 2017)

Marijana TERIĆ

WRITING AND READING AS THE PROCESS OF TEXT SHAPING

In the present paper, the author indicates the importance of writing and reading as important elements of the teaching process at higher education institutions. Numerous strategies and techniques contributing to success of students and cognitive processes are analysed. In adopting different models of writing and reading as complex creative activities, an important role is played by the quality of university teaching work, so the author attempts to define the main problems in this area, reflecting on the most relevant theoretical interpretations of writing and reading and analysing the adoption of key abilities and skills by the students.

Key words: reading and writing methods, teaching activities, shaping the text, critical analysis, development of cognitive processes

UDK 371.213:316.46

Aleksandra RADOMAN-KOVAČEVIĆ (Podgorica)

Centar za obuku i obrazovanje

aleradkov@gmail.com

LIDERSKE VJEŠTINE NASTAVNIKA I KVALITET NASTAVNOGA PROCESA

Ovaj rad posvećen je problematici liderskih vještina nastavnika i njihovom uticaju na kvalitet nastavnoga procesa. U savremenim uslovima života liderstvo u nastavi postaje sve prisutniji koncept koji pomaže ostvarivanju kako akademskih postignuća tako i ponašajnih ciljeva obrazovanja putem inoviranja, eksperimentisanja, učenja zasnovanog na iskustvu, istraživanja potreba i interesovanja učenika, podsticanjem kritičkog razmišljanja, inspirisanjem aktivnog rada i djelovanja učenika, stalnim sopstvenim usavršavanjem nastavnika. Ovaj holistički proces obuhvata partnerstvo sa roditeljima i zajednicom, zajednički rad na boljim uslovima za razvoj punih potencijala njihove dece, kao i za poboljšanje kvaliteta života u školi i zajednici.

Ključne riječi: liderske vještine, kvalitet nastavnog procesa, liderstvo u nastavi, motivacija, socijalne vještine

UVOD

Ovaj rad zasniva se na hipotezi da liderske vještine nastavnika utiču na kvalitet nastavnoga procesa. U okviru pomenute hipoteze postavili smo sljedeće istraživačke zadatke: definisanje liderstva u nastavi, vještine nastavnika-lidera, utvrđivanje karakteristike nastavnog procesa nastavnika-lidera i to koliko profesionalni razvoj nastavnika-lidera utiče na kvalitet nastavnog procesa.

Rad je organizovan tako da obuhvata cjeline kao što su teorijski okvir, istraživačke metode, analiza podataka i zaključci. U teoretskom dijelu rada smo se bavili pojmovima liderstva u širem i užem smislu, poređenjem liderstva u nastavi i upravljanja odjeljenjem, kvalitetom nastavnog procesa, kao i motivacijom i sticanjem socijalnih vještina učenika, socijalnim obrazovanjem, definisanjem liderskih vještina i liderstva u nastavi. U analizi podata-

ka predstavljamo stavove i mišljenja oglednih nastavnika i nastavnica, kao i institucija i organizacija relevantnih za istraživanje problematike liderstva u nastavi. Liderstvo u nastavi predstavlja relativno nov pojam, kako u Crnoj Gori tako i na globalnom nivou. Ono predstavlja jedan od mogućih odgovora na savremene izazove u obrazovanju koji se odnose na nizak nivo kvaliteta obrazovanja, demografske promjene, kulturološke razlike unutar modernih zajednica kako u manje razvijenim tako i u razvijenim zemljama svijeta, neusaglašenost kvaliteta obrazovanja u razvijenim i manje razvijenim zemljama.

Dio globalnih problematika utiče i na one u Crnoj Gori, no ključni razlog za brigu kad je u pitanju sistem našeg obrazovanja je mala fleksibilnost sistema i neprilagodljivost u odnosu na nove trendove i potrebe i deklarativna spremnost da se uđe u osavremenjavanje nastave. „Evaluacija reforme obrazovanja 2010–2012“ ukazuje na neke od razloga zbog kojih naši učenici ne postižu dobre rezultate na PISA testiranju. Nedovoljno razvijeno aktivno učenje, nizak nivo kritičke svijesti i tinskoga rada izazovi su i nedostaci koji su osim u pomenutoj evaluaciji vidni i u svakodnevnoj praksi većine nastavnika. Da se kvalitetnim i struktuiranim naporima može postići mnogo na kvalitetu nastavnoga procesa putem osnaživanja nastavnika da primjenjuju liderske vještine, pokazaće i neki od primjera iz istraživanja koje slijedi.

Vjerujemo da je potencijal liderstva u nastavi izuzetno velik i da može doprinijeti dugoročnim pozitivnim promjenama i dobrobiti za učenike, usvajanje novih znanja, vještina, kao i razvoj stavova i vrijednosti koje će im značiti za čitav život.

GLAVA I: Teorijski okvir

1.1 Liderstvo

Pojam liderstva vezujemo za same početke civilizacije. Predstavlja one koji vode druge ljude i postižu zajedničke ciljeve.

Najbolji lider je onaj za koga ljudi jedva znaju da postoji, a kada je njegov zadatak obavljen i njegov cilj ostvaren, ljudi će kazati: „Sami smo to postigli!“ Lao Tzu, kineski filozof (604. p. n. e. do 531. p. n. e., Kina)

Ovakvo poimanje liderstva ima vrlo pozitivnu konotaciju i ukazuje na moć pojedinca koja je iskorišćena radi ostvarenja nekog zajedničkog socijalnog cilja, a koja uključuje i predvodi čitavu grupu ljudi. Istočnjački model liderstva povezuje se sa socijalnom svrhom i interesima grupe i zajednice.

Liderstvo se u savremenom dobu uglavnom i u najvećoj mjeri povezuje sa ekonomskom i profitnom sferom života, dok je sam pojam po sebi sociološki zanimljiv, osobito ukoliko se osvrnemo na pomenuto „Istočnjačko

liderstvo“ i izvorno značenje ove riječi. (Wikipedia.com, 01/06/2017, <https://en.wikipedia.org/wiki/Leadership>)

Pojam liderstva u novijim zapadnim društvima se počeo koristiti u ekonomskoj sferi, a u svrhu stvaranja kompetetivnosti i ostvarivanja materijalne koristi, tako je sve manje ovaj pojam povezivan sa onom snagom i moći koju pojedinac ima da okupi, osnaži, podrži i djeluje zajedno sa grupom na ostvarenju nekog socijalnog cilja, promjene i razvoja.

Ovaj pojam je takođe izuzetno prisutan i u polju politike, kako na globalnom nivou tako i u nacionalnim okvirima i vezuje se za moć i harizmu pojedinca. Osobito u zemljama koje su doživjele promjene društvenih sistema i prelaz iz centralizovanih komunističkih u demokratska društva. Sada u demokratski mladim društvima, koja su se transformisala iz komunističkih, imamo lidere za koje važi da imaju najveću moć. Za političke elite ovakva percepcija liderstva predstavlja značajnu korist. Takođe čini i da obični građani nemaju osećaj moći niti za sebe smatraju da mogu postati liderima u svojim sredinama. Otuda i mala mogućnost uticaja na bitne odluke u društvima u kojima žive.

Demokratski iskustva i zajednice koriste liderstvo kao širi socijalni pojam, osobito u kontekstu razvoja zajednica, uvođenja promjena koje utiču na poboljšanje uslova života, većeg zadovoljstva i samoostvarenja građana u okviru zajednice kojoj pripadaju.

Ovaj rad za cilj ima da istraži četvrtu dimenziju liderstva koja se odnosi na obrazovanje, pedagogiju, razvoj dece i mladih u našim zajednicama. *Uzimajući u obzir socijalnu teoriju čiji je začetnik Albert Bandura, ljudi su u određenoj mjeri proizvodi svoje sredine, ali oni takođe mogu uticati na nju... Za vrijeme socijalnih interakcija, pod uticajem ponašanja drugih ljudi u grupi, pojedinac može naučiti da modifikuje i svoje ponašanje.* (Vidović, Štetić, Rijavec, Miljković 2014: 195)

Svaki nastavnik je lider. Osim što upravlja odjeljenjem on i vodi grupu učenika i učenica koji po prirodi stvari najviše uče upravo od svojih učitelja, nastavnika, profesora. Kao modeli svojim đacima nastavnici čine značajne i moguće najuticajnije lidere. To je samo jedan aspekt ove problematike kojim ćemo se dalje baviti.

1.2 Savremene društvene promjene, socijalno obrazovanje i pedagogija i uloga lidera-nastavnika

Savremene životne okolnosti pod uticajem su stalnih promjena, kako na lokalnom tako i na globalnom nivou. Globalni uticaj i djelovanje reflektuje se na društvene i političke sisteme širom svijeta. Kompleksna uzajamna poveza-

nost unutar globalnog konteksta i veliki broj međuodnosa koji stvara globalna klima, utiču na sve sfere života. Usljed mijenjanja životnih okolnosti mijenjaju se potrebe pojedinaca i zajednica, pa samim tim i pristup obrazovanju. „Kako se potreba za efikasnim kolektivnim naporom povećava, tako se povećava i ošjećaj kolektivne nemoći.“ (Bandura 1999: 36) Ključno pitanje je kako povratiti ošjećaj kolektivne moći i zadovoljstva i prilagoditi se tekućim promjenama i koja su to znanja, vještine, vrijednosti i stavovi potrebni čovjeku u modernom društvu kako bi bio zadovoljan i ostvario lični i profesionalni napredak.

Različitosti društvenih realnosti koje se pak sjedinjuju na globalnom nivou određene različitim kulturnim praksama i kulturnim navikama ponekad uzrokuju nemire, sukobe, migracije i druge fenomene koji znatno utiču na promjene u ekonomskoj, političkoj, socijalnoj i obrazovnoj sferi života. Osim ovih pojava u savremenom društvu značajnu ulogu imaju informacione tehnologije koje u sve većoj mjeri utiču na naše svakodnevne živote. „Iste te tehnologije koje ljudi stvaraju zarad kontrole nad svojim životnim okruženjem paradoksalno mogu postati ograničavajuća snaga koja, zauzvrat, kontroliše to kako razmišljamo i kako se ponašamo.“ (Bandura 1999: 37) Ova naučna pretpostavka svakodnevno se dokazuje u sve većoj mjeri u kojoj raste uticaj informacione tehnologije na naše svakodnevne životne situacije. Slično se dešava i sa „birokratskim praksama“ koje se udaljavaju od potreba običnih ljudi, svojih građana i značajno se koriste od strane onih u vladajućim strukturama sistema političke moći. Na ovaj način stvaramo životno okruženje koje ne odgovara na naše potrebe, nego postoji samo zbog sebe i svojih privilegija. Pojedinaac jedini ima moć da promijeni sopstvenu sudbinu i pravac u kome će se kretati društvene promjene. Bandura dalje kaže: „Društveni naponi da se promijeni život na bolje zahtijevaju integrisanje različitih samo-interesa koji podržavaju zajedničke ključne vrijednosti i ciljeve.“ (Bandura 1999: 37)

Osnaživanje građana i pojedinaca i njihov dalji uticaj na osnaživanje drugih u zajednici nosi sa sobom dragocjen potencijal da se utiče na neodgovarajuće pojave u društvu, a sve sa ciljem kako razvoja pojedinca, tako i razvoja zdrave zajednice. Jedan ovakav mikro nivo, moguće je ostvariti putem obrazovanja i redovnih aktivnosti u polju socijalne pedagogije.

Socijalno obrazovanje i pedagogija nastali su još u prošlom vijeku u demokratski iskusnim zemljama. Još 1908. godine američki naučnik Scott stavljao je naglasak na obrazovanje za demokratsko građanstvo. Prepoznajući uticaj pedagogije smatrao je „da se školska društvena zajednica može koristiti za razvoj saradničkih stavova i kompetencija.“ (Smith 1988: 89) Socijalna pedagogija ili socijalno obrazovanje čine se neizbježnim dijelom naše sadašnjice. Njihova primjenljivost zavisi isključivo od dobre volje praktičara, ali i sistema u kome praktičari rade i stvaraju.

U potrebi da se odgovori na zahtjeve okruženja, ali i da se uči kako se utiče na okruženje socijalno obrazovanje i pedagogija daju širi okvir djelovanja edukatorima koji svoje učenike osposobljavaju kako da kritički misle o konkretnim životnim problemima u zajednici, tako i da analitički odgovaraju na izazove i kreiraju rješenja, budu proaktivni i stvaraju prilike u društvenom okruženju. Tragajući za odgovorima koji tiču interese svih članova društva, деца i mladi razvijaju životne i socijalne vještine i na ovaj način ostvaruju svoje pune potencijale. (Priručnik za predavanja, Univerzitetski kurs „Liderstvo i omladinski rad u zajednici“ 2004: 34). Ovo je društvena situacija u kojoj su svi na dobitku i pojedinac i zajednica.

Potencijal koji posедуje jedno društvo moguće je razviti kroz modele pojedinaca koji su autentični, samosvjesni, spremni na promjene i prilagođavanja na različite društvene impulse, voljni i sposobni da razmišljaju o potrebama drugih i potrebama zajednice radeći istovremeno na ličnom i profesionalnom razvoju. Davno je odbačena teza da je liderstvo urođena sposobnost. Ona je promjenljiva kategorija i savremena psihologija i sociologija oslanjaju se na teorije koje u prvi plan ističu značaj „agensa“ koji je moguće pokrenuti u svakom od nas i koji je na nivou grupe izuzetno velik potencijal za promjene i realizaciju promjena u zajednici. Bandura definiše ljudski um kao „generativan, kreativan, i samorefleksivan ne samo reaktivan.“ (Bandura 1999: 23) Dakle pojedinac jeste sposoban ne samo da reaguje na impulse iz okruženja već da ih i stvara i ovakva teza zaista ima pun naučni smisao osobito kada kaže: „Ljudi konstruišu društveno okruženje i institucionalne sisteme putem svojih reproduktivnih napora“. (Bandura 1999: 23)

U socijalno-kognitivnoj teoriji insistira se na aktivnoj ulozi čovjeka, koji stvara umjesto što reprodukuje postojeće ili samo puko reaguje na postojeće stanje stvari i impulse iz okruženja. Čovjek kao biće koje je sposobno da stvara, podstiče, inicira, inovira, razvija se i mijenja ima potencijal da svoje liderske vještine prenese i na druge članove zajednice. Najviše i najbolje autentičnim i dosljednim djelovanjem.

Kako Bandura tvrdi, „praktikovanje vještina mora biti promjenljivo kako bi odgovorilo na promjenljive okolnosti i služilo različitim svrhama.“ (Bandura 1999: 26) Nastavnik koji je razvio svoje liderske vještine fleksibilan je i sposoban da prilagodi praktikovanje svojih vještina u odnosu na potrebe i promjene koje se dešavaju na globalnom društvenom planu i onom koji se odnosi na promjene potreba učenika i učenica na lokalnom planu.

Liderstvo u nastavi je relativno nov pojam. Kao što smo već napomenuli u radu bićemo fokusirani na ovaj aspekt kako bismo definisali njegovu originalnu ulogu i potencijal koji nosi sa sobom.

Liderstvo na nivou škole je vrlo poznata pojava i prisutna osobito u zapadnom obrazovnom sistemu. Liderstvo se najčešće povezuje sa liderstvom na nivou upravljanja školom, preduzetničkom nivou ili biznis okruženju. Međutim, liderstvo u nastavi je kocept koji se odnosi na promjene ili odgovore na promjene u savremenom društvu na jednom mikro, ali vrlo značajnom nivou. Još jedan trend u liderstvu na nivou škole podstiče nas da razmišljamo o praktičarima-liderima. Ovaj aspekt liderstva ima začetke primjene u nekim od zapadnih obrazovnih sistema, a tiče se raspodjele odgovornosti koju imaju članovi uprave škole i ostalih koordinirajućih tijela na nivou škole na odgovornost koju preuzimaju i nastavnici. Ovakav model trenutno je prisutan u Kanadi i još nekim razvijenijim sistemima. On ipak neće biti predmetom našeg interesovanja, iako pokazuje uticaj na kvalitet obrazovanja u širem smislu. Naša pažnja usmjerena je na nastavnika-lidera koji odgovara na potrebe učenika u kontekstu postignuća kako na nivou znanja tako i na nivou socijalnih građanskih vještina, tako i motivacije i zadovoljstva koje ovakav obrazovni proces ima potencijal da obezbijedi.

Takođe je značajno napomenuti i da se liderstvo u obrazovanju odnosi još i na **politike i uticaj na politike u obrazovanju**. Međutim, i jedan i drugi okvir liderstva u manjoj mjeri ima direktnu vezu sa praksom i onim što čini rad, iskustva i potrebe nastavnika i učenika. Kako smo već pominjali u prethodnom dijelu rada, vremenom se ovi mehanizmi, osobito oni koji se odnose na politike, koji treba da odgovaraju na potrebe onih zbog kojih postoje, učvršćuju u svojim pozicijama i odaljavaju od svojih direktnih korisnika, tj. nastavnika, učenika, zajednice. Liderstvo na nivou škole, pak, utiče podsticajno na nastavnike i njihov razvoj, i indirektno na bolje i kvalitetnije obrazovanje učenika i učenica.

Ipak njihovo djelovanje je ograničeno i nema potencijal koji ima liderstvo koje sprovodi sam nastavnik iako nastavnici koji pokazuju ovakav pristup u radu mogu biti izuzetno vrijedan resurs. Jednom osposobljen nastavnik, ima izuzetno veliki uticaj kako na kolege putem vršnjačkih obuka, konsultovanja, saradnje, tako i na decu i mlade, učenike, koji u ovom procesu uče i na ponašajnom nivou. Već smo napomenuli da je nastavnikova uloga u okviru teorije o opservacionom ponašanju takva da on predstavlja „model ponašanja“ (Vidović, Štetić, Rijavec, Miljković 2014: 203)

Uloga nastavnika je ključna za dalji razvoj i napredovanje učenika i učenica, ali da li je njegova uloga centralna kada je u pitanju razvoj škole i obrazovnih politika? Upoređujući različite prakse na globalnom nivou, a možemo reći i na crnogorskom nacionalnom nivou, ne stičemo utisak da su uključeni na način koji bi bio značajan za njihov aktivniji doprinos, zadovoljstvo i motivaciju. Ovakav napor u nekoj mjeri čine ne suviše brojna udruženja nastavnika o kojima će biti više riječi u istraživačkom dijelu rada.

Dakle **uloga nastavnika kao lidera** podrazumijeva razvoj njegovih potencijala, a sve u svrhu poboljšane samoeфикаsnosti koja pomaže razvoj samopouzdanja, aktivan odnos prema svom ličnom i profesionalnom razvoju, ulaganje u obrazovni proces koje rezultira boljim postignućima učenika i učenica. „Iznad svega postoji veza između blagostanja nastavnika i društvenog, emocionalnog i akademskog razvoja učenika i učenica.“ (Bangs, Frost 2012: 4)

Nastavnik-lider značajno utiče i na svoje profesionalno okruženje u kome pruža podršku svojim kolegama, roditeljima, školi i daje doprinos društvu, a sve u cilju holističkog pristupa učenicima koji iz ovoga dobijaju značajno znanje, iskustva, vještine i usvajaju zdrave društvene vrijednosti.

1.4 Liderstvo vs upravljanje razredom

Postavićemo jedno pitanje koje nam možda može pomoći da dublje sagledamo značaj liderstva u nastavi: Da li je onaj koji upravlja odjeljenjem jednako odgovoran da i predvodi?

Kako bismo napravili jasniju distinkciju između već postojećih pedagoških teorija u vezi sa upravljanjem odjeljenjem i novijim koceptom liderstva u nastavi, napravićemo jednostavnu teoretsku komparaciju u odnosu na ključne pojmove „upravljanje odjeljenjem“ i „liderstvo u nastavi“, kao i karakteristikama ovih fenomena.

U najširem smislu riječi „upravljanje“ i „liderstvo“ imaju značajan broj distinkcija, osobito kada je riječ o pristupu u radu sa ljudima.

„Upravljanje“ podrazumijeva proces u kome onaj koji ima ulogu da upravlja drugima posjeduje set administrativnih pravila koja važe za sistem u kome funkcioniše. Ova pravila su jasno postavljena u sistemu i onaj koji upravlja obezbjeđuje da ih svi učesnici određene grupe poštuju i slijede.

„Liderstvo“ u širem smislu podrazumijeva sposobnost da se sarađuje, vodi, inspiriše, podržava i zajednički djeluje ka ostvarenju nekog cilja. Jasna distinkcija u odnosu na „upravljanje“ je i to da se liderstvo posmatra kroz „proces“, a ne „produkt“, što bi značilo da je „proces“ dolaska do nekog cilja ili „rezultata“ važniji od samog „rezultata“. Zato često kažemo da je ovo fleksibilan proces koji brine o potrebama članova grupe, koji podrazumijeva participativan pristup, preispitivanje postojećih normi i pravila i kreiranje odgovarajućih.

Upravljanje odjeljenjem podrazumijeva nekoliko komponenti kao što su „fizičko okruženje“ u kome se nastava odvija, nastavnikov glas i govor tijela, neplanirano podučavanje kada se učenici „zanesu“ u komunikaciji na temu koja nije predmetom tekućeg časa, podučavanje u otežanim uslovima. Upravljanje u razredu odnosi se na neke od procedura i postupaka koje možemo primijeniti ili je preporučeno da primijenimo tokom podučavanja. Ono se

takođe odnosi i na uloge i stilove nastavnika i stvaranje pozitivne atmosfere u učionici. (Brown 2000: 192–206)

Upravljanje odeljenjem podrazumjeva „ponašanja nastavnika i one faktore organizacije u odjeljenju koji dovode do stvaranja pozitivne sredine za učenje.“ (Vidović, Štetić, Rijavec, Miljković 2014: 281)

Liderstvo u učionici – Liderstvo se u savremenoj metodici nastave i pedagoškoj psihologiji posmatra kao jedna od uloga nastavnika, ali se ne prepoznaje njegova specifična uloga kao „agensa promjene“ (Frost 2014: 1) koja čini njegovu ključnu distinkciju u odnosu na upravljanje odjeljenjem. Ono podstiče aktivno učešće svih u grupi, traži konsenzus u vezi sa grupnim pravilima, stvara nove prilike za učenje, koristi situacije iz „procesa“ kao resurs za učenje, fokusira se na razvoj socijalnih vještina, primjenjuje i inspiriše inovacije, kreativnost, i radoznalost, iznad svega podstiče lični razvoj, podstiče samoodgovornost i odgovornost prema zajednici i okruženju u kome se živi, proaktivan stav i djelovanje u cilju opšteg dobra.

1.5 Socijalne vještine, motivacija i kvalitet nastavnog procesa

Socijalne vještine su „specifična ponašanja pojedinca“ (Kovačević 2012: 40) u određenom socijalnom kontekstu ili miljeu. Način na koji se pojedinac ponaša i koristi socijalne vještine u „socijalnoj interakciji“ tj. kako pojedinac percipira ponašanja drugih, kako ih tumači i kako postupa u odnosu na opservirana ponašanja predstavlja osnovu za socijalnu kompetenciju. Socijalna inteligencija se otkriva tokom ranog razvoja, kako tvrdi američki psiholog Torndajk. On je „primijetio da je takva interpersonalna djelotvornost životno važna za uspjeh na mnogim poljima, naročito u liderstvu“. (Goleman 2007: 88) Goleman u svom djelu „Socijalna inteligencija“ navodi dvije podjele u okviru socijalne inteligencije. Jedna se odnosi na socijalnu svjesnost o drugima i socijalnu spretnost kada postupamo u odnosu na osećaj koji imamo u vezi sa drugima. Neke od socijalnih vještina koje su značajne na nivou ličnih kompetencija odnose se na sposobnost ostvarivanja kvalitetne komunikacije koja podrazumijeva između ostalih sposobnost aktivnog slušanja i sposobnost davanja konstruktivne povratne informacije, sposobnost jasnog komuniciranja svojih emocija, sposobnost empatije i razumijevanja osećanja i ponašanja drugih, sposobnost ostvarivanja zdrave saradnje i usklađivanja sa svojim potrebama i potrebama drugih članova grupe, fleksibilnost, zastupanje svojih prava i prava drugih, razumijevanje različitih stavova, uspješno učestvovanje u diskusiji i iskazivanje svog stava bez negativnih efekata po samopouzdanje drugih članova grupe, sposobnost razrješavanja sukoba i problemskih situacija i učenje iz istih.

Ovaj aspekt postignuća učenika i učenica (osim u određenim kategorijama, npr. timski rad i saradnja) bio nam je zanimljiv jer nije naglašen i definisan kao takav u zvaničnim dokumentima koja se bave kvalitetom obrazovanja, niti evaluacijom obrazovanja u Crnoj Gori, a čini se značajnim za razvoj dece i mladih. Takođe, što je moguće još značajnije, rezultati jednog od istraživanja socijalnih kompetencija nastavnika u Crnoj Gori su zabrinjavajući. Značajan ishod istraživanja je taj da nastavnici u Crnoj Gori nemaju dovoljno jasan stav i ne pokazuju zainteresovanost da se uključe u programe koji se nude, a koji se odnose na unapređenje prakse i razvoja socijalnih vještina, „a zbog odsustva programskih i sistematskih rješenja nezadovoljni su svojim statusom“. (Kovačević 2012: 142)

Ovaj začarani krug u kome sami profesionalci nijesu svjesni svojih razvojnih potreba niti imaju želju da rade na svom profesionalnom razvoju, osim u dijelu koji se zakonski zahtijeva od njih, kao i konstantno nezadovoljstvo svojim statusom u sistemu imaju trajno negativne konsekvence po praktičare i njihov rad.

Motivacija

Sama riječ motivacija, potiče od latinske riječi *movere*, što u prevodu znači kretati se. Motivacija bi značila „pokretačku snagu“ koja nas podstiče da realizujemo neku aktivnost. (Vidović, Štetić, Rijavec, Miljković 2014: 217)

Motivacija je vrlo kompleksan pojam koji uključuje mnoge faktore i činioce. Neki od njih su opšti, neki vrlo specifični, neki se odnose na tzv. unutrašnju motivaciju dok su drugi usmjereni na spoljašnju motivaciju.

Motivacija je ipak jedan od najznačajnijih elemenata koji direktno djeluje na akademska postignuća učenika i učenica.

„Uz očekivanja vezana za postizanje željenog cilja za pojavu motivisanog ponašanja važno je osećanje *samoefikasnosti*, tj. uverenje da smo svojim postupcima u stanju da ostvarimo željeni cilj.“ (Vidović, Štetić, Rijavec, Miljković 2014: 237)

Ova teorija socijalne kognicije koju predstavlja psiholog Bandura u psihologiji obrazovanja ima značaj upravo u prepoznavanju ključnih elemenata i načinima na koje se može uticati na njih kako bi učenici i učenice poboljšali svoju motivaciju i značajno uticali na svoje učenje i razvoj.

Motivacija, sama po sebi jeste pokretač ili agens promjene, koji značajno oblikuje nastavnika-lidera i njegovu stalnu potrebu da i sam postigne samoefikasnost i bolje rezultate kroz postignuća svojih učenika. Kako ćemo kasnije videti i iz istraživačkog dijela rada motivacija se usko vezuje za ljubav prema poslu. One jedna drugu određuju i jačaju.

Kvalitet obrazovanja i kvalitet nastavnog procesa

Kvalitet obrazovanja se u savremenom društvu vezuje za koncept „razvojnih konteksta“, pri čemu se posebna pažnja poklanja ne samo „sticanju odgovarajućih kompetencija učenika već potrebi da se obezbijedi neprekidna prikladnost ovih kompetencija“. (UNESCO, <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/strengthening-education-systems/quality-framework/desired-outcomes/competencies>) (02/06/2017)

Kvalitet obrazovanja se uglavnom mjeri u oblastima koje se odnose na politike, plan i program, nastavnike kao i proces podučavanja i učenja, procjenu i okruženje za učenje. (UNESCO, <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/strengthening-education-systems/quality-framework/desired-outcomes/competencies>) (02/06/2017)

Kada je u pitanju crnogorski kontekst bilo nam je zanimljivo konsultovati rezultate istraživanja koji se odnose na „Evaluaciju reforme obrazovanja u Crnoj Gori (2010–2012)“.

Značajni su nalazi na nivou mjerenja kvaliteta nastave koji su dati u odnosu na ključne osobine definisane dokumentima Reforme obrazovanja, kao što su „spособnost da stimuliše a) aktivno učenje usmjereno na sticanje viših nivoa znanja i razvoj kognitivnih vještina; b) razvoj kritičkog mišljenja; c) razvoj komunikacijskih vještina; d) razvoj kompetencija za aktivno demokratsko građanstvo i d) razvoj kompetencija za timski rad.“

Kod procjene prvog elementa kvaliteta nastave došlo se do zaključaka „da je deklarativno znanje još uvijek dominantan kognitivni ili saznavni nivo... Izmjerene su veoma visoke vrijednosti memorisanja kao negativnog indikatora aktivnog učenja“ (Bešić, Reškovac 2012: 27)

Osim ovih poražavajućih činjenica takođe se pokazala upitnom sposobnost učenika „da samostalno pronađu neku informaciju... Deficit razvoja sposobnosti učenika/učenica da na osnovu unaprijed određenih kriterija samostalno evaluiraju/procjenuju ideje, pojave, događaje.“ (Bešić, Reškovac 2012: 28–29)

Kada je u pitanju kritičko mišljenje rezultati ukazuju na to da se posvećuje „veoma malo pažnje“ tome da učenici sami oblikuju argument i potkrijepe svoje tvrdnje, dok je opservacijom utvrđeno da postoji „niži stepen prisustva timskog rada“ (Bešić, Reškovac 2012: 34)

Takođe je zanimljiv i nalaz u odnosu na kompetencije koje nastavnici i nastavnice posjeduju. Podsticanje za kvalitetno učenje ocijenjeno je negativno od strane zapošljenih u centralnim institucijama, a pozitivno od strane ostalih aktera. Ipak rezultati koji se odnose na **kvalitet nastavnog procesa** mnogo više govore sami za sebe „da nastavnici/nastavnice govore, a učenici/učenice slušaju.“ (Bešić, Reškovac 2012: 26)

Gljučni nedostaci i izazovi prilikom kvalitetne implementacije Reforme obrazovanja se osim na manjkavosti nastavnog programa, značajno odnose i na kompetencije onih koji su najdirektnije odgovorni za kvalitetnu realizaciju podučavanja. Nedostatak samokritičnosti i potrebe za usavršavanjem značajno unazađuju kako napredovanje učenika, npr. rezultati crnogorskih učenika u okviru PISA testiranja su prilično slabi, tako i napredovanje, zainteresovanost i motivisanost samih praktičara.

1.6 Liderske vještine (agensi promjene, samoefikasnost) i akademska postignuća učenika i učenica

Teorija o agensima promjene značajna je za obrazovanje, osobito u okolnostima koje smo elaborirali u prethodnim djelovima rada. Savremena globalna situacija, kao i lokalne realnosti zahtijevaju adekvatan odnos i promjenu stanja stvari, a u cilju podrške konceptu razvoja punih potencijala svakog pojedinca. Bandura tvrdi da je „vjera u ličnu efikasnost“ (Bandura 1999: 28) jedan od najsnažnijih agensa promjene u ljudskoj prirodi. Ovakva teoretska pretpostavka pomoći će nam da definišemo osnovne kompetencije koje liderstvo omogućava u procesu povećanja kvaliteta obrazovanja i izvođenja nastave.

Kod nastavnika ovakav pristup omogućava samoostvarenje, zadovoljstvo, motivisanost, povećanu potrebu za daljim usavršavanjem, potrebu za eksperimentisanjem, inovacijom, inspirisanjem učenika da stvaraju, razmišljaju, kritički misle i konstruktivno komuniciraju i djeluju.

Kada govorimo učenicima nastavni proces koji je vješto vođen vrlo vjerovatno će u njima izazvati slične efekte, kao što su zadovoljstvo, motivacija, ispunjenje potreba, zdrav odnos prema sebi, bolje samopouzdanje, potreba da se angažuje, da se bude proaktivan, da se usavršava i napreduje, da se bude samostalan i da se razvijaju socijalne vještine.

Bandura u osvrtu na vjeru učenika u svoju efikasnost konstatuje da ona značajno doprinosi školskim postignućima. Takođe je važna za nezavisnost i pojavu „visokih akademskih aspiracija i prosocijalanog djelovanja koje značajno umanjuje osećaj uzaludnosti i depresije... Čitav set samoefikasnosti, faktora aspiracije i psiholoških faktora uticali su u značajnoj mjeri na promjene u akademskom postignuću.“ (Bandura 1996: 1206–1222)

1.7 Liderstvo u nastavi

Liderstvo u nastavi je u integralnom smislu proces koji zahtijeva praktikovanje socijalnih vještina nastavnika koje pomažu da se kvalitet nastave i nastavnog procesa poboljša u skladu sa potrebama, aspiracijama i mogućno-

stima učenika i nastavnika, sa ciljem postizanja punih potencijala učenika i učenica. Ovaj proces je više od svakodnevnog praktikovanja nastave definisanog okvirnim smjernicama i dokumentima, on daje učenicima mogućnosti da pronađu odgovore na izazove koje susrijeću u savremenom društvu, on osnažuje učenike da samostalno procjenjuju svoje mogućnosti, afinitete i podstiče ih da teže samo-efikasnosti kako bi proces učenja i razvoja bio nastavljen i dugo nakon završetka školovanja. Iznad svega on im pomaže da se izgrađuju za čitav život na način da postižu lično zadovoljstvo i uspjeh i da djeluju kao aktivni stvaraoci u zajednicama.

Liderske kompetencije sadrže vještine, stavove, vrijednosti i znanja koje nastavnik-lider praktikuje u namjeri da obezbijedi kvalitetnu nastavu i nastavni proces podržan holističkim pristupom koji uključuje učenike, kolege, roditelje i zajednicu i predstavlja neprestano ulaganje u samorazvoj na ličnom i profesionalnom planu. Tako smo odvojili nekoliko ključnih segmenata. Na prvom mjestu potreba i inicijativa za rad na sebi i svojim kompetencijama koja utiče na samoeфикаsnost i samomotivisanost nastavnika, entuzijazam i ljubav prema poslu, sposobnost da se utiče na neposredno okruženje dajući mogućnost drugima da učestvuju u našem profesionalnom razvoju istovremeno potičući druge da rade na svom razvoju, i iznad svega sposobnost da se učenicima pruži mogućnost da razviju što je moguće više potencijala.

GLAVA II: Istraživačke metode

Istraživačka metoda korišćena u ovom radu je deskriptivna metoda kojom smo željeli da ispitamo ovu pojavu u praksi. Kroz ispoljene stavove i mišljenja ispitanika i ispitanica donosićemo zaključke relevantne za potvrđivanje hipoteze istraživanja.

Tehnike istraživanja koje su nam poslužile prilikom ispitivanja stavova i mišljenja ispitanika su: intervjuisanje (polustrukturirani intervjui), a korišćeni instrumenti u radu su protokol intervjuja, skala procjene i studija slučaja.

Nakon istraživanja literature i obrade ovog dijela istraživanja, postavili smo istraživački koncept na osnovu hipoteze koju dokazujemo. Kako je u fokusu interesovanja istraživača povezanost praktikovanja liderskih vještina u nastavi i kvaliteta obrazovanja, tako smo se usmjerili na ogledne praktičare koji daju dobre rezultate u okviru svojih praksi i prepoznati su kao lideri u svojim školama i na nivou sistema. Dio praktičara i praktičarki prepoznati su po svojim postignućima kako na lokalnom tako i na nacionalnom nivou i njih čini grupa nastavnika koja je imala priliku da bude polaznikom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“, realizovanog u Crnoj Gori od 2002. do 2010. godine. Drugi dio praktičarki su članice ELTAM udruženja

koje izvjesan niz godina radi na umrežavanju i osnaživanju nastavnika i nastavnica engleskog jezika u Crnoj Gori.

GLAVA III: Analiza podataka

„Ako vaše djelovanje inspiriše druge da više sanjaju, uče, čine i postanu, onda ste lider“ (John Quincy Adams)

U ovom dijelu rada bavićemo se analizom podataka i rezultatima istraživanja sprovedenog putem intervjuja s ključnim akterima, i studijom slučaja sa oglednim praktičarem. Prilikom istraživanja teoretskog okvira primijećen je izuzetno mali broj naučno zasnovanih izvora u Crnoj Gori na temu liderskih vještina nastavnika. Takođe se ova tema čini prilično novom i na globalnom nivou đe postoji izvjestan broj naučno-istraživačkih radova, ali svakako manji od očekivanog. Ova tema se uglavnom povezuje sa liderstvom na nivou škole. U jeku ubrzanih društvenih promjena liderstvo u nastavi postaje sve zanimljiviji koncept rada.

U samoj pripremi istraživanja stavili smo fokus na relevantne akttere koji su prepoznati u nekoliko organizacija i institucija i oglednim praktičarima u polju podučavanja. U tabeli koja slijedi predstavljamo strukturu ispitanika po kriteriju profesionalnih uloga kao i istraživačke tehnike koje su korišćene.

Tabela 1. Struktura uzorka istraživanja

Profesionalna uloga	Broj ispitanika	Tehnike
Nastavnici (u osnovnoškolskom državnom sistemu)	8	Intervju i skala procjene
Nastavnik	1	Studija slučaja
Predstavnici organizacija i institucija	4	Intervju i skala procjene
Ukupno	13	

U istraživanje su direktno uključeni predstavnik iz institucije visokog obrazovanja, predstavnica iz međunarodne organizacije koja realizuje programe na osnaživanju lidera praktičara, predstavnica lokalne organizacije koja takođe radi u ovom polju i polju profesionalnog razvoja nastavnika, kao i ogledni praktičari zapošljeni u osnovnoškolskim obrazovnim institucijama u Crnoj Gori koji primjenjuju liderstvo u učionici.

3.1. Liderstvo u nastavi

Liderstvo u nastavi iako relativno nov pojam prepoznat je od izvjesnog broja naših oglednih sagovornika i sagovornica. Većina je konstatovala da je ovakav vid podučavanja uglavnom drugačiji od uobičajenog i da je inovativan. Sa stanovišta našeg sagovornika Džona Rodžersa nastavnik-lider je povezan sa svim onim što čini liderstvo, a ovoj kategoriji najčešće pripadaju iskusniji nastavnici, nastavnici treneri, zapošljeni u upravi škole. „Najvažniji su oni koje podučavaš, ne i predmet podučavanja. Širi ciljevi dobrog obrazovanja su da omoguće ljudima da žive zajedno, da budu samopouzdaniji i više tolerantni.“ (intervju sa profesorom Univerziteta Mediteran Džonom Rodžersom, 11/05/2017)

Tamara Čirgić objašnjava ovaj pojam u kontekstu holističkog pristupa, pa kaže, između ostalog, da su nastavnici-lideri oni koji: „stavljaju učenika u centar i omogućavaju mu da razvije svoje pune potencijale cijeneći da svi učenici nijesu na istom razvojnem nivou i prateći njihovu individualnost, kreiraju timski rad u odjeljenju/učionici u kojoj se učenici osjećaju zadovoljno i cijenjeno, ne krive učenike za loše rezultate već rade na tome da unaprijede svoj rad kako bi pomogli učeniku da ima bolja postignuća, planiraju ishode učenja i znaju čemu teže prateći taj plan, imaju sposobnost za posvećenost kontinuiranom profesionalnom usavršavanju i razvoju, empatični su, imaju sposobnost da identifikuju sopstvena uvjerenja i vrijednosti, kao i vrijednosti i uvjerenja drugih, imaju sposobnost da poštuju autonomiju drugih i da se prihvate i s poštovanjem se odnose prema vjerovanjima i ponašanju drugih koja su drugačija od njihovih.“ (intervju sa programskom menadžerkom Foruma MNE Tamarom Čirgić, 18/05/2017)

Nastavnik-lider prepoznat je, od strane naše sagovornice Vanje Madžgalj, po potrebi i želji da se stalno usavršava, posjeduje svijest o svojim postupcima i uticaju na učenike, da prenosi svoja znanja i iskustva na kolege. Madžgalj dalje smatra: „Nastavnik-lider je prije svega profesionalac koji posjeduje i tzv. meke vještine, lične kvalitete i stavove kao što su komunikativnost, integritet, samomotivisanost, vjeru u obrazovanje, poštovanje, i slično što ga čini dostojnim da bude uzor i inspiracija drugima... Lider ima potrebu da širi svoje znanje na ostale i podstiče dijalog kako bi poboljšao nastavnu praksu u najširem smislu, te je stoga veoma angažovan u raznim mrežama, na internetu, u profesionalnim asocijacijama i u svom aktivu. Lider piše blogove, radi istraživanja, objavljuje tekstove i naučne radove, izlaže na konferencijama, traži feedback od drugih i rado poziva da bude hospiten kako bi dalje unaprijedio svoj rad.“ (intervju sa direktoricom Britanskog savjeta u Crnoj Gori Vanjom Madžgalj, 07/06/2017)

Za praktičarku Nataliju Savićević-Mrvaljević, liderstvo je: „spremost na promjene, konstantno učenje, spremnost na rizik od novog, eksperimentisanje“, a nastavnik-lider „neko ko razmišlja „van kutije“ i sa tim u vezi, djeci časovi budu interesantniji i podstiču njihovo kritičko mišljenje i kreativnost“. (intervju sa profesoricom engleskog jezika i članicom ELTAM-a Natalijom Savićević-Mrvaljević, 04/05/2017)

Kristina Šebek konstatuje kako: „Nastavnik-lider inspiriše svoje učenike“. (intervju sa profesoricom engleskog jezika i članicom ELTAM-a Kristinom Šebek, 07/05/2017)

U razgovoru sa Marijom Radunović čuli smo vrlo obuhvatnu definiciju onoga što čini nastavnika-lidera. Zanimljivo je konstatovati kako je Marija sa lakoćom govorila o liderstvu i svemu što čini nastavnika-lidera. Konstatovala je da je nastava nastavnika-lidera: „Upravljanje nastavnim procesom, đe su učenici saradnici, a nastavnik tu neko ko ih usmjerava i organizuje. Ovaj proces podstiče samoodgovornost, motivaciju za učešćem. Olakšava uspostavljanje i pridobijanje povjerenja između učenika i nastavnika. Osim ovih segmenata bitna je saradnja sa roditeljima, sa zajednicom. Do sada nijesam imala konflikata ni sa roditeljima ni sa zajednicom. Uprava jako cijeni ovakav odnos prema poslu. Uglavnom se konsultuju u vezi sa bitnim stvarima koje tiču pedagogiju i proces nastave... Liderstvo je u mom slučaju kada te kolege prepoznaju kao inovatora, dobrog praktičara... Sposobnost da inoviraš i činiš promjene na nivou škole.“ (intervju sa profesoricom razredne nastave i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Marijom Radunović, 16/05/2017)

Konceptom „agensa“ bavili smo se u istraživačkom dijelu i on se usko vezuje za pojam „promjene“ koji u liderstvu ima čvrsto uporište i za čim trenutno postoje velike potrebe u obrazovnom sistemu, na nivou nastave, na nivou profesionalnog razvoja nastavnika, kao i na nivou vođenja politika obrazovanja. Sve ovo utiče na kvalitet onoga što učenici i učenice dobijaju u sistemu obrazovanja i što ih kasnije formira kao članove društva, kao i na približavanje sistema stvarnim potrebama društva i naraštaja koji dolaze.

Vanja Rojević smatra da je liderstvo u nastavi kada: „reaguješ blagovremeno u skladu sa potrebama situacije, djece – u užem smislu. U širem smislu – preuzmeš inicijativu da se i van nastavnog programa organizuju aktivnosti koje podrazumijevaju uključivanje roditelja i lokalne zajednice. Sama činjenica što si nastavnik, čini te liderom“. (intervju sa profesoricom engleskog jezika i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Vanjom Rojević, 17/05/2017)

Organizatorica nastave u osnovnoj školi „Božidar Vuković Podgoričanin“, Tamara Nedović prepoznaje da nastavnici-lideri „dajući kreativnost,

preduzimljivost i angažovanost dobijaju to isto od svojih učenika“. (intervju sa organizatorkom nastave i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Tamarom Nedović, 22/05/2017)

Silvija Marinković objašnjava kako: „liderstvo u nastavi podrazumijeva da je pojedinac ili organizovana grupa spremna da stane na čelo svoje grupe sljedbenika i da je pomoću svojih i njihovih znanja i sposobnosti vodi ka ostvarenju zajedničkih ideja i ciljeva, ka ispunjenju misije njihovog djelovanja. U nastavi, lider je osoba ili organizovana grupa, koja se zalaže za što svrsishodnije djelovanje nastavnika u okviru svojih kompetencija, krčeći put i tako stvarajući uslove da nastavnici dobiju neophodna sredstva, obuku i priliku da doprinose što kvalitetnijem, sveobuhvatnijem i adekvatnijem obrazovanju svojih učenika, u skladu sa savremenim tokovima u obrazovanju.“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika, Fulbright stipendistkinjom, članicom ELTAM-a, Silvijom Marinković 28/05/2017)

Ivana Leković takođe smatra da je nastavnik-lider neko ko je: „Spreman je da prihvati novine, da se ne plaši novina koje primjenjuje. Nastavnik-lider ne može biti učauren u ustaljenu nastavnu praksu. Treba da prati promjene u razvoju društva.“ Ističe značaj prepoznavanja i „praćenja potreba i interesovanja“ učenika i učenica kao i „kanalisanje procesa“. (intervju sa profesoricom razredne nastave i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Ivanom Leković, 30/05/2017)

Članica ELTAM udruženja Marija Bojić konstatuje kako je za nastavnika-lidera, između ostalog, bitno: „Konstantno usavršavanje i primjena novih tehnologija“. (intervju sa profesoricom engleskog jezika, članicom ELTAM-a, Marijom Bojić 31/05/2017)

3.2. Liderske vještine nastavnika u Crnoj Gori

Koncept liderskih vještina obradili smo u teoretskom dijelu dajući mu širi kontekst kompetencija koje osim vještina čine vrijednosti, stavovi i znanja. U iskazima naših sagovornika često ćemo citirati i ove ostale kategorije jer se smatraju bitnim za kompletnu sliku o praktičaru. Zaključak će biti fokusiran na liderske vještine što je i predmetom našeg užeg interesovanja.

Profesor na Univerzitetu Mediteran Džon Rodžers smatra da je neophodno „da volite svoj posao. Ne možete uživati u podučavanju, ako ne volite da radite sa ljudima. Treba da stvarate atmosferu u kojoj se ljudi osećaju slobodno da se izraze, sigurnu atmosferu. U ovakvoj atmosferi strah nestaje.“ (intervju sa profesorom Univerziteta Mediteran Džonom Rodžersom, 11/05/2017)

Tamara Čirgić navodi kako nastavnik-lider ima i sljedeće sposobnosti: „sposobnost da prepoznaju profesionalne granice i poštuju povjerljivost, autoritet, odgovornost kao i lične i profesionalne sposobnosti, ima sposobnost da radi sa pojedincima i grupama i da im omogući da identifikuju svoja osjećanja, stavove, potrebe, vjerovanja, mogućnosti i učenje, imaju sposobnost da koriste čitav spektar aktivnosti i metoda koje mogu pomoći u ostvarivanju raznih vrsta odnosa i u daljem učenju.“ (intervju sa programskom menadžerkom Foruma MNE Tamarom Čirgić, 18/05/2017)

Direktorica Britanskog savjeta u Crnoj Gori objašnjava kako: „Dobar lider vodi druge svojim primjerom. On/ona vrši uticaj izvan svoje učionice i to prije svega na druge kolege, te je stoga ključno da posjeduje znanja, vještine i lične kvalitete koje čine cjelinu ličnosti lidera. Osnovne vještine: komunikativnost, kolaboracija sa kolegama (nastavnicima, školskom upravom, roditeljima), poznavanje pedagogije i stručnost, sposobnost sistemskog i strateškog promišljanja.“ (intervju sa direktoricom Britanskog savjeta u Crnoj Gori Vanjom Madžgalj, 07/06/2017)

Natalija Savićević-Mrvaljević ističe sljedeće vještine, u kontekstu liderskih vještina: „...motivisanje kako učenika tako i kolega, organizacione vještine, prihvatanje kritike“. (intervju sa profesoricom engleskog jezika i članicom ELTAM-a Natalijom Savićević-Mrvaljević, 04/05/2017)

Marija Radunović potaknuta sopstvenim iskustvima prenijela nam je sljedeća razmišljanja: „Na kraju radnog dana imam već naviku da razmislim o metodama, da se vratim na izazovne situacije ili one za koje mislim da je moglo drugačije i bolje. Moje radno vrijeme se ne završava sa nastavom. Osjećam se bolje i samopouzvano, vrlo zadovoljno. Smatram da je ovaj vid preispitivanja i reflektovanja onoga što radimo vrlo bitan. Ovu naviku sam stekla tokom prakse na univerzitetskom kursu „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ koji je na moju sreću tekao uporedo sa studiranjem. Tada sam u saradnji sa supervizorkom mogla da radim refleksije koje su vremenom postale samorefleksije jer sam naučila kako da ih radim.

Kada radim zajedničke aktivnosti sa kolegama, npr. radionicu sa psihološkinjom ona ima drugačiji profesionalni pristup. Ja sam stekla naviku da radim pripremu, planiranje, podijelim uloge i držim se svoga dijela. Takođe smo u programu naučili da razgovaramo o odnosu prije nego počnemo saradnju. I naravno, davanje i primanje povratne informacije na kraju kao dio u kome učimo obje. Međutim ona nije imala vremena da prođe kroz program. I većina kolega nema potrebu niti naviku da govori o iskustvima i kada držim ogledni čas. Imam potrebu za njihovom povratnom informacijom, ali su svi zauzeti da što prije odu. Imam potrebu da tražim povratnu informaciju i opservaciju, ali mislim da za to postoje kulturološke prepreke jer to odmah smatraju

hvalisanjem. Prije bih pitala učenike/ce, jer sa njima imam otvoreniji odnos. Zbog pređašnjih iskustava sa kolegama moje samopouzdanje u komunikaciji sa njima je malo umanjeno. Sa decom imam konstantu. Plašim se da nijesam odustala. Rado sarađujem sa drugima, samo opet ponovo preuzmem većinu posla spontano, jer prepoznam ograničenja, a oni oslonac koji rado koriste.

U radu sa učenicima, bitna mi je fleksibilnost koju sam stekla u programu. Kada vidim da u trenu nešto ne funkcioniše kako sam predviđela, vrlo brzo se prebacim na drugi nivo i ideju, a da to oni ne primijete, usklađujući stil sa njihovim trenutnim potrebama, npr. kada im opada koncentracija, vrlo brzo promijenim način rada, i dobijem veću zainteresovanost i uključenost. Sposobnost organizovanja časa, izleta, aktivnosti smatram bitnom za rad sa učenicima. Kako smo pisali projekte u Forumu MNE, imam jasnu strukturu i način planiranja. Ovako je vrlo dobro organizovano vrijeme. Sada već i nemam stresa. U početku je bilo pozitivnog iščekivanja. Oslanjam se na sebe. I osjećaj je odličan. Naučila sam da se oslanjam na sebe.

U saradnji sa roditeljima ima nekoliko stvari: način komunikacije, recimo davanje konstruktivne povratne informacije, nakon koje uvijek slijedi preporuka obrazložena činjenicama koje se odnose na unapređenje ponašanja učenika. Vrlo sam otvorena po pitanju roditeljskih briga ili predviđenih izazova koja деца mogu sresti dalje u školi. Ovo roditelji jako cijene. I skoro da nema negativnih reakcija. Zapravo mi dijelimo odgovornost i u ovom slučaju oni je rado prihvataju jer se ne osjećaju „krivim“ nego „odgovornim“. Vrlo su iskreni i direktni zbog čega najčešće prepoznamo isti problem. Inače je roditeljima teško da govore o tome, ali meni polazi za rukom da o ovome govorimo otvoreno. Kao mala ruralna sredina očekivanja roditelja su da samo pravdaju časove, a ono kako ih ja uključujem je drugačije: sastanci, radionice, priredbe. Rad u krugu im je bio neobičan jer su svi bili u krugu i imali priliku da kažu nešto u ravnopravnoj poziciji sa svojom decom“. (intervju sa profesoricom razredne nastave i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Marijom Radunović, 16/05/2017)

Vanja Rojević smatra sljedeće: „Što je nastava kreativnija ima više elana i svi su više uključeni i rade. To se prenosi. To je uzajamno. Koliko energije uložiš toliko i dobiješ.“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Vanjom Rojević, 17/05/2017)

Kada govorimo o ulaganju energije u grupu učenika slična zapažanja iskazuje i Tamara Nedović, kada kaže da su ključne vještine nastavnika-lidera da: „uvode inovacije, nalaze alternative i mogućnosti za uspješno putovanje po učionici. Oni dajući kreativnost, preduzimljivost i angažovanost dobijaju to isto od svojih učenika.“ (intervju sa organizatorkom nastave i polaznicom

univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Tamarom Nedović, 22/05/2017)

Silvija Marinković jasno naglašava sljedeće vještine u praksi nastavnika-lidera: „Što se vještina tiče, nastavnik-lider mora biti samopouzdan, siguran, informisan, entuzijasta, optimista, koga odlikuju hrabrost i odlučnost.“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika, Fulbright stipendistkinjom, članicom ELTAM-a, Silvijom Marinković 28/05/2017)

Profesorica razredne nastave i članica Centra za obuku i obrazovanje, Ivana Leković objašnjava nam ključne vještine potrebne nastavniku-lideru na sljedeći način: „Stalno radi na sebi, čita, prati istraživanja, informiše se o novostima u nastavnoj praksi. Djeluje motivišuće na učenike, podstiče ih kada im se čini da je nešto preteško, ili sumnjaju u svoje sposobnosti. Organizovan je i ostvaruje dobru saradnju sa upravom škole, kolegama, lokalnom zajednicom i naravno roditeljima.“ (intervju sa profesoricom razredne nastave i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Ivanom Leković, 30/05/2017)

3.3. Karakteristike nastavnog procesa nastavnika-lidera

„Najvažniji motiv za rad u školi, a i u životu, jeste zadovoljstvo u radu, zadovoljstvo u njegovom rezultatu i znanje o vrijednosti koju taj rezultat ima za zajednicu... Poznao sam djecu koja su više voljela školu nego praznike.“ (Albert Ajnštajn)

Džon Rodžers napominje kako je u sadašnjem vremenu potrebno: „koristiti takmičarski poriv za razvoj timova i njihovo međusobno takmičenje. Potrebno je podržati kako pojedinačni tako i grupni potencijal.“ (intervju sa profesorom Univerziteta Mediteran Džonom Rodžersom, 11/05/2017)

Kada su u pitanju karakteristike nastavnog procesa nastavnika-lidera, Tamara Čirgić konstatuje kako: „učenik je u samom centru pažnje i može da razvija svoje socijalne vještine, ali i da se razvija u skladu sa svojim potencijalom. Nastavnik ima znanja i vještine kojima mu omogućava da razvije svoje pune potencijale. Nastavniku koji ima razvijene liderske vještine je prirodno da radi sa učenicima kako bi oni razvijali svoje socijalne vještine. Stoga, on kreira u učionici tim od svih učenika i podsticajnu sredinu za njihov rast i razvoj imajući u vidu njihove afinitete i znanja i vještine koje već posjeduju. Istovremeno, učenici su slobodni da izraze svoje mišljenje čak i ako se ono razlikuje od većine, slobodni su da daju prijedloge i sugestije i zajedno rade na razrješavanju problema. Nastavni proces postaje zabavniji, zanimljiviji i prijemčiviji učenicima. Nastavnik koji ima liderske vještine ima sposobnost i znanja i vještine da koristi različite metode u radu (prvenstveno mislim na me-

tode neformalnog obrazovanja) koje sadržaj približavaju učenicima na kreativan i zanimljiv način. Njihov osnovni cilj je da socijalno edukuju mlade ljude kroz individualni rad, grupni rad i rad u zajednici.“ (intervju sa programskom menadžerkom Foruma MNE Tamarom Čirgić, 18/05/2017)

Vanja Madžgalj nam objašnjava značajne karakteristike nastavnog procesa koje vodi nastavnik-lider, na sljedeći način: „Lider-nastavnik stavlja uticaj na učenika u centar pažnje. Učenika shvata kao kompleksnu individuu čije učenje, motivacija, angažman i disciplina zavise od niza uticaja..., ali i od sposobnosti nastavnika da motiviše i angažuje učenika na času i van časa... Nastavnik-lider kombinuje set svojih vještina i osobina i uspostavlja stimulirajući odnos sa učenicima koji djeluje pozitivno na njihovu motivaciju i učenje. Nastavnik-lider razvija stavove i karakter učenika, kako adekvatnim pristupom tako i ličnim primjerom. Razvoj socijalnih, životnih vještina i karakternih osobina od vitalnog su značaja za razvoj zdrave i uspješne ličnosti. U svrhu uspješnijeg akademskog napretka, važno je razvijati sposobnost učenja i istraživanja, zaključivanja i kritičkog ispitivanja. Nastavni proces obuhvata razvoj kognitivnih sposobnosti koji uslovljavaju učenje i zaključivanje, ali i vaspitni dio koji se odnosi na razvoj ličnosti, što uključuje razvoj karakternih osobina i socijalnih i emocionalnih vještina. Akademski uspjeh i društveno ponašanje čine neodvojivu cjelinu. Jedino je angažovani učenik uspješan učenik i stoga nastavnik-lider poklanja dužnu pažnju razvoju motivacije i angažmana na času kroz inovativne i interaktivne metode kao što su projektni i istraživački rad u kojim svaki učenik ima priliku da se afirmiše.“ (intervju sa direktoricom Britanskog savjeta u Crnoj Gori Vanjom Madžgalj, 07/06/2017)

Praktičarka Natalija Savićević-Mrvaljević smatra sljedeće: „Nastavnik-lider je timski igrač, pa prema tome i kod djece podstiče rad u grupi, njihovom bolju interakciju i razumijevanje... Takođe, nastavni proces od rutinskog procesa, postaje pokretački proces koji nosi promjene i spremnost na cjeloživotno učenje.“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika i članicom ELTAM-a Natalijom Savićević-Mrvaljević, 04/05/2017)

Kristina Šebek tvrdi sljedeće: „Nastavnik koji je siguran u sebe i tačno zna šta hoće, najbolji je podstrekač učenicima. Prepoznavanje važnosti timskog rada i dinamike grupe, a onda i izazivanje učenika da samostalno nalaze rješenja za svoje probleme u oblastima u kojima su kompetentni, jača njihove socijalne vještine...“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika i članicom ELTAM-a Kristinom Šebek, 07/05/2017)

U svojoj svakodnevnoj praksi Marija Radunović uviđa neke bitne karakteristike nastavnog procesa koji joj pomažu da ostvari bolje rezultate sa učenicima, kako na nivou motivacije, tako i na nivou socijalnih vještina, kao i kvaliteta ukupnog nastavnog procesa. Marija nam približava pomenute ka-

rakteristike na sljedeći način: „Povjerenje koje imaju od moje strane, jako utiče na motivisanost, takođe i uključenost. U svakom trenutku su uključeni na razne načine, često kroz vodeće uloge. Dobijaju odgovornost i učestvuju. Vole ove uloge. Psihološkinja mi kaže da su već izgrađeni, da je lako sa njima raditi. Da sami rade većinu stvari u slobodnim aktivnostima, vannastavnim aktivnostima. I imaju entuzijazam. Vole javni nastup i prezentaciju. Ovo im dobro ide. U stanju su sada da jasno i hrabro ispolje svoje mišljenje. Pomno prate ono što radim i kako se ponašam. Prisutna je samoodgovornost, a svako ima svoju ulogu. Navešću jedan primjer od prošle sedmice. Organizovana je press konferencija gdje su djeca bili novinari, a nekoliko zaposlenih iz škole je odgovaralo na pitanja u vezi sa temom „Zaposleni u školi“. Drugi dio je bio grupni rad gdje je svaki učenik imao priliku da postavi pitanje svome gostu za stolom. Ključno je da su učenici imali priliku da aktivno učestvuju i imali priličan broj odgovornosti. Rad je obavljen samostalno. Bila im je potrebna povratna informacija koju su dobili neposredno nakon aktivnosti. Moja uloga svela se na to da fotografišem aktivnost. Članak je objavljen u školskom časopisu „Školsko ogledalo“. Ovu aktivnost smo pripremali nekoliko časova, ali su na kraju sami realizovali svako svoj dio.“ Marija dalje ističe da je kvalitet nastavnog procesa uslovljen time što često mijenja i prilagođava pristupe u radu. Citiramo: „Kako su nastavni sadržaji predstavljeni drugačije ovo podiže nivo kvaliteta, a i usvajanja. Nisu pasivni nego aktivno učestvuju. Pravi lideri nisu pasivni i ne plaše se da koriste tehnologiju nego koriste njene prednosti. Inoviranje mi znatno utiče na kvalitet. Nikada ne koristim stare materijale. Ovo mi takođe pomaže jer onda pratim i trendove kada razmišljam o tome kako im pristupiti. Razmišljam o trendovima u društvu koliko i kako će im ovo značiti za odnose sa drugima, ali i profesionalno. „Učimo kako učiti.“ Primijetila sam potrebu za tim. Eksperimentišem, npr. radim ogled kako u grupama usvajaju najkvalitetnije, kakvi su im stilovi. Nijesu naučili da uče. Učimo kroz primjere iz prakse i dijeljenjem dobrih praksi, npr. „Kako ti Jano učiš? Što bi drugari mogli da iskoriste?“ Na ovaj način pomažu jedni drugima i osnažuju se.“ (intervju sa profesoricom razredne nastave i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Marijom Radunović, 16/05/2017)

Vanja Rojević ističe: „Treba znati kad da dopustiš učeniku da uradi zadatak na svoj način. Gledaš da u svakom trenutku svako dijete bude uključeno. U svakom odjeljenju ima lidera i ćutljive i povučene djece. Da nađeš način da putem liderskih vještina aktiviraš i povučeniju djecu koja se ne ističu na prvu loptu. Na taj način se aktiviraju i oslobode.“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Vanjom Rojević, 17/05/2017)

Tamara Nedović smatra: „Pravilno procijenjena situacija, a onda i podjela uloga učenicima pri rješavanju zadataka ili realizaciji nekog projekta može povoljno djelovati na razvoj motivacije, odnosno povećati aktivnost kod „nevidljivih, uspavanih“ učenika u razredu... Kod učenika se razvija samopouzdanje, samopoštovanje, podiže se svijest o poštovanju različitosti, razvija se komunikacija i nalaze neki drugi načini za rješavanje konfliktnih situacija... Nastavnik koji ima liderske vještine se ne bazira isključivo na pripremi i prenošenju obrazovnog cilja već se jednako ozbiljno priprema i za ostale važne ciljeve – razvojne i vaspitne.“ (intervju sa organizatoricom nastave i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Tamarom Nedović, 22/05/2017)

Silvija Marinković predstavlja karakteristike nastavnog procesa nastavnika lidera na sljedeći način: „Što više učenici budu prepoznavali spremnost nastavnika na saradnju i u njemu oslonac i podršku, tako će se i njihova motivacija da ispunjavaju svoj dio zadatka povećavati. Nastavnik-lider nije samo neko ko je tu kao izvor informacija za svoju grupu učenika i neko ko odlučuje o nagradama i sankcijama u skladu sa njihovim uložnim radom i rezultatima. On je takođe nosilac i usmjerivač socijalnog bića grupe koju podučava. Njegovi učenici su budući učesnici društva, čija je inicijalna ćelija razvoja odjeljenje sa kojim provode veliki dio svoje svakodnevnice.“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika, Fulbright stipendistkinjom, članicom ELTAM-a, Silvijom Marinković 28/05/2017)

Ivana Leković prepoznaje ključne karakteristike nastave koju sprovodi nastavnik-lider konstatujući: „Motivisanost učenika jeste veća ukoliko nastavnik-lider umije da djeci dodijeli zadatke. Djeca se osjećaju bitna, više su zainteresovana da obave posao (nauče), veoma često se zainteresuju i nauče mnogo više od očekivanog. Djeca osjećaju odgovornost prema nastavniku, ali i prema zajednici učenika. Kod ovakvog rada učenje za ocjenu je u drugom planu. Učenici zaista žele da pokažu svoje znanje... Nastavnik je dužan da pruži mogućnost stvaranja interakcija među učenicima, ali i društvenom zajednicom kako bi razvijali svoje socijalne vještine. Kod nastavnika-lidera, učenik je uvijek u fokusu. Nastavni proces je mnogo kvalitetniji kao i znanja stečena na ovaj način, a učenici spremniji za život koji ih čeka.“ (intervju sa profesoricom razredne nastave i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Ivanom Leković, 30/05/2017)

Marija Bojić primjećuje sljedeće u nastavi nastavnika-lidera: „Učenici se osjećaju slobodnije da izraze svoje stavove i mišljenja, aktivnije učestvuju kada su svjesni da za svaku grešku koju naprave neće biti sankcionisani, svjesni su da su tu da nauče i da su greške u radu neminovne. Atmosfera u učionici je opuštenija, a tako i učenici slobodniji da učestvuju u radu. Nastavnik se tru-

di da časovi budu raznovrsni, prožeti aktivnostima koje će uticati na razvijanje samostalnosti učenika, kritičkog mišljenja, timskog rada“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika, članicom ELTAM-a, Marijom Bojić 31/05/2017). Motivacija za postignuće kao jedna od najjačih značajno se osnažuje pristupom u kome „nema pogrešnih pitanja i nema pogrešnih odgovora“. Tada je „strah od neuspjeha manji, a težnja učenika ka uspjehu veća“. (Vidović, Štećić, Rijavec, Miljković 2014: 241)

3.4. Uticaj profesionalnog razvoja nastavnika-lidera na kvalitet nastavnog procesa

Programi profesionalnog usavršavanja nastavnika u Crnoj Gori nude značajan set različitih vještina. Izvjestan broj ovih programa u znatnoj mjeri može da utiče na razvoj liderskih vještina, što je većina ispitanika i navela u svojim iskazima. Tamara Čirgić ističe kako je ovo „najslabija karika“ u sistemu obezbjeđivanja podrške razvoju liderskih vještina te da bi: „Bilo (bi) korisno razmisliti o tome da se ovaj koncept uvede bilo kao OBAVEZAN dio osnovnih studija onih koji će raditi u školama, bilo kao poseban master program.“ Ona takođe ističe da Forum MNE sprovodi akreditovane programe za stručno usavršavanje nastavnika na teme: „Univerzitetski program ‘Liderstvo i omladinski rad u zajednici’“, „Razumijevanje adolescenta u učionici“, „Kreativno rješavanje konflikta u učionici“, „Suzbijanje govora mržnje na internetu“, „Ključna kompetencija učiti kako se uči“. „Programi su jako dobro primljeni od nastavnika i ocijenjeni kao korisni jer nude metodologiju neformalnog obrazovanja koja se razlikuje od onoga što oni svakodnevno rade.“ (intervju sa programskom menadžerkom Foruma MNE Tamarom Čirgić, 18/05/2017)

Vanja Madžgalj napominje da se Britanski savjet bavi: „Kontinuiranim radom sa nastavnicima, obezbjeđenjem najnovijih znanja kroz radionice, online resurse i projekte koje pokrećemo. Kroz systemske inovacije kao što je „KPR okvir za razvoj nastavnika“. Međutim, pitanje je koliko se nastavnici zaista trude da implementiraju inovacije, koliko se bave svojim slabostima i koliko promišljaju nova rješenja koja će donijeti uspjeh. Stoga smatram da je personalna odgovornost važna, personalni integritet – ali u postojećim metodologijama ocjene kvaliteta personalna odgovornost nije prepoznata, samo kolektivna. Smatram da lider škole, tj. direktor, ima ključnu ulogu u razvoju svojih nastavnika, u vođenju procesa nastave i učenja i obezbjeđenju da dobra praksa postane model, te da najbolji nastavnici-lideri dobiju ulogu i da budu podstaknuti da pozitivno utiču na ostale i na taj način dižu nivo kvaliteta u školi.“ (intervju sa direktoricom Britanskog savjeta u Crnoj Gori Vanjom Madžgalj, 07/06/2017)

Natalija Savićević-Mrvaljević smatra da je na njen profesionalni razvoj uticao značajan broj aktivnosti, kao što su: „Svi forumi Britanskog savjeta u periodu od skoro dvije godine, obuka za trenera u nastavi, više profesionalnih usavršavanja (seminari, konferencije i sl.), organizovanje Kluba govorničtva na engleskom jeziku za nastavnike i edukatore svih ljudi uključenih u nastavni proces, brojnih radionica na konferencijama, javni nastupi, obuke za upotrebu informacionih tehnologija.“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika i članicom ELTAM-a Natalijom Savićević-Mrvaljević, 04/05/2017)

Kristina Šebek navodi da je njeno ključno usavršavanje ostvareno putem „Programa obuke za trenere Zavoda za školstvo i rad sa Britanskim savjetom, takođe kao trenera.“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika i članicom ELTAM-a Kristinom Šebek, 07/05/2017)

Marija Radunović govori o iskustvima prije i tokom svog akademskog obrazovanja koja su je osnažila u profesiji koju sada obavlja: „Prvo program za omladinske radnike. Kad sam upisala srednju nisam mislila da ću biti nastavnica. Radionice u okviru omladinskog rada su me motivisale da ostanem u tome. Na kampovima sam učila o predrasudama, stereotipima, diskriminaciji što je mnogo uticalo na moje stavove. Učenje o vrijednostima demokratije i tolerancije, kao i antidiskriminatornim stvavovima prema drugima, na čemu bi trebalo da se radi u našem obrazovanju. Ja sam imala sreće da tu iskusim ovaj program. Kada smo organizovali događaje, kada sam bila liderka/volonterka u klubu, dobijala odgovornost da sama realizujem i znala da će neko uvijek biti tu da isprati. U sljedećoj fazi sam vodila civilnu organizaciju i radila projekte. Tada sam se osjećala jako samopouzdana. Neformalna edukacija je jako bitna, ja dosta primjenjujem ovaj vid obrazovanja. Ovo mi je nedostajalo na fakultetu. Da sam samo fakultet završila ne bih bila inovator. Kasnije sam i završila univerzitetski kurs „Liderstvo i razvojni omladinski rad“. Pomenuti rad je bio interaktivan, putem koga se dobija dosta metoda. Bilo je zanimljivo i dinamično, inovativno i podrazumijevalo je aktivno učešće svih, a sada moja nastava jeste upravo takva. Učila sam što i kako da primijenim. Inovativno. Uvijek sam bila komunikativna, ali sam kroz pomenuti program naučila da lakše komuniciram svoja osjećanja i misli.“ (intervju sa profesoricom razredne nastave i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Marijom Radunović, 16/05/2017)

Vanja Rojević se osvrće na nekoliko bitnih uticaja koje je doživjela tokom svog profesionalnog razvoja. Na prvom mjestu formalno obrazovanje, zatim direktno iskustvo u radu, program univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ „gdje se mnogo moglo naučiti o sebi i svojim mogućnostima, ali i problemima i o tome kako ih riješiti“, zatim seminari i radionice u organizaciji Ministarstva prosvjete i Britanskog savjeta „gdje smo

mogli vidjeti i razgovarati o primjeni liderskih vještina u nekim zemljama u regionu takođe, što je bilo zanimljivo i dalo mi neke nove ideje koje su primjenjive u učionici“. (intervju sa profesoricom engleskog jezika i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Vanjom Rojević, 17/05/2017)

Tamara Nedović govori o svom usavršavanju kroz program univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“: „Razlog zbog kog sam pohađala program Liderstvo u zajednici, prije svega bio je moj lični – moj sin i kako razumjeti pubertet koji nam je slijedio, ali i drugi ništa manje značajan – profesionalni i kako što bolje razumjeti učenike i njihove potrebe, a istovremeno postići sve ciljeve koje zacrtamo planom i programom. Nema tu instant rješenja – morate biti dovoljno hrabri da nešto promijenite, unaprijedite, ne plašeći se od neuspjeha. Tako je uvođenje portfolia, čak i prije jezičkog portfolia, značajno unaprijedilo rad u učionici. To je u početku bila zbirka radova, crteža, malih testova, kasnije eseja i sastava pa do ozbiljnih samoevaluacija. Govorim o periodu od prvog do devetog razreda. Pravljenje odjeljenjske play liste je bio pravi hit jer sam kasnije, zahvaljujući njoj pravila pripreme za čas, a učenici su uživali jer su slušali ono što vole i svi su bar nešto naučili, bilo nove riječi, fraze, idiome, gramatičko pravilo ili stihove. Želje učenika su bile ispoštovane, njihova uključenost maksimalna, a sve vještine učenja stranog jezika ispunjene. Naravno da nijesam izmislila toplu vodu, ali su takvi časovi bili veoma zanimljivi, a podjela uloga učenicima prema njihovim interesovanjima i postojećim znanjima urađena je dobro zahvaljujući liderstvu.“ (intervju sa organizatorkom nastave i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Tamarom Nedović, 22/05/2017)

Silvija Marinković u osvrtu na primjenu liderstva u nastavi engleskog u Crnoj Gori kaže: „...moram da izrazim svoje nezadovoljstvo u pogledu intenziteta kojim se liderske vještine nastavnika koriste za unapređenje nastave engleskog jezika u Crnoj Gori. Naime, tokom svog deceniju dugog rada u prosvjeti, upoznala sam mnoge motivisane nastavnike (ne samo engleskog jezika) koji su spremni da svoje vrijeme, trud i ideje usmjere na poboljšanje položaja nastavnika (engleskog) u zemlji. Ipak, negdje na tom putu oni bivaju obeshrabreni i iscrpljeni, a najčešće se to dešava baš tamo gdje bi trebalo da dobiju najveću podršku, od strane menadžmenta škole u kojoj rade. U skladu sa ovim smatram da se glas nastavnika još uvijek ne čuje ili ne sluša dovoljno u Crnoj Gori, što ide na štetu cjelokupnog obrazovanja i na žalost, najviše na štetu njegovih krajnjih korisnika, djece, učenika.“ Kada govori o svom profesionalnom razvoju navodi: „izdvojila bih seminare i obuke na temu razvoja kritičkog mišljenja, motivacije učenika, medijacije, inkluzije. Takođe moram pomenuti da sam mnogo o liderstvu naučila i volontiranjem u akcijama orga-

nizovanim od strane raznih NVO, institucija i pojedinaca. Putovanja i razmjena iskustava sa raznim ljudima su neprocjenjivi u upoznavanju sebe samih i rada na sebi što je jedan od važnih preduslova za razvoj samopouzdanja i liderskih vještina. Takođe online seminari i boravak u SAD kao Fulbright stipendista predstavljaju neprocjenjivo iskustvo od značaja za razvoj liderskih sposobnosti nastavnika, koji su rezultirali, pored ostalih angažmana, i osnivanjem NVO.“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika, Fulbright stipendistkinjom, članicom ELTAM-a, Silvijom Marinković 28/05/2017)

Ivana Leković napominje da je primjena liderstva u učionici „najbolji put ka stvaranju trajnih vještina i znanja učenika. Istovremeno se radi na više polja razvoja učenika, a takođe i nastavnik se usavršava i unapređuje svoj rad.“ O svom profesionalnom usavršavanju kaže: „Osnova je naravno „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ A i B nivo. Takođe i program „Modifikacija ponašanja putem igre“. Sve ostalo su bili manji programi koji su u suštini sadržani u ova prva dva programa koja sam navela. Napomenula bih i da je prolaziti obuke, seminare, uzaludno ukoliko nakon njih naučeno ne sprovedeš u praksu. U svemu je ključan rad! Rad na sebi kao i rad sa učenicima.“ (intervju sa profesoricom razredne nastave i polaznicom univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ Ivanom Leković, 30/05/2017)

Profesionalni razvoj Marije Bojić određen je sljedećim aktivnostima: „Učestvovanje u međunarodnim projektima, konferencije u inostranstvu kao i razni seminari na kojima se uvijek nauči nešto novo bilo da su organizovani od strane Zavoda za školstvo ili da sam samoinicijativno pohađala online seminare.“ Kao mehanizam podrške na nacionalnom i lokalnim nivoima prepoznaje „ELTAM – Udruženje nastavnika engleskog jezika koje već treću godinu za redom organizuje nacionalnu konferenciju nastavnika, podrška škole kao primarne institucije je uvijek prisutna, Britanski savjet koji nudi razne sajtove gdje nastavnici mogu da se informišu o promjenama i novitetima u nastavi. Online seminari, seminari u Zavodu za školstvo. Razne publikacije.“ (intervju sa profesoricom engleskog jezika, članicom ELTAM-a, Marijom Bojić 31/05/2017)

3.5. Primjer dobre prakse – studija slučaja

U primjeru nastavnika koji posедуje liderske vještine i koje su stečene tokom struktuirane prakse u programu univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ primijetićemo da liderstvo nastavnika ne završava samo u fizičkom okviru učionice. Takođe postaje jasno da je ono jedan holistički proces koji okuplja više aktera, a sve u cilju podrške razvoju učenika i učenica. Tako će nastavnik-lider na ličnom i profesionalnom planu biti onaj

koji brine o razvoju svojih sposobnosti, razvija samorefleksivnost, onaj koji na putu da bude što objektivniji i svjesniji inicira saradnju sa kolegama na obostranu korist, kako bi učili jedni o drugima i sebi samima i u ovom procesu bili profesionalni i pažljivi kada govorimo o načinima komunikacije, kada najčešće koristimo konstruktivnu povratnu informaciju i slične instrumente. Nastavnik-lider će dakako inicirati saradnju sa roditeljima i ostvariti dobru saradnju bez obzira na različite prepreke sa kojima se susrijeće u ovom procesu. On je svjestan da može, isto tako i kako može da dopre do roditelja, da im bude podrška, sa postavljenom jasnom profesionalnom granicom, ali i svim dodatnim resursima, koji u najčešćem broju slučajeva značajno obogaćuju i znanja roditelja o npr. fazama razvoja djece i mladih, karakteristikama adolescencije, tehnikama dobre komunikacije, tipovima roditeljstva i sl. Nastavnik-lider neće izostaviti ni mogućnost da uključi zajednicu kako bi sve mjere koje se preduzimaju imale što veći uticaj na dobrobit djece i mladih. I naravno prilikom svega ovoga izuzetno će voditi računa o samom procesu u svim ovim odnosima, jer je to način da ostvari dugoročne načine kvalitetne saradnje i rada. To ga neće spriječiti da se u diskusiji suprotstavi drugačijem stavu od njegovog i uđe u polemiku zasnovanu na činjenicama. Dok pišemo o svim ovim različitim nivoima koje čine djelovanje nastavnika-lidera, moguće da će izvjestan broj ljudi koji čita ovaj tekst reći da je ovo isuviše idealna slika stvari i da djeluje neostvarljivo. U liderskom duhu, sasvim ćemo biti u prilici da dokažemo postojanje ovakvih praksi u Crnoj Gori koje već godinama izdvajaju pojedinci različitih profila kao poželjne i dobre. No, cilj ovoga rada je upravo u tome da ukaže na činjenicu da sve ovo o čemu sada pišemo nije pitanje magije, talenta, sreće i dobrih okolnosti, već dugogodišnjeg planiranog ulaganja i rada sa nastavnicima i ostalim članovima zajednice koji ima svoju jasnu strukturu i koji je istim tim ljudima omogućio da se osnaže lično i profesionalno i da svoju misiju šire dalje i to ne samo u okvirima svojih učionica.

Najjasniji ovakav primjer možemo potkrijepiti iskustvom praktičara koji postiže značajne rezultate na nivou direktnog rada sa učenicima i učenicima. U nastavku ćemo obraditi studiju slučaja profesora razredne nastave Save Kovačevića.

Sava Kovačević je uporedo sa svojim redovnim studijama na Filozofskom fakultetu u Nikšiću bio uključen u program univerzitetskog kursa „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ realizovanog od strane Forum MNE od 2002. do 2010. godine u Crnoj Gori.

Kada govorimo o Savinim rezultatima iz ugla šire javnosti pomenućemo nagradu „Kreativna nastava“ od strane Microsoft Crna Gora i Ministarstva obrazovanja, objavljen magistarski istraživački rad na temu „Aktivnosti međunarodnih organizacija na primjeni neformalnog obrazovanja u Crnoj Gori“,

istraživanje o primjeni integrativnog pristupa u nastavi, autorstvo i koautorstvo programa stručnog usavršavanja nastavnika akreditovanog od strane Zavoda za školstvo, objavljene radove u „Prosvjetnom radu“, „Profesionalnom razvoju“, kao i značajan broj novinskih članaka, radio i TV emisija, takođe i nagrade njegovih učenika na likovnim konkursima, na takmičenjima iz matematike, na konkursima recitatora, na konkursima za video priče.

Kada govorimo o drugom možda značajnijem nivou koji se odnosi na proces samog rada i kvalitativne karakteristike nastave, Savu možete prepoznati po entuzijastičkom pristupu radu i inovacijama koje čine njegov rad zanimljivim kako za učenike i učenice, kolege, tako i za širu zajednicu. Ovaj segment rada takođe je prepoznat, a ogleda se na ponašajnom nivou, na nivou stavova i vrijednosti, socijalnih i građanskih kompetencija koje učenici imaju priliku da steknu u ovako postavljenom okruženju, na atmosferu u učionici, zadovoljstvo učenika i učenica i samog praktičara.

Univerzitetski kurs „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ pomogao mu je prvenstveno u tome da razvije „osjećaj za grupu, da zna što treba učenicima, da motiviše i inspiriše učesnike da rade na sebi i uče“. (razgovor sa Savom Kovačevićem, 08/06/2017)

Osim ovoga ističe potrebu da se „prati“ lični rast i postignuća i ona koja se odnose na učenike i učenice, da se stalno istražuje i mijenja način na koji se realizuju iste ili slične aktivnosti, „da se uvijek pronalazi unutrašnja motivacija za rad“. (razgovor sa Savom Kovačevićem, 08/06/2017)

„Čini mi se da sam dosta kritičan i samokritičan i ohrabren da kažem ono što mislim. Ono što sam dobio od programa je da sam naučio da dijelim sa drugima stvari koje kreiram. Sa druge strane čovjek nauči da radi u timu, no nema puno ljudi koji su spremni ili znaju da rade u timu“. (razgovor sa Savom Kovačevićem, 08/06/2017)

Pomenuti univerzitetski kurs je podsticao njegovu inovativnost i kreativnost. Program ga je usmjerio da radi sa zajednicom i da zajednicu uključuje u život škole. Citiramo: „Tu sam najviše naučio. Da jedan problem ne može riješiti jedna osoba već je potrebno uključiti više strana kako bi rješenje bilo dugoročnije.“ (razgovor sa Savom Kovačevićem, 08/06/2017)

Navodi da je program bio značajan u procesima poput vođenja i fasilitacije grupe sa balansom procesa i cilja, tokom istraživanja potreba i prilagođavanja sadržaja, uspostavljanja i njegovanja participativnog procesa učenja. „Pomogao mi je da neke socijalno-emotivne elemente nastavnog procesa povežem sa obrazovnim sadržajem. I da kroz nastavni proces pored znanja omogućim učenicima da 'vježbaju', da rade na vještinama, da stiču određene vrijednosti.“ (razgovor sa Savom Kovačevićem, 08/06/2017)

Ono što smatra ključnim uticajem, a usko je povezano sa liderskim kompetencijama koje je stekao, je potreba za uvođenjem inovacija i eksperimentisanjem u nastavi koje je dobro planirano i usaglašeno sa potrebama kako nastavnog procesa tako i samih učenika. Često izmješta učionicu iz škole na mjesta koja obezbjeđuju kvalitetno i očigledno učenje. Inovacije utiču na motivaciju i želju za učenjem i saznavanjem. Osobito značajno je kada ovakav pristup „inspiriše učenike da sami osmisle i kreiraju“ (razgovor sa Savom Kovačevićem, 08/06/2017). Učenje je usmjereno na vršnjačku podršku, tako da učenici uče jedni od drugih i pomažu jedni drugima i na taj način usvajaju veći nivo znanja od klasične primjene naučenog. Razvoj kritičkih stavova koji je čini se prilično slab element u našem obrazovanju omogućava učenicima da jedni drugima slobodno daju povratnu informaciju, da razmišljaju, rezonuju i procjenjuju.

Osim pobrojanog Sava kreira i koristi interaktivna sredstva informacione komunikacije kao što su blog, web site, društvene grupe učenika putem kojih daje mogućnost proširivanja znanja kroz zadatke i tokom raspusta.

U holističkom pristupu koji je tipičan i za socijalnu pedagogiju pomenutog univerzitetskog kursa, roditelji i šira zajednica imaju svoje značajno mjesto. Nastavnici nerijetko ističu poteškoće u saradnji sa roditeljima. Ipak postoje dobri načini i Sava u ovom kontekstu primjenjuje nekoliko mjera u svojoj svakodnevnoj praksi, pa tako ima dobar odaziv roditelja i vrlo konstruktivnu saradnju. Osim radionica koje povećavaju nivo kompetentnosti roditelja „kao npr. radionice na temu „Kako razgovarati sa detetom da bi bolje učilo?“, „Kako razvijati radne navike?“, realizuju se i aktivnosti koje iniciraju i vode roditelji. Na ovaj način škola postaje otvorena za roditelje i zajednicu i omogućava i drugim akterima da preuzimaju odgovornost za dešavanja u školi.

Programi profesionalnog usavršavanja su takođe vrlo značajan segment Savinog rada koji se pokazao uspješnim u odnosu na pristupe koje nudi „pored određenih znanja programi nude i vještine kao i iskustveno orijentisan pristup. Imam potrebu da vršim istraživanje sa nastavnicima kako bi došli do suštine što njima treba i na osnovu toga kreiramo programe koje nastavnici vrlo rado pohađaju.“ Vodeći se rezultatima pisanih i usmenih evaluacija, povratnim informacijama o daljim praksama i potražnjom za programima na kojima radi sa kolegama iz Centra za obuku i obrazovanje konstatuje da su polaznici obuka zadovoljni, prije svega pristupom grupi, temi, kao i kompletnom atmosferom.

Sava prepoznaje liderstvo na sljedeći način: „Liderstvo je više jedan princip u radu u kom se svaki učenik oseća slobodno i postaje odgovoran. Učenik postaje svjestan nekih svojih postupaka i postupaka drugih, a opet ohrabren da iznosi kritičke stavove. Nastavnik se oseća ispunjeno jer unosi mnogo energije i kreativnosti da nastavni proces bude zanimljiv. To se reflek-

tuje na njega i na odnos prema svom poslu. U takvoj nastavi on je spreman da samoevaluira i kritički posmatra sebe i u takvom procesu i on profesionalno sazrijeva.“ (razgovor sa Savom Kovačevićem, 08/06/2017)

Ono što izdvaja Savinu praksu jesu liderske vještine koje značajno utiču na to da on izlazi iz predviđenih okvira i praksi, makar onih tipičnih za okruženje, inicirajući stalni profesionalni razvoj i rad na sebi i istovremeno inspirišući učenike i učenice, kao i njihovo okruženje na promjene i razvoj.

3.6. Liderske kompetencije – skala procjene

U tabeli 2. nalaze se rezultati skaliranja od strane oglednih sagovornika i sagovornica.

Tabela 2. Značaj liderskih kompetencija

U odnosu na sebe						
Kompetencija	Više od očekivanog	U potpunosti	Uglavnom	Djelimično	Nimalo	Ne mogu da procijenim
Samosvjesnost	38,46%	23,07%	23,07%	7,70 %	-	7,70 %
Samoevaluacija	30,76%	46,15%	23,07%	-	-	7,70 %
Samoprocjena	23,07%	53,84%	23,07%	-	-	-
Samopouzdanje	23,07%	53,84%	23,07%	-	-	-

Odabrane vrijednosti iz kategorije kompetencija „u odnosu na sebe“ ukazuju da su „samoprocjena“ i „samopouzdanje“ u potpunosti značajne za naše sagovornike. Čudi pak činjenica da „samoevaluacija“ nije zastupljena u dovoljnoj mjeri. Samoevaluacija je jako bitan segment kvaliteta nastave i u tom kontekstu poželjna praksa na svakodnevnom nivou.

Liderske vještine nastavnika i kvalitet nastavnoga procesa

U odnosu na kolege						
Kompetencija	Više od očekivanog	U potpunosti	Uglavnom	Djelimično	Nimalo	Ne mogu da procijenim
Da se traži, primi i da kvalitetna povratna informacija	23,07%	23,07%	53,84%	-	-	-
Asertivno komunicira	15,38%	46,15%	23,07%	15,38%	-	-
Hrabrost da se iznese drugačiji stav u diskusiji	15,38%	46,15%	30,76%	7,70 %	-	-
Pošедуje kritički stav i sposobnost da ga asertivno iskaže	23,07%	53,84%	23,07%	-	-	-
Sposobnost da inspiriše	38,46%	38,46%	15,38%	-	-	7,70 %
Sposobnost da inicira	46,15%	38,46%	7,70 %	-	-	7,70 %

Kada govorimo o odnosu sa kolegama za nastavnika-lidera najizraženija vrijednost odnosi se na „posедуje kritički stav i sposobnost da ga asertivno iskaže“, a zatim i „sposobnost da inicira“. Ovakav rezultat nam može reći o potrebi za konstruktivnom komunikacijom sa kolegama i kolegamicama i usklađeno je sa jednom od karakteristika nastavnika-lidera.

U odnosu prema roditeljima i široj zajednici						
Kompetencija	Više od očekivanog	U potpunosti	Uglavnom	Djelimično	Nimalo	Ne mogu da procijenim
Da dopre do roditelja	23,07%	38,46%	15,38%	23,07%	-	-
Da podstakne uključivanje i aktivno učešće roditelja	30,76%	30,76%	15,38%	23,07%	-	-
Da podstiče učenje	46,15%	38,46%	15,38%	-	-	-

Otvoren za inicijative od strane roditelja i šire zajednice	30,76%	23,07%	46,15%	-	-	-
Da koristi resurse koje nude roditelji i šira zajednica	30,76%	30,76%	30,76%	-	-	7,70 %
Da prikuplja sredstva za potrebe nastave i unapređenja nastave	15,38%	23,07%	23,07%	23,07%	7,70 %	7,70 %

Stav najvećeg procenta ispitanika je da je uglavnom važan odnos nastavnika-lidera koji je „otvoren za inicijative od strane roditelja i šire zajednice“ što ne govori u prilog potpunoj otvorenosti škole za roditelje i zajednicu. Takođe je „podsticanje učenja“ primijećeno kao bitno od strane nastavnika i govori o značaju uključivanja roditelja i osposobljavanju roditelja. Škola predstavlja značajan resurs koji ima potencijal da roditeljima pruži određena znanja iz oblasti roditeljstva, što utiče i na snaženje porodice i jačanje roditeljskih kompetencija koje daju kvalitetniji okvir za postignuća i zadovoljstvo učenika i učenica.

U odnosu na učenike/učenice							
Kompetencija	Više od očekivanog	U potpunosti	Uglavnom	Djelimično	Nimalo	Ne mogu da procijenim	
Da primijeni koncept „procesa i produkta“ u učionici i koristi situacije iz „procesa“ za dalja učenja i razvoj	30,76%	61,53%	7,70 %	-	-	-	
Da postavlja indikatore na osnovu kojih posmatra nastavni proces i ponašanja	30,76%	38,46%	30,76%	-	-	-	
Da analizira u cilju unapređenja nastave	46,15%	46,15%	7,70 %	-	-	-	
Da vidi dobro u svakome	46,15%	38,46%	15,38%	-	-	-	

Liderske vještine nastavnika i kvalitet nastavnoga procesa

Da posедуje afirmativan stav i podstiče pozitivnu atmosferu	38,46%	38,46%	23,07%	-	-	-
Da posедуje pristup koji se fokusira na razrješenje problema	30,76%	69,23%		-	-	-
Da koristi situacije sukoba za učenje i razvoj	46,15%	46,15%	7,70 %	-	-	-
Da ima sposobnost da istražuje potrebe učenika i da ih je svjestan	46,15%	53,84%		-	-	-
Sposobnost da podstiče timski rad i saradnju	46,15%	46,15%	7,70 %	-	-	-
Da obezbijedi participativni pristup	38,46%	38,46%	23,07%	-	-	-
Da podstiče iskustveno učenje	38,46%	53,84%	7,70 %	-	-	-
Da podstiče kreativan rad i rješenja	23,07%	76,92%		-	-	-
Da utiče na razvoj samodiscipline i samoodgovornosti kod učenika i učenica	30,76%	61,53%	7,70 %	-	-	-
Da inspiriše „preuzimanje akcije“	38,46%	53,84%	7,70 %	-	-	-
Da inspiriše i promoviše jednakost	46,15%	46,15%	7,70 %	-	-	-
Da inspiriše asertivnu komunikaciju	23,07%	53,84%	23,07%	-	-	-
Sposobnost da inspiriše istraživanje prilikom učenja	23,07%	69,23%	7,70 %	-	-	-
Inspiriše radoznalost	46,15%	53,84%	-	-	-	-
Inspiriše kritičko razmišljanje	61,53%	38,46%		-	-	-
Inspiriše inovacije i inovativna rješenja prilikom učenja	38,46%	53,84%	7,70 %	-	-	-
Postavlja jasne kriterije u vrednovanju i ocjenjivanju	23,07%	61,53%	7,70 %	7,70 %	-	-
Obezbjeduje različite resurse u učenju	61,53%	30,76%	7,70 %	-	-	-
Obezbjeduje uslove za vršnjačko učenje	15,38%	84,61%		-	-	-

Podstiče korišćenje savremene obrazovne tehnologije za učenje	7,70 %	61,53%	30,76%	-	-	-

U radu sa učenicima zanimljive su kategorije „obezbjeduje uslove za vršnjačko učenje“ sa najvećom prepoznatom vrijednosti da u potpunosti odgovara liderskom vođenju nastave, kao i „podsticanje kreativnog rada i rješenja“.

Putem vršnjačkog učenja učenici se osamostaljuju, postaju sigurniji u svoje znanje, više su motivisani, a ovo sve utiče na povećanje kvaliteta obrazovanja. Dok „podsticanje kreativnog rada i rješenja“ utiče na pozitivne uslove za učenje i unutrašnju motivisanost.

Po mišljenju naših ispitanika, više od očekivanog na kvalitet obrazovanja utiče sposobnost nastavnika-lidera da „inspiriše kritičko razmišljanje“ i „obezbjeduje različite resurse u učenju“. Ovakav princip osigurava kvalitetan nastavni proces.

Poređenjem ove četiri bitne kategorije nastavnika-lidera primjećujemo da su naši ispitanici najusaglašeniji u vezi sa odnosom prema učenicima i učenicama, zatim u odnosu na sebe i kolege i tek na kraju u odnosu na roditelje i širu zajednicu.

Za naše ispitanike kategorije liderskih kompetencija koje su prepoznate da više od očekivanog utiču na kvalitet nastavnog procesa i obrazovanja odnose se na samosvjesnost, sposobnost da se inicira, sposobnost da se podstiče učenje roditelja, inspiriše kritičko razmišljanje kod učenika, i da se obezbjeđuju različiti resursi u učenju.

ZAKLJUČAK

- Na osnovu izrečenih zaključaka možemo tvrditi da je naša teza kako liderske vještine utiču na kvalitet obrazovnog procesa potvrđena. Ključni zaključci ovoga rada odnose se na sljedeće konstatacije:
- Nastavnik-lider je prepoznat kao inovator, onaj koji uključuje eksperimentisanje i testiranje novina, utiče na razvoj punih potencijala pojedinca, pruža mogućnost da učenici razvijaju svoje samopouzdanje, poštovanje svoje i tuđe autonomije, sposobanost da žive u miru sa drugima. Nastavnik-lider je sposoban da „prati“ potrebe pojedinaca i grupe i promjene u društvu, i usklađuje svoju nastavu sa njima, da posедуje svijest o svojim postupcima i uticaju na učenike, da razmišlja i djeluje šire i drugačije od uobičajenih okvira, da prenosi svoja znanja i iskustva na kolege, da se neprestano usavršava i čini promjene, da aktivno uključuje roditelje i zajednicu u život škole.

- Vrlo je širok spektar liderskih vještina potrebnih za praktikovanje uspješne nastave. One se odnose ne samo na rad sa učenicima nego i na rad na sebi, saradnju i odnos koji nastavnik-lider ostvaruje sa kolegama i koleginicima, sa roditeljima i širom zajednicom. Izdvojili smo sljedeće liderske vještine: sposobnost da vodi druge sopstvenim primjerom, da samoreflektuje, da motiviše učenike i kolege, da daje i prima konstruktivnu povratnu informaciju, da ostvari i održi kvalitetan odnos sa roditeljima svojih učenika, da podstiče samoodgovornost učenika i učenica, da lako prilagođava pristup u radu potrebama pojedinca i grupe, da uvodi inovacije, pronalazi alternative, da obezbijedi kreativnost, preduzimljivost i angažovanost, sposobnost da se pristupi radu sa entuzijazmom i energijom, sa samopuzdanjem i sposobnost da se hrabro komunicira.
- Karakteristike nastavnog procesa nastavnika-lidera odlikuje centralna uloga učenika, balansiranje individualnih i grupnih potreba, sposobnost da se mijenjaju pristupi u radu i prilagođavaju se stilovima učenja, hrabrost da se isprobaju novi pristupi u radu, slobodno izražavanje učenika, podsticanje kritičkog razmišljanja i rezonovanja, izvođenje sopstvenih zaključaka, aktivno učenje i saznavanje putem praktične primjene, eksperimentisanja i preuzimanja odgovorosti za učenje. Ovakav proces značajno utiče na razvoj samoodgovornosti, samomotivacije, samorefleksije kako učenika tako i nastavnika. Usljed stalnih društvenih promjena i promjena potreba pojedinaca ovaj proces je fleksibilan i prilagodljiv. Karakteriše ga sticanje socijalnih vještina i razvoj socijalne inteligencije, kao i kvalitetnije usvajanje i sticanje znanja i akademskih postignuća učenika. Ovakva iskustva značajna su za razvoj zdravih ličnosti i ispunjenje punih potencijala pojedinaca.
- Zaključak je da su programi profesionalnog usavršavanja imali uticaja na razvoj liderskih vještina kod nastavnika. Nastavnici ističu programe kao što su univerzitetski kurs „Liderstvo i razvojni omladinski rad“ organizovanog od strane Forum MNE, programe Zavoda za školstvo, Britanskog savjeta u Crnoj Gori, ELTAM-a, kao i značajan uticaj aktivnosti putem organizacija civilnog sektora, online seminara i razmjena koji su ih podstakli da se usavršavaju. Prepoznaju i izazove koji se odnose na nedostatak primjene naučenog u praksi i nedovoljnu podršku na lokalnom školskom nivou.

Literatura

- Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G. V., Pastorelli, C., „Multifaceted Impact of Self-Efficacy Beliefs on Academic Functioning“, *Journal: Child Development*, 1996, vol. 67, no. 3. 01/06/2017, <<https://sapienza.pure.elsevier.com/en/publications/multifaceted-impact-of-self-efficacy-beliefs-on-academic-function>>
- Bangs, J., Frost D., „Teacher self-efficacy, voice and leadership: towards a policy framework for education international“, A report on an international survey of the views of teachers and teacher union officials, Education International Research Institute, University of Cambridge Faculty of Education, 2012.
- Bešić, M., Reškovic, T., „Evaluacija reforme obrazovanja u Crnoj Gori“, Ministarstva prosvjete i sporta, 2012.
- Brown, H. D., *Teaching by principles* – An interactive approach to language pedagogy: Longman, 2000.
- Goleman, D., *Socijalna inteligencija*, Geopoetika, Beograd, 2007.
- Killion, J., Harrison, C., *New Roles for Teachers and School-Based Coaches*, Oxford, 2006.
- Kovačević, S., *Aktivnosti međunarodnih organizacija na primjeni neformalnog obrazovanja u Crnoj Gori*, Izdavač: Centar za obuku i obrazovanje, 2012.
- Scott, C., *Social Education*, Boston, Ginn and Co, 1908.
- Smith, M., *Developing Youth Work*, Milton: Keynes: Open University Press, 1988.
- Wikipedia.com, 01/06/2017, <https://en.wikipedia.org/wiki/Leadership>

Aleksandra RADOMAN-KOVAČEVIĆ

TEACHERS' LEADERSHIP SKILLS AND QUALITY OF THE TEACHING PROCESS

This paper is devoted to the issue of teachers' leadership skills and their impact on the quality of the teaching process. In contemporary living conditions, leadership in teaching is becoming an increasingly present concept that helps achieve both academic achievement and behavioural goals through innovation, experimentation, experience-based learning, exploring the needs and interests of students, encouraging critical thinking, inspiring active work and students' action, and continuous training of teachers. This holistic process involves partnerships with parents and the community, working together on better conditions for developing the full potential of their children, as well as improving the quality of life in school and community.

Key words: *leadership skills, teaching process quality, leadership in classroom, motivation, social skills*

GRADA

UDK 821.163.4.09-1:398

Preliminarno saopštenje

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

adnan.cirgic@fcjk.me

IZVJEŠTAJ O PROUČAVANJU PJESMARICE NIKOLE MAZAROVIĆA IZ NADŽUPSKOGA ARHIVA U PERASTU

U ovome prilogu dat je osvrt na rukopisnu Pjesmaricu Nikole Mazarovića s kraja XVIII stoljeća. Rukopis se nalazi u Nadžupskome arhivu u Perastu i sadrži veliki broj usmenoknjiževnih tekstova, uz jedan broj pjesama poznatih i nepoznatih pjesnika Dalmacije i Boke Kotorske iz epohe ranoga novovjekovlja. U dodatku ovoga priloga data je transkripcija nekoliko pjesama, kao i fotografije pojedinih listova rukopisa.

Ključne riječi: *Nikola Mazarović, Perast, usmena književnost, pjesmarice*

Rukopisna Pjesmarica Nikole Mazarovića, kao uostalom i cijeli korpus peraških pjesmarica XVII–XIX stoljeća, iako naučnoj javnosti poznata već gotovo vijek i po, do danas nije integralno publikovana niti je bila predmet detaljnije naučne obrade. Ta najobimnija rukopisna pjesmarica nastala u Perastu krajem XVIII vijeka nalazi se danas pod inventarnim brojem R XII u kolekciji rukopisa Nadžupskoga arhiva u Perastu. Zahvaljujući predusretljivosti don Srećka Majića tokom marta ove godine omogućeni su nam svi neophodni uslovi da se posvetimo proučavanju ovoga za našu književnost i kulturu neprocjenjivoga spomenika.

O postojanju rukopisa naučnu javnost prvi su obavijestili Srećko Vulović¹ i Baltazar Bogišić.² Zapravo je njegovo otkriće bilo dio širih aktivno-

¹ Srećko Vulović, „Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih dijela“, *Program C. K. Realnog i velikog gimnazija u Kotoru*, za šk. god. 1872–73, Zadar, 1873, str. 29.

² *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, knjiga I, sabrao i na svijet izdao V. Bogišić, Glasnik Srpskog učenog društva, drugo odeljenje, knjiga X, Beograd, 1878, str. 134–135.

sti podstaknutih od strane Bogišića, a čiji je glavni protagonist bio upravo Vulović, što je rezultiralo notiranjem i spašavanjem znatnoga dijela bokeškoga književnog nasljeđa kojem je prijetio pad u zaborav i nestajanje. Najbolje svjedočanstvo intenzivnih veza i zajedničkih napora usmjerenih u pravcu lociranja, opisa i dobavljanja brojnih rukopisa jeste prepiska između Bogišića i Vulovića koju je objavio Miroslav Pantić.³

O rukopisu peraškoga patricija Nikole Mazarovića (7. X 1760. – 23. II 1851) Baltazar Bogišić je u predgovoru svoje znamenite antologije *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa* zabilježio ovo: „Rukopis Mazarovića, iz koga izvadismo deseterce kao paralele bugaršticama, mlađi je od Balovićeva, jer mu je na korici zabilježena g. 1775, u kojoj su pjesme napisane. Rukopis ima 472 str. 4°; od kojih ni jedna nije po sve prazna. – Sadržaj su u ovome rukopisu pjesme, najviše narodne u razmjeru deseterca. Bugarštice nema ni jedne. Osim posljednjih pet komada, rukopis je pisan vaskolik rukom Nikole Mazarovića. Tri su umjetne pjesme nekoga Jodza Šiloppi s početka našega vijeka, a dvije je prepisalo nekakvo nedouko đaće. Mazarović je, po svoj prilici, najviše prepisivao pjesme iz drugih rukopisa.“⁴ Bilješka je nastala na osnovu nešto opširnijega opisa koji je dao Srećko Vulović, a koji se danas čuva u rukopisnome fondu Nadžupskoga arhiva u Perastu. No ona sadrži sve bitnije informacije o rukopisu, iako donosi i jednu pogrešku budući da Bogišić očito nije do kraja dobro rastumačio Vulovićevu informaciju da su u Mazarovićev rukopis naknadno dopisane pjesme peraškoga pjesnika Joza Šilopića (1788–1858), jer ih smješta na kraj rukopisa, đe im zapravo u rukopisu nije mjesto. Na posljednjoj stranici rukopisa nalazi se potpis Nikole Mazarovića i 1775. godina, pa je za razliku od nekih drugih zbirki ovoga korpusa, bilo lako odrediti zapisivača i vrijeme nastanka rukopisa. Istina, moglo bi se vjerovati da je Mazarović 1775. godine zapravo započeo s prepisivanjem pjesama te da je taj proces mogao duže trajati, budući da mu je tad bilo tek petnaest godina.

Nalik Pjesmarici Nikole Burovića, koja je nedavno prvi put integralno objavljena,⁵ i rukopis Nikole Mazarovića čine pjesnički sastavi različite provenijencije i žanrovske pripadnosti. Ponajviše je u njoj glasovitih peraških počašnica i deseteračkih epskih pjesama, poglavito onih o peraškim istorijskim događajima i hajdučkim okršajima s Turcima, no nalazimo u njoj i usmenih

³ Miroslav Pantić, „Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića“, *Zbornik istorije književnosti*, knj. 2, SANU, Beograd, 1961, str. 200–231.

⁴ *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, knjiga I, sabrao i na svijet izdao V. Bogišić, Glasnik Srpskog učenog društva, drugo odeljenje, knjiga X, Beograd, 1878, str. 134–135.

⁵ *Pjesmarica Nikole Burovića*, priredili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost & Sekretarijat za kulturu i sport Glavnog grada, Cetinje – Podgorica, 2017.

lirskih pjesama različitoga žanra, među njima i onih „stidnih“, kao i pjesme raznih poznatih i nepoznatih dubrovačkih i bokeških pjesnika. Od onih identifikovanih pomenimo pjesme Marina Burešića, Paskoja Primovića, Vlada Menčetića i docnije upisane stihove Pava Kamenarovića i Joza Šilopića. Sve zajedno u zbirci se nahodi 147 samostalnih tekstova. U cilju prezentovanja i valorizacije ovoga dijela naše kulturne baštine Mazarovićev rukopis, kao i još nekoliko sličnih rukopisa, biće uskoro integralno publikovan.

Pjesna od Novoga

1637. 15. dan S. Vida

Kada Turci Novi Grad uzeše
Uzeše ga iz španjulske ruka
Jer španjulska dalek pomoć bješe
Toliko se Turci uzvišiše
Konšijama živjet ne dadoše
Ni Novjani ni sva njih država
Još od sile fušte sagradiše
Tad pođoše mladi Peraštani
U Kotoru principovu gradu
S Kotoranom vijeće učiniše
Da pozovu na medan Novjane
Ne na kraju neg na sinju moru
S tankijem puškama suprema Kumburu
Uročiše u prvu nedelju
U nedelju Vidovdanak bješe
Uputiše se mladi Peraštani
I u družbu mladi Kotorani
Kad su došli poblizu Kumbura
Kada li su fušte na medanu
Sastadoše se na medan junaci
Izvrgoše puške talijanke
Povadiše mače grebeštace
Puške pucu a junaci padu
Mači bljesku a junaci se sijeku
Kad videše kotorske delije
Da se onđe umoliti nije
Staše bježat koji može prije
Kotorani zdravo utekoše
Peraštani jadni izgiboše
Tere oni s Turkom bojak biše
Svaki se je s triš zamijenio
Ta se danak bješe dogodilo
U Perastu trista udovica
U Novome trista i dvadeset
Stoji jauk u mjestu Perastu

U Perastu i u bijelom Novome
Kakav jauk gore odgovaru
Jadne pjesne žalosne popijevke
Njeka plače brata isečena
A uz hrabra mlađahna đevera
Njeka brata puškom ubijena
Bratučede bez bijelije ruka
Vjerenike bez rusije glava
Vjerenice i(h) očima gledahu
Od srama i(h) ljubiti ne mogahu
Tad rekoše peraške udovice
Kotorani da bi vas ne bilo
Što učinite našijem gospodarom
Prijevaru pravda va(s) stignula
I nevjeru vjera vas ubila
Kad podrastu peraška siročad
Osvetiće oce i dondove
Na Novjane i njeke dušmane
Kotorane pizmatore stare
To je malo brijeme postojalo
Podrastoše peraška siročad
Osvetiše oce i dondove
Na Novjane i njeke dušmane
Kotorane pizmatore stare
Još i(h) bolje osvetiti ćahu
Zabraniše mletačka gospoda

*

Pjesna

Mala se je četa podignula
Mala četa tridest Peraštana
Pre(d) tom četom Lazarić vojvoda
Četa pođe ponti od Kumbura
Da se među puškam na lišaje
I haraju turske vinograde
Glas dopade u Novome Gradu
U Novome Osman kapetanu
Zlo ti jutro Osman kapetane

Zlo ti vino i gore ti bilo
Ajduci ti Kumbur poharaše
Meću ti se puškam na nikšane
I araju tvoje vinograde
Ka(d) to čuo Osman kapetane
Skočio se na noge junačke
Stade kupit Turke po Novome
Tri stotine manje nijednoga
Oni idu zemlji od Kumbura
Ugleda i(h) od Perasta straža
Sta zvati Lazarić vojvodu
Buljumbaša Lazarić vojvodo
Evo na nas od Novoga Turci
Na njima se svijetli oružje
Kako da su Perast poduzeli
Odgovara Lazarić vojvoda
Muči stražo okamenila se
Boj ne bije svijetlo oružje
Neg boj bije srce od junaka
Pak kada se oni sastadoše
U Turke su juriš učinili
Sve su Turke pod mač obratili
Sam uteče Osman kapetane
Ćero ga je Lazarić vojvoda
Ćero ga je do Novoga Grada
Kada je bilo na rvata od grada
Manu ćordom Lazarić vojvoda
Ter udara o pragu od vrata
Zdravo se je natrag porvatio
Pjevajući i lubardajući
Zdravo došli u mjestu Perastu

*

Pjesna

Zafali se Sokolović Ivo
U Perastu mjestu ajdučkome
Sagradiću ormanicu tanku
Na nju vesla teška bukovina

A jedarca od svile bijele
A konope svile imbrišima
Sakupiću braću Peraštane
Pa ću poći pod Novijem Gradom
Porobiću varoš od Novoga
Do bijele kule teptedara
Porobiću kulu teptedara
Njegovu ću ćercu zarobiti
Vjerenicu paše bosanskoga
Što je reko to je učinio
Sagradio ormanicu tanku
Na nju vesla teška bukovina
A jedarca od svile bijele
A konope svile imbrišima
Sakupio braću Peraštane
Pak je pošo pod Novijem Gradom
Porobio varoš od Novoga
Do bijele kule teptedara
Zarobio ćercu teptedara
Vjerenicu paše bosanskoga
A bijele mu je dvore opalio
Otole se zdravo podigoše
I podoše put Perasta mjesta
Kad su došli na pogled Perasta
Stade cmiljeti Turkinja đevojka
Ćešio je Sokolović Ivo
Ne boj mi se Turkinjo đevojko
Kad dođemo u mjestu Perastu
Kupiću ti lale i pašmage
Kako nosu peraške đevojke
Kad dođoše u Perastu mjestu
Kupio je lale i pašmage
Ma đevojci ništa mило bješe
Neg uzimlje divit i artiju
Ter napisa listak knjige tanke
Paka je šalje mило babu svome
A tako ti babo dobro moje
Otkupi me iz peraškije ruka
Ali joj babo otpisao
Ćerce moja mило dobro moje

Kada mi su tebe zarobili
Sve su moje blago ponijeli
Opet piše drugu knjigu tanku
Ter je šalje milu bratu svome
A tako ti brate dobro moje
Otkupi me iz peraškije ruka
Ali jo(j) je bratac otpisao
Sele moja mило dobro moje
Skoro sa(m) se sele oženio
Sve sa(m) moje potrušio blago
Srebro mi je konjima u potkovje
Zlato mi je ljubi u oglavje
Napisala treću knjigu tanku
Paka je šalje dragu vjereniku
Vjereniku paši bosanskome
A tako ti drago dobro moje
Otkupi me iz peraškije ruka
Kad je njega knjiga dopanula
Zove sebi mlade kujundžije
Čini kovat sokola od zlata
A dva oka dva draga kamena
Paka j sišo Risnu na Gabeli
Ter napisa listak knjige tanke
I šalje je Sokolojć Ivanu
Prijatelju Sokolović Ivo
Pošlji meni moju vjerenicu
I evo ti sokola od zlata
A dva oka dva draga kamena
Neka znadeš Sokolović Ivo
Kako dragi dragu otkupljiva
Kad to čuo Sokolović Ivo
Poslo mu je dragu vjerenicu

*

Pjesna

Kada Turci Budim osvojiše
Dosta lijepa robja zarobiše
Lijepu Jelu i Ivana mlada

Car mi uze Iva za junaka
A carica Jelu za devojk
To je malo brijeme postojalo
Sestrica je bratu govorila
O Ivane dragi zaključane
Zdrava ću se učiniti bona
I leći ću carici u krilo
Ukrašću joj ključe o(d) sanduka
Pokrašću joj i srebro i zlato
A ti caru dva najbolja konja
Paka ćemo poći od grada do grada
Dok dođemo Budimu na vrata
Što su rekli to su učinili
Zdrava se je učinila bona
I legla je carici u krilo
I krala je ključe od sanduka
Pokrala je i srebro i zlato
A on caru dva najbolja konja
Pak su pošli od grada do grada
Dok su došli Budimu na vrata
Tu nahodu crnu udovicu
Božju su joj pomoć nazivali
Božja pomoć crna udovice
Što se ovako Budim porušio
Ali ga je morina morila
Ali ga su Turci porobili
Odgovara crna udovica
Ah tako mi delije neznane
Što me pitate pravo ću vi kazat
Nije Budim morina morila
Nego ga su Turci porobili
Dosta lijepa robja zarobili
Lijepu Jelu i Ivana mlada
Car mi uze Iva za junaka
A carica Jelu za devojk
Za Jelu sa(m) dvoje glasa čula
A za Iva ni još nijednoga
Kada su je oni razumjeli
Pak pogleda Jela na Ivana
Poznadoše svoju staru majku

Bijelijem je rukam zagrliše
Medenijem justam celovaše
I još su (j)o(j) oni govorili
Da ti li si naša stara majko
Kad to viđe crna udovica
Mrtva jadna na zemlji panula
Lijepo su je oni ukopali
Ivo se je ljepše oženio
Jelu sestru svoju udomio

*

Pjesna

Mlad užežen u ljubavi
Na jednu se momu stavi
Okom su se razumjeli
Zajedno stati nijesu smjeli
Majka momu tvrdo gleda
I samoj (j)oj nigđe ne da
Misli oba ljuto more
Da zajedno progovore
Mladić momi okom miga
Razumjela eda bi ga
Okom joj (j)e ktio reći
Kad ti mati pođe leći
I kad zaspi ti se ukradi
Dođi k meni na livadi
Jer ćemo se tu igrati
Igrom kojom se igra i mati
Domišljata bi li moma
Ukrala se noćno iz doma
Svomu dragu došla hrlo
Zagrlila njemu grlo
Otpuštila njemu paka
Što i mužu žena svaka
Jošte momi bila hora
Da li mladu do umora
Grleći se počivali
I razbludno zgovarali

Mladić veli ugoneni
Sad gonetu ovu meni
Njeki njeku kad pritisne
Rukama joj dojke stisne
Među noge njoj upada
Pored stegna glavu klada
Velika se radost prima
Kad se bijelo izažima
Moma na to sta misliti
Paka mlada pođe rijeti
Ta goneta drugo nije
Neg što igrasmo malo pride
Ali je mladić isporavi
Kad se vime muze kravi
Veli moma drugu opeta
Danu ovu ti goneta
Stvar je crna vele gruba
Ima i usta ma brez zuba
Kad se u sebi ta ražeže
Pušta bijele pjene od preše
Ma ako hoćeš da se ustavi
Dugo i tvrdo u nju stavi
Mladić momi na to veli
Vam pod skutom to nije li
Tvrdo moma posmjehuje se
Izgovarat paka uze
Nepoštene nijesu stvari
Neg kad s lonca ključ udari
Opet mladić njoj govori
Danu ovu izgovori
Dva su gola zajedno stala
Jedan ozgar drugi ozdala
O kosmatu svaki radi
Sprva napre pak oslabi
Gorje i dolje sobom miču
I kosmato to razmiču
Moma na to sta misleći
Paka mlacu oće reći
Ta ti igra drugo nije
Doli igrasmo malopride

Ona opeta njega sreta
Da ga opet zagoneta
Oko njeke često rađu
Strane di joj šupke nađu
I kad dođem ja uza nju
Vaskolik se prostrem na nju
Suh i opor uzme u ruku
I svega ga njoj zavuku
Suh unutra postavi se
Poslije mokar izvadi se
Mladić momi pravi daje
Kad se dragi s dragom staje
Mladić veli to je najdraža
Stvar s kojom se svijet uzmaža
Ma je dikla istomači
Moje riječi naopaci
Gonetna je kad kogodi
Uzme konop pođe k vodi
Vasa prostre preko puča
Ter konopom vodu kuća
Suh i opor u nju ulazi
Pa ga voda ončas skvasi
Opet mladić jednu tište
Jedva od nje izrijet ište
Peča je dobra zdrijela je uboga
Sasve sobom da kopore
Jedva uljesti kraja more
Micah micah i njim maknuh
Rasprostranih i zavukoh
Rijeti moma nije umjela
Da gruba stvar ona je mjela
Ma je mladić isporavi
Rukavica kad se stavi
Opet moma jednu izmače
Izgovori ovu jače
Stvar je šuplja i premala
Ma slobodno dugo kala
Kad se u njoj kaplja kane
Krillatući sva ostane
Ne mogu bit bez nje ljudi

Imati je svaki žudi
Mladić veli to je zupka
Svakoj ženi niže pupka
Ma je moma izgovori
Lukijerna kada gori
Mladić jednu još izmače
Ugoneni ovu jače
Ped u njemu jest dužine
Za kosmatijem tvrdo gine
Čuš i na čuš diže glavu
Čovjeku je za zabavu
Crljen klobuk pak pomoli
A dvoje mu visi dolje
Ja znam tu stvar reče moma
Cijene žene nju veoma
Za imat je vrlo rade
Njome igraju stare i mlade
Pravo rekla nijesi slova
To kragujac jest od lova
Drugu moma pak zateče
Onom misli koju reče
Dva se ištu zajedno stati
I oba su dva kosmati
Ko je donji stoji i muče
Gornji tiska da zavuču
I cijec toga nogu diže
Da bi uljeko štogoć niže
Opet mladić jednu veli
Ku izrijeti od nje želi
Ležeć k meni dođe muče
A doli ga ter zavuču
Mičuć pušti toli došta
Da mi trbuh nadmen osta
Pak u meni ne osta duha
Dajuć nadvor iz trbuha
Moma veli žena to je
Kad porađa dijete svoje
Mladić veli tu rič mini
Servik joj je kad se čini
Opet moma drugu veli

Izrec ovu brate mili
Manje i veće jest od pedi
Ku oskvasit čovjek žudi
Zamočit ga u crne just
Miče mokro dokle ispušti
Opet mnokrat toli često
Bada i miče u isto mjesto
Mladić veli to su slasti
Koje žele ženske vlasti
Nu pogleda doli niže
To je pero kad se piše
Veli mladić a ti meni
Sada ovu ugoneni
Đevojke su veoma rade
Iz opora cijed im kada
Nogu svoju tad namjesti
Mogo da bi (j)o(j) vas uljesti
Moma na to njemu veli
Vam u gaćam to nije li
Naresim li smijehom oči
To je kroz surlu kad se toči
U to poče danak svijećat
A njim mladijeh volja fitat
Rvaše se još u zoru
Koj bi jači osta gori
Paka kako bolje svanu
Svak otide svome stanu

*

Pjesna

Knjigu pišu suđe Paštrovića
Ter je šalju u mjestu Perastu
Arambaši Popovića Niku
Arma Niko tvoje fušte tanke
Jer ocinjske nama dodijaše
Vodu nami robje na sramotu
I araju naše vinograde
Kada Niku knjiga dopanula

Brzo arma do tri fušte svoje
Noćno dođe ponti Volovici
Lijepo Niko straže razredio
Dikezića ispod Paštrovića
A Đurića put grada Ocinja
A on Niko ponti Volovici
Kada sutra bijela zora bila
S kraja Nika straža dozivaše
Na noge se Popovića Niko
Evo jedro u more debelo
Po prilici da su Ocinjani
Kad je Niko stražu razumio
Pođe junak za jedro niz more
Brzo Niko jedro dostignuo
Udriše se prahom i olovom
Ma mu ništa učinit ne može
Ma Niku mi dobra pomoć dođe
Od Đurića svoga sestričića
Ufatiše tursku ormanicu
Zdravo došli u mjestu Perastu
Lubardući i popije(va)jući

*

Pjesna

Kliče straža sa vr Kamenara
I doziva u mjestu Perastu
U Perastu Zambelića Luku
Sudo naša Zambelića Luko
U Đuriće stoje ne možemo
Od pušaka i od nakarada
Od turskije konja i sokola
Od junaka Osman kapetana
Bujovića na medan poziva
Da mu dođe na medan junački
Jošte tako oni u riječi
U Perastu tanka knjiga dođe
A na ruke Bujovića Vicku
Od junaka Osman kapetana

Na znanje ti Bujovića Vicko
Evo ima tri bijela danka
Da te čekam na medan junački
Kako je Vicka knjiga dopanula
Kada viđe što mu knjiga piše
Nosi knjigu na Velju ulicu
Svome dondu Balovića Krilu
A moj dondo Balovića Krile
Tanka me je knjiga dopanula
Od junaka Osman kapetana
Evo ima tri bijela danka
Da me čeka na medan junački
Oću li poč dondo dobro moje
Govori mu Balovića Krile
A moj sinko Bujovića Vicko
Uzdaš li se u srce junačko
Da ćeš sinko dobiti megdana
On je svome govorio dondu
Ja se uzdam u srce junačko
I mojega Boga velikoga
I Blažene Gospe od škrpjela
Da ću dondo dobiti medana
Skupiše se mladi Peraštani
Uljegoše u Sveti Nikola
I oni se Bogu pomoliše
I Blaženoj Gospi od škrpjela
Pak se oni mladi razrediše
Za đevera Raškovića Stijepa
Tetedara Zambelića Luka
Oko njega mladi Peraštani
I armaše velike gajete
I podoše na Jošicu ravnu
Na Jošicu perašku granicu
Kad ga viđu Osman kapetane
Zarežao kako konj bijesni
Eda bi se dijete prepanulo
Paka je on junak govorio
Ovo li je moja mendatžija
U njega su ruke đetetove
Bijelo lice kako u đevojke

Govori mu Raškoviću Stijepo
Ne boj mi se Osman kapetane
Ako mu su ruke četetove
Ma mu u ruke mačić prikladuje
Ako mu je lice od đevojke
Ma je Vicko srca junačkoga
Služiće te koliko ti drago
Sastaše se dvi(je) mendadžije
Za junačko zdravje upitaše
U bijelo lice celivaše
Pak se oni mladi udariše
Stade ćerat Osman kapetane
Mlađahnoga Bujovića Vicka
Tad zavika Zambelića Luko
Udri s pontom Bujoviću Vicko
Udri pontom ostala ti pusta
Stade Vicko pontom udarati
Svede mu pontom uz obraz idaše
Bijelo mu je lice nagrdio
Desnu mu je ruku ošekao
Govori mu Osman kapetane
Bujoviću moj gospodičiću
Nemoj pontom bogome te kumim
Tvoj je medan i tvoje junaštvo
U ladnu ga je vodu saćerao
Ma govori Osman kapetane
Bujoviću moj gospodičiću
Ne ćeraj me u ovu vodu ladnu
Tvoj je megdan i tvoje junaštvo
Tvoje Vicko i tvojije Peraštana
Pušti mene dvoru bijelome
Pokloni mu britku sablju svoju
Tad muštuluk u Perast uzeše
Majci svojoj Bujovića Jeli
Muštuluk ti Bujovića Jelo
Vicko ti je dobio megdana
Nagrdio Osman kapetana
Lijepa je muštuluka dala
Lijepu tanahnu košuljicu
Ni od svile ni od bijela platna

Neg od srme i od suha zlata
I drugi su muštuluk uzeli
U njegove drage vjerenice
Tašti svojoj Zmajevića Jani
Muštuluk ti Zmajevića Jane
Vicko ti je dobio medana
Ona lijepa muštuluka dava
Jednu lijepu vezenu maramu
Ni od svile ni od bijela platna
Neg od srme i od suha zlata
Zdravo došli u Perastu mjestu
Lubardući i popi(je)vajući

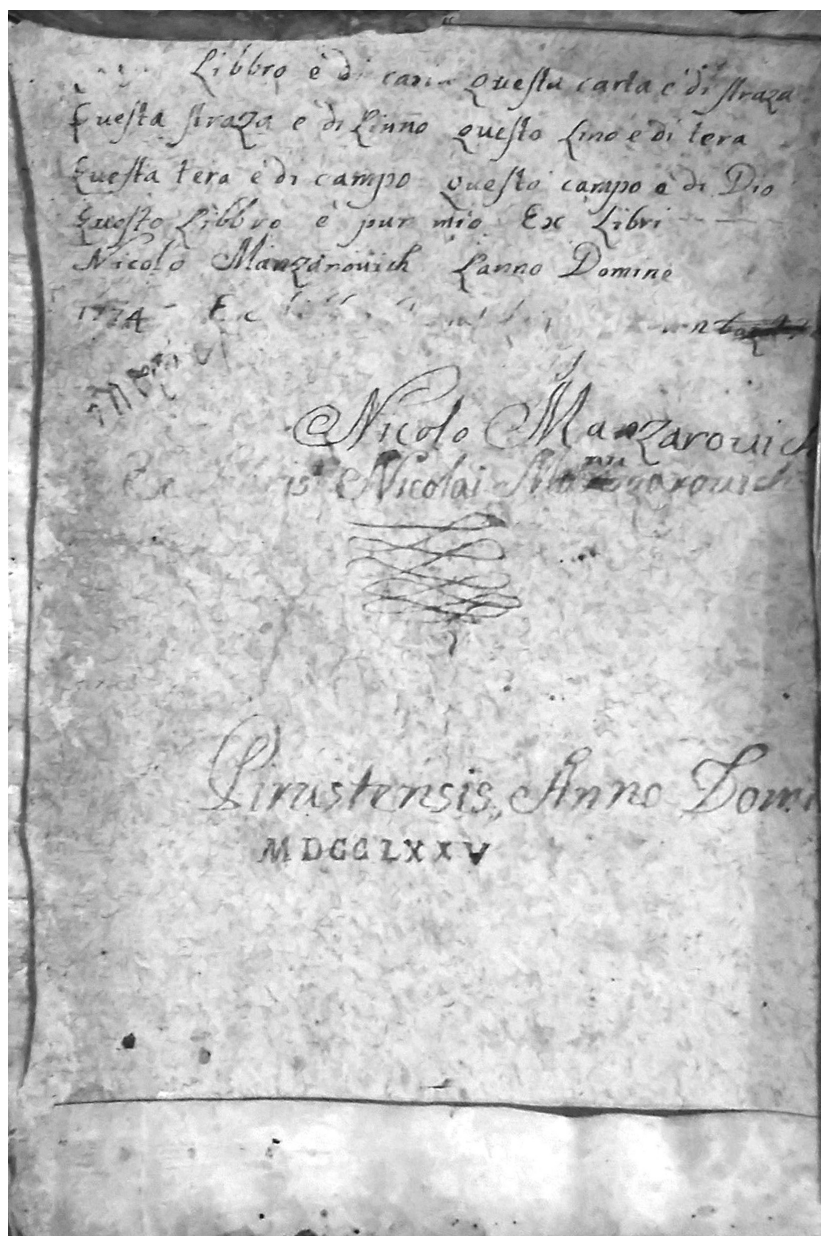
*

Pjesna

Sinoć moma dovedena
Jutro(s) čedo porodila
Svekar jo(j) je govorio
Što je snaho jadna snaho
Otkle tebi ludo čedo
Ona mu je govorila
O ti svekre tihi vjetre
Ne čudi se čije jedno
Neg se čudi čije drugo
Ovo je čedo svega sela
I gornjega i donjega
Devetinja iz Trebinja
I osminja iz Ocinja
I petina iz Cetinja
I 2 đaka iz Žabljaka
I 2 popa iza plota
A najviše Ukadina

163. Pjesna od Novoga
 X 1537 15. dan. S. Vido
 m Kada Turzi Novi Grad usese
 Usecega is Xpagnizulskie Ruda
 Cr Xpagnizulska Dalech ^{Grasco} pomoć
 Iolicose Turzi vsuiscisce
 Konisciana Xiuic Nedadosce
 Ni Novianini Ica quich Darxara
 Iox Od Sille Fuxte Sagradisce.
 Iad pogiosce Mladi Peraxtani
 U Kotoru Principou Gradu
 S Kotoranom Viegie Ucinisce.
 Da posou, na Medan Noviane
 Ne na kvaju neg na Signiu Morre
 Stanchiem Fuxtam Suprema
 Kumburu

Aleksandar RADOMAN
Adnan ČIRGIĆ

REPORT ON THE STUDIES OF NIKOLA MAZAROVIĆ'S COLLECTION OF POEMS FROM THE PERAST ARCHIVES

The authors of this paper provide an overview of the handwritten collection of poems of Nikola Mazarović from late 18th century. The manuscript is kept in the Perast Archives and contains a large number of oral literature texts, along with a number of poems by well-known and unknown poets of Dalmatia and Boka Kotorska from the Early Modern Age. In the appendix of this paper, there is a transcript of several poems, as well as photographs of individual sheets of manuscripts.

Key words: *Nikola Mazarović, Perast, oral literature, manuscripts*

PORTRETI

UDK 811.163.4'28:929 Peco A.

Pregledni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

adnan.cirgic@fcjk.me

**DOPRINOS ASIMA PECA
CRNOGORSKOJ DIJALEKTOLOGIJI
(1927–2011)**

Autor ovoga priloga daje kratak osvrt na doprinos Asima Peca crnogorskoj dijalektologiji, osobito u dijelu koji se odnosi na klasifikaciju crnogorskih govora. Rad je nastao povodom 90-godišnjice Pecova rođenja, a nadovezuje se na rezultate do kojih su došli jezikoslovci Novica Vujović i Sanja Orlandić.

Ključne riječi: *Asim Peco, crnogorska dijalektologija, crnogorski govori*

Ovaj kratki osvrt nesrazmjerno je kratak u odnosu na značaj djela Asima Peca. No kratkoću osvrta uslovljava činjenica da o doprinosu Asima Peca montenegristici već postoje dvije ozbiljno rađene i obuhvatne studije iz pera Sanje Orlandić¹ i Novice Vujovića².

¹ Sanja Orlandić, „Doprinos Asima Peca montenegristici“, *Lingua Montenegrina*, br. 11, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013, str. 555–561.

² Novica Vujović, „Doprinos Asima Peca izučavanju crnogorske jezičke problematike“,

Asim Peco rođen je 24. maja 1927. godine u Ortiješu kod Mostara. Osnovnu školu završio je u Buni, srednju u Mostaru, a Višu pedagošku školu u Sarajevu. Studiranje je nastavio na Filozofskome (kasnije Filološkome) fakultetu u Beogradu i 1952. godine diplomirao na grupi za južnoslovenske jezike i opštu lingvistiku. Godine 1957. postavljen je za asistenta na pomenu-toj katedri, a naredne godine odbranio je doktorsku disertaciju *Govor istočne Hercegovine*. Od oktobra 1957. do jula 1960. bio je lektor za srpskohrvatski jezik na Univerzitetu u Strazburu, a 1967/1968. proveo je na Univerzitetu u Lenjingradu. Redovni profesor Filološkoga fakulteta u Beogradu, u oblasti istorije srpskohrvatskoga jezika i dijalektologije, postao je 1972. godine. Sve do odlaska u penziju, 1992. godine, predavao je Akcentologiju, Dijalektologiju i Eksperimentalnu fonetiku. Predavao je i na Filozofskome fakultetu u Nikšiću, Filozofskome fakultetu u Nišu, Filološkome fakultetu u Prištini, na Defektološkome fakultetu i Akademiji muzičkih umetnosti u Beogradu. Bio je odgovorni urednik časopisa *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* (Sarajevo, od 1975. do 1996) i član uredništva časopisa: *Južnoslovenski filolog*, *Srpski dijalektološki zbornik*, *Naš jezik* i *Polono-Slavica*. Bio je šef katedre za južnoslovenske jezike na Filološkome fakultetu u Beogradu, sekretar i potpredsednik Društva za srpskohrvatski jezik Srbije, predsednik Savjeta seminara za strane slaviste i član rukovodstva Međunarodnoga slavističkog centra. Dobitnik je nagrada „14. februar“ (Mostar, 1986), „Veselin Masleša“ (Sarajevo, 1986) i „Vukove nagrade“ (Beograd, 1990). Bio je član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Preminuo je u Beogradu, 7. decembra 2011. godine. Pecova bibliografija broji skoro 600 jedinica.³

Odmah da naglasimo: Asim Peco nije se bavio monografskim opisima crnogorskih govora, ni djelimično ni u cjelini. Ipak, teorijskom razradom dostupnih podataka on je pošao dalje od ostalih naših dijalektologa. Posebno je bio zainteresovan za ševerozapadne govore crnogorske, tradicionalistički nazivane istočnohercegovačkim. No ševerozapadni crnogorski govori posjeduju mnoštvo osobina koje ih isključuju iz tzv. istočnohercegovačkoga dijalekta. U pitanju su opštecrnogorske osobine koje se javljaju i u preostalim našim govorima, a ukoliko ih ima izvan crnogorskih državnih granica – uzroke treba tražiti u seobama i dodirima stanovništva, a ne u čemu drugome. To je i bio razlog što ih je Asim Peco izdvojio, makar i kao poseban govorni tip (ševerozapadnocrnogorski), u okviru istočnohercegovačkoga dijalekta i obradio

Vaspitanje i obrazovanje, god. XXXVIII, br. 2, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2014, str. 105–117.

³ Bio-bibliografski podaci dati su na osnovu studije S. Orlandić.

pod naslovom *Ijekavski govori hercegovačkog tipa van granica Hercegovine*,⁴ opisavši samo nekoliko njihovih distinktivnih osobina u odnosu na preostale govore „hercegovačkog tipa“. Te odlike, kaže Peco, „svedoče da govori zapadne Crne Gore imaju veći broj osobina za koje ne znaju govori današnje istočne Hercegovine, ni Hercegovine uopšte, što tim govorima daje posebno mesto u sklopu ijekavskih govora“.⁵ Zatim navodi osobine koje su tome „govornom tipu“ zajedničke sa „zetsko-južnosandžackim“ dijalektom i po kojima se on razlikuje od ostatka „hercegovačkih govora“. O svemu tome više se može naći u pomenutim studijama S. Orlandić i N. Vujovića.

Ako se uzmu u obzir sve dosadašnje klasifikacije i sinteze o štokavskim govorima, onda se – kad su u pitanju govori severozapadne Crne Gore – lako dâ uvideti da je najpreciznije od njih određenje dijalektologa Asima Peca, iako i njegova podjela ima manjkavosti jer govore o kojima je riječ svrstava u poseban govorni tip istočnohercegovačkoga dijalekta. U pogledu revizije shvatanja o govorima severozapadne Crne Gore Asimu Pecu pripada prvenstvo jer je još 1976. (rad je tada predat za štampu, a objavljen je 1981) utvrdio da je riječ o *prijelaznim govorima*. Utoliko je više neobična činjenica da je rad u kojem je tu reviziju iznio, premda pod neutralnim naslovom „Prilog proučavanju prelaznih govora“,⁶ ostao gotovo nepoznat i bez uticaja na kasnije podjele štokavskih, a naročito crnogorskih govora. I tu se pokazalo da u prihvatanju teza presudan uticaj ima ne njihova naučna održivost već jačina autoriteta koji ih je postavio. A Pavle Ivić je svojim autoritetom već bio nametnuo drukčiju podjelu, onu koje se dijalektolozi što se bave štokavskim govorima drže i danas – ne samo u Crnoj Gori i Srbiji no i šire. Peco kaže: „moglo bi se reći da se prelaznim može nazvati onaj govor u kojem se ukrštaju krajnji izdanci pojedinih izoglosa koje su relevantne za susjedne govore, a čiji broj i gustina nikako ne dostižu broj i gustinu tih osobina u govorima koji su matični za navedene izoglose“.⁷ Navodeći zatim 24 glavnije osobine istočnohercegovačkoga dijalekta, Peco ukazuje da „granica rasprostranjenja ovih izoglosa na istok mogla bi se vezivati za današnju republičku granicu prema SR Crnoj Gori. Istina, od ranije je poznato, republičke granice ne moraju biti u isto vrijeme i govorne granice. To vrijedi i za ovaj govor, ali je istina i to da najveći broj istočnohercegovačkih izoglosa ide uz tu granicu, i zato sam ja u svom radu o istočnohercegovačkom govoru išao za tom, republičkom granicom. Čini mi se i ne bez razloga. (...) Ima dosta izoglosa koje su karak-

⁴ A. Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978, str. 74–75.

⁵ Isto, str. 75.

⁶ Asim Peco, „Prilog proučavanju prelaznih govora“, *Radovi*, ANUBiH, knj. LXX, Sarajevo, 1981, str. 43–51. (+27 karata).

⁷ Isto, str. 46.

teristične za istočnije ijekavske govore, one u granicama SR Crne Gore, za koje ne znaju govori istočne Hercegovine. Upravo je to i povod da se o tim govorima kaže nešto više, ali ne kao o govorima koji čine integralnu cjelinu sa istočnohercegovačkim govorom nego kao o govorima prelaznog karaktera, o govorima čija je struktura, ili većeg njihovog dijela, prožeta osnovnim novoštokavskim osobinama i koji su u razvitku deklinacije i u akcentuaciji imali isti evolutivni razvoj kao i ostali govori hercegovačkog tipa, ali koji su, uz to, trpjeli izvjesne uticaje arhaičnijih ijekavskih govora, onih zetskog tipa. Istina je da se i ti govori, ili onaj zapadniji njihov dio, u srpskohrvatskoj dijalektologiji najčešće nazivaju istočnohercegovačkim govorima. (...) Ali je, uz to, tačna i konstatacija da se u ovim govorima javljaju i neke izoglose čija je matična baza u arhaičnijim ijekavskim govorima, onima zetskog tipa. To, dalje, govori da su neke zetske osobine u svom rasprostriranju na zapad stizale skoro sve do granica današnje Hercegovine. Neke od njih su mogle biti raznesene i migracijama, a neke predstavljaju organski kontinuitet zetskih govora. (...) Ali, ponavljamo ima u toj zoni, kao i u svim govorima zapadne Crne Gore, osobina koje ne nalazimo u govorima današnje istočne Hercegovine, pa ni Hercegovine kao govornog područja.⁸ Među ševerozapadnim crnogorskim govorima Peco izdvaja govore Pive, Drobnjaka, Uskoka i Nikšića s Rudinama u kojima su istočnohercegovačke govorne osobine prisutnije nego u ostalim govorima toga tipa, što objašnjava činjenicom „da su navedeni predjeli zapadne Crne Gore imali dosta žive veze sa istočnom Hercegovinom, naročito sa Gackom, i da su iz tih hercegovačkih predjela ovamo unošene mnoge izoglose koje karakterišu istočnohercegovački govorni tip“.⁹ Na drugome mjestu naveli smo koje su važnije crte upravo tih govora koje Peco izdvaja kao najbliže istočnohercegovačkome dijalektu da bi se uvidelo da se one najvećim dijelom ne poklapaju s onima koje su tipične za taj dijalekat, odnosno da su podudarne s osobinama ostalih crnogorskih govora. Tada smo zaključili da su razlike između ševerozapadnih crnogorskih govora i govora istočnohercegovačkoga dijalekta mnogo veće nego što se to (tradicionalno) ističe. Ako se izuzme akcenatsko stanje tih govora, sa sigurnošću se može utvrditi da oni čine dio crnogorskog *koine* sloja, tj. da su neodvojivi od *crnogorskih govora kao cjeline* jer među navedenim osobinama ne postoji nijedna koja se ne javlja u crnogorskim „arhaičnijim“ govorima, tj. u govorima jugoistočne Crne Gore. A ako je takvo stanje u navedenim govorima koje Peco izdvaja kao najbliskije istočnohercegovačkome dijalektu, onda nije potrebno naglašavati koliko se od toga dijalekta razlikuju oni crnogorski govori koji su teritorijal-

⁸ Isto, 49–50.

⁹ Isto, str. 50.

no bliži tzv. zetsko-lovcenskom dijalektu ili koji se s njim graniče.¹⁰ Ovdje bismo još dodali da se ipak mora problematizovati stav da su ševerozapadni crnogorski govori i govori istočnohercegovačkoga dijalekta imali zajednički razvojni put – naročito kad se zna da je dobar dio te teritorije, a uskočka skoro bez izuzetka, naseljen stanovništvom iz drugih crnogorskih krajeva. Taj je podatak utoliko značajniji kad se uzme u obzir da je krupnijih naseljavanja bilo i nakon XVIII vijeka. Ne umanjuje to, naravno, ni u čemu generalni značaj Pecovih stavova. U potpunosti smo saglasni s ocjenom koju je o tome izrekla S. Orlandić: „Koliko je bio precizan u nauci, ali i hrabar, govori i činjenica da se ipak nije ustručavao da govore u Crnoj Gori nazove crnogorskim, što je bio rijedak slučaj u tradicionalističkoj dijalektologiji koja je crnogorske govore utapala u nazive ‘istočnohercegovački’ i ‘zetsko-južnosandžački’, odn. ‘zetsko-sjenički’, ‘zetsko-gornjopolimski’, pa i ‘zetsko-lovcenski’. Naime, da bi pojasnio izoglose o kojima govori, Peco je govore u Crnoj Gori nazvao ‘sjeverozapadnocrnogorskim’ i ‘istočnocrnogorskim’.”¹¹ A kad mu tako nije moglo biti „Peco bira termine ‘stvarni’ i ‘klasični’ istočnohercegovački govori, kako bi ih odvojio od onih crnogorskih govora koji su u to vrijeme takođe smatrani istočnohercegovačkima, iako je i njemu bilo jasno da ti govori ne mogu biti ni ‘nestvarni’, niti ‘manje klasični’ istočnohercegovački, već da pripadaju crnogorskim govorima.”¹² Uspostavljenu distinkciju on je i egzaktno potvrdio: „Peco je napravio i tabelarni prikaz govornih osobina, iz kojega se vidi da istočniji predjeli ševerozapadnocrnogorske zone imaju više zajedničkih osobina s istočnocrnogorskim govorima, ali i da oni zapadniji poznaju osobine istočnocrnogorskih govora (npr. nerazlikovanje akuzativa i lokativa pri označavanju mjesta i pravca: ‘Bio u Nikšić’, koje se javlja u govoru Pive i Drobnjaka, govoru Nikšića i Rudina, uskočkome govoru, ali ne i u govoru istočne Hercegovine; dativ i lokativ jednine zamjenica 1. i 2. lica u crnogorskim govorima glase: mene, tebe, što je u istočnoj Hercegovini rijetko). Iz tabele su vidljivi i obratni slučajevi, npr. glas h koji je Peco zabilježio u istočnoj Hercegovini, nije osobina ševerozapadnocrnogorskih govora.”¹³

Sanja Orlandić dalje ističe: „U opsežnoj bibliografiji Asima Peca našlo se još kraćih osvrti na crnogorske govore. U nekoliko navrata osvrnuo se i na jezik Vuka Karadžića, ističući činjenicu koja se nerijetko zaboravlja – da su ‘osobine zapadnijih crnogorskih govora, i u Vukovom jeziku, i u našem

¹⁰ Videti više u Adnan Čirgić, „Klasifikacija crnogorskih govora“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 51–92.

¹¹ Sanja Orlandić, isto, str. 558.

¹² Isto.

¹³ Isto, str. 559.

standardu, kamen temeljac čitave naše gramatike'. I u tome radu napravio je distinkciju između ševerozapadnih crnogorskih i hercegovačkih govora, navodeći da je Karadžićev ijekavizam bliži pivsko-drobnjačkome ijekavizmu nego ijekavizmu bilo koga govornog tipa u Hercegovini. Isto važi i za Karadžićev akcenat koji je najbliži akcenatskome stanju u Drobnojaku. Bez obzira na vrijeme u kojemu je radio i na tadašnji zvanični srpskohrvatski jezik koji je smatrao svojim, Peco nije bio isključiv u stavovima poput brojnih lingvista njegova vremena. Poznajući dobro jezičke prilike na prostoru bivše Jugoslavije, bilo mu je jasno da 'naša jezička norma nije jedinstvena. Ona takva nije nikada bila, niti je, s obzirom na razuđenost naše jezičke teritorije, mogla biti takva. Otuda pojava varijanata (ili – kako se sve te osobine ne zovu) nije plod nečije mašte ili nečijeg ćeifa. To je naša stvarnost. Drugo je pitanje da li mi moramo insistirati na čistoti varijanata'."¹⁴

Na Pecove stavove o jezičkoj standardizaciji detaljnije se osvrnuo Novica Vujović u pomenutoj studiji. On navodi i njegove, u ono doba prilično je-retičke (a osobito s obzirom na beogradsku sredinu u kojoj je živio i radio) stavove da svi imaju pravo jezik nazvati svojim imenom te da je srpskohrvatska jezička norma imala dosta ogrešenja o jezik u Crnoj Gori. Osim toga Vujović ističe i Pecove stavove o širenju pojedinih jezičkih osobina iz nekadašnje Zete prema zapadu: „Vrijedi dodati da se jedan od Pecovih priloga dijelom odnosi i na razvojni put 'zetskohumske' govorne zone. Za ponuđene stavove da su do XIV vijeka *inovacije imale izvoriste u zetskoj zoni i širile se ka zapadu* (Peco, 1984: 67) možemo reći da su od velikoga značaja pri rasvjetljavanju pitanja opravdanosti samog naziva *zetskohumska*. Autor dijalekatska raslojavanja u *južnim govorima* objašnjava istorijskim dešavanjima u XIV vijeku. *Mada su do tada inovacije polazile iz zetske zone i širile se odatle ka zapadu (na takav zaključak bi upućivale glasovne promjene vezane za sudbinu staroga vokala -ě), od tog vremena žarište inovacija se pomjera nešto ka zapadu, u zonu današnjih hercegovačkih govora* (1984: 64). Potrebno je dakle učvrstiti znanja o evolutivnom putu crnogorske govorne zone, pogotovo do perioda *kada se hercegovačka govorna zona odvaja od zetske i otpočinje vlastiti evolutivni razvitak*."¹⁵ U daljem tekstu Vujović se osvrće i na doprinos Asima Peca izučavanju jezika crnogorskih pisaca, izučavanju onomastike te na konkretne leksikografske doprinose.

Osvrnućemo se ovđe na još jednu Pecovu studiju koja je izostala iz pomenutih opsežnih osvrta na njegov doprinos montenegristici S. Orlandić i N. Vujovića. Nije, istina, riječ o studiji koja je posvećena samo crnogorskome

¹⁴ Isto, str. 560.

¹⁵ Novica Vujović, isto, str. 109.

jeziku već štokavskome sistemu u cjelini (s osvrtnom i na čakavski sistem), ali se u njoj tretira i, bez ustezanja se može reći, uspješno rješava jedan jezički problem za montenegristiku posebno bitan. Riječ je o studiji „Promene nepalatalnih suglasnika u vezi sa *j* na srpskohrvatskom području“.¹⁶ Pošavši od Beličeve teze, nekritički preuzimane do u naše doba, da se „novo jotovanje“ u štokavskim govorima vršilo od kraja XVII vijeka (*lišće, grožđe*), Peco veli da se to pitanje iako prihvaćeno kao definitivno riješeno mora uzeti u novo razmatranje – „i načelno i vremenski“. Za nas je ovom prilikom bitno njegovo razrješenje pitanja hronologije tzv. novog i tzv. jekavskog jotovanja. Uzevši u obzir činjenicu da se *l* u primjerima tipa *zelje, kolje* ne ponaša kao *l* u primjerima tipa *kolca, stolca*, Peco iznosi pretpostavku da je „palatalizacija sonanta *l* u *kol-je* već krajem XIV vijeka bila aktivan fonetski proces koji je uticao na izmenu prirode ovoga sloga, *l* je već bilo aficirano -*l'*. A to je bio dovoljan razlog da *l* u *kolca* i ono u *kol-je* ne dožive istu sudbinu.“¹⁷ Da se ne bi ostalo samo na pretpostavci, Peco izvodi siguran dokazni postupak na osnovu analize starih spomenika i jezika starih pisaca (osobito štokavskih). Na osnovu velikoga broja sigurnih primjera (osobito iz latiničnih tekstova u kojima je sasvim jasno je li riječ o jotovanim sonantima ili nejotovanoj sekvenci sonant + *je*) zaključuje „da se novo jotovanje, koje je uslovljeno gubljenjem poluglasnika, vršilo znatno ranije nego što se u našoj nauci do sada smatralo. Bez ikakve sumnje period od XI do XV vijeka bio je dovoljan za pomeranje granice sloga i za stvaranje fonetskih uslova za ovu glasovnu promenu.“¹⁸ Jedino se tako može i objasniti odnos *kolac – koca* prema *kolje, zelje*. Što u ranim spomenicima nema (dovoljno) potvrda za starinu te promjene, Peco daje logično objašnjenje. Prvo, jezik spomenika ne odražava uvijek realno govorno stanje. Drugo, možda i bitnije, većina tih spomenika vezana je za Dubrovnik koji i u brojnim drugim inovacijama nije išao u stopu „sa svojim ijekavskim zaleđem – kako hercegovačkim tako i crnogorskim.“¹⁹ Još su značajniji njegovi nalazi o procesu jekavske jotacije koja se, opet u povodu za Belićem, tretirala kao znatno mlađi proces od tzv. nove jotacije (one vezane za *bj*), tj. ne stariji od XVIII vijeka. Pozivajući se ne samo na oblike obñe i ѡиѣче (prvi iz XVI–XVII vijeka, a drugi iz XV–XVI vijeka) s hercegovačkih spomenika, već i na najstariji poznati primjer jekavske jotacije *gðe* (1575) i *će : kćeše* (1589) – oba iz Paštrovića, zaključuje: „1. Jekavski govori Hercegovine i Crne Gore sa Bokom znali su za sekvence *će, ðe* još u drugoj polovini XVI veka,

¹⁶ Asim Peco, „Promene nepalatalnih suglasnika u vezi sa *j* na srpskohrvatskom području“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXVIII, sv. 1–2, Beograd, 1969, str. 143–185.

¹⁷ Isto, str. 146.

¹⁸ Isto, str. 158.

¹⁹ Isto, str. 164.

upravo iz toga vremena imamo pismene potvrde za te fonetske inovacije. Narodni govori, nesumnjivo, ovome su prednjačili (...). 2. Iz ovoga proizilazi još jedan zaključak: ako se mesto sekvenci *tě, dě* u drugoj polovini XVI veka izgovaralo *će, đe*, nesumnjivo je da se tada, a svakako i znatno ranije, m. *lě, ně* izgovaralo *le, he* u tim krajevima.²⁰ Obrazlažući dalje taj proces Peco dokazuje da nema opravdanih razloga za hronološko odvajanje jekavske od nove jotacije te da je riječ o promjenama koje su na štokavsome terenu (istina, ne u svim predjelima podjednako i istovremeno) bile poznate još u XV vijeku. Najprije su se, smatra, jotovali sonanti *n* i *l* te dentali *t* i *d* (i jedni i drugi potvrđeni su u XV vijeku), zatim do XVII vijeka i ostali, među kojima i labijali (*v, b, p*). „Da se jotovanje vršilo znatno ranije nego što se obično do sada smatralo upućuje i jedan teorijski razlog. Ako pratimo, dijahronijski, razvitak srpskohrvatskog glasovnog sistema, videćemo da do XIV veka imamo završene skoro sve procese simplifikacije kako vokalizma tako i konsonantizma.“²¹ Navedeni su nalazi od neprocjenjiva značaja za današnju montenegristik, pa smo smatrali neophodnim da na njih i ukažemo – smatrajući da im dalji komentar i nije potreban.

Navedimo još jedan detalj iz Pecova rada koji je posebno bitan za terminološko određivanje crnogorskih govora, a i ne samo crnogorskih. Osvrćući se u prikazu Stanićeve monografije na Stanićevo i Vušovićevo poimanje Hercegovine, Peco veli da naslov Vušovićeve monografije nije adekvatno odabran kao što ni Stanićev stav o Uskocima kao dijelu hercegovačke teritorije nema utemeljenja u stvarnosti. „Ni onda kad je Vušović radio opis toga govora, a ni danas, to nije Hercegovina. Dakle, ja govorim o pojmu Hercegovine, a ne o pojmu govora hercegovačkoga tipa. Ja mislim i danas da je tako. Za mene je Hercegovina ono što se nalazi u granicama SR Bosne i Hercegovine, van tih međa za mene je SR Crna Gora.“²²

Svodeći ovaj kratak osvrt na doprinos Asima Peca crnogorskoj dijalektologiji, možemo konstatovati da je on stavio tačku na neka vrlo bitna pitanja u toj oblasti. Što se ta pitanja i danas nerijetko tradicionalistički tretiraju – to je dokaz da je na našim prostorima u kontinuitetu nauka sluškinja ideologije. Kako je već rečeno, doprinos Asima Peca montenegristici svestrano je rasvijetljen u studijama Novice Vujovića i Sanje Orlandić, pa je ovaj osvrt zapravo samo prigodno podsećanje na njegov značaj za savremenu montenegristik.

²⁰ Isto, str. 167–168.

²¹ Isto, str. 173.

²² Asim Peco, „Milija Stanić. Uskočki govor...“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXXI, Beograd, 1974–1975, str. 265.

Citirana literatura

- Čirgić, Adnan: „Klasifikacija crnogorskih govora“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 51–92.
- Orlandić, Sanja: „Doprinos Asima Peca montenegristici“, *Lingua Montenegrina*, br. 11, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013, str. 555–561.
- Peco, Aco: „Milija Stanić. Uskočki govor...“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXXI, Beograd, 1974–1975, str. 261–270.
- Peco, Asim: „Crnogorski govori i naš jezički standard sa posebnim osvrtom na akcenatsku komponentu“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, knj. 7, CANU, Titograd, 1987.
- Peco, Asim: „Govori Crne Gore u Vukovoj reformi“, Vuk Stefanović Karadžić i Crna Gora, CANU, Titograd, 1987.
- Peco, Asim: „Jedan prelazni govor“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 43, sveska 1–2, Filološki fakultet, Beograd, 1977.
- Peco, Asim: „Promene nepalatalnih suglasnika u vezi sa *j* na srpskohrvatskom području“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXVIII, sv. 1–2, Beograd, 1969, str. 143–185.
- Peco, Asim: „Crnogorsko-hercegovačka govorna preplitanja“. *Crnogorski govori*. Zbornik radova. Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 61–71.
- Peco, Asim: „Prilog proučavanju prelaznih govora“, *Radovi*, ANUBiH, knj. LXX, Sarajevo, 1981, str. 43–51. (+27 karata).
- Peco, Asim: *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.
- Vujović, Novica: „Doprinos Asima Peca izučavanju crnogorske jezičke problematike“, *Vaspitanje i obrazovanje*, god. XXXVIII, br. 2, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2014, str. 105–117.

Adnan ČIRGIĆ

**CONTRIBUTION OF ASIM PECO
TO THE MONTENEGRIN DIALECTOLOGY
(1927–2011)**

The author of this paper makes a brief overview of the contribution of Asim Peco to Montenegrin dialectology, especially with regard to the classification of Montenegrin speech patterns. The paper was prepared on the occasion of 90 years since the birth of Asim Peco, and is relying on the results of previous linguistic analyses by Novica Vujović and Sanja Orlandić.

Key words: Asim Peco, Montenegrin dialectology, Montenegrin speech patterns

UDK 001:929 Martinović N. S.

Pregledni rad

Novak KILIBARDA (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

IMPONUJUĆA LIČNOST NIKA S. MARTINOVIĆA

Dat je kratak osvrt na život i djelo Nika S. Martinovića, historičara i pravnoga teoretičara, naučnika koji je doktorirao tezom o Valtazaru Bogišiću, i direktora Nacionalne biblioteke na Cetinju. Autor priloga ističe Martinovićeve zasluge na proučavanju usmene književnosti, posebno crnogorskih poslovice. Detaljnije su opisani neki periodi saradnje s Nikom S. Martinovićem u Skupštini Crne Gore.

Ključne riječi: Niko S. Martinović, istraživački rad, usmena književnost, crnogorske poslovice, Skupština Crne Gore

Niko S. Martinović (Cetinje, 1914, Sarajevo, 1975) bio je ujednačeno složena i harmonična ličnost. Njegovo bratstvo Martinovića iz Bajica ujčevina je crnogorskih državnika – vladike Petra I i kralja Nikole. Iz tog bratstva iskazao se znatan broj uglednijih ličnosti. Njegaš u **Gorskom vijencu** ističe „sokolove pet Martinovića“ čiji je spomenik „Crna Gora i njena sloboda“. E, s takvoga bratstveničko-istorijskoga polazišta Niko Simov se kroz čitav svoj život kretao bez primjesa ikakvog agonizma koji se talasao na valove u bratstveničkoj i plemenskoj atmosferi četvoronahijske Crne Gore. Jedinstven iskaz te Nikove moralne harmonije iskazalo je njegovo rođačko poštovanje crnogorskih muslimana čiji su daleki preci bili pravoslavni Martinovići iz Bajica. I rođački je obilazio muslimane u Malesiji i Sandžaku. S prostora takvog njegova ponašanja, prvo što ću reći, pričalo se po Crnoj Gori. Mislim da je to bila istina, a iako nije jeste – **se non è vero è ben trovato!**

Kad se Nikova supruga porodila u Cetinjskoj bolnici bila je zapala u neko teško zdravstveno stanje, pa joj je bila potrebna transfuzija krvi. Bolnica nije raspolagala tom životnom tečnošću, pa se preko Radio Titograda naglasila ta potreba. Tada je bila oštra zima, pa je veliki snijeg bio zagušio kolske prilaze Cetinju. Ali to nije smetalo jednom muslimanu iz Tuzi da šutri dan osvane na Cetinju i priloži svoju krv njegovoj bolesnoj supruzi. Razumije se, taj Musliman alijas Bošnjak bio je daleki potomak pravoslavnijeh Martinovića iz Bajica, odnosno moralno uzrela ličnost koja je cijnila vjersku tolerantnost

Nika Simova Martinovića. Odista, ja ne znam da li se poslije knjaza/kralja Nikole, koji se maksimalno poslužio svojim i ljudskim i političkim duhom da harmonizuje društveni život viševjerske Crne Gore, iko u Crnoj Gori tako visokomoralno ponio prema nepravoslavnom življu Crne Gore kao što se ponio Niko S. Martinović. Eto, s ovijeh nekoliko opaski htio sam da ukažem na moralno-političku izuzetnost Nika Simova koja obavezuje državu Crnu Goru da prema toj ličnosti iskaže više poštovanja nego što je do sada uradila. Će su ulice s njegovijem imenom u crnogorskim gradovima, a o Nikovoj bisti na Cetinju i da ne govorimo!

Sada ću istaći neke činjenice koje govore da sam imao čast i zadovoljstvo da s Nikom formiram intimno prijateljstvo. A onda ću se osvrnuti na njegov doprinos nauci o crnogorskoj usmenoj književnosti. Osvrnuću se samo na taj dio njegova višeznačnog naučnog rada zato što se moj naučni rad, u najvećoj mjeri, iskazao u radovima o usmenoj književnosti.

Godine 1969. Niko S. Martinović i ja smo ušli kao poslanici u Kulturno-prosvjetno vijeće Skupštine Crne Gore. Niko Simov je bio po svojim godinama jedan od najstarijih, a ja jedan od najmlađih poslanika u tome Vijeću. Izbor poslanika za tadašnju Skupštinu Crne Gore nije bio proporcionalni nego komunističko-većinski. Ko uđe na predloženu listu za izbor poslanika biće izabran, samo je bilo pitanje od ponosa ko će imati više glasova. Meni, tadašnjem direktoru Pedagoške akademije u Nikšiću, i jedinom doktoru književnih nauka u Skupštini Crne Gore, vrhunski je imponovao Niko Simov, historičar i pravni teoretičar, naučnik koji je doktorirao tezom o Valtazaru Bogišiću, i tada direktor Nacionalne biblioteke na Cetinju. Ali, iznad tih svih vrлина meni je imponovala jednostavnost toga čovjeka u ponašanju. A prvi moj nezvanični razgovor s Nikom počeo je mojim pitanjem je li istinita priča, koju sam čuo još kao srednjoškolac, da je njegov otac, pop Simo Martinović, tajno opojio Njegoševe mošti kad je Austro-Ugarska u Prvom svjetskom ratu razlomila Njegoševu kapelu na Lovćenu. On mi je onda o tom događaju dopričao neke detalje za koje nijesam bio čuo. A to su ove činjenice.

Vojno-okupatorska vlast dozvolila je cetinjskom svešteniku Simu Martinoviću da prenese Njegoševe mošti s Lovćena na Cetinje, ali da to obavi bez ikakvih sveštениčkih službi. I bila su određena trojica soldata da nadgledaju ponašanje sveštenika koji prenosi mošti. Ali, i pored naređenja okupatorske vlasti, pop Simo je ponio svijeću ne veću nego što je mali prst na ruci, i ponio jedno zrno tamjana. I kad je na Lovćenu podizao mošti iz kapele nekako je skriveno, ispod svoje mantije, zapalio onu svijeću i na njezinom plamenu omirisao ono zrnice tamjana. Ali to je sve primijetio jedan od soldata i, razumije se, to kazao svome pretpostavljenom licu. E zato je šutri dan sveštenik Simo uhapšen i odveden u Kotor, odakle je trebalo da bude sproveden u neki od

austrougarskih zatvora. U Baldagason, recimo. Ali, pop Simo Martinović bio je vrlo cijenjen kao čovjek i od strane katoličkog življa u Boki, pa su ugledne ličnosti iz Kotora uspjele da uvjere okupatorsku vlast da popa Sima ne treba sprovoditi u zatvor, nego ga pustiti na slobodu da obavlja svoj posao.

I tako, tokom nekoliko godina našeg zajedničkog poslanikovanja imao sam jedinstvenu priliku da mi taj svestrano obrazovani čovjek, Niko Simov, daje realne karakteristike mnogijeh događaja i ličnosti iz Crne Gore o kojima sam ja imao samo epsko-pohvalnu sliku, koju sam još u svojem djetinjstvu oformio. Ne prećerujem kad kažem da sam za te nekolike godine druženja s Nikom Simovijem oformio svoj realni pristup Crnoj Gori i njezinoj plemensko-bratsveničkoj strukturi. Ukratko, drugovanje s Nikom Martinovićem u Skupštini Crne Gore bila je moja prva prilika da se uvjerim da pojedinac iz samog elitnog vrha crnogorske istorije može biti ličnost bez plemensko-bratstveničkog nadgornjavanja u svojem ponašanju. Niko Simov, potomak „sokolova pet Martinovića“, imućni intelektualac koji je prišao komunistima u Kraljevini Jugoslaviji, rob iz Glavnjače, i mučenik s Golog otoka, sve je te dimenzije svoje složene ličnosti uharmonisao u svoje ponašanje koje diše tihoćom života. Evo samo detalj-dva iz takvog njegova ljudskog ponašanja.

Niko je jednom otišao u Lenjingrad o državnom trošku da izuči arhivarije o Njegošu. Polovinu novca, koji je dobio na ruke kad je pošao u Rusiju, vratio je kasi koja mu ga je dala. Iznenađenje tijekom vraćanjem koje je ispoljio dati blagajnik Niko je utišao izjavom da su ga prijatelji u Lenjingradu zvali na čašćavanje, pa stoga nije bio u prilici da potroši dati mu novac. Evo i drugog detalja Nikove očinske privrženosti Crnoj Gori. Ispred jedne nove godine bijaše Niko donio u svojoj tašni ispisane čestitke za novu godinu, koje Centralna biblioteka, čiji je on direktor, upućuje predsjedniku Skupštine, predsjedniku našeg Vijeća, predsjedniku Izvršnog vijeća i drugim ličnostima s kojijem je Skupština u stalnom dodiru. Ja ga pitam što je donio te čestitke, a on mi, s izvjesnim čuđenjem, odgovori, da je bolje da on iz svoje ruke dadne čestitke tijekom ličnostima, nego da Biblioteka troši novac na marke koje su obavezne za pisma što se upućuju poštom.

Predsjednik našeg Vijeća u Skupštini Crne Gore bijaše Ilija Maslovar, tih i kulturni čovjek. I na jednoj sednici trebalo je da se izglasa prijedlog koji je saopštio predsjednik Maslovar, da nagrada koja se dodjeljuje zaslužnijem prosvjetnim radnicima Crne Gore treba da se nazove **Oktoih**. Međutim, pojavi se amandman koji su potpisali nekolicina partijsko-komunističko ustrojenih poslanika da se ta nagrada ne treba označiti nazivom crkvene knjige, nego ona treba da nosi ime zaslužnog prosvjetnog intelektualca, političara, kulturnog stvaraoca i diplomate. Pitali su se amandmaneri zar nije apsurdno istaknutijem vaspitačima u socijalističkoj Crnoj Gori dodjeljivati nagradu koja se ne slaže s

njihovom ideologijom. Pročita se taj amandman i onda nastaje tajac. Izađosmo Niko i ja u hodnik i on mi, s njemu nesvojstvenim uzbuđenjem, reče „da ne dopuštimo da se izglasa to što je amandman naumio“. Niko onda veli:

„Ja ću diskutovati, a ti mi pomaži koliko znaš i umiješ.“

Vratimo se u salu Vijeća i ubrzo se Niko javi za diskusiju. Održao je čitavo predavanje o Gutenbergu, o Crnojevićima, o Obodu, o **Oktoihi**, o Jeromonahu Makariju, o Božidaru Vukoviću. Spomenuo je, ma gotovo, sve istaknuto u kulturi Duklje, Zete i Crne Gore. Predsjednik Maslovar bio je kulturni čovjek pa nije opominjao poslanika Martinovića što je svojim izlaganjem nadmašio vrijeme koje je predviđeno za diskusiju. Ja sam izašao za govornicu i diskutovao na trasi Nikova izlaganja da je čast i Crnoj Gori i njezinim prosvjetnim radnicima da se ustali nagrada koja nosi ime prve ćirilicom štampane knjige kod južnih Slovena. Naglasio sam, kao i Niko, da je **Oktoih** prvi bljesak crnogorske štamparske kulture s kraja XV vijeka. Na kraju sam naglasio da drugi Niko raspolaže kompletnijem znanjem o svijem profilima **Oktoiha** i da je zato on najreprezentativnija ličnost u našem Vijeću da govori o nazivu nagrade o kojoj je riječ. Razumije se, moj govor nije imao za slušaoca težinu Nikova govora, ali ipak sam saslušan bez oponiranja. Ja u polemičnoj diskusiji nijesam ni spominjan, a predlagači amandmana oponirali su Niku s aluzijom da se o njegovoj ideološkoj prošlosti ne može samo pozitivno govoriti. To je podrazumijevalo Nikov boravak na Golom otoku. Ipak, ta neduga odbrana amandmana bila je više prazna nego sadržajna. Razumije se, nije bilo lako oponirati Niku Bajici koji je gimnaziju završio na Cetinju, pravne i filozofske nauke diplomirao u Beogradu, postao član SKOJ-a 1931. godine. Bio je prije dolaska u Skupštinu glavni i odgovorni urednik **Pobjede**, direktor Instituta za proučavanje istorije crnogorskog naroda, a konkretno i direktor Centralne narodne biblioteke. Za dopisnog člana SANU izabran je 1972. a za redovnog člana Društva za nauku i umjetnost Crne Gore 1973. godine. Dobitnik je i Trinaestojulske nagrade. Sve te činjenice prizemljavale su Nikove oponente u Skupštini, a samo se iz njihove diskusije, i to neimenično, mogla oštetiti namjera da se istakne Nikovo ogrešenje o titovski komunizam i njegova naklonjenost Rusiji. Znalo se da je Niko, kad je išao da izučava ruske arhive, ponio pregršt crnogorske, konkretno – lovćenske zemlje i bratski je priložio zemljištu na kojemu je počivao grob Lava Tolstoja. Ipak, zahvaljujući Niku Simovu Martinoviću izglasana je, ali jedva potrebnom većinom, odluka da se nagrada imenuje kako je i predloženo – **Oktoih**.

Međutim, Nikova diskusija o **Oktoihi** i moja pomoć njegovoj diskusiji mislim da su bili prvi gestovi za opredjeljenje Skupštine Crne Gore, odnosno crnogorske komunističke partije, da nam oduzmu poslanički položaj. Oba smo bili primorani da podnesemo ostavke na poslaničke mandate u Skupštini.

Konkretno, ja sam udaljen iz Skupštine, s položaja direktora Pedagoške akademije i isključen sam iz Saveza komunista. Ja sam udaljen s položaja zbog predgovora koji sam napisao za knjigu Obrada Višnjica **Anegdote i priče iz Crne Gore** u kojoj se, i to u jednoj tužbalici, Krsto Zrnov Popović naziva junakom Crne Gore. A Niko je zbog nekih svojih nacionalno-političkih izjava, a posebno zbog njegova prijedloga da se ne podiže Njegošu mauzolej na Lovćen nego da se obnovi kapela umjesto koje je podigao novu kralj Aleksandar Karađorđević, prisiljen da podnese ostavku i kao poslanik i kao direktor. Ipak, kao što sam rekao, negativan odnos crnogorske socijalističko-komunističke vlasti počeo je u Skupštini Crne Gore poslije naše diskusije o **Oktoihu**. Ja sam ostavku na poslaničko mjesto podnio u februaru, a Niko u aprilu 1973. godine.

I sad nekoliko riječi o sahrani Nika Simova Martinovića. Javi mi jedan kolega s Cetinja da je Niko iznenada umro u Sarajevu, đe je bio pošao na jedan naučni skup. To je bilo 1975. godine. Rekao mi je kolega da će posmrtni Niko biti izložen u njegovom stanu na Cetinju, a sahranjen na groblju u Bajicama. Ja sam pošao autobusom na Cetinje. Bijaše ispraćajna masa impresivna, ali nije bilo nikoga ni od državne ni od cetinjske vlasti. Držali su mu posmrtno govore kolege intelektualci. Združeno lelekanje Bajica bilo je za pamćenje. Posmrtna masa pratila je Nika od Cetinja do Bajica. Bijaše tog dana sivo cetinjsko nebo, sipi maglasta kiša, svakog trenu može da očepi pljusak. U toj sivoj, maglovitoj, kišovitoj, oblakovitoj i depresivnoj cetinjsko-lovcenskoj prigodi izdvajao se u pogrebnoj masi muftija Crne Gore. Fes mu crven kao krv, ahmedija oko fesa bijela mu kao snijeg s Lovćena. Učinilo mi se da je to kaplja crnogorske krvi zaodjenuta anadolskijem oblacima. Eto, i sad ošjećam čast što sam imao priliku da intimno razgovaram s Nikom S. Martinovićem, a s ponosnom tugom pošao sam na njegovu sahranu.

A sada saopštavam svoj osvrt na naučno djelo Nika Simova. Prvo ću navesti njegova naučna djela, koja su inače poznata naučnoj javnosti. To su: **Iz borbe za slobodu, Radnički pokret u Crnoj Gori pod rukovodstvom Jovana Tomaševića (1918–1924), Valtazar Bogišić – Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava, Književni radovi palih boraca, Izdavačka djelatnost u Crnoj Gori 1945–1958, Janko Vukotić i kapitulacija Crne Gore 1916. godine, Počeci radničkog pokreta u Crnoj Gori, Upitnik ankete za opisivanje pravnih običaja Crnogoraca, Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori: 1493–1945, Problemi bibliotekarstva u Crnoj Gori, Prednjegoševsko doba** (sa saradnicima Ristom Kovijanićem, Slavkom Mijuškovićem i Čedom Vukovićem), **Evangelje po narodu**.

U složenom istraživačkom radu Nika Martinovića istaknuto mjesto imaju njegov pogled na usmenu književnost Crne Gore i, posebno, na crnogorske poslovice koje je izabrao za antologiju **Evangelje po narodu**. Osvr-

ćem se, kao što sam rekao, na ta dva odjeljka u njegovom naučnom radu zato što sam stručno adekvatan da govorim o usmenoj književnosti, jer se naučno iskazuju u oblasti nauke o toj literaturi.

U knjizi **Prednjegoševsko doba** Niko Simov se osvrnuo na sve značajne pristupe našoj usmenoj književnosti, s uvjerenjem da je više pažnje trebalo posvetiti mitologiji s kojom su Sloveni došli na Balkan nego što se posvećuje duhovnom stanju balkanskog življa koje je trajalo na našim prostorima prije slovenskog doseljavanja. I onda autor donosi zaključak čija se vrijednost sama sobom naglašava. Kaže:

„Sve nam ovo govori da je naša kulturna prošlost daleko bogatija narodnim stvaralaštvom nego što nam je to danas poznato. Stoga naša folkloristika i etnografija imaju još mnogo posla u naučnoistraživačkom radu po dubokoj starini da pronalaze izbljedjele tragove najstarije kulturne istorije Slovena u Crnoj Gori. Traganje za tim tragovima može dovesti do novih zaključaka o etnogenezi naših naselja.“

U vezi s tim uvjerenjem naveo je Niko detalje koji se iskazuju na stećcima i, posebno, u nekim imenima i prezimenima crnogorskog naroda. Tako, veli, treba više pažnje posvetiti tijekom odsjajima slovenske mitologije da bi se sagledali politeističko-slovenski uplivi u usmenu književnost kao duhovni vrhunac crnogorskog naroda. Naime, koliko je u duhovnom kontekstu Crnogoraca više praslovenstva nego ilirizma?

Posebno je vrijedan pažnje rad Nika S. Martinovića o crnogorskim poslovicama.

Antologija **Evangelje po narodu** nudi vrline koje nije postigao nijedan izbor crnogorskih poslovice. Niko je pregledao trideset i dvije knjige od starih i domaćijih istraživača, i sva crnogorska glasila od Njegoševe **Grlice** do autora savremenijih glasila, pa je iz tog materijala autor antologije izabrao 109 poslovice koje je rasporedio po sadržini koju pokazuju tri naslova – **Čovjek, Društvo i Sloboda**. A onda je naslove dokumentovao podnaslovima da bi onda sadržaje knjige odredio konkretnostima kojih je u izboru, kao što sam rekao, ravno sto i devet. A da je Nikova antologija u nas do sada nedostignuta pokazuju tekstovi kojima je propratio svaku izabranu poslovicu. A da bi krajnje udovoljio i najznatiželjnijem čitaocu antologije autor je dao registar osnovnih pojmova, po azbučnom redu, koji se iskazuje datom poslovicom. Razumije se, uz svu tu naučnu složenost i estetsku izbornost tekstova autor je saopštio doslovno izvore kojim se služio kad je pripremao antologiju.

Antologiju **Evangelje po narodu** prati uvodni tekst, bolje reći studija, koji svojom naučnom suštinom nadraća termin „predgovor“. Evo Nikovijeh pogleda na narodne poslovice, pogleda koji će imati trajnu vrijednost u nauci o usmenoj književnosti Crne Gore.

U tom tekstu autor se dotakao svih krupnih pitanja bez kojih se ne može sagledati ispliv poslovice iz duhovnog života crnogorskog naroda od njegova priebalkanskog politeizma do socijalističke Jugoslavije. Onda je Niko Simov došao do ovih zaključaka. Ako se poslovice smatraju kao misao-na ostvarenja izolovano od namjere radi koje su nastale, one ne iskazuju svoj efekat koji imaju u sistemu pogleda na svijet naroda koji ih je ostvario. Jer narod, kao autor, izgradio je čitav sistem života društva i njegove filozofije. E, u tom svijetlu ne treba samo proučavati, nego i koristiti poslovice. Slažući se s Pavlom A. Rovinskim, koji je boravio u Crnoj Gori i sagledao njezinu duhovnost, Niko Simov ističe da se u centru crnogorskih poslovice kao narodne filozofije nalazi čovjek. Time se, dakle, jasno razlikuje hrišćanski pogled na svijet od pogleda Crnogoraca. Stabilno je Nikovo uvjerenje da je teško odrediti na kojem je terenu ponikla određena poslovice, kao i usmena književnost u opštem značenju, ako se pođe od davnog porijekla pojedinih pojava u razvitku slovenskog naroda. Uostalom, Martinović naglašava da mnoge narodne, crnogorske poslovice, izražavaju misao koja je zajednička jednako evropskijem, azijskim i afričkim narodima. Poslije tih opštih stavova Niko Simov naglašava antologijski izbor poslovice kojeg je on upriličio. Prihvaćene su i poslovice koje tokom posljednja tri-četiri vijeka žive kao moralni i filozofski zakon crnogorskog naroda. Onda se posebno naglašava činjenica da su poslovice, koje je Vuk Karadžić objavio na Cetinju 1836. godine saopštili sakupljaču najbolji poznavaoči narodnog života, među kojima je i Njegoš. Isto tako Niko Simov naglašava činjenicu da je izabrao nešto poslovice iz **Pričanja Vuka Dojčevića** koja je napisao S. M. Ljubiša kao „jedan od rijetkih poznavalaca života Crnogoraca“, kako to naglašava Niko Simov.

A jednako je interesantan i sadržajan zaključak uvodnog teksta antologije **Evandjelje po narodu**. Taj zaključak glasi:

„Ne slažući se sa svođenjem narodnog stvaralaštva na period romantizma, niti sa ocjenom pojave i tradicije kolektivne svojine i kolektivne svijesti kao kočnice daljem društvenom razvitku, stalo nam je da ovom knjigom podstaknemo istoričare književnosti, filologe i istoričare prava da daljim proučavanjem tog problema bolje osvijetle našu prošlost i iz nje izdvoje, kao pozitivnu, težnju čovjeka da se oslobodi animalizma i klasnih ograničenosti.“

Novak KILIBARDA

IMPOSING PERSONALITY OF NIKO S. MARTINOVIĆ

The present paper makes a brief review of the life and work of Niko S. Martinović, a historian and legal theorist, a scientist who defended a PhD thesis on Valtazar Bogišić, and the director of the National Library in Cetinje. The author of the paper points out Martinović's contribution to the study of oral literature, especially Montenegrin proverbs. In addition, periods of co-operation with Niko S. Martinović in the Parliament of Montenegro are described in more detail.

Key words: Niko S. Martinović, research work, oral literature, Montenegrin proverbs, Parliament of Montenegro

UDK 811.163.4:929 Pižurica K.

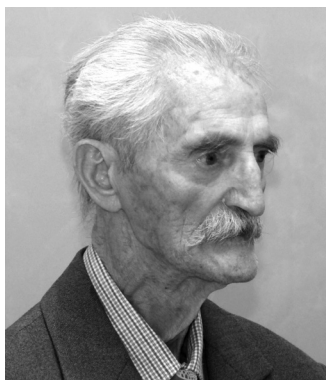
Pregledni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

**In memoriam
KRSTO PIŽURICA**

(1927–2017)

Crnogorska nauka o književnosti ostala je bez jednoga od svojih utemeljivača. U Podgorici je 8. VIII 2017. godine preminuo istoričar književnosti dr Krsto Pižurica.

Pižurica je bio jedan od najagilnijih autora savremene književne montenegristike. Potvrđuje to spisak od 20 samostalnih knjiga, 11 priređenih izdanja i oko 200 naučnih i stručnih radova iz oblasti nauke o književnosti publikovanih u crnogorskoj i jugoslovenskoj periodici. No iako je spektar Pižurićinih interesovanja širok, ne ograničavajući se čak ni samo na južnoslovensku interliterarnu zajednicu, u njegovu fokusu dominantno je crnogorska književnost, ili još uže – dva njena klasika, Petar II Petrović-Njegoš i Mihailo Lalić.

Krsto Pižurica rođen je u Donjem Lipovu kraj Kolašina 1927. godine. Osnovnu školu završio je u rodnome mjestu, nižu gimnaziju u Kolašinu, a srednju školu u Herceg Novome. Studij književnosti okončao je na Filozofskome fakultetu u Zagrebu 1953. godine. Na istome fakultetu 1974. godine odbranio je magistarski rad *Strukturiranje ženskih likova u Njegoševu djelu* pod mentorstvom Tvrtka Čubelića. Doktorirao je na Filozofskome fakultetu u

Nikšiću s temom *Pjesnička slika vode u prozi Mihaila Lalića*, 2002. godine. Pižurica je radni vijek proveo u prosvjeti, najprije kao profesor gimnazije u Kolašinu i Bijelom Polju, profesuru je nastavio na Učiteljskoj školi i Pedagoškoj akademiji u Nikšiću, a potom bio direktor Tehničke te profesor i direktor Hemijsko-tehnološke škole u Podgorici. Šezdesetih godina XX vijeka javlja se prilogima u južnoslovenskoj periodici, u početku pedagoško-metodičkoga usmjerenja, a već od sredine te decenije i radovima iz domena nauke o književnosti. Premda se njegov književnokritički i književnoistorijski rad kontinuirano može pratiti od šezdesetih godina minuloga vijeka, prva Pižuričina knjiga, *Studije i paralele*, pojavila se tek 1987. najavivši izuzetno plodan period u okviru koga će od 1992. godine do danas objaviti čak 19 knjiga, što monografskoga karaktera što zbirke studija i ogleđa iz oblasti istorije književnosti i književne kritike.

Gotovo da nema ni jedne knjige Krsta Pižurice u kojoj se ne nahodi prilog o Petru II Petroviću-Njegošu ili Mihailu Laliću. Ta dva pisca opsesivna su tema ovoga autora i on im se vraćao različitim povodima. O tematski razuđenome, poredbeno zasnovanome Pižuričinu njegošološkome opusu meritoran sud izrekao je književni istoričar Radivoje Šuković u radu „Njegoš i Njegoševo književno djelo u radovima Krsta Pižurice“: „Sa dvadeset naučnih radova o Njegošu, objavljenih u posljednje četiri decenije, Krsto Pižurica je našao svoje mjesto u njegošologiji. Na tom mjestu on se predstavio u mnogo čemu originalnom tematikom, kojoj je i prisustvo Njegoševa djela u duhovnom životu Crne Gore. U njegovom naučnom radu ispoljena je i tendencija da se proučavanje Njegoševa djela usklađuje sa savremenim smjerovima u nauci o književnosti, a radovi koji pripadaju književnoj kritici poprimili su formu esejističkog izlaganja.“ Taj dio Pižuričina opusa objedinjen je knjigom *Njegoš i oko njega*, publikovanom u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost iz Podgorice 2011. godine.

Ako se o Njegošu Pižurica oglašavao periodično, ukazujući na manje proučene aspekte njegova djela, slabije osvijetljene odnose sa savremenima ili recepciju Njegoševa djela u crnogorskoj književnosti, Lalićem se bavio, reklo bi se, sistematičnije, ne propuštajući da osvrtnom ili studijom proprati gotovo svako Lalićevo izdanje, čak i one segmente njegova djela kojima kritika tradicionalno nije poklanjala dovoljno pažnje, poput poezije i esejističkih i kritičkih članaka ili verzija njegovih romana. Tim se svojim angažmanom Pižurica nametnuo kao seriozan i pouzdan istoričar književnosti i književni kritičar, a uz Branka Popovića i Radomira Ivanovića i nesumnjivo najbolji poznavalac i autoritativni proučavalac Lalićeva djela. O tome segmentu Pižuričina rada Slobodan Kalezić je zapisao: „Baveći se djelom Mihaila Lalića, Krsto Pižurica je došao do svoje prave, reklo bi se neiscrpne teme. Pomno

i precizno iščitavajući umjetničke tekstove ovog pisca, razvijao se u kontinuitetu i pokazao sva svoja svojstva u funkciji književnog kritičara. (...) U Lalićevom djelu dobio je ovaj kritičar medij za demonstriranje svoje stručne i naučne aparature, kao što je i Lalić dobio u njemu jednog od najdragocjenijih istraživača analitičara.“ Pižurica je Laliću posvetio šest monografija, četiri priređena izdanja i čak tridesetak studija, eseja i osvrtu.

Pižuričin naučnoknjiževni prosede karakteriše svojevrtni metodološki eklekticizam. Po širini zahvata, globalnoj koncepciji, prosudbi vrijednosti i sl. njegove studije nesumnjivo pripadaju historiji književnosti, no na mikroplanu, u analizi pojedinih fenomena književnoumjetničkoga teksta, ocjeni i lucidnome zapažanju, njegovi radovi bliži su književnokritičkome diskursu. Međutim, izvan tih nedoumica u vezi s disciplinom nauke o književnosti kojoj pripadaju, Pižurićini prilozi ne robuju unaprijed zadatim shemama analize i ocjene umjetničke vrijednosti djela. Naprotiv, on kritički pristup prilagođava konkretnome tekstu, suvereno vladajući književnoteorijskom aparaturom, oslanjajući se mahom na tradiciju ruskoga formalizma, strukturalizma, ali i marksističke i ništa manje stilističke kritike. Na stilskome planu Pižurićini prepoznatljivi uzori su veliki autoriteti književnokritičke misli, poput Bjelinškoga, Skerlića ili Barca. I nijesu to samo implicitni uticaji, već jasne reference na autore kojima Pižurica odaje priznanje kad god se za to ukaže prilika.

U cjelini uzev, Pižurićin doprinos konstituisanju moderne književne montenegrstike od višestrukoga je značaja. Nema sumnje da je njegova uloga u kritičkoj valorizaciji Njegoševa, i posebno Lalićeva djela, izuzetno velika no ne treba smetnuti s uma ni druge segmente njegova rada, kao što su postojano i marljivo naučno bavljenje crnogorskom poetskom tradicijom, od Njegoša i Stefana Perovića Cuce do savremenih pjesnika. Prisutan na crnogorskoj književnokritičkoj sceni više od pola vijeka, Krsto Pižurica manirom istinskoga intelektualca i nenametljivoga proučavaoca literature, ostavio je izuzetan trag u crnogorskoj nauci o književnosti.

Imao sam tu privilegiju da posljednjih godina blisko sarađujem s Krstom. Iako u dubokoj starosti, dostojanstveno se noseći s „gorkim talogom iskustva“, tokom protekle decenije objavio je veliki broj radova u časopisu *Lingua Montenegrina*, recenzirao brojna izdanja Instituta/Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, među kojima i kapitalnu *Istoriju crnogorske književnosti*, učestvovao na više naučnih skupova, priredio nekoliko značajnih izdanja, a u okviru izdavačke djelatnosti Instituta/Fakulteta objavljene su i dvije njegove monografije, *Njegoš i oko njega* i *Poetika romana Mihaila Lalića*. Fakultet je nedavno publikovao i *Bio-bibliografiju Krsta Pižurice* koju je znalački izradila Nada Drašković. Krsto se dječaćki radovao uspjesima montenegrstike, a do posljednjih dana bio je odan Crnoj Gori, posvećeno

radeći na promociji crnogorske književnosti i kulture. Tokom našega posljednjeg susreta, Krsto mi je predao rukopis izabranih studija i ogleda posvećenih crnogorskoj književnosti. To amanetno izdanje Fakultet za crnogorski jezik i književnost publikovaće sljedeće godine.

Neka mu je vječna slava i hvala!

Aleksandar RADOMAN

IN MEMORIAM: KRSTO PIŽURICA (1927–2017)

In this paper, the author provides an overview of the contribution of Krsto Pižurica to the Montenegristics. Pižurica's literary analysis is characterized by a kind of methodological eclecticism. In terms of scope, global concept, value judgments and the like, his studies undoubtedly belong to the history of literature, but at the micro level, in the analysis of particular phenomena of a literary-artistic text, evaluation and lucid observation, his papers are closer to literary criticism discourse. Generally speaking, Pižurica's contribution to the establishment of modern literary Montenegristics is of utmost significance. There is no doubt that his role in the critical evaluation of Njegoš's, and especially Lalić's works is exceptional, but other segments of his work, such as persistent and diligent scientific dealing with Montenegrin poetical tradition, from Njegoš and Stefan Perović Cuca to modern poets should not be noted as well.

Key words: *Krsto Pižurica, Mihailo Lalić, , Petar II Petrović Njegoš, history of literature*

МИХАИЛО ЛАЛИЋ ПРУТОМ ПО ВОДИ

Звјеру Крстоу Пижурици,
који је о мојим књижевним кесетама
мислио боље по њихов аутор,
ако сам понекад повремено за
нијесам уранио мучно хариџу —
Закључак — Михаило Лалић
Херцеговини
12. XI. 1992.

PRIKAZI

UDK 821.163.4.09 Kilibarda N.

Stručni rad

Ljiljana PAJOVIĆ-DUJOVIĆ (Podgorica)

Filološki fakultet – Nikšić

ljpajovicdujovic@t-com.me

POVODOM BIRANIH DJELA NOVAKA KILIBARDE

Izabrana djela Novaka Kilibarde u četiri knjige (Podgorica: UDG, 2017. g.) odražavaju njegov specifični status stvaraoca-erudite koji je fasciniran usmenošću. Prve dvije knjige reprezentuju njegov umjetnički, a posljednje dvije – njegov naučni opus. Objedinjene su time što je Kilibarda riznici folklorne tradicije udahnjivao novi život, uvijek makar dvostruko: na planu tumačenja i na planu literarne rekonstrukcije folklornih predložaka.

U ovom prilogu autorka ukazuje na Kilibardina autentična naučna promišljanja i metodološka rješenja kojima je on trasirao put svojevrsnim kulturološkim i političkim studijama, danas izrazito popularnima.

Ključne riječi: *Novak Kilibarda, Izabrana djela, usmena književnost, tumačenje*

Sva birana djela Novaka Kilibarde, udjenuta u četvoroknjižje *Izabrana djela* (Podgorica, Univerzitet Donja Gorica, 2017. godina) imaju zajedničku potku u specifičnom statusu stvaraoca-erudite koji je fasciniran usmenošću, „iskaznošću“, živom riječju. Ona emaniraju svojevrsan epski totalitet Kilibardine ličnosti jer je on gotovo sve vrijeme, djelatan i kao književnik i profesor i naučnik. Izrastao je iz usmene kulture Banjana, ali i svekolikih prostora Crne Gore. U usmenu književnost je profesionalno urastao predajući je za univerzitetskom katedrom mnogo duže nego što je prosječan radni vijek čovjeka kojem je povjerena ova uzvišena prosvjetno-pedagoška misija. Njegova strasna istrajnost je rezultirala time da je usmenošću sav „obrastao“, dok je svojim ozbiljnim literarnim djelom u okvirima pisane književnosti pokušao i da je „nadraste“. Do sada smo imali prilike da pročitamo tri njegova romaneskna ostvarenja, preko stotinak novela i pripovjedaka, kao i nekolike dramske tvorevine.

Na izvjestan način, Kilibarda je riznici folklorne tradicije udahnjivao novi život, uvijek makar dvostruko: na planu tumačenja i na planu literarne rekonstrukcije folklornih predložaka. Tako ju je činio bliskom svim generaci-

jama čitalaca, ne samo zainteresovanim savremeniciima. Riječ je o njegovom specifičnom književnom djelu koje je u sebi pohranilo „porodicu“ tekstova jednog usmenog narativnog genoma. Zauzvrat usmena književnost je Kilibardu podučila suštinskim principima pripovijedanja. Svi njegovi tekstovi su lako čitljivi, bez obzira na žanrovsku im pripadnost – i kad akademski docira i kad koristi autorsku slobodu bez granica. Objašnjenje tome leži u njegovoj „opse-siji pričom i pričanjem“ kao „čudom od ljepote“ i kao „čudnim čudom“ (kakva bješe i Sestra Leke kapetana u kazivanju Starca Milije. Istoimenom pjesmom se inače, Kilibarda bavio, otkrivajući svoj maestralan način tumačenja).

Izdanje *Izabranih djela* Novaka Kilibarde iz 2017. godine, nedvosmi-sleno potvrđuje izvanredne učinke njegovog naučnog opusa. Riječ je o auten-tičnim promišljanjima i metodološkim rješenjima koja se pokazuju bliskim recentnim književno teorijskim školama u svjetskim razmjerama. Polazeći od naslojenih znanja, Kilibarda je uvijek pokazivao odlučnost da preispita sta-vove, sopstvene i tuđe, kao i da ih ukrsti sa znanjima brojnih drugih naučnih disciplina. Tome u prilog dovoljno će biti da se podsjetimo znakovitih i vrlo značajnih naslova prvih njegovih studija: *Poezija i istorija u narodnoj knji-ževnosti*, Beograd, 1972; *Legenda i poezija*, Beograd, 1976; *O usmenoj knji-ževnosti*, Titograd, 1982; *Iz korijena usmenosti*, Priština, 1988; te izabranih naučnih radova u knjigama: *Epska mjera istorije*, Podgorica, 1998; *Usmena književnost pred čitaocem*, Cetinje, 1998; *Usmena književnost u službi pisane*, Rijeka Crnojevića, 1998. godine itd. Pomenute, uz studije iz docnijeg perioda, čine kamen temeljac velelepne građevine nazvanom *Usmena književnost Crne Gore* (što uz Kilibardinu antologiju *Viša je gora od gore* sačinjava sadržaj tre-će i četvrte knjige ovog izdanja). Četvrta knjiga *Studije i rasprave* je segmen-tirana na sljedeće cjeline: *Iz korijena usmenosti*, *Usmena književnost u službi pisane*, *Priča kao opsesija*, *Duhovna zahvalnost Andriću* i *Mit i politika*.

Knjiga *Usmena književnost Crne Gore* (prvo izdanje: CID – Biblioteka Crna Gora, urednik Dragan K. Vukčević, Podgorica, 2009. godine) predstavlja prvu istoriju usmene književnosti kod nas. Istorije književnosti se nikad ne pišu lako i glatko, čak ni u sredinama koje imaju cijele autorske timove i izgrađenu tradiciju institucija kulture. A ovu mozaik knjigu, napisao je jedan jedini čovjek. Njome je na sebi svojstven način, trasirao put svojevrsnim kul-turološkim i političkim studijama koje su inače, tek skorih dana postale ak-tuelne. One objedinjuju interdisciplinarne domete istraživanja najrazličitijih disciplina: antropologije, istorije, etnologije, psihologije, estetike, filozofije religije, etike, sociologije i dr.

Interdisciplinarnost pristupa u naučnom slovljenju Novaka Kilibarde je od posebnog značaja i stoga je stalno treba isticati. Ona bi se u ovom slučaju jednako dobro mogla odrediti i kao renesansna erudicija mislećeg čovjeka.

Prateći višestruke tračnice svojih interesovanja i odgonetanja, Kilibarda je uspostavljao sopstveni metod. Još 1976. godine ga je formulisao naslovnim sintagmemom jednog svog rada: „od utiska do analize“. Bez sklonosti ka teorijskom hipertrofiranju izraza koje uvijek prijeti hermetizmom, Kilibarda svaki svoj tekst zavodljivo piše. Čitaoca neosjetno preobraća u pažljivog slušaoca sa kojim vodi implicitni dijalog.

Svojim pripovjedačkim valerima on plete gusto predivo odnosa koji se uspostavljaju između teksta i čitaoca. Interesantno je da se to ne odnosi samo na njegov literarni, već i naučni stil. Uvijek je otvoren taj dijalog koji gotovo da rekonstruiše elementarnu usmenu pripovjednu situaciju. U njoj je je pripovjedač ili pjesnik-pjevač svoja kazivanja odmjeravao i davao im ritam prateći bilo čitalačkog tj. slušalačkog auditorijuma. Danas bi taj manir prepoznali kao princip Reader-response teorije (teorije čitalačkog odgovora koja se vezuje za filozofa Isera) a po kojoj čitalac u trenutku recepcije postaje i konstruktor smisla i značenja.

Savremena nauka o književnosti određuje kulturu kao osoben prostor značenja, polje znakova i djelatnosti kojima ljudi grade i predstavljaju sebe i druge, a stoga i sopstvena društva i istorije. Kilibarda nas je tome učio na svoj način, sljedećim riječima: „u književnosti se ponekad, mogu uspješno pronalaziti istine o društvenijem tokovima datog istorijskog vremena“ (2009: 239), normalno ako je zadovoljen uslov „da (je) čovjek za taj posao“. Kilibarda – naučnik, književnik i profesor uzima u razmatranje mehanizme unutar teksta, ali i sadejstvo teksta i spoljašnjih faktora, odnosno teksta i konteksta u kojem tekst nastaje. Tako navodi da su Homerovi epovi bili i ostali odraz (sic!) kritsko-mikenske civilizacije, kao što je i Balzakova epopeja *Ljudska komedija*, po Engelsovom svjedočenju, razotkrila veće obilje istina o dotičnom društveno-istorijskom kontekstu negoli mnoštvo suvoparnih istraživanja nauke toga doba.

Neiscrpno vrelo Kilibardine proze postala su „pučka krasnorječja“ i priče iz narodnog pamćenja. Ona su nam pokazala njegovu srođenost sa duhovnošću crnogorskog naroda, osobito sa duhom čovjeka-pamtiše i kazivača koji nije bio grafijski pismen, u današnjem značenju te riječi. Poziciju kazivača je činilo drugačijom to što je stasavao zahvaljujući svojoj individualnoj percepciji i predispozicijama koju je dodatno modelovala recepcija kolektivnih memorijskih slika. Jer kultura je depo svekolikih saznanja, i onih o Crnoj Gori, naravno, koja su prenošena iz generacije u generaciju, kako usmenim tako i pisanim putem.

Kilibarda je davno uvidio da „status klasika u našoj usmenoj književnosti“ imaju privilegovani Vukovi pjevači (izraz Vladana Nedića). To su Starac Milija, Tešan Podrugović, Filip Višnjić i Stojan Hajduk (Lomović – što je još jedan Kilibardin istraživački doprinos!). U ovoj knjizi su im pridate i biograf-

ske skice Starca Raška, Todora Ikova Pipera i Đura Milutinovića Crnogorca. Smatrao je da su oni „stvaraoci kao i umjetnički“. Svoju argumentaciju je naslanjao na stavove prefinjenog antologičara, književnog historičara i teoretičara Vladana Nedića, a upitno se odnoseći prema kredu Bogdana Popovića koji „usmenog pjesnika naziva narodnim a pisanoga umjetničkim“. To me navodi i na Kilibardinu knjigu *Viša je gora od gore* (CID, Podgorica, 2010. godine) koja je reprezent njegove oneobičene antologičarske metode. U trećoj knjizi izdanja Univerziteta Donja Gorica, antologija je skladno srasla sa tekstom posvećenim pitanjima usmene književnosti Crne Gore.

Kilibarda je u njoj objedinjavao jednu epsku pjesmu sa pet lirskih narodnih pjesama podigavši samo svoj(n)u „dul baštu“ mirisa „Omerove duše“. Sabirao je umjetnički zaokružena ostvarenja naše usmene lirike, slijedio svoj lični estetski doživljaj – tragajući za sjevremenom vrijednošću pjesama. Ispod svake epske pjesme je naveo ime pjesnika-pjevača. Još jedared je dosljedno odgovorio na jedno od suštinskih pitanja poetike usmene književnosti – na pitanje odnosa između individualnog i kolektivnog, posredno odnosa između kreativnog i formulativnog.

Specifičnost svog nauma Kilibarda dosljedno ostvaruje i kada u vezi sa tužbalicama kao „najintimnijim pjesmama“, smatra da treba da navede kontekst u kojem tužilica tuži ili samo njeno ime. To se odnosi na pjesme u kojima je intenzitet emocije jedne tužilice urušio žanrovsku shemu tužbalice – pjesme trenutka koja opjeva „pute nedohoda“. Kilibarda apostrofira autohtonost pjesničkog potencijala individue u odnosu na „kolektivni duh jednog etosa“ čijim, isključivim rezultatom i zaslugama, nasuprot njemu, npr. usmene tvorevine smatra Herder, veliki autoritet u starijoj nauci o književnosti.

Kilibarda taj zamršeno recipročan odnos tradicije i individualnog talenta (što je i naslov čuvenog eseja Tomasa Sterna Eliota iz 1919. godine), razumije na način blizak Vuku St. Karadžiću na čije se doprinose i precizne procjene poziva. Iz predgovora lajpciškog izdanja četvrte knjige *Srpskih narodnih pjesma* iz 1833. godine izdvaja Vukov stav koji glasi: „Rđav pjevač dobru pjesmu loše kazuje, a dobar i rđavu popravi!“ i u nastavku: „(A) Dobar pjevač rđavu pjesmu napravi prema ostalijem pjesmama koje on zna“ (14). Tu sjevremenu istinu profesor Kilibarda dokazuje u brojnim polemikama – najuočljivije u izdvajanju pjesama Starca Milije (Medenice, rodnom iz Kolašina) čije su usmene tvorevine, po autorovoj utemeljenoj ocjeni – „estetski vrh crnogorske usmene književnosti“: „Obdareni pojedinac prefermentira informativno u književno, on obično govorenje književno oneobičava“ (2009: 19).

Novinu u odnosu na druge istraživače i naučnike vidim i u Kilibardinom antologičarskom odustajanju od podjele epskih deseteračkih pjesama na cikluse. To posebno dolazi do izražaja na primjeru crnogorske deseteračke

usmene epike. Njegov je predlog u nauci o usmenoj književnosti usvojen termin prvi i drugi crnogorski deseterački usmeni repertoar koji je poništio obim negda korišćenog pojma ciklus za oslobođenje Crne Gore. I još nešto vrlo važno – Kilibarda je pojasnio da ta dva naša epska repertoara nijesu opstajala u sukcesivnom, već u simultanom toku.

Pri tom, kao malo koji istraživač naše usmenosti, Kilibarda mapira tragove narodske ili imitativne književnosti Crne Gore. On smatra da sve pripovijetke koje su u Crnoj Gori zapisane poslije Vuka Karadžića ne treba smatrati književnim ostvarenjima njihovih kazivača, već zapisivača. Radi se o tome da su zapisivači oponašali manir usmenosti pokušavajući da svoje tekstove predstave kao da su „iz glave cijela naroda“. Misli se na tekstove Novice Šaulića, Ilije Zlatićanina, Luke Jovovića, Jovana Ivaniševića i brojnih drugih (2009: 200). Pri tom je vrlo precizna Kilibardina procjena da se silazna faza u kvalitetu crnogorske deseteračke epike npr. ne dovodi u vezu sa razvitkom pisane književnosti. U njegovom tumačenju, ona je posljedica forsiranja imitacije usmenih oblika uz jak pritisak tadašnje dinastičke politike (oličene npr. u ideološkom djelovanju kralja Nikole I Petrovića).

Za ovu priliku, ja sam se najviše dotakla rezultata koje je Novak Kilibarda ostvario kao „siroma(h) naučnik“, što su njegove riječi šaljivo objašnjene time da on u statusu naučnika ne duguje nikome ništa – ni sebi kao književniku, još manje sebi kao političaru“ (Dejan Ajdačić, *Novak Kilibarda – naučnik i književnik*, Bar: Conteko, 2000: 426). Međutim, mnogo Novaku Kilibardi duguju mlađe generacije Crne Gore pretežno upućene ka pisanim medijima. Još jedan dokaz u nizu je ovo reprezentativno četvoroknjižje, čije su prve dvije knjige posvećene prozi, a posljednje njegovim naučnim preokupacijama. Sve su one koncipirane na ideji da se crnogorska usmena epika može koristiti kao „materijal za istraživanje (datih) društvenijeh i istorijskih pojava“ (2009: 239) ili pak na stavu da je: „Sveukupna književna umjetnost Crne Gore (je) sveukupna istina o Crnoj Gori“ (2009: 45). Riječ je o velikom tekstu umreženih značenja čija je sva lica teško dokučiti. Ostaje otvoreno pitanje da li smo mi danas kadri da taj sistem tekstova pravilno i bez učitavanja tumačimo? Ako smo makar malo bliži ostvarenju toga cilja, imamo rašta da zahvalimo Novaku Kilibardi i njegovim biranim djelima.

Ljiljana PAJOVIĆ-DUJOVIĆ

THE SELECTED WORKS BY NOVAK KILIBARDA

The Selected Works by Novak Kilibarda in four books (Podgorica: UDG, 2017) reflect his specific creator's status – status of a connoisseur who is fascinated by the oral literature. The first two books represent his artistic, and the last two – his scientific oeuvre. They have been integrated through the fact that Kilibarda brought new life to the treasures of folklore tradition, always at least in two ways: in terms of interpretation and in terms of literary reconstruction of folklore templates.

In this paper, the author points to Kilibarda's authentic scientific reflections and methodological solutions he utilized to pave the way to cultural and political studies, nowadays very popular.

Key words: *Novak Kilibarda, The Selected Works, oral literature, interpretation*

UDK 821.163.4.09(497.16)

Stručni rad

Marijana TERIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

marijana.teric@fcjk.me

**MILORAD NIKČEVIĆ:
CRNOGORSKE FILOLOŠKE TEME
(status i recepcija)**

U ovome radu sagledavamo značaj *Crnogorskih filoloških studija* autora Milorada Nikčevića. Budući da je riječ o jednome od rijetkih intelektualaca koji teži osnaženju crnogorsko-hrvatskih kulturnih veza i afirmaciji i osvjetljenju brojnih zapostavljenih vrijednosti, ispitujemo tekstove obuhvaćene ovim izdanjem, koji su strukturirani u tri cjeline.

Na taj način, pratimo interkulturalne veze dviju zemalja, naučni i kulturni angažman brojnih autora, ali i nemjerljiv rezultat Nikčevićeva istraživačkoga posla. U tome kontekstu dolazimo do zaključka da Crnogorske filološke studije predstavljaju vrijedan doprinos nauci o književnosti, posebno montenegristici.

Ključne riječi: *crnogorsko-hrvatske veze, književnoistorijski značaj, komparativna analiza, savremena književnost, politički i kulturni kontekst*

Milorad Nikčević, istoričar književnosti, teoretičar i književnik, svojim izuzetno bogatim kulturnim i naučnim angažmanom izdvaja se u odnosu na ostale književne stvaraoce. Iako je svoj radni vijek proveo izvan granica domovine – Crne Gore, Nikčević je uvijek afirmisao posebnost crnogorskoga jezika, književnosti i kulture, tako da centralno mjesto u njegovu književnoistorijskom radu pripada crnogorskoj i hrvatskoj književnosti 19. i početka 20. vijeka. Kao crnogorski i hrvatski naučnik radio je na jačanju interkulturalnih veza između dviju zemalja i na taj način obilježio njihovu naučnu, prosvjetnu i kulturnu baštinu. O značaju Nikčevićeva rada, brojnim zalaganjima, naučnome i kulturnome doprinosu, ali i priznanjima i nagradama, najbolje svjedoči izdanje Fakulteta za crnogorski jezik i književnost *Crnogorske filološke studije*, čiji status i recepciju sagledavamo kroz prizmu studija sabranih u okviru knjige.

Crnogorske filološke teme predstavljaju rezultat nacionalnoga i komparativističkoga proučavanja južnoslovenskih književnosti, a posebno crnogorske literarne produkcije. Tekstovi obuhvaćeni ovim izdanjem nastajali su u prethodnih nekoliko godina, a raspoređeni su u tri tematske cjeline. Prva obuhvata Nikčevićeve izvorne studije u kojima se autor bavi sagledavanjem crnogorskih, makedonskih i hrvatskih kulturnih veza počev od srednjovjekovne legende o Vladimiru i Kosari, preko recepcije Njegoša i Njegoševa djela u hrvatskome političkom i kulturnome kontekstu, uloge izvanjca Dušana Đukića u kreiranju crnogorskoga književnoga života početkom XX vijeka, pa sve do crnogorskih savremenih literarnih stvaralaca: Radoslava Rotkovića, Milorada Stojovića i Novaka Kilibarde. Opisujući stvaralaštvo svakoga od njih ponaosob, Nikčević analizira proces njihovih literarnih vizija i borbe za očuvanjem crnogorske književnoistorijske tradicije. Tako je, po riječima Milorada Nikčevića, pjesnik, novelist i prevodilac Dušan Đukić udario pečat crnogorskim modernističkim i avangardnim literarnim težnjama druge decenije 19. i početkom 20. vijeka. Autor ukazuje na Đukićev urednički i književni opus (pokretanje časopisa *Dan*), zatim poetski i novelistički rad kojim daje doprinos crnogorskoj književnosti u doba stilske formacije neorealizma i posebno moderne. Njegove aktivnosti kao kulturnoga poslenika, literarnoga stvaraoca i prevodioca, takođe su osvijetljene, pa Dušan Đukić svoju punu afirmaciju dobija u *Istoriji crnogorske književnosti*. Nikčević je Đukićev rad, naročito avangardne težnje i novine koje je ponudio kulturno-književnoj javnosti XX vijeka, kritički sagledao i valorizovao, a njegove stvaralačke domete oslobodio zaborava.

Radoslav Rotković, jedan od začetnika montenegrizike i najbolji poznavalac djela Stefana Mitrova Ljubiše predstavlja „multidisciplinarni kompleks do danas neprevaziđen u ljubišologiji i montenegristici uopšte“. Riječ je o autoru koji je svojom intelektualnom širinom i književnim umijećem obilježio crnogorsku književnost. Analitičkim sagledavanjem Rotkovićevih aktivnosti, Nikčević ukazuje na njegovo značajno djelovanje u različitim sferama književnosti i kulture: „kao publicist koji je redovno pratio događaje na crnogorskoj kulturnoj sceni, kao filmski kritičar, kao književni kritičar, kao enciklopedist, kao istoričar crnogorske drame i pozorišta, kao društveni socio-kritik, kao istoriograf, leksikograf, kao kulturolog, kao poslanik (političar) u Crnogorskoj skupštini.“ Ljepotom svoje riječi, temeljnim izučavanjem Ljubišina djela, Rotković je olakšao put mladim generacijama u analizi i razumijevanju literarnoga svijeta Stefana Mitrova Ljubiše.

Milorad Stojović je, po Nikčevićevome sudu, prvi naš analitični i moderni istraživač crnogorske književnosti. Kao autor prve poslijeratne crnogorske proze, Stojović je jednostavnom leksičkom aparaturom i temeljnom

književnom obradom uspostavio literarne kriterijume, pomoću kojih tretira različita problemska pitanja umjetničkoga stvaranja. Izuzetno produktivan književnik, književni i pozorišni kritičar i antologičar, Stojović je ostavio iza sebe literarna djela od neprocjenjivoga značaja za književnu montenegristiku. Nikčević naglašava da njegovo obraćanje piscima „karakterise suzdržano, oprezno izricanje zaključaka i ocjena o njihovim djelima. Cijeneći više od svega riječ, i tuđu i svoju, što je sasvim opravdano, stvarao je kritiku koja djeluje autoritativno, odmjereno“. Kao čovjek neiscrpane energije, nije prestajao da istražuje, bogati i upoznaje čitalačku javnost s neotkrivenim ili nedovoljno proučenim stvaraocima, dajući im zasluženu književno-kritičku ocjenu.

Novak Kilibarda je ostavio neizbrisiv trag posebno obogativši crnogorsku književnost neprocjenljivim izdanjima na polju istorije književnosti i usmenoga nasljeđa. On zauzima počasno mjesto u istoriji crnogorske književnosti. Kilibardina proza osvjetljava i rekonstruiše crnogorsku prošlost, narodno stvaralaštvo, a prije svega toga narodni jezik po kojemu su njegova djela prepoznatljiva. Bogatstvo narodne leksike te upotreba arhaičnih i gotovo zaboravljenih riječi i izraza nosi posebno obilježje u Kilibardinome opusu. Nikčević izdvaja Kilibardina djela polemičkoga karaktera, zatim brojne studije u kojima daje nova tumačenja i pretpostavke, a pored toga osnažuje stara sagledavanja. Kilibarda tretira fenomene usmenoga nasljeđa, posmatrajući ih iz perspektive savremenoga svijeta, pri čemu ispoljava zanimljivost u opservativnome pristupu. Upravo će usmena književnost obilježiti njegov literarni angažman i postati, kako to Nikčević opisuje, „egzemplarni primjerak i smjernica svim daljim ozbiljnijim proučavaocima fenomena usmene univerzalnosti estetske književnosti“.

Druge dvije cjeline Nikčevićeva djela čine radovi književnih istoričara, teoretičara i književnih kritičara, čije se teme, kako Nikčević navodi, „prilažu kao odjek receptivnog rada na autorovu književnu produkciju ili su pojedini osvrti na njegove značajne projekte i knjige iz crnogorske šire kulturne tradicije“. Aleksandar Radoman, Adnan Čirgić, Milica Lukić, Krsto Pižurica, Radoslav Rotković, Naume Radičeski, Jakov Sabljčić, Tina Varga-Oswald, Ethem Mandić, autori su studija o Nikčevićevome naučnome stvaranju, crnogorsko-hrvatskim i hrvatsko-crnogorskim filološkim vezama, značajnome doprinosu montenegristici i njegošologiji, kao i pregledu crnogorske književnosti od 1852. do 1918. godine.

U studijama koje se odnose na recepciju Nikčevićeva istraživanja: „Njgoš i Ljubša u interpretaciji Milorada Nikčevića“, „Doprinos Milorada Nikčevića montenegristici“, „Milorad Nikčević – crnogorsko-hrvatske i hrvatsko-crnogorske filološke veze“... autori posebno izdvajaju Nikčevićevu borbu za afirmaciju crnogorskih književnih i jezičkih vrijednosti, komparativna izu-

čavanja dviju istorija i dviju književnosti, hrvatske i crnogorske, kao i njihov odnos prema evropskim pokretima i pojavama. Milica Lukić primjećuje: „Koji god da znanstveni problem obrađuje, Milorad Nikčević za njegovo proučavanje postavlja književnopovijesne kordinate i u dijakronijskom i sinkronijskom smislu suvereno se krećući na području mahom kulturologijskih, književnopovijesnih, komparatističkih, analitičkih i sintetičkih istraživačkih metoda...”

Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić ukazuju na oštrinu Nikčevićeva polemičkoga tona, koja je dolazila do izražaja u novinskim tekstovima „u kojima se obračunavao s neprimjerenim napadima i na sebe i na crnogorski jezik.“ Oni objašnjavaju Nikčeviću težnju o uspostavljanju nauke o crnogorskom jeziku, koja je dovela do pojave njegovih protivnika i oponenta. Time posebno izdvajaju kulturu Nikčevićeva obraćanja na neutemeljene i nerijetko nevaspitane izjave autora knjiga koji su ga napadali. Sve to samo potvrđuje Nikčevićev ogromni angažman i u jezikoslovenoj montenegristici.

Kao izvrstan poznavalac društveno-istorijskih prilika Nikčević se izdvaja lakoćom sagledavanja mnogih pojava u nauci o književnosti, koje nerijetko tretira u kontekstu svjetske literature. Na taj način, *Crnogorske filološke studije* predstavljaju vrijedan kulturno-naučni doprinos u kome se interdisciplinarnost i društveni karakter posebno valorizuju. Snagom svoje erudicije, jedinstvenošću i kreativnim književnoteorijskim opservacijama Nikčević nastavlja da bogati crnogorsku i hrvatsku literarnu produkciju, a zanimljivim kulturnim aktivnostima doprinosi interferenciji nacionalnih veza.

Pišući o Miloradu Nikčeviću kao istoričaru književnosti, Krsto Pižurica kaže:

„Viziju crnogorske književne prošlosti Milorad Nikčević posmatra očima savremenog književnog povjesničara, koji naglašava zakonomjernosti vremenskog slijeda, poznaje savremena dostignuća u sferi literature i na književnost gleda kao na dio društvenog razvoja. U svojim analizama i sintezama on je prihvatio Hegelovo načelo da *umjetnik pripada svome vremenu, a umjetničko djelo ne postoji sebe radi, već nas radi.*“

Uz to, mi ćemo dodati da je Milorad Nikčević, misleći na nas, ostavio vrijednu studiju i obogatio nauku o književnosti, a Fakultet za crnogorski jezik i književnost ove je godine na *Prvim cetinjskim filološkim danima* Miloradu Nikčeviću uručio *Povelju* za poseban doprinos montenegristici.

Marijana TERIĆ

**MILORAD NIKČEVIĆ:
MONTENEGRIN PHILOLOGICAL TOPICS
(Status and Reception)**

In this paper, the author reflects on the importance of *Crnogorske filološke studije* (*Montenegrin Philological Studies*) by Milorad Nikčević. Given that Nikčević is one of the few intellectuals striving to strengthen Montenegrin-Croatian cultural links and promote a number of neglected values, the author reviews the texts included in this work, structured into three units. In doing so, the author enables the readers to follow inter-cultural relations between the two countries, the scientific and cultural engagement of numerous authors, as well as the immeasurable result of Nikčević's research work. In this context, it is concluded that *Crnogorske filološke studije* present a great contribution to science on literature, especially Montenegrin one.

Key words: *Montenegrin-Croatian links, literary-historical importance, comparative analysis, modern literature, political and cultural context*

UDK 821.163.4.09-94

UDK 94(497.16)“04/11“

Stručni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

**NOVA MONOGRAFIJA O LJETOPISU POPA DUKLJANINA:
IZUZETAN PRILOG CRNOGORSKOJ MEDIEVISTICI**

(Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2017)

U centru interesovanja Steva Vučinića u knjizi *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje* nalazi se, kako se iz samoga naslova razabira, naš najznačajniji ranosrednjovjekovni istorijski izvor – *Ljetopis*, odnosno *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*. Umjesto da se drži dobro oprobane strategije slijeđenja autoriteta i recikliranja poznatog (ali ne i uvijek pouzdanog), Vučinić je pregnuo da dosadašnja proučavanja preispita i nanovo provjeri što je za rezultat imalo opsežnu i interdisciplinarnu monografiju bez koje se zasigurno neće moći ubuduće pisati niti o *Ljetopisu Popa Dukljanina* niti o crnogorskoj ranosrednjovjekovnoj istoriji.

Ključne riječi: *Stevo Vučinić, Ljetopis Popa Dukljanina, Duklja, medievistika*

Knjiga *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje* drugo je izdanje historiografskoga karaktera koje je u protekle tri godine publikovao naš ugledni javni djelatnik, publicista Stevo Vučinić. Već sama činjenica da se u svojim zrelim godinama poduhvatio pisanja o tragovima antike u Crnoj Gori, u prvoj, i o ranosrednjovjekovnome nasljeđu u drugoj knjizi, svojevrsan je kuriozitet. No oni koji bolje poznaju autora, njegovu posvećenost istraživanju najstarijih slojeva crnogorske istorije, često i u oskudnim uslovima i uz svakovrsne, pa i zdravstvene rizike, te njegovu upornu emancipatorsku misiju u savremenom crnogorskom društvenom životu, nijesu iznenađeni pojavom ovih knjiga. Naprotiv, Vučinić je već decenijama stizao tamo đe oficijelna nauka nije ni planirala zakoračiti, bilo da je nadomješćivao neophod-

na arheološka podvodna istraživanja, izranjajući srednjovjekovne mačeve, antičke novčiće i šljemove te druge artefakte iz rijeke Zete, bilo da je postojećim narativnim izvorima pristupao serioznim interdisciplinarnim tumačenjem, ili da je upoređivao rezultate historijskih, etnoloških i lingvističkih ispitivanja s arheološkim nalazima na terenu. Vučinićeva misija tako poprima obrise jednoga autentičnog naučnoga poduhvata, uvijek spremnoga da provjeri rezultate svojih nalaza, ali i da hrabro iskorači kad se ti rezultati ne poklapaju sa stavovima oficijelne humanistike. U centru interesovanja njegove knjige *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje* nalazi se, kako se iz samoga naslova razabira, naš najznačajniji ranosrednjovjekovni historijski izvor – *Ljetopis*, odnosno *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*.

Ljetopisom Popa Dukljanina, kako je to svojevremeno primijetio jedan od njegovih najpredanijih istraživača, Ferdo Šišić, bavili su se „mnogi zvani i nezvani pisci“. Kako su do nas doprli tek pozniji prijepisi spisa i kako sam tekst izaziva brojne nedoumice u pogledu njegova žanra, autorstva, historijske zasnovanosti, kompozicije, izvora, vremena nastanka i sl. do danas su u nauči ostala mnoga neraščišćena pitanja. Zavidna bibliografija o *Ljetopisu* nije i pouzdan dokaz njegove proučenosti, zapravo je samo svjedočanstvo koliko taj spis već duže od vijek i po intrigira južnoslovensku, pa i evropsku nauku. Nerijetko se, međutim, *Ljetopisu* pristupalo iz ideološkoga rakursa, s ciljem da se u njemu prepoznaju i opravdaju neki savremeni historijski događaji i nacionalne konstelacije. Takvi su pokušaji redovno završavali hermeneutičkim stranputicama čija je aktuelnost dnevna, a historiografska neutemeljenost razvidna. Kao najstarije sačuvano djelo crnogorske historiografije i jedini autentični narativni izvor za historiju ranoga srednjeg vijeka, *Ljetopis* je uglavnom s ideoloških aspekata i bio kritički preispitivan, njegova historiografska vrijednost nijekana, a podaci koje donosi oglašavani „fantazijom“ njegova autora. U uslovima oskudice prvorazrednih narativnih i dokumentarnih izvora za period kojim se *Ljetopis* bavi mnoge od tih ideoloških ocjena ustalile su se u historiografiji kao aksiom, pa su brojni radovi o *Ljetopisu* zasnovani na kompiliranju i ponavljanju od autoriteta izrečenih sudova.

Ne robujući kalupima tradicionalističke humanistike, kojoj kao da je posebno bilo stalo ne da *Ljetopis* rastumači no da ga u cjelini diskvalifikuje kao historijski izvor, Stevo Vučinić je u svojem čitanju Dukljaninove hronike krenuo drugačijim pravcem. Polazeći od lako dokazive premise da je *Ljetopis Popa Dukljanina* tipična srednjovjekovna hronika, dakle tekst historiografskoga karaktera, Vučinić je njegovu tumačenju pristupio s namjerom da provjeri njegovu pouzdanost kao historijskoga izvora, s obzirom na današnje stanje arheološke, historijske, pravne, književnohistorijske, antropološke i etnološke izučenosti ranosrednjovjekovne historije Crne Gore. Stoga su njegove studije,

od kojih je većina objavljena ranije u periodici, a jedna prvi put u ovoj knjizi, objedinjene ovom monografskom cjelinom, zapravo pokušaji da se različitim metodološkim postupcima i iskustvima različitih nauka, odgovori na pitanje u kojoj mjeri je *Ljetopis* upotrebljiv istorijski izvor. Knjigu čini šest samostalnih studija, uokvirenih Uvodom i Zaključkom, a na kraju monografije dat je i iscrpan popis pomenutih imena. Obimna korišćena literatura nije data kao zasebna cjelina, već je notirana u fusnotama.

Knjigu otvara voluminozna interdisciplinarna studija koja bi mogla biti i samostalna publikacija, „Uporedna analiza *Ljetopisa*, predanja, izvora i materijalne dokumentacije“, potom slijede ove studije: „Socijalno-etnička struktura ranosrednjovjekovne Duklje; Pojmovi i institucije u *Ljetopisu*“, „Materijalni dokazi ratnih sukoba nađeni u rijeci Zeti“ (koautorski rad s Đurđicom Petrović), „Prilog proučavanju mjesta bitke između vojski dukljanskoga kralja Dobroslava i raškoga župana Vukana“, „Ratna kampanja Vizantije protiv Duklje 1040. god. – Zetska operacija – (XXXVIII glava *LjPD*)“ i „Barska bitka (XXXVIII glava *LjPD*)“. Kao što se iz samih naslova može vidjeti, monografija je sačinjena od jedne interdisciplinarne studije o odnosu *Ljetopisa* i usmenoga predanja, istorijskih izvora te materijalne dokumentacije, jedne pretežno istorijsko-pravne studije, jedne studije usmjerene na istoriju umjetnosti i tri prevashodno vojno-istorijske cjeline.

Uvodna studija, koja je ovđe prvi put publikovana, „Uporedna analiza *Ljetopisa*, predanja, izvora i materijalne dokumentacije“, posebno je zanimljiva jer u njoj autor otvara brojna pitanja vezana za istorijski, geografski, etnološki, arheološki, pravno-politički kontekst crnogorskoga ranog srednjovjekovlja. Konsultujući obimnu literaturu i bazirajući svoja istraživanja na njenu kompariranju te provjeravanju na terenu, Vučinić je, po našem sudu, uspio da neke probleme rekontekstualizuje, na neke da nove, utemeljene odgovore, a za neke podastre argumentaciju koja može poslužiti za nova proučavanja zadatih problema. No na polazišno pitanje o istorijskoj vjerodostojnosti *Ljetopisa* gotovo sve priložene analize – od onih u kojima traga za materijalnim nasljeđem epohe, preko onih u kojima identifikuje pojedine vladare kao istorijske ličnosti, do onih u kojima ubicira Dukljaninove toponime – daju pozitivan odgovor. Pokazuje se, naime, da Pop Dukljanin nije nikakav mračni falsifikator i mistifikator, već savjesni hroničar koji je svoju istoriju pisao na osnovu raspoložive pisane građe i usmenoga kazivanja, kako je i sam zabilježio u uvodnome poglavlju *Ljetopisa*. Potvrđuju to i druge studije iz ove knjige, kako one u kojima se baca novo svjetlo na pravno-političko ustrojstvo ranosrednjovjekovne Duklje ili notiraju bogati arheološki nalazi, tako i one u kojima se dokazuje autentičnost Dukljaninova pisanja o ključnim vojnim poduhvatima čije je poprište bila Duklja tokom XI stoljeća.

Vučinićeva istraživanja bez sumnje su značajan doprinos osvjetljavanju onoga perioda crnogorske istorije koji je možda i najslabije proučen. Umjesto da se drži dobro oprobane strategije slijeđenja autoriteta i recikliranja poznatog (ali ne i uvijek pouzdanog), Vučinić je pregnuo da dosadašnja proučavanja preispita i nanovo provjeri što je za rezultat imalo opsežnu i interdisciplinarnu monografiju bez koje se zasigurno neće moće ubuduće pisati niti o *Ljetopisu Popa Dukljanina* niti o crnogorskoj ranosrednjovjekovnoj istoriji. Monografija Steva Vučinića *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje* izvanredan je doprinos savremenoj crnogorskoj medievistici, ali i knjiga koja svjedoči da je riječ o serioznome istraživaču od kojega kulturološka montenegrstica može očekivati nove dragocjene priloge.

Aleksandar RADOMAN

**NEW MONOGRAPH ON *LJETOPIS POPA DUKLJANINA*:
AN EXCEPTIONAL CONTRIBUTION TO MONTENEGRIN
MEDIEVAL STUDIES**

(Stevo Vučinić, *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje*, Faculty for Montenegrin Language and Literature, Cetinje, 2017)

In his work titled *Prilozi proučavanju Ljetopisa Popa Dukljanina i ranosrednjovjekovne Duklje* (*On Studying the Chronicle of the Priest of Doclea and Early Medieval Doclea*), Stevo Vučinić focuses on our most important early medieval historical source – the Chronicle, or the Kingdom of the Slavs by the Priest of Doclea. Instead of adhering to the well-tested strategy of following the previous authors and recycling the known (but not always reliable), Vučinić made an effort to re-examine the previous studies and results, as a result of which he produced an extensive and interdisciplinary monograph, which will surely be unavoidable in the future studies of the Chronicle or Montenegrin early medieval history in general.

Key words: Stevo Vučinić, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Doclea, medieval studies

UDK 821.163.4.09-4

Stručni rad

Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

BORISLAV JOVANOVIĆ – ZAMAK MIŠELA DE MONTENJA

(Borislav Jovanović – *Zamak Mišela de Montenja (Estetsko biće književnog djela)*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2017)

Borislav Jovanović (1941, Danilovgrad) veoma je raznovrstan i plodan stvaralac, čiji kreativni razvojni luk predstavljaju romani i zbirke poezije, književna kritika i publicistika, kao i knjige za decu. Tokom 1990-ih, kao kolumnista dnevnog lista *Pobjeda* i *Crnogorskog književnog lista*, afirmisao je plejadu mladih crnogorskih pisaca. Smatra se najznačajnijim tumačem savremenih tokova crnogorske literature, a njegova zbirka eseja *Crnogorski književni urbanitet* predstavlja najviše citirani kritički pogled na crnogorsku modernu književnost.

Od svih dosadašnjih pažljivo i odgovorno pisanih analitičkih djela, knjiga *Zamak Mišela de Montenja (Estetsko biće književnog djela)* – kako u predmetnom tako i strukturnom pogledu – najcjelovitije je Jovanovićevo ostvarenje.

Ključne riječi: *književno djelo, esej, interpretacija, kritičko promišljanje*

Um je onaj koji vidi, koji čuje, um je onaj koji izvlači koristi od svega, koji sve raspoređuje, koji dela, gospodari, vlada: sve ostale stvari su gluhe, slijepe i bez duše.

Mišel de Montenj

Knjigu ogleda posvećenih raznovrsnim književnim, estetskim i filozofskim fenomenima pod atipičnim naslovom *Zamak Mišela de Montenja (Estetsko biće književnog djela)*, Borislav Jovanović započinje mišlju Čuanga Cea: „Kako je bijedno – znati samo ono što je poznato“ i Fridriha Ničea: „Postojanje i svijet samo su kao estetski fenomen zauvijek opravdani“, koje su mu poslužile kao moto njegove posljednje knjige. Od svih dosadašnjih pažljivo i

odgovorno pisanih analitičkih djela, ovo – kako u predmetnom tako i strukturnom pogledu – najcjelovitije ostvarenje, on je posvetio nedavno preminuloj supruzi Slobodanki, profesorici književnosti i jezika.

Borislav Jovanović (1941, Danilovgrad) je veoma raznovrstan i plodan stvaralac, čiji kreativni razvojni luk predstavljaju romani i zbirke poezije, književna kritika i publicistika, kao i knjige za decu. Tokom 1990-ih, kao kolumnista dnevnog lista *Pobjeda* i *Crnogorskog književnog lista*, afirmisao je plejadu mladih crnogorskih pisaca. Smatra se najznačajnijim tumačem savremenih tokova crnogorske literature, a njegova zbirka eseja *Crnogorski književni urbanitet* predstavlja najviše citirani kritički pogled na crnogorsku modernu književnost.

Jovanovićevi radovi iz crnogorske kulturne istorije su objedinjeni u knjigama *Libroskopija* (2002) i *Crnogorski književni urbanitet* (2005). Dobitnik je *Ratkovićeve nagrade*, najvećeg crnogorskog priznanja iz oblasti poezije za knjigu pjesama *Kenotaf* (2006). Objavio je zbirke poezije: *Starac i zvijezde*, *Staze*, *Amputacije*, *Okivanje Thanatosa* i *Vidimo se u poeziji*. Ostvarenja iz njegovog bogatog književnokritičkog opusa nose nazive: *Libroskopija: Prikazi iz savremene crnogorske književnosti i istoriografije* (2002), *Crnogorski književni urbanitet: Nacionalna literatura na prelazu Milenija* (2005), *Sv moderna Montenegrina – Od tradicionalizma do postmodernizma* (2005), *Nova crnogorska književnost* (zbornik) i *Biblion: Crnogorska poezija devedesetih* (2006). Objavio je izbor iz poezije Radovana Zogovića povodom stogodišnjice rođenja ovog pjesnika *Spornik* (2009). Autor je i nekoliko zbirki pjesama za djecu: *Rječnik djetinjstva*, *Kad vam kažem*, *Tata ti si fantastičan*, *Dva sunca*, *Priče sa sedmog sprata* i *Ja, trotinet i internet*.

Iz naslova Jovanovićevih romana: *Mala Moskva*, *Bijeli gavran*, *Platonov plač*, *Homerov arhipelag* i *Laureta*, može se naslutiti autorovo osnovno inspirativno vrelo i stvaralački podsticaj. Njihov tematsko-motivski spektar veoma je razuđen i kreće se od okrenutosti starini i promišljanja doba starostavnih, do traganja za nacionalnim identitetom.

U njegovoj posljednjoj knjizi ogleđa koncipiranoj iz 19 poglavlja prožetih različitim temama, od *Književno djelo kao estetozofska ravnoteža svijeta*, *Kratak pregled estetičke misli* i *Larpurlatizam – negacija ili afirmacija umjetnosti*, preko središnjih *Dijalektika (za)umnog i u njemu potčinjenog: Fluidna košuljica svijeta*, *Imaginacija – književna religija: Pisac je uvijek pisac sebe do završnih – Filozofija katarze: Estetoumlje-etikoumlje-estetozofija* i *Logos književnog helinizma: Svjetske dinastije ideja, duha i vrlina*, sublimirana je ideja znakovnosti književnoumjetničke riječi, kao i pojašnjenje njenih različitih shvatanja i interpretacija u okviru raznovrsnih vremena i kulturnih strujanja.

Knjizi je dodat i *Aneks* koji se sastoji od četiri poglavlja: *Pohvala alternativnom*, *Priroda i uloga poezije: Izazovnost vječito nedosegnutog jezika*,

Književni kanon i avangardnost: pohvala alternativnom i Još jednom o identitetu književnog djela – Povodom „Estetske izvedenice književnog djela“. U uvodnom segmentu nazvanom *Autorov preludij(um) za ovu knjigu*, Jovanović ističe da ova knjiga predstavlja njegov konačni „obračun“ sa lutanjima još od definicije same književnosti do različitih pedagoških i školskih „lekcijašenja“ koja su tokom godina sazrijevala u njemu, te koja je čitalačkim i teorijskim iskustvom prevazilazio i dopunjavao.

„Ova knjiga je“ – autor pojašnjava idejne i strukturne odrednice svojih pogleda – „samo inicijalno, autopoetički posvećena Mišelu de Montenju i njegovim trotomnim *Ogledima*... Montenjev pristup književnom djelu stoji na početku moderne evropske književne i teorijske misli. Ovaj autor je tumačenju književnih (i filozofskih) djela i svojim ukupnim nekonvencionalnim promišljanjem otvorio drugačije gledište; drugačiji smisao literarnog stvaralaštva, vidjevši u njemu prostor za novu čitalačku poziciju i dajući prednost estetičkom, etičkom i sveznajućem, univerzalnom smislu književnog djela. Ovaj Francuz je prvi koji je antičku ostavštinu doživio kao kolijevku evropske civilizacije – i iznad svega: kao oslonac svjetske estetike“.¹

Montenj je rođen 1533. na porodičnom imanju dvorca Montenj, u mjestu blizu Bordoa. Porodica mu je bila veoma bogata i obrazovala ga je u duhu humanizma. Karijeru je počeo kao pravnik; u kasnim tridesetim povukao se iz javnog života u jednu od kula svog dvorca, gdje je imao i biblioteku. Tu je cijelu deceniju radio na svojim esejima, izolovan od društvenog i porodičnog života. Kasnije je bio gradonačelnik Bordoa – iako rimokatolik, trudio se da ublaži sukobe između katolika i protestanata.

Umro je 1592. u dvorcu Montenj. Sahranjen je u blizini dvorca, a kasnije prenet u Bordo. Svojim glavnim djelom – *Esejima*, ovaj humanista i filozof morala, zasnovao je književnu formu eseja. Svoju prvu i drugu knjigu *Eseja* objavio je 1580, a treću osam godina kasnije.

Njegov način razmišljanja u esejima predstavlja diskusije zasnovane na njegovom ličnom viđenju; on diskutuje sa samim sobom, antičkim mudracima, filozofima i istoričarima, kritikujući sujeverje i demonstrirajući skepticizam prema predrasudama i autoritetima. Često je koristio anegdote i lična iskustva u esejima, što je u njegovom vremenu smatrano nepotrebnim isticanjem, a ne originalnošću. Kasnije, ovaj lični pečat, koji čini vještu kombinaciju naučnog znanja i ličnog pripovijedanja, tumačen je kao slika načina razmišljanja i dilema mislilaca iz doba renesanse.

¹ Borislav Jovanović: *Autorov preludij(um) za ovu knjigu*, predgovor knjizi istoimenog autora: *Zamak Mišela de Montenja (Estetsko biće književnog djela)*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2017, str. 25.

Montenj je bio dijete vremena okrutnih religijskih ratova, pa je smatrao da su sva ljudska bića etički nesavršena. Po njemu, ljudska individua je jedino polazište odakle je moguća potraga za istinom. Njegovo nepristrasno viđenje svijeta i liberalna misao bili su temelj tradiciji francuskih moralista, utičući na brojne filozofe i pisce, kao što su Volter, Šekspir i Niče.

Njegovi *Ogledi* koje je počeo da piše u 39. godini života, sastoje se od razmišljanja nad pročitanim knjigama, posmatranja života drugih i samoposmatranja. Misao čovjeka kome je primat moć zdravog rasuđivanja često je prikazana na primjerima antičkog nasljeđa prožetog mudrošću raznih mislilaca, od Plutarha, Seneke, Ovidija i Verglija do Plauta, Herodota, Ksenofona i Cicerona. Za njega pozajmljivanje tuđih misli i rečenica nije plagijat ili imitacija jer – kao što pčele prerađuju med – tako i on prerađuje svoje uzore da bi prikazao vlastiti način razmišljanja. Montenj navodi tuđe pasuse da bi bolje osvijetlio svoju misao; citirajući ih – on asimiluje antičku kulturu i filozofiju.

Pišući o sebi, ovaj mislilac je pisao kako o čovjeku uopšte, tako i o raznovrsnim životnim i umjetničkim fenomenima. Za njega svaki čovjek u sebi nosi čitav oblik ljudske prirode. Samim svojim postupkom ali i oštrom kritikom on, kao i njegov stariji sunarodnik Fransoa Rable, kritikuje sholastičko srednjovjekovno obrazovanje. Znanje po njegovom sudu nikada ne treba da postane isključivo knjiško, tj. mrtvi kapital. Proces mišljenja je ono što nas dovodi do savršenstva vrline – učenosti i mudrosti, pa samo znanje ne znači ništa ako nas stvaralački ne podstiče.

Montenjeva slika karaktera suprotna je klasicističkoj – ona nije jedinstvena i logična, već je u njoj čovjek biće složeno, bez reda i dosljednosti. Baviti se duhom po njemu znači tragati za sopstvenim identitetom. Svojim *Ogledima* on priprema pojavu klasicizma, a osvjetljavanjem kompleksne ljudske psihe – najavljuje moderno doba.

„Baveći se sve intenzivnije upravo tom stranom književnosti – samim stvaralačkim činom i višeznačnošću književnog djela“, u predgovoru ovoj knjizi istakla je Jovanka Vukanović, „Borislav Jovanović se upušta u veoma složenu misiju njegovog odgonetanja, nastojeći da svojoj analitičkoj avanturi osigura i smisaonu težinu i stvaralačku opipljivost. U njegovom najnovijem rukopisu *Zamak Mišela de Montenja – Estetsko biće književnog djela*, u centru pažnje upravo je pitanje estetskog, kao fenomena u kojem se potvrđuje veoma složena, višeznačenjska, riječju – univerzalna struktura umjetničkog djela. Ako je, kako kaže autor, estetsko „spiritus movens književnog, umjetničkog djela“ i ako je u „njegovoj otmjenosti naš mikrokosmos“, i ako je „istorija svjetske književnosti, zapravo, povijest estetskog“, onda već na startu možemo prepoznati problemsku ravan, nje-

no izvorište, razvojnu putanju i ovaploćenje u stvaralačkoj, opšteduhovnoj sferi – što je i tema ove studije“.²

U nastavku predgovora Vukanovićeve pojašnjava da sam pojam estetskog nije moguće definisati nijednom teorijskom odrednicom, niti nekom dosegljivom kopčom koja bi, bar za tren, „fiksirala“ njegovu suštinu. Polazeći od Hartmanovog stava o nepostojanju univerzalnih mjerila u sferi umjetnosti i ljepote, Jovanović zaključuje da je estetsko po svojoj prirodi izvankanonsko. Ako nas književno djelo svojom semantičkom slojevitošću motiviše da budemo više od onoga što jesmo – onda je po shvatanju autora ispunilo svoju misiju.

„Svijet nije transparentan već ontologičan, hermetičan, lavirintan“, navođe je Jovanović u tekstu pisanom povodom promocije *Estetske izvedenice crnogorske književnosti*, održane sredinom septembra 2016. godine u Narodnoj biblioteci „Radosav Ljumović“ u Podgorici, koji je upotrijebio kao jedno od završnih poglavlja svoje knjige. „Sva velika djela svjetske literature su dominantno estetskog promisla i zato su nadživjela vjekove i milenijume... Izvjesno je da upravo ta tzv. čista književnost sa svojim semantičkim, metafizičkim, etičkim, umnim odsjajima jedino ima šansu da bude književnost. Njegovša *Luča mikrokozma* s evropskom i svjetskom harizmom je obrazac čiste književnosti jer je angažovana na promišljanju ljudske sudbine u svim njenim sadejstvima: filozofskim, eshatološkim, etičkim, biblijskim, kosmogonijskim, teološkim, gnostičkim i agnostičkim“.³

U pogovoru knjizi *Zamak Mišela de Montinja* nazvanom *Duhovna avantura stvaranja i govorenja*, Esad Bajtal navodi da se iz samog podnaslova knjige može sagledati da je autorova ambicija da na esejistički način problematizuje estetske dimenzije književnog djela, sa posebnim akcentom na njegovoj simboličkoj interpretaciji i značenju. Dvorci po pravilu stoje na uzvišenju, skrajnuti od prohodnih puteva, pa je po njegovom shvatanju „zamak vazda misterijom ogrnuta tajna i predmet interesa brojnih znatiželjnika. Jedan od takvih znatiželjnika, u spisateljskom smislu, je i Borislav Jovanović, koji pažnju svog interesovanja usmjerava ka Montenjovom duhovnom dvorcu, zamku koji njeguje „transcendenciju duhovnog“, odnosno estetskog u njegovoj metafizičkoj neodgonetljivosti, nad kojom vitlaju silovite hermeneutičke bure“.⁴

² Jovanka Vukanović: *Magična ljepota beskrajne znakovitosti*, predgovor knjizi oglada Borislava Jovanovića: *Zamak Mišela de Montinja (Estetsko biće književnog djela)*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2017, str. 10.

³ Borislav Jovanović: *Zamak Mišela de Montinja (Estetsko biće književnog djela)*, poglavlje: *O još jednom identitetu literature*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2017, str. 298.

⁴ Esad Bajtal: *Duhovna avantura stvaranja i govorenja*, pogovor knjizi Borislava Jovanovića: *Zamak Mišela de Montinja (Estetsko biće književnog djela)*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2017, str. 302.

Posljednjim prilogom u knjizi, nazvanim *Iskušavanje bibliotečke stvarnosti*, Aleksandar Bečanović naglašava da „uvijek postoji nešto naročito svečano kada se autor nakon dugog kritičarskog i teorijskog rada, odlučuje da svojim opservacijama, razmišljanjima i istraživanjima prida odlučni autopoeitički karakter. Kolekcija eseja Borislava Jovanovića *Zamak Mišela de Montenja: Estetsko biće književnog djela* upravo je takva knjiga: ogled sublimacije, još jedan osvrt na realnost koja ima sudbinski karakter, još jedno iskušavanje „bibliotečke stvarnosti“. S obzirom na erudiciju i njegov prepoznatljivi čitački habitus, Jovanović zna da kvalitetne interpretacije i književne introspekcije nema – ukoliko se ne uspostavi supstitucionalni dijalog sa drugim čitaocima i piscima, ako se ne uspostavi šira intertekstovna mreža, koja je podjednako važna kao karta referenci i citata, ali i unutrašnja mapa kontemplacije i poetičkog sažimanja“.⁵

Montenj podvrgava oštroj kritici vaspitni sistem svog vremena zato što nije na pravi način razvijao inteligenciju, forsirajući dogmatsko učenje i reproduktivni sistem pamćenja. Ovaj sistem podsjeća na onaj koji stvara Rable – u najvećoj mjeri razlika je u enciklopedičnosti znanja po Rableu, dok Montenj kao najvažnije ističe vaspitanje i rasuđivanje, izlažući svoju viziju obrazovanja, harmonično i paralelno razvijanje cjelokupne ličnosti: duha, tijela i morala. Najvažniji izvor njegove misli je samoposmatranje – on posmatra sebe u svim prilikama, neprestano opisuje svoja raspoloženja, čudi i ukuse. Montenj ne slika svoje biće u statičkom stanju, već u stalnom kretanju iz minute u minutu, što stavlja akcenat na složenost i protivrječnost ljudske prirode.

Sličan postupak upotrebljava i Jovanović, osvjetljavajući kako književno djelo, tako i mnoštvo aspekata potencijalnih analiza i pogleda na njegovu misaonost i filozofičnost. Poetsko i jezičko uzajamno se „pronalaze“ i nadograđuju u njegovom ostvarenju, dok je funkcija estetskog raznovrsno teorijski promišljena. On svog najvažnijeg sagovornika pronalazi u Montenju, tvorcu savremenog eseja, nadovezujući se na njegovu moderno osmišljenu misao, posmatrajući umjetnost riječi kao organizovan sistem u čiju znakovnost moramo uložiti napor da proniknemo.

„Onaj ko nije doživio estetsko, nije doživio ni etičko. On je u stalnom bjekstvu od sebe. A estetsko i etičko osjećanje svijeta nijesu samo emocionalno obojeni doživljaji, već su to kategorije filozofije katarze. Filozofije otpora, fundamenti osmišljavanja ili traženja osmišljavanja svega postojećeg... Bez uočavanja ljepote i činjenja dobrote – žrtvovanja i za jedno i za drugo – nema

⁵ Aleksandar Bečanović: *Iskušavanje bibliotečke stvarnosti*, pogovor knjizi Borislava Jovanovića: *Zamak Mišela de Montenja (Estetsko biće književnog djela)*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2017, str. 309.

ni obuhvatnije kontrole nad smislom postojanja“,⁶ na jednom mjestu u svojoj knjizi reći će pisac. Ova misao korespondentna je de Montenjovoj iz poglavlja *Iskustvo* u njegovim *Ogledima*: „Čovjek koji može pravilno i pošteno da živi u svom biću, apsolutno je, gotovo božanski savršen“.⁷

Za koncipiranje svoje knjige eseja i ogleda Jovanović je koristio relevantnu i obimnu literaturu koju je izložio na završnim stranicama, počev od Aristotela: *O pesničkoj umetnosti* i Diogena Laertija: *Život i mišljenja istaknutih filozofa*, preko Jana Parandovskog: *Alhemija reči* i Rolana Barta: *Smrt autora*, do Romana Ingardena: *O saznavanju književnog djela*, Viktora Vinogradova: *Stilistika i poetika* i drugih značajnih teorijskoestetičkih ostvarenja.

Zamak Mišela de Montenja: Estetsko biće književnog djela Borislava Jovanovića za naše umjetničke prostore označava moderan hermeneutički pogled, logičan nastavak uzlazne putanje autorovog kritičkog i teorijskog književnog promišljanja.

Sofija KALEZIĆ

BORISLAV JOVANOVIĆ – ZAMAK MIŠELA DE MONTENJA

(Borislav Jovanović – *Zamak Mišela de Montenja* (aesthetic aspects of the literary work), Ratković's poetry evenings, Bijelo Polje 2017)

Borislav Jovanović (1941, Danilovgrad) is an author characterised by diversity, whose creation consists in novels and poetry collections, literary criticism, as well as books for children. In the 1990s, working as a columnist in *Pobjeda* daily and *Crnogorski književni list*, he promoted a number of younger Montenegrin authors. He is considered the most important interpreter of modern Montenegrin literature flows, and his collection of essays *Crnogorski književni urbanitet* presents the most cited critical overview of the Montenegrin modern literature. However, in terms of the subject matter and structure, the most comprehensive Jovanović's work so far is *Zamak Mišela de Montenja* (Estetsko biće književnog djela) (*Michele de Montaigne's Castle, aesthetic aspects of the literary work*).

Key words: literary work, essay, interpretation, critical review

⁶ Borislav Jovanović: *Zamak Mišela de Montenja* (Estetsko biće književnog djela), poglavlje: *Filozofija katarze – estetoumlje-etikoumlje-estetozofija*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2017, str. 254.

⁷ Cit. po knjizi B. Jovanovića: *Zamak Mišela de Montenja* (Estetsko biće književnog djela), poglavlje: *Kratak pregled estetske misli*, Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2017, str. 75.

ARHIVA

Krsto PIŽURICA

JEDNA INTIMA (I JEDNA PJESMA) VLADIKE RADA*

U svijesti čitalaca Njegoš pretežno živi kao epski pjesnik koji je stvarao likove viteškog morala. On je za mnoge sinonim „patrijarhalnog“ svijeta epske Crne Gore, koja je živjela u procjepu borbe dobra i zla, slobode i ropstva, niskog morala i viteških etičkih principa. Uz to, formirano je shvatanje da je Njegoš samo u pjesmama i djelima u kojima se slikaju događaji i obrađuju istorijske teme iz života crnogorskog naroda.

Svođenje Njegoša na istorijske teme i jednostavnije žanrove pjesničkog izraza degradira ovoga pjesnika i uramljuje ga u određene šeme i pjesničke kalupe. Njegoš je, u stvari, bio pjesnik bogate mašte i raskošnog poetskog izraza, pjesnik ogromnog duhovnog bogatstva. Njegovo pjesničko djelo je široka lepeza u kojoj se nalaze: pjesme po ugledu na narodne, prigodne pjesme, ode, elegije, poeme, stihovane basne, refleksivne pjesme, opisne pjesme, diti-rambi, ep, drama, epsko-lirsko dramski spjev; Njegoš je pisao prozu, pjevao je i ljubavne pjesme.

Nikola Mirkov Petrović pričao je J. Jovanoviću da je ljubavnih pjesama u Njegoševoj poeziji bilo više, ali da su one spaljene koliko iz razloga da se ne bi kompromitovao Njegošev vladličansko-vladarski glas, toliko i radi toga da bi ostale u anonimnosti mnoge markize kojima je Njegoš pjevao. P. A. Lavrov na 266. strani svoje studije o Njegošu kaže da je sam Njegoš pred svoju smrt, mnoge od ljubavnih pjesama spalio, ali ističe i da je „među njima sudeći po pričanjima Njegoševih savremenika, bilo ne malo prekrasnih pjesama“.¹

Dosadašnjoj nauci o Njegošu poznato je da je od pjesama ovoga žanra ostala sačuvana samo jedna Njegoševa pjesma, ona pod naslovom *Noć skuplja vijeka*. Međutim, ne može se sa sigurnošću reći da su odgonetnute sve tajanstvenosti kojima je ova pjesma dugo vremena bila obavijena i tajne koje sobom nosi. Nije određeno ni mjesto koje ima u razvoju Njegoševa umjetničkog rasta.

Kao što je poznato, Njegoš ovu pjesmu za života nije štampao, nauci je dugo bila nepoznata. Pronašao je Pavle Popović u Javnoj biblioteci u Petrogradu, među spisima J. P. Kovaljevskog 1912. godine i sljedeće godine,

* Rad je prvi put objavljen u: *Bibliografski vjesnik*, god. 8, br. 3, Cetinje, 1979, str. 159–171.

¹ P. A. Lavrov, P. II P.: *Njegoš, vladika crnogorski i njegovo književno djelo*.

dakle 1913. štamapao je u januarskom broju *Bosanske vile*.² Na osnovu toga rukopisa pjesmu je prvi objavio Milan Rešetar 1912. godine u svome izdanju Njegoševih *Manjih pjesama*. Pavle Popović ističe da „je pjesma pisana tuđom a ne Njegoševom rukom“ i tek su novija otkrića objelodanila original ovoga teksta. On je, naime, pronađen u Njegoševoj *Bilježnici*, koju je objavio Istorijski institut Crne Gore na Cetinju 1959. godine, ali pod naslovom *Paris i Helena* ili *Noć skuplja vijeka*.³

Pjesma je dosad skretala pažnju na sebe više da bi se utvrdio njen vremenski nastanak, a manje se govorilo o njenim umjetničkim kvalitetima. Žive dosta snažna uvjerenja da je ona nastala kao rezultat jednog Njegoševog ljubavnog doživljaja, jedne njegove neprospavane noći koju je imao u Perastu, u Boki Kotorskoj 1846. godine. O njenom nastanku i tome koliko se Njegoš kao vladika, ustručavao da je objavi za života priča Milorad Medaković u svome djelu o Njegošu. „1846. godine siđe vladika u Boku“, kaže on, „da se kupa i nastani se u Perastu... Iz Kotora uzme jednog kadeta, da ga uči plivati... Perast je stari slovenski grad na moru... Ulice su po starom običaju uske. Vladika sjedeći u svojoj sobi, po svojem običaju ili čitaše ili pisaše nešto, a kako je u drugoj kući bila jedna djevojka, koja pogledaše na njega ili iz ljubopitstva ili što se zagledala u vladiku – sva je prilika da se njoj vladika dopadaše – pa često bacaše svoj pogled na vladiku; a ovaj još u mladijema i najsnažnijema godinama ne preziraše ove umiljate poglede. U takvijema prijatnijima časovima, đe priroda sve nadmašuje, đe se sva čuvstva pokreću, a poetična sila leti po visinama, napiše vladika pjesmu ljubavi. Ovu pjesmu nosaše vladika za kolanom, pa kad se vrati na Cetinje, jednog dana izvadi je iza kolana pa je pročita ađutantu... Pjesma predstavljaše živu silu ljubavi, u njoj su se okupile sve miline i dražesti... i morala bi se nazvati krunom njegovije pjesama. Iskaše mu je ađutant, da mu je dade, a on se nasmija umiljato pa će reći: „A kako da ti dam? Zar da pečataš u novinama?“ – Zaslužuje da se svuda pečata – odgovori mu ovaj. „A kako bi to izgledalo: vladika pa piše pjesmu o ljubavi! Ne dam!“ Opet ađutant moli da mu dade, da je prepíše, a vladika će reći: „Nećeš dađavolju – Smijući se savije pjesmu te je opet sađene za kolan“.⁴

Medakovićevu žanrovsku kvalifikaciju i karakteristike ove pjesme u nauci još niko nije osporio. Međutim, sa podozrenjem se gleda na njegovo notiranje godine Njegoševa boravka u Boki, pa u vezi sa time i na godinu nastanka pjesme. I na kraju – je li *Noć skuplja vijeka* baš ta „pjesma ljubavi“

² Njegoš, Djela II, Prosveta, Beograd, 1953, str 507.

³ Dr Jevto Milović, *Kad je nastala Njegoševa pjesma „Paris i Helena ili Noć skuplja vijeka“*, Stvaranje, Titograd 9–10; 1963, str. 207.

⁴ V. M. G. Medaković: *P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad 1882, str. 115–116.

o kojoj Medaković govori. R. Lalić, na primjer, osporavajući Medakovićevu tvrdnju, opredjeljuje se za 1844. kao godinu kada je Njegoš napisao pjesmu.⁵ I Vido Latković ističe: „Iz 1844. godine je i jedna po inspiraciji izuzetna Njegoševa pjesma *Noć skuplja vijeka*“, pri čemu svoju tvrdnju potkrepljuje citatima iz Medakovićeve djela.⁶ Jevto Milović, u ranije citiranom radu, uzima sredinu i tvrdi da je Njegoš „boravio u Perastu od 23. jula do 2. avgusta 1845. godine“. U to vrijeme, po njemu, nastala je njegova ljubavna pjesma *Paris i Helena* ili *Noć skuplja vijeka*.

Nama se čini da za ovu pjesmu nije važno utvrđivati gdje je nastala, ali je i te kako značajno utvrditi, bar približno, vremenski termin njenog stvaranja. Pominjanje Perasta, kao mjesta njene inspiracije i nastanka, uslovljeno je, vjerovatno onim što Medaković u vezi sa njom govori, ali se često pominje i Prčanj kada je riječ o njoj i Njegoševim boravcima u Boki. Kao što se zna, u Njegoševoj poeziji postoji i pjesma pod naslovom *Ljetnje kupanje na Prčanju*, za koju R. Lalić kaže: „Nije poznat tačan datum postanka pjesme, ali je vjerovatno napisana u proljeće ili ljeto 1850.“⁷ U potvrdu svoje pretpostavke Lalić navodi stih pjesme „zaboravljen sudbom i ljudima“ i opet zaključuje: „Ovaj i sljedeći stihovi (20–24) izražavaju pjesnikovo pesimističko raspoloženje, koje je pored ostalog bilo nesumnjivo izazvano teškom bolešću“. Lalić, međutim, zaboravlja da su pesimistička raspoloženja spopadala Njegoša i ranije, bezbroj puta; Danilova „crna sudbina“ iz *Gorskog vijenca* je i Njegoševa, što je in sublimno izrazio u poznatim stihovima posvete *Luče mikrokozma* Simu Milutinoviću:

*Sudba ti je i moja poznata;
mislim, nema podobne na zemlji:
do vratah sam iznika tartara,
al na mene sa prokletstvom riče.*⁸

S druge strane treba, valja naglasiti da je Njegoš čitave 1850. godine bio bolestan, da mu zbog bolesti nije ni padalo na pamet da se u današnjem smislu riječi sa Medakovićem kupa, te da, prema tome, ni ovaj nije napuštao Njegoša. Zato bi bliža istini bila pretpostavka da je ova pjesma nastala 1844. godine. Ako bi to bilo tako – tada ne bi bila bez osnova pretpostavka da je iste godine, na istom mjestu nastala i pjesma *Noć skuplja vijeka*.

⁵ Njegoš, *Djela II*, Prosveta, Beograd 1953, str. 507.

⁶ Vido Latković, *Petar Petrović Njegoš*, Nolit, Beograd, 1963, str. 161.

⁷ Njegoš, *Djela II*, (o. c.), str. 544.

⁸ Njegoš, *Djela II*, (o. c.), str. 247.

O Njegoševom boravku u Prčanju 1844. godine Jevto Milović piše sljedeće: „Krajem avgusta Njegoš rješava da pođe u Boku na izvjesno vrijeme: „Želeći sad u ovo vrijeme polzovati se kupanjem, našao sam radi toga zgodno mjesto u Prčanju, pa zato i namjeran sam jutra odavde poći tamo“. Petog septembra, nastavlja Milović, „Dojmi stavlja do znanja Gubernijumu da je Njegoš 28. avgusta 1844. godine stigao na Prčanj, da je odsio u kuću Filipa Lukovića, da uči plivati, i da se kupava dva puta dnevno, kad mu vrijeme dopusti. Njegoš se na Prčanju zadržava deset dana.“⁹

Kombinacija Perast – Prčanj kao mjesto mogućeg nastanka pjesme *Noć skuplja vijeka* ima značaja samo utoliko što posrednim putem dolazimo bliže vjerodostojnijoj pretpostavci da je ova pjesma nastala 1844. ali nikako kasnije. Jer, ako razložno pomjeramo Medakovićevu tvrdnju nastanka pjesme sa 1846. na 1844. godinu (R. Lalić), ili ako izvodimo zaključak da je pjesma nastala 1845. (Milović), zašto onda valjanim dokazima ne bismo vezali pjesmu za Prčanj umjesto za Perast? Nije li Medaković pobrkao bokeljske lokalitete kad je pisao svoje djelo, pa umjesto da govori o Prčanju on pominje Perast za koji vezuje Njegoševu inspiraciju, dakle doživljaj, iznesen u pjesmi *Noć skuplja vijeka*.

Činjenica da se naučne tvrdnje provjeravaju i dokazuju u intervalima vremenskog hoda ohrabruje sumnje o potrebi vezivanja ove pjesme za Boku Kotorsku. Osim Medakovićevih tvrdnji, nauka nema drugih dokaza da je pjesma *Noć skuplja vijeka* nastala baš u Boki i da je u njoj saopštan doživljaj iz Njegoševog života u bokeljskim varošicama. Pri tome mora se imati na umu da Njegoš u Boki i nije imao posebno povoljne uslove za doživljaje erotske prirode. Uz stalne doušnike koji su ga uhodili u svrhu posebne prirode – pored njega su neprekidno bivali i njegovi pratioci, sekretar i drugo osoblje, pa je i zbog toga, uz druge razloge, morao biti „primjernog vladanja“, što će reći vodio je računa o vladličansko-vladarskom dostojanstvu. Zbog toga se konstatacija o njegovim ljubavnim avanturama u Boki mora saopštiti rečenicom uzvično-upitne intonacije. K tome on u pjesmi nigdje ne govori o moru ili detaljima primorskog pejzaža, što bi bilo normalno očekivati da je pjesma nastala u tom ambijentu. Otud, prije će biti da se pjesnik oduševljeno sjećao možda i nekog trenutka iz Pskova, recimo, ili otkud drugo i onako ga proživljeno saopštio u pjesmi.

I činjenica da je prijepis ove pjesme dospio među rukopise J. P. Kovaljevskog pothranjuje pretpostavke da je pjesma nastala neposredno poslije Njegoševog povratka iz Rusije 1837. godine. Ruski inženjer J. P. Kovaljevski boravio je u Crnoj Gori 1838. godine, pa nije bez osnova vjerovanje da je

⁹ Dr Jevto Milović, *Njegošu u slici i riječi*, Grafički zavod, Titograd, 1979, str. 226.

Njegoš ispjevao pjesmu do dolaska Kovaljevskog u Crnu Goru. U Pskovu je proveo skoro tri mjeseca, stanovao je u privatnom stanu, slobodnije se kretao i rado bio gledan u svim društvima. Kad se vratio u domovinu, donio je, između ostalog, i Puškinova djela, pa nije isključeno da je za neke scene bio podstaknut i scenama iz *Evgenija Onjegina*.

Ako smatramo nebitnim mjesto nastanka pjesme *Noć skuplja vijeka*, mi mislimo kako je prihvatanje činjenice da je pjesma nastala do 1845. godine, važno posebno sa stanovišta posmatranja Njegoševog razvoja u kontekstu literature evropskog književnoga kruga. U pjesmi se vide tragovi poetike romantizma, koji su poslije ovog doba u njegovoj poeziji neznatni, osim u izboru istorijskih tema za dva krupna djela.

Već se zna da je romantika evropskog literarnog kruga stvorila poeziju sna, mjesečine, ekstaze, noći, tajanstvenosti. Pjesnici su se rado nadahnjivali seoskom idilom, pravili izlete u nepoznato, beskonačno, dotad neviđeno. Uz specifičnosti koje su proizilazile iz društveno-ekonomskog razvoja svakog naroda – romantika je, kao bitno obilježje literature razdoblja, istakla princip slobode umjetničkog stvaralaštva, što se ogleda u nepoštovanju principa nijedne dotadanje literaturne škole, u slobodnom izboru pjesničkih vrsta, stilu, temi, motivima. Nije mali broj evropskih romantičara koji su mistificirali vlastite doživljaje i izlaz tražili u bijegu od stvarnosti. Period ruskog romantizma stvorio je pojam „suvišnog čovjeka“ za likove nezadovoljne sobom, stvarnošću oko sebe i uzajamnim odnosima u toj stvarnosti. Ti su likovi patili od tzv. svjetske tuge. Njegoš nije patio od „svjetske tuge“, ali je u sebi nosio vlastitu tugu formiranu u uslovima stalne borbe crnogorskog naroda sa neprijateljem. Sam je bio neka vrsta „suvišnog čovjeka“ kad je donosio odluku da napusti Crnu Goru i pođe u nepoznate daleke krajeve. Romantičari su to baš i voljeli.

Period evropske romantike silno je uticao na razmicanje izražajnih mogućnosti riječi i pjesničkog jezika. Evropska literatura do perioda tzv. moderne nije poznavala onoliku višeznačnost, višesmislenost, poetske riječi kao u periodu romantizma. Raskoš poetskog izraza manifestovala se u leksici, obrtu pjesničke slike, asocijativnosti, tonalitetu, upotrebi atributa, slojevitosti misli i slike. Jezičko bogatstvo, sa bezbroj preliva i finesa, nigdje nije došla do izražaja u Njegoševoj poeziji kao u pjesmi *Noć skuplja vijeka*. Romantičarski stil, bizarnost leksike, suodnos riječi i slike, u funkciji su isticanja osnovnog doživljaja, koji je, kako se vidi, erotske prirode.

Pjesnici razdoblja romantizma rado su slikali ljepote prirode. Elementima seoskog pejzaža, poljskim cvijećem, mirisom baštenskih ruža, opojnošću mjesečine, tajanstvenošću noći, potencirali su erotske požude svojih junaka i raspirivali u njima romantičarske zanose i ushićenja. Puškin je npr. selu posvetio najljepše stihove, a u bašti, u cvijeću stepe sučelio je svoje junake

Onjegina i Tanju i tu im udesio ispovijed. I Njegoš je svoj doživljaj iz pjesme *Noć skuplja vijeka* uramio mjesečinom i seoskim pejzažem, u rustikalnom ambijentu pjesnik doživljava čaroliju radosne ljubavne noći. Svojom seoskom svježinom, zdravljem i naivnošću Njegoševa žena – vila iz „Noći skuplja vijeka“ podsjeća na romantičarski zanesenu i duhovno čistu Puškinovu Tanju.¹⁰

Pjesma *Noć skuplja vijeka* je zapravo tipična pjesma razdoblja romantizma kao stilske epohe u nas i Evropi uopšte. Ona je vremenski uklještena u to razdoblje, nastala je najvjerojatnije, da ponovimo, do 1844. godine. Da ju je Svetozar Marković dvije decenije kasnije imao u svojim rukama, uvjerio bi se i na njoj da „daroviti pjesnik zna šta kaže (i) o osećanju ljubavi“ i Njegoša bi uvrstio u velike pjesnike ovoga žanra, kao što ga je ocijenio po skladnosti pjevanja i mišljenja uopšte.

Noć skuplja vijeka ima za moto misao iskazanu na francuskom jeziku: „Ljepota daha ove boginje prevazilazila je sve mirise srećne Arabije“.¹¹ Pjesma je ispevana u šesnaestercu, stihom koji se sreća u Njegoševim pjesmama. Po ekspresiji riječi, po nabujalosti emocija, po životnosti – ona daje poetsku

¹⁰ U vezi sa ovim, mi ne mislimo da je suviše ukazati na neke sličnosti između ove Njegoševe pjesme i pojedinih mjesta iz Puškinova „Evgenija Onjegina“. Nama se čini da ima izvjesne misaone podudarnosti između scene u kojoj Tanja, ophrvana ljubavlju nema sna, i uvodnog dijela „Noći skuplja vijeka“. I ne mislimo da je do njih došlo slučajno, samo iz izvjesnih metafizičkih svojstava književnosti, shvaćenih u ontološkom smislu njene suštine. U toj sceni Puškin slika Tanju na sljedeći način:

Ljubavna patnja Tanju goni
I pošla je u vrt da tuži;
Najednom zemlji oči kloni
Malaksala da put produži;
Nadimaju se prsa njena
I sva je vatrom oblivena;
Zamro joj dah i stao um,
U oku sjaj, u uhu šum...
Nastupa noć i mjesec bdije;
Nadgleda neba daljni svod,
U granama slavuja roj
Izviđa zvučne melodije;
U tami Tanja još ne spava
I svoju dadu oslovljava.

(A. S. Puškin, *Evgenije Onjegin*, Prosveta (152), Beograd, str. 69).

Moto glave iz koje je ova epizoda glasi: „Bila je mlada, bila je zaljubljena“, i to na francuskom jeziku, a kao što je poznato, *Noć skuplja vijeka* ima geslo na francuskom jeziku. Puškin u Onjeginu, kao i Njegoš u ovoj pjesmi, navodi imena antičkih boginja, koje naš pjesnik koristi kao metafore.

¹¹ O tome otkud Njegošu ova misao vidi: J. Milović, citirani članak u „Stvaranju“, str. 212.

sliku stvarnog doživljaja. Iz razloga koji mu je nalagao položaj u crkvenoj hijerarhiji i svjetovnoj vlasti, Njegoš je pjesmu dao u alegoriji, ženu je mistificirao i prurušio u vilu, ali ipak ona ostavlja snažan utisak slike ljubavnog sastanka i titraja zaljubljenih bića.

U kompozicionoj strukturi pjesme uočavaju se dva dijela: prvi u kome se ljubavna čežnja daje u okvirima slika iz prirode, drugi u kome je data slika samog sastanka. Ta dva dijela njezina su, u isto vrijeme, dvije etape u procesu pjesnikovog doživljaja i transponovanja osjećanja. Prvi dio pjesme je u stvari priprema, okvir, ambijent doživljavanja ljubavnog sastanka. U nekim drugim pjesmama, Njegoš je prirodu majstorski slikao, a ovdje, u ovoj pjesmi, personificirao je. Pjesnik je romantičarski zanesen, omamljen je mjesecinom i zvjezdanom noći, dovodi u skladan odnos svoje raspoloženje sa prirodom. On nalazi simbole i sadržajne riječi da bi emocionalnim stilom postigao adekvatniji izraz i radi toga snažnije djelovao na čitaoca. Pjesnik vidi „plavu lunu“ koja „vedrim zrakom u prelesti divno teče“, tu su nad mjesecom zvjezdana polja na kojima zvijezde rojevima „brilijantna kola vode“, tu je mjesecina prosuta po zemlji i „čuvstva tajna neka budi“, čuje se slavuj što „armoničku pjesmu poje“, tu su kapljice rose koje se prelivaju na mjesecini, mušice ognjevit roje se kao male komete, ukoliko – tu je bogatstvo prirodnih ljepota koje predisponira biće za intezivna erotska doživljavanja. Njegoš – pjesnik, aktivan učesnik ljubavnog sastanka, zagledan je u ljepote prirode, naslađuje se njima, ali ne zaboravlja da je pred svojim šatorom ne da bi prirodu posmatrao, već da bi dočekaio ženu – vilu, sa kojom je ljubavni sastanak udesio. Hod Dijanin, boginje antičkog doba koja je metafora za ženu – vilu ove pjesme, hod mjeseca, pjesniku je napojio dušu „prečuvstvijem nekim slatkim“, on iščekuje i sav se pretvorio u oko i uvo kako bi osjetio njen dolazak. I eto, ona dolazi „lakim korakom“ i ljubavniku sa srca pada teret neizvjesnosti. U zanosu on usklikne: „zavid’te ni svi besmrtni, na trenutak ovaj sveti?“

Drugi dio pjesme je od dolaska „divotice“, kako Njegoš naziva ovu ženu – vilu, do rastanka sa njom. On je strastveniji, proživljeniji, rekao bih zemaljskiji od prvog, i zato je ljepši. U ovom dijelu nema mnogo spiritualnosti, inače primjetne u pjesmi, nema stidljivih nagovještaja doživljavanja srećnih trenutaka. Jačina osjećanja narušila je diskrecij izraza, koja je bivala prisutna u vladici – pjesniku, pripovjedački stil ustupio je mjesto emocionalnom, osjećanja izbijaju eruptivnom snagom:

*Prelesnicu kako vidim, zagrlim je kâ bog veli,
uvedem je pod šatorom k ispunjenju svetoj želji,
pod zrakom krasne lune, pri svjećici zapaljenoj
plamena se spoji duša ka dušici raskaljenoj*

*i cjelivi božestveni dušu s dušom dragom sliju.
Ah, cjelivi, boža mana, sve prelesti rajske liju.
Cjelitelni balsam svesti najmirisni aromati
što je nebo zemlji dalo na usne joj stah sisati.*

U daljem toku pjesme je portretiranje žene – vile, slikanje nestašluka učesnika sastanka, izraz zanosa koji traje do zore: „ne miču se usta s ustah – cjeliv jedan noći c’jele“. Jedna jedina noć pjesnikova života skuplja je od običnog ljudskog vijeka i njegovih šetnji po Trstu, Petrogradu, Beču, itd.

Njgoš je dao u pjesmi preživljenu, iznijansiranu skalu erotskih osjećanja: od nestrpljivog iščekivanja, nadanja, naslućivanja da voljeno biće dolazi – do ispijanja čaše meda, do zadovoljenja strasti. Zato ova pjesma može da služi kao obrazac ljubavne pjesme. Ona to može biti prije svega po iskrenosti osjećanja iznesenih u njoj, zatim, po uvjerljivosti doživljaja, i na kraju po neisforsiranosti izraza i pjesničkih slika.

Svako sa iskustvom zna koliko su dugi minuti onome ko čeka, koliko se čekanje otegne u nadoček, koliko pritaji disanje da čuje hod koji mu se primiče, koliko u ušima odzvanja kad šušne bilo šta pokraj puta, koliko su zapravo napregnuta sva čula da se dozna nešto o kretanju onoga ko se očekuje. Iscrpnu skalu tih i takvih proživljavanja dao je Njgoš u pjesmi *Noć skuplja vijeka*:

*Vasprsnе li pupulj cv’jetni, ali kane rosa s struka,
sve to sluhu oštrom grmi, kod mene je strašna huka,
Zatrepte li tice krila u busenju guste trave,
strećanja me rajska tresu, a vitlenja muće glave.
Trenut mi je svako sahat – moje vrijeme sad ne ide;
Sile su mi na oprezu, oči bježe svud – da vide.*

Nezasićenost ljubavne strasti, putenost u čovjeku, ono što nazivamo tjelesnim u ljudima, našlo je izraza u jednom jedinom stihu ove pjesme: „Ustav’, luno, b’jela kola, produži mi čase mile“. To je pjesnikova pobuna protiv odmicanja vremena, neugasiva čežnja da se produži trenutak u kome se zaboravljaju sve životne tegobe i nedaće. Pa, iako se u pjesmi osjeća čulna razbuktalost, razuzdanost osjećanja, kakvu imamo u pjesmama Branka Radičevića, Njgoš je osjećaj mjere zadržao u granicama prirodnog i estetski tolerantnog izraza, kojim je saopšteno više nego u nizovima strofa pjesnika ljubavne poezije. Pjesnikovo oduševljenje, koje je mjestimično prelazilo u ekstazu, nije narušilo sklad riječi i odgovarajuće slike, tamo gdje je zahuktalost osjećanja tražila indiskretniji izraz, nalazila ga je u jednostavnijim riječima i slikama. U takvim momentima pjesnikov emocionalni stil je dobijao natruhe

naturalističkog estetskog manira, što opet svjedoči o intenzitetu pjesnikovih osjećanja, dubini ljubavne strasti i pjesnikovim izražajnim mogućnostima:

*Igram joj se s jabukama – dva svijeta srećna važe,
k voshištenju besmrtnome lišenika sreće draž;
znoj lagani s njenom kosom s zanošene tarem glave...
Druge sreće, malo važne, za nju bi da i sve slave.*

Naglašeno emocionalni stil uočljiv je osobito onda kada pjesnik izražava svoj zanos izazvan tjelesnom ljepotom žene – vile koja je predmet pjesnikove ljubavi i ove pjesme. Njogoš je ženu snažno doživljavao u nekim drugim manjim pjesmama, u *Gorskom vijencu* posebno. U ovoj pjesmi ona je u osnovi pjesnikova doživljaja, pa nije čudo što je Njogoš, uz izrazito lirsko raspoloženje, sa nekoliko stihova dočarao i vanjski izgled žene, njen portret. Kao sve druge žene Njogoševog djela, i ova je lijepa. To je, istina, više ljepota tijela nego duha, ali je utisak o liku takav da daje sliku kompletne ljepote, fizičke i duhovne:

*Zrak je vile mladolike tako krasan kâ Atine,
ogledalo i mazanje preziru joj čerte fine.
Savršenstvo tvorenije, tainstvene sile bože,
ništa ljepše nit' je kada niti od nje stvorit može!
Malena joj usta slatka, a angelski – obraščići –
od tisuće što čuvstvujem jednu ne znam sada reći!
Snježana joj prsa krugla, a strecaju svetim plamom,
dvije slonove jabučice na njih dube slatkim mamom;
crna kosa na valove niz rajske se izgra grudi...
O divoto! Čudo smrtni ere sada ne poludi!*

Ljepotu žene, o kojoj pjeva, Njogoš potencira na dva načina: primjenom poredbenog postupka i savijanjem vela tajne oko njene pojave. Noć, mjeseci-na, zvijezde, pojlavuja, seoski pejzaž, miris trava – sve to stvara romantičnu atmosferu, upotpunjuje nedokučivost ljepote trenutka i stvara uslove za izuzetno doživljavanje ljepote. A ljepota je personificirana u boginjama antičkog svijeta – Dijani, Aurori, Atini, sa kojima pjesnik poređuje mladoliku ženu – vilu. Pojam ženske ljepote Njogoš i inače gradi na narodnom vjerovanju da je vila pojam apsolutne ljepote, nešto što ima smisao modela pri kompariranju pojmova i predstava. Takav postupak je vidljiv u *Gorskom vijencu*, drugdje, i ovdje, u ovoj pjesmi. Poređenje žene sa boginjom antičkog doba u njoj asocira raskošnost ženske ljepote, draž njenog bića i u funkciji je stvaranja opšte harmonije *Noći skuplja vijeka*.

Žena u pjesmi *Noć skuplja vijeka* nije ni nevjernica, ni majka, ni junak, ni vještica, ni demon. Ona je vladalica ljudskih sudbina, napitak bogova, viteza i beskućnika. Ona je stvorena da čovjeku život čini lakšim i ljepšim. Žena je ovdje melemne duše, vilinskih čari i bezgraničnih moći da čovjeku priziva radost i sreću.

Ljubavni doživljaj kojim je pjesnik inspirisan unesen je u sferu duhovnog života, dematerijalizovan je. Pjesnik je to postigao zahvaljujući prije svega jeziku, stilu, pjesničkim slikama. U pjesmi je uočljiv specifičan izraz koji je romantičarski – sentimentalno intoniran. Prirodni dekor je takav da podstiče erotsko u čovjeku, u takvom ambijentu „smrtnika žedni pogled u dražesti slatkoj bludi“. Pjesnik je i stilski i jezički održao misaono-jezički kontinuitet između gesla pjesme i njenog završetka. Jezik je od početka do kraja primjeren trenutku, a stil izražava usijanost osjećanja, ustreptalost duše i tijela dvoje mladih, koji su se našli u ljubavnom zagrljaju „pod zrakama krasne lune“. Za ženu – vilu pjesnik je našao takve izraze koji označavaju apsolut ljepote, beskonačnost, neprikosnovenost. Žena je, ovdje, divna vila, prelesnica, sovršenstvo tvorenija, divota, vladalica, divotnica. Pustinjak cetinjski, lišenik sreće, u susretu sa ženom zapao je u duševno blaženstvo, za koje bi dao „druge sreće, malo važne, i sve slave“.

Jezik i stil su svečano intonirani. Primjena takvog postupka omogućila je Njegošu da sublimiše ovozemaljsko i duhovno, da neutrališe brankovski nestašluk iz zadnje trećine pjesme i „rajske prelesti“ koje pjesnika uznose u regione dostupne samo mašti. Njegoš je na relativno malom prostoru, u jednoj jedinoj pjesmi, pokazao šarolikost jezika u funkciji saopštavanja dubokih emocija izazvanih ljepotom suprotnog pola. Kod jednog pjesnika novije srpske lirike „poljubac je susret najveći na svetu“, kod Njegoša, međutim, poljupci su „božanstveni“, „boža māna“, u njima je „balsam sveti, najmirisni aromati“, a to su izrazi čiji se sadržaji mogu samo dosanjati.

Upotrebom rusizama i tzv. slavjanizama Njegoš je platio danak lektiri i jeziku crkve. Leksemi ove vrste, uz druge arhaične oblike prisutne u pjesmi, otežavaju da ova pjesma dopre do najšire čitalačke publike, pa se zato i njeni stihovi ne recituju poput onih iz *Gorskog vijenca*. Iako su izrazi tipa: luna, prelest, magičeski, dražest, armonički, vniimatelni, pretčuvstvije, dviženije i sl. u službi pjesnikove kreativne moći i čine integralni dio njegovog umjetničkog izraza – ipak oni ne plijene zvučnim magijama Njegoševog lirskog deseterca i ne doprinose širokom prihvatanju ove pjesme. I leksika pjesme upućuje na zaključak da je ona nastala do kraja 1844. godine, graničnog perioda Njegoševog umjetničkog rada.

Valja istaći da erotsko osjećanje, kao dominantno u pjesmi, nije ovu lišilo misaonosti, bitne odlike Njegoševe poezije. Njegoš – filozof i u ovoj pjesmi dotiče problem odnosa emotivnog i cerebralnog – racionalnog u čovjeku,

čije dijalektičko jedinstvo strukturira čovjeka kao biće. Radujući se skorom ljubavnom sastanku, pjesnik razmišlja o ljepoti ovozemaljskog života i reklo bi se da daje primat misli nad emocijama, malo dalje, međutim, naslućuje se da je misao podstaknuta emotivnim stanjem čovjeka:

*Ja zamišljen pred šatorom na šareni ćilim sjedim
i s pogledom vnimateljnim svu divotu ovu gledam.
Čuvstva su mi sad trijezna, a misli se razletile;
krasota mi ova boža razvijala umne sile.
Nego opet k sebi dođi, u ništavo ljusko stanje,
al' lišeno svoga trona božestvo sam neko manje;
pretčuvstvujem nekim slatkim hod Dijanin veličavi
dušu mi je napojio – sve njen v'jenac gledam plavi.*

Kad je došlo do sastanka sa ženom – vilom dah je stao, misaoni procesi su paralisani „od tisuće što čuvstvujem jednu ne znam sada reći“. Emocije sada potiskuju razum. Verbalno izjašnjavanje, istina, nije stalo, ali se samo odnosi na divljenje ženskoj ljepoti i saopštavanju emocija izazvanih tom ljepotom. Njegoš nije izričit šta je čovjeku primarnije – misao ili emocija, instikt al' duhovni vođa. „Ovoga su u grobu ključevi“, rekao bi vladika Rade...

Noć skuplja vijeka ostaje kao poezija snažnog umjetničkog nadahnuća, dokaz prisutnosti ljubavnog motiva u Njegoša, jedna ispisana stranica njegovog privatnog života. Nije to „monaška, bestidna i razbludna pjesma“¹², kako je naziva Isidora Sekulić, već pjesma srca i monaštva, pjesma jednog trenutka čija se ljepota ne može mjeriti. Pjesma je pisana sa izrazitim poetskim žarom. Njegoš je u njoj usklađivao romantičarski stil sa ekstatičnim osjećanjima i raspoloženjima i na taj način stvorio pjesmu koja pripada biserima crnogorske, i šire – jugoslovenske lirske poezije. Ona općarava silinom emocija i pjesnikovom željom da izrazi razigranost svojih osjećanja, koja su u drugim prilikama bivala uzapćena vladličanskom mantijom i obzirima životne stvarnosti. Velikog pjesnika ovaj trenutak nije naveo na degradaciju mjere i ukusa. Jedan običan životni događaj, jedno ljudsko proživljavanje – Njegoš je uznio u sfere snoviđenja i saopštio svečanim tonom, gospodstvenim manirom i stilom.

Upadljivo stilsko obilježje pjesme *Noć skuplja vijeka* je i rima. Ona je dosljedno ostvarena od početka do kraja pjesme i predstavlja elemenat njenog potpunijeg doživljavanja. Pada u oči da je Njegoš rimu, kao način organizacije pjesničkog izraza, koristio gotovo u svim pjesmama ispjevanim stihom kojim je stvorio *Noć skuplju vijeka*. Rime ove vrste, osim u *Posveti prahu oca Srbi-*

¹² I. Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti*, SKZ, Beograd, 1951, str. 126.

je, nema u glavnim Njegoševim djelima, a u tzv. manjim pjesmama se nalaze svega u nekoliko primjera. Izražavanje u prvom licu (ja zamišljen sjedim, gledim, čuvstva su mi sad trijezna, krasota mi ova boža, prelesnicu kako vidim, zagrlim je, sitan se ne naljubih, izgubim divotnicu i sl.) demistificira doživljaj, daje mu osnov realnosti i suzbijanja (čitaočeva) kolebanja.

Kao što se ne može doći do pouzdanih podataka o vremenu i mjestu nastanka pjesme *Noć skuplja vijeka*, tako ostaje i dalje zagonetka ko je bila žena koja je inspirisala Njegoša za ovu pjesmu. O njoj ni u Njegoševim za-bilješkama, niti pak u literaturi o njemu nema nikakvih podataka i, ako je postojala, zanimljivo je kako je ostala u dubokoj anonimnosti. O njoj, njenom imenu, nema pomena ni kod Medakovića niti kod Vuka Vrčevića, dugogodišnjih Njegoševih bliskih saradnika. Bilo kako bilo, ova žena je svojom ljepotom, jakim emocijama, rekli bismo i stabilnošću, jednostavnom strukturnom građom, upotpunila niz Njegoševih ženskih likova u njegovom književnom djelu i učinila da skala njegovih pjesničkih dirki bude raznovrsna. Fikcija, opšti pojam žene ili stvarnost – inspirisala je Njegoša za ljubavnu pjesmu, bez koje se ne može zamisliti nijedna antologija jugoslovenske ljubavne lirike.

UDK 811.163.4(497.16)

Danilo RADOJEVIĆ (Podgorica)

Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

**NA UDARU SRPSKOG JEZIČKOG
„KULTURTREGERSTVA“**

Asimilatorski srpski program, usmjeren prema okolnim balkanskim narodima, Vlasima (Rumunima), Bugarima, Cincarima, Makedoncima, Albanima, Crnogorcima, Bosancima, Hrvatima, formiran je sredinom 19. vijeka, kada su u Srbiji tek osnivane prve palanke, i još nije bila razvijena građanska klasa. Osim toga, srpsko „kulturtregerstvo“ dobilo je, zahvaljujući uključivanju Srbije u široki program poljske emigracije,¹ oblik imperijalnog političkog programa, u vrijeme dok je Kneževina Srbija bila u vazalnom odnosu prema Otomanskom carstvu. U agitaciju toga programa uključivani su pojedinci iz drugih krajeva, naročito iz Vojvodine, Bosne i Crne Gore. Agitacija je bila posebno usmjerena na izjednačavanje pripadnosti pravoslavlju i „srpskom“ narodu, te na širenju naziva *srpski jezik*. U Kneževini Srbiji vršena je homogenizacija ustavnim odredbama i zakonskim uredbama. U *Ustavu* iz 1835. godine², član 108, stoji da svaki stanovnik koji 10 godina stanuje u Srbiji, ili koji „nepokretna dobra u njoj ima – smatra se za Srbina“.

Pitanje naziva jezika južnih Slavena – štokavaca, u 19. vijeku postalo je primarno. Kao primjer oštre rasprave možemo navesti reakciju V. Karadžića na prijedlog hrvatskih iliraca da se zajednički jezik nazove – *ilirski*. On je odlučno odbacio taj (kompromisni) naziv, iako je on već bio korišćen u leksikografiji, literaturi i lingvistici.

Širenju naziva *srpski jezik* doprinijeli su uvoženi srpski udžbenici, što je utvrdio (1910) etnolog Andrija Jovičević. Prije toga u Crnoj Gori, osim ustaljene nominacije – *naški jezik*, bio je u upotrebi naziv – *slovenski jezik*, što je potvrđeno u poznatoj literaturi i dokumentima, od sredine 12. stoljeća.

¹ Adam J. Čartoriski (1770–1861), vođa poljske emigracije, autor političkog programa za Južne Slovence, na temelju koga je Franjo Zah, predstavnik poljske emigracije u Beogradu, sastavio imperijalističko-asimilatorski tajni srpski politički program „Načertanije“, koje je redigovao Ilija Garašanin.

² Ustav Knjažestva Srbije, izdan i zakletvom potvrđen o Sretenjskoj skupštini u Kragujevcu, u: Zbornik zakona i uredbi u Knjažestvu Srbiji, Beograd 1887: član 108 i 109 određuju kako se „postaje Srbin“; u članu 108, između ostalog, stoji da svaki kome je „deset godina prošlo od kako se u Srbiji nalazi, ili koji nepokretna dobra u njoj ima, smatra se za Srbina“.

Djelovanje izvanjaca u crnogorskoj kulturi, prosvjeti i politici, osim neospornog doprinosa opštem razvoju, stvaralo je uslove, zbog njihove velikosrpske orijentacije, da Crnogorci počnu mijenjati svijest o sebi i o svom narodnom biću. Izvanjci, od kojih je veći broj bio sa bogoslovskim obrazovanjem, bili su i autori prvih školskih programa. O postupnom uvlačenju naziva *srpski jezik* u Crnu Goru, nalazimo primjer u prvom udžbeniku *Srbski bukvar radi učenja mladeži crkovnomu i graždanskomu čitanju*, koji je sačinio Njegošev sekretar, izvanjac Dimitrije Milaković³; sekretar Milaković u napomeni kaže da je „graždanska“ azbuka, u odnosu na „slavensku“, za „serbski jezik sovršenija“.

Potpisnici tzv. Bečkog dogovora o jeziku (osmorica Hrvata, Slovenaca i Srba), 1850. godine, smatrali su da su narodi, koje su samoinicijativno predstavljali, u stvari „jedan narod“, pa da treba da imaju jednu književnost i jedan jezik. Taj isti stav je unijet i u *Ustav* novostvorene države SHS, 1921. godine, đe je „jedan“ jezik za „tri plemena“ nazvan – *srpskohrvatskoslovenački*. Deset godina docnije, 1931. godine, pošto je kralj Aleksandar već bio državi dao ime – Jugoslavija (okt. 1929), jezik je u novom *Ustavu* nazvan – *jugoslovenski*.⁴

U tzv. Novosadskom dogovoru (1954), kada više nije mogao biti uključen slovenački u trojnu kombinaciju, naziv jezika je sadržavao imena dva naroda – *srpskohrvatski*. Crnogorski narod i njegov jezik su prešućeni, što je uslovalo dalje remećenje svijesti o sebi kod jednog dijela naroda. To potvrđuje i činjenica da je Ministarstvo prosvjete nove države SHS donijelo odluku (1920), kojom je Crna Gora kooptirana u prosvjetno područje Srbije: u Crnoj Gori je tada uveden *Zakon o narodnim školama Kraljevine Srbije*, iz 1904. godine. Ovđe treba reći da je pomenuto Ministarstvo, iako je radilo na izgradnji „jedinstvene škole“ u državi „troimenog naroda“, ipak ostavilo u Hrvatskoj i Sloveniji na snazi naslijeđeno zakonodavstvo iz vremena Austrougarske.

Neadekvatna kovanica *srpskohrvatski* dovedena je u pitanje prilikom objavljivanja „Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika“, koju su potpisale najznačajnije naučne i kulturne institucije Hrvatske, 1967. godine, u kojoj je naglašen princip ravnopravnosti, da svaki narod ima pravo da svoj jezik nazove narodnim imenom, i u slučaju kad je u pitanju ista lingvistička osnova sa nekim drugim narodima. Deklaracija je bila oblik otpora tendenciji nametanja naziva *srpski jezik* za zvanični državni. Na hrvatsku Deklaraciju odgovorila je grupa srpskih književnika „Predlogom za razmišljanje“, oglašavajući nevažećim Novosadski dogovor, s ciljem da izazove reakciju vlasti, koja je održavala vještačke „spone“ („bratstvo i jedinstvo“ po

³ Bukvar je štampan na Cetinju, u Mitropolitskoj knjigopečatnji, 1836. godine.

⁴ Pokušaju stvaranja jedne nacije dao je „prilog“ Franjo Poljanec objavljivanjem *Istorije srpskohrvatskoslovenačkog jezika*, vidi: popravljeno IV izdanje, Zagreb 1936.

svaku cijenu), i osudi hrvatski zahtjev. Srpskoj strani je išlo u interes, zbog pretenzija na oblasti u kojima je živjelo pravoslavno stanovništvo, da očuva dvojni naziv jezika. Iz toga perioda je poznata konstatacija Pavla Ivića da je izrazit primjer nacionalne neravnopravnosti kada se jednom narodu nameće ime jezika drugog naroda. Preciznije rečeno, zastupnici srpskog interesa jasno su isticali etnički sadržaj naziva jezika, a kad se postavlja pitanje imenovanja crnogorskog jezika, slijedi „uvjeravanje“ da naziv jezika nije bitan pri određivanju narodnog identiteta.

Crnogorska vlast, pritisnuta brigom da sačuva svoje pozicije, konstantno je dokazivala svoju projugoslovensku orijentaciju, pa je zato zanemarila veliki značaj afirmacije crnogorskog jezika, što je ugrožavalo biće naroda. Osim toga ona je i aktivno osuđivala i označavala političkim kvalifikativom – „separatisti“, one intelektualce koji su se borili za afirmaciju crnogorskog jezika i njegovo uvođenje u zvanične dokumente.

Nakon posljednjeg rata za nove šire srpske državne granice i prisilnog održavanja „državne“, „zajednice“ Crne Gore i Srbije, veoma je ojačala propaganda anticrnogorskog bloka, prosrpskih partija i filijalne Srpske pravoslavne crkve, čiji je rad usmjeren na očuvanju ključnih oslonaca u Crnoj Gori: trajno nametanje crnogorskom narodu naziva *srpski jezik* i Srpske pravoslavne crkve. Nosioi te svijesti vide u (pomenutoj) „zajednici“ mogućnost potpune i brze asimilacije crnogorskog naroda.

Reakcije na odluku o uvođenju u nastavne planove naziva *maternji jezik* potvrdile su da prosrpske partije u Crnoj Gori, pored pravoslavne crkve, smatraju jezik za glavni instrument stvaranja „velike“ Srbije. U komentarima nekih sudionika u talasu političko-„stručnih“ analiza, s ciljem manipulacije nedovoljno obaviještenim dijelom građana, objavljeno je i smišljeno falsifikovanje enciklopedijski sažete, u lingvistici poznate definicije pojma *maternji jezik*, koju u literaturi može naći svaki intelektualac. Rikard Simeon, na primjer, u svome rječniku, u natuknici o ovome pojmu daje njegove nazive na sedam jezika (lat. sermo patrius – očinski jezik; rus. rodnoj jazik; njem. muttersprache; eng. mother-tongue; fran. langue maternelle; tal. lingua materna; špan. lengua materna).⁵ R. Simeon kaže da se pojam odnosi na jezik koji se usvaja rođenjem, od predaka ili od okoline, bez svjesnog učenja. Dalje objašnjenje glasi da je to jezik kraja u kojem smo rođeni, jezik predaka.

U mješovitoj sredini pomenuta neodređena nominacija jezika (maternji) mogla bi da ima funkciju oznake, u kojoj svaki od naroda u sklopu jedne države može da nađe odgovarajući sadržaj, pa ostavlja mogućnost, na primjer, da Crnogorci pod njim podrazumijevaju crnogorski jezik, kao što je imao to

⁵ R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, knj. I, Zagreb 1969, str. 798.

značenje dugo korišćeni naziv *naški jezik*. Zbog toga su nosioci anticrnogorske agitacije (panično) reagirali, pa se javio i zahtjev za vraćanje anahronog imena *srpskohrvatski*. U stvari, riječ je o prividnom zaklanjanju primarnog cilja (simbola posrbljavanja) – naziva *srpski jezik*.

U toj političkoj presiji nad građanima koji su svjesni svoga (crnogorskog) identiteta, vulgarno je negirana opravdanost uvođenja naziva *crnogorski jezik*, negirana je i crnogorska literatura, u kojoj je sadržano cijelo njegovo izražajno bogatstvo, (česte) značenjske specifičnosti. Pri tome mislim na raznovrsno usmeno stvaralaštvo, na barokni period, do djela savremenih pisaca. U crnogorskoj književnosti nesumnjivo je pokazana specifičnost crnogorskog jezika, pa je ona (književnost) najsnažnija brana od asimilacije. U tome treba tražiti razloge stalnog osporavanja prava crnogorskom narodu da svoj jezik imenuje vlastitim imenom.

Podgorica, 1997.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovoj autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi iz crnogorskome ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

David CRYSTAL	
Why care about Libraries?	3
Vukić PULEVIĆ	
Uz projekat fitonimi Crne Gore	9
Robert BONJKOVSKI	
Crnogorski jezik pri kraju XX i na početku XXI vijeka	37
Miomir ABOVIĆ	
Forme jezičke konceptualizacije stvarnosti – na razini prijedložno-padežne konstrukcije – u crnogorskom jeziku XIX i početka XX vijeka u poređenju s aktuelnim sinhronijskim stanjem crnogorskog jezika; segment jednovjekovne evolucije crnogorskog jezika	45
Симон САЗДОВ	
Феминативите во македонскиоти во црногорскиот јазик	55
Bojan BELIĆ	
Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian in U.S. College Classrooms	65
Hasnija MURATAGIĆ-TUNA	
Valorizacija govorne i pisane riječi Ćamila Sijarića	77
Milenko A. PEROVIĆ	
Hajdegerova kritika filozofije jezika	95
Людмила ВАСИЛЬЄВА	
Вокатив в українській і хорватській мовах: морфологічні, просодичні ознаки, особливості вживання (на тлі інших слов'янських мов).....	117

Марјан МАРКОВИЋ Балкански карактеристики на македонскиот јазик	131
Marko JESENŠEK Temlinov <i>Mali katechismus</i> i Kardošev <i>D. Luther Martina Máli kátekismus</i>	143
Jasmin HODŽIĆ Kontekstualna determiniranost sintaksičke homonimije u bosanskom jeziku	161
Ireneusz KIDA Zwyczaj Estów według relacji podróżnika Wulfstana	179
Olga A. KRAPIVKINA On the Evolutionary Development of Legal Discourse Practices (Case Study of the Name <i>Race</i>)	189
Nevena JURIŠIĆ-BOROZAN Etimološka obrada srednjovjekovnog toponima <i>Tilagus (Telaščica)</i>	203
Marijana BAŠIĆ & Sanja BARIČEVIĆ Uporabne inačice množinskih oblika ojkonima zadarskoga područja	219
Indira ŠABIĆ & Marijana NIKOLIĆ Jezik prostora i hodonimi Bosne i Hercegovine – (socio)onomastički pristup	247
Milan MARKOVIĆ Moć pisma u <i>Smrti na Hinomu</i>	265
Boban BATRIČEVIĆ Korišćenje Njegoševa lika i djela u Crnoj Gori kod okupatora i kvislinga u toku Drugoga svjetskog rata	281
Vedad SPAHIĆ Tanji kraj teleskopskog stika	291

Marko DRAGIĆ & Dijana MIŠETIĆ Zvonimirova kletva u predajama, povijesti i romanu „Prosjaci i sinovi“ Ivana Raosa	305
Antonija HULJEV & Mirta BIJUKOVIĆ-MARŠIĆ Obitelj u bajkama Ivane Brlić-Mažuranić objavljenima u periodici i nakon autoričina života.....	321
Јована НИКОЛИЋ Експеримент над текстом, радикализам и стилске оријентације „младе српке прозе“ у причама из <i>Глосологије</i> Саве Дамјанова	333
Kristina PETERNAI-ANDRIĆ Modeli književne povijesti, pripovijedanje i identitet	351
Sandina HERIĆ & Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ U potrazi za „drugim“: slika orijentalne žene u putopisima njemačkih autorica.....	367
Jelena OTAŠEVIĆ Engleski romantičarski koncept u prevodu na srpskohrvatski jezik.....	387
Stevo VUČINIĆ Barski ili Parčićev glagoljski misal na staroslovenskom jeziku	409
Srđa MARTINOVIĆ Vojno obrazovanje u Crnoj Gori do 1916. godine	425
Aleksandra BLAGOJEVIĆ & Vukota VUKOTIĆ Slučaj spiritizma u Knjaževini Crnoj Gori.....	437
Marijana TERIĆ Pisanje i čitanje kao proces oblikovanja teksta.....	455
Aleksandra RADOMAN-KOVAČEVIĆ Liderske vještine nastavnika i kvalitet nastavnoga procesa.....	473

GRADA

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Izvještaj o proučavanju pjesmarice Nikole Mazarovića iz nadžupskoga arhiva u Perastu	511

PORTRETI

Adnan ČIRGIĆ Doprinosa Asima Peca crnogorskoj dijalektologiji	535
Novak KILIBARDA Imponujuća ličnost Nika S. Martinovića	545
Aleksandar RADOMAN In memoriam: Krsto Pižurica	553

PRIKAZI

Ljiljana PAJOVIĆ-DUJOVIĆ Povodom biranih djela Novaka Kilibarde.....	561
Marijana TERIĆ Milorad Nikčević: <i>Crnogorske filološke teme</i>	567
Aleksandar RADOMAN Nova monografija o <i>Ljetopisu popa Dukljanina</i> : izuzetan prilog crnogorskoj medievistici	573
Sofija KALEZIĆ-ĐURIČKOVIĆ Borislav Jovanović – <i>Zamak Mišela De Montenja</i>	577

ARHIVA

Krsto PIŽURICA Jedna intima (i jedna pjesma) Vladike Rada.....	587
Danilo RADOJEVIĆ Na udaru srpskog jezičkog „kulturtregerstva“	599

TABLE OF CONTENTS

David CRYSTAL	
Why Care About Libraries?	3
Vukić PULEVIĆ	
<i>Phytonyms of Montenegro</i> Project	9
Robert BONJKOVSKI	
Montenegrin Language in Late XX and Early XXI Century	37
Miomir ABOVIĆ	
Forms of Linguistic Conceptualization of Reality – at the Level of Prepositional Case Structures – in Montenegrin Language of the 19 th and Early 20 th Century in Comparison With the Current State of Montenegrin Language; a Segment of a Century-Long Evolution of Montenegrin Language	45
СИМОН САЗДОВ	
Feminatives in Macedonian and Montenegrin Language	55
Bojan BELIĆ	
Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian in U.S. College Classrooms	65
Hasnija MURATAGIĆ-TUNA	
Valorisation of Ćamil Sijarić's Spoken and Written Discourse	77
Milenko A. PEROVIĆ	
Heidegger's Criticism of Philosophy of Language	95
Lyudmyla VASYLYEVA	
Vocative Variants in the Croatian and Ukrainian Languages: Morphological, Prosodic Features, Features of Use (Compared to Other Slavic Languages)	117

Mapjan MAPKOBIIĆ Balkan Characteristics of Macedonian Language.....	131
Marko JESENŠEK Temlinov <i>Mali katechismus</i> in Kardošev <i>D. Luther Martina Măli kătekismus</i>	143
Jasmin HODŽIĆ Contextual Determination of Syntactic Homonymy in Bosnian Language	161
Ireneusz KIDA Zwyczaj Estów według relacji podróżnika Wulfstana	179
Olga A. KRAPIVKINA On the Evolutionary Development of Legal Discourse Practices (Case Study of the Name <i>Race</i>).....	189
Nevena JURIŠIĆ-BOROZAN Etymological Analysis of Medieval Toponym <i>Tilagus (Telašćica)</i>	203
Marijana BAŠIĆ & Sanja BARIĆEVIĆ Variations in use of Plural Forms of Toponyms in Zadar County	219
Indira ŠABIĆ & Marijana NIKOLIĆ A Regional Language and the Hodonyms of Bosnia and Herzegovina – Social (Onomastic) Approach.....	247
Milan MARKOVIĆ The Power of the Scripture in <i>The Death in the Valley of Hinnom</i>	265
Boban BATRIĆEVIĆ Use of Njegoš and His Works by Occupators and Quislings in Montenegro in the Second World War	281
Vedad SPAHIĆ The Thinner End of the Telescopic Stick.....	291

Marko DRAGIĆ & Dijana MIŠETIĆ Zvonimir's Curse in Tales, History and in the Ivan Raos' Novel <i>Prosjaci i sinovi</i>	305
Antonija HULJEV & Mirta BIJUKOVIĆ-MARŠIĆ Family in the Fairy Tales by Ivana Brlić-Mažuranić Published in the Periodicals Even Posthumously to the Authoress' Lifetime	321
Јована НИКОЛИЋ Text Experiment, Radicalism and Stylistic Orientations of <i>Young Serbian Prose</i> in Stories From Sava Damjanov's <i>Glosolalija</i>	333
Kristina PETERNAI-ANDRIĆ Models of Literary History, Narration and Identity	351
Sandina HERIĆ & Eldi GRUBIŠIĆ-PULIŠELIĆ Searching for Otherness: Images of Oriental Women in the Travel Writings of German Women Writers	367
Jelena OTAŠEVIĆ The English Romantic Concept in the Serbo-Croatian Translations.....	387
Stevo VUČINIĆ Bar's or Parčić's Glagolitic Missal in the Old Slavic Language.....	409
Srđa MARTINOVIĆ Military Education in Montenegro Until 1916	425
Aleksandra BLAGOJEVIĆ & Vukota VUKOTIĆ Spiritism in the Principality of Montenegro	437
Marijana TERIĆ Writing and Reading as the Process of Text Shaping	455
Aleksandra RADOMAN-KOVAČEVIĆ Teachers' Leadership Skills and Quality of the Teaching Process.....	473

MATERIAL

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Report on the Studies of Nikola Mazarović's Collection of Poems From the Perast Archives	511

PORTRAITS

Adnan ČIRGIĆ Contribution of Asim Peco to the Montenegrin Dialectology (1927–2011).....	535
Novak KILIBARDA Imposing Personality of Niko S. Martinović	545
Aleksandar RADOMAN In memoriam: Krsto Pižurica (1927–2017)	553

REVIEWS

Ljiljana PAJOVIĆ-DUJOVIĆ About <i>Selected Works</i> of Novak Kilibarda	561
Marijana TERIĆ Milorad Nikčević: <i>Montenegrin Philological Topics</i>	567
Aleksandar RADOMAN New Monograph on <i>Ljetopis Popa Dukljanina</i> : An Exceptional Contribution to Montenegrin Medieval Studies	573
Sofija KALEZIĆ Borislav Jovanović – <i>Zamak Mišela De Montenja</i>	577

ARCHIVE

Krsto PIŽURICA Intimacy (and One Poem) by Bishop Rade.....	587
Danilo RADOJEVIĆ Under the Impact of Serbian Linguistic Cultural Assimilation	599

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Grafo Bale - Podgorica

Tiraž
300

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnim
bazama WOS (thomsonreuters.com) i DOAJ (doaj.org)

CIP – Каталогизacija у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)